



دانشگاه تهران

دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی

آماده‌سازی و هنجاریابی مقیاس سنجش دینداری در جامعه دانشجویی کشور

مجری طرح:

دکتر محمد خدایاری فرد

همکاران:

دکتر علینقی فقیهی، دکتر باقر غباری‌بناب، دکتر محسن شکوهی‌یکتا، دکتر احمد به‌پژوه

مشاوران:

دکتر خسرو باقری، دکتر غلامعلی افروز،

دکتر الهه حجازی

ناظر علمی:

دکتر مرتضی نصفت

دستیاران پژوهش:

نسرین عبدالوند و زهرا برخوردارپور

با همکاری انیستیتو روانپزشکی تهران و مرکز تحقیقات بهداشت روان

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تقدیم به

تمام کسانی که در راه توسعه و گسترش روحیه دینداری و خدامحوری در کشور تلاش می کنند.

پیشگفتار

سپاس خداوند بزرگ را که انسان را به قلم سوگند داد و آموخت آن چه را نمی‌دانست. دین و دینداری به عنوان یکی از عمیق‌ترین جنبه‌های شخصی زندگی انسان است که مهم‌ترین و اسرارآمیزترین مسایل و وصف‌ناپذیرترین تجربه‌های بشر را در خود جای داده است. پس شگفت نیست که سنجش آن کاری لازم و در عین حال دشوار باشد. از این رو لازم دیده شد که در جامعه ایران به عنوان یک جامعه دیندار و مذهبی با تولید آزمون‌های استاندارد شده به توصیف بخش‌ها یا کل جامعه از این حیث پرداخت.

در راستای این هدف، پژوهش حاضر که در صدد آماده‌سازی و هنجاریابی مقیاس سنجش دینداری در جامعه دانشجویی کشور صورت گرفته و در پایان به حول قوه الهی دو فرم الف و ب تهیه و گزارش حاضر محصول این پژوهش است. قابل ذکر است که اجرای پرسشنامه‌ها صرفاً برای انجام تحقیقات به صورت گروهی کاربرد دارد و اجرای فردی و استفاده غیرپژوهشی از آن فاقد اعتبار است.

اجرا و تهیه گزارش نهایی این طرح بدون مساعدت و یاری همکاران ارجمندی که بذل عنایت فرمودند، میسر نبود. لذا بر خود لازم می‌بینم که از آقایان دکتر علی نقی فقیهی، دکتر باقر غباری بناب، دکتر محسن شکوهی یکتا و دکتر احمد به پژوه که به عنوان همکاران طرح از هیچ تلاشی فروگذار نبودند، مراتب تشکر و قدردانی خویش را به جا بیاورم. همچنین از جناب آقای دکتر مرتضی نصفی که نظارت علمی طرح را بر عهده داشته و مشاوران محترم طرح آقایان دکتر خسرو باقری، دکتر غلامعلی افروز و سرکار خانم دکتر الهه حجازی که در تمام مراحل انجام تحقیق از راهنمایی‌های عالمانه آنان بهره‌مند بودیم، بسیار سپاسگذارم. از آقای محسن پاک‌نژاد نیز به خاطر انجام تحلیل‌های آماری و همکاری در تدوین گزارش نهایی و از خانم‌ها یاسمین عابدینی، نسرين عبدالوند و زهرا برخوردارپور به خاطر همکاری در تهیه فصولی از گزارش تشکر و قدردانی می‌نمایم.

در پایان لازم می‌دانم از ریاست محترم انستیتو روانپزشکی تهران و مرکز تحقیقات بهداشت و روان که امکان مهیا ساختن بخشی از هزینه‌های انجام این پژوهش را میسر نمودند، قدردانی نمایم و همچنین از دانشجویانی که وقت پرمایه خود را جهت تکمیل پرسشنامه‌های پژوهشی صرف کرده‌اند، کمال امتنان را دارم.

دکتر محمد خدایاری فرد

مجری طرح

چکیده

تحقیقات نشان داده‌اند که دینداری پدیده‌ای مرکب از انواع رفتارها و نگرش‌هاست. اندیشمندان مسلمان نیز به دین به عنوان پدیده‌ای چندبعدی نگرسته‌اند. به موازات تحولات نظری در زمینه تبیین دین، یکی از مهم‌تری مسایل در مطالعه دینداری، کمبود ابزارهای روا و پایا برای سنجش دینداری است. براین اساس پژوهش حاضر با هدف ساخت و آماده‌سازی مقیاس سنجش دینداری دانشجویان کشور، تعداد ۴۱۳۱ دانشجو را که در دوره‌های کارشناسی، کارشناسی ارشد و دکتری مشغول به تحصیل بودند، با روش نمونه‌گیری تصادفی طبقه‌ای از میان کلیه دانشجویان دانشگاه‌های شهر تهران انتخاب و مورد مطالعه قرار داده است. ساخت و آماده‌سازی مقیاس سنجش دینداری دانشجویی طی چهار مرحله (سه مرحله مقدماتی و یک مرحله نهایی) صورت گرفت. در این پژوهش ابتدا براساس روش مطالعه اسنادی، مؤلفه‌های دینداری با استفاده از منابع اسلامی به خصوص قرآن کریم و احادیث در چهار حیطه شناخت، باورها، عواطف و التزام به وظایف دینی تعیین و تعریف شد. سپس براساس چهار حیطه فوق، خزانه‌ای با ۳۸۳ ماده برای سنجش دینداری تهیه شد. آن‌گاه براساس خزانه ماده‌ها، دو فرم موازی الف و ب به ترتیب با ۱۸۵ و ۱۶۵ ماده تنظیم و با روش مطالعه توصیفی، طی سه مطالعه مقدماتی مورد بررسی قرار گرفت. در مطالعه اول براساس نظرات ۱۲ نفر از متخصصان دینی و روان‌شناسی دینی و نیز اجرا در گروه ۳۰ نفری دانشجویان، تعداد ۱۰۱ ماده از مجموعه اولیه ماده‌ها به علت کارایی نسبی کمتر حذف و در نتیجه فرم الف به ۱۱۵ ماده و فرم ب به ۱۳۴ ماده محدود شد. در مطالعه دوم براساس اجرای فرم‌های الف و ب مقیاس در گروه ۱۵۰ نفری از دانشجویان کاردانی، کارشناسی و کارشناسی ارشد و یافته‌های ضریب همبستگی هر ماده با کل ماده‌ها و قدرت تمیز هر ماده، تعداد ماده‌ها فرم الف از ۱۱۵ به ۱۲۶ ماده و ماده‌ها فرم ب از ۱۱۴ به ۱۳۴ ماده، افزایش یافت. در مطالعه مقدماتی سوم مقیاس فرم‌های الف و ب در یک گروه ۳۰۰ نفری دانشجویان مقاطع کارشناسی تا دکتری اجرا و مورد ارزیابی قرار گرفت و براساس یافته‌های آن در نهایت فرم الف و ب مقیاس هر یک با ۱۱۳ ماده در چهار حیطه آماده شد. هر فرم مقیاس شامل چهار حیطه است: شناخت دینی با ۴ مؤلفه و ۱۳ ماده، عواطف دینی با ۵ مؤلفه و ۲۰ ماده، باور دینی با ۴ مؤلفه و ۲۵

ماده و التزام به وظایف دینی با ۴ مؤلفه و ۵۵ ماده. در مرحله نهایی، مقیاس ۱۱۳ سئوالی اجرا گردید. نتایج، نشان دهنده روایی ملاکی، روایی تفکیکی و روایی سازه مطلوب این مقیاس است. پایایی مقیاس نیز با استفاده از روش بازآزمایی و محاسبه ضریب آلفای کرونباخ مورد بررسی قرار گرفت. به طور کلی مشاهده شد که دینداری سازه‌های پیچیده و چندبعدی است که ابعاد مختلف شناختی، عاطفی و رفتاری دارد و شامل رابطه انسان با خداوند، دیگران، خویشان و جهان هستی می‌باشد. همچنین نتایج نشان داد که به موازات افزایش میزان تحصیلات والدین دانشجویان، میزان دینداری آنان نیز افزایش پیدا می‌کند، و دانشجویانی که والدین آنها دارای تحصیلات حوزوی هستند، از نظر میزان دینداری تفاوت معناداری با سایر دانشجویان دارند و نمرات بالاتری در کلیه زیر مقیاس‌های دینداری دریافت کرده‌اند. همچنین مشاهده شد که جنسیت، وضعیت تأهل و محل تولد دانشجویان رابطه‌ای با میزان دینداری آنان ندارد. این نتایج نشان دهنده تأثیر آموزش و رعایت اعتقادات و اعمال دینی در محیط خانواده و درونی شدن آنها در افراد، از طریق همانندسازی و الگوگیری از والدین است. نتایج به دست آمده با نتایج پژوهش‌های داخلی و خارجی صورت گرفته برای تهیه و تدوین مقیاس‌های دینی همخوانی دارد.

کلید واژه‌ها: ساخت مقیاس، دینداری، دانشجویان، جنسیت، وضعیت تأهل، تحصیلات والدین

فهرست مطالب

| | |
|----|--------------------------------------|
| ۱ | فصل اول: کلیات تحقیق |
| ۲ | بیان مسأله |
| ۷ | ضرورت و اهمیت پژوهش |
| ۹ | هدف پژوهش |
| ۱۰ | سؤال‌های پژوهش |
| ۱۰ | توصیف لغوی دین |
| ۱۲ | مفهوم دین |
| ۱۵ | تعریف دینداری در پژوهش حاضر |
| ۱۷ | مؤلفه‌های دینداری |
| ۱۷ | الف) شناخت و باور دینی |
| ۱۸ | ب) علائق و عواطف دینی |
| ۱۹ | ج) التزام به وظایف دینی |
| ۲۲ | تعریف عملیاتی دینداری |
| ۲۲ | خلاصه فصل |
| ۲۴ | فصل دوم: مبانی نظری و پیشینه‌ی تحقیق |
| ۲۵ | مقدمه |
| ۲۵ | تبیین دین از دیدگاه فلسفی |

- ۲۸ تبیین دین از دیدگاه جامعه‌شناختی
- ۲۹ کنش اجتماعی دین
- ۳۱ سازگاری
- ۳۲ حمایت اجتماعی
- ۳۳ مهار اجتماعی
- ۳۵ تقویت ارزش‌های اخلاقی
- ۳۸ تبیین دین از دیدگاه روان‌شناختی
- ۳۸ رویکرد انگیزشی به دین
- ۴۰ کنش انگیزشی دین
- ۴۱ رویکرد روان‌تحلیل‌گری به دین
- ۴۴ رویکرد یادگیری اجتماعی به دین
- ۴۵ رویکرد شناختی به دین
- ۴۷ کنش شناختی دین
- ۵۱ کنش دین در بهداشت روانی
- ۶۱ کنش روان‌درمانگری دین
- ۶۵ تبیین ساختاری دین
- ۶۵ نظریات صاحب‌نظران غربی
- ۶۶ دیدگاه شهید محمدباقر صدر
- ۷۱ ساختار دین از دیدگاه صاحب‌نظران مسلمان

| | |
|--|----|
| دیدگاه ابوحامد غزالی..... | ۷۲ |
| دیدگاه استاد مطهری..... | ۷۵ |
| روش‌های اندازه‌گیری سازه‌ی دینداری..... | ۷۶ |
| ۱- روش مشاهده در موقعیت‌های مختلف..... | ۷۸ |
| ۲- روش خود گزارشی و پرسشنامه‌ای..... | ۷۹ |
| پرسشنامه‌های اولیه..... | ۷۹ |
| مقیاس‌های ترستون..... | ۸۱ |
| مقیاس‌های لیکرت..... | ۸۲ |
| مقیاس جهت‌گیری مذهبی درون‌سو - برون‌سوی آلپورت..... | ۸۴ |
| ۳- روش‌های فرافکن..... | ۸۶ |
| ویژگی‌های روان‌سنجی ابزارهای اندازه‌گیری سازه‌ی دینداری..... | ۸۷ |
| روایی..... | ۸۷ |
| پایایی..... | ۹۱ |
| روش‌های پژوهش در مطالعات دینی..... | ۹۲ |
| روش توصیفی..... | ۹۲ |
| روش تحقیق آزمایشی..... | ۹۳ |
| روش فراتحلیل..... | ۹۵ |
| روش مشاهده‌ی میدانی..... | ۹۶ |
| روش تحلیل محتوا..... | ۹۷ |

- ۹۷..... روش مطالعه موردی بالینی.....
- ۹۸..... روش اجتهادی.....
- ۱۰۰..... روش قلبی.....
- ۱۰۱..... روش عقلی.....
- ۱۰۲..... روش تجربی.....
- ۱۰۴..... روش‌های نمونه‌گیری در مطالعات دینداری.....
- ۱۰۶..... الگوهای چندبعدی باورها و رفتارهای دینی.....
- ۱۰۹..... بررسی مقیاس‌های چند بعدی.....
- ۱۱۰..... مشکلات و محدودیت‌های سنجش دینداری.....
- ۱۱۲..... ساختار دینداری در پژوهش حاضر (براساس قرآن و حدیث).....
- ۱۱۷..... الف) شناخت.....
- ۱۱۸..... ب) باور.....
- ۱۲۰..... ج) عواطف.....
- ۱۲۷..... د) التزام به وظایف دینی.....
- ۱۵۸..... گستره‌ی پژوهش‌های داخلی در زمینه‌ی ساخت مقیاس‌های دینی.....
- ۱۶۹..... عنصر شناختی عامل اول.....
- ۱۷۰..... عنصر شناختی عامل دوم.....
- ۱۷۰..... عنصر شناختی عامل سوم.....
- ۱۷۱..... عنصر شناختی عامل چهارم.....

| | |
|---|------------|
| الف) آزمون معبد..... | ۱۷۹ |
| ب) آزمون حیاء..... | ۱۸۰ |
| ویژگی‌های روان‌سنجی آزمون‌های معبد و حیاء..... | ۱۸۳ |
| پژوهش‌های خارجی انجام شده در زمینه‌ی ساخت، روایی‌سازی و هنجاریابی مقیاس‌های دینی..... | ۲۴۹ |
| خلاصه فصل..... | ۲۷۹ |
| فصل سوم: روش پژوهش..... | ۲۲۷ |
| طرح پژوهش..... | ۲۲۹ |
| جامعه آماری..... | ۲۳۰ |
| جمع..... | ۲۳۲ |
| جمع..... | ۲۳۵ |
| نمونه و روش نمونه‌گیری..... | ۲۳۷ |
| ساخت ابزار..... | ۲۴۴ |
| الف. تهیه پرسشنامه اولیه..... | ۲۴۴ |
| ب. نحوه طراحی سؤال‌های پرسشنامه..... | ۲۵۰ |
| ج- تحلیل داده‌های سه نوع پرسشنامه..... | ۲۵۱ |
| ج-۱- مراحل ساخت پرسشنامه با مقیاس لیکرت..... | ۲۵۲ |
| ج-۱-۱- مرحله اول مقدماتی..... | ۲۵۲ |
| ج-۱-۲- مرحله دوم مقدماتی..... | ۲۵۳ |
| ج-۱-۳- مرحله سوم مقدماتی..... | ۲۵۴ |

| | |
|-----|--|
| ۲۵۴ | الف) پرسشنامه دینداری فرم الف |
| ۲۶۴ | ب) پرسشنامه دینداری فرم ب |
| ۲۷۲ | شیوه نمره گذاری فرم های الف و ب دینداری |
| ۲۷۴ | روش تحلیل داده‌ها در مطالعه نهایی |
| ۲۷۵ | خلاصه فصل |
| ۲۷۶ | فصل چهارم: یافته‌های پژوهش |
| ۲۷۸ | الف) ویژگی‌های جمعیتی دانشجویان گروه نمونه |
| ۲۸۸ | ب) روائی پرسشنامه‌های الف و ب |
| ۲۸۸ | ب-۱) روائی ملاکی |
| ۲۹۱ | ب-۲) روائی ملاکی با سؤالات خودارزیابی |
| ۲۹۵ | ب-۳) روائی سازه |
| ۳۰۳ | ب-۴) تحلیل عاملی سؤالات پرسشنامه ب |
| ۳۰۹ | ب-۵) روائی سازه خرده مقیاس‌ها |
| ۳۲۷ | ب-۶) پرسشنامه فرم ب |
| ۳۴۶ | ب-۷) توان تمیز سؤالات |
| ۳۹۰ | ج) پایایی پرسشنامه‌های الف و ب |
| ۳۹۰ | ج-۱) ضریب همبستگی بازآزمایی |
| ۳۹۲ | ج-۲) ضریب آلفای کرونباخ |
| ۳۹۲ | فرم الف پرسشنامه دینداری |

| | |
|--|------------|
| فرم ب پرسشنامه دینداری..... | ۳۹۳ |
| ه) روائی افتراقی پرسشنامه براساس ویژگی‌های جمعیت شناختی..... | ۳۹۴ |
| ه) همگنی گروه نمونه فرم الف و ب..... | ۵۹۹ |
| خلاصه فصل..... | ۶۰۳ |
| فصل پنجم: بحث و نتیجه‌گیری..... | ۶۰۴ |
| ۱) یافته‌های توصیفی..... | ۶۰۶ |
| ۲) روائی مقیاس..... | ۶۰۸ |
| ۱-۲- روائی محتوایی..... | ۶۰۸ |
| ۲-۲- روائی ملاکی همزمان..... | ۶۱۰ |
| ۳-۲- روائی سازه..... | ۶۱۱ |
| پایایی..... | ۶۱۷ |
| محدودیت‌های پژوهش..... | ۶۱۷ |
| پیشنهادات..... | ۶۱۸ |
| خلاصه فصل..... | ۶۱۸ |
| فهرست منابع..... | ۶۱۹ |
| منابع فارسی..... | ۶۲۰ |
| منابع عربی..... | ۶۲۵ |
| منابع انگلیسی..... | ۶۲۶ |
| پیوست ۱..... | ۴۳۷ |

فهرست نمودارها

| عنوان | صفحه |
|--|------|
| نمودار ۱. دسته بندی اهداف تربیتی منطبق بر دیدگاه شهید صدر..... | ۶۷ |
| نمودار ۲. دسته بندی تعالیم اسلام از دیدگاه غزالی، اقتباس از آذربایجانی (۱۳۸۰)..... | ۷۴ |
| نمودار ۳- ساختار دینداری در پژوهش حاضر بر اساس مبانی نظری دین اسلام..... | ۱۱۶ |
| نمودار ۴. دسته بندی مؤلفه های دین داری استخراج شده توسط آراین (۱۳۷۸)..... | ۱۶۶ |
| نمودار ۵. انواع حیاء (گلزاری، ۱۳۷۸)..... | ۱۸۱ |
| نمودار ۶. مراتب حیاء (گلزاری، ۱۳۷۸)..... | ۱۸۲ |
| نمودار ۷. دسته بندی تعالیم اسلام به کوشش آذربایجانی (۱۳۸۰)..... | ۲۰۸ |
| نمودار ۸. رابطه ی انسان با جهان هستی با محوریت رابطه ی انسان با خدا..... | ۲۱۲ |
| نمودار ۹. مدل دین داری براساس تحلیل مسیر (نیکخواه، ۱۳۸۰)..... | ۲۲۱ |

فهرست جداول

| عنوان | صفحه |
|--|------|
| جدول ۱-۲. مؤلفه های دینداری در الگوهای پیشنهادی وون هوگل، گلاک و پرات..... | ۱۰۸ |
| جدول ۲-۲. خلاصه ای از پژوهش های داخلی انجام شده در زمینه ی ساخت، روایی سازی و هنجاریابی مقیاس های دینی..... | ۲۳۸ |
| جدول ۲-۳. خلاصه ای از پژوهش های خارجی انجام شده در زمینه ی ساخت، روایی سازی و هنجاریابی مقیاس های دینی..... | ۲۶۸ |

- جدول ۳-۱. جامعه آماری دانشگاه های شهر تهران ۲۳۲
- جدول ۳-۲. تعداد افراد گروه نمونه دانشگاه‌های شهر تهران ۲۳۹
- جدول ۳-۳. خزانه سؤالات ۲۴۵
- جدول ۳-۴. فراوانی و درصد ویژگی‌های توصیفی گروه نمونه پرسشنامه سنجش دینداری فرم الف ... ۲۵۶
- جدول ۳-۵. برآورد ضرایب پایایی فرم الف در مرحله سوم مقدماتی به تفکیک ابعاد شش‌گانه پرسشنامه دینداری دانشجویان ۲۵۸
- جدول ۳-۶. ضریب همبستگی پیرسون مؤلفه‌های دینداری ۲۶۰
- جدول ۳-۷. ضریب همبستگی پیرسون بین ابعاد دینداری در فرم الف ۲۶۲
- جدول ۳-۸. میزان دینداری و مؤلفه‌های آن بر اساس جنسیت ۲۶۳
- جدول ۳-۹. فراوانی و درصد خصوصیات توصیفی گروه نمونه پرسشنامه سنجش دینداری فرم الف ۲۶۵
- جدول ۳-۱۰. برآورد ضرایب پایایی فرم ب پرسشنامه دینداری دانشجویان در مرحله سوم مقدماتی به تفکیک ابعاد شش‌گانه ۲۶۷
- جدول ۳-۱۱. ضریب همبستگی پیرسون بین مؤلفه‌های دینداری و ۹ سؤال میزان مذهبی در فرم ب ... ۲۶۷
- جدول ۳-۱۲. ضریب همبستگی پیرسون ابعاد دینداری ۲۶۹
- جدول ۳-۱۳. میزان دینداری و مؤلفه‌های آن را بر اساس جنسیت ۲۷۰
- جدول ۴-۱. توزیع فراوانی دانشجویان گروه نمونه در پرسشنامه‌های الف و ب ۲۷۸
- جدول ۴-۲. توزیع فراوانی جنسیت دانشجویان گروه نمونه در پرسشنامه‌های الف و ب ۲۸۰
- جدول ۴-۳. توزیع فراوانی محل تولد دانشجویان گروه نمونه در پرسشنامه‌های الف و ب ۲۸۰
- جدول ۴-۴. توزیع فراوانی گروه تحصیلی دانشجویان گروه نمونه در پرسشنامه‌های الف و ب ۲۸۲
- جدول ۴-۵. توزیع فراوانی مقطع تحصیلی دانشجویان گروه نمونه در پرسشنامه‌های الف و ب ۲۸۲

-
- جدول ۴-۶. توزیع فراوانی نوع پذیرش دانشجویان گروه نمونه..... ۲۸۳
- جدول ۴-۷. توزیع فراوانی وضعیت تاهل دانشجویان گروه نمونه در پرسشنامه‌های الف و ب..... ۲۸۴
- جدول ۴-۸. توزیع فراوانی دین دانشجویان گروه نمونه در پرسشنامه‌های الف و ب ۲۸۵
- جدول ۴-۹. توزیع فراوانی تحصیلات والدین دانشجویان گروه نمونه در پرسشنامه‌های الف و ب ۲۸۶
- جدول ۴-۱۰. همبستگی مؤلفه‌های سنجش دینداری فرم الف با آزمون جهت‌گیری مذهبی ۲۸۸
- جدول ۴-۱۱. همبستگی مؤلفه‌های سنجش دینداری فرم ب با آزمون جهت‌گیری مذهبی ۲۹۰
- جدول ۴-۱۲. همبستگی مؤلفه‌های سنجش دینداری فرم الف و ب با سؤالات بخش گمانه‌سنجی ۲۹۲
- جدول ۴-۱۳. همبستگی مؤلفه‌های سنجش دینداری فرم الف با سؤالات بخش گمانه‌سنجی ۲۹۳
- جدول ۴-۱۴. همبستگی مؤلفه‌های سنجش دینداری فرم ب با سؤالات بخش گمانه‌سنجی ۲۹۴
- جدول ۴-۱۵. خلاصه نتایج آزمون کفایت نمونه تحلیل عاملی..... ۲۹۶
- جدول ۴-۱۶. خلاصه نتایج تحلیل عوامل پرسشنامه دینداری فرم الف براساس مؤلفه‌های اصلی با چرخش واریماکس..... ۳۰۰
- جدول ۴-۱۷. نتایج آزمون کفایت نمونه تحلیلی عاملی ۳۰۳
- جدول ۴-۱۸. خلاصه نتایج تحلیل عوامل پرسشنامه دینداری فرم ب براساس مؤلفه‌های اصلی با چرخش واریماکس..... ۳۰۶
- جدول ۴-۱۹. خلاصه نتایج آزمون کفایت نمونه تحلیل عاملی..... ۳۱۰
- جدول ۴-۲۰. خلاصه نتایج تحلیل عاملی مقیاس شناخت دینی براساس مؤلفه‌های اصلی با چرخش آبلیمین..... ۳۱۲
- جدول ۴-۲۱. خلاصه نتایج آزمون کفایت نمونه تحلیل عاملی..... ۳۱۳

- جدول ۲۲-۴. خلاصه نتایج تحلیل عاملی مقیاس عواطف دینی براساس مؤلفه‌های اصلی با چرخش
آبلیمین ۳۱۴
- جدول ۲۳-۴. خلاصه نتایج آزمون کفایت نمونه تحلیل عاملی ۳۱۶
- جدول ۲۴-۴. خلاصه نتایج تحلیل عاملی مقیاس باور دینی براساس مؤلفه‌های اصلی با چرخش آبلیمین
..... ۳۱۷
- جدول ۲۵-۴. خلاصه نتایج آزمون کفایت نمونه تحلیل عاملی ۳۱۹
- جدول ۲۶-۴. خلاصه نتایج تحلیل عاملی مقیاس وظایف دینی براساس مؤلفه‌های اصلی با چرخش
آبلیمین ۳۲۰
- جدول ۲۷-۴. خلاصه نتایج آزمون کفایت نمونه تحلیلی عاملی ۳۲۷
- جدول ۲۸-۴. خلاصه نتایج تحلیل عاملی مقیاس شناخت دینی براساس مؤلفه های اصلی با چرخش
آبلیمین ۳۲۹
- جدول ۲۹-۴. خلاصه نتایج آزمون کفایت نمونه تحلیل عاملی ۳۳۰
- جدول ۳۰-۴. خلاصه نتایج تحلیل عاملی مقیاس عواطف دینی براساس مؤلفه های اصلی با چرخش
آبلیمین ۳۳۱
- جدول ۳۱-۴. خلاصه نتایج آزمون کفایت نمونه تحلیل عاملی ۳۳۴
- جدول ۳۲-۴. خلاصه نتایج تحلیل عاملی مقیاس باور دینی براساس مؤلفه های اصلی با چرخش آبلیمین
..... ۳۳۵
- جدول ۳۳-۴. خلاصه نتایج آزمون کفایت نمونه تحلیل عاملی ۳۳۷
- جدول ۳۴-۴. خلاصه نتایج تحلیل عواملی مقیاس وظایف دینی براساس مؤلفه های اصلی با چرخش
آبلیمین ۳۳۸
- جدول ۳۵-۴. ضریب تمیز سؤالات مقیاس سنجش دینداری فرم الف ۳۴۷

- جدول ۳۶-۴. ضریب تمیز سؤالات مقیاس سنجش دینداری فرم ب..... ۳۶۵
- جدول ۳۷-۴. ضرایب همبستگی باز آزمائی بین مؤلفه های سنجش دینداری فرم الف..... ۳۹۰
- جدول ۳۸-۴. ضرایب همبستگی باز آزمائی بین مؤلفه سنجش دینداری فرم ب..... ۳۹۲
- جدول ۳۹-۴. ضرایب آلفای کرونباخ مؤلفه شناخت دینی سنجش دینداری فرم الف..... ۳۹۳
- جدول ۴۰-۴. ضرایب آلفای کرونباخ پرسشنامه سنجش دینداری فرم ب..... ۳۹۳
- جدول ۴۱-۴. تحلیل واریانس چند متغیری برای مؤلفه های دینداری فرم الف بر اساس جنسیت..... ۳۹۵
- جدول ۴۲-۴. میانگین و انحراف معیار مؤلفه های دینداری فرم الف بر اساس جنسیت..... ۳۹۷
- جدول ۴۳-۴. تحلیل واریانس چند متغیری برای مؤلفه های دینداری فرم ب بر اساس جنسیت..... ۴۰۲
- جدول ۴۴-۴. میانگین و انحراف معیار مؤلفه های دینداری فرم ب بر اساس جنسیت..... ۴۰۵
- جدول ۴۵-۴. تحلیل واریانس چند متغیری برای مؤلفه های دینداری فرم الف بر اساس محل تولد..... ۴۱۱
- جدول ۴۶-۴. میانگین و انحراف معیار مؤلفه های دینداری بر اساس محل تولد..... ۴۱۳
- جدول ۴۷-۴. تحلیل واریانس چند متغیری برای مؤلفه های دینداری فرم ب بر اساس محل تولد..... ۴۱۹
- جدول ۴۸-۴. میانگین و انحراف معیار مؤلفه های دینداری فرم ب بر اساس محل تولد..... ۴۲۱
- جدول ۴۹-۴. تحلیل واریانس چند متغیری برای مؤلفه های دینداری فرم الف بر اساس مقطع تحصیلی..... ۴۲۶
- جدول ۵۰-۴. میانگین و انحراف معیار مؤلفه های دینداری فرم الف بر اساس مقطع تحصیلی..... ۴۲۷
- جدول ۵۱-۴. آزمون پسین توکی برای مؤلفه های دینداری فرم الف بر اساس مقطع تحصیلی..... ۴۲۹
- جدول ۵۲-۴. تحلیل واریانس چند متغیری برای مؤلفه های دینداری فرم ب بر اساس مقطع تحصیلی..... ۴۳۵
- جدول ۵۳-۴. میانگین و انحراف معیار مؤلفه های دینداری فرم ب بر اساس مقطع تحصیلی..... ۴۳۷
- جدول ۵۴-۴. آزمون پسین توکی برای مؤلفه های دینداری فرم ب بر اساس مقطع تحصیلی..... ۴۳۹

- جدول ۴-۵۵. تحلیل واریانس چند متغیری برای مؤلفه‌های دینداری فرم الف براساس نوع پذیرش ۴۴۶
- جدول ۴-۵۶. میانگین و انحراف معیار مؤلفه‌های دینداری فرم الف براساس نوع پذیرش ۴۴۸
- جدول ۴-۵۷. تحلیل واریانس چند متغیری برای مؤلفه‌های دینداری فرم ب براساس نوع پذیرش ۴۵۲
- جدول ۴-۵۸. میانگین و انحراف معیار مؤلفه‌های دینداری فرم ب براساس نوع پذیرش ۴۵۴
- جدول ۴-۵۹. تحلیل واریانس چند متغیری برای مؤلفه‌های دینداری فرم الف براساس نوع گروه تحصیلی
..... ۴۵۸
- جدول ۴-۶۰. میانگین و انحراف معیار مؤلفه‌های دینداری فرم الف براساس گروه تحصیلی ۴۶۰
- جدول ۴-۶۱. آزمون پسین توکی مؤلفه شناخت دینی در دینداری برای فرم الف براساس گروه تحصیلی
..... ۴۶۲
- جدول ۴-۶۲. آزمون پسین توکی مؤلفه گرایش و عواطف دینی در دینداری برای فرم الف براساس گروه
تحصیلی ۴۶۵
- جدول ۴-۶۳. آزمون پی گیری توکی مؤلفه باور دینی در دینداری برای فرم الف براساس گروه تحصیلی
..... ۴۶۸
- جدول ۴-۶۴. آزمون پی گیری توکی مؤلفه باور دینی در دینداری برای فرم الف براساس گروه تحصیلی
..... ۴۷۱
- جدول ۴-۶۵. تحلیل واریانس چند متغیری برای مؤلفه‌های دینداری فرم ب براساس نوع گروه تحصیلی
..... ۴۷۷
- جدول ۴-۶۶. میانگین و انحراف معیار مؤلفه‌های دینداری برای فرم ب براساس گروه تحصیلی ۴۷۹
- جدول ۴-۶۷. آزمون پسین توکی مؤلفه شناخت دینی در دینداری برای فرم ب براساس گروه تحصیلی
..... ۴۸۱

جدول ۴-۶۸. آزمون پسین توکی مؤلفه گرایش و عواطف دینی در دینداری برای فرم ب براساس گروه تحصیلی..... ۴۸۴

جدول ۴-۶۹. آزمون پسین توکی مؤلفه باور دینی در دینداری برای فرم ب براساس گروه تحصیلی.. ۴۸۷

جدول ۴-۷۰. آزمون پسین توکی مؤلفه وظایف دینی در دینداری برای فرم ب براساس گروه تحصیلی..... ۴۹۰

جدول ۴-۷۱. تحلیل واریانس چند متغیری برای مؤلفه‌های دینداری فرم الف براساس نوع وضعیت تاهل..... ۴۹۵

جدول ۴-۷۲. تحلیل واریانس چند متغیری برای مؤلفه‌های دینداری فرم ب براساس نوع وضعیت تاهل..... ۵۰۰

جدول ۴-۷۳. تحلیل واریانس چند متغیری برای مؤلفه‌های دینداری فرم الف براساس نوع دانشگاه..... ۵۰۶

جدول ۴-۷۴. میانگین و انحراف معیار مؤلفه‌های دینداری فرم الف براساس نوع دانشگاه..... ۵۰۸

جدول ۴-۷۵. تحلیل واریانس چند متغیری برای مؤلفه‌های دینداری فرم ب براساس نوع دانشگاه..... ۵۱۴

جدول ۴-۷۶. میانگین و انحراف معیار مؤلفه‌های دینداری فرم ب براساس نوع دانشگاه..... ۵۱۶

جدول ۴-۷۷. تحلیل واریانس چند متغیری برای مؤلفه‌های دینداری فرم الف براساس تحصیلات پدر..... ۵۲۲

جدول ۴-۷۸. میانگین و انحراف معیار مؤلفه‌های دینداری فرم الف براساس تحصیلات پدر..... ۵۲۴

جدول ۴-۷۹. آزمون پسین توکی برای مؤلفه شناخت دینی دینداری در فرم الف براساس تحصیلات پدر..... ۵۲۶

جدول ۴-۸۰. تحلیل واریانس چند متغیری برای مؤلفه‌های دینداری فرم ب براساس نوع تحصیلات پدر..... ۵۳۵

جدول ۴-۸۱. میانگین و انحراف معیار مؤلفه‌های دینداری فرم ب براساس تحصیلات پدر..... ۵۳۷

- جدول ۸۲-۴. آزمون پسین توکی برای مؤلفه‌گرایش و عواطف دینی دینداری در فرم ب براساس تحصیلات پدر..... ۵۴۰
- جدول ۸۳-۴. آزمون پسین توکی برای مؤلفه باور دینی دینداری در فرم ب براساس تحصیلات پدر... ۵۴۵
- جدول ۸۴-۴. آزمون پسین توکی برای مؤلفه وظایف دینی دینداری در فرم ب براساس تحصیلات پدر..... ۵۵۰
- جدول ۸۵-۴. تحلیل واریانس چند متغیری مؤلفه‌های دینداری فرم الف براساس تحصیلات مادر..... ۵۵۸
- جدول ۸۶-۴. میانگین و انحراف معیار مؤلفه‌های دینداری فرم ب براساس تحصیلات مادر..... ۵۶۰
- جدول ۸۷-۴. آزمون پسین توکی برای مؤلفه شناخت دینی دینداری در فرم الف براساس تحصیلات مادر..... ۵۶۲
- جدول ۸۸-۴. آزمون پسین توکی برای مؤلفه گرایش و عواطف دینی دینداری در فرم الف بر اساس تحصیلات مادر..... ۵۶۸
- جدول ۸۹-۴. آزمون پسین توکی برای مؤلفه باور دینی دینداری در فرم الف بر اساس تحصیلات مادر..... ۵۷۳
- جدول ۹۰-۴. آزمون پسین توکی برای مؤلفه وظایف دینی دینداری در فرم الف بر اساس تحصیلات مادر..... ۵۷۸
- جدول ۹۱-۴. تحلیل واریانس چند متغیری برای مؤلفه‌های دینداری فرم ب بر اساس نوع تحصیلات مادر..... ۵۸۶
- جدول ۹۲-۴. میانگین و انحراف معیار مؤلفه‌های دینداری فرم ب بر اساس تحصیلات مادر..... ۵۸۸
- جدول ۹۳-۴. آزمون پسین توکی برای مؤلفه گرایش و عواطف دینی دینداری در فرم ب بر اساس تحصیلات مادر ۵۹۱
- جدول ۹۴-۴. خلاصه نتایج آزمون خی دو انجام شده روی تعداد پرسشنامه‌های الف و ب بر اساس مقطع تحصیلی دانشجویان..... ۵۹۹

جدول ۴-۹۵. خلاصه نتایج آزمون t نمره مقیاس های فرعی دینداری کل دانشجویان در پرسشنامه های

الف و ب ۶۰۱

فصل اوّل

کلیات تحقیق

بیان مسأله

در عصر حاضر دین‌پژوهی به شیوه علمی و با استفاده از روش‌های مورد قبول در علوم انسانی یکی از جدیدترین و مورد توجه‌ترین حیطه‌های پژوهشی در رشته‌های علمی و دانشگاهی است. در مورد دین و کارکردهای آن پژوهش‌های متفاوتی با دیدگاه‌های مختلف انجام گرفته است (آرگیل و هالامی^۱، ۱۹۷۵؛ برگین^۲، ۱۹۸۳؛ پارگامنت و اولسن^۳، ۱۹۹۲). شاید بتوان گفت که عصر حاضر، دوره بازگشت به دین و بازنگری در مفاهیم آن است و انسان قرن حاضر به عنوان انسان "دین‌ورز" شناخته شده است؛ زیرا که بر طبق آخرین یافته‌های پژوهش‌های جامعه‌شناختی، بیش از ۹۵ درصد انسان‌ها به وجود خداوند ایمان دارند (الیاده، ۱۳۷۴).

تاریخ بشریت نشان داده که انسان دین‌ورز قدمتی دیرینه دارد. آن‌چنان که از مطالعات باستان‌شناسی و انسان‌شناسی از اعصار دور برمی‌آید، دین به عنوان جزء لاینفک زندگی بشری در تمامی اعصار بوده است. ویل دورانت^۴ (۱۸۸۵؛ به نقل از صادقی جانبهان و نجم عراقی، ۱۳۷۸) معتقد است دین به اندازه‌ای غنی، فراگیر و پیچیده است که جنبه‌های مختلف و متفاوت آن برای دیدگاه‌ها و نگرش‌های مختلف به گونه‌ای متفاوت جلوه می‌کند. اما آنچه مهم می‌باشد این است که هیچ دوره‌ای از تاریخ بشر خالی از اعتقادات دینی نبوده است. این که حتی یک انسان بی‌اعتقاد به دین در شرایط نامطمئن و بحران روحی در زندگی به صورت ناهشیار به خدا و نیروهای مابعدالطبیعه می‌اندیشد و از او استمداد می‌طلبد، یک پدیده شناخته شده است (خدایپناهی، خاکسار بلداجی، ۱۳۷۴). به بیانی دیگر می‌توان قدمت تاریخ دین را به اندازه قدمت خود بشر دانست (لاندین^۵، ۱۹۷۲، به نقل از دلپا، ۱۳۸۳).

به دلیل قدمت و جایگاه دین و مذهب از یک سو و پیچیدگی و فراگیر بودن آن از سوی دیگر، در تاریخ علم بشری دیدگاه‌ها و نظریات فلسفی، جامعه‌شناختی و روان‌شناختی موافق و مخالف هم بوجود

¹ . Argyle & Hallahmi

² . Bergine

³ . Pargament & Olsen

⁴ . Durant W.

⁵ . Landin

آمده است. این نظریات و تعدد آن تأییدی بر این موضوع است که انسان هیچ‌گاه نتوانسته از جهت‌گیری در این موضوع مهم دست بردارد. زیرا که به گفته فرانکل^۱ (ترجمه معارفی، ۱۳۷۵) به واقع یک احساس مذهبی عمیق ریشه‌دار در اعماق ضمیر ناهشیار انسان وجود داشته است.

فلسفه به عنوان منبع پیدایش علوم، فرد را زمانی دیندار تلقی می‌کند که با سؤال‌ها و مسائل وجودی و ماوراء طبیعی از جمله منشأ و مقصد به وجود آمدن هستی روبرو شود و برای آن‌ها پاسخی مناسب بیابد (هیوم^۲، ترجمه گواهی، ۱۳۶۹؛ ینگر^۳، ۱۹۷۰). از دیدگاه جامعه‌شناختی، دین به‌عنوان یک نهاد اجتماعی دارای کارکردهای اساسی مانند انضباط، انسجام، حیات‌بخشی و خوشبختی آفرینی در نظر گرفته می‌شود که فقدان آن بقای جامعه را مخدوش می‌سازد (آلپر^۴، نقل از گیویان، ۱۳۷۷). از دیدگاه روان‌شناختی به دین و دینداری از منظر کارکردهای بهداشت روانی و روان‌درمانی دین توجه ویژه‌ای شده است.

با اینکه هر علم و تخصصی از منظری خاص به پدیده دین نگریسته و واقعیت‌هایی را پیرامون آن بیان کرده است؛ ولی نمی‌توان پذیرفت که پدیده‌ای به این پیچیدگی و وسعت که تمام زوایای وجودی و زندگانی بشر را تحت‌الشعاع قرار داده، پدیده‌ای ساده و تک‌بعدی باشد. در قرآن و منابع دیگر اسلامی تعبیر و کاربردهای وسیعی از عبارت دین صورت گرفته و تعاریف مختلفی از آن ارائه شده است. به‌عنوان مثال دین پیروی از یک راه و رسم اعتقادی است (یوسف - ۳۷ و ۳۸، ابراهیم - ۱۳). دین تصدیق خداوند، رسول، کتاب، قیامت و معاد است (انشقاق - ۲۲، انفطار - ۹). دین تسلیم در برابر امر خداوند است (بقره - ۱۳۱). دین پیروی از راه ابراهیم (ع) است (انعام - ۱۶۱). دین اعتقاد به توحید و عبودیت خداوند است (یوسف - ۴۰). دین همان چنگ زدن به حبل‌الهی است (بقره - ۲۵۶). دین اقامه نماز و پرداختن زکات است (بینه - ۵). دین به مفهوم قانون است (یوسف - ۷۶). دین به معنی جزا است (حجر - ۳۵ و فاتحه - ۴). پیامبر خدا حضرت محمد(ص) فرمودند: الدین هوالعقل و العقل هوالدین. لادین لمن لاعقل له و لاعقل لمن لا عقل له. دین همان عقل است و عقل همان دین.

^۱ . Frankel

^۲ . Hume

^۳ . Yinger

^۴ . Alper

خلاصه اینکه، دین پدیده‌ای مرکب از انواع پدیده‌ها و واقعیات متعدد است. بخشی از پدیده‌ها و واقعیات پیرامون دین، جنبه‌های روان‌شناختی آن است که شامل مقوله‌هایی از جمله هیجانات^۱، باورها^۲، ارزش‌ها^۳، رفتارها و محیط اجتماعی می‌باشد. براساس تعداد معانی ارائه شده برای دین اندیشمندان مسلمان نیز به دین به عنوان پدیده‌ای ساختاری و چند بعدی نگریسته و آن را راه و روشی دانسته‌اند که ابعاد آن، تمامی زندگی انسان را تحت تأثیر قرار داده و او را به یک هدف کلی و متعالی که همانا سعادت و خوشبختی است رهنمون می‌سازد. علامه طباطبائی (المیزان، ۱۳۶۳) معتقد است دین روش مخصوصی در زندگی است که صلاح دنیا را به طوری که موافق کمال اخروی و حیات دائمی حقیقی باشد، تأمین می‌نماید. جوادی آملی (۱۳۷۷) نیز با استفاده از آیات و روایات، دین را از نظر لغوی به معنای انقیاد، خضوع، پیروی، اطاعت، تسلیم و جزا معرفی کرده و آنرا متشکل از مجموعه عقاید، اخلاق، قوانین و مقرراتی می‌داند که هدف آن اداره امور جامعه انسانی و پرورش انسان‌ها است. توجه به سه بُعد، عقاید، اخلاقیات، و احکام که در این تعریف آمده است در تعریف اکثر علمای دیگر دینی نیز مشاهده می‌شود.

برخی از اندیشمندان نیز با وقوف بر چند بعدی^۴ بودن موضوع، در برخی اقدامات به معرفی مدل‌های چند بعدی از دین همت گماشته‌اند. آنها با اعتقاد به چند بعدی بودن دین، شش بعد را برای دین ذکر می‌کنند که عبارتند از: شعائر (مراسم مذهبی خصوصی و عمومی) تعالیم (نظرات قطعی پیرامون رابطه فرد با غایت) عاطفه (برخوردار از احساسات) معرفت (آشنایی عقلانی با اصول و متون مقدس) / اخلاق (قواعدی دال بر خیر و شر، و خوب و بد، برای هدایت رفتارهای بین فردی) و جماعت (ورود به جماعت اهل ایمان، از جهات روان‌شناختی، اجتماعی، و یا فیزیکی)، (مثلاً، وربیت^۵ به نقل از فوکویاما و سونینگ، ۱۹۹۹).

روانشناسان تقریباً از نخستین سال‌های جدایی روان‌شناسی از فلسفه و اعلام موجودیت به عنوان یک علم تجربی، میل وافری به مطالعه و ارزیابی رفتارهای انسان در حیطه‌های گوناگون مانند هوش، حافظه،

1. emotion

2. beliefs

3. values

4. multidimensional

5. Verbit

استعداد و شخصیت داشته‌اند. در سال‌های اخیر نیز، مذهب به عنوان یکی از موضوعات مورد مطالعه روان‌شناسی مطرح شده است. به طوری که اخیراً تحقیقات در زمینه‌های مختلف مذهبی از جمله میزان مذهبی بودن، نیاز به مذهب، تأثیر مذهب بر سلامت جسمی و روانی، مقابله با تنیدگی در سطوح مختلف سنی با استفاده از راهکارهای مقابله‌ای مذهبی و غیره به میزان قابل توجهی فزونی یافته است (آرگیل و هالامی، ۱۹۷۵؛ برگین^۱، ۱۹۸۳؛ جان بزرگی، ۱۳۷۸؛ گلزاری، ۱۳۷۸؛ خدایاری‌فرد، غباری بناب و شکوهی یکتا، ۱۳۷۹).

از آنجایی که دین به عنوان یکی از عمیق‌ترین جنبه‌های شخصی زندگی انسان است که برخی از مهم‌ترین مسائل اسرارآمیز و وصف‌ناپذیرترین تجربه‌های بشر را در برمی‌گیرد؛ پس عجیب نیست که سنجش دینداری کاری دشوار باشد. عنوان یکی از سرمقاله‌های مجله غده‌شناسی روانی^۲ مربوط به این موضوع، چنین انتخاب شده است: "آیا می‌توان پرتو خورشید را با خط‌کش اندازه‌گیری کرد؟" (لدربرگ و فیتچت^۳، ۱۹۹۹، به نقل از شرممن و سیمونتون^۴، ۲۰۰۱). این عبارت بدین معنی است که دین و در نتیجه آن سنجش دینداری موضوعی چند بعدی و پیچیده است که نیازمند دقت و تلاش بسیار است.

در طول مدت زمان طرح موضوع دینداری در روان‌شناسی، این موضوع و نحوه مواجهه با آن همواره تحت تأثیر دو تحول عمده در روان‌شناسی قرار داشته است. از یک سو تحولات نظری به تغییر دیدگاه‌های روان‌شناسان در زمینه تبیین دین و تأثیرات آن بر جلوه‌های روانی منجر شده و دریافت‌های نظری به‌طور عمیق، مفهوم‌پردازی در باب مذهب را متحول کرده است. از سویی دیگر به موازات تحولات نظری، روش بررسی و تحقیق در موضوعات روان‌شناختی دینی نیز دگرگون شده است. اصولاً روش‌شناسی سهم بسزایی در انجام مطالعات و تحقیقات، مخصوصاً تحقیقات دینی ایفاء می‌کند. بدین معنا که اتخاذ روش علمی درست و منطقی موجب حصول داده‌ها و یافته‌هایی می‌گردد که قابل اعتماد بوده و خالی از اشتباهات و خطای روش شناختی خواهد بود که در نهایت از ایجاد و شکل‌گیری مفاهیم و تصاویر غلط از دین، دیندار و دینداری خواهد شد. لذا بررسی ملاحظات روش شناختی در حوزه

¹ . Bergin

² . psycho - oncology

³ . Lederberg & Fitchett

⁴ . Sherman & Simonton

مطالعات مربوط به روان‌شناسی دین، از جمله بررسی مبانی نظری حاکم بر روش‌های پژوهش، نقش نظریه در پژوهش، منطق انتخاب روش و ابزار مناسب و بالاخره منابع مربوط به طراحی و ساخت پرسشنامه، دارای اهمیت ویژه‌ای است (خدایاری‌فرد، فقیهی، غباری‌بناب، شکوهی‌یکتا و به‌پژوه، ۱۳۸۴).

یکی از مهم‌ترین و اساسی‌ترین مشکلات، در مطالعه علمی دینداری کمبود ابزارهای روا^۱ و پایا^۲ برای سنجش نگرش دینی است (خدایاری‌فرد و همکاران، ۱۳۸۴). مفهوم روا بودن یا روایی به این سؤال پاسخ می‌دهد که ابزار اندازه‌گیری تا چه حد خصیصه مورد نظر را می‌سنجد. بنابراین بدون آگاهی از روایی ابزار اندازه‌گیری نمی‌توان به دقت داده‌های حاصل از آن اطمینان داشت. ابزار اندازه‌گیری ممکن است برای اندازه‌گیری یک خصیصه ویژه در یک جامعه دارای روایی باشد، در حالی که برای سنجش همان خصیصه بر روی جامعه دیگر روا نباشد (سرمد، بازرگان و حجازی، ۱۳۷۸). بنابراین یکی از اصول لازم به کارگیری یک ابزار در یک جامعه در نظر گرفتن و محاسبه روایی آن ابزار در همان جامعه است.

برای بررسی روایی یک ابزار اندازه‌گیری شواهد متعدد وجود دارد. خدایاری‌فرد، غباری‌بناب و شکوهی‌یکتا (۱۳۷۸) با استفاده از شیوه تفاوت‌های گروهی، به‌عنوان شاهدی برای بررسی روایی سازه مقیاس اندازه‌گیری اعتقادات و نگرش مذهبی دانشجویان، به مقایسه نمرات میانگین دانشجویان شاهد منطقه ۱ و دانشجویان عادی پرداختند. آنها مشاهده کردند که میانگین نمرات دانشجویان شاهد در مقیاس نگرش دینی ساخته شده توسط این محققان بالاتر از میانگین نمرات دانشجویان عادی در آن مقیاس است که می‌توان آن را دلیلی بر دارا بودن روایی سازه این ابزار دانست. گلزاری (۱۳۷۸) نیز از تحلیل عاملی جهت مشخص نمودن روایی سازه پرسشنامه‌های دینداری خود استفاده نمودند و سه عامل انگیزه‌ها - روابط، واجبات - محرمات و مستحبات را استخراج کرد که مطابق با مفاهیم و اصول موجود در موضوعات دین و دینداری است.

در مطالعه‌ای دیگر، خدایاری‌فرد و همکاران (۱۳۸۴) جهت لحاظ نمودن روایی محتوایی جهت ساخت پرسشنامه دینداری برای سنجش نگرش دینداری دانشجویان دانشگاه‌های تهران، طی یک طرح پژوهشی گسترده و با استناد به آیات، روایات و سیره ائمه اطهار اقدام به گردآوری یک خزانه سؤالات

1. valid

2. reliable

متشکل از حدود چهار صد آیتم نموده و براساس آن پرسشنامه خویش را تدوین نمودند این آیتم‌ها طوری تدوین شده بودند که تقریباً هر بخش از دین و مفاهیم موجود در آن تعدادی سؤال به خود اختصاص داده بود.

از یک سو به سبب وجود ایرادات روش شناختی و روان‌سنجی در تدوین ابزارهای دینداری موجود و از سوی دیگر عدم وجود هنجار (نرم) قومی، منطقه‌ای و ملی و نبود شیوه استاندارد و وحدت رویه‌ای در اجرا و نمره‌گذاری که منجر به خلط در نتایج حاصل می‌گردد، وجود آزمون استاندارد که قابلیت عملی و اجرایی داشته باشد را توجیه می‌نماید. وجود آزمون‌های استاندارد و هنجاریابی شده برای خصیصه‌ای در یک جامعه، توصیفی تصویری و عددی از آن خصیصه در جامعه مذکور ارائه می‌دهد؛ دین و دینداری نیز به عنوان یک ویژگی در افراد و جامعه در صورتی که دارای هنجارهایی تولید شده براساس آزمون‌های استاندارد باشد می‌تواند توصیفی از نگرش دینداری افراد آن جامعه باشد.

در جامعه ایران به عنوان یک جامعه دیندار و مذهبی نیز با تولید آزمون‌های هنجار شده می‌توان به توصیف بخش‌ها یا کل جامعه از این حیث پرداخت. زیرا که در جامعه اسلامی ما هیچ فردی، در هر سطح و مقام، چه در حوزه‌های علمیه و چه در دانشگاه‌ها، فعلاً نمی‌تواند به صورت عملی ادعا کند که جامعه کنونی ایران به لحاظ دینداری در چه وضعی قرار دارد و در مقایسه با گذشته از چه جایگاهی برخوردار است. بر حسب احساس این نیاز، این پژوهش در نظر دارد مقیاس استاندارد برای سنجش دینداری در کشور تدوین و به واسطه آن به ارزیابی نگرش دینی اقشار جامعه در سطح ملی پرداخته و هنجارهایی منطقه‌ای و قومیتی را تدوین کند.

ضرورت و اهمیت پژوهش

آشنایی با کارکردهای اساسی دین و بررسی آثار آنها در عرصه حیات بشری، اهمیت و ضرورت پژوهش در حیطه دین و دینداری را بطور عام روشن می‌کند. جامعه مورد بررسی ما را دانشجویان دانشگاه‌ها تشکیل می‌دهند، از آنجا که دانشجویان از اقشار جوان آینده سازان جامعه محسوب می‌شوند و مدیران فردا و مسئولان اجرایی از میان همین افراد انتخاب خواهند شد، لذا توجه خاص مسئولان و برنامه‌ریزان جامعه را می‌طلبد.

روشن است که دانشجویان متعهد و دارای اعتقاد مذهبی در برابر مسئولیت‌های اجتماعی تعهد بیشتری خواهند داشت و از دیدگاه روان‌شناسی و جامعه‌شناسی، فرد متعهد به مسائل دینی و مذهبی، فردی متعادل و سالم محسوب می‌شود. دین از طریق تقویت ارزش‌ها و هنجارهای مهم، به کنترل اجتماعی فرد کمک مؤثری می‌کند (رابرتسون، ترجمه بهروان، ۱۳۷۲). اثرات مثبت دینداری و تأثیر آن در سلامت روانی افراد از نکاتی است که در پژوهش‌های مربوط به کارکردهای دین یا به عبارت دیگر فواید و آثاری که به‌طور طبیعی بر دینداری افراد مرتبط می‌شود، مورد تأیید قرار گرفته است.

با توجه به گذشت نزدیک به سه دهه از استقرار جمهوری اسلامی و تلاش مسئولان در جهت رشد فضایل معنوی و حاکم نمودن ارزش‌های اسلامی بر زندگی مردم، متأسفانه تحقیقی در زمینه اعتقادات دینی دانشجویان به عنوان نسلی که در دامن این نظام پرورش یافته، صورت نگرفته است. لذا ضرورت بیشتر این تحقیق را ایجاب می‌کند. ضرورت دیگر در انجام این تحقیق، به لحاظ گزارش‌هایی است که در خصوص ضعف دینداری در بین جوانان خصوصاً دانشجویان مطرح می‌شود (نماز و نوسازی معنوی، ۱۳۷۷). با انجام این تحقیق می‌توان صحت و سقم این گزارش‌ها را مشخص نمود.

همچنین انجام این تحقیق می‌تواند زمینه طرح جامع در زمینه آماده‌سازی و هنجاریابی دینداری در جامعه را فراهم سازد، و سعی ما بر این است که پس از ساختن مقیاس دینداری در بین دانشجویان، در مرحله بعد در سطح جامعه آن را گسترش دهیم. چنین مقیاسی می‌تواند در پژوهش‌های مربوط به آثار و کارکردهای دین و دینداری در جامعه اسلامی مان نیز مورد استفاده قرار گیرد.

در مقایسه با گذشته، روان‌شناسان و جامعه‌شناسان، در سال‌های اخیر، توجه بیشتری به روان‌شناسی دین نموده‌اند (اسلر، ۱۹۸۸). اخیراً در انجمن روان‌شناسان آمریکا، بخش مربوط به روان‌شناسی دین ایجاد شد و تعدادی از روان‌شناسان به عضویت آن در آمده‌اند و کتاب‌های زیادی در این مورد نوشته شده است. دوره‌های کارشناسی ارشد و دکتری این رشته تاسیس شده و برای دانشجویان علاقه‌مند، واحدهایی تحت عنوان روان‌شناسی دین در دانشگاه‌های مختلف ارائه شده است. همچنین چندین مجله به صورت فصلنامه منتشر می‌شود تا کسانی که علاقه و زمینه کار در این مورد را دارند استفاده نمایند (آرین، ۱۳۷۸).

اطلاعات موجود در پژوهش‌های مربوط به سنجش نگرش‌ها و اعتقادات دینی اغلب در زمینه دین مسیحیت می‌باشد (هانت^۱ و کینگ^۲، ۱۹۷۱)، و تعمیم آن به جامعه اسلامی ما امکان‌پذیر نیست. با وجود اینکه دنیا در طول دو دهه اخیر تحقیقات فراوانی در مورد دین و اهمیت آن انجام داده است، متأسفانه در کشور ما با این موضوع از منظر آیات و احادیث اسلامی و با عنایت به کارکردهای روان‌شناختی و جامعه‌شناختی آن کمتر توجه شده و در مجلات، فصلنامه‌ها و نشریه‌های علمی داخل و خارج کشور کمتر می‌توان تحقیقات و نتایج بررسی‌های مربوط به این موضوع را مشاهده کرد. سؤال مهم این است که چرا در ایران به خصوص بعد از انقلاب اسلامی که بنیاد آن بر مبنای فرهنگ دینی استوار است و تحقیقات و پژوهش‌های علمی بسیاری مبتنی بر پیش فرض‌های اسلامی را می‌طلبد، این موضوع همچنان مسکوت مانده است و صرفاً مطالعاتی از طریق استادان حوزه در مبانی نظری، صورت گرفته و ویژگی‌های فرد دیندار توصیف شده است و پژوهشی میدانی در این زمینه انجام نشده است. لذا ضرورت انجام این طرح جهت ساختن ابزاری برای سنجش اعتقادات مذهبی به‌ویژه در قشر دانشجوی جهت اعتلای فرهنگ اسلامی و معرفی مبانی نظری سنجش‌های دینی به جامعه پژوهشگران داخل و خارج از کشور مناسب به نظر می‌رسد.

پژوهش حاضر با بررسی رویکردهای متفاوت به دین و و کارکردهای مختلف دین در فصول آتی، به تبیین دین و دینداری از منظر دینی توجه کرده، ساختار، مؤلفه‌ها و مؤلفه‌های دینداری را با استفاده از منابع دین مبین اسلام (قرآن و حدیث) معرفی و دسته‌بندی خواهد کرد. سپس مراحل ساخت مقیاس سنجش دینداری بر اساس مؤلفه‌های مذکور توضیح داده خواهد شد.

هدف پژوهش

پژوهش حاضر با اندیشه تبیین معنا و مفهوم دین و دینداری و ساختار و مؤلفه‌های آن از منظر اسلام و همچنین در پی نحوه سنجش این مؤلفه‌ها در جامعه دانشجویان کشور بوده است. به عبارت دیگر

^۱ . Hunt

^۲ . King

پژوهشگران در این تحقیق در پی ساخت و هنجاریابی مقیاس دینداری در جامعه دانشجویی کشور بوده‌اند.

سؤال‌های پژوهش

دو مسأله اصلی در این پژوهش مورد نظر است، یکی شناخت مبانی نظری مؤلفه‌های دینداری و دوم “کسب شناخت علمی از طریق کاربری ابزار جهت سنجش نگرش و باورهای دانشجویان دانشگاه‌های کشور نسبت به مسائل دینی” است. این دو مسأله سؤالات فرعی زیر را دربردارد:

۱- آیا مقیاس مورد نظر در این پژوهش از پایایی و روایی لازم برخوردار است؟

۲- دانشجویان کشور در چه سطحی از دینداری قرار دارند؟

۳- آیا سطوح دینداری در بین رشته‌های مختلف تحصیلی متفاوت است؟

۴- جامعه دانشجویان کشور در کدام‌یک از مؤلفه‌های دینداری قوی‌تر است؟

توصیف لغوی دین

در جلد هفتم لغت‌نامه علامه دهخدا (۱۳۷۳) این گونه آمده است: “دین: کیش (منتهی الارب). ملت (اقرب الموارد) (تاج العروس). صبغه (ترجمان القرآن). طریقت. شریعت. مقابل کفر (یادداشت مرحوم دهخدا) در سانسکریت و گات‌ها و دیگر بخش‌های اوستا مکرر کلمه “دئنا” آمده. دین در گات‌ها به معانی کیش، خصایص معنوی و وجدان به‌کار رفته است و معنی اخیر دین یکی از قوای پنج‌گانه باطن انسان است، اما در عربی از ریشه دیگر و مأخوذ از زبان‌های سامی است و تازیان این کلمه را مع الواسطه از زبان اکدی گرفته‌اند و در زبان اخیر کلمات دنو^۱ و دینو^۲ به معنی قانون و حق داوری است و دانو^۳ به

1. Dênu

2. Dînu

3. Dânu

معنی حکم کردن و دپه‌نو^۱ به معنی قاضی است. دین و دیان از آرامی وارد زبان عربی شده (حاشیه برهان مصحح دکتر معین به نقل از یشتهاج^۲ ص ۱۵۹-۱۶۶ روزشماری ص ۵۵-۵۷ و دائره المعارف اسلام). علمای فقه اللغه اسلامی برای دین معانی مختلفی ذکر کرده‌اند که اساس کلیه آنها در سه معنی خلاصه می‌شود. (الف) از اصل آرامی عبری به معنی حساب که به استعاره از آن اخذ شده (ب) عربی خالص و معنای آن عادت یا "استعمال" است که هر دو از یک اصلند (ج) کلمه‌ای است فارسی به معنای دیانت و کلمه دین به معنای دیانت در زبان عرب دوره جاهلی مستعمل بوده و "عادت" یا استعمال از این ریشه است (از دایره المعارف اسلامی). مجموعه عقاید موروث مقبول در باب روابط انسان با مبدأ وجود وی و التزام بر سلوک و رفتار بر مقتضای آن عقاید، در تداول و استعمال عامه در بعضی موارد ملت و مذهب در ردیف دین به کار می‌رود. اما در حقیقت، در میان تفاوتی است. فوکویاما^۳ و سوینگ^۴ (۱۹۹۹) در تعریف لغوی دین، **religion** را مأخوذ از ریشه لاتین **religare** به معنی "به هم بستن" و ابراز دلبستگی^۵ می‌دانند (ص ۶). در قرآن از ملت ابراهیم به حنیف تعبیر رفته است و گاهی دین در مجموعه دین و مذهب به کار رفته است (ص ۱۰۰۴۲). قرشی (۱۳۷۱) در ج ۲ قاموس قرآن، دین را به معنای "جزا، طاعت و انقیاد، و قانون"^۶ آورده و نیز می‌نویسد: "شریعت" را به اعتبار طاعت و فرمانبری دین گویند و آنها مانند ملت و طریقه است لیکن انقیاد و طاعت در آن ملحوظ می‌باشد (ص ۳۸۰).

مواردی از کاربرد واژه دین در قرآن و روایات به قرار زیر است:

۱. دین پیروی از یک راه و رسم اعتقادی است. (یوسف - ۳۷ و ۳۸، ابراهیم - ۱۳)
۲. دین تصدیق خداوند، رسول، کتاب، قیامت، معاد است. (انشقاق - ۲۲، انفطار - ۹)

1. Dayyanu

2. Fukuyama

3. Sevin

4. to bind together

5. to express concern

^۶ . از آیاتی که دین در آنها به معنی "قانون و شریعت آمده"؛ "بقره/۲۵۶، توبه/۳۳". آیاتی که دین در آنها به معنی "طاعت و بندگی آمده". "یونس/۲۲، عنکبوت/۶۵، لقمان/۳۲، زمر/۱۱". آیاتی که دین در آنها به معنی "جزا" آمده: فاتحه/۴، صافات/۵۳، حجر/۳۵، ذاریات/۳۶.

۳. دین تسلیم در برابر امر خداوند است. (بقره - ۱۳۱)

۴. دین پیروی از راه ابراهیم(ع) است (انعام - ۱۶۱).

۵. دین اعتقاد به توحید و عبودیت خداوند است (یوسف - ۴۰).

۶. دین همان چنگ زدن به حبل الهی است (بقره-۲۵۶).

۷. دین اقامه نماز و پرداختن زکات است (بینه - ۵).

۸. دین همان دین اسلام است (آل عمران - ۱۹).

۹. دین به مفهوم قانون است (یوسف ۷۶).

۱۰. دین به معنی جزا است (حجر ۳۵ و فاتحه ۴).

مفهوم دین

در پژوهش‌های انجام شده در حوزه دین، دیدگاه‌ها و نظریه‌های فلسفی، جامعه‌شناختی و روان‌شناختی متعددی در مورد دین مطرح گردیده است. در اینکه دین وجه امتیاز اصلی بشر می‌باشد شکی نیست. از دیدگاه فلسفی فرد زمانی دیندار تلقی می‌شود که با سؤال‌ها و مسائل وجودی و ماوراء طبیعی از جمله منشأ و مقصد به وجود آمدن هستی روبرو شود و برای آنها پاسخی مناسب بیابد (هیوم^۱، ترجمه گواهی، ۱۳۶۹، ینگر^۲، بتسن^۳، ۱۹۷۰، شون راد^۴ و ونتیس^۵، ۱۹۹۳).

1. Hume

2. Yinger

3. Batson

4. Schoenrade

5. Ventis

از دیدگاه جامعه‌شناختی دین به عنوان یک نهاد اجتماعی دارای کارکردهای اساسی مانند انضباط، انسجام، حیات‌بخشی و خوشبختی آفرین است که فقدان آن بقای جامعه را مخدوش می‌سازد (هاری آلپر، نقل از گیویان، ۱۳۷۷).

از دیدگاه روان‌شناختی نیز به دین و دینداری بخصوص کارکردهای بهداشت روانی و روان‌درمانی دین توجه ویژه‌ای صورت گرفته است. ویلیام جیمز (ترجمه قائنی، ۱۳۷۶) دین را ایجاد رابطه معنوی با دنیایی نامحسوس به عنوان روح عالم خلقت می‌داند که این ایجاد رابطه در عالم تنهایی و دور از همه وابستگی‌ها صورت گرفته و به ادراک نظم نامرئی در میان پدیده‌های جهان هستی و رسیدن به یک اطمینان و آرامش باطنی که آثارظاهری آن نیکویی و احسان بی‌دریغ است، منجر خواهد شد.

انسان‌گرایان نیز با توصیف ویژگی‌های افراد خود شکوفا، اوج تجربه‌های خویش را مشابه تجربه عرفانی مورد نظر جیمز می‌دانند (شولتز، ۱۳۶۹، ترجمه گیتی خوشدل). برخی دیگر از نظریه‌پردازان به بعد شناختی دین توجه بیشتری کرده‌اند. فانک و والگنلز (۱۹۸۷) دین را سبک زندگی و یا نظام باورهای دانسته‌اند که رابطه غایی فرد را با خدا و عالم هستی تنظیم می‌نماید و سرانجام برخی از اندیشمندان غربی دین را مجموعه‌ای از مؤلفه‌های مرتبط با هم می‌دانند. به عنوان مثال پترسون معتقد است مذهب مجموعه‌ای از اعتقادات، احساسات و اعمال فردی و جمعی است که حول مفهوم حقیقت غایی یا امر مقدس سامان یافته است.

نمی‌توان به دین به عنوان پدیده‌ای ساده و تک بعدی نگریست بلکه دین پدیده‌ای مرکب از واقعیت‌های متعدد است. دین از نظر روان‌شناختی پیچیده و شامل مجموعه‌ای از مقوله‌های روان‌شناختی از جمله هیجانات، باورها، ارزش‌ها، رفتارها و محیط اجتماعی است (آرین، ۱۳۷۸). وربیت^۱ (هود و همکاران،^۲ ۱۹۹۶، به نقل از فوکویاما و سویژ، ۱۹۹۹) با اعتقاد به چند بعدی بودن دین،^۳ شش بعد را برای دین ذکر می‌کند:

1. Verbit

2. Hood

3. multidimensional

۱. شعائر^۱: مراسم مذهبی^۲ خصوصی^۳ و یا عمومی^۴.
۲. تعالیم^۵: نظرات قطعی^۶ پیرامون رابطه فرد با غایت^۷.
۳. عاطفه^۸: برخورداری از احساسات^۹ (هیبت^{۱۰}، عشق^{۱۱}، ترس^{۱۲}، غیره).
۴. معرفت^{۱۳}: آشنایی عقلانی^{۱۴} با اصول و متون مقدس^{۱۵}.
۵. اخلاق^{۱۶}: قواعدی دال بر خیر^{۱۷} و شر^{۱۸}، و خوب^{۱۹} و بد^۱، برای هدایت رفتارهای بین فردی^۲.

1 . ritual

2 . ceremonial behavior

3 . private

4 . public

5 . doctrine

6 . affirmations

7 . ultimate

8 . emotion

9 . feelings

10 . awe

11 . love

12 . fear

13 . knowledge

14 . intellectual Familiarity

15 . sacred

16 . ethics

17 . right

18 . wrong

19 . good

۶. جماعت^۳: ورود به جماعت اهل ایمان^۴، از جهات روان‌شناختی^۵، اجتماعی^۶ و یا فیزیکی^۷ (ص ۶). اما این نکته که تعریف و مؤلفه‌های دینداری از منظر خود دین چگونه بیان شده است امری است که این پژوهش در پی تبیین آن می‌باشد.

اندیشمندان مسلمان نیز به دین به عنوان پدیده‌ای ساختاری نگریسته و آن را راه و روشی دانسته‌اند که تمامی ابعاد زندگی انسان را تحت تأثیر قرار داده و او را به یک هدف کلی و متعالی که همانا سعادت و خوشبختی است رهنمون می‌سازد. سیدقطب می‌گوید دین به معنای راه است و دین الحق در قرآن (همان دین خدا) راهی است به سوی سعادت که هدف نهایی انسان همان رسیدن به سعادت است. علامه طباطبائی (المیزان، ۱۳۶۳) معتقد است دین روش مخصوصی در زندگی است که صلاح دنیا را به طوری که موافق کمال اخروی و حیات دائمی حقیقی باشد، تأمین می‌نماید. جوادی آملی (۱۳۷۷) نیز با استفاده از آیات و روایات معنای اصطلاحی دین را عبارت می‌داند از مجموعه عقاید، اخلاق، قوانین و مقرراتی که هدف آن اداره امور جامعه انسانی و پرورش انسان‌ها می‌باشد. توجه به سه جزء: عقاید، اخلاقیات، و احکام که در این تعریف آمده است در تعریف اکثر علمای دیگر دینی نیز مشاهده می‌شود (طالبان، ۱۳۷۸).

تعریف دینداری در پژوهش حاضر

از آنجا که پژوهش حاضر در پی کشف مؤلفه‌های دینداری و سطوح دینداری در افراد است، تفکیک «دین^۱» از «دینداری^۲» ضروری به نظر می‌رسد. وقتی سؤال می‌شود دین چیست؟ اگر چه گاه دین

1. bad

2. interpersonal

3. community

4. faithful

5. psychologically

6. socially

7. physically

به عنوان پدیده خارجی و مستقل از پذیرش انسان‌ها یعنی مستقل از روان انسان‌ها و جامعه انسانی مدنظر قرار می‌گیرد (طریحی، ۱۳۶۵)، باید توجه داشت که دینداری یا تدین ناظر به پذیرش دین توسط انسان‌هاست. در واقع دینداری صفت و حالت انسان درباره‌ی دین است. آشکار است که تحقیق نفس الامری دین، غیر از تحقیق آن در روان یا جامعه انسانی است. شهید صدر در "الفتاوی الواضحه" معارف اسلام را دارای ساختاری متشکل از رابطه انسان با خداوند، با خود، دیگران و جهان هستی، معرفی می‌نماید.

در پژوهش حاضر تعریف دینداری مبتنی بر چهار نوع رابطه مذکور تبیین می‌گردد. این ساختار هماهنگ با سه عنصر اساسی (عقاید، اخلاقیات و احکام) است که در تعریف دین توسط تعدادی از علما، از جمله جوادی آملی، ۱۳۷۷ و مطهری، ۱۳۶۹ مطرح شده است. با توجه به این عناصر اصلی در دین و ویژگی‌های روان‌شناختی، عاطفی و رفتاری می‌توان دینداری را چنین تعریف کرد: «شناخت و باور به پروردگار یکتا، انبیاء آخرت و احکام الهی و داشتن علائق و عواطف معینی نسبت به خدا، خود، دیگران و جهان هستی در جهت تقرب به خدا و التزام و عمل به وظایف دینی».

شناخت در این تعریف شامل شناخت حصولی و حضوری هر دو است و شناخت حصولی علاوه بر درک انسان از وجود و صفات خداوند، ارسال رسل، و وجود جهان پس از مرگ به عنوان اصول دین اسلام، شامل دانش نسبت به احکام و آنچه بر پیامبر نازل گشته است می‌باشد.

علائق و عواطف معین به بعد عاطفی دینداری اشاره دارد و به‌طور کلی حب و بغض در جهت تقرب به خدا را شامل می‌شود. ارتباط عاطفی با خداوند، خود، دیگران و جهان هستی بیان‌کننده ابعاد برنامه‌های تربیتی اسلام در جهت دینداری است.

التزام و عمل به وظایف دینی اشاره به بعد رفتاری دارد بطوری‌که فرد دیندار پس از شناخت و احساس عاطفی نسبت به دستورات دینی، خود را ملزم به انجام آنها می‌داند.

¹ . religion

² . religiosity

با توجه به تعریف فوق مؤلفه‌های دینداری در سه بعد شناخت و باور دینی، علائق و عواطف دینی و التزام به وظایف دینی به شرح زیر تقسیم می‌شود:

مؤلفه‌های دینداری

الف) شناخت و باور دینی

۱. **شناخت:** شناخت به معنای دانش اصول دین یعنی یقین به خدا، آخرت، پیامبران و آگاهی از فروع دین است.^۱

۲. **باور:** باور به معنای پذیرش، اقرار و تصدیق قلبی نسبت به اصول و شرایع دین است.^۲ آرگیل (۲۰۰۰) معتقد است که باورها غالباً محوری‌ترین بعد دینداری محسوب شده و همان‌هایی هستند که مذهبی نبودن او را تعیین می‌کنند (ص ۷۶). باور شامل زیر مؤلفه‌هایی می‌شود که در پی می‌آیند.

۱-۲. پذیرش خداوند و صفات کمالیه او^۳

۲-۲. پذیرش انبیاء^۴

۳-۲. پذیرش زندگی اخروی یعنی معاد و بهشت و جهنم^۵

۳- پذیرش کتاب‌های آسمانی و احکام و قوانین خداوند^۶

۱. کافی ج ۲ ص ۵۱

۲. کافی ج ۲ ص ۳۳ و ۳۸

۳. کافی ج ۲ ص ۳۵

۴. کافی ج ۲ ص ۳۵

۵. نمل ۲ و ۳

۶. کافی ج ۲ ص ۳۵

۴- پذیرش ملائکه^۱**ب) علائق و عواطف دینی**

علائق دینی شامل کلیه احساسات و عواطف مثبت و منفی است که عواطف مثبت در راستای شناخت و پذیرش قلبی نسبت به پروردگار یکتا، انبیاء و اولیاء، مؤمنین و تمامی دینداران، احکام دین، جهان هستی، و جهان پس از مرگ در فرد دیندار بوجود می‌آید و عواطف منفی تحت تأثیر محبت به خدا و دین خدا، نسبت به دشمنان دین الهی و پیامبران و اولیاء آن مطرح می‌شود. این عواطف عبارتند از:

۱. **عواطف مثبت (حب):** عواطف مثبت عبارت از احساس دوستی، تعلق خاطر و دلبستگی قلبی

نسبت به خدا، خود، دیگران و جهان هستی است.

۱-۱. عواطف مثبت نسبت به خدا

محبت خدا^۲، خوف از عدم رضای خدا^۳، امید به خدا^۴، خشیت (بیم از عدم قرب به خداوند که نتیجه ادراک عظمت الهی است)^۵، حسن ظن به خدا^۶

۱-۲. عواطف مثبت نسبت به خود (احساس عزت و کرامت نفس)^۷**۱-۳. عواطف مثبت نسبت به دیگران**

احساس عاطفی نسبت به انبیاء، امامان و اهل بیت^(ع)^۸، مؤمنین^۹، والدین^۱، معلمان^۲، اهل کتاب^۳، مردم^۴.

۲ . بقره- ۲۸۵

۳ . بقره - ۱۶۵

۴ . کافی ج ۲ ص ۶۷

۵ . کافی ج ۲ ص ۶۷

۶ . بحارالانوار ج ۶۷ باب ۵۹ ص ۳۳۹

۷ . کافی ج ۲ ص ۷۲

۸ . بحارالانوار ج ۶۵ باب ۱۸ ص ۱۳۷

۹ . کافی ج ۲ ص ۵۶

۱۰ . فتح- ۲۹

۴-۱. عواطف مثبت نسبت به جهان هستی^۵

۲. عواطف منفی (بغض): عواطف منفی عبارت از احساس دشمنی یا کراهت نسبت به کسانی که دشمن راه خدا، پیامبران و اولیای دین‌اند و در جهت برهم زدن سلامت دینی جامعه با کارشکنی و تبلیغات سوء مانع رشد و گسترش دین می‌شوند و یا اقدام به جنگ علیه دین و دینداری می‌کنند. این مؤلفه از زیر مؤلفه‌هایی تشکیل شده است که در پی می‌آیند.

۲-۱. عواطف منفی نسبت به دشمنان خدا^۶

۲-۲. عواطف منفی نسبت به دشمنان انبیاء و اولیاء خدا^۷

ج) التزام به وظایف دینی

التزام به وظایف دینی یعنی فرد دیندار در پی بوجود آمدن معرفت و احساس عاطفی نسبت به پروردگار، انبیاء و اولیاء دین، انجام تکالیف و احکام دینی را در حیطة شخصی، اجتماعی و اقتصادی بر خود بایسته بداند. این مؤلفه از زیر مؤلفه‌هایی تشکیل شده که در پی می‌آیند:

۱. رفتار فردی: منظور از رفتار فردی کلیه اعمالی است که در محدوده رابطه انسان با خود و خدای خود مطرح می‌شود و فرد بر حسب معارف و شرایع دینی، خود را موظف به انجام آنها می‌داند که مهمترین آنها عبارتند از:

۱۱. بقره - ۸۳

۱۲. لعالی‌الخبار ج ۲ ص ۱۷۵

۱۳. آل‌عمران - ۶۴

۱۴. کافی ج ۲ ص ۵۶

۱. بقره ۲۶ و ۱۶۴

۲. توبه - ۱۱۴، کهف - ۵۰، منافقون - ۴

۳. بقره - ۹۸

نماز^۱، روزه^۲، ذکر^۳، توکل^۴، اطاعت از خدا^۵، تقوی و اجتناب از گناه^۶، اخلاص^۷، سپاس و شکر^۸، حفظ عزت نفس^۹، تقویت اراده یا تصمیم‌گیری مناسب^{۱۰}، رعایت بهداشت روانی و جسمی، پرورش نیروی عقلانی^{۱۱}، پرهیز از تبعیت وهم و حدس و گمان^{۱۲}، کسب علوم و معارف^{۱۳}، فضیلت‌جویی^{۱۴}، رفع نیازها به صورت متعادل^{۱۵}، پرهیز از لغو^{۱۶}، صبر^{۱۷}.

۲. رفتار اجتماعی - سیاسی:

رفتار اجتماعی - سیاسی عبارت از کلیه اعمال و کارکردهای اجتماعی است که فرد دیندار بر اساس

شرایع اسلام ملزم به رعایت آنها می‌باشد که عبارتند از:

۴. بقره - ۱۷۷-۲۷۷

۵. بقره - ۱۸۳

۶. کافی ج ۲ ص ۸۸

۷. مائده - ۲۳

۸. نساء - ۵۹

۹. مائده - ۲۷

۱۰. بحار الانوار ج ۶۷ باب ۴ ص ۲۳۳

۱۱. بقره - ۱۷۲

۱۲. منافقون - ۸

۱۳. آل عمران - ۱۳۵

۱. نور - ۶۱

۲. نجم - ۲۸

۳. عنکبوت - ۴۳ و ۴۹

۴. کافی ج ۲ ص ۵۶

۵. محمد - ۱۲

۶. آل عمران - ۷۶، مؤمنون - ۳

۷. کافی ج ۲ ص ۹۱

تعاون و همکاری^۱، سازگاری^۲، وفای به عهد^۳، سخاوتمندی^۴، حلم^۵، احسان^۶، ایثار^۷، پاسداری از شخصیت مؤمن^۸، اطاعت از قانون^۹، خوش اخلاقی و نیکوسازی رفتار^{۱۰}، امر به معروف و نهی از منکر^{۱۱}، عفو و گذشت^{۱۲}، اصلاح بین افراد^{۱۳}، ابراز همدردی با مؤمن^{۱۴}، ابراز مخالفت با مفسدان^{۱۵}، جهاد و یاری مظلوم^{۱۶}، حج^{۱۷}، کوشش برای برقراری حکومت دینی و پشتیبانی از حکومت صالحان، اطاعت از ولی امر^{۱۸}.

۳. رفتار اقتصادی: منظور از رفتار اقتصادی باید‌ها و نبایدهایی است که در شریعت اسلام برای رشد سالم اقتصادی و کسب معاش در جامعه مطرح و فرد مؤمن با توجه به تمایلات و نیازهای خود، ملزم به رعایت آنها گردیده است. آنها عبارتند از:

-
۸. مائده-۲
 ۹. کافی ج ۲ ص ۱۱۶ و ۱۱۷
 ۱۰. آل عمران-۷۶
 ۱۱. آل عمران-۹۲
 ۱۲. کافی ج ۲ ص ۴۱
 ۱۳. نحل-۹۰
 ۱۴. آل عمران-۹۲، بقره-۲۶۲
 ۱۵. حجرات-۱۱ و ۱۲، کافی ج ۲ ص ۷۲
 ۱۶. محمد-۳۳
 ۱۷. کافی ج ۲ باب حسن البشر
 ۱۸. توبه-۷۱
 ۱۹. شوری- ۴۰
 ۲۰. حجرات- ۹ و ۱۰
 ۲۱. نساء - ۳۶
 ۲۲. یونس- ۴۰
 ۲۳. انفال- ۷۲
 ۲۴. آل عمران- ۹۷
 ۲۵. نساء- ۵۹

کار اقتصادی و تولید^۱، توزیع عادلانه^۲، مصرف مناسب^۳، ادای حقوق مالی^۴، تقدیر در معیشت^۵، پرهیز از اسراف و تبذیر^۶، پرهیز از حرص^۷.

در پژوهش حاضر مقیاس مورد نظر برای سنجش ابعاد دینداری در دانشجویان بر اساس مؤلفه‌های مذکور تهیه گردیده است. تعریف و تفصیل هر یک از این مؤلفه‌ها در فصل بعد خواهد آمد.

تعریف عملیاتی دینداری

در این پژوهش دینداری با استفاده از پرسشنامه مقیاس سنجش دینداری، که بر اساس مؤلفه‌های ذکر شده تهیه و تنظیم شده است، اندازه‌گیری می‌شود.

خلاصه فصل

در این فصل پس از بیان ضرورت و اهمیت مسئله، اهداف و سؤالات پژوهش بررسی گردید. سپس جهت تعریف مفهومی تحقیق، ابتدا رویکردها و تعاریف متفاوت از دین بیان شد، و رویکرد دانشمندان مسلمان به دین و سپس تعریف دین در پژوهش حاضر مورد بررسی قرار گرفت. در پایان به ساختار و مؤلفه‌های دینداری در این پژوهش پرداخته و تعریف عملیاتی تحقیق ارائه گردید.

بررسی مبانی نظری و تفصیل مؤلفه‌های دینداری در فصل بعد صورت خواهد گرفت.

۱ . کافی ج ۵ ص ۷۷

۲ . توبه-۳۴ و ۳۵

۳ . منافقون-۹

۴ . بحار الانوار ج ۶ باب ۲۷ ص ۳۸۶ و ۳۹۳

۵ . بحار الانوار ج ۶ باب ۳۸ ص ۴۰۵

۶ . انعام- ۱۴۱

۷ . بحار الانوار ج ۶۷ باب ۴۴ ص ۵۵

فصل دوم

مبانی نظری و

پیشینه‌ی پژوهش

مقدمه

بررسی علمی هر موضوع نیازمند توجه به پشتوانه‌های نظری آن به صورت تحلیلی و معرفی ساختار علمی پژوهش با استناد به منابع و مدارک معتبر می‌باشد. در پژوهش حاضر ابتدا رویکردهای متفاوت به دین، آثار و کنش‌وری‌های دین مبتنی بر آن رویکردها و پژوهش‌های مرتبط با هر کدام مطرح خواهد شد. سپس به تعاریف ساختاری از دین می‌پردازیم. آن‌گاه دیدگاه صاحب‌نظران مسلمان را در مورد تعاریف و ساختار دین مطرح می‌کنیم و پژوهش‌های اخیر در زمینه‌ی نگرش مذهبی را تبیین خواهیم کرد. در آخر ساختار مورد نظر در پژوهش حاضر و مؤلفه‌های دینداری، معرفی خواهد شد.

تبیین دین از دیدگاه فلسفی

برای تبیین مفهوم دین از دیدگاه فلسفی، باید ابتدا به تعریف و تشریح واژه "فلسفه" و نقش و هدف آن در عرصه اندیشه بشری نظری افکند. برتراند راسل^۱ (۱۹۷۱) در کتاب "تاریخ فلسفه غرب"^۲، مفهوم و تصور فلسفی را محصول دو عامل "دینی و اخلاقی"^۳ از یک طرف و "علمی"^۴ از طرف دیگر دانسته و در ادامه فلسفه^۵ را حد وسط الهیات^۶ و علم بر می‌شمرد. مانند الهیات، مشتمل بر موضوعاتی است که دانش قطعی^۷ درباره آن‌ها نمی‌آید. و وجه شباهتش به علم از آن جهت است که به جای سنت^۸ و وحی

1. Russell

2. history of western philosophy

3. religious & ethical

4. scientific

5. philosophy

6. theology

7. definite knowledge

8. tradition

(الهام)^۱ بر عقل^۲ بشر تکیه دارد (ص ۱۳). هالینگ دیل^۳ (ترجمه آذرنگ، ۱۳۷۰) می‌نویسد: کار فلسفی در گسترده‌ترین معنای واژه شامل دو فرایند "ارزیابی"^۴ و "نظم بخشی"^۵ است. فیلسوف می‌کوشد تا ارزش و اطمینان‌پذیری دانشی را که درباره خود و جهان داریم و ارزش و اطمینان‌پذیری عقیده‌هایی را که درباره ماهیت^۶ بر می‌گزینیم، معلوم کند.... کار فلسفی، بررسی پرسش‌های خاص با شیوه‌های خاص است (صص ۸-۹). از نظر جرال‌دال گوتک^۷ (۱۹۹۷، ترجمه پاک سرشت، ۱۳۸۰) فلسفه در مفهومی بسیار کلی شامل تلاش انسان در جهت اندیشه نظری، تأملی، و نظام‌دار درباره جهان و رابطه انسان با آن است. (ص ۶) کسلر^۸ (۲۰۰۱) فلسفه را عبارت می‌داند از "تلاشی عقلانی^۹ برای تدوین^{۱۰} و فهم^{۱۱} سؤالات بنیادی و پاسخ بدان‌ها" و در ادامه نظر فیلسوف بزرگ امریکایی، ویلیام جیمز^{۱۲} را این‌گونه می‌آورد که از نظر جیمز، "فلسفه، کوشش غیر معمول و سرسختانه برای تفکر روشن" می‌باشد (ص ۴، ۷). حال با عنایت به تعابیر فوق پیرامون فلسفه و کارکردهای کلی آن، بهتر می‌توان جایگاه دین را در آن مطالعه نمود، یعنی همان چیزی که امروزه، معمولاً تحت عنوان "فلسفه دین" از آن یاد می‌کنند که به گفته پیترواردی^{۱۳} (به نقل از کلاک و کلاک^{۱۴}، ۲۰۰۰) خواهان جستجوی حقیقت است (ص ۷). پیترسون و

1 . revelation

2 . human reason

3 . Hollingdale

4 . evaluation

5 . systematisation

6 . nature

7 . Gutek

8 . Kessler

9 . rational

10 . formulate

11 . understand

12 . James, William

13 . Vardy

14 . Clack & Clack

همکاران، فلسفه دین را "بحث هدفمندانه"^۱ پیرامون دین دانسته و برادی^۲ آن را عبارت می‌داند از "تحلیل دقیق دلالت‌هایی که تعالیم دین دارند" (به نقل از پیشین).

از دیدگاه فلسفی، دین وجه امتیاز اصلی نسبت به سایر موجودات است. تاکنون هیچ حیوانی نشانه‌ای از یک حیات دینی بروز نداده و یا هیچ کاری نکرده که بتوان آن را به عنوان تمهیدی برای زندگی پس از مرگ او به حساب آورد. در تاریخ بشر هرگز حتی قبیله‌ای وجود نداشته که به گونه‌ای دین نداشته باشد. حتی بومی‌های نواحی مرکزی استرالیا^۳ و هندی‌های پاتاگونیا^۴ که دارای ابتدایی‌ترین اشکال زندگی بشری هستند نیز به نوعی به عالم ارواح اعتقاد داشته و به صورتی مشغول پرستش می‌باشند (هیوم، ۱۳۶۹). توجه هیوم و فلاسفه‌ی دیگر غرب به تفاوت اساسی انسان و حیوان در پذیرش دین، ما را به سوی تعریفی فلسفی از دین هدایت می‌کند. از دیدگاه فلسفی، هشیاری نسبت به خود همراه با آینده‌نگری، همواره انسان را با معماها و سؤال‌های وجودی روبرو کرده است. سؤال‌هایی از قبیل: از کجا و چرا به دنیا آمده‌ایم؟ معنا و هدف زندگیمان چیست؟ چرا می‌میریم و پس از مرگ چه اتفاقی برایمان خواهد افتاد؟

باتسون^۵، ونتیس^۶ و شوان راد^۷ (۱۹۹۳) معتقدند که دین از خلال کوشش‌های انسان برای برخورد با چنین سؤال‌های پدیدار شده است. اسمیت^۸ (۱۹۷۸) پدیدار گشتن اساطیر آئین‌ها و دین ابزاری برای پاسخ به همین سؤال‌های سنتی مربوط به معنای زندگی و انسان بودن می‌داند. تولستوی^۹ (۱۹۸۷) در این مورد می‌گوید: "هدف هستی یا وجود لحظه‌ای، متزلزل و نامطمئن در این دنیای ابدی پایان ناپذیر و

1. intellectual

2. Brody

3. aboriginals

4. patagonia

5. Batson

6. Ventis

7. Schoenrade

8. Smith

9. Tolstoy

به خوبی تعریف نشده چیست؟ این سؤال همواره در برابر هر فردی وجود دارد و هر کس به آن به
طریقی پاسخ می‌دهد. پاسخ به این سؤال‌هاست که جوهره‌ی همه‌ی ادیان را تشکیل می‌دهد".

تلقی فلسفی از دین و عوامل بوجود آورنده‌ی آن بیشتر با بعد شناختی انسان سروکار دارد در
حالی که واضح است افراد دیندار نه فقط در پی پاسخ به سؤالات وجودی و آینده‌نگرانه خود هستند،
بلکه علاوه بر توجه به مرگ و زندگی پس از آن با توجه به بعد عملی زندگی خود روش و آئین و
مسئله‌ی در این دنیا نیز برگزیده و از آن تبعیت می‌کنند. در واقع از دیدگاه فلسفی فرد زمانی دیندار تلقی
می‌شود که با سؤال‌ها و مسائلی که ماوراء زندگی اوست و با طبیعت ماهیت زندگی سروکار دارد روبرو
شود و به آن‌ها پاسخ دهد. نتیجه این خواهد بود که به عقیده‌ی ارائه‌دهندگان این تعریف افرادی که از
آئین و مسلک دینی مشخص تبعیت می‌کنند، لکن در دوره‌ای از زندگی هیچ علاقه‌ای به تفکر و تأمل در
مورد سؤال‌های وجودی ندارند، دیندار تلقی نمی‌شوند (آرین، ۱۳۷۸).

تبیین دین از دیدگاه جامعه‌شناختی

پارسونز^۱ (به نقل از لسا^۲ و ووگ^۳، ۱۹۶۵) معتقد است که جامعه‌شناسی^۴، علمی است علاقمند به
ساختار تشکیلاتی نظام‌های اجتماعی، و فرآیندهای انگیزشی^۵ انسان‌ها که در حفظ و تحول نهادها دخالت
دارند (ص ۱۲۹). و از این رو مشابه با تعریف فلسفی، دانشمندان علوم اجتماعی نیز دین را به عنوان نظامی
از اعتقادات و اعمال که بدان وسیله گروهی از مردم با مسائل غایی زندگی بشر دست و پنجه نرم می‌کنند،
معرفی می‌کنند (ینگر^۶، ۱۹۷۰). پترسون و همکاران (۱۳۷۷) معتقدند انسان‌ها به نحو اجتناب‌ناپذیری دینی
هستند و دین نیروی قوی در زندگی بشر است. انسان‌شناسان نیز استدلال نموده‌اند که چون هیچ‌گاه

1. Parsons

2. Lessa

3. Vogt

4. sociology

5. motivational

6. Yenger

نتوانسته‌ایم جامعه‌ای را بیابیم که در آن دین موجود باشد، بنابراین دین به عنوان یک نهاد اجتماعی دارای کارکردهای خاصی است که فقدان آن بقای جامعه را مخدوش می‌سازد (تنهایی، ۱۳۷۵).

از دیدگاه جامعه‌شناختی، دین به عنوان یک نهاد اجتماعی معرفی شده است. در واقع در این دیدگاه به تأثیر بعد اجتماعی در پدیداری دین و بقای آن توجه بیشتری شده است. واضح است که بررسی‌های جامعه‌شناختی در وهله‌ی اول بر روی جامعه‌ی انسانی و پدیده‌های متأثر از رفتارها و روابط انسانی انجام گرفته طبیعی است که دین را نیز به عنوان یکی از پدیده‌ها، محصول اجتماع بشری می‌دانند. اما این‌که آیا گرایش انسان‌ها به آئینی مشخص موجب به وجود آمدن اجتماعی از انسان‌ها در نقطه‌ای جغرافیای شده و یا بر عکس، اجتماع آن‌ها بوجود آمدن دین را در پی داشته، خود سؤالی اساسی است. چه‌طور می‌توان ادعا کرد فردی که دور از اجتماع بشری زندگی می‌کند دیندار نخواهد بود؟ درحالی‌که نقطه‌ی شروع معرفی ادیان پیشرفته از جمله اسلام از انفصال موقت پیامبر از جامعه بشری و عدم تأثیرپذیری منفی از حالات روحی و بت‌پرستان آن زمان بوده است.

صرف‌نظر از تعریف جامعه‌شناختی از دین برخی از نظریه‌پردازان برکنش‌وری‌های اجتماعی دین و پژوهش‌های کاربردی مبتنی بر آثار و تبعات اجتماعی دین و دینداری معطوف شده‌اند، که در زیر به آن می‌پردازیم.

کنش اجتماعی دین

کنش اجتماعی دین به راهکارهایی که دین از طریق آن بر روابط انسانی و تمدن و فرهنگ بشری تأثیر می‌گذارد، اشاره دارد. انسان در راستای گرایش به زندگی جمعی، در پی حاکمیت معیارها و ضوابط خاصی برای حفظ نظم اجتماعی و هدایت و اعتلای جامعه به سوی آرامش و نیک‌بختی است. از این جهت حاکمیت دین را به منزله حاکمیت مجموعه دستورات و قوانین لازم می‌دانند. علامه طباطبایی ترجمه خسروشاهی، (۱۳۷۰) کارکرد اجتماعی دین را در حفظ نظم و بنیادهای جامعه می‌داند. از نظر او دین حافظ، نگهدارنده و ضامن اخلاق فاضله در جامعه و علت اصلی و اساسی جلوگیری از هوی و هوس‌های انسانی است و در پی چنین جایگاهی برای دین است که نظم و انتظام جامعه باقی می‌ماند و

شیرازه‌ی آن از هم نمی‌گسلند. پژوهشگر دورکیم¹ (هاری آلپر، نقل از گیویان، ۱۳۷۷) چهار عملکرد عمده‌ی دین را چنین شرح می‌دهد:

۱. انضباط: دین با صیانت نفس و تقوا و پرهیزگاری که ایجاد می‌کند، از هرج و مرج ناشی از پرداختن انسان به تمایلات نفسانی و تضاد گرایش‌های فردی در جامعه جلوگیری می‌کند.

۲. امیدواری: دین با مراسم و پیوندهایش بین پیروان خود انسجام عاطفی و شناختی ایجاد می‌کند.

۳. حیات بخشی: دین با انتقال ارزش‌های اجتماعی به نسل‌های بعدی، به جوامع آینده نیز روح زندگی، انضباط و حرکت به سوی تعالی می‌بخشد.

۴. خوشبختی: دین با حل معمای مرگ و احساس فقدان، امید و آرامش را به پیروان خود الهام می‌بخشد.

انسان‌شناسان نیز فقدان نهاد اجتماعی دین را موجب خدشه به بقای جامعه دانسته و چهار کارکرد عمده برای آن قائلند (تنهایی، ۱۳۷۵): ۱- انسجام عاطفی ۲- بازآفرینی فرهنگی ۳- معناسازی (معنابخشی) ۴- انسجام اجتماعی به عبارت دیگر با توجه به کنش اجتماعی مذهب، دغدغه‌های اجتماعی و فردی انسان، مسائل و مشکلات عمده‌ای که در طول زندگی همواره با آنها درگیر است از جمله نگرانی از عدم نیستی، نگرانی از تنهایی و عدم تعلق اجتماعی، نگرانی از پوچی و بی‌معنایی، سردرگمی و عدم وقوف به جایگاه خود در جهان و نگرانی از نداشتن چهارچوب و برنامه‌های متقن و قابل اطمینان در زندگی فردی و اجتماعی، توان و توجه انسان را به سوی یافتن منبعی آرامش بخش، رحمت آفرین، بامعنا، متعالی، ابدی، هدایت‌گر و نظاره‌گر بر رفتارها، راهنمایی می‌کند. در ادامه به کنش‌های اجتماعی دین که نظریه پردازان معاصر بر آنها تمرکز بیشتری داشته و پژوهش‌های خود را مبتنی بر آنها انجام داده‌اند می‌پردازیم.

¹ . Durkheim

سازگاری

ورشل^۱ و گوتالز^۲ (۱۹۸۹) ضمن اعتقاد به پیچیده و سخت بودن ارائه تعریفی مورد توافق از سازگاری، در جایی، به‌طور کلی چنین می‌نویسد که: سازگاری^۳، عبارت است از وظیفه روزمره ما در کنار آمدن با خود، محیط خویش و کسانی که با آنان در ارتباط هستیم. در ادامه این فرایند پیچیده را مشتمل می‌دانند بر:

۱. یادگیری و درک کردن پیرامون خود و محیط اجتماعی و مادی خویش.
۲. به‌کارگیری اطلاعات برای تنظیم اهداف واقعی.
۳. استفاده از توانایی‌هایی جهت کنترل محیط و سرنوشت خود، تا آن‌جا که بتوانیم به اهدافمان نائل آئیم.
۴. حساسیت داشتن نسبت به نیازها و دغدغه‌های سایرین، به‌گونه‌ای که نقش مثبتی در زندگی داشته باشیم (ص ۶). حال، با عنایت به توصیف فوق و نیز توجه به محتوا و اهداف تعالیم متعالی دین، می‌توان تصدیق نمود که از کنش‌های دین، هدایت بشر به‌سوی سازگاری مثبت و مؤثر با محیط پیرامون خود در جامعه است. پژوهش‌ها نشان می‌دهد مذهب واجد مؤلفه‌های مهمی برای سازگاری و سلامت روانی بیشتر است (محفوظی و جان بزرگی، ۱۳۷۷). در پژوهشی مشاهده شد که مشارکت در فعالیت‌های مذهبی و حضور در کلیسا باعث تسهیل در جذب و سازگاری افراد (مهاجرین ویتنامی) با جامعه (آمریکایی) گردیده است (بانکستون^۴ و زو^۵، ۱۹۹۵). نظریه پردازان معتقدند سازش یافتگی انسان مستلزم پاسخ به دغدغه‌های او در مورد هویت و انتخاب روش زندگی در

¹ . Werchel

² . Goethals

³ . adjustment

⁴ . Bankstone

⁵ . Zhou

جهت کمال‌جویی است و مذهب بستر مناسبی برای بسیاری از این خواسته‌ها و دل‌نگرانی‌هاست
(لوین^۱، ۱۹۹۴).

حمایت اجتماعی

از دیگر کنش‌های مهم اجتماعی، حمایت دین از انسان است. در واقع مذهب با ایجاد یک فضای
حمایتی و "منبع وحدت‌یافتگی اجتماعی" برای فرد، بر سلامت او تأثیر به‌سزایی می‌گذارد. پژوهش‌های
اخیر ضمن بررسی جنبه حمایت‌گری اجتماعی مذهب و گروه‌های مذهبی (هوس^۲، لاندیس^۳، آمبرسون^۴
و متزنر^۵، ۱۹۸۲؛ تایلور^۶ و کاترز^۷، ۱۹۸۸)، نشان داده‌اند که گروه‌های جزئی‌تر مذهبی، ویژگی حمایتی
بیشتری نسبت به گروه‌های بزرگتر مذهبی دارند (از جمله ویکر^۸ و مهلر^۹، ۱۹۷۱).

نگرش مذهبی در ادامه‌ی نقش انسجام‌بخشی خود، نه تنها تأثیری در افزایش تعصبات قومی ندارد
بلکه در میان اعضای یک کلیسا از میزان تعصبات قومی کاسته است (ایزینگا^{۱۰}، فلینگ^{۱۱} و پترز^{۱۲}،

1. Levin

2. House

3. Landis

4. Umberson

5. Metzner

6. Taylor

7. Chatters

8. Wicker

9. Mehler

10. Eisinga

11. Felling

12. Peters

۱۹۹۰). همچنین گلزاری (۱۳۷۸) رابطه مثبت و معنادار بین مقبولیت اجتماعی و مذهبی بودن، کنش حمایتی مذهب از فرد و جلوگیری از طرد و انزوای اجتماعی را مورد تأیید قرار داده است.

شرکت در مراسم مذهبی می‌تواند کنش حمایتگری اجتماعی مذهب را تقویت کند. چنانچه پژوهشی در مورد قدرت مقابله با بیماری در بیماران سرطانی نشان داده است که نگرش مذهبی به حضور بیشتر در جمع، پرهیز از انزواطلبی و شکل‌گیری نگرش مثبت در بیماران منجر خواهد شد (آکلین^۱، براون^۲ و مینوگر^۳، ۱۹۸۳). در واقع مذهب با ایجاد تفاهم، وحدت و حمایت اجتماعی از فرد بر میزان سازگاری، عزت نفس و خودباوری او که از عوامل مهم حیاتی در بهداشت روانی محسوب می‌شود مؤثر است (خدایاری فرد و همکاران، ۱۳۷۸). نقش حمایتگر مذهب با تأکید بر قدرت تنیدگی زایی و بهبود شرایط محیطی، به پیشگیری اولیه‌ی مذهب از بروز اختلالات روانی توجه بیشتری دارد. همچنین این فضای حمایتی و منع وحدت یافتگی در سطح پیشگیری ثانویه، در کاهش دوره‌ی درمان نیز تأثیر به‌سزایی دارد (وروف^۴ و همکاران، ۱۹۸۱). برخی از ادیان مانند اسلام با توصیه اعمال حمایتی خاص مانند شرکت در تشیع جنازه، مجلس‌ترحیم، پرستاری از ایتم و بازماندگان، مقابله با تنیدگی‌های ناشی از داغدیدگی را تسهیل می‌کنند. (جان بزرگی، ۱۳۷۸) در مورد تنیدگی‌های ناشی از بیماری به‌ویژه بیماری شدید و مزمن نیز مذهب با ترغیب بر عیادت بیماران چتر حمایتی خود را بر سر بیمار می‌گستراند (دیماتئو، ۱۳۷۸).

در مورد کارکرد درمانی مذهب در بخش کنش روان‌درمانگری دین به تفصیل بحث خواهیم کرد.

مهار اجتماعی

به عبارت دیگر مهار اجتماعی از کنش‌های اجتماعی دین است که کارکرد آن به‌دنبال حمایت اجتماعی دین از فرد مشخص می‌شود. مذهب نه تنها حمایت اجتماعی برای افراد فراهم می‌کند بلکه به

¹. Acklin

². Brown

³. Manuger

⁴. Veroff

عنوان یک عامل مهار اجتماعی نیز مطرح است (آمبرسون، ۱۹۸۷) و از آن جهت که چارچوبی برای حمایت اجتماعی از پیروان خود فراهم می‌کند، آنها کمتر دچار خلاف می‌شوند (گورساج^۱، ۱۹۹۵).

جامعه‌شناسان معمولاً دین را یکی از اساسی‌ترین وسایل کنترل اجتماعی درونی یا مهار جرم و خلافکاری می‌دانند (راس^۲، نقل از کینگ^۳، ۱۳۴۹). ارزش‌ها و هنجارهای مهم اجتماعی معمولاً نه فقط در قلمرو قانون بلکه همچنین در قلمرو دین قرار می‌گیرند و دین از طریق تقویت آن‌ها به کنترل اجتماعی فرد کمک می‌کند (رابرتسون، ۱۳۷۲). پژوهش‌های متعدد بر روی گروه‌های بزهکار و تأثیر مذهب بر پیشگیری از ارتکاب جرم در گروه‌های غیر بزهکار، مؤید مهار اجتماعی مذهب در پیشگیری از وقوع اعمال خلاف قانون بوده است.

پژوهش‌ها نشان می‌دهند علی‌رغم نقش گروه دوستان و همسالان در گرایش به سمت بزهکاری، مذهب عامل مهمی در پیشگیری از بزهکاری است (چادویک^۴ و تاپ^۵، ۱۹۹۳). نوجوانان غیر بزهکار دارای بازخوردهای قویتری نسبت به مذهب هستند (وهرا^۶ و احمد^۷، ۱۹۹۳). همچنین گرایش به مذهب و فعالیت‌های مذهبی در کاهش افکار خودکشی و اقدام به آن، مصرف مواد مخدر، رفتارهای جنسی پیش از موعد و بزهکاری تأثیر مثبت دارد (دوناهو^۸، ۱۹۹۵؛ مک کال^۹ و بور^{۱۰}، ۱۹۹۴). دینداری به‌طور عام

¹ . Gorsuch

² . Ross

³ . Koenig

⁴ . Chadwick

⁵ . Top

⁶ . Vohra

⁷ . Ahmad

⁸ . Danuhue

⁹ . Mckall

¹⁰ . Burr

ارتباط معکوس و نسبتاً قوی با بزهکاری جوانان دارد (طالبان، ۱۳۷۸). و ویژگی‌های مذهبی عامل مهمی برای سازگاری مجدد و اصلاح رفتار زندانیان به شمار می‌آید (کونینگ^۱، ۱۹۹۵).

تقویت ارزش‌های اخلاقی

تاکنون مشخص شد و پژوهش‌ها نیز تأکید کردند که حمایت اجتماعی مذهب از فرد، کاهش جرم و عدم انحراف از ارزش‌های گروه را در پی خواهد داشت. این ارزش‌ها چیستند؟ چه ویژگی‌هایی دارند؟ و چگونه تقویت می‌شوند؟ یکی از ویژگی‌های این ارزش‌ها اخلاقی بودن آن است. مطابق نظریه کنترل اجتماعی در جامعه‌ای که بستگی‌ها میان اعضا ضعیف می‌شود، احتمال بیشتری وجود دارد که مردم منحرف شوند. تراویس هیرشی (نقل از رابرتسون، ۱۳۷۲) یکی از صاحب نظران تئوری کنترل اجتماعی، وابستگی به جامعه و گروه را دارای چهار عنصر اصلی می‌داند.

۱. دلبستگی یا علاقه^۲: تأثیرپذیری و حساسیت فرد نسبت به عقاید دیگران در حد هم‌نوایی با آنان.

۲. تعهد^۳: احساس دین نسبت به جامعه در نتیجه‌ی سرمایه‌گذاری اعتباری یا مالی در نهادهای جامعه.

۳. مشارکت^۴: مشارکت مداوم در فعالیت‌های غیر انحرافی.

۴. ایمان و اعتقاد^۵: وفاداری فرد به ارزش‌ها و اصول اخلاقی گروه.

از دیدگاه این نظریه پرداز، مذهبی بودن و اعتقاد داشتن به ارزش‌ها و اصول اخلاقی گروه یکی از عوامل مهم در تقویت بستگی فرد به گروه و پرهیز از کجروی و تخلف است. از مهم‌ترین کنش‌های دین

1. Koenig

2. attachment

3. commitment

4. involvement

5. belief

در حوزه‌ی اجتماعی پشتیبانی و تقویت ارزش‌های اخلاقی است. حتی اجرای قانون و برقراری نظم و انضباط اجتماعی در سایه رعایت ارزش‌های اخلاقی میسر است.

در بسیاری از موقعیت‌ها و روابط انسانی، قانون، پیش‌بینی جزئی و مصداق خاصی ارائه نکرده است و این تعهد به ارزش‌های اخلاقی است که با تقویت مهار دورنی در افراد، اجرای قانون را در جامعه میسر می‌سازد. دین به‌طور عام و ادیان آسمانی به‌طور خاص با تبیین اخلاقی فاصله و تشویق انسان به درونی کردن آن‌ها، انسان با تقوی را انسان متعادل در روابط فردی و اجتماعی و هدایت شده به سوی سعادت و نیکی معرفی می‌کند.

برای کثیری از مردم تا ارزش‌های اخلاقی از ناحیه یک نیروی مافوق توصیه نشوند، اهمیت جدی نمی‌یابند و مؤثر نمی‌افتند. پشتیبانی دین از اخلاق به این معناست که به انسان در مورد پشتوانه استوار آن و تأیید یک مرجع اصیل نسبت به آن اطمینان می‌دهد به‌طوری‌که عمل به ارزش‌های اخلاقی را بی‌اجر نمی‌یابد (آذربایجانی، ۱۳۸۰).

دین حافظ و نگهدارنده و ضامن اخلاق فاضله در جامعه و علت اصلی و اساسی جلوگیری از هوی و هوس‌های انسانی است و در پی چنین جایگاهی برای دین است که نظم و انتظام جامعه باقی می‌ماند و شیرازه‌ی جامعه از هم نمی‌گسلد (علامه طباطبائی، ۱۳۷۰). اخلاق در سر و آشکار و خلوت و جلوت و وظیفه و کار خود را خیلی بهتر از یک پلیس مراقب و یا هر نیروی حافظ نظم دیگری انجام می‌دهد.

ویژگی مهم ادیان آسمانی در کنترل فردی و اجتماعی از بروز گناه و جرم و خلاف، تأثیر به‌سزایی دارد، ایمان به معاد است که کمتر مورد توجه دانشمندان غربی قرار گرفته است. علامه طباطبائی (ترجمه خسروشاهی، ۱۳۵۵) می‌فرماید: ایمان به معاد یعنی شخص باور داشته باشد به این که جهان (که انسان هم جزئی از آن است) خدای یگانه‌ای دارد که همیشه خواهد بود و کوچک‌ترین چیزی از علم او مخفی نمی‌ماند و قدرتش در برابر هیچ چیزی مغلوب نمی‌شود و سرانجام همه را به‌سوی خویش باز می‌گرداند، به نیکوکار پاداش نیک و به بدکار کیفر دردناک می‌دهد و سپس در نعمت یا نعمت جاودانه خواهد ماند. انسان معتقد به معاد می‌داند که اعمالش دائماً تحت کنترل بوده و ظاهر و باطن اعمالش (پنهان و آشکار) پیش خدای دانا و بینا روشن بوده و روزی را در پیش دارد که با کمال دقت به حساب وی رسیدگی خواهد شد. عاملی در تأثیرگذاری اعتقاد به معاد به عنوان ضامن و نگهدارنده‌ی ارزش‌های اخلاقی در درون فرد، تنها در صورت ایمان مذهبی فرد محقق خواهد شد (علامه طباطبائی، آیت‌اللهی).

استاد مطهری (۱۳۶۹) در کتاب انسان و ایمان می‌گوید: ایمان مذهبی بیش از هر چیز باعث نفوذ تقوا و عفاف در عمق وجدان آدمی و اعتبار بخشی به ارزش‌های اخلاقی است. از دیدگاه برخی از دانشمندان غربی نیز اعتقاد به جاودانگی و کسب آمادگی برای آن، مشوق و ممد فعل اخلاقی است (پترسون و همکاران، ۱۳۷۷).

در مجموع می‌توان گفت که دین با طرح دو مسأله اساسی در تعیین و کنترل درونی رفتار انسانی دخالت می‌کند و او را وادار می‌سازد با رعایت ارزش‌های اخلاقی، از ارتکاب گناه و کجروی بپرهیزد. این دو مسأله یکی ایمان به خداوند و جلب رضایت او و دیگری اعتقاد به زندگی پس از مرگ و ترس از مکافات عمل است.

دین نه تنها ارزش‌های اخلاقی را تأیید و معرفی می‌کند بلکه ساز و کارهای خاص خود را برای تربیت اخلاقی پیروان خود به کار می‌گیرد. روش موعظه که مبتنی بر باورهای دینی خاص مثل جاودانگی روح انسان، مهر و علاقه خداوند به انسان، حضور و نظارت خداوند بر انسان، ناپایداری لذایذ دنیوی و توجه به مرگ و رستاخیز است، از جمله این ساز و کارهاست. همچنین دین با ارائه اسوه‌ها و الگوهای برجسته اخلاقی به جامعه بشری، تأسی به آنان را در عمل به ارزش‌های اخلاقی (با توجه به ساز و کارهای روان‌شناختی در یادگیری مشاهده‌ای) تسهیل می‌کند (آذربایجانی، ۱۳۸۰).

تاکنون تبیین دین از دیدگاه جامعه‌شناختی و کنش‌های اجتماعی دین شامل کنترل درونی در نتیجه‌ی دلبستگی و تعلق به گروه و تعهد به ارزش‌های اخلاقی در نتیجه ایمان مذهبی و اعتقاد به معاد در جهت کاهش جرم و برقراری نظم اجتماعی، حمایت‌گری اجتماعی در جهت کاهش انزوای اجتماعی فرد، ترفیع بهداشت روانی افراد در نتیجه‌ی معناسازی روابط اجتماعی، انسجام عاطفی، یافتن برنامه‌ای متعالی برای زندگی فردی و اجتماعی در راه رسیدن به کمال، سعادت و جاودانگی و نیز سازش‌یافتگی در نتیجه‌ی شکل‌گیری نگرشی مثبت به زندگی مطرح گردید. در ادامه به تبیین دین از دیدگاه و رویکردهای متفاوت روان‌شناختی می‌پردازیم.

تبیین دین از دیدگاه روان‌شناختی

از دیدگاه روان‌شناختی نیز به دین و دینداری به‌خصوص کنش‌وری دین در حالات روانی انسان توجه ویژه‌ای صورت گرفته است. آرگیل^۱ (۲۰۰۰) با اعتقاد به گرایش به مطالعه علمی در روانشناسی، اظهار داشت که روان‌شناسان در حال حاضر، تمام حوزه‌های فعالیت و تجربه انسانی از جمله رفتار اخلاقی، شخصیت، تغییر نگرش و اعتقادات را که قلمرو خاص مذهب تلقی شده، به شیوه‌های کاملاً متفاوت و علمی مورد پژوهش قرار داده‌اند. (ص ۷ و ۱۴). رویکرد انگیزشی، روان‌تحلیل‌گری، شناختی و رفتاری به دین و نیز کنش‌های انگیزشی، شناختی، بهداشت روانی و روان‌درمانگری دین از جمله مباحثی است که در این قسمت به آن پرداخته خواهد شد.

رویکرد انگیزشی به دین

این‌که دین فطری است یا این‌که دین محصول اشتیاق اساسی انسان، همانند نیازمندی او به امنیت، غذا و همسر است (آلپورت^۲، ۱۹۵۰) و نیز این نظریه که گرایش به خداوند در نتیجه اضطراب‌های وجودی عمده در انسان از جمله اضطراب مرگ، اضطراب بی‌معنایی و اضطراب اخلاقی است (تیلیچ^۳، ترجمه فرهادپور، ۱۳۶۶)، همگی انگیزش دینی را بیشتر از ماهیت دین مدنظر قرار داده‌اند.

پل تیلیچ (۱۳۶۶) که یک متکلم پروتستانی می‌باشد از جمله نظریه پردازانی است که با رویکرد انگیزشی به دین انواع اضطراب را در انسان منشاء برانگیختگی او در جستجوی دین می‌داند. از دیدگاه او فناپذیری وجود آدمی است که او را به مسئله خدا سوق می‌دهد. وی اضطراب‌های عمده در انسان از جمله اضطراب مرگ (سرنوشت و مرگ)، اضطراب بی‌معنایی (ناشی از پوچی و بی‌معنایی) و اضطراب اخلاقی (ناشی از گناه و محکومیت) را عواملی انگیزشی برای جستجوی منبعی لایتناهی، تکامل یافته و مبرای از خطا و گناه می‌داند که انسان جهت کسب آرامش درونی به آن روی خواهد آورد.

^۱. Argyle

^۲. Allport

^۳. Tillich

در راستای تبیین انگیزه‌ی پذیرش دین از سوی انسان نظریه‌ی منشاء غریزی و ژنتیکی دینداری نیز یکی از نظریات است. دهه‌ی اول قرن بیستم زمانی که تحقیقات بین فرهنگی وجود دین را تقریباً در همه‌ی جوامع بشری گزارش کردند، همراه با نظریه‌ی انتخاب طبیعی داروین^۱ (۱۸۹۵) به شکل گیری نظریه‌ی ژنتیکی دین و همچنین تبیین غریزی منشاء دین و دینداری (جاسترو^۲، ۱۹۰۲) منجر شد. لکن روان‌شناسانی از جمله دان لاپ^۳ (نقل از آراین، ۱۳۷۸) با اشاره به این نکته که هیچ دانشی زیربنای نظریه‌های مبتنی بر عصب زیستی نیستند، نظریه‌های غریزی بودن دین را مردود دانستند. این نظریه‌ها از نظر توضیح به نوعی دور و تسلسل منتهی می‌شوند. چرا که از یک سو دلیل مشاهده دین در اجتماعات بشری غریزی بودن آن مطرح می‌شود و از سوی دیگر دلیل غریزی بودن دین را وجود آن در اجتماعات بشری عنوان می‌کنند.

ولی این که حداقل بخشی از دین پاسخ به یک نیاز غریزی است، مورد موافقت و مخالفت قرار گرفت. آلپورت^۴ (۱۹۵۰) دین را به عنوان محصول اشتیاق اساسی انسان می‌داند. این نظریه پرداز دینی با معرفی دو نوع انگیزش دینی درون‌زا^۵ و برون‌زا^۶ منشاء پذیرش دین در افراد با انگیزش دینی درون‌زا را نیاز اساسی آن‌ها به اعتقادات مذهبی و پیروی از الگوی رفتاری و اعتقادی دینی برای تکامل در زندگی فردی و اجتماعی می‌داند (آلپورت و راس^۷، ۱۹۶۷).

افراد مذهبی با شناخت پدیده‌ها و اسباب و علل آن‌ها و نیز اهداف و برنامه‌های آفرینش برای راهنمایی و هدایت به سوی تعالی و تکامل بشری، با تجربه‌ی احساس نزدیکی به روح عالم خلقت و لذت از برقراری ارتباط با منبع کمال و خوبی‌ها، انگیزه صحیح زندگی کردن متناسب با آن اهداف و برنامه‌ها برای دستیابی به کمال در آنان ایجاد شده، از هرگونه زشتی و پلیدی که از نظر مذهب ضد ارزش

^۱ . Darwin

^۲ . Jastrow

^۳ . Dunlap

^۴ . Allport

^۵ . intrinsic orientation

^۶ . extrinsic orientation

^۷ . Ross

محسوب می‌شود، می‌پرهیزند و به سوی هر چه پاکی و نیکی است می‌گرایند. این همان چیزی است که تحت عنوان جهت‌گیری مذهبی درونی از آن نامبرده می‌شود (آپورت، ۱۹۵۰).

این در صورتی است که افراد مذهبی با انگیزش بیرونی، مذهب را وسیله‌ای برای رسیدن به اهداف خود تلقی می‌کنند. این افراد برخلاف درون‌زاهها، احتمال دارد شرکت در اجتماعات دینی و انجام مناسک مذهبی را وسیله‌ای برای ارضاء نیاز به آرامش درونی، امنیت روانی، کسب مقام و تحکیم موقعیت اجتماعی و شخصی خود قرار دهند (خدایاری فرد و همکاران، ۱۳۷۸). مقیاس جهت‌گیری مذهبی از کارهای مهم آپورت در زمینه سنجش انگیزه دینی در افراد است که تا کنون تحقیقات بسیاری را به خود جلب کرده است که در ادامه تحت عنوان کنش‌انگیزی دین مطرح خواهد شد.

کنش انگیزی دین

کارکرد دین در حوزه انگیزش عمدتاً حول محور نظریه جهت‌گیری درونی و بیرونی مذهب آپورت مطرح می‌شود. پژوهشگران متعددی رابطه جهت‌گیری مذهبی بر سلامت روانی و اضطراب را گزارش کرده‌اند. بنسون^۱ و همکاران (۱۹۹۳) در یک مطالعه فراتحلیلی در مورد رابطه مذهبی بودن و سلامت روانی، باتفکیک ۱۱۵ پژوهش در زمینه جهت‌گیری مذهبی درونی و بیرونی گزارش کردند: بین جهت‌گیری مذهبی درونی و سلامت روانی رابطه مثبت و بین جهت‌گیری مذهبی بیرونی و سلامت روانی در اکثر پژوهش‌ها رابطه منفی به دست آمده است. همچنین مالت بی^۲ (۱۹۹۸) ضمن بررسی پیشینه رابطه جهت‌گیری مذهبی و اضطراب در پژوهش‌های مختلف به سه نوع پژوهش بر خورد کرده است. همبستگی منفی جهت‌گیری مذهبی درونی با اضطراب، همبستگی مثبت جهت‌گیری مذهبی بیرونی با اضطراب نتایجی هستند که در این پژوهش‌ها گزارش شده بودند. در واقع جهت‌گیری مذهبی درونی موجب به کارگیری توانش شناختی در برخورد با مسائل و منطقی عمل کردن آنان و در نتیجه بهره‌مندی از سلامت روانی بیشتر نسبت به دیگران می‌شود (واتسون^۳ و همکاران، ۱۹۹۴؛ جنیا^۱، ۱۹۹۸).

1. Benson

2. Maltby

3. Watson

تاکنون نظریات دانشمندان و پژوهش‌های مربوط به آن در زمینه انگیزه جستجوی دین و دینداری مطرح شد. در ادامه به رویکردهای دیگر روان‌شناختی در این زمینه می‌پردازیم.

رویکرد روان‌تحلیل‌گری به دین

رویکرد روان‌تحلیل‌گری با مطالعه و بررسی وضعیت بیماران روانی، منشاء دین را همانند بیماری‌های روانی در ضمیر ناهشیار انسان‌ها جستجو می‌کند. فروید (۱۹۲۷، ۱۹۶۴) از جمله نظریه پردازان روان‌تحلیل‌گری است که در این زمینه نظرات متفاوتی در مورد دین بیان کرده است. او از یک سو دین را برابر با وجدان اخلاقی دانسته و از سوی دیگر آن را نوعی توهم معرفی می‌کند. او معتقد است به وجود آمدن وجدان تحت تأثیر ارزش‌های اخلاقی خانواده و جامعه موجب خواهد شد که فرد در برابر انجام عمل یا فکر انجام عملی مخالف ارزش‌ها، به نوعی اضطراب اخلاقی و احساس گناه ناشی از آن دچار شده، رفتار خود را کنترل نماید. دین به عنوان نیروی کنترل‌کننده، این ارزش‌های اخلاقی را ایجاد و تقویت می‌کند. هر اندازه شخص از درجات پایین تری از عفت و تقوا برخوردار باشد، دچار اضطراب اخلاقی کمتری در برابر گناهان خواهد شد (شولتز و شولتز، ترجمه سیف و همکاران، ۱۳۷۵).

از دیدگاه فروید (۱۹۶۴) از آن‌جا که تمدن بشری تضاد بین تمایل به ارضای غرایز و رهایی از عواقب سوء آن را به کمک دین دآوری می‌کند، لذا تاکنون نقش بزرگی در تمدن بشری بازی کرده است. از سوی دیگر او دین را توهمی از خدای پدر گونه ناشی از ترس‌های اولیه و نیاز به جماعت می‌داند. از نظر فروید تصور خدا، فرافکنی آرزوهای ناهشیار کودک در باره‌ی قدرت مطلق، حمایت شدن و کوشش برای مهار خشونت نامشخص جهان از طریق شخصیت بخشیدن به این قدرت مطلق به عنوان خدای پدرگونه است (فروید، ۱۹۲۷).

تعبیر وجدان اخلاقی از ارزش‌های دینی تعبیری است که انطباق بیشتری با سلامت روان در افراد دارد و مورد پذیرش نظریه پردازان غیر روان‌تحلیل‌گر از جمله روان‌شناسان شناختی مانند پیازه^۱ و

¹ . Genia

² . Piaget

کلبرگ^۱ قرار گرفته است لکن توهم دانستن دین می‌تواند تبیینی باشد که فروید آن را متأثر از توهمات حاد مشاهده شده در بیماران روانی بیان کرده چرا که وی نظریه‌پردازی خود را مبتنی بر روان‌تحلیل‌گری آنان دانسته است (فروید، ۱۹۶۰). این که با مطالعه وضعیت بیماران روانی و انواع توهمات که در آنها می‌تواند وجود داشته باشد، افکار دینی آنها را نیز توهم بنامیم، نمی‌تواند تعریفی عام از دین و دینداری در نوع بشر فراهم آورد. به نظر می‌رسد توهمات از جمله توهمات دینی در بیماران روانی خود، منشایی تحولی دارد که با رویکرد روان‌تحلیل‌رایانه به خوبی قابل بررسی و بعضی قابل درمان است. در ادامه به نظرات دیگر روان‌تحلیل‌گران در تبیین دین می‌پردازیم.

آدلر^۲ (نقل از نلسون^۳، ۱۹۹۹) از جمله روان‌تحلیل‌گرانی است که با رد دیدگاه فروید مبنی بر انگیزش جنسی و پرخاشگری در توجیه تمامی رفتار انسان‌ها، معتقد است انسان با احساس کهنتری، همواره به دنبال کمال جویی و برتری طلبی‌اند. یکی از راه‌هایی که به کمال جویی منتهی خواهد شد، دینداری و گرایش خداوند است. بسیاری از ادیان دنیا خداوند را کمال مطلق و قادر متعال می‌دانند و از انسان‌ها نیز می‌خواهند که کامل باشند. اگر ما به کمال دست یابیم با خداوند یکی می‌شویم و از طریق همانند جویی با او نقص و احساس کهنتری خود را جبران می‌کنیم. آدلر به این بحث که خداوند هست یا نیست علاقه ای ندارد. او اصولاً علاقمند به قدرت بر انگیزاننده بودن خداوند برای اعمال ما و دیگران که نتایج واقعی را نیز در پی خواهد داشت، علاقمند می‌باشد. دلیل دوم در مورد اهمیت دین از دیدگاه آدلر، تأثیر زیادی است که دین در محیط اجتماعی ما دارد و به عنوان یک حرکت اجتماعی قوی عمل می‌کند. در مقایسه با علوم، دین پیشرفته تر است زیرا مردم را به صورت فعال بر می‌انگیزاند. طبق دیدگاه آدلر زمانی دین و علم از دیدگاه مردم یکسان خواهند بود که علم همان شور و اشتیاق دین را پیدا کند و بهزیستی همه‌ی اجزای جامعه را تأمین نماید.

1. Kohlberg

2. Adler

3. Nielson

از دیگر روان تحلیل گرانی که روان شناسی دین نظریه پردازی کرده‌اند کارل یونگ^۱ (نقل از نلسون، ۱۹۹۹) شاگرد معروف فروید است که در پیش فرض‌های مهمی از جمله منشاء دینداری استاد خود اختلاف جدی پیدا کرد.

درحالی‌که فروید بر جنسیت^۲ بیشتر از روحانیت^۳ تأکید داشت، یونگ به تأثیر متقابل ارزش‌های هشیار و ناهشیار توجه داشت. ناهشیار شخصی^۴ و ناهشیار جمعی^۵ در نظریه یونگ مربوط به وقایعی شخصی یا اشتراکی است که ما آن‌ها را فراموش کرده‌ایم. او تحت تأثیر عقاید غیر غربی، با مطالعه مسیحیت ادیان شرقی دریافت که ناهشیار جمعی با وقایعی که در نسل‌های پیش از ما اتفاق افتاده و همه ما مشترکان آن را به ارث برده‌ایم، رابطه دارد. این وراثت مشترک بشریت به نام دیرینه ریخت‌ها^۶ (صورت ازلی، کهن الگوها در همه فرهنگ‌ها وجود دارد و از جمله آن عقیده به یک قدرت تکامل یافته به عنوان خدا را می‌توان نام برد) ریشه در واقعیت ندارد. لذا نمی‌توان دین را نوعی توهم دانست.

اریکسون^۷ (۱۹۶۸) نیز از روان تحلیل گرانی است که به مذهب توجه ویژه‌ای داشته است. وی مذهب را به عنوان نهاد ارزشمندی می‌داند که در طول تاریخ نقش مهمی را در نیازهای روانشناختی و خصوصاً در ارضاء "اعتماد پایه"^۸ بشر ایفا کرده است. از نظر اریکسون استحکام اعتماد در دوران کودکی، ظرفیت ایمان بزرگسالی را فراهم می‌آورد. به گفته کازدین^۹ (۲۰۰۰)، مذهبی که اریکسون معرفی نموده، نهادی اجتماعی است که اولین و اساسی‌ترین امتیاز خود را امید دانسته که در مراقبت محبت‌آمیز و اعتماد برانگیز دوران کودکی تأثیر دارد (ج ۷، ص ۳۶-۳۷). مارک اشتروم و آدامز (۱۹۹۴) معتقدند که در خصوص

1. Yung

2. sexulaity

3. spirituality

4. personal unconsciousness

5. collective unconsciousness

6. archetypes

7. Erikson

8. basic trust

9. Kazdin

کنش‌های دیگر مذهب از نظر اریکسون دو نکته مورد توجه است. نکته اول این‌که اریکسون نسبت به جذب شدن جوان به مکاتب عقیدتی مانند مذهب و تأثیر آن در جهت‌گیری اصلی زندگی تأکید می‌کند. نکته دوم این‌که عضویت در گروه‌های اجتماعی مذهبی و تعلق به اعتقادات، مناسک و ایمان مذهبی مانند سپری در برابر از خود بیگانگی عمل می‌کند.

تاکنون به اظهارات دانشمندان با رویکرد روان تحلیل‌گری در مورد دین و دینداری پرداختیم. در ادامه به نظریات رفتارگرایان در این زمینه می‌پردازیم.

رویکرد یادگیری اجتماعی به دین

نظریه‌های یادگیری اجتماعی (از جمله بندورا^۱، ۱۹۷۷)، یادگیری مفاهیم و دستورات دینی را همانند سایر رفتارها از طریق یک فرایند تدریجی یادگیری اجتماعی می‌داند. الگوسازی رفتار دیگران به‌خصوص والدین، تقویت‌های اجتماعی یعنی تشویق‌ها و پذیرش اجتماعی که در پی بروز رفتاری مناسب ارائه می‌شوند، تنبیه و طرد اجتماعی هنگامی که کار خطایی صورت می‌گیرد همگی از عوامل مهم در یادگیری رفتار مذهبی در افراد به شمار می‌روند. بنابراین طبق این رویکرد، دین عبارت از: ارزش‌ها و اعتقاداتی است که از طریق فرایند یادگیری از محیط به فرد منتقل می‌شود. نظریه یادگیری اجتماعی با تأیید تأثیر عوامل اجتماعی بر شکل‌گیری رفتار مذهبی، بر نقش فعال یادگیرنده تأکید بسیار دارد. کلمن^۲ (۱۹۸۵) نقش فعال یادگیرنده را از طریق سه روش مختلف اطاعت، تسلیم^۳، همانندسازی^۴ و درونی‌سازی^۵ در اکتساب نگرش‌های جدید در فرد نشان می‌دهد. از آن‌جا که باورها و رفتارهای دینی با نگرش فرد ارتباط مستقیم دارند، می‌توان ادعا کرد که این سه روش در اکتساب نگرش دین و دیندار شدن نیز مؤثر است.

1. Bandura

2. Kellman

3. compliance

4. identification

5. internalization

گرچه نظریات یادگیری اجتماعی تبیین مناسبی از چگونگی انتقال باورها و رفتارهای دینی به دیگران ارائه کرده و یک تصویر کلی از افکار، اعمال و حتی شخصیت فرد که می‌تواند در طول زمان تغییر کنند، نشان می‌دهد، لکن اولاً تعریف مناسبی از ماهیت دین و دینداری ارائه نمی‌دهد و ثانیاً علی‌رغم میزان وسیع کاربرد آن نمی‌تواند یک تصویر کلی از تحول دینی ارائه دهد. این نظریه در مورد تحولات جسمانی و روانی فرد، و نیز تغییرات محیط اجتماعی پیرامون فرد که در طول رشد اتفاق می‌افتد چیزی نمی‌گوید. این تحولات یقیناً در تمامی ابعاد رشد از جمله رشد و تحول باورهای مذهبی مؤثرند. ذهن ما تنها یک ذهن فعال و یادگیرنده نیست بلکه یک ذهن متضمن^۱ است و در تحولات شخصیتی و شناختی ما قطعاً نقش اول و عمده را بازی می‌کند، چیزی که این نظریه تبیین مناسبی برای آن ندارد (آرین، ۱۳۷۸). در ادامه به تبیین روانشناسان شناختی از دین می‌پردازیم.

رویکرد شناختی به دین

نظریه پردازان با رویکرد شناختی از جمله پیازه (نقل از ویدال^۲، ۱۹۹۴)، کلبرگ، فرانکل^۳ (نقل از ولف^۴، ۱۹۹۱) و الیس^۵ (نقل از جنیا، ۱۹۹۵)، از زاویه‌ای متفاوت با دیگران به مسئله دین و دینداری نگریسته و عوامل پذیرش دین و کنش باورهای دینی را بیشتر از ماهیت دین مدنظر قرار داده‌اند. این رویکرد همان‌گونه که از نامش پیداست به عوامل شناختی مؤثر بر پذیرش دین و رعایت اخلاقیات منبعث از دین بیشتر از بقیه عوامل از جمله انگیزش و عواطف توجه کرده‌اند.

طبق مدل تحول شناختی پیازه دو عامل مهم در دیندار شدن واقعی فرد مؤثر است. اولاً درک مسائل وجودی و جستجو برای یافتن پاسخ به آن‌ها مستلزم رسیدن به مرحله تفکر انتزاعی است. قبل از این مرحله شناختی، کودک برای پرسش یا درک سؤال‌های وجودی که از دیدگاه فلسفی اساس و پایه دین

^۱ . embeded mind

^۲ . Vidal

^۳ . Frankle

^۴ . Wulff

^۵ . Ellis

محسوب می‌شود، توان ذهنی لازم را دارا نمی‌باشد. فرد نه تنها باید احساس خود را به عنوان فردی که جدای از دیگر افراد و دیگر چیزهاست کسب نماید و به عبارت دیگر به "خود میان‌اگرایی" رسیده باشد، بلکه او باید توانایی تصور دنیایی که خود را عضوی کوچک از آن بیابد، داشته باشد. ثانیاً با توجه به این که زبان دینی یک زبان انتزاعی، نمادی، تمثیلی و استعاری است و اشاره به واقعیت متعالی دارد که ورای تجربه روزانه عینی کودک است، لازمی درک چنین زبانی رسیدن به مرحله‌ی عملیات صوری است (دادستان و همکاران، ۱۳۷۶). در غیراین صورت هنگام مواجهه کودک با سؤال‌های وجودی و پاسخ‌های مطرح شده در متون دینی، قدرت درک آن‌ها را نداشته و فقط از طریق تفکر جادویی اندیشی^۱ پدیده‌ای نگر (تفکر ماقبل عملیاتی)، آن مطالب رامعنادار می‌کند و در صورت چنین اتفاقی معنای اصلی و هدف مفاهیم دینی یقیناً به‌طور غلط درک خواهد شد (گلدمن^۲، ۱۹۶۴). امروزه با تکیه بر پژوهش‌های گسترده‌ی پیازه و بررسی‌های پس از او توسط گلدمن (۱۹۹۶)، پیت لنگ (۱۹۷۶) و الکانند^۳ (۱۹۶۴) مشخص شده است که تحول مفاهیم مذهبی تابع تحول الگوی شناختی است (دادستان و همکاران، ۱۳۷۶).

تاکنون عوامل شناختی مؤثر بر ادراک صحیح دین و پذیرش ارزش‌های دینی از دیدگاه پیازه مطرح شد. لکن نظر خود پیازه در مورد دین، تحت تأثیر مشاهدات و بررسی‌های او در جامعه‌ی مسیحیت اروپایی آن زمان که قوانین و دستورات بعضاً تحریف شده از اصل مسیحیت، موجب مخالفت کلیسا با علم و علم‌گرایی شده بود، قرار گرفته و ادعا می‌کند که دگما^۴ یا احکام وسیله‌ای برای تسلط کلیسا بر انسان‌هاست. به عقیده‌ی او کلیسا با خود میان‌بینی، عقاید و آموزش‌های دینی را بر اساس طرح‌های خودخواهانه خود تعبیر و تفسیر می‌کند (ویدال، ۱۹۹۴). در نهایت پیازه با عدم پذیرش نمادهای دینی مطرح در آن زمان، آرزوی داشتن کلیسای جهانی بر اساس ایمان مشترک را که انسان‌ها در آن بتوانند بیش از یک نماد برای بیان عقاید دین خود داشته باشند، مطرح می‌کند. کلیسایی که دیگر کلیسا نخواهد ماند، بلکه مجمعی از انسان‌ها خواهد بود که در ایمان به مسیح مشترکند (همان منبع). او ریشه خداگرایی

^۱ . magical thinking

^۲ . Goldman

^۳ . Elkind

^۴ . Dogma

انسانی را وجدان اخلاقی می‌داند که عبارت از حالی در انسان است که وجه مهار کننده "من" می‌باشد و به واسطه آن توانایی تشخیص درست و نادرست در انسان بوجود می‌آید (آذربایجانی، ۱۳۸۰). به عقیده‌ی پیاژه، خدا تفکر و اندیشه را راه می‌اندازد و انسان به وسیله‌ی شهود یک فکر خاص به سوی خدا یا وجدان اخلاقی‌اش، باز می‌گردد (ویدال، ۱۹۹۴).

ویکتور فرانکل^۱ (نقل از الیاده، ۱۳۷۴) نیز از نظریه پردازان شناختی است که با روش معنا درمانگری‌اش که روی آورد و رهیافت دین دارد، روانشناسی را همسو و مدد رسان اهداف روحانی دین معرفی کرده است. نگرش او نسبت به سلامت روان، تأکید عمده بر اراده‌ی معطوف به معنا دارد. به نظر فرانکل چنانچه حس مذهبی ابتدایی و ذاتی در انسان سرکوب شود، نتیجه‌ای جز احساس پوچی و بی‌معنایی و بیهودگی که به اشکال متفاوت اختلالات روانی از افسردگی، خودکشی، اعتیاد، شرابخواری و پرخاشگری مخرب بروز می‌کند، نخواهد داشت. التیام فرد و جامعه فقط با مراعات سه جنبه‌ی انسانی که عبارتند از: جسمانی، روانی و مذهبی، حاصل می‌شود. فرانکل با تعریف دین به عنوان "جستجو برای معنا نهایی" اذعان می‌کند که بیمار روانی را باید با هسته‌ی معنوی خودش آشنا ساخت (ولف^۲، ۱۹۹۱).

کنش شناختی دین

کنش شناختی دین بیانگر تأثیر دین بر منطق و تفکر فرد در مواجهه با مسائل خود و پدیده‌های پیرامون است. دین با به چالش کشیدن تفکر انسان در پاسخ به سؤالات وجودی و نیز با ملزم دانستن او در استدلال منطقی جهت پذیرش اصول و مبانی اعتقادی (خصوصاً در دین اسلام)، زمینه‌های رشد افکار غیر منطقی را در فرد از بین می‌برد.

امروزه مخالفت با برخی از نظریه‌پردازان شناختی از جمله ایس، دیگر عقاید مذهبی با افکار غیر منطقی مورد مقایسه نگرفته، بلکه این اعتقادات در جهت معنادهی به زندگی و هدفمندی آن ضروری شمرده شده است. در میان روانشناسان شناختی با رویکرد رفتاری - شناختی نیز نظریه ایس در مخالفت

^۱ . Frankle

^۲ . Wulff

با باورهای غیرمنطقی در مورد خود، جهان و مبدأ هستی، بیش از همه با عقاید مذهبی به چالش برخاسته است. از این دیدگاه "شناخت" بهترین تعیین کننده‌ی رفتار هستند. مشکلات عاطفی در زندگی افراد ناشی از اختلال تفکر و عقاید غیر منطقی آنان در مورد خود و جهان ناشی می‌گردند (جان بزرگی، ۱۳۷۸). شیلینگ^۱ (ترجمه آراین، ۱۳۷۴) می‌گوید که ریشه نظریه ایس به فلسفه رواقی برمی‌گردد. مخصوصاً به اپیکتتوس^۲ که معتقد است: "اشیاء باعث اختلال انسان‌ها نمی‌شوند بلکه نظری که انسان‌ها نسبت به آن اشیاء دارند باعث این اختلال می‌گردد" (ص ۱۴۵). در این مورد می‌توان به گفته شکسپیر^۳ در هاملت (به نقل از کامر^۴، ۱۹۹۹) هم اشاره کرد که گفت: "چیزی که هم خوب باشد و هم بد وجود ندارد، بلکه فکر است که آن را خوب یا بد می‌سازد (ص ۲۱۹). ایس بر نقش عقاید غیر منطقی در افزایش میزان ناسازگاری در افراد تأکید داشت. برای ایس و پیروانش دیدگاه مبتنی بر انکار وجود خدا^۵ راه رسیدن به کمال مطلوب سلامت و خوب بودن است (جنیا، ۱۹۹۵).

برجین^۶ (۱۹۸۳) جهت بررسی فرضیه‌های ایس در مورد ارتباط تمایلات مذهبی با سلامت روانی و نیز رابطه مذهبی بودن با اغتشاش‌های هیجانی، در یک مطالعه فراتحلیلی بر روی کلیه پژوهش‌هایی که تا سال ۱۹۷۹ در مورد مذهب و تأثیر آن بر افراد انجام شد و نشان داد که در ۲۳ مورد عدم رابطه معنادار، در ۵ مورد رابطه مثبت و در ۲ مورد رابطه منفی وجود داشته است. او در ادامه‌ی مطالعات خود با همکاری اسنچ فیلد (۱۹۸۸) در مورد علایم آسیب شناختی روانی دانشجویان مذهبی و غیر مذهبی، نه تنها مورد بهنجاری را در میان دانشجویان مذهبی در مقیاس‌های اضطراب، افسردگی، مفهوم خود، باورهای غیرمنطقی و سایر اندازه‌های عینی ارزشیابی شخصیت و سلامت روان گزارش نکرده است، بلکه نتایج تحقیق نشان داد تعهدات مذهبی قابل توجه، همبستگی مثبتی با کنش‌های شخصیتی نابهنجار داشته است. پژوهش‌های متعدد دیگری در زمینه کنش‌وری باورهای دینی و آثار روانی آن‌ها که بر نظریه باورهای

1. Shiling

2. Epictetus

3. Shakespeare

4. Comer

5. atheism

6. Bergin

منطقی ایس مبتنی بوده‌اند، این نظریه را که اندیشه‌های مذهبی زمینه‌ساز تفکر غیرمنطقی هستند، رد کرد. و حتی ایس نیز خود درباره‌ی بازخوردهای خود تجدیدنظر کرده است (واتسون و همکاران، ۱۹۹۴). در بخش بعدی این مقاله ضمن پرداختن به کنش‌های مختلف دین و پژوهش‌های مؤید آن‌ها در این زمینه بیشتر بحث خواهیم کرد.

از دیدگاه نظریه پردازان اجتماعی، یکی از کارکردهای دین در عرصه حیات بشر، معناسازی و بازآفرینی فرهنگی است (تنهایی، ۱۳۷۵). معناسازی در چگونگی تفسیر وقایع پیرامونی و تأثیرپذیری از آن‌ها مؤثر است و بازآفرینی فرهنگی در نتیجه‌ی تعامل فکری با دیگران و انتقال ارزش‌های دینی از نسلی به نسل دیگر از طریق برخورد افکار و عقاید به وجود می‌آید.

دین به عنوان یک نظام تفسیری از چند جهت بر حوزه‌ی شناختی تفکر انسان مؤثر است (بهرامی، ۱۳۷۸):

۱. با ارائه تفسیری همه جانبه از حیات انسانی، خلأ مفهوم زندگی را با معنادار ساختن آن جبران می‌کند.

۲. با تبیین حدود و حریم انسان و الگوی روابط با دیگران، بستر لازم را برای تصمیم‌گیری در شرایط بلا تکلیفی زندگی اجتماعی فرد مهیا می‌کند.

۳. با طراحی نظامی از مسئولیت‌ها و وظایف فردی، به انسان در تشخیص موقعیت‌ها و ابراز پاسخ‌های مناسب کمک می‌کند.

۴. با توصیف پدیده‌های ماوراءطبیعی نظیر خدا، پیامبران و امامان و دنیای پس از مرگ، روابط فرد را فراتر از مناسبات معمولی و زمینی، با امور آسمانی و الهی تنظیم می‌کند.

۵. دین به عنوان یک نظام مرجع با طرح هدفمندی حیات، مرگ را نقطه پایان زندگی نمی‌داند و آن را گذرگاهی برای عبور به جهانی باشکوه‌تر قابل قبول می‌سازد.

همان‌طور که قبلاً ذکر شد فرانکل با تعریف دین به عنوان "جستجو برای معنای نهایی" معتقد است که جوهر وجودی انسان متشکل از سه عامل: معنویت^۱، آزادی و مسئولیت است (شولتز، ۱۳۶۹) و در

1. spirituality

سایه همین معنویت سالم^۱ است که فرد به کمال و جامعیت می‌رسد (ریس^۲ و برانت^۳، ۱۹۷۷). لذا کنش دین، آشناسازی فرد با معنویت و معنادار سازی زندگی اوست. علاوه بر کنش معناسازی و تفسیری دین، اسنادها به عنوان یکی دیگر از جنبه‌های مهم حوزه‌ی شناختی انسان از دین متأثر می‌شود. اسنادها به معنای نسبت دادن مسئولیت و مهار عوامل موفقیت و شکست، بر حالات روانی انسان و چگونگی تفسیر وقایع و تأثیرپذیری از آنها مؤثر است. ادیان آسمانی، خاصه دین اسلام، با تبیین اسباب و علل مختلفی که در پدیدایی و تحول جهان خلقت وجود دارند و نیز با معرفی خداوند به عنوان علت تامه وقوع هر پدیده، این شناخت را به انسان می‌دهد که کامیابی و ناکامی‌های او تماماً در اختیار او نبوده و بخشی از آن معلول خواست الهی است. از دیدگاه روانشناختی، نسبت دادن عوامل شکست و ناکامی به پدیده‌های خارج از اختیار و توانایی انسان، موجب عدم کاهش اعتماد به نفس و افزایش توان مقابله با مشکلات و مانع از سرزنش^۴ بیش از حد خود می‌گردد. این نکته در بهداشت روانی فرد نقش مهمی ایفا می‌کند. برخی از پژوهش‌ها در زمینه افراد مذهبی نشان می‌دهد این افراد در موقعیت‌های شکست با کاهش نگرانی خود و تقلیل قلمرو خود سرزنشی، سلامت خود را بهبود می‌بخشد (لوین، ۱۹۹۶). آن‌ها مشکلات خاص خود را با نسبت دادن شرایط حل نشدنی به خداوند مهار می‌کنند (اسپیلکا^۵، شاور^۶ و کرکپاتریک^۷، ۱۹۸۵).

از کنش‌های شناختی دیگر دین، کمک به خود نظم‌دهی فرد است. الیسون (۱۹۹۴) نقل از لوین، (۱۹۹۴) مکانیزم‌های متعددی را برای مذهب ذکر می‌کند که با تحت تأثیر قرار دادن حوزه‌ی شناختی فرد، باعث خود نظم‌دهی او می‌شود. در وهله‌ی نخست، اجتماعی شدن افراد مذهبی منجر به درونی کردن هنجارهای مذهبی شده و انتخاب‌های فرد در سبک زندگی و رفتار شخصی را تعیین می‌کند. دوم این‌که

1 . healthy spirituality

2 . Reece

3 . Brandt

4 . self – blame

5 . Spilka

6 . Shaver

7 . Kirkpatrick

مذهب شرایطی را فراهم می‌سازد که اعضای منحرف با شرمندگی مواجه می‌گردند و حرمت اجتماعی خود را از دست می‌دهند (گراسمیک^۱، بورسیک^۲ و کوچران^۳، ۱۹۹۱؛ وبر، ۱۹۴۶، ۱۹۸۵). سوم این‌که مذهب معمولاً به عنوان یک "چارچوب مرجع" برای پیروان خود عمل می‌کند. آزانس^۴ (۱۹۹۵) اظهار می‌دارد که مذهب و سازمان یافتگی معنوی به عنوان منبعی برای سلامت روان در جامعه قابل بهره‌برداری است. دال^۵ و همکاران (۱۹۹۵) نیز الگویی شناختی از تأثیر مذهب که بر سلامت تدارک دیده‌اند و بر این باروند که وجود شناخت‌هایی در چارچوب نظام‌های مذهبی که با تغییرات بدنی در نظام مصون‌کننده‌ی بدن همخوانی دارد، به سلامتی بیشتری در افراد منتهی می‌شود.

البته باید به این نکته توجه داشت که مذاهب از جنبه‌ی وحدت دهی به رفتارها با یکدیگر متفاوتند و بدیهی است مذهبی که از نظر اصول اولیه، توحیدی نباشد نمی‌تواند وحدت یافتگی و خودنظم‌دهی در فرد ایجاد کند. بنابراین برخی مدارک تحقیقی رابطه مثبت بین مذهب و سلامت روانی و به تبع آن سلامت جسمانی را تأیید نمی‌کند، زیرا بعضی از فرقه‌های مذهبی رفتارهایی را تقویت می‌کنند که سلامت را بهبود نمی‌بخشد (جان بزرگی، ۱۳۷۸). پژوهش‌های تأثیر مذهب بر سلامت روانی در بخش کنش بهداشت روانی دین بیشتر مطرح خواهد شد.

کنش دین در بهداشت روانی

از جمله کنش‌های مهم دین در حوزه‌ی روانشناختی علاوه بر کنش‌های شناختی انگیزشی دین، کنش‌های بهداشت روانی دین و تأثیر دین در حوزه‌ی فردی بر بهداشت و سلامت روانی و جسمانی افراد و کنش روان درمانگری دین است. روش‌های مقابله، لذت برقراری ارتباط و وابستگی به یک امر متعالی که به تجربه‌ی دینی معروف است، آئین‌ها و نمادها، فضای روانشناختی اماکن مقدسه و معماری مذهبی از

¹. Grasmik

². Bursik

³. Cochran

⁴. Azaunce

⁵. Duall

جمله ساز و کارهایی هستند که در تأثیر دین بر بهداشت روانی افراد نقش عوامل واسطه‌ای را ایفا می‌کنند.

به گفته شاملو (۱۳۶۹) هدف اصلی بهداشت روانی، پیشگیری است و این منظور به وسیله ایجاد محیط فردی و اجتماعی مناسب حاصل می‌گردد (ص ۲۸). بر این اساس کنش بهداشت روانی دین بیشتر در حیطه‌ی تأثیر دین از دیدگاه روانشناختی بر بهداشت روانی و ویژگی‌های شخصیتی و همچنین پیشگیری از اختلالات روانی مطرح می‌شود. رابطه اختلالات روانی و عمل به دستورات مذهبی از جمله موضوعاتی است که توجه روانشناسان را به خود جلب کرده است. از جمله این اختلالات، افکار و اعمال وسواسی است که پژوهشگران احتمال افزایش آن‌ها در نتیجه‌ی مذهبی بودن افراد مطرح کرده‌اند. البته در این زمینه، باورهای مذهبی و انجام مناسک مذهبی دو مقوله جدا از هم در فرایند تأثیرگذاری بر این اختلال شخصیت می‌باشند. باورهای مذهبی نه تنها افکار وسواسی را تأثیر نمی‌کند، بلکه با کنش‌های شناختی فرد در زندگی سروکار داشته به وحدت‌یافتگی شناختی در برنامه‌ریزی و هدفمندی زندگی منجر می‌شود.

اختلال وسواس عملی از نوع اختلالات رفتاری است که موضوع پژوهش‌های رابطه بین مناسک مذهبی و وسواس عملی قرار گرفته است. مالتبی (۱۹۹۵) در بررسی دو نمونه از مردان و زنان آمریکایی و انگلیسی نشان داد اعتقادات مذهبی تا حدودی باعث افزایش اعمال وسواسی در بین آمریکایی‌ها شده است، لکن افکار وسواسی با اعتقادات مذهبی رابطه معناداری نشان ندادند. نتایج پژوهش دیگری بر روی گروه نمونه زنان نشان داد نگرش‌های مذهبی و انجام اعمال مذهبی در میان افراد در اختلال شخصیت وسواسی به‌طور معناداری بیشتر از دیگران می‌باشد (لوئیس و مالتبی، ۱۹۹۵). همین پژوهش بر روی دو نمونه مردان (۱۴ نفر) و زنان (۸۵ نفر) نتایج مشابهی را نشان داد (لوئیس و مالتبی، ۱۹۹۴). در پژوهشی بر روی زنان و مردان دانشجوی کارشناسی و کارشناسی ارشد (۳۳ مرد و ۱۰۶ زن) در انگلستان، یافته‌ها دال بر رابطه مثبت بین گرایش‌های مذهبی و ویژگی اختلال شخصیت وسواسی بود، لکن بین نشانگان اختلال وسواس فکری - عملی و گرایش‌های مذهبی رابطه معناداری وجود نداشت (لوئیس، ۱۹۹۴).

قابل ذکر است که وجود رابطه بیانگر تأثیر عوامل نیست. علاوه بر آن، چنانچه تأثیر را هم بپذیریم، رد تحلیل این روابط، چگونگی دستورات مذهبی در ادیان مسیحیت و یهودیت که مذهب غالب در جوامع پژوهشی مذکور می‌باشند و نیز ملاک مقبول بودن اعمال مذهبی از نظر علمای دینی آن ادیان باید

مورد بررسی قرار گیرد. همچنین میزان آشنائی پیروان ادیان نسبت به دستورات دینی مربوط به خود می‌تواند در بروز این اختلال شخصیت نقش مهمی ایفا کند. البته در این‌جا فقر پژوهشی در جوامع اسلامی خود را بیشتر نشان می‌دهد.

رابطه بین ابعاد متفاوت شخصیت و انجام مناسک مذهبی نیز تحقیقاتی را به خود جلب کرده است. مالتبی (۱۹۹۵) با استفاده از پرسشنامه شخصیتی آیزنک^۱ در نمونه‌ای از زنان آمریکایی (۱۹ تا ۷۳ ساله)، رابطه بین ابعاد درون‌گرایی^۲ - برون‌گرایی^۳، روان‌نژندی^۴ و روان‌پویشی^۵ شخصیت را با میزان حضور در کلیسا و نیز انجام عبادات فردی مورد مطالعه قرار داد و به این نتیجه رسید که تنها بین بعد روان‌پویشی و مؤلفه‌های مذهبی رابطه منفی معنادار وجود دارد. فرانسیس^۶ و پیرسون^۷ (۱۹۹۳) نیز در مطالعه‌ی خود بر روی ۸۸۱ دانش‌آموز آمریکایی (۵۲۸ پسر و ۳۵۳ دختر) که در کلیسا حضور می‌یافتند، گزارش کردند میزان روان‌پویشی و برون‌گرایی پسران به‌طور معناداری از نمره‌ی جامعه‌هنجار پسران آمریکایی کمتر است و در دختران شاخص دروغ سنج به‌طور معنادار پائین‌تر از هنجار دختران آمریکایی به‌دست آمد.

در حالی که افراد دارای مکان کنترل درونی معتقدند که می‌توانند چیزهایی را که برای آن‌ها اتفاق می‌افتد کنترل کنند، افراد دارای مکان کنترل بیرونی فکر می‌کنند که وقایع اطراف آن‌ها عمدتاً تصادفی و خارج از کنترل آن‌ها و در کنترل دیگران قدرتمند است (راتر^۸، ۱۹۶۶؛ به نقل از آرگیل، ۲۰۰۰). از طرفی مشاهده شده است که این بعد از شخصیت با خیلی از ابعاد رفتار همبستگی دارد. سئوالی که مطرح است این است که آیا مکان کنترل با دینداری همبستگی دارد؟ در این رابطه راسموسن و کارمن^۹ (۱۹۹۵)، به

1. Eysenck

2. introversion

3. extroversion

4. neurosis

5. psychosisism

6. Francis

7. Pearson

8. Rutter

9. Rasmussen & Charman

نقل از آرگیل، (۲۰۰۰) گزارش کرده‌اند که دینداری همبستگی بالایی با یک مقیاس تجدیدنظرشده از مکان کنترل دارد ($r=0.70$). در این زمینه تمایز مذهب درون‌سو- برون‌سو بسیار مفید است، زیرا افراد دارای جهت‌گیری مذهبی درون‌سو نمرات بالاتری را در مقیاس‌های مکان کنترل درونی دارا هستند، در حالی که افراد دارای جهت‌گیری مذهبی برون‌سو نمرات بالاتری را در مقیاس‌های مکان کنترل بیرونی به دست می‌آورند (آرگیل، ۲۰۰۰).

خدایپناهی و خوانین‌زاده سریزدی (۱۳۷۹) با مطالعه جهت‌گیری مذهبی ۴۰۵ نفر از دانشجویان گزارش کردند در عامل پایبندی به مذهب، دانشجویانی که در مراسم مذهبی شرکت نمی‌کنند یا کمتر شرکت می‌کنند، نسبت به دیگران، ریخت‌های شخصیتی برون‌گرا و ناپایدار هیجانی بیشتری را نشان داده‌اند. گلزاری (۱۳۷۸) نیز با بررسی رابطه میزان عمل به باورهای دینی و سلامت روانی در دانشجویان، رابطه منفی معناداری را بین روان رنجوری و روان پریشی با عمل به باورهای دینی، گزارش کرده است.

همچنین پژوهش‌هایی که در سال‌های اخیر در زمینه رابطه بین مذهب و بهداشت روانی انجام شده است؛ نشان می‌دهد مذهب نقش مهمی در مواجهه با فشارهای روانی زندگی دارد و اثر بحران‌های شدید در زندگی را تعدیل می‌کند. (پارگامنت، نقل از ابراهیمی قوام، ۱۳۷۴). اختلال افسردگی از جمله اختلالات روانی است که چنانچه در اثر عوامل محیطی ایجاد شود، وقایع ناگوار و بحران‌های شدید زندگی در آن نقش به‌سزایی دارد. مذهب با تحول شناختی فرد در تفسیر وقایع و نیز دستورات حمایتی که برای افراد جامعه در جهت رسیدگی به احوال افراد مصیبت‌زده مطرح کرده است، کنترل شرایط بحران را برای فرد آسان‌تر و از بروز اختلال افسردگی جلوگیری می‌کند (پارگامنت^۱، کوهن^۲ و هرب^۳، ۱۹۹۰).

پژوهش‌های متعدد در مورد رابطه نگرش مذهبی و میزان افسردگی حاکی از همبستگی منفی بین این دو متغیر است (اسلامی، ۱۳۷۶؛ طهماسبی پور و کمانگیری، ۱۳۷۵؛ پارگامنت، کوهن و هرب، ۱۹۹۰). نیلمن^۴ و همکاران (۱۹۹۷) نیز در یک مطالعه بین فرهنگی در ۱۹ کشور غربی در مورد ۲۸۰۸۵ آزمودنی

1. Pargament

2. Choehn

3. Herb

4. Neeleman

نشان دادند که بین مذهب و میزان خودکشی رابطه معکوس وجود دارد که این موضوع به زمینه‌ی مذهبی افراد بستگی دارد. همچنین بهرامی مشعوف (۱۳۷۳) در پژوهشی رابطه معکوس بین نورزهای افسردگی و اضطراب را با میزان عبادت گزارش کرده است.

اضطراب به عنوان یکی از نشانگان اختلالات روانی و زیربنای بسیاری از بیماری‌ها، در سایه نگرش‌ها، اعمال و شرکت در مراسم مذهبی کاهش می‌یابد. کنش دین در کاهش اضطراب و مقابله با استرس یا تنیدگی (پارگامنت به نقل از ابراهیم قوام، ۱۳۷۴) از طریق نحوه‌ی ارزیابی فرد از عامل تهدید کننده، مهار هیجانی خود در برخورد با موقعیت از طریق معناجویی و تأثیر بر پیامدهای عوامل تنیدگی‌زا از طریق تفسیر ویژه‌ای که مذهب در اختیار فرد می‌گذارد، میسر است (آذربایجانی، ۱۳۸۰).

مالتبی (۱۹۹۸) از جمله پژوهشگرانی است که تأثیر اعمال مذهبی بر کاهش سطوح مختلف اضطراب را با استفاده از پرسشنامه حالت - صفت (گذرا - پایدار) اضطرابی، پاسخ داده شده توسط افراد شرکت کننده در مراسم کلیسا، ۳۰ دقیقه قبل و ۳۰ دقیقه بعد از مراسم نشان داده است. کاکزروسکی^۱ (۱۹۸۹) نیز با مطالعه‌ی بیماران مختلف نشان داد مذهب عامل کاهش اضطراب ناشی از بیماری در افراد است.

رحیمی‌نژاد (۱۳۷۹) با مطالعه هویت مذهبی و میزان اضطراب در دانشجویان کارشناسی نشان داد افراد مذهبی اضطراب کمتری نسبت به افراد غیر مذهبی دارند. مذهبی بودن با بیماری‌های روان تنی ناشی از اضطراب نیز رابطه معکوس داشته و قدرت مقابله افراد با بیماری‌های حاد را افزایش می‌دهد. به‌طور کلی تحقیقات نشان می‌دهند که بیماری‌های قلبی-عروقی، اختلال هاضمه، فشارخون و اشکالی از سرطان در بین افراد مذهبی کمتر است (لوین و واندرپول^۲، ۱۹۹۲)، مذهب با قدرت مقابله با سرطان (آکلین^۳ و همکاران، ۱۹۸۳) و نیز سلامت جسمانی و روانی سال‌خوردگان (بیکر^۴ و همکاران، ۱۹۸۲) رابطه مستقیم دارد.

1. Kaczorowski

2. Vanderpool

3. Acklin

4. Bacher

رابطه بین حرمت خود به عنوان یکی از شاخص‌های برخورداری از سلامت روانی با مذهبی بودن در افراد نیز پژوهش‌هایی را به خود جلب کرده است. در واقع تکریم و حمایت مذهب نسبت به پیروان خود و پذیرش اعمال آنان که در جهت اهداف مذهبی قرار گرفته باشد، اگر چه خطا و غفلیتی را مرتکب شوند، به گونه‌ای ادراک مثبت نسبت به خود را در آن‌ها ایجاد می‌کند به طوری که موجب می‌شود به روش زندگی خود که منطبق با موازین دینی است اعتماد کنند. همچنین با قرار گرفتن در جمع مذهبیون به عنوان یک انسان که با تمام ویژگی‌های فطری و انسانی خود خواهان نیل به سعادت و کمال است، احساس هویت و حرمت خود در آن تقویت خواهد شد. برخورداری از حرمت خود قوی به عنوان یکی از شاخص‌های برخورداری از سلامت روانی مطرح است (رحیمی‌نژاد، ۱۳۷۹).

اکثر مطالعات نیز رابطه‌ی مثبتی را بین دینداری و حرمت خود گزارش کرده‌اند (مارتین^۱، ۱۹۸۳؛ به نقل از هالامی^۲ و آرگیل، ۱۹۹۷). نتایج مطالعه‌ی ملی انجام شده روی آمریکایی‌های آفریقایی تبار در سال ۱۹۸۰ نیز نشان داده است که دینداری با حرمت خود همبستگی بالایی دارد (الیسون^۳، ۱۹۹۳؛ به نقل از هالامی و آرگیل، ۱۹۹۷).

پژوهش‌ها در فرهنگ‌های متفاوت نیز رابطه مستقیمی بین مذهبی بودن را با حرمت خود گزارش کرده‌اند (اسمیت^۴ و همکاران، ۱۹۷۹ به نقل از بیت-هالامی و آرگیل، ۱۹۹۷). مطالعه‌ای در زمینه رابطه بین رشد یافتگی مذهبی مسیحیان، حرمت خود و شکل‌گیری هویت در دانشجویان نشان داد بین رشد یافتگی مذهبی و حرمت خود از یک سو و بین رشد یافتگی مذهبی و شکل‌گیری هویت از سوی دیگر رابطه مثبت وجود دارد (پلوترنز^۵، ۱۹۹۶). البته برخی پژوهش‌ها رابطه معناداری بین مذهبی بودن و حرمت خود به دست نیاورده‌اند (از جمله باهو و مارتین، ۱۹۸۳) که لزوم بررسی ملاک‌های مذهبی بودن در برخی پژوهش‌های مذکور را روشن می‌کند (رحیمی‌نژاد، ۱۳۷۹).

1. Martin

2. Hallahmi

3. Elison

4. Smith

5. Ploternez

تأثیر عامل مذهب بر بهداشت روانی افراد تا بدانجا در حوزه‌ی مسائل روان شناختی و روان درمانگری نفوذ داشته که عده‌ای از محققان و متخصصان روانشناسی مذهب را بر آن داشته تا جهت دستیابی به تشخیص و ارزیابی بهتر در نتیجه درمان کامل بیماران، یک طبقه تشخیص جدید به فهرست چهارمین مجموعه تجدید نظر شده تشخیصی و آماری اختلالات روانی انجمن روانپزشکی آمریکا (DSM-IV-TR)^۱ (۲۰۰۰) اضافه کنند. در این طبقه جدید، مسائل و مشکلات مذهبی از قبیل استرس ناشی از فقدان ایمان، تغییر فرقه‌ی مذهبی یا تغییر دین، افراط در باورها و اعمال مذهبی، پیوستن به یک جریان مذهبی جدید و یا ترک یک جریان مذهبی و همچنین یک مجموعه از مسائل معنوی از قبیل تجارب سحرآمیز^۲، تجربه‌ی اضطراب مرگ و مراقبه قابل طرح می‌باشند (لاکف^۳ و همکاران، ۱۹۹۵).

فیلسوفان پراگماتیست معتقدند که یکی از کنش‌های مذهب این است که افراد را شادتر می‌کند و آن‌ها را در شغل و ازدواج‌شان موفق‌تر می‌کند. اینگلهارت^۴ (۱۹۹۰؛ به نقل از آرگیل، ۲۰۰۰) با استفاده از داده‌هایی که از ۱۶۳۰۰۰ فرد از ۱۴ کشور اروپایی جمع‌آوری شده بود دریافت که ۸۵٪ از افرادی که به صورت هفتگی به کلیسا می‌رفتند اظهار کردند که از زندگی خود رضایت زیادی دارند، در حالی که ۵۷٪ از افرادی که هرگز به کلیسا نرفته بودند، اظهار کردند که از زندگی خود رضایت زیادی ندارند. همچنین مشاهده شد که رفتن به کلیسا تأثیر مثبت اما متوسطی بر شادی این افراد داشته است.

وین‌هاون^۵ (۱۹۹۴؛ به نقل از آرگیل، ۲۰۰۰) نیز رابطه‌ی مثبتی بین فراوانی شرکت در کلیسا یا باورها و اعتقادات مسیحی و شادی پیدا کردند. اعتقاد بر این است که حمایت اجتماعی یکی از دلایل شادتر بودن افراد مذهبی است (آرگیل، ۲۰۰۰)، البته احساس نزدیکی به خداوند نیز با شادی همبستگی دارد، حتی بدون وابستگی به شرکت در کلیسا. در واقع داشتن تجربه‌ی روابط اجتماعی با خداوند به طریقی

^۱ . Diagnostic & Statistical Manual of Mental Disorders

^۲ . magic experiences

^۳ . Lukoff

^۴ . Inglehart

^۵ . Veenhoven

شبهه به داشتن تجربه‌ی رابطه‌ی اجتماعی با انسان‌های دیگر است (کرک پاتریک^۱، ۱۹۹۲؛ به نقل از آرگیل، ۲۰۰۰).

به نظر می‌رسد مذهب به عنوان نهادی جامع‌نگر و حافظ بهداشت جسمانی و روانی پیروان خود، ساز و کارهای خاص خود را داراست که از جمله آن می‌توان به روش‌های مقابله‌ی مذهبی، برقراری رابطه متعالی لذت بخش، ایفای نقش مذهبی، آئین‌ها و نهادها، فضای روانشناختی اماکن مقدسه و معماری مذهبی اشاره کرد. توانایی معناسازی و معنادهی مذهب به زندگی و ارائه چارچوب مرجع برای تفسیر پدیده‌ها و وقایع از کنش‌های شناختی مذهب است که قبلاً عنوان شد. معنادهی و تفسیر مذهب از وقایع ناخوشایند در موقعیت‌های استرس‌زا و بحرانی زندگی، از عوامل مؤثر در کاهش اضطراب است که در آن به روش‌های مقابله مذهبی تعبیر می‌شود. برخی از تحقیقات نشان می‌دهد وقایع خاص زندگی و شرایط تنیدگی‌زای مزمن به احتمال زیاد پاسخ‌های مقابله‌ای مذهبی را بر می‌انگیزند. از این میان می‌توان به ناتوانی‌ها و بیماری‌های سخت جسمانی (جنکینز^۲ و پارگامنت، ۱۹۸۸؛ پارگامنت و هان^۳، ۱۹۸۶)، دردهای مزمن (کاتاربا^۴، ۱۹۸۳)، داغدیدگی‌ها (ماتلین^۵، ورتینگتون^۶ و کسلر^۷، ۱۹۹۰؛ روسیک^۸، ۱۹۸۹)، به ویژه داغدیدگی‌های ناگهانی^۹ (کوک^{۱۰} و ویمبرلی^{۱۱}، ۱۹۸۳)، حوادث جدی^{۱۲} (بولمن^۱ و ورتمن^۲، ۱۹۷۷) دیگر وقایع مربوط به فقدان (کارور^۳، شریبر^۴ و ویتتراب^۵، ۱۹۸۹؛ مک‌کرا^۶ و کاستا^۷، ۱۹۸۶) اشاره کرد.

1. Kirkpatrick

2. Jenkins

3. Hahn

4. Kotarba

5. Mattlin

6. Worthington

7. Kessler

8. Rosik

9. untimly

10. Cook

11. Wimberley

12. serious accidents

ماتلین و همکاران (۱۹۹۰) نشان دادند که مقابله‌های مذهبی اثرات قوی و مطلوبی در کاهش سطح اضطراب و افسردگی در زمینه وقایع مربوط به فقدان و اساساً داغدیدگی دارند. یکی از دلایل می‌تواند این باشد که در این وقایع امکان تغییر شرایط وجود ندارد و بنابراین مقابله‌های مذهبی مؤثرترین مقابله‌ها به حساب می‌آیند (الیسون، ۱۹۹۶).

دلایل دیگری نیز برای تأثیر این مقابله‌ها ذکر کرده‌اند از جمله این که مذهب به تنظیم و تفسیر وقایع زندگی حالتی عبادت گونه می‌بخشد. مثلاً این که بلا و سختی بیشتر برای کسانی است که به خداوند نزدیک‌ترند. مدارک تحقیقاتی نشان می‌دهند کسانی که از یک احساس وابستگی و ارتباط متعالی برخوردارند و از اطاعت خداوند در زندگی‌شان لذت می‌برند از سلامت جسمی و روانی بیشتری برخوردارند (آنتونوفسکی^۸، ۱۹۸۷). تحقیقات متعدد دیگری نیز این موضوع را تأیید می‌کنند (از جمله الیسون، ۱۹۹۱؛ فولی^۹، ۱۹۸۸؛ برجر^{۱۰}، ۱۹۶۷).

استریزن^{۱۱} (۱۹۹۵) نشان داده است که تأثیر مقابله‌های مذهبی در جهت‌گیری درونی بیشتر از جهت‌گیری بیرونی است و زنان بیشتر از مردان است. همچنین هلم^{۱۲} (۱۹۸۷) از تصویرسازی یک حالت

1. Bulman

2. Wortman

3. Carver

4. Scheriber

5. Weintraub

6. Mc Crae

7. Casta

8. Antonovsky

9. Foley

10. Berger

11. Strizen

12. Holm

معنوی و تمرین حضور خداوند (حضور قلب) برای مقابله با استرس استفاده کرد. و بالاخره لرنر^۱ (۱۹۸۰) نشان داد شناخت افراد در زمینه اجرای عدالت از سوی خالق این جهان هم در این دنیا و هم در دنیایی دیگر (اعتقاد به آخرت) که طی آن افراد خوب و بد بر اساس اعمالی که انجام داده‌اند متمایز می‌شوند، از روش‌های مؤثر مقابله با تنیدگی‌های ناشی از بی‌عدالتی‌هاست. ایفای نقش مذهبی^۲ نیز از جمله سازوکارهای مذهبی است که فرد را در برابر عوامل تنیدگی‌زا توانمند می‌کند.

به‌طور خلاصه ایفای نقش مذهبی سبب می‌شود که فرد خود را با چهره‌های کمال یافته‌ی مذهبی همسان کند (پولنر^۳، ۱۹۸۹، ویکستروم^۴، ۱۹۸۷) و با ارزیابی خود با چهره‌های والای مذهبی از نقطه نظری برتر (هدفمندی متعالی زندگی) به مسائل خود بنگرد (الیسون، ۱۹۹۶).

آئین‌ها و نهادهای مذهبی نیز از جمله عوامل کاهش استرس در افراد و افزایش توان مقابله با بحران‌های زندگی است. گریفیت^۵، انگلیش^۶ و مایفیلد^۷ (۱۹۸۰)؛ و گریفیت، یانگ^۸ و اسمیت (۱۹۸۴) نشان دادند که مشارکت در مراسم جمعی مذهبی و عبادات (نماز) نتایجی همانند روان‌درمانگری رسمی در پی دارد. تخلیه هیجانی و شرکت در مراسم جمعی مذهبی باعث کاهش تنش و رهایی از پریشانی‌های عاطفی می‌گردد (گیلکس^۹، ۱۹۸۰).

فضای روان‌شناختی اماکن مقدسه و سازمان‌های مذهبی نیز بخشی از مطالعات مربوط به سنجش‌های مذهبی را به خود اختصاص داده‌اند. این پژوهش‌ها به این نتیجه رسیده‌اند که فضای روان‌شناختی کلیساها

1. Lerner

2. religions role taking

3. Pollner

4. Wikstrom

5. Griffith

6. English

7. Mayfield

8. Young

9. Gilkes

متفاوت از یکدیگرند. این تفاوت‌ها، رفتار و بازخوردهای افراد را تحت تأثیر قرار می‌دهد (پاراگمنت و همکاران، ۱۹۷۹، ۱۹۸۳).

یکی دیگر از جنبه‌های نمادین مذهبی که مورد مطالعه قرار گرفته است، معماری مذهبی است. ساختار فیزیکی اماکن مقدسه، سبب بروز تصویر پردازی‌های ذهنی خاصی در افراد می‌گردد که بیانگر پیچیدگی و نظام مفهومی اندیشه‌ها، باورها، ارزش‌ها و احساس‌هاست. فراسوی ظاهر اماکن مقدسه اغلب، به سطوح عمیق‌تری از نظام نمادهای اندیشه‌های مذهبی نهفته است. سبک معماری بیانگر ایدئولوژی خاصی است. پرستشگاه‌های مذهبی، هشیارانه برخی از ارزش‌های خاص را از طریق سبک معماری خود تقویت می‌کنند (لوین، ۱۹۹۶).

به‌طور کلی تحقیقات بین‌المللی در زمینه‌ی ساز و کارهای روان‌شناختی مذهب در مقابله و کاهش استرس و اضطراب در افراد نتایج قابل توجهی در برداشته که به برخی از آن‌ها اشاره شد. البته فقر پژوهشی در این زمینه در جهت روشن‌سازی ویژگی‌های مذهب اسلام بسیار است و باید سطح انگیزش پژوهشگران مسلمان را برای کنکاش در ابعاد مختلف اسلام و معرفی علمی آن به جوامع بشری بیش از پیش ارتقاء بخشید.

توجه به کنش‌های مذهبی و تأثیر آن در ترفیع بهداشت روانی و پژوهش‌هایی که در این زمینه انجام شده برخی روان‌درمانگران را در استفاده از ساز و کارهای مذهبی به عنوان راه‌های درمانی ترغیب و تشویق کرده است. در بخش دیگری از گزارش تحقیق به این راه‌های درمانی بیشتر می‌پردازیم.

کنش روان‌درمانگری دین

کنش دین در کاهش اضطراب و کمک به توسعه بهداشت روانی در افراد، گرایش برخی از روانپزشکان و روانشناسان بالینی را در درمان، به دین معطوف کرده است. تا دهه‌ی ۱۹۸۰ مذهب به عنوان یک روش درمانگری توجه کمتری را به خود جلب کرده بود. میدو^۱ و کاهو^۲ (۱۹۸۴) در خصوص

^۱ . Meadow

^۲ . Kahoe

شفابخشی مذهب، بر شباهت روان درمانگری و توجه و خودآگاهی مذهبی که شامل نوعی واقع‌نگری شخص از زندگی ناخوش خویش و سپس نوعی تلاش برای تغییر سبک زندگی مطابق اهداف مذهبی است، تأکید کرده‌اند. اسپیلکا^۱، هود^۲ و گورساج (۱۹۸۵) نیز در متون روانشناسی مذهبی خود، نکات روشنی درباره‌ی تأثیر درمانی برخی تمرین‌های مذهبی بیان کرده‌اند که از این میان می‌توان به تجربه‌های مذهبی، تأویل‌ها، عبادات و مناسک مذهبی اشاره کرد. بنابراین بازخوردها نسبت به استفاده از مذهب در چارچوب روان درمانگری به شدت تغییر کرده است و این باور که اندیشه‌های مذهبی زمینه ساز تفکر غیر منطقی هستند، توسط پژوهش‌های مختلف رد شده است و حتی نظریه پردازانی مانند الیس، درباره‌ی بازخوردهای خود جهت غیرمنطقی خواندن افکار مذهبی تجدیدنظر کرده‌اند (جان بزرگی، ۱۳۷۸).

الیس معتقد بود که تا وقتی احتمال انکار خداوند یا وجود کامل فوق بشری وجود دارد، بهتر است فرض کنیم خدایی وجود ندارد و زندگی را مطابق با این فرض سازمان دهیم (نقل از برامر^۳ و همکاران، ۱۹۹۳). بنابراین او ارزش‌های مذهبی را مزاحم کار بالینی و سلامت روانی می‌دانست. از سوی دیگر برچین به عنوان یک روانشناس بالینی معتقد است زندگی مذهبی متأثر از ارزش‌های والای مذهبی اغلب به سلامت روان می‌انجامد (ماری^۴، ۱۹۵۶؛ تراکس^۵، ۱۹۶۶).

واتسون و همکاران (۱۹۹۴) این فرضیه الیس را که اظهار داشته بود مذهبی بودن میزان ناسازگاری را افزایش می‌دهد، با نمونه‌ای متشکل از ۳۵۱ آزمودنی بررسی کردند. نتایج آن‌ها نه تنها فرضیه الیس را تأیید نکرد بلکه نشان داد افراد دارای مذهب درونی، سازش یافتگی بیشتری از خود نشان می‌دهند. لذا این نظریه که مذهب موجب شکل‌گیری ساختارهای شناختی غیرمنطقی است نه تنها قابل پذیرش نیست بلکه براساس تحقیقات انجام شده آن‌هایی که به راستی مذهبی‌اند (با جهت‌گیری مذهب درونی)، با مسائل زندگی به گونه‌ای منطقی و کارآمد مواجه می‌شوند. نتایج پژوهش‌ها همچنین نشان می‌دهد که بسیاری از افراد متدین از نوعی آرامش و کنترل نفس برخوردارند و این توان را دارند که فشارهای

1. Spilka

2. Hood

3. Brammer

4. Murray

5. Truax

عاطفی را تحمل کنند. کسانی که بر نقش سنتی دین در روان‌درمانگری تأکید دارند، معتقدند که لازمه درمان مؤثر، توسعه ایمان دینی است (الستون و همکاران، ۱۳۷۶).

پژوهش‌های متعددی بر تأثیر ارزش‌های مراجع و درمانگر از جمله ارزش‌های مذهبی بر فرایند روان‌درمانگری تأکید کرده‌اند. سالیوان^۱ (۱۹۵۲ نقل از برامر و همکاران، ۱۹۹۳) عقیده داشت که ارزش‌ها و باز خورد های شخصی درمانگر نسبت به زندگی، بر کار حرفه‌ای او مانند مهارت‌ها و آموزش‌ها مؤثر است. برجین^۲ (۱۹۹۱ و ۱۹۸۰) با تأکید بر ارزش‌ها به عنوان بخش اجتناب‌ناپذیر و مؤثر حوزه روان‌درمانگری معتقد است همه درمانگری‌ها حتی مراجع-محوری راجرز نیز به‌طور تلویحی واجد جهت‌گیری ارزش‌ها می‌باشد. مدارک پژوهشی زیادی نشان می‌دهند که تنها وقتی درمانگری مؤثر است که ارزش‌های مراجع در جهت ارزش‌های درمانگر تغییر کند (ولکوویتز^۳، کوهن^۴ و اورت میر^۵، ۱۹۶۷، باتلر^۶، جوب^۷ و الکینز^۸، ۱۹۷۴) و روان‌درمانگران باید در فرض‌های در مانگری خود ارزش‌هایشان را به حساب آورند (برجین، ۱۹۹۱).

برخی از پژوهشگران پیشنهاد کرده‌اند که درمانگران و مشاورانی که خود مذهبی‌اند، بهتر از سایر درمانگران می‌توانند با مراجعان و بیماران مذهبی رابطه برقرار کنند و احساس همدلی بیشتری از خود نشان دهند (برجین و جنسن^۹، ۱۹۹۰). از سوی دیگر وجود باورها و ارزش‌های مذهبی موجب می‌شود که افراد در جریان فرایند مشاوره و درمان عکس‌العمل‌های گوناگون از خود بروز دهند و در واقع فرایند درمان تحت تأثیر این باورها و ارزش‌ها قرار گیرد. لذا پاره‌ای از متخصصان بر این باورند که برای تسهیل

1. Sullivan

2. Bergin

3. Welkowitz

4. Kohen

5. Ortmeyer

6. Beutler

7. Jobe

8. Elkins

9. Jensen

فرایند مشاوره و روان‌درمانی، شناخت و تحلیل نگرش مذهبی درمانگر و مراجع ضرورت دارد (برجین، ۱۹۹۱، برجین و همکاران، ۱۹۸۸، سانسون^۱ و همکاران، ۱۹۹۰، ورتینگتون^۲، ۱۹۸۸). ازهر^۳ و همکاران (۱۹۹۴) نشان دادند که وقتی از روان‌درمانگری با زمینه مذهبی استفاده می‌شود، نشانه‌های اضطراب تعمیم یافته به طور معناداری کاهش می‌یابد. استفاده از روش‌های روان‌درمانگری با زمینه مذهبی ما را به سوی روش‌های روان‌شناختی مذهبی در کاهش اضطراب و تنیدگی هدایت می‌کند. مطالعات روان‌شناختی سنت‌های روحانی شرق به ویژه ذن، بودیسم و یوگا نشان داده‌اند که چگونه پدیده‌هایی چون تنظیم تنفس، مراقبه^۴، ذکر و نظایر آن‌ها امروزه از شیوه‌های بسیار مؤثر درمانی تلقی می‌شوند (الیاده، ۱۹۸۷). روش مشاوره ای مسیحی که توسط متخصصان در زمینه مسیحیت انجام می‌شود و مشتمل بر اعمال و مناسک مذهبی (مانند دعا، عبادات فردی خواندن آیات مقدس و ...) است (تان^۵، ۱۹۹۵)، آموزش خود مهارت‌گری مبتنی بر اسلام (جان بزرگی، ۱۳۷۸) و کاربرد مثبت‌نگری در روان‌درمانگری از دیدگاه اسلام (خدایاری فرد، ۱۳۷۹) و همچنین کاربرد عفو و گذشت در روان‌درمانگری با تأکید بر دیدگاه اسلامی (خدایاری فرد و همکاران، ۱۳۸۱) نیز از جمله روش‌های درمان مذهبی است که تاکنون در پژوهش‌ها، کارایی آن‌ها در مهار اضطراب و تنیدگی و نیز درمان اختلالات روانی از جمله افسردگی و احساس حقارت، مثبت ارزیابی شده است.

تاکنون به رویکردهای متفاوت در تبیین دین و کنش‌های دین پرداختیم. در ادامه به روش‌های اندزہ‌گیری سازه‌ی دینداری می‌پردازیم.

1. Sonsone

2. Worthington

3. Azhar

4. meditation

5. Tan

تبیین ساختاری دین

همان‌طور که ذکر شد هر یک از نظریات عمدتاً روان‌شناختی در مورد دین یا برانگیزش و نحوه اکتساب دین توجه داشته‌اند، یا بیشتر بر کنش وری دین متمرکز شده‌اند و یا دین را تنها از یک بعد بررسی و معرفی کرده‌اند. دین به دلیل جامع و محوری بودن آن در زندگی از نظر روان‌شناختی پیچیده است و شامل مجموعه‌ای از مقوله‌های روان‌شناختی شامل هیجانات، باورها، ارزش‌ها، رفتارها و محیط اجتماعی است. دین معمولاً انسجامی دارد که این انسجام وری مجموعه‌ای از باورها، نگرش‌ها، هیجانات و رفتارهاست. به نظر می‌رسد که دین، این مقوله‌های روان‌شناختی را با یکدیگر مخلوط می‌کند و آن‌ها را تعالی می‌بخشد و یک حالت جامعیت را تدارک می‌بیند (آرین، ۱۳۷۸). لکن این‌که برخی دین را تجربه عرفانی شخصی و برخی انجام مناسک تلقی کرده‌اند و یا این‌که برخی به انگیزش مذهبی و برخی به کنش‌وری‌های آن توجه بیشتری کرده‌اند، به ساختار دین باز می‌گردد و برای تبیین آن باید با رویکردی ساختاری تحولی به میدان آمد.

نظریات صاحب‌نظران غربی

در میان نظریه‌پردازان روان‌شناسی دین که به دیدگاهی ساختاری به تبیین مؤلفه‌ها و سازه‌های تشکیل دهنده ساختار دین پرداخته‌اند می‌توان از نظریات پترسون (۱۳۷۷)، آلستون^۱ و همکاران (۱۳۷۶)، کینگ^۲ (نقل از خرمشاهی، ۱۳۷۲) و استارک و گلاک (نقل از انوری ۱۳۷۳) نام برد. از دید پترسون و همکاران (۱۹۹۱) زمانی امکان تدوین تعریف‌های علمی از دین وجود دارد که بتوانیم صفات مربوط به ساختار عمومی ادیان را برشماریم (ص ۳).

از دیدگاه پترسون و همکاران (ترجمه نراقی و سلطانی، ۱۳۷۷)، به‌طور کلی دین مجموعه‌ای از اعتقادات، احساسات و اعمال فردی یا جمعی است که حول مفهوم حقیقت غایی یا امر مقدس سامان

¹ . Alston

² . King

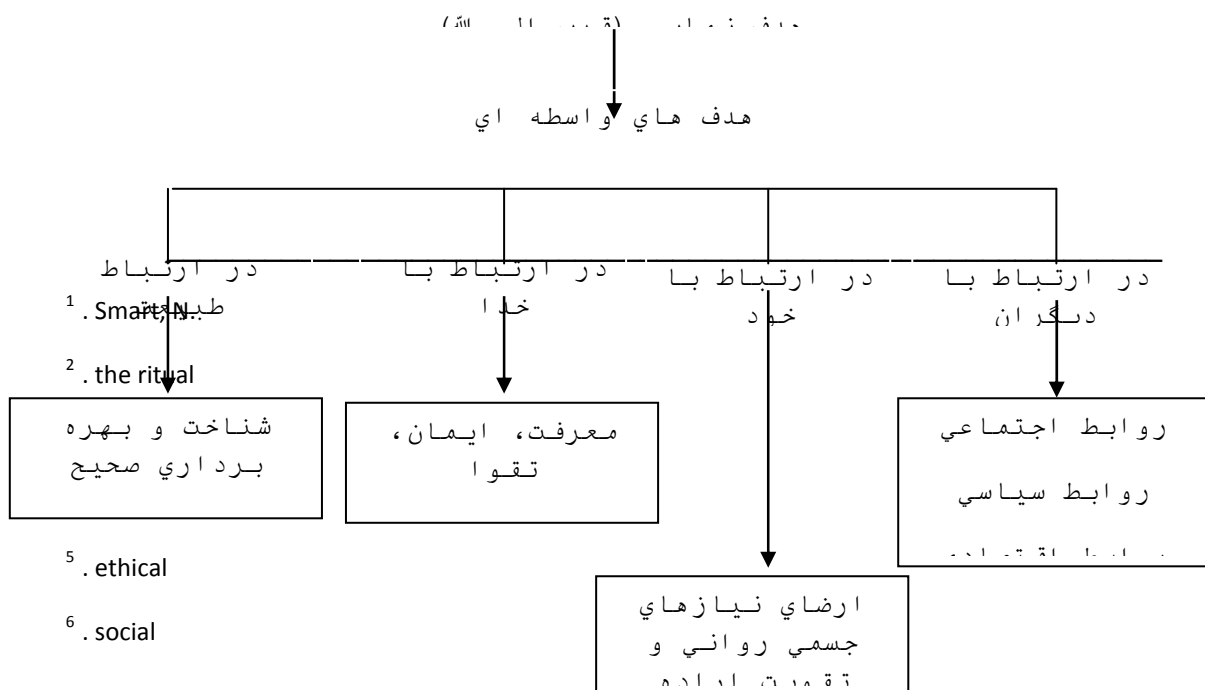
یافته است. این حقیقت غایی را می‌توان بر حسب تفاوت ادیان با یکدیگر، واحد یا متکثر، متشخص یا نامتشخص، الوهی یا غیرالوهی و نظیر آن تلقی کرد.

اسمارت^۱ (به نقل از پترسون و همکاران، ۱۹۹۱) شش بعد را ذکر نموده و معتقد است که این ابعاد در تمام ادیان واقعی وجود دارند. وجوه شش گانه او عبارتند از: "شعائر"^۲، اسطوره شناسی^۳، تعالیم^۴، اخلاق^۵، بعد اجتماعی^۶، و بعد تجربی^۱. (ص ۳).

دیدگاه شهید محمدباقر صدر

این متفکر مسلمان در "الفتاوی الواضحه" اهداف تربیتی اسلام را به دو قسمت اهداف غایی و اهداف واسطه‌ای معرفی و اهداف واسطه‌ای را در چهار مقوله رابطه انسان با خداوند، با خود، با دیگران و با طبیعت بررسی کرده است و صاحب نظران مسلمان نیز این اهداف را به‌طور مبسوط شرح داده‌اند (اعرافی و همکاران، ۱۳۷۶). اهداف تربیتی تعالیم اسلام از دیدگاه شهید محمد باقر صدر را می‌توان با نمودار ۱ نشان داد.

هدف‌های تربیتی اسلام



نمودار ۱. دسته بندی اهداف تربیتی منطبق بر دیدگاه شهید صدر

آلستون (۱۳۷۶) نیز مشخصات اساسی و اختصاصی دین را عبارت می‌داند از:

الف) اعتقاد به موجودات فوق طبیعی (خدایان)

ب) تفکیک میان اشیاء مقدس و غیر مقدس

ج) اعمال و مناسکی که بر امور مقدس تکیه دارد.

د) قانون اخلاقی که اعتقاد به مصّوب بودن آن از ناحیه خدایان وجود داشت.

ه) احساساتی که مشخصه دینی دارند (نظیر خشیت، احساس راز و رمز، احساس گناه و پرستش) که

در محضر امور مقدسه و در ضمن مراسم خاص سر در می‌آورند.

و) دعا و دیگر صور ارتباط با خدایان

ز) جهان بینی و تصویر عام از جهان به عنوان یک کل و موقعیت فرد در آن

ح) نظامی کم و بیش کامل در مورد چگونگی حیات فرد که بر جهان بینی مبتنی است.

ط) یک گروه اجتماعی که امور فوق آنان را به هم پیوسته است.

آلستون می‌افزاید: می‌توانیم جهت تعریف دین بگوییم وقتی که مقداری لازم از این مشخصه‌ها به

میزان کافی وجود داشته باشد ما یک دینداریم.

از دیدگاه کینگ (نقل از خرمشاهی، ۱۳۷۲) ویژگی‌ها و ساختار حیات دینی عبارتند از:

الف) سنت‌گرایی: در ادیان مختلف سخن از بازگشت به سنت اصیل و اولیه آن دین است مثلاً

پروتستان‌ها درصدد بازگشت به مسیحیت اصیل و زدودن پیرایه‌های کاتولیک رومی و احیاگران اسلام

در پی بازگشت به سنت ناب قرآنی هستند.

ب) اسطوره و نماد: زبان دین سرشار از تمثیل‌ها، استعارات، اشعار، شعائر (اعمال ویژه) و حتی سکوت

است. سنت‌های دین سرشار از اسطوره و آکنده از نماد است. توجه به آن‌ها، گرایش به درونسازی و

استفاده از آن‌ها نشانه گرایش به پرستش مقدسات است.

ج) مفاهیم رستگاری: همه ادیان اساساً وسایلی برای نیل به رستگاری در مراتب سطوح مختلف هستند. رستگاری در دین ناظر بر رضای کلی، مطلق و گاه استعلایی نیازهای انسانی است.

د) مکان‌ها و اشیاء مقدس: حضور در مناطق و محل‌های خاصی که توسط حد و مرزهای طبیعی، آیینی و روانی از مکان‌های عادی جدا شده‌اند مانند: صحن‌ها و حرم‌ها، کلیساها، مساجد، کنیسه‌ها، معابد و مشاهد مشرفه جلوه‌های مرئی انقطاع دینی از جهان پیرامون است. انجام اعمال خاص و توجه به اشیاء و یادگاری‌های متبرک و مقدس در این مکان‌ها از مشخصه‌های گرایش به معنویت در افراد است.

ه) اعمال مقدس (شعائر): انواع و اقسام شعائر دینی شامل وعظ، خطابه، سرود، مناجات، تعظیم و زانو زدن، تقدیم هدایا و قربانی رقص و سماع می‌باشد. ویژگی‌های شعائر عبارتند از: نظم (الگوهای آیینی با اعمال استاندارد شده که گاه دقیق و پیچیده است)، کاربرد لغات، اعمال و اوراد خاص، که دارای بعد باطنی و عمقی و معمولاً تحت نظر یک روحانی و همراه با احساس انس، آرامش و همدلی اجرا می‌شود.

و) نوشته‌های مقدس: در جوامع با سواد، آثار مکتوب مقدس بر جای مانده از مؤسسان دین به عنوان شرح حقیقت و بیان راه و رسم درست که باید پیشه مؤمنان و سالکان قرار گیرد، اهمیت دینی متنابهی دارد.

ز) جامعه مقدس: هر دینی که ساختار جمعی یا اجتماعی دارد و افراد آن را به‌طور عام مؤمنان و معتقدان به دین و به‌طور خاص روحانیون، کاهنان و مجریان شعائر در مشاهد مشرفه تشکیل می‌دهند که به نحوی از سایرین متمایزند.

ح) تجربه مقدس: مقصود تجارب و احوالی است که در حوزه دین طیف حالات عرفانی به هم پیوسته‌ای از احساس خشوع و خشیت در مشاهد مشرفه تا میزان فوق العاده‌ای از مسرت، اعتقاد قطعی به استجاب دعا و آمرزش گناهان و تا ادراک فضای وحیانی و تجارب خاص انبیاء و اولیاء را شامل می‌شود.

گلاک و استارک (نقل از انوری، ۱۳۷۳) با مشاهده این موضوع که مطالعات تجربی مربوط به دین به نتایج متناقض منتهی می‌شود و هر محقق به سلیقه خود دین را تعریف می‌کند، با مروری بر نتایج این پژوهش‌ها، ویژگی‌های متفاوتی را برای دینداری بر گزیده اند. گلاک و استارک این ویژگی‌ها را حول پنج

بعد جمع کردند و مفهوم عملیاتی مجزایی از دین ساختند. این ابعاد پنج‌گانه طبق نوشته این دو محقق در کتاب (پارسایی آمریکایی: ماهیت تعهدات مذهبی) تدوین شده است:

۱. بعد اعتقادی یا باورهای دینی^۱: نوعی ادراک فردی بر خاسته از معرفت دینی که به فرد بینش خاصی نسبت به حقانیت اصول دینی ارائه می‌دهد. در واقع بعد اعتقادی عبارتست از: باورهایی که انتظار می‌رود پیروان آن دین بدان‌ها اعتقاد داشته باشند.

۲. اعمال دینی^۲: که خود به دو دسته تقسیم می‌شوند:

الف) شعائر یا مناسک^۳: آداب و رسوم تدوین شده و در میان معتقدان به دین رفتارهای نمونه‌ای به حساب می‌آیند. مناسک به‌طور کامل مراسمی هستند که هر دین از پیروان خود انتظار دارد آن‌ها را به جا آورند.

ب) پرستش و دعا^۴: اعمالی فردی و خصوصی که فرد آن‌ها را تنها با رضایت خاطر خود بدون اجبار انجام می‌دهد زیرا این‌ها اعمالی غیر رسمی هستند.

۳. بعد تجربی دین^۵: موقعیت‌های برتر ایجاد شده‌ای که فرد در آن‌ها خود را رویاروی و مواجه با یک شعور برتر احساس می‌کند.

۴. دانش دینی^۶: شامل حداقل آگاهی فرد مؤمن از دین مورد قبول خود اوست. زیرا شناخت از اصول و فروع دین و سنت‌ها، تاریخ و سایر امور دینی در حداقلی از سطح ممکن لازم است تا فرد را به عمل دینی بکشاند.

1 . religious beliefs

2 . religious practices

3 . rituals

4 . devotion

5 . religious experience

6 . religious knowledge

۵. پیامدها: این بعد بر رفتار روزمره و غیر دینی افراد ناظر است. حضور و وجود اندیشه و حسی خداگرایانه در متن زندگی که در رفتار غیر دینی فرد استحکام می یابد و به زندگی او رنگ و بوی دینی می دهد، از نتایج و پیامدهای دینداری است.

توجه به تعریف دین با پیش فرض‌های فلسفی، روان‌شناختی و جامعه‌شناختی عموماً منبعت از فلسفه دین، روان‌شناسی دین و جامعه‌شناسی دین است. همچنین نظریه‌پردازی‌ها و پژوهش‌های غربی در رابطه با ساختار و کنش دین که تاکنون مطرح شد، غالباً بر تعاریف و ویژگی‌های دین مسیحیت استوار بوده است (هانت و کینگ، ۱۹۷۱). از آن‌جا که تعریف و تبیین هر پدیده‌ای با رجوع به منابع و مراجع آن پدیده بیشترین ارزش علمی را داراست، پژوهش حاضر صرف‌نظر از رویکردهای جامعه‌شناختی، روان‌شناختی و فلسفی به دین، در پی تبیین دین از منظر دین اسلام و بزرگان و علمای آن می‌باشد. لذا با مراجعه به متون دینی خاصه دین مبین اسلام و نیز نظرات دانشمندان، فیلسوفان و پژوهشگران مسلمان، ساختار و مؤلفه‌های تشکیل دهنده دین بررسی خواهد شد.

ساختار دین از دیدگاه صاحب‌نظران مسلمان

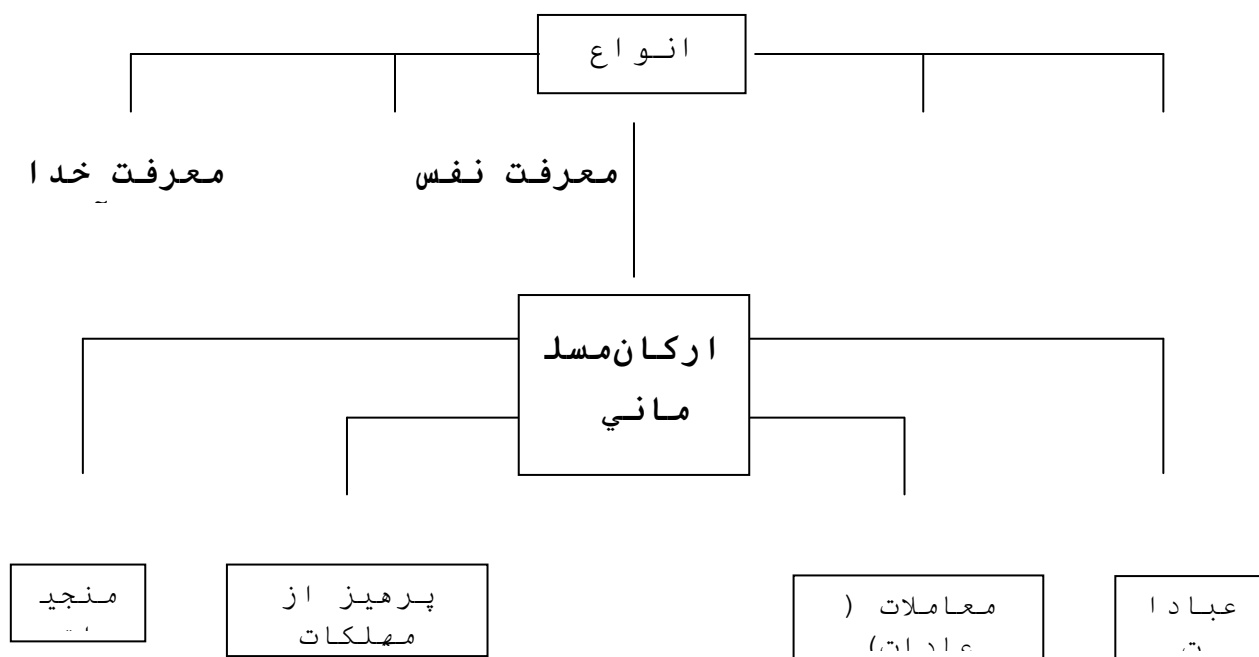
تعریف دین و ساختار آن با استفاده از منابع معتبر دینی را می‌توان در نظریات دانشمندان اسلامی جستجو کرد. آیه ... جوادی آملی (۱۳۷۷) با مجزا کردن معنای لغوی و اصطلاحی دین معتقد است دین از نظر لغوی به معنای انقیاد، خضوع، پیروی، اطاعت، تسلیم و جز است و معنای اصطلاحی آن عبارت از مجموعه عقاید، اخلاق، قوانین و مقرراتی برای اداره امور جامعه انسانی و پرورش انسان‌ها می‌باشد. توجه به سه جزء عقاید، اخلاقیات و احکام که در تبیین فوق از ساختار دین بیان شد، در تعریف اکثر فیلسوفان دینی مشاهده می‌شود (طالبان، ۱۳۷۸).

به نظر می‌رسد انقیاد و خضوع و تسلیم در برابر گزاره‌های دینی که از منبع غیب ناشی شده است و نیز مؤلفه‌های احکام دینی در تبیین فوق، وجه امتیاز این نظریه با نظریات ساختاری دانشمندان غربی از دین می‌باشد که تا به حال در این گزارش به آن پرداخته شده است.

برخی دیگر از دانشمندان دینی با ارائه ساختار دین با توجه به گستره وسیع تعالیم اسلام، به‌طور ضمنی تعریفی از دین نیز ارائه کرده‌اند. در ادامه، دیدگاه برخی از اندیشمندان مسلمان را مرور می‌کنیم و سپس طرح مورد قبول را ارائه خواهیم کرد.

دیدگاه ابو حامد غزالی

ابو حامد غزالی مسلمان بودن را در پرتو چهار معرفت می‌داند: معرفت به خود، معرفت به خدا، معرفت به دنیا و معرفت به آخرت. او معتقد است یک فرد مسلمان در سایه این معارف باید رفتارهایی را در خود محقق گرداند که به ارکان مسلمانی از آن تعبیر شده است. این ارکان چهار گونه‌اند که دو رکن آن به رفتار ظاهری که بعضاً بروز و ظهور آن در روابط بین فردی و اجتماعی است، و دو رکن آن به رفتار فردی و خصوصی که باطنی است تعلق دارد. رکن اول اطاعت از فرمان الهی است که (عبادات) نام دارد، رکن دوم رعایت آداب در حرکات و سکنات و زندگی است که (معاملات) است، رکن سوم پاک کردن دل از اخلاق ناپسند از جمله خشم و بخل و ریا است که به آن (مهلکات) می‌گویند و رکن چهارم پذیرش و درونی کردن اخلاق پسندیده از جمله صبر و شکر است که (منجیات) نام گرفته است (کیمیای سعادت ج ۱ به کوشش خدیو جم، ۱۳۶۸). غزالی با معرفی ارکان مسلمانی، هر یک از آن‌ها را نیز در ۱۰ اصل بسط و شرح داده است. نمودار ۲ این اصول را مشخص می‌کند.



آداب خوردن توبه

صبر و شکر

آداب کسب و تجارت
خوف و رجاء

طلب حلال
علاج بیماری خشم و حقد و حسد

آداب صحبت با دیگران
صدق و اخلاص

اعتقادات ریاضت نفس

آداب ازدواج و همسر داری
شهوت شکم و فرج

طهارت
علاج آفتهای زبان

نماز
فقر و زهد

زکات
علاج دوستی دنیا

علاج طلب علم

نماز

نمودار ۲. دسته بندی تعالیم اسلام از دیدگاه غزالی (آذربایجانی، ۱۳۸۰)

تقسیم بندی فوق با انطباق بر معارف قرآنی، توصیف کاملی از معارف اسلام ارائه کرده است. لکن آنچه ضروری به نظر می رسد استفاده از روایات و سنت ائمه دین (ع) در کنار قرآن کریم در این زمینه می باشد. با بررسی روایات، ویژگی ها و مؤلفه های دیگری مبتنی بر دیدگاه اسلام در مورد دینداری شناخته می شود که عمل افراد به آنها می تواند در مراتب دینداری آنها مؤثر واقع شود (از جمله صبر، حلم، انفاق، عفو و گذشت). همچنین تفکیک شناخت دینی از عواطف و رفتارهای دینی و میزان اثرگذاری متقابل آن دو و تأثیر عواطف در دینداری، نکته ای است که در این دیدگاه به آن توجه نشده است.

دیدگاه استاد مطهری

استاد شهید مطهری (۱۳۶۹) طبقه بندی مشهور از تعالیم اسلام، مورد پذیرش بسیاری از دانشمندان اسلامی (از جمله علامه طباطبائی، ۱۳۶۳، آیه الله جوادی آملی، ۱۳۷۷) را در تبیین شرایع دینی اسلام پذیرفته و مورد استفاده قرار داده است. اصول عقاید، اخلاقیات و احکام سه بخش اساسی تعالیم اسلامی است که به عقیده ایشان به همه جوانب نیازهای انسانی اعم از دنیایی و آخرتی، جسمی یا روحی، عقلی یا عاطفی و فردی یا اجتماعی توجه کرده است.

اصول عقاید، وظایف فرد در تحصیل عقیدتی و علمی در مورد باورهای دینی اسلام را مشخص می کند. اخلاقیات عبارت از: خصلت ها و خوبی هایی است که فرد باید آنها را پذیرفته و درونی کند و نیز بدی ها و زشتی هایی است که باید از آن بپرهیزد. احکام شامل دستورهایی در جهت فعالیت های خارجی و عینی انسان اعم از اموری مادی و معنوی، فردی و اجتماعی یا دنیوی و اخروی می شود.

تقسیم بندی فوق یکی از تقسیم بندی هایی است که تقریباً همه تعاریف اسلامی در بر می گیرد و ما نیز از آن بهره خواهیم برد. لکن به بعد عاطفی تصریح نشده است در حالی که توجه به ابعاد روانشناختی انسان (شناختی، عاطفی و رفتاری) جهت سنجش میزان پذیرش دین و مؤلفه های دینداری از سوی فرد، لازم است. از این رو تعریف دیگری از دینداری شد تا علاوه بر جامعیت با صراحت جنبه های مختلف را حکایت کند.

روش‌های اندازه‌گیری سازه‌ی دینداری

یکی از مهم‌ترین پرسش‌های مطرح در مطالعات روان‌شناسی دین این است که آیا اصولاً مطالعه علمی در این زمینه ممکن است؟ گرچه مطالعه علمی و تجربی ماهیت و محتوای دین، معقول به نظر نمی‌آید، اما بررسی و پژوهش در باره رفتارها و نگرش مذهبی میسر است. الگوی پژوهش در روان‌شناسی دین نیز از الگوی عمومی پژوهش علمی تبعیت می‌کند، یعنی داده‌یابی و داده‌پردازی. اما در مسائل مذهبی یافتن داده‌های معتبر و پایا مهم است که از قابلیت تکرارپذیری و عینی بودن برخوردار بوده و در عین حال متناسب با هدف و آرمان پژوهشگر نیز باشند. مثلاً اگر پژوهشگر به دنبال یافتن ارتباط با خدا می‌باشد رفتارهای دینی ناشی از تظاهر و تقلید را اشتباهی به جای رفتارهای خالصانه دینی درج نکند. این امر از یک بحث عمقی و در عین حال بسیار گسترده در روش‌شناسی تحقیقات دینی حکایت می‌کند. در واقع این پرسش مطرح است که تا چه اندازه تحقیقات دینی در کشورهایی که نظام سیاسی مذهبی دارند و رفتارهای مذهبی در آن جوامع ارزش تلقی می‌شوند دارای اعتبار علمی است و از چه راه‌هایی و چگونه می‌توان پایایی و روایی پرسشنامه‌های دینی را در این گونه جوامع بالا برد. هر چند که می‌توان گفت روش‌شناسی روان‌شناسی مذهب مقوله‌ای انحصاری و اختصاصی نیست، بلکه رهیافتی است مقید به اصول تحقیق علمی، ولی این تحقیقات ظرافت و دقت‌های مخصوصی را می‌طلبد که پژوهشگر مبتدی شاید نتواند به راحتی از عهده آنها برآید. علاوه بر تهیه جوّ اعتماد در پاسخ‌دهندگان و تضمین آزادی، آگاهی، و خواست مراجعان، لازم است از روش‌های غیرمستقیم برای جمع‌آوری داده‌های مربوط به رفتارهای دینی سود جست، هر چند که روش‌های مستقیم از قبیل پرسشنامه و فهرست بازبینی نیز به‌وفور در تاریخ مطالعات دینی به‌کار گرفته شده‌اند. نگاهی گذرا به سیر تحول مقیاس‌ها و روش‌های سنجش نگرش دینی این نکته را هویدا می‌کند که تحول و تکوین این مقیاس‌ها تابع عواملی بوده است که به برخی از آنها اشاره می‌شود.

الف. کشف مدل‌های پیچیده آماری از قبیل تحلیل عاملی و پیشرفت مدل‌های معتبر روان‌سنجی و تست‌سازی.

ب. شناخت رفتارهای مذهبی با ابعاد دقیق و فراگیر آن که در اثر پیشرفت روان‌شناسی مذهب حاصل شده است.

ج. تحول و پیشرفت مدل‌های تبیین‌کننده رفتارهای پیچیده انسان.

در زمینه‌ی اندازه‌گیری دینداری برخی معتقدند که نمی‌توان مباحث دینی و روان‌شناسی علمی را با یکدیگر مقایسه کرد. ممکن است شباهت‌هایی بین این دو حوزه وجود داشته باشد، ولی از نظر روش‌شناختی، داده‌ها از دو فرایند متفاوت فراهم آمده‌اند و نمی‌توان آنها را به یکدیگر ارجاع داد. از طرف دیگر نظام دینی، بیش از هر چیز یک سبک زندگی است و بنابراین مطالب آن کلی‌تر و جامع‌تر از آن است که بتوانیم آن را در قالب یک نظریه‌ی روان‌شناختی به معنای امروزی ارائه دهیم. در این رابطه ون‌کام، مرتن و آدن^۱ (۱۹۷۹، به نقل از پروپست^۲، ۱۹۸۸) با قاطعیت بیان می‌کنند که ابعاد معنوی را نمی‌توان از طریق روان‌شناسی توضیح داد یا آنها را در قالب موضوع‌های روان‌شناختی عرضه و یا یکی را جایگزین دیگری کرد، اما می‌توان معنویت را به عنوان مکمل و گسترش‌دهنده‌ی دین در نظر گرفت.

در مقابل بسیاری از روان‌شناسان عملاً دینداری را وارد عرصه‌های علمی و کمی کرده‌اند و بدون این که مدعی احاطه نسبت به آن به طور جامع و کامل باشند، مقیاس‌ها و آزمون‌هایی را جهت اندازه‌گیری ابعاد مختلف دینداری عرضه کرده‌اند. بدیهی است همان طوری که در مقولاتی مانند هوش، شخصیت و غیره آزمون‌های روانی و ابزار سنجش سیر تحولی - تکاملی خود را طی کرده است، در زمینه‌ی آزمون‌های مذهبی نیز همین روند مشاهده می‌شود. به طوری که مقیاس‌ها و اندازه‌های اولیه بسیار ساده بوده و از چند سؤال در مورد مناسک و رفتارهای روزمره فرد (مثل رفتن به کلیسا) تشکیل می‌شدند، در حالی که مقیاس‌های نهایی از پیچیدگی نظری و ویژگی‌های روان‌سنجی خاصی برخوردار می‌باشند. مطالعه‌ی تاریخ تحول ابزارهای سنجش نگرش، اعتقادات و اعمال مذهبی اطلاعات بسیار ذی‌قیمتی را در رابطه با تحول این ابزارها در اختیار پژوهشگران می‌گذارند. در این جا به معرفی برخی از روش‌های اندازه‌گیری که در تحقیقات مربوط به دینداری به کار برده می‌شوند می‌پردازیم. این روش‌ها عبارتند از:

(۱) روش مشاهده در موقعیت‌های مختلف

(۲) روش خود گزارشی و پرسشنامه‌ای

^۱ . VoonKaam, Merten & Aden

^۲ . Propest

۳) روش‌های فرافکن.

۱- روش مشاهده در موقعیت‌های مختلف

مطالعات انجام شده طی صد سال گذشته نشان می‌دهد که قدیمی‌ترین روش گردآوری داده‌ها در مورد نگرش مذهبی شامل شمارش افرادی بوده است که عضو گروه‌های مذهبی بوده‌اند. این مطالعات نوعاً به شمارش افرادی که به کلیسا می‌روند، ثبت زمان ورود آن‌ها به کلیسا و مجموعه کارهایی که آن‌ها در کلیسا انجام می‌دهند، می‌پردازند (آلپورت^۱، ۱۹۳۴؛ به نقل از براون^۲، ۱۹۸۷). کوک و سلتی^۳ (۱۹۶۴) روش‌های سنجش غیرمستقیم را شامل این موارد می‌دانند: گزارش شخصی در مورد باورها، احساسات و رفتار؛ واکنش‌ها و تعبیر فرد که مرتبط با بازخورد مذهبی است؛ مشاهده رفتارهای آشکار فرد و استنباط باورها و عقاید وی؛ کنش‌های فرد در مورد انجام تکالیف مذهبی و نیز سنجش واکنش‌های فیزیولوژیکی فرد در قبال موضوعاتی که پیش زمینه اعتقادی دارند. در این زمینه می‌توان به پژوهش آرگیل و هالاهمی^۴ (۱۹۷۵) اشاره کرد. آن‌ها پژوهش خود را با مشاهده حضور افراد در کلیسا در روزهای یکشنبه و خواندن کتاب مقدس و دعا انجام دادند.

در مطالعات حوزه دینداری به‌کارگیری روش‌های مستقیم و غیرمستقیم جهت مشاهده و سنجش امری متداول است (کوک و سلتی^۳، ۱۹۶۴). احتمال دارد که در روش‌های مستقیم، آزمودنی‌ها پاسخ‌های مورد انتظار آزمون‌گران را برگزینند و در نتیجه پاسخ‌های واقعی ارائه ندهند، حال آن که روش‌های غیرمستقیم دارای این کاستی نیستند. براون و پالانت^۵ (۱۹۶۲) در تحقیقات خود گزارش کردند که نگرش‌های بیان شده و یا پاسخ‌های ارائه شده به گزاره‌های سنتی مذهب، می‌تواند تحت تأثیر آزمون‌گران

¹ . Allport

² . Brown

³ . Cook & Seltis

⁴ . Argyle & Hallahmi

⁵ . Pallant

و نوع بافت و زمینه مطالعه آن‌ها تغییر کند. مثلاً اگر آزمونگر لباس روحانی بر تن داشته باشد، بر نوع پاسخ آزمودنی‌ها اثر می‌گذارد (پالون^۱، ۱۹۶۶). در واقع این امر دلالت بر هماهنگی بین پاسخ‌های آزمودنی‌ها و آزمون‌گران دارد. در مورد آزمودنی‌هایی که با گزارشگر مذهبی ارتباط دارند، این امر بیشتر صدق می‌کند چرا که آن‌ها می‌کوشند خود را با ارزش و نگرشی که مورد تأیید آزمونگر و جامعه است هماهنگ سازند. یکی از راه‌حل‌های کاهش پاسخ‌های غیرواقعی، ولی مورد انتظار، بهره‌گیری از روش‌های ناآشکار و یا روش‌هایی است که واکنش خاصی را در افراد بر نمی‌انگیزند.

۲- روش خود گزارشی و پرسشنامه‌ای

پرسشنامه‌های اولیه

استفاده از پرسشنامه یکی دیگر از قدیمی‌ترین روش‌های مطالعه در روان‌شناسی مذهب است. بنابر بررسی کلاسنر^۲ (۱۹۶۴) اکثر مطالعات انجام گرفته در این زمینه در فاصله دهه ۱۹۵۰ تا ۱۹۶۰، در آمریکا، با بهره‌گیری از پرسشنامه صورت گرفته است که شامل ۴۶ درصد از این تحقیقات می‌شود.

به طور کلی پرسشنامه‌های مورد استفاده به دو دسته کوتاه و بلند تقسیم می‌شوند. پرسشنامه‌های کوتاه معمولاً مشتمل بر یک یا دو پرسش است مانند «غالباً چقدر به کلیسا می‌روید؟». برای مثال، پرسشنامه دو سؤالی استارباک^۳ (۱۸۷۹) که پرسشنامه‌ای قدیمی است، تغییرات مذهبی افراد را در طول دوران رشد مورد سنجش قرار می‌دهد (براون، ۱۹۸۷).

از دیگر پرسشنامه‌های قدیمی می‌توان پرسشنامه لوبا^۴ (۱۹۱۶) را نام برد. لوبا در ابتدا از کتاب «دانشمندان آمریکایی»^۵ فهرستی از دانشمندان مشهور در رشته‌های مختلف علمی تهیه کرد. سپس با

¹ . Pallone

² . Klausner

³ . Starbuk

⁴ . Leuba

⁵ . american men of science

مشارکت همکاران، آن دانشمندان را از نظر شهرت رتبه‌بندی کرد. بدین ترتیب آن‌ها را در دو گروه با اشتها بالا و با اشتها پائین قرار داد. سپس وی از هر رشته علمی تعدادی را به تصادف برگزید و پرسشنامه ساده‌ای را برای آن‌ها ارسال کرد. او در پرسشنامه ارسالی از دانشمندان منتخب پرسید، آیا آن‌ها به خداوندی اعتقاد دارند که از او انتظار دارند در صورت دعا و توسل دعایشان را مستجاب کند و پاسخی از او دریافت دارند. لوبا در توضیح منظور خود از «دریافت پاسخ دعا» افزوده بود: «منظور من از دریافت پاسخ و استجاب تنها اثر طبیعی و ذهنی - روانی دعا در دعا کننده نیست، بلکه فراتر از آن است». آزمودنی‌ها می‌توانستند به پرسش لوبا جواب بلی داده و یا این که یکی از پاسخ‌های زیر را برگزینند: «من به خدایی که آن را تعریف کرده‌ای، اعتقاد ندارم»؛ «من پاسخی قطعی ندارم». پرسش دیگر لوبا در پرسشنامه مذهبی این بود که آیا آزمودنی‌ها به زندگی پس از مرگ معتقدند.

بررسی پاسخ‌ها نشان داد که پرسشنامه لوبا دارای محدودیت‌هایی است که برخی از این محدودیت‌ها در حاشیه پرسشنامه‌ها و نامه‌های پیوست آن به لوبا عودت شده بودند. مثلاً یکی از پاسخ‌دهندگان در نامه‌اش به لوبا نوشت: «من به خداوند، دعا و اثر آن اعتقاد دارم، ولی نه به نحوی که شما از من سؤال کرده‌اید» (لوبا، ۱۹۱۶، ص ۲۳۵).

گورساج (۱۹۸۴) مدعی شده است که پرسشنامه‌های کوتاهی که پرسش‌های آن به دقت تهیه شده‌اند، می‌توانند به اندازه پرسشنامه‌های بلند مؤثر باشند. با این حال هر اندازه تعداد پرسش‌های پرسشنامه افزایش یابد، پایایی و روایی آن بیشتر خواهد شد. از سوی دیگر، تنوع پرسش‌ها در پرسشنامه موجب می‌شود که پرسشگر با طرح سؤالات مختلف و از جوانب گوناگون نظر خود را به پاسخگو تفهیم کند. ناگفته نماند، در پرسشنامه‌های بلند امکان کاربرد روش تحلیل عاملی وجود دارد و این امتیازی برای پرسشنامه‌های بلند محسوب می‌شود (ولف، ۱۹۹۱).

مقیاس‌های نگرش سنج نیز پرسشنامه‌هایی هستند که در زمره ابزارهای سودمند در بررسی نگرش مذهبی به شمار می‌آیند. هدف از این مقیاس‌ها این است که نوعی اندازه کمی از وضعیت دینی فرد روی پیوستار یک بُعدی نگرش دینی به دست آید. در این حیطة، تلاش‌های ترستون و همکاران نقطه عطفی در زمینه ساختن مقیاس‌های نگرش سنج قلمداد می‌شود. در سطورى که در پی می‌آید، مروری بر پاره‌ای از مقیاس‌های نگرش سنج مذهبی داریم.

مقیاس‌های ترستون

ترستون و چاو^۱ (۱۹۲۹) نظر افراد بسیاری را در مورد مذهب و رفتن به کلیسا جویا شدند و این نظرات را در ۱۳۰ جمله خلاصه کردند. سپس این ۱۳۰ جمله را در کارت‌های جداگانه نوشته و به ۳۴۱ نفر دادند تا آن‌ها را از لحاظ گویا بودن و هم‌چنین قابل فهم بودن طبقه‌بندی کنند. همه این اظهارنظرها از نظر میزان قابل فهم بودن به یازده دسته طبقه‌بندی شدند. سپس با رتبه‌بندی میانه‌ای ۳۰۰ نفر داور ارزش هر کدام از گزاره‌ها مشخص شد. از ۳۰۰ نفر داور دیگر نیز خواسته شد تا مشخص کنند که آن گزاره‌ها نمایانگر احساسات و عقاید آن‌ها می‌باشند، یا خیر. پاسخ ۳۰۰ نفر اخیر مبنایی شد تا ارتباط هر ماده با ماده‌ای دیگر و هماهنگی بین سؤالات اندازه‌گیری و به عنوان شاخصی از تناسب سؤالات با موضوع در نظر گرفته شود. حاصل نهایی این اقدامات به تدوین پرسشنامه‌ای ۴۵ سؤالی انجامید. ارتباط ماده‌های پرسشنامه با همدیگر و با کل آزمون در سطح بالایی بوده و با استفاده از روش دو نیمه کردن ضریب پایایی آزمون محاسبه شد.

مقدار ضریب پس از تصحیح به روش اسپیرمن - براون^۲ و روش گاتمن^۳ به ترتیب برابر با ۰/۹۴ و ۰/۹۲ بود. این ضرایب نشان می‌دهد که آزمون از ثبات و همسانی درونی بالایی برخوردار است.

روایی این آزمون از طریق محاسبه همبستگی بین نمرات پرسشنامه و گزارش میزان حضور آزمودنی‌ها در کلیسا (تعداد دفعات حضور در مدت زمان‌های معین) محاسبه شد (ولف، ۱۹۹۱).

ترستون و چاو چند مقیاس دیگر ساخته و منتشر کردند که روان‌شناسان مذهبی از آن‌ها استفاده می‌کنند. از میان این مقیاس‌ها می‌توان به پنج فرم مختلف «مقیاس نگرش به خدا»^۴ اشاره کرد که مربوط

1. Thurston & Chave

2. Spierman – Brown

3. Gutman

4. scale of attitude toward God

می‌شوند به مفهوم خدا از نظر افراد، اعتقاد به واقعی بودن خدا، باور به این که اعتقاد در اعمال و رفتار انسان اثر می‌گذارد و همچنین دو شکل مختلف نگرش نسبت به کتاب مقدس^۱ (چاو، ۱۹۳۹).

مقیاس‌های لیکرت^۲

تدوین مقیاس ترستون مستلزم کار بسیار بوده است. به کارگیری داوران متعدد به عنوان ضابطه تشخیص و تصمیم‌گیری خالی از دشواری نیست. روش لیکرت گرچه ممکن است واجد کمبودهایی باشد، اما مسلماً دشواری آن کمتر از روش ترستون است و دارای همخوانی زیادی است، که این ویژگی‌ها باعث افزایش کاربرد مقیاس لیکرت شده است. توجه خاص لیکرت معطوف به همگونی بود، یعنی کسب اطمینان از این که همه عبارات یک ویژگی را اندازه می‌گیرند. افزون بر آن، لیکرت مصمم بود تا از داوران استفاده نکند. به این منظور از افراد نمونه می‌خواست که موضع خود را نسبت به هر عبارت، روی پیوستار پنج درجه‌ای شامل «کاملاً موافق»، «موافق»، «نامصمم»، «مخالف»، «کاملاً مخالف» مشخص کنند. برای نمره‌گذاری این ۵ موضع می‌توان ارقام یک تا پنج یا صفر تا چهار را برگزید. البته لیکرت این نحوه نمره‌گذاری را پس از اثبات امتیاز آن نسبت به نمره‌گذاری‌های پیچیده‌تر، اتخاذ کرد (اوپنهایم، ترجمه کریم‌نیا، ۱۳۶۹).

استرومن^۳ و همکاران (۱۹۷۲، به نقل از بروان، ۱۹۸۷) با استفاده از روش نمره‌گذاری لیکرت مطالعه‌ای را تحت عنوان «آینه چهره‌پردازی»^۴ روی پیروان مکتب لوتر^۵ در آمریکا به انجام رساندند. این مطالعه در برگرنده ۴۷۴۰ آزمودنی بین ۱۵ تا ۶۵ سال بود که به پرسشنامه‌هایی مشتمل بر ۷۴۰ سؤال پاسخ دادند. به علاوه، در مطالعه اخیر از روش مصاحبه نیز به عنوان یک روش مکمل استفاده شد. در این

^۱ . attitude toward the Bible

^۲ . Likert

^۳ . Strommen

^۴ . portraitor mirror

^۵ . Luther

مصاحبه، آزمودنی‌ها به ۳۱۶ گروه ۱۵ نفری تقسیم شدند و از هر گروه با سه نفر مصاحبه به عمل آمد. استرومن و همکارانش در این پرسشنامه ۷۸ بعد مستقل، شامل ۶۴ مقیاس اصلی و ۱۴ زیر مقیاس تشخیص دادند. این مقیاس‌ها ۱۴ عامل مربوط به باورها، ارزش‌ها، تمایلات و کردارهای پیروان لوتر را تشکیل می‌دادند. این پژوهشگران نشان دادند که اکثریت آزمودنی‌ها، دیدگاه ماورای طبیعی به جهان داشته و معتقد بودند که جهان وابسته و تحت کنترل نیروی ماورایی است. هم‌چنین آن‌ها به زندگی پس از مرگ نیز باور داشتند. تنها گروه اندکی از آزمودنی‌ها دیدگاهشان نسبت به مذهب، به منزله‌ی وسیله‌ای جهت «تحول خود»^۱ بود. این نتایج نوع باورها، ارزش‌گذاری، نگرش‌ها، نوع رفتار و سبک زندگی پیروان مکتب لوتر را روشن کردند.

از جمله تلاش‌های دیگری که در جهت ساخت مقیاسی بر مبنای لیکرت بوده، مربوط به رابینسون^۲ و شیور^۳ (۱۹۷۳) است. این پژوهشگران شش مقیاس را که هر کدام پنج مؤلفه مربوط به اصول‌گرایی (بنیادگرایی) در مسیحیت را اندازه می‌گیرند، جمع‌آوری کردند. این مقیاس‌ها مؤلفه‌هایی مثل برون‌سویی و درون‌سویی، نگرش نسبت به کلیسا، کتاب مقدس و مفهوم خدا را اندازه می‌گیرند.

باست و همکاران (۱۹۸۱، به نقل از براون، ۱۹۸۷) نیز مقیاسی را طراحی کردند که هدف آن تمایزگذاری بین مسیحیان و غیرمسیحیان است. هر ماده از این مقیاس با توجه به متن کتاب مقدس تهیه شده است. برای مثال، برخی از مواد این مقیاس عبارتند از: «من به حضور خداوند در زندگی شخصی‌ام، باور دارم» یا «به خاطر عقیده و التزام شخصی‌ام به عیسی مسیح، زندگی جاودان خواهم داشت» و یا «از این که اوقاتم را با دیگر مسیحیان معتقد بگذرانم، لذت می‌برم». در مجموع این مقیاس از پایایی بازآزمایی معادل با ۰/۸۲ و نیز پایایی دو نیمه کردن برابر با ۰/۹۰ و آلفای کرونباخ ۰/۸۶ برخوردار است.

1. self-development

2. Robinson

3. Shaver

مقیاس جهت‌گیری مذهبی درون‌سو - برون‌سوی آلپورت

آلپورت دو نوع گرایش مذهبی را در آزمون خود تشخیص می‌دهد که عبارتند از: گرایش مذهبی درون‌سو^۱ و گرایش مذهبی برون‌سو^۲. به تعبیر او افراد با گرایش مذهبی برون‌سو، مذهب را وسیله‌ای برای رسیدن به اهداف خود تلقی می‌کنند. آن‌ها ارزش‌های بیرونی را همواره وسیله‌ای برای نیل به هدفی مورد استفاده قرار می‌دهند و هدف آن‌ها بهره‌مند شدن از منافع آن ارزش‌ها است. چنین افرادی احتمال دارد که بنا به دلایلی همچون به دست آوردن آرامش و امنیت روانی، ابراز خود در اجتماعات مذهبی، کسب و تحکیم مقام و موقعیت اجتماعی و شخصی، مذهب را سودمند تشخیص دهند. افراد دارای گرایش درون‌سو، دارای ویژگی‌های متفاوتی هستند. آلپورت ویژگی‌های این افراد را چنین بر می‌شمرد:

«این افراد انگیزه اصلی اعتقادات خود را به صورت انتزاعی از مذهب می‌دانند. نیازهای دیگر این افراد در درجه دوم اهمیت قرار دارد و عقاید و مذهب آن‌ها را تحت تأثیر قرار نمی‌دهد. آن‌ها برآورده شدن نیازهای درجه دوم خود را تحت اجرای اعتقادات مذهبی ممکن می‌دانند. افراد مذهبی با این گرایش می‌کوشند مذهب مورد اعتقاد خود را درونی بسازند و آن را تمام و کمال در زندگی خود اجرا کنند، و همه‌ی دستورات مذهبی را هر چه کامل انجام دهند. این‌ها افرادی هستند که با الگوهای رفتاری و اعتقادی مذهبشان زندگی می‌کنند» (آلپورت و راس^۳، ۱۹۶۷، ص ۴۳۴).

آلپورت و راس مقیاسی مشتمل بر ۲۱ ماده تهیه کردند که هر دو نوع گرایش را نسبت به مذهب می‌سنجید. فیجین^۴ (۱۹۶۸) روی مقیاس ۲۱ ماده‌ای آلپورت و راس (۱۹۶۷) تحلیل عاملی انجام داد. نتایج

1. intrinsic orientation

2. extrinsic orientation

3. Ross

4. Feagin

مطالعه فیجین برخلاف فرض آلپورت بود که فکر می‌کرد گرایش‌های مذهبی در جهت‌گیری مختلف، در دو بُعد متضاد یک پیوستار قرار می‌گیرند. از این رو فیجین (۱۹۶۸) مقیاس ۱۲ پرسشی درون‌سو - برون‌سوئی را طراحی کرد که شش ماده آن جهت‌گیری درون‌سو و شش ماده دیگر آن جهت‌گیری برون‌سو را اندازه می‌گرفت.

گرچه از نظر آماری یافتن ارتباط بین مقیاس‌های درون‌سو - برون‌سو و متغیرهای دیگر دشوار نیست، عده‌ای از پژوهشگران معنی و مفهوم این گونه یافته‌ها را مورد بحث و بررسی قرار داده و در اهمیت آن‌ها تردید دارند. هیج^۱ و کارول^۲ (۱۹۷۳) نتیجه گرفتند که آزمون فیجین تعریفی روشن از آن چه اندازه می‌گیرد، ندارد. تحلیل محتوایی تعاریف آلپورت و پرسش‌های او نیز نشان داده است که این تعاریف و پرسش‌ها از لحاظ مفهومی بسیار پیچیده‌تر از آن هستند که بتوان آن‌ها را به طور ساده در مقیاس درون‌سوئی - برون‌سوئی جای داد (هانت^۳ و کینگ^۴، ۱۹۷۱). کوشش‌های هانت و کینگ (۱۹۷۱) برای جای دادن ابعاد درون‌سوئی و برون‌سوئی در پرسشنامه خود موجب شد که پرسشنامه تنها در مقیاس برون‌سوئی خلاصه شود. چون تحلیل عاملی نشان داد، پرسش‌های مربوط به گرایش درون‌سو در بین عوامل دیگر توزیع شده‌اند.

از این رو هانت و کینگ (۱۹۷۱) با توجه به مدارک و شواهد اعتقاد دارند که اولاً داده‌های به دست آمده غالباً ابعاد درون‌سو - برون‌سو را تأیید نمی‌کنند؛ دوم آن که این ابعاد دوگانه پیچیده هستند و به روشنی تعریف عملیاتی نشده‌اند و سوم آن که، آنچه مورد مطالعه قرار می‌گیرد احتمال دارد در واقع سطوح مختلف متغیرهای شخصیتی را در بر بگیرد و صرفاً مذهبی بودن را نسنجد. لذا بهتر است پژوهشگران عوامل اختصاصی‌تری را جستجو کنند.

1. Hige

2. Caroll

3. King

4. Hunt

۳- روش‌های فرافکن

در نظریه روان تحلیل‌گری با استفاده از آزمون‌های فرافکن^۱ ریشه و ماهیت مذهب بررسی می‌شود. آزمون‌های فرافکن بر این فرض استوارند که محرک‌های مبهم موجب می‌شوند که آزمودنی ناهشیارانه انتظارات، آرزوها، ترس‌ها، تمایلات و علایق نهانی خود را بروز دهد. در این آزمون‌ها معمولاً از محرک‌های بدون ساختار (مثل لکه‌های جوهر پخش شده) استفاده می‌شود. گادین^۲ و کوپز^۳ (۱۹۷۵) در بررسی‌های خود از عکس‌های مربوط به صحنه‌های مذهبی استفاده کردند.

ارزیابی واکنش آزمودنی‌ها در قبال ارائه کلماتی که بار مذهبی داشتند (بدون این که در ابتدای آزمون صحبت خاصی از مذهب صورت گیرد) از دیگر روش‌های غیرمستقیم در سنجش نگرش مذهبی است (مالونی،^۴ ۱۹۷۷).

امبری^۵ (۱۹۷۳) در بررسی مذهب از فرایند مبتنی بر تداعی آزاد به شیوه‌ی یونگ^۶ استفاده کرد و نتایج آن در مجله‌ی مطالعات علمی مذهب^۷ نیز درج شد. قبل از این کارت‌های آزمون رورشاخ، در مطالعات روان‌شناسی مذهب مورد استفاده قرار می‌گرفتند (لارسن^۸ و ناپ^۹، ۱۹۶۹). آزمون اندریافت موضوع^{۱۰} که موری^{۱۱} آن را تدوین کرد و گودین و کوپز (۱۹۷۵) در آن تجدیدنظر کردند، به عنوان

¹ . projective tests

² . Godin

³ . Coupez

⁴ . Malony

⁵ . Embree

⁶ . Jung

⁷ . Journal for the Scientific Study of Religion

⁸ . Larsen

⁹ . Knapp

¹⁰ . Thematic Apperception Test

¹¹ . Murray

الگوی تصاویر فرافکن، جهت مطالعه مذهب مورد استفاده قرار گرفته است. گولدمن^۱ (۱۹۶۴)، به نقل از براون (۱۹۸۷)، از جملات ناتمام و تعبیر و تفسیر داستان‌های کتاب مقدس به منزله‌ی آزمونی غیرمستقیم بهره جست.

در مطالعات روان‌شناسی مذهب استفاده از این گونه روش‌های غیرمستقیم، کاربرد چندانی ندارد، چرا که امروزه تأکید و توجه روان‌شناسی به فرایندهای شناختی هشیار متمرکز شده است. به جز موارد ذکر شده که عمدتاً چگونگی داده‌یابی در پژوهش‌های روان‌شناسی دینی است، نپردازی‌هایی در روش‌های پژوهشی روان‌شناسی مذهب انجام گرفته است، از جمله، روش تحلیل عاملی که رهیافتی در تحلیل داده‌ها جهت اکتشاف و استخراج ساختارهای روانی انتزاعی است.

ویژگی‌های روان‌سنجی ابزارهای اندازه‌گیری سازه دینداری

یکی از مشکلات اساسی در مطالعه علمی دینداری کمبود ابزارهای معتبر و پایا برای سنجش باورها و نگرش‌های مذهبی است. برای تهیه و تدوین مقیاس‌ها و آزمون‌های مذهبی با روایی بالا باید علاوه بر رعایت اصول آزمون‌سازی و روان‌سنجی، شرایط حاکم بر جامعه هدف را نیز در نظر گرفت. در این قسمت از مقاله مهم‌ترین ویژگی‌های روان‌سنجی که باید در ساخت مقیاس‌های دینداری مدنظر قرار گیرند به اختصار شرح داده خواهند شد.

روایی^۲

مفهوم روایی به این سؤال پاسخ می‌دهد که ابزار اندازه‌گیری تا چه حد خصیصه موردنظر را می‌سنجد. بدون آگاهی از روایی ابزار اندازه‌گیری نمی‌توان به دقت داده‌های حاصل از آن اطمینان داشت.

^۱ . Goldman

^۲ . validity

ابزار اندازه‌گیری ممکن است برای اندازه‌گیری یک خصیصه ویژه دارای روایی باشد، در حالی که برای سنجش همان خصیصه روی جامعه دیگر از هیچ‌گونه اعتباری برخوردار نباشد (سرمد، بازرگان و حجازی، ۱۳۷۷). روایی انواعی دارد که در زیر به آن‌ها اشاره می‌شود:

روایی محتوا: روایی محتوای نوعی روایی است که معمولاً برای بررسی اجزای تشکیل دهنده یک ابزار اندازه‌گیری به کار برده می‌شود. اگر سؤال‌های ابزار معرف ویژگی‌ها و مهارت‌های ویژه‌ای باشند که محقق قصد اندازه‌گیری آن‌ها را داشته باشد، آزمون دارای روایی محتوا است. روایی محتوایی یک آزمون معمولاً توسط افراد متخصص در موضوع مورد مطالعه تعیین می‌شود (سرمد، بازرگان و حجازی، ۱۳۷۷).

در هنگام ساخت و تهیه مقیاس‌های دینداری محققان معمولاً برای بررسی روایی محتوایی مقیاس، انطباق هر کدام از سؤالات آزمون را با متون دینی و حدیثی مورد بررسی قرار می‌دهند. به عبارت دیگر، این که تا چه اندازه سؤالات آزمون مورد نظر با متون اصلی دینی انطباق و هماهنگی دارد مورد سؤال می‌باشد.

روایی ملاکی: روایی ملاکی عبارت است از کارآمدی یک ابزار اندازه‌گیری در پیش‌بینی رفتار یک فرد در موقعیت‌های خاص. برای این منظور عملکرد هر فرد در آزمون با یک ملاک مقایسه می‌شود. این روایی بر دو نوع است: روایی پیش‌بین و روایی همزمان.

در روایی ملاکی همزمان، همبستگی مقیاس دینداری با مقیاس‌های دیگر سنجیده می‌شود.

در روایی پیش‌بین از روی نمره آزمون در تست می‌توان پیش‌بینی کرد که چه کسانی اعمال اساسی مذهبی مثل روزه، نماز و دستگیری از بینوایان را از خود نشان خواهند داد.

روایی پیش‌بین عبارت است از بررسی رابطه نمره‌های آزمونی که برخی ویژگی‌ها را می‌سنجد و آن چه ادعای پیش‌بینی آن را دارد. روایی پیش‌بین می‌تواند به وسیله رابطه عملکرد در یک آزمون با آزمون ملاک رفتاری به دست آید. به عبارت دیگر، ضریب همبستگی نمره‌های حاصل از اجرای آزمون با

1 . content validity

2 . criterion validity

نمره‌های متغیر ملاک، نمایانگر روایی پیش‌بین است. روایی همزمان در مواردی به کار می‌رود که داده‌های حاصل از دو اندازه‌گیری در یک زمان در دسترس باشد. در این گونه موارد عملکرد در یک آزمون به عملکرد در آزمون دیگر مرتبط می‌شود. این فرایند روایی همزمان نامیده می‌شود (سرمد، بازرگان و حجازی، ۱۳۷۷).

چنان‌که پیشتر نیز ذکر شد در روایی ملاکی فرد از قبل ملاکی برای مذهبی بودن افراد در نظر گرفته است و همبستگی آزمون ساخته شده را با ملاک مورد نظر مورد بررسی قرار می‌دهد. مثلاً گلزاری (۱۳۷۸) از آزمودنی‌ها خواسته است تا یکدیگر را از نظر تعهد مذهبی و التزام دینی مورد ارزیابی قرار دهند و سپس همبستگی نمرات حاصل از ارزیابی همسالان را با نمرات مقیاس دینی محاسبه کرده و روایی ملاکی مقیاس را براساس آن گزارش نموده است.

روایی سازه^۱: روایی سازه یک ابزار اندازه‌گیری نشانگر آن است که ابزار اندازه‌گیری تا چه اندازه یک سازه یا خصیصه‌ای را که مبنای نظری دارد می‌سنجد. از جمله شیوه‌هایی که برای تعیین روایی سازه به کار می‌رود می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱) **تفاوت‌های گروهی.** اگر نظریه‌ای تفاوتی را بین گروه‌ها (یا هیچ تفاوتی را) در نمرات آزمون پیش‌بینی کند، آزمونی که این تفاوت را نشان دهد (یا ندهد) دارای اعتبار سازه است. برای مثال، پیش‌بینی می‌شود که کودکان و بزرگسالان در بلوغ اجتماعی با هم تفاوت دارند. بنابراین اگر آزمونی که برای اندازه‌گیری خصیصه‌ی بلوغ اجتماعی ساخته شده باشد، تفاوت معنی‌داری را بین کودکان و بزرگسالان نشان دهد دارای اعتبار سازه است.

۲) **تغییرات.** تغییراتی که پژوهشگر بر مبنای اطلاع از تئوری زیربنا پیش‌بینی می‌کند که به صورت مشخص در خصیصه‌ای معین صورت می‌گیرد، بایستی در به کارگیری تجربی تست ساخته شده خود را نشان دهد. مثلاً اگر پژوهشگر پیش‌بینی می‌کند که این خصیصه مورد اندازه‌گیری در اثر افزایش سن تغییر کند، این تغییرات در داده‌های تجربی بایستی خود را نشان دهند.

¹ . construct validity

۳) **روایی همگرا و واگرا**^۱. هرگاه یک یا چند خصیصه از طریق دو یا چند روش اندازه‌گیری شوند همبستگی بین این اندازه‌گیری‌ها دو شاخص مهم روایی را فراهم می‌آورد. اگر همبستگی بین نمرات آزمون‌هایی که خصیصه‌ی واحدی را اندازه‌گیری می‌کند، بالا باشد، آزمون‌ها دارای روایی همگرا می‌باشد. چنان‌که همبستگی بین آزمون‌هایی که خصیصه‌های متفاوتی را اندازه‌گیری می‌کند پایین باشد، آزمون‌ها دارای روایی تشخیصی یا واگرا است.

در حوزه مطالعات دینی معمولاً پژوهشگران از روش تحلیل عاملی و روش تفاوت‌های گروهی برای سنجش روایی سازه مقیاس‌های دینداری استفاده می‌کنند. برای مثال، خدایاری‌فرد و همکاران (۱۳۷۸) به منظور بررسی روایی مقیاس اندازه‌گیری اعتقادات و نگرش مذهبی دانشجویان، به مقایسه میانگین نمرات دانشجویان شاهد و دانشجویان عادی پرداختند و مشاهده کردند میانگین نمرات دانشجویان شاهد در مقیاس نگرش مذهبی ساخته شده توسط این پژوهشگران بالاتر از میانگین نمرات دانشجویان عادی در آن مقیاس است. گلزاری (۱۳۷۸) نیز جهت سنجش روایی سازه آزمون معبد و حیاء تفاوت نمره‌های دانشجویان پسر دانشگاه قم (به عنوان گروه مذهبی) را در آزمون معبد و حیاء با نمرات زندانیان پسر در بند جوانان زندان اوین (افرادی که مرتکب خلاف شده بودند و اعتقاد بر این است که اعمال مذهبی را کمتر انجام می‌دهند) مورد بررسی قرار داد. این پژوهشگر برای مقیاس معبد نیز از تحلیل عاملی استفاده کرد و سه عامل انگیزه‌ها - روابط، واجبات - محرمات و مستحبات را استخراج کرد. همچنین باقری، خسروی و اسکندری (۱۳۷۸) جهت سنجش روایی سازه مقیاس عمل سنجی بر اساس دیدگاه اسلامی روایی تفکیکی مقیاس را محاسبه کردند و نتیجه گرفتند که این مقیاس قادر است بین افراد سالم و مشکل‌دار تفکیک ایجاد کند.

روایی تراکمی^۲: در این‌گونه روایی به جای یک ملاک و یک پیش‌بین، از پیش‌بینی‌کننده‌های متعددی برای ساختن یک آزمون ملاک استفاده می‌شود. هر کدام از پیش‌بین‌ها می‌توانند مقداری از واریانس را در متغیر ملاک تبیین کنند. داشتن چند پیش‌بین برای اندازه ملاک باعث تقویت روایی آزمون ملاک در مقیاس‌های

1. convergent and divergent validity

2. incremental validity

مذهبی می‌شود. مثلاً در آزمون مذهبی بودن که توسط مقیاس مذهبی گزارش می‌شود و فرد به اعمال، حالات و باورهای خود می‌پردازد، می‌توان آن را با باور خود در مورد مذهبی بودنش، با باور دوستان و نزدیکان یا باور آشنایان دور مورد ملاک قرار داد (خدایاری و همکاران، ۱۳۷۸).

پایایی^۱

پایایی یکی از ویژگی‌های فنی ابزار اندازه‌گیری است. این مفهوم به این موضوع می‌پردازد که ابزار اندازه‌گیری در شرایط یکسان تا چه اندازه نتایج یکسانی به دست دهد. از جمله تعریف‌هایی که برای پایایی ارائه شده است می‌توان به تعریف ایبل و فریسیبی^۲ (۱۹۸۹؛ به نقل از ویرسما و جورس^۳، ۱۹۹۰) اشاره کرد: «همبستگی میان یک مجموعه از نمرات و مجموعه دیگری از نمرات در یک آزمون معادل که به صورت مستقل برای یک گروه آزمودنی به دست آمده است.» برای محاسبه پایایی ابزار اندازه‌گیری شیوه‌های مختلفی به کار برده می‌شود. از آن جمله می‌توان به روش بازآزمایی، روش آزمون‌های موازی، روش تنصیف، روش آلفای کرونباخ و روش کودر - ریچاردسون اشاره کرد (سرمد، بازرگان و حجازی، ۱۳۷۷).

در روش بازآزمایی، یک آزمون بیش از یک بار در یک گروه آزمودنی تحت شرایط یکسان با یک فاصله زمانی اجرا می‌شود و سپس ضریب همبستگی بین نمرات به دست آمده از دو یا چند آزمون محاسبه می‌شود. در روش موازی، پایایی بر اساس همبستگی نمرات دو آزمون هم‌تا به دست می‌آید. ممکن است فرم‌های هم‌تا به طور هم‌زمان ارائه گردد، در این صورت پایایی هم شامل ثبات و هم شامل همسانی می‌شود. روش تنصیف، روش کودر - ریچاردسون و روش آلفای کرونباخ سایر روش‌هایی هستند که بر اساس آنها همسانی درونی آزمون مورد ارزیابی قرار می‌گیرد.

در تحقیقات مربوط به دینداری از کلیه روش‌های فوق جهت سنجش پایایی مقیاس‌های دینداری استفاده می‌شود. برای مثال باقری، خسروی و اسکندری (۱۳۷۸) برای سنجش پایایی مقیاس عمل سنجی

¹ . reliability

² . Ebel & Frisbie

³ . Wiersm & Jurs

بر اساس دیدگاه اسلامی، از روش همسانی درونی بر اساس محاسبه ضریب آلفای کرونباخ استفاده کرده‌اند و ضریب آلفایی برابر با $0/84$ را برای آن گزارش کرده‌اند. در حالی که گلزاری (۱۳۷۸) برای سنجش پایایی آزمون معبد، از روش بازآزمایی و دو نیمه کردن استفاده کرد و ضریب پایایی بازآزمایی را برابر با $0/76$ و ضریب پایایی از طریق دو نیمه کردن را برابر با $r = 0/90$ گزارش کرد. این محقق همچنین برای بررسی همسانی درونی مقیاس، ضریب آلفای کرونباخ را نیز محاسبه کرد و مقدار آن را برابر با $\alpha = 0/93$ گزارش نمود.

روش‌های پژوهش در مطالعات دینی

طرح‌های تحقیقاتی را در زمینه مطالعات دینی می‌توان در ابتدا به دو دسته کلی یعنی تحقیقات کمی و تحقیقات کیفی تقسیم کرد. اساس روش‌های پژوهش کمی بر این استوار است که به متغیرها ارزش عددی داده می‌شود، به گونه‌ای که بتوان آن‌ها را به طور آماری تحلیل کرد. این روش‌ها عبارتند از: روش توصیفی، روش همبستگی، روش آزمایشی، روش مقایسه گروه‌ها، روش فراتحلیلی و روش‌های بررسی تحولی. علاوه بر روش‌های کمی در روان‌شناسی دینی روش‌های پژوهشی دیگری با عنوان روش‌های کیفی وجود دارند. علت نام‌گذاری این روش‌ها به کیفی آن است که برخلاف روش‌های کمی که ویژگی‌های مورد بررسی را به کمیت تبدیل می‌کنند در این روش‌ها پدیده‌های مورد نظر به صورت کیفی بررسی می‌شوند. در این روش‌ها کوشش می‌شود تا پدیده‌ها توصیف شوند (سیف، ۱۳۷۹). روش‌های کیفی عبارتند از: روش مشاهده میدانی، مطالعه موردی بالینی، تحلیل محتوا و روش اجتهادی در این قسمت هر یک از این روش‌های پژوهش مورد بررسی قرار خواهند گرفت.

روش توصیفی

معمولاً در تحقیقات توصیفی سعی می‌شود «آن چه هست» را بدون هیچ گونه دخل و تصرفی گزارش کرد و از موقعیت نتایج عینی به دست داد.

انواع تحقیق‌های توصیفی شامل مطالعات پیمایشی، تحلیل اسناد و همچنین انواع مطالعات رابطه‌ای از قبیل مطالعات علی - مقایسه‌ای، همبستگی، مطالعه پیش‌بینی، تحلیل مسیر، مطالعات بین فرهنگی، بررسی‌های تطبیقی و تحقیقات طولی هستند و قابل کاربرد در پژوهش‌های دینی می‌باشند (کجباف، ۱۳۸۲).

اکثر تحقیقاتی که در زمینه تأثیر دینداری بر سلامت روانی افراد صورت می‌گیرد از نوع تحقیقات توصیفی یا همبستگی هستند. برای مثال گارتنر^۱ و همکاران (۱۹۹۱) نشان دادند که بین اعتقادات مذهبی و میزان اقدام به خودکشی همبستگی منفی وجود دارد. همچنین نتایج سایر تحقیقات نشانگر وجود رابطه منفی بین دینداری با بزهکاری (آرگیل و هالامی، ۱۹۷۵)، استفاده از مواد مخدر (دیویدز^۲، ۱۹۸۲)، افسردگی (پرسمن^۳ و همکاران، ۱۹۹۰) و رابطه مثبت دینداری با رضایت‌مندی از ازدواج (گلین^۴، ۱۹۸۸)، تحمل فشارهای روانی و عدم اضطراب (استارک^۵، ۱۹۷۱) است.

روش تحقیق آزمایشی

به منظور بررسی رابطه علت - معلولی میان دو یا چند متغیر از طرح‌های آزمایشی استفاده می‌شود. ویژگی‌های این گونه تحقیق عبارتند از: (۱) متغیرهای مستقل دست‌کاری می‌شوند؛ (۲) سایر متغیرها به جز متغیر وابسته ثابت نگه داشته شده و کنترل می‌شوند؛ (۳) تأثیر متغیرهای مستقل بر متغیر وابسته مشاهده می‌شود. برای این منظور، گروه‌های آزمایشی و گواه در نظر گرفته می‌شود و از این طریق تفاوت‌های میان آزمودنی‌ها کنترل می‌شود (سرمد، بازرگان و حجازی، ۱۳۷۸).

1. Gartner

2. Davids

3. Pressman

4. Glenn

5. Stark

آشر و پیتس (۱۹۷۹؛ به نقل از پیس^۱ و پارسونز^۲، ۲۰۰۱) معتقد هستند که انجام مطالعات آزمایشی در حوزه مذهب و روان‌شناسی مذهبی بسیار ضروری و ممکن است. راه‌حل باتسون این است که پژوهشگران علاقه‌مند به این حوزه باید از مطالعات شبه آزمایشی که تلاش دارند شرایط واقعی زندگی را به کار گیرند، استفاده کنند. برای مثال، انجام مشاهدات دقیق در طول زمان هم قبل و هم بعد از یک واقعه مهم از جمله این راه‌ها است. با این حال استفاده از روش‌های آزمایشی و شبه‌آزمایشی در حوزه مذهب و روان‌شناسی مذهبی به کندی پیش می‌رود.

مطالعه مارانل (۱۹۷۴) یکی از مطالعاتی است که با روش آزمایشی صورت گرفته است. او الگویی از مذهب با هشت بعد مستقل (جهت‌گیری‌های کلیسا محوری^۳، آداب‌پرستی^۴، بنیادگرایی^۵، یکتاپرستی^۶، آرمان‌گرایی^۷، موهوم پرستی^۸ و تصوف^۹) ارائه داد. مارانل دریافت که نمرات سنت‌گرایی و آرمان‌گرایی با تکبر اجتماعی افزایش می‌یابد، هم‌چنین افراد تلقین‌پذیر و انعطاف‌ناپذیر سنت‌گرا بودند و آرمان‌گرایان تلقین‌ناپذیر با نمرات بالایی در سنت‌گرایی، انعطاف‌ناپذیری ادراکی داشتند.

1. Pace

2. Parsons

3. church orientation

4. ritualism

5. fundamentalism

6. theism

7. idealism

8. superstition

9. mysticism

روش فراتحلیل

روش فراتحلیل^۱ در مقالات و مطالعات منتشر شده در زمینه مذهب روشی است که علاقه برخی از پژوهشگران را به خود جلب کرده است. باتسون^۲، شونراد^۳ و پیچ^۴ (۱۹۸۵) از این روش برای نشان دادن این که نوع دوستی^۵، یکی از مهم‌ترین اندازه‌های وابسته به جهت‌گیری درونی مذهبی است استفاده کردند. برگین^۶ (۱۹۸۳) این روش را به کاربرد و نشان داد که اعتقادات مذهبی به طور معنی‌داری در بهداشت روانی تأثیر می‌گذارد.

گلاس^۷ (۱۹۷۷، به نقل از مدی^۸، ۱۹۸۹) فراتحلیل را چنین توضیح می‌دهد: رویکردی^۹ که به ادغام و ترکیب تحقیقات تحت عنوان فراتحلیل توجه دارد چیزی بیش از روشی برای تحلیل داده‌ها نیست که در آن داده‌های متعلق به تحقیقات گذشته افراد به صورت کمی خلاصه می‌شود. اصل اساسی در فراتحلیل عبارت است از: ترکیب نتایج تحقیقات مختلف و متعدد و استخراج نتایج جدید و منسجم و حذف آن چه موجب سوگیری در نتایج نهایی است (دلاور، ۱۳۷۴).

سنجش آیین‌ها و نمادهای مذهبی نیز روش ویژه‌ای است که به مراسم و اماکن مذهبی توجه دارد. لوین (۱۹۶۶، به نقل از جان‌بزرگی، ۱۳۷۸) با استفاده از یک فراتحلیل نشان داد که مشارکت در مراسم مذهبی و عبادات نتایجی مانند روان‌درمانگری رسمی در پی دارد. تخلیه هیجانی و شرکت در مراسم

¹ . meta- analysis

² . Batson

³ . Schoenrade

⁴ . Pych

⁵ . Altruism

⁶ . Bergin

⁷ . Glass

⁸ . Maddi

⁹ . approach

جمعی مذهبی باعث کاهش تنش و رهایی از پریشانی‌های عاطفی می‌شود. فضای روان‌شناختی اماکن مقدسه و معماری مذهبی (ساختار فیزیکی اماکن مقدسه)، سبب بروز تصویرپردازی‌های ذهنی خاصی در افراد می‌شود که بیانگر پیچیدگی نظام مفهومی اندیشه‌ها، باورها، ارزش‌ها و احساس‌ها است. عبادتگاه‌های مذهبی هشیارانه برخی ارزش‌های خاص را از طریق سبک معماری خود تقویت می‌کنند.

طالبان (۱۳۸۲) نیز با انجام یک پژوهش فراتحلیلی، به بررسی دینداری و معنویت در بین جوانان ایرانی پرداخته است. او بدین منظور تعداد ۱۴ تحقیق انجام شده در زمینه میزان دینداری نوجوانان ایرانی که در بردارنده یکی از دو شاخص اعتقاد به خداوند و پایبندی به نماز بودند انتخاب کرده و نتایج آنها را مورد تحلیل قرار داد. نتایج او نشان داد که از میان ۱۴ پژوهش، ۶ مورد، میزان اعتقاد به خداوند و ۱۳ مورد پایبندی به نماز را مدنظر قرار داده بودند. هم‌چنین نتایج این فراتحلیل نشان داد که بین ۸۷ تا ۹۹ درصد از نوجوانان ایرانی به رکن اساسی دین (تصدیق خداوند) اعتقاد داشتند و بین ۸۰ تا ۹۶ درصد آنان اظهار کرده بودند که نماز می‌خوانند.

روش مشاهده میدانی

مشاهده میدانی^۱ از جمله روش‌های قدیمی است که از اعتبار کافی برای مطالعه مذهب برخوردار می‌باشد. این روش از جمله مهم‌ترین روش‌های مطرح در پژوهش‌های کیفی است. در این روش رفتار در محیط طبیعی و واقعی مورد مشاهده قرار می‌گیرد (ربر^۲، ۱۹۸۵). کلانسر (۱۹۶۴) بیشتر پژوهش‌های انجام گرفته در سال‌های ۱۹۵۰ تا ۱۹۶۰ در ایالات متحده آمریکا را مورد بررسی قرار داد و دریافت که روش مشاهده میدانی، ۹ درصد از حجم کل مطالعات را در این زمینه به خود اختصاص داده است.

^۱ . field observation

^۲ . Reber

روش تحلیل محتوا

روش کیفی دیگری که مورد توجه برخی از پژوهشگران قرار گرفته روش تحلیل محتوا^۱ است. برای بررسی محتوای آشکار پیام‌های موجود در متن می‌توان از روش تحلیل محتوا استفاده کرد. در این روش محتوای آشکار پیام‌ها به طور نظام‌دار و کمی توصیف می‌شوند. از این رو، این روش را می‌توان روش تبدیل داده‌های کیفی به داده‌های کمی قلمداد کرد. تحلیل محتوا روشی مناسب برای پاسخ دادن به پرسش‌ها درباره محتوای یک پیام است. مهم‌ترین کاربرد تحلیل محتوا توصیف ویژگی‌های یک پیام است. دیگر کاربرد این روش شناسایی فرستندگان پیام و دلایل ارسال پیام است. استفاده از تحلیل محتوا، به عنوان یک فن پژوهشی از اوایل قرن حاضر شروع شد و تاکنون دستخوش تحولات زیادی بوده است (سرمد، بازرگان، و حجازی، ۱۳۷۶). کو^۲ (۱۹۰۰، به نقل از براون^۳، ۱۹۸۷) از این روش جهت تحلیل ۱۱۰۰ سرود و دعا استفاده کرد تا عوامل خلق و خوی را در تجارب مذهبی شناسایی کند. اشناید^۴ و دورنبوش^۵ (۱۹۵۸) نیز سرودها، دعاها و کتاب‌های الهی (متون وحی) را مورد تحلیل قرار دادند.

روش مطالعه موردی بالینی

مطالعه موردی بالینی^۶، روش کیفی دیگری است که عمدتاً به منظور ارزیابی وضعیت سلامتی یا بیماری فرد مورد استفاده قرار می‌گیرد. از این روش برای مطالعه افرادی که بسیار متعهد و ملتزم به مذهب هستند، نیز استفاده شده است (باورز^۷، ۱۹۶۸). در مطالعه‌ای که استوارت^۱ (۱۹۶۷) در زمینه مذهب

^۱ . content analysis

^۲ . Coe

^۳ . Brown

^۴ . Schnieder

^۵ . Dornbusch

^۶ . clinical subject study

^۷ . Bowers

بزرگ‌سالان انجام داد روش‌های مختلفی مشتمل بر استفاده از مصاحبه فردی، پرسشنامه، آزمون تصویرهای مذهبی گودین^۲ به کار گرفته شد. این پژوهشگر به این نکته دست یافت که پاسخ‌های ارائه شده به هر یک از این روش‌ها با یکدیگر هماهنگی ندارند. به عبارت دیگر، آزمودنی‌ها پاسخ‌های متفاوتی به هر یک از این روش‌ها داده بودند.

روش اجتهادی

در متون دینی برای توصیف انسان و رفتارش و کشف علل آن، بر مسایلی که جنبهٔ وحیانی دارد تکیه می‌شود. روش‌های تحقیقی متعددی به کار گرفته شده است و به مردم هم آموزش داده شده تا هر بخشی از هستی خود را با روشی که می‌توان آنرا کشف کرد، مورد مطالعه قرار دهند و به شناخت درست از خود برسند و زمینه تکامل و رشد و هدایت را در خویش فراهم سازند (فقیهی، ۱۳۸۳).

اجتهاد در لغت به معنی تلاش و کوشش بسیار است و در اصطلاح فقها و علمای اصول فقه، کوشش گسترده در متون وحیانی برای استنباط احکام فقهی و دستیابی به ظن شرعی در این زمینه است.^۳ محقق حلّی (متوفای ۶۷۶ یا ۷۲۶ ق) کوشش برای فهم متن قرآن و حدیث را که با توجه به شرایط سندی و متنی و قدرت علمی برای استنباط احکام الهی از آن متون انجام می‌شود،^۴ اجتهاد دانسته است. نوری، حسین (۱۴۱۵ ق)، درصدد تحصیل علم و حجت برآمدن به منظور استناد به آن در مقام عمل به احکام شرعی را اجتهاد می‌داند. به عبارت کوتاه، از نظر او دستیابی به حکم از طریق ملکه قدرت استنباط، اجتهاد نامیده می‌شود.^۵ سپس می‌نویسد که اجتهاد بستگی دارد به شناخت ادبیات عرب، شناخت قرآن،

1. Stewart

2. Godin's religious picture test

۲. طریحی، فخرالدین (۱۳۶۲)، مجمع البحرین، ج ۳، ص ۳۲،

۳. محمد، یحیی (۱۹۹۶م) الاجتهاد و التقليد و الاتباع و النظر، ص ۷،

۴. نوری همدانی، حسین، (۱۴۱۵ ق) مسائل من الاجتهاد و التقليد و مناصب الفقیه، ص ۴-۵.

دانستن علم اصول، جستجوگری کامل در منابع حدیثی، دانستن علم رجال و علم درایه و آگاهی از فتاوی فقها^۱.

گرچه تعاریف فوق و تعاریف مشابه از اجتهاد، همه در اصطلاح فقهی و اصول فقه در خصوص استنباط احکام مطرح شده است، ولی می‌توان روش اجتهادی را در حوزه‌های دیگر غیر از احکام مانند حوزه روان‌شناسی و کشف نگرش‌ها، باورها، عواطف و عملکردهای معصومان (ع) و یا موضوعات دیگر که در متون قرآن و حدیث آمده، و یا براساس فطرت، تجربه و استدلال‌های عقلی هماهنگ با اصول و ضوابط دینی، استنباط می‌گردد، گسترش داد و به صورت زیر تعریف کرد:

روش اجتهادی، جمع‌آوری، توصیف و تحلیل محتوای متون وحیانی (قرآن و احادیث) است که به منظور استنباط نگرش‌ها، باورها و عواطف اولیای وحی در موضوعات و احکام مختلف (اعتقادی، اخلاقی، عبادی، اقتصادی، سیاسی و اجتماعی) و عملکردهای ایجابی و سلبی آنان در موقعیت‌ها، شرایط و مراتب گوناگون انجام می‌گیرد.

به عنوان مثال در "عبادت معصومان (ع)" این روش در سه مرحله انجام می‌شود:

۱. جمع‌آوری ابرازهای کلامی، اعتقادی، عاطفی و رفتاری معصومان در مورد عبادت و پرستش پروردگار.

۲. توصیف کمی و کیفی هر یک از ابرازهای فوق به اینکه در چه مسایلی در حوزه عبادت و پرستش پروردگار توجه شده است، به طور مثال توصیف امر خشوع در نماز.

۳. جمع‌بندی و تحلیل محتوای همه آن ابرازها در قلمرو عبادت و پرستش پروردگار و استنباط نگرش ائمه در این‌که عبادت را چه می‌دانند؟ انواع آن کدام است؟ چه نشانگان کلامی و یا رفتاری دارد؟ چه آثار درونی و حالی دارد؟ در چه شرایطی عبادت می‌کرده‌اند؟ عبادات آنان با فعالیت‌های اجتماعی و فردی دیگر آنان چه رابطه‌ای داشته است؟

۵. نوری همدانی، حسین، (۱۴۱۵ ق) مسائل من الاجتهاد و التقليد و مناصب الفقیه، ص ۶.

براساس تعریف فوق، اجتهاد اختصاص به کشف احکام از متون قرآنی و حدیثی ندارد. لذا فقیهان، بسیاری از احکام فقهی را با اصول علمیه که مبنای عقلایی دارد و متن قرآنی و حدیثی برای آن نیست، اجتهاد و استنباط کرده‌اند و پایه و اساس علم اصول که تخصص در آن از شرایط لازم مجتهد است؛ بر مستقلات عقلیه و مبانی عقلایی است و نه بر آیات قران و حدیث. از این رو است، که در متون دینی علاوه بر استفاده از نصوص قرآنی و حدیثی، برای استنباط و کشف حقایق و امور مربوط به انسان، شیوه‌های قلبی (یا رجوع به فطرت)، تجربی و عقلی نیز توصیه شده است. در حقیقت باید اجتهاد کرد و با هر یک از این شیوه‌ها و موضوعاتی درباره انسان استنباط کرد. بنابراین، روش اجتهادی به غیر از اینکه قلمرو آن، متون قرآنی و حدیثی است شیوه‌های قلبی، تجربی و عقلی که در زیر توضیح داده می‌شود، در برمی‌گیرد.

روش قلبی

روش قلبی در توصیف و کشف ساختار فطری، معرفت حضوری به خود و خدا، ارزشمندی بدیهیات اخلاقی و رفتارهای مطلوب انسانی، امور عاطفی و امیال درونی و مانند آن کارایی دارد و در این زمینه‌ها گرچه از روش عقلی هم می‌توان بهره جست، ولی این روش برتر و سودمندتر است. امام علی علیه‌السلام در این زمینه دو جمله می‌فرماید: «المعرفة بالنفس افضل المعرفتين»^۱ و «المعرفة بالنفس انفع المعرفتين»^۲. یعنی در مقایسه دو معرفت عقلی و قلبی، شناخت قلبی بالاترین و سودمندترین است.

در مورد این روش امام صادق علیه‌السلام می‌فرماید: «ان للقلب ليتجلجل في الجوف يطلب الحق فاذا اصابه اطمأن و قرر...»^۳ قلب در درون آدمی برای دریافت حقیقت، در جستجوی مستمر است تا به آن برسد و هنگامی که به حقیقت دست یابد آرامش می‌یابد.

۱- محمدی ری شهری، میزان الحکمه، ج ۶، ص ۱۴۴

۲- غررالحکم، خوانساری، ج ۲، ص ۲۵

۳- بحارالانوار، جلد ۶۹، ص ۳۱۷. و درج ۷۰ ص ۵۷ حدیث به گونه‌ای دیگر نقل شده است.

از رسول خدا صلی الله علیه و آله سؤال شد چگونه برّ و اثم را که در آیه «و تعاونوا علی البر و التقوی و لاتعاونوا علی الاثم و العدوان» آمده است تشخیص دهیم؟ حضرت با اشاره به اینکه قلب و نفس معیار شناخت است فرمود: «... و البرّ ما اطمأن الیه النفس و البر ما اطمأن الیه الصدر و الاثم ما تردد فی الصدر و جال فی القلب...»^۱. نیکی آن است که نفس و سینه آدمی آن را با اطمینان می‌پذیرد و آرامش می‌یابد و گناه آن چیزی است که در قلب تأثیر منفی می‌گذارد و در سینه انسان خلجان بار می‌آورد و نفس به آن تمایل ندارد.

امیر المؤمنین علیه السلام فرمود: «القلب ینبوع الحکمه»^۲. قلب چشمه حکمت است و نیز فرمود: «المعرفه و التمییز من القلب»^۳ شناخت و تشخیص از قلب است. هم‌چنین فرمود: «... و صاحب خبر القلب و به ینکشف مافی سرالباطن...»^۴ قلب صاحب خبر و علم است و به‌وسیله آن، آنچه در سر باطن است کشف می‌شود.

روش عقلی

روش عقلی در توصیف افکار، نگرش‌ها و تحلیل و ارزیابی و تشخیص صحت و سقم آنها، کشف چگونگی ارتباط جنبه‌های مختلف در انسان، بررسی انگیزه‌های رفتار، بررسی و کشف علل و عوامل رفتار و حالات روانی، ارزیابی مصالح و مفاسد آدمی، بررسی و تمایز افعال ارزشی از غیرارزشی، بررسی چگونگی ارتباط فرد با افراد دیگر، ادراک چگونگی ارتباط با خدا، کشف مفهوم زندگی، تشخیص سلامت یا بیماری روانی و مانند آن کاربرد دارد.

۴- بحار الانوار، ج ۱۸، ص ۱۱۸

۱- غرر خوانساری، ج ۲، ص ۱۱۹

۲- بحار الانوار، ج ۳، ص ۲۲۴، ح ۱۴

۳- بحار الانوار، ج ۷۱، ص ۲۸۵، ح ۳۹

۴- امام صادق (ع) «... ان العقل هو الذي عزه...» بحار، ج ۳، ص ۱۴۶

در حجیت و اعتبار این روش امام کاظم علیه السلام می‌فرماید: «ان لله على الناس حجبتين: حجة ظاهرة و حجة باطنة. فاما الظاهرة فالرسول و الانبياء و الائمة عليهم السلام و اما الباطنة فالعقول»^۱. همانا خدا برای مردم دو حجت دارد یکی حجت ظاهری و دیگری حجت باطنی. حجت ظاهری رسولان و پیامبران و ائمه (ع) هستند و اما حجت باطنی عقل‌هايند.

امام علی علیه‌السلام در اعتبار کشفیات عقل آنرا رسول حق نامیده و می‌فرماید: «العقل رسول الحق»^۲ و نیز عقل‌ها را از آن جهت که افکار و نظرات علمی را به دست می‌آورند، ائمه نامید و فرمود: «العقول ائمة الافكار...»^۳ و یا نتایج ادراک و کشف عقلی را ملازم با رسیدن به حق مطرح کرد و فرمود: «ثمره العقل لزوم الحق»^۴ و امام صادق علیه السلام فرمود: «وعامة الانسان العقل، و من العقل الفطنة و الفهم و الحفظ و العلم، ... و با العقل يكمل و هود ليله و مبصره و مفتاح أمره»^۵ پایه اساسی وجود انسان عقل است. ادراک، فهمیدن، حفظ کردن و دانش، همه از عقل است و به وسیله همین عقل است که انسان کامل می‌شود؛ زیرا عقل دلیل و راهنمای او است و بینش برای دریافت حقایق در او پدید می‌آورد و راه‌گشای فعالیت علمی و عملی او است.

روش تجربی

روش تجربی در توصیف جنبه فیزیکی آدمی، رفتارها، احساس‌ها و عواطفی که نمودهای ظاهری و قابل مشاهده دارند، به کار می‌رود. صدها حدیث در مورد مشاهده حسی و تجربه و آزمایش در متون حدیثی ما وجود دارد. ما به چند حدیث اشاره می‌کنیم:

۵- اصول الكافي، ج ۱، ص ۶۴، ح ۱۲،

۶- آمدي، غررالحکم، ص ۱۵۸،

۷- مستدرک، نهج البلاغه، ص ۱۷۶،

۸- آمدي، غررالحکم، ص ۱۵۸،

۱- علل الشرايع، ج ۱، ص ۱۰۳،

امام علی علیه‌السلام می‌فرماید: «فی التجارب علم مستأنف»^۱ در تجربه‌های گوناگون ما دانش‌های جدید به دست می‌آید. امام صادق علیه‌السلام در حدیث مفضل بن عمرو به کشف حسی و تجربی افعال و رفتار و ویژگی‌های بدنی و روانی انسان به وفور اشاره می‌کند و دو بخشی از این حدیث ضمن اینکه به علوم مفید برای زندگی دنیوی و زندگی معنوی اشاره می‌کند؛ علوم نظیر معرفت الله، کشف ارزش‌ها و غیره را از علوم نظری و حصولی عقلی دانسته و در برابر آن علوم، علوم مربوط به معیشت زندگی دنیوی را، از قبیل علوم کشاورزی، استخراج معادن، دامداری و غیره که در تجربه به دست می‌آید، تبیین کرده است^۲ و به روشنی بیان داشته است که خدا راه کشف اشیای محسوس و ظواهر را حواس قرار داده است «و جعل الحواس الدلالات علی الظاهر»^۳ و حتی ادراک عقل از اشیا را به حواس وابسته دانسته و می‌گوید: من نیافتم که قلب چیزی را بداند مگر آنکه حواس در آن دخالت داشته است «لست اجد القلوب یعلم شیئاً الا بالحواس»^۴.

علی علیه‌السلام در کشف ویژگی روانی بلند همتی فرد، به سراغ رفتار وی می‌رود و رابطه بین رفتار نیکو و زیبای فرد را با علو همت به عنوان یک ویژگی روانی، کشف می‌کند. آن حضرت می‌فرماید: «الفعل الجمیل ینبئ عن علو الهمة»^۵ رفتار زیبای آدمی از بزرگی همت او حکایت دارد.

هم‌چنین امام صادق علیه‌السلام روش شناخت مردم از داروها و تأثیر آنها در بهبودی بیماری‌ها، تجربه و آزمایش ذکر می‌کند و در جواب مفضل بن عمرو که می‌گوید چگونه مردم به این داروها و تأثیر آنها معرفت پیدا می‌کنند؛ می‌فرمایند: با تجربه.^۶

امام رضا علیه‌السلام در مورد کاری که انجام داده و نتیجه گرفته است مردم را با تجربه و آزمایش تشویق می‌کند تا برای آنها نیز روشن شود مثلاً در مورد قرائت ۷۰ مرتبه سوره حمد و تأثیرش در

۲- الروضة الكافي (ج ۸)، ص ۲۳،

۳- بحار الانوار، ج ۳، ص ۸۳،

۴- بحار الانوار، ج ۳، ص ۱۶۲،

۵- بحار الانوار، ج ۳، ص ۱۶۲،

۶- غرر الحکم و درراکلم، شرح خوانساری، محمد، ج ۱، ص ۳۶۵،

۲- بحار الانوار، ج ۳، ص ۱۸۰،

سکونت درد (و یا آرامش روانی) می‌گوید: من این کار را کردم و نتیجه گرفتم اگر می‌خواهید شما هم تجربه کنید و شک نکنید (ما قرأت الحمد سبعین مرة الا سکن و ان شئتم فجر بوه و لاتشکو^۱).

روش‌های نمونه‌گیری در مطالعات دینداری

به منظور گردآوری داده‌ها یا می‌توان به شمارش کامل افراد پرداخت و یا می‌توان داده‌ها را از طریق نمونه‌گیری^۲ گردآوری کرد. طریقه اول مستلزم صرف انرژی، وقت و هزینه زیاد بوده و عملاً ممکن نمی‌باشد، لذا جهت گردآوری داده‌ها نمونه‌ای از افراد جامعه انتخاب شده و مورد مطالعه قرار می‌گیرد. معمولاً در مطالعات دینی از روش‌های زیر برای نمونه‌گیری استفاده می‌شود:

(۱) نمونه‌گیری تصادفی ساده

(۲) نمونه‌گیری سیستماتیک (نظام‌مدار)

(۳) نمونه‌گیری در دسترس (غیرتصادفی)

(۴) نمونه‌گیری کشوری و منطقه‌ای

با رجوع به تحقیقات انجام شده در حوزه دین مشاهده می‌شود که نمونه‌های انتخاب شده در این تحقیقات از جامعه‌های مختلفی بوده است که شامل موارد زیر است:

- کودکان

- دانش‌آموزان

- افراد بزرگسال عادی در جامعه

۳- بحار الانوار، ج ۹۵، ص ۲۱، ج ۹۲، ص ۲۳۵.

۲. sampling

- افراد بزرگسال با بیماری‌های جسمی و روانی
 - افراد بستری شده در بیمارستان‌ها به علت بیماری‌های شدید جسمی
 - افراد بستری شده در بیمارستان‌ها به علت بیماری‌های شدید روانی
 - افرادی که به بیماری‌های مزمن جسمانی دچارند
 - افرادی که به بیماری‌های مزمن روانی دچارند
 - کودکان و نوجوانان بستری شده در بیمارستان‌ها
 - زندانیان
 - افراد گروه‌های دیگر تحت فشار روانی (سوگوار، والدین یا مربیان کودکان استثنایی)
 - افرادی از گروه‌های اقلیت (مثلاً سیاه‌پوستان)
 - افراد ناتوان و مبتلا به بیماری‌های صعب‌العلاج (تومورها، سرطان‌ها)
 - افراد با پایگاه‌های اجتماعی مختلف
 - افرادی با دیدگاه‌های مختلف درباره‌ی مسایل مذهبی (روحانیون، دانشگاہیان، افراد عادی)
- یکی دیگر از موضوعات مهم در روش‌شناسی مطالعات دینی استفاده از روش‌های آماری مناسب برای تحلیل داده‌ها، کنترل میزان خطا، افزایش توان آزمون و کنترل متغیرهای مزاحم است. با توجه به پیشرفتی که در علم اندازه‌گیری و روان‌سنجی حاصل شده است، امروزه روان‌شناسان با استفاده از این پیشرفت‌های حاصل شده در مقیاس‌سازی و در طرح‌های تحقیقی مربوط به دینداری پیشرفت‌های قابل ملاحظه‌ای نموده‌اند.
- برای مثال تحلیل عاملی یکی از روش‌های معتبر آماری برای بررسی ساختار ابزارهای سنجش روایی از جمله پرسشنامه‌های نگرش سنج است. با کمک رایانه، می‌توان با تحلیل همبستگی‌های موجود میان اجزا یا ماده‌های یک یا چند پرسشنامه و آزمون، ترکیب عاملی مواد یا آزمون‌ها را تعیین کرد. هر ضریب بار

عاملی نشان‌دهنده‌ی ارتباط ماده‌ای از آزمون با عامل معتبر است که در ترکیب ساختاری پرسشنامه دخالت دارد. بالاخره با مشاهده دقیق موادی که بار عملی معناداری در هر کدام از عوامل مربوط دارند و همچنین کشف نقطه‌ی مواد مورد نظر، می‌توان عامل‌های مؤثر را در واکنش به هر یک از مواد پرسشنامه و در نهایت ابعاد تشکیل دهنده رفتار مورد سنجش تعیین کرد. با توجه به نوسانات بار عاملی هر ماده و توجه به محتوی رفتاری آن و مقایسه‌ی مواد مختلف با یکدیگر می‌توان به تصویری روشن از محتوا و ترکیب عاملی آن ماده دست یافت و به این طریق به نام‌گذاری عامل‌ها که در اصل پدیده‌های کمی و آماری هستند، نائل آمد. بدین ترتیب می‌توان به ترکیب عاملی یک مجموعه (پرسشنامه، آزمون و غیره) پی برد (ولف، ۱۹۹۱).

مانند بسیاری از پژوهشگران دیگر، روان‌شناسان و جامعه‌شناسانی که در مورد این تحقیق می‌کنند، در مورد پیچیدگی سازه مورد مطالعه‌ی خود اتفاق نظر ندارند. شماری از پژوهشگران با انجام تحلیل عاملی در این زمینه، چنین تعبیری از رفتار مذهبی را تأیید می‌کنند. اولین مطالعه تحلیل عاملی که چنین ادعایی را تأیید کرده منسوب به ترستون است. او با مشارکت همسرش ۱۱ مقیاس را روی گروه کثیری از دانشجویان اجرا کرد. او دریافت که نشانه‌های رفتاری از قبیل شرکت در مراسم کلیسایی، اعتقاد به خدا و انجام اعمال مربوط به روز یکشنبه، با همدیگر تشکیل مجموعه‌ای روانی و اجتماعی می‌دهند که همان سنت‌گرایی یا مذهبی بودن است (ترستون، ۱۹۳۴).

الگوهای چندبعدی^۱ باورها و رفتارهای دینی

بسیاری از روان‌شناسان و جامعه‌شناسان پژوهشگر مذهب دیدگاه چندبعدی را در اعتقادات مذهبی تأیید می‌کنند. وون هوگل^۲ (۱۹۰۸، به نقل از وولف، ۱۹۹۱) سه جزء مهم را در مذهبی بودن تشخیص می‌دهد: الف) جزء سنتی یا تاریخی^۳، که عمدتاً به حواس، تجسم ذهنی و حافظه بستگی دارد و در دروان

^۱ . multidimensional

^۲ . Vonhugel

^۳ . traditional or historical

کودکی ایجاد می‌شود؛ ب) عقلانی یا نظام‌دار^۱ که به همراه ایجاد توانمندی برای تفکر و اندیشه، توانمندی مباحثه و ایجاد تفکر انتزاعی به وجود می‌آید و در بردارنده ویژگی‌های منطقی و کلامی است؛ ج) شهودی و ارادی^۲ که نمایانگر پختگی تجربیات درونی و اعمال بیرونی است.

پرات^۳ (۱۹۲۰، به نقل از وولف، ۱۹۹۱)، طبقه‌بندی دیگری نظیر طبقه‌بندی فوق را می‌پسندد، هر چند که او دو جنبه تشکیل دهنده از جزء سوم الگوی "وون هوگل" را از هم متمایز ساخته و در الگوی چهار عنصری پیشنهادی خود آن را «جنبه‌های ویژه دین»^۴ می‌نامد. بدین ترتیب مؤلفه‌های دینداری در الگوی پرات عبارتند از: سنتی، عقلانی، عرفانی^۵، عملی و اخلاقی. گلاک^۶ (۱۹۶۲، به نقل از وولف، ۱۹۹۱) تقسیم‌بندی دیگری از مؤلفه‌های دینداری ارائه می‌دهد. الگوی گلاک شامل پنج جزء است: عبادتی^۷، منطقی و عقلی^۸، ایدئولوژیکی^۹، تجربی^{۱۰} و (احساسی) و پیامد و آثار^{۱۱} (در زندگی). در حالی که اجزای تجربی و پیامدهای گلاک ارتباط نزدیکی با جزء عرفانی و عملی پرات دارد؛ به نظر می‌آید که اجزای مناسکی، ایدئولوژیکی و الگوی او اجزایی جدید هستند.

حضور این اجزا گویای بسط یافتگی بیشتر این الگو نسبت به الگوی وون هوگل است (جدول ۱ را ملاحظه کنید). هر چند گلاک بر این باور است که پنج مؤلفه‌ی الگوی او مستقل از یکدیگرند؛ ولی داده‌های آماری بایست صحت این مدعا را تأیید کند (وولف، ۱۹۹۱).

1. rational or systematic

2. intuitive & volitional

3. Prott

4. spical aspects of religion

5. mystical

6. Glock

7. dovotional

8. logicul & rational

9. ideology

10. empirical

11. consequential

جدول ۱-۲. مؤلفه‌های دینداری در الگوهای پیشنهادی وون هوگل، گلاک و پرات

| پرات | گلاک | وون هوگل |
|--------------------------|---------------------------------|------------------|
| ۱. عرفانی | ۱. مناسکی | ۱. سنتی (تاریخی) |
| ۲. سنتی | ۲. منطقی و عقلی | ۲. منطقی (کلامی) |
| ۳. منطقی (داشتن اطلاعات) | ۳. ایدئولوژیکی | ۳. شهودی و ارادی |
| ۴. عملی (اخلاقی) | ۴. تجربی (احساسی) | |
| | ۵. پیامدی و اثری (اثر در زندگی) | |

فالکنر^۱ و دیونگ^۲ مؤلفه‌های پیشنهادی در الگوی گلاک را تعریف عملیاتی کردند. آن‌ها پنج مقیاس تهیه نمودند که در هر کدام چهار و یا پنج سؤال گنجانده شده و در مجموع شامل ۲۳ سؤال بود. آن‌ها در تهیه این مقیاس‌ها از روشی موسوم به تنظیم مقیاس تراکمی^۳ استفاده کردند که اولین بار گاتمن^۴ آن را ابداع کرده بود (نونالی^۵، ۱۹۷۸). بنابر روش گاتمن مواد آزمون بر حسب دشواری، پیچیدگی یا ارزش وزنی مرتب می‌شوند، به نحوی که از نظر معنایی و رفتاری، موافقت با تأیید یک ماده، موافقت با همه ماده‌های کم وزن‌تر را ایجاب می‌کند.

فالکنر و دیونگ در مطالعات خود، همبستگی بین ۵ مقیاس مبتنی بر مؤلفه‌های پنج‌گانه‌ی الگوی گلاک را، از ۰/۵۸ (بین مقیاس ایدئولوژی و مقیاس عقلانی) تا ۰/۳۶ (بین مقیاس‌های تجربی و پیامدی)

^۱ . Foulkner

^۲ . Dejong

^۳ . cumulative scaling

^۴ . Gutman

^۵ . Nunnally

به دست آوردند. آزمودنی‌ها از لحاظ جنسیت، پیوندهای مذهبی^۱، یا عضویت والدینشان در کلیسا مورد مطالعه قرار گرفتند. این پژوهشگران دریافتند که همبستگی بین مقیاس‌های ایدئولوژی و تجربی برای پسران بیشتر از دختران است (۰/۶۰ در مقابل ۰/۳۹). همچنین دانشجویان یهودی کمترین مقدار همبستگی را بین مقیاس مناسکی و پیامدی نشان دادند. به علاوه، در حدود نیمی از ۱۰ همبستگی به دست آمده برای دانشجویانی که والدینشان عضو کلیسا نبودند، معنادار نبود. هر چند که بیشتر همبستگی‌های درونی برای کل گروه دانشجویان (مشمول بر ۳۷۵ نفر) معنادار بود، همبستگی مقیاس‌ها به اندازه‌ای پایین بودند که نمی‌توان از روی آن‌ها چند بعدی بودن اعتقادات مذهبی را تأیید کرد.

مطالعات فالکنر و دیونگ برای اندازه‌گیری ابعاد پنج‌گانه را می‌توان موردی پیچیده در این حیطة تحقیقاتی به حساب آورد. استارک^۲ و گلاک (۱۹۶۸) با مختصری تعدیل، ابعاد ارائه شده گلاک را تعریف عملیاتی کردند و آن را به صورت مقیاس در آوردند. در این مقیاس مواد تازه‌ای نسبت به آنچه قبلاً ارائه شده بود گردآوری شده است.

این پژوهشگران دریافتند از آن‌جا که التزام ایدئولوژیکی^۳، یا مقیاس بنیادین، همبستگی بالایی با سایر مقیاس‌ها دارد؛ بنابراین در میان پنج مقیاس مورد مطالعه بهترین محسوب می‌شود.

بررسی مقیاس‌های چند بعدی

بسیاری از انتقادهای وارد به ابعاد پنج‌گانه گلاک و مقیاس فالکنر و دیونگ، به جای تحلیل محتوای سؤال‌های پرسشنامه، مبتنی بر الگوهای همبستگی آماری است. هر چند برخی از پژوهشگران همبستگی بین مواد مقیاس‌ها را در این پرسشنامه کم برآورد کرده‌اند (لهمن^۴ و شریور^۵، ۱۹۶۸) عده‌ای دیگر همبستگی بین مقیاس‌ها را به حدی بالا گزارش داده‌اند که بتوان فرض چندبعدی بودن این پرسشنامه را

^۱ . religious affiliation

^۲ . Stark

^۳ . ideological commitment

^۴ . Lehman

^۵ . Shriver

مورد سؤال قرار داد (فاینر^۱ و گاماچ^۲، ۱۹۶۹؛ رورباخ^۳ و جسور^۴، ۱۹۷۵). تعدادی از مطالعات مربوط به تحلیل عاملی ایرادهای وارد به مقیاس‌های چند بعدی را به صراحت بیان کرده‌اند. کلاتون^۵ و گلادن^۶ (۱۹۷۴) پاسخ‌های به دست آمده از دو گروه دانشجویان را، که اکثراً پروتستان بودند، بر مبنای پرسشنامه ۵ بعدی مورد تحلیل عاملی قرار دادند. آن‌ها در یکی از این گروه‌ها به ۴ عامل و در دیگری به ۵ عامل رسیدند. در هر دو گروه فقط عامل اول یعنی التزام ایدئولوژیکی به روشنی تعریف شده بود. این عامل در یکی از گروه‌ها حدود ۷۸ درصد و در گروه دیگر در حدود ۸۳ درصد از واریانس مشترک را به خود اختصاص می‌داد. این یافته‌ها دلالت بر آن دارند که این عامل مهمترین عاملی است که باید در «سازه‌های مذهبی بودن» بر آن تأکید شود. پژوهشگران چنین نتیجه گرفتند که «مذهبی بودن» اساساً پدیده‌ای تک بعدی است که التزام ایدئولوژیک را تشکیل داده و شدت و ضعف آن در تجربه و عمل منعکس می‌شود.

مشکلات و محدودیت‌های سنجش دینداری

به نظر می‌رسد که مشکلات و محدودیت‌های سنجش دینداری را بتوان در شش موضوع کلی بررسی کرد: اولین مشکل وجود تعاریف متفاوت و رویکردهای مختلف به دین است که از ماهیت پیچیده و چندبعدی دین ناشی می‌شود. شاید مراجعه روشمند به متون اصلی دین از این مشکل بکاهد. هم‌چنین بهتر است نتایج تحقیقات را با توجه به تعریفی که از دین ارائه کرده‌اند تعبیر و تفسیر کرد. مشکل دوم مربوط به قدسی بودن دین است. دسترسی ناپذیری حقیقت دین، داشتن ابعاد اسطوره‌ای و نمادین و مباحثی از قبیل اخلاص و خلوت‌های عارفانه کمی‌سازی دینداری را دشوار می‌سازد. استفاده از روش‌های مکمل، غیرمستقیم و فراقکن ممکن است به حل این مشکل کمک کند. سومین مشکل به تعیین

1. Finner

2. Gamache

3. Rohrbaugh

4. Jessor

5. Clatton

6. Gladden

شاخص‌های صحیح و معتبر دینداری مربوط می‌شود. ابهام در ابعاد و مؤلفه‌های دینداری، عدم دلالت روشن رفتارهای دینی مانند نماز، شرکت در مراسم عبادی، و حتی نگرش‌های اظهار شده دینی بر دینداری واقعی از جمله مسایل تعیین شاخص‌های صحیح دینداری است. مهم‌ترین علت بروز این مشکل جایگاه ارزشی دین در جامعه است که استفاده از مشاهدات مکرر و مستمر و استفاده از روش‌های غیرمستقیم ممکن است کمک‌کننده باشد. پرسش‌های خام چهارمین محدودیت مقیاس‌های دینی است. طرح عبارات و جملات نامناسب احتمال سوگیری و القای پاسخ در گویه‌ها و محدود بودن گزینه‌های پیشنهادی از جمله موارد این محدودیت است. علت این محدودیت عمدتاً سخت بودن تبدیل مفاهیم کیفی به مفاهیم کمی است، که استفاده دقیق از روش‌های موجود در روان‌سنجی به ویژه روش‌های مربوط به افزایش روایی و پایایی سازه‌ها از این مشکل می‌کاهد. پنجمین مشکل، ارائه پاسخ‌های ناپخته از سوی آزمونی‌ها است. منشاء این مشکل تا حدودی ضعف در خودشناسی و درون‌نگری و نیز تأثیرپذیری از بافت ذهنی جامعه است. ممکن است آموزش و راهنمایی آزمودنی و نیز پذیرش درصدی از خطا به حل این مشکل کمک کند. آخرین محدودیت، ناشی از مشکلات خاص آزمودنی‌ها است. فاصله میان نگرش حقیقی فرد و نگرش اظهار شده، تصنعی بودن پاسخ‌ها، ندادن پاسخ واقعی و صادقانه، از جمله مسایلی هستند که در اجرای مقیاس‌های مذهبی، خصوصاً در یک جامعه دینی با آن مواجه هستیم. مهم‌تر از همه نداشتن تئوری مشخصی در مورد بررسی دینداری از دیدگاه روان‌شناختی است. دینداری چگونه ایجاد می‌شود؟! چگونه رشد می‌کند؟! تحت تأثیر چه الگوهای رشدی و محیطی است؟

جایگاه ارزشی دین و موقعیت سیاسی - اجتماعی آن در جامعه پاره‌ای از علل بروز این مشکلات است. انجام آزمون به صورت گروهی، استفاده از عناوین کلی، عدم تأکید بر مشخصات فردی آزمودنی مانند نام و نام‌خانوادگی، وجود سؤالات دروغ‌سنج، انجام آزمون‌های ترکیبی و ایجاد فضای امن روانی و اطمینان‌بخش برای آزمودنی‌ها تا حدی چاره‌ساز این محدودیت است.

قبلاً نیز اشاره کردیم که مؤلفه‌های دینداری همانند سایر ویژگی‌های انسانی، کیفی بوده و تبدیل آن‌ها به مؤلفه‌های کمی دشوار است و اگر این تبدیل درست صورت نگیرد، آزمون‌ها و یافته‌های ما از دقت کافی برخوردار نخواهند بود. برای حل این دشواری و سایر دشواری‌های اشاره شده در بالا، لازم است در مرحله تدوین سؤال‌ها در هر یک از ابعاد مذهبی ابتدا به متون دینی (قرآن و سنت) رجوع نمود و سعی

کرد تا تعاریف، مفاهیم و سازه نشأت گرفته از متون اصیل دینی باشد نه صرفاً برداشت‌های شخصی پژوهشگر یا چارچوب‌های نظری برگرفته شده از نظریات صاحب‌نظران دینی در سایر کشورها و سایر ادیان باشد.

با مروری بر پژوهش‌های انجام شده در زمینه دینداری در کشورمان مشاهده می‌کنیم که این پژوهش‌ها از چند جنبه قابل نقد و بررسی هستند: یکی از نظر ویژگی‌های روان‌سنجی مانند ضعف در گزارش روایی و پایایی ابزارهای مورد استفاده برای سنجش دینداری آزمودنی‌ها، استفاده از نمونه‌های غیرمعرف و کوچک و استفاده از ابزارهای خارجی ترجمه شده‌ای که تجانس با دین اسلام ندارند. دوم آن که، از نظر چارچوب نظری مورد استفاده برای تهیه و تدوین مقیاس‌های دینداری. اکثر پژوهشگران عمدتاً از مدل گلاک و استارک (۱۹۶۸) و آزمون جهت‌گیری مذهبی آلپورت (۱۹۶۷) استفاده کرده و کمتر اقدام به ساخت ابزاری مناسب با استفاده از متون و منابع اسلامی کرده‌اند. سوم این که، تاکنون هیچ یک از پژوهشگران در ساخت مقیاس‌های دینداری، یک الگو و مدل منسجم را از دینداری بر اساس مبانی نظری اسلام ارائه نکرده‌اند بلکه الگوها و مدل‌های مربوط به سایر ادیان را در سایر کشورها ملاک قرار داده و با اضافه کردن چند سؤال که مبتنی بر متون اسلامی است، از این الگوها استفاده کرده‌اند. در حالی که نقش آیات قرآن کریم و احادیث معتبر دینی در ساخت مقیاس‌های دینی بسیار حیاتی است و پژوهشگران می‌توانند با استفاده از روش‌های کیفی چون تحلیل محتوا، به کشف و استخراج ویژگی‌ها و نشانه‌های روان‌شناختی انسان از آیات و روایات بپردازند.

ساختار دینداری در پژوهش حاضر (براساس قرآن و حدیث)

پژوهش حاضر تحت عنوان "ساخت و هنجاریابی مقیاس دینداری در جامعه دانشجویان کشور"، در پی سنجش میزان سطوح دینداری در افراد است. دینداری یا تدین ناظر به پذیرش دین توسط انسان‌هاست (مازندرانی، ۱۳۲۸). در واقع دینداری صفت و حالت انسان بوده که متعلق به دین است.

دینداری از نظر اسلام هدف تربیتی محسوب می‌شود. در واقع کاربرد برنامه‌های تربیتی اساساً در جهت دیندار شدن و ایمان افراد به "ما انزل الله" و قرب الهی می‌باشد (اعراف و همکاران، ۱۳۷۶). در

این پژوهش با توجه به دیدگاه آیه... صدر در مورد ساختار معارف اسلام متشکل از چهار نوع رابطه انسان با خداوند، با خود، با دیگران و با جهان هستی و نیز با در نظر گرفتن سه مؤلفه‌ی اساسی (شناختی، عاطفی و رفتاری)، دینداری را می‌توان چنین تعریف کرد: شناخت و باور به پروردگار یکتا، انبیا، آخرت و احکام الهی و داشتن علائق و عواطف معینی نسبت به خدا، خود، دیگران و جهان هستی در جهت تقرب به خدا و التزام و عمل به وظایف دینی^۱. شناخت در این تعریف به دو مفهوم علم حضوری نسبت به پروردگار و آگاهی حصولی یا استدلالی نسبت به وجود خداوند، ارسال رسل و وجود جهان پس از مرگ به عنوان اصول دین اسلام، و شناخت نسبت به احکام و آنچه بر پیامبران نازل گشته است و باور نیز اعتقاد قلبی به همین متعلقات ایمان است. علائق و عواطف معین به بعد عاطفی دینداری اشاره دارد و به‌طور کلی حب و بغض در جهت تقرب به خدا را شامل می‌شود. ارتباط عاطفی با خداوند، خود، دیگران و جهان هستی بیان‌کننده‌ی ابعاد تربیتی اسلام در جهت دینداری است. التزام عملی به وظایف دینی اشاره به بعد رفتاری دارد به‌طوری که فرد دیندار پس از شناخت و احساس عاطفی نسبت به دستورات دینی، خود را ملزم به انجام آن‌ها بداند.

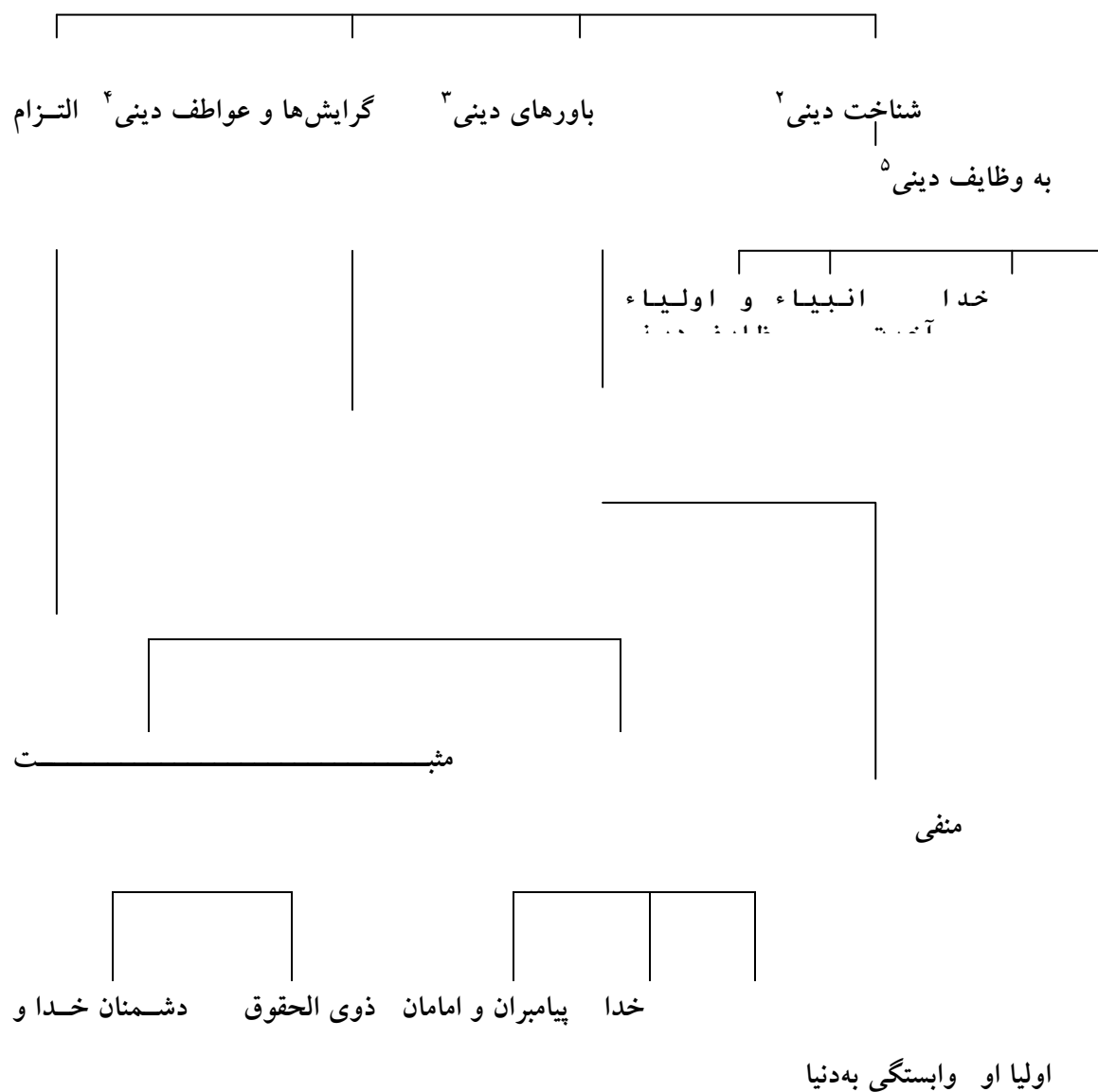
۱- خداوند می‌فرماید: آمَنَ الرَّسُولُ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْهِ مِنْ رَبِّهِ وَالْمُؤْمِنُونَ كُلٌّ آمَنَ بِاللَّهِ وَ مَلَائِكَتِهِ وَ كُتُبِهِ وَ رُسُلِهِ؛ «پیامبر به آنچه خدا بر او نازل شده ایمان آورده است و همه‌ی مؤمنان نیز به خدا و فرشتگان خدا و کتب آسمانی و پیامبران خدا ایمان آورند». (بقره-۲۸۵).

قولوا آمنا بالله وَ ما أُنزِلَ إِلَيْنَا وَ ما أُنزِلَ إِلَي إِبْرَاهِيمَ وَ إسماعيلَ وَ إسْحَقَ وَ يَعْقُوبَ وَ الْأَسْبَاطِ وَ ما أوتِيَ مُوسَى وَ عيسى وَ ما أوتِيَ النَّبِيُّونَ مِنْ رَبِّهِمْ لِأَنْفِرُقَ بَيْنَ أَحَدٍ مِنْهُمْ وَ نَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ؛ «بگوئید که ما مسلمانان به خدا و به آن کتابی که بر پیغمبر ما فرستادند و به آنچه بر پیامبران گذشته همچون ابراهیم و اسماعیل و اسحاق و یعقوب و فرزندان آن‌ها و موسی و عیسی فرستادند ایمان آورده‌ایم و به همه‌ی آنچه پیامبران از جانب خدا آورده‌اند عقیده مندیم و میان هیچ‌یک از پیغمبران فرق نگذاریم و به هر چه از جانب خداست گرویده و تسلیم فرمان او هستیم». (بقره-۱۳۶).

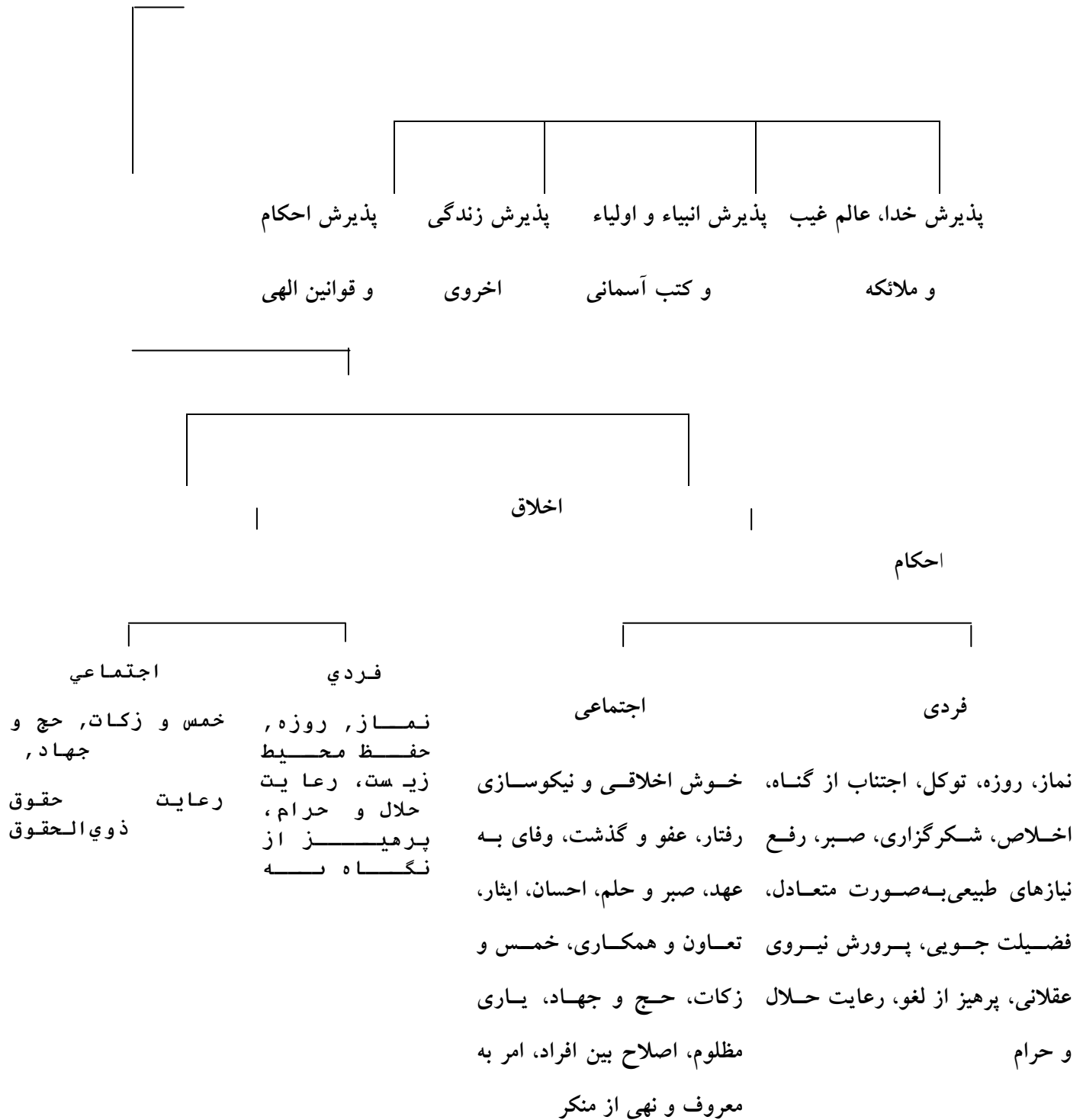
الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَ يُقِيمُونَ - ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ - أَلَمْ الصَّلَاةَ وَ مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ - وَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ وَ ما أُنزِلَ مِنْ قَبْلِكَ وَ بِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ؛ «این کتاب بی‌هیچ ریب و شک راهنمای پرهیزگاران است - آن کسانی که به جهان غیب ایمان آوردند، نماز به پا می‌دارند و از هر چه روزیشان کردیم انفاق می‌کنند - و آنان که به آنچه خدای تعالی به تو و بر پیغمبران پیش از تو فرستاد ایمان می‌آورند و به عالم آخرت یقین دارند». (بقره - ۴).

با توجه به تعاریف فوق، مؤلفه‌های دینداری در چهار بُعد شناخت دینی، باور دینی، علائق و عواطف دینی و التزام به وظایف دینی طبقه‌بندی می‌شود که در نمودار شماره ۳ ترسیم شده و شرح تفصیلی آن در پی می‌آید.

دینداری^۱



- 1- شناخت، گرایش و باور به پروردگار یکتا، انبیاء، آخرت، ملائکه، احکام الهی و التزام به وظایف دینی.
- 2- دانش نسبت به اصول و فروع دین.
- 3- پذیرش و تصدیق قلبی اصول و فروع دین.
- 4- علاقه نسبت به پروردگار یکتا، پیامبران، اولیای الهی، ذوی الحقوق و خشم نسبت به دشمنان خدا و اولیای الهی و پرهیز از دنیاپرستی.
- 5- پایبندی به اخلاق و احکام دینی.



نمودار ۳- ساختار دینداری در پژوهش حاضر بر اساس مبانی نظری دین اسلام

الف) شناخت

شناخت در لغت به معنای آگاهی و علم به چیزی پیدا کردن (معین، ۱۳۶۰) و پی بردن به حقیقت چیزی است (راغب، ۱۴۰۴ ه. ق). در اصطلاح دینی شناخت به معنای معرفت است به طوری که فرد به مطلبی اعتقاد پیدا کند و در مورد حقیقتی، برای وی یقین حاصل شود (طریحی، ۱۳۶۵). در منابع دینی به طور کلی شناخت از اجزاء دیانت و ایمان معرفی شده است بلکه از نخستین پایه‌های اساسی آن به حساب آمده است^۱. و ایمان کامل ایمانی است که در سایه دوستی با علم و معرفت به پدیده‌های هستی و احکام و شرایع الهی به وجود آمده و تداوم یابد^۲. شناخت درباره خدا شامل شناخت حصولی و حضوری هر دو است. منظور از شناخت حصولی، شناخت با واسطه مفهوم و تصویر ذهنی است و از این‌رو شناخت‌های حسی و عقلی همه شناخت حصولی می‌باشند. شناخت حضوری، شناختی بی‌واسطه است. شناخت حصولی و حضوری به خدا و متعلقات دیگر ایمان از ارکان دینداری است. لازم به توجه است که شناخت حصولی همانند شناخت حضوری از اهمیت برخوردار است و لذا در متون دینی شناخت حصولی عقلی درباره خدا معرفتی داشته که اساس دین است زیرا با رشد و افزایش معرفت عقلی درباره خدا زمینه برای معرفت حضوری نسبت به او و گرایش عاطفی نسبت به او و اطاعت و بندگی فراهم می‌گردد^۳. قابل ذکر است که گرچه شناخت حضوری به خدا فطری است و در همه افراد اعم از دیندار و

۱- امام علی (ع): «أَوَّلُ الدِّينِ مَعْرِفَتُهُ» «معرفت خدا سرآغاز تدین است» (بحار الانوار: ج ۴ ص: ۲۴۸، نهج البلاغه، ترجمه و شرح فیض الاسلام، خطبه ۱)

۲- عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع)... الْعِلْمُ خَلِيلُ الْمُؤْمِنِ «ابی عبدالله (ع) فرمودند: دانش برادر فرد مؤمن است». (کافی: ج ۲: ۴۲)

عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع) قَالَ «إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ وَضَعَ الْإِيمَانَ عَلِي سَبْعِهِ أَسْمُهُمْ؛ عَلِي الْبِرِّ وَالصِّدْقِ وَالْيَقِينِ وَالرِّضَا وَالْوَفَاءَ وَالْعِلْمَ وَالْحِلْمَ» «ابی عبدالله (ع) فرمودند: خداوند برای ایمان هفت بخش معرفی کرده است: نیکوکاری، راستگویی، یقین، خشنودی، وفای به عهد، دانش و بردباری» (کافی: ج ۲: ۴۲).

۳- از ابی عبدالله (ع): «إِنَّ أَوَّلَ الْأُمُورِ وَمَبْدَأَهَا وَفُؤَيْهَا وَعِمَارَتَهَا الَّتِي لَا يُنْتَفَعُ بِشَيْءٍ إِلَّا بِهَ الْعَقْلِ الَّذِي جَعَلَهُ اللَّهُ زِينَةً لِخَلْقِهِ وَنُوراً لَهُمْ فَيَا لِعَقْلِ عَزَّ الْعِبَادَ خَالِقَهُمْ وَ أَنْهَمُ مَخْلُوقُونَ وَ أَنه الْمَدْبِرُ لَهُمْ وَ أَنه الْمَدْبُرُونَ وَ أَنه الْبَاقِي وَ هُمُ الْفَانُونَ» «همانا منشأ و مبدأ همه امور و عمران و آبادی‌ها که بشر از آن سود می‌برد تحقق نمی‌یابد مگر به عقلی که خدای متعال آنرا برای انسان زینت و نور قرار داده است. پس بدان که به وسیله عقل است که بندگان پروردگار را می‌شناسند و متوجه‌اند که آن‌ها مخلوقات خدا هستند و او تدبیر کننده همه‌ی امور آنان است و این خداست که همیشه باقی است و خودشان فانی هستند». (کافی: ج ۲: ۴۲)

ابن العباس (ع): «أَسَاسُ الدِّينِ بُنْيَانُ الْعَقْلِ وَ فَرَضَتْ الْفَرَائِضُ عَلَي الْعَقْلِ وَ رَبَّنَا يُعْرِفُ بِالْعَقْلِ وَ يُتَوَسَّلُ إِلَيْهِ بِالْعَقْلِ وَ الْعَاقِلُ أَقْرَبُ إِلَي رَبِّهِ مِنْ جَمِيعِ الْمُجْتَهِدِينَ بِغَيْرِ عَقْلِ وَ لِيَمْتَقَالَ ذَرَّةٌ مِنْ بَرِّ الْعَاقِلِ أَفْضَلُ مِنْ جِهَادِ الْجَاهِلِ أَلْفَ عَامٍ» «دین بر اساس عقل پایه گذاری شده است و فرضیه‌های بر مبنای عقل است و پروردگار ما به وسیله عقل شناخته شده است و با عقل به وی متوسل می‌شویم و فردی که دارای عقل است از دیگر تلاشگران بدون عقل به خدای خود نزدیکتر

غیردیندار وجود دارد ولی رشد و ارتقاء در مراتب شناخت حضوری در متون دینی نشانگان دینداری به حساب آمده است.

ب) باور

باور: در اینجا باور، مترادف ایمان قرار گرفته است و در لغت به معنای یقین، اعتقاد به قول کسی و تصدیق و پذیرش آن است (معین، ۱۳۶۰). در اصطلاح دینی ایمان عبارت از: پذیرش، اقرار و تصدیق قلبی نسبت به اصول و شرایع دینی است^۱ که عمل به احکام را در پی داشته باشد.^۲ ابعاد باور عبارتند از:

۱- باور به خداوند: افراد با ایمان کسانی هستند که به وجود خداوند، وحدانیت و صفات او ایمان دارند^۳ وحدانیت و صفات کمالیه او را پذیرفته (طریحی، ۱۳۶۵) با شناخت و اقرار به وجود او و باور قلبی نسبت به وی، در برابر بزرگی و عظمت او سر تسلیم فرود می‌آورند.^۴

است و يك ذره از احسان و عاقل بهتر از جهاد هزار ساله فرد بدون عقل می‌باشد». (بحار الانوار ۱: ۷: ۹۴)

۱- سألت ابي عبدالله (ع) عَنِ الْإِيمَانِ فَقَالَ شَهَادَةٌ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ (وَ أَنْ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ) وَ الْإِقْرَارُ بِمَا جَاءَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَ مَا اسْتَقَرَّ فِي الْقُلُوبِ مِنَ التَّمْصِيقِ بِذَلِكَ «از ایمان سؤال شد؟ ایمان عبارت است از: شهادت به وحدانیت خدا (و نبوت پیامبر) و اعتراف به آنچه از سوی خدا آمده و تأیید قلبی نسبت به آن». (کافی ج ۲ ص ۳۸).

۲- قال ابي عبدالله (ع): الايمان هو الاقرار باللسان و عقد في القلب و عمل بالاركان؛ «ایمان عبارت است از: اعتراف به زبان، پذیرش قلبی و عمل به اعضا و جوارح». (کافی ج ۲ ص ۳۳).

۳- امام صادق (ع): «أَنَّ أَسَاسَ الدِّينِ التَّوْحِيدُ وَ الْعَدْلُ وَ الْوَحْدَانِيَّةُ وَ عَدْلُ خَدَاوْنِدِ پَایَه وَ اَسَاسِ دِينِ مِی بَاشَد» (بحار الانوار ۴: ۲۶۴: ج ۱۹) امن الرسول بما انزل اليه من ربه و المومنون كل امن بالله و ملائکته و رسله؛ پیامبر خدا به آنچه بر او نازل کردیم ایمان دارد و افراد با ایمان نیز به همراه او به خداوند، فرشتگان او، کتابهای آسمانی و پیامبران او ایمان آورده اند». (بقره - ۲۸۵)

۴- ابي عبدالله (ع) قال: الايمان حالات و درجات و طبقات لان الله تبارک و تعالی فرض الايمان علي جوارح ابن آدم... قاما ما فرض علي القلب من الايمان فالاقرار و المعرفة و العقد و الرضا و التسليم بان لا اله الا الله وحده لا شريك له الها واحداً لم يتخذ صاحبه و لا ولداً و ان محمداً عبده و رسوله (ص) و الاقرار بما جاء من عند الله من نبي او كتاب «ایمان درجات و سطوحی دارد زیرا خداوند ایمان را بر تمامی اعضا و جوارح آدمی واجب کرده است... اما آنچه بر قلب واجب شده عبارت از: اعتراف، شناخت، باور، خشنودی و تسلیم در برابر این است که معبودی جز خدای یکتا نیست، شریکی ندارد، دوست و فرزندی انتخاب نکرده و اینکه محمد(ص) بنده و فرستاده ی

۲- پذیرش انبیاء: تمامی فرستادگان الهی از آن جهت که طبق آیات و نشانه‌های پیامبری از سوی خداوند به رسالت مبعوث گردیده و همگی یک آئین و شریعت را به مردم تبلیغ کرده‌اند مورد پذیرش و احترام دین اسلام نیز می‌باشند. مؤمنین کسانی هستند که به خدا و پیامبر خدا بدون شک و ریب ایمان دارند^۱ بلکه پیامبران پیش از او را نیز تصدیق می‌کنند.^۲

۳- پذیرش زندگی اخروی: زندگی اخروی شامل ایمان به مراحل ابعاد و برانگیخته شدن، جهت حسابرسی به اعمال این دنیا، در جهانی دیگر و نیز اعتقاد به وجود پاداش ثواب تحت عنوان بهشت و پاداش عقاب تحت عنوان جهنم است. ایمان و باور قلبی نسبت به آخرت از نشانه‌های فلاح و رستگاری شمرده شده است.^۳

۴- پذیرش ملائکه: ملائکه و فرشتگان به عنوان موجوداتی که در عالم غیب به آستان حضرت حق نزدیکند و واسطه نزول وحی و بسیاری از امور راهبری و هدایت مخلوقات این جهان توسط پروردگار یکتا می‌باشند، معرفی شده‌اند. مؤمنین کسانی هستند که در جهت پذیرش پیام‌های فرستادگان الهی و ایمان به غیب^۴، به وجود ملائکه الهی نیز ایمان دارند.^۵

اوست. اقرار (که از اموری است که بر قلب واجب دانسته شده) عبارت از: اعتراف به آنچه از سوی خدا آمده از جمله پیامبر و کتاب آسمانی او می‌باشد». (کافی ج ۲ ص ۳۵)

۵- انما المومنون الذین امنوا بالله و رسوله ثم لم یرتابوا؛... «به تحقیق، مومنان کسانی هستند که به خدا و پیامبر او ایمان می‌آورند و سپس هیچ شک و ریبی به خود راه نمی‌دهند». (حجرات- ۱۵)

۶- امن الرسول بما انزل الیه من ربه و المومنون کل آمن بالله و ملائکته و کتبه و رسله؛... «پیامبر خدا به آنچه بر او نازل کردیم ایمان دارد و افراد با ایمان نیز به همراه او به خداوند، فرشتگان او، کتابهای آسمانی و پیامبران ایمان آورده‌اند». (بقره، ۲۸۵).

۱- وَ الذین یؤمنون بما انزل الیک و ما انزل من قبلک و بالآخرة هم یوقنون اولئک علی هدی من ربهم و اولئک هم المفلحون؛ «کسانی که به آنچه بر تو و پیامبران پیش از تو نازل گشته ایمان می‌آورند و یقین به روز آخرت دارند؛ کسانی هستند که هدایت الهی نصیبشان گردیده و همان آنان رستگارانند» (بقره، ۴۵) - (بقره

۲- الذین یؤمنون بالغیب و یقیمون الصلوة؛... (هدایت شدگان الهی) کسانی هستند که به غیب ایمان می‌آورند و نماز به پای می‌دارند. (بقره-۳)

۳- آمن الرسول بما انزل الیه من ربه و المومنون کل آمن بالله و ملائکته و کتبه و رسله؛... «پیامبر خدا به آنچه بر او نازل کردیم ایمان دارد و

۵- پذیرش احکام و قوانین خدا: مؤمنین و هدایت شدگان از سوی خداوند به راه خیر و سعادت کسانی هستند که به آنچه از سوی خداوند به وسیله‌ی تمامی فرستادگان الهی برای هدایت بشریت نازل شده و تحت عنوان احکام و قوانین الهی در کتب آسمانی تدوین گردیده است ایمان دارند و به آن اقرار می‌کنند.^۱

ج) عواطف

عواطف به دو قسم مثبت و منفی تقسیم می‌شوند:

۱- عواطف مثبت (حب): حب در لغت به معنای دوستی، محبت و عشق است (معین، ۱۳۶۰) و در اصطلاح دینی دل‌بستگی قلبی ناشی از معرفت یا امیال و گرایش‌هایی است که انگیزه و نیت فرد را تماماً در جهت محبوب قرار داده به طوری که شوق وصال او، خدمت در راه او و کسب رضای او، وجود فرد را خالی از اغیار می‌کند.^۲ لذا کلیه عواطف مثبت مبتنی بر آن و در جهت آن در فرد بوجود می‌آید از جمله حب خداوند که خوف، خشیت و رجا را به دنبال خواهد داشت. این مؤلفه متشکل از زیر مؤلفه‌هایی است که در پی می‌آیند:

۱-۱- احساس عاطفی نسبت به خدا

افراد با ایمان نیز به همراه او به خداوند، فرشتگان او، کتابهای آسمانی و پیامبران ایمان آورده اند». (بقره، ۲۸۵)

۴- و الذین یؤمنون بما انزل الیک و ما انزل من قبلک و بالآخره هم یوقنون اولئک علی هدی من ربهم و اولئک هم المفلحون؛ «کسانی که به آن چه بر تو و پیامبران پیش از تو نازل گشته ایمان می‌آورند و یقین به روز آخرت دارند؛ کسانی هستند که هدایت الهی نصیبشان گردیده و همان آنانند که رستگاراند». (بقره- ۴ و ۵).

۵- قال الصادق (ع): حب الله اذا اضاء علی سر عبد اخلاه عن کل شاغل و کل سوي الله؛ «هنگامی که محبت نسبت به خدا بر ضمیره ی بنده ای حاکم شود، وجود او را از هرگونه مشغله و یاد دیگران جز خداوند خالی خواهد کرد». (بحارالانوار ج ۶۷ باب ۴۳ ص ۲۳).

۱-۱-۱- **محبت خدا:** علاقه و محبت بنده به پروردگار رکن باور دینی است^۱ و اصولاً دینداری در محبت خلاصه می‌شود.^۲ این محبتی است که موجب پذیرش او به بارگاه قرب و رضای خداست. محبت بنده‌ی مؤمن به پروردگار، یقین قلبی به عظمت و کرامت او، ایثار و از خود گذشتگی در راه رضای او و تداوم یاد او را در پی خواهد داشت (طریحی، ۱۳۶۵). مؤمنین کسانی هستند که خداوند را شدیدتر و بیشتر از هر چیز دیگر دوست می‌دارند.^۳

۱-۱-۲- **خوف از ناخشنودی خدا:** مؤمنان در پی کسب محبت خدا، از این‌که از روی بی‌توجهی یا عمد اعمال و رفتاری در غیر جهت رضای او انجام دهند و یا عصیان کنند می‌هراسند.^۴ و هر کسی امید دارد به پیشگاه پروردگار خویش برود باید عمل صالح انجام دهد و هیچ کس را در عبادت پروردگارش شریک نکند.^۵

۱-۱-۳- **حسن ظن به خدا:** ظن در لغت به معنای گمان است که به حد توهم نمی‌رسد (راغب، ۱۴۰۴ ه. ق). حسن ظن یعنی عقیده خوب نسبت به کسی یا چیزی داشتن و مخالف سوءظن است (معین، ۱۳۶۰). در اصطلاح دینی حسن ظن به خدا عبارت از: امیدواری به محبت و یاری خداوند در انجام امور است به طوری که فرد از چیزی جز نافرمانی و سرپیچی از اطاعت خدا نهراسد.^۶ فرد مؤمن کسی است که با مثبت‌نگری و امید به خدا، همواره رحمت او را طلب نماید.^۱

۱- حضرت رسول اکرم (ص): «أَوْثَقُ عُرْيِ الْإِيمَانِ الْخُبُّ فِي اللَّهِ وَ الْبَغْضُ فِي اللَّهِ وَ تَوَ إِلَى أَوْلِيَاءِ اللَّهِ وَ التُّبْرِي مِنْ أَعْدَاءِ اللَّهِ» «محکم‌ترین دستاویزهای ایمان، دوستی برای خدا و دشمنی با دشمنان خدا و پیروی اولیاء خدا و بیزاری از دشمنان خدا است». (کافی: ج ۳: ۱۹۰).

۲- امام صادق (ع): «وَ هَلْ الدِّينُ إِلَّا الْخُبُّ، دِينُ چِيزِي جِزِ مَحَبَّتِ نِيسْت.» (بحارالانوار: ۲۷: ۹۵: ۱۳).

۳- «وَالَّذِينَ آمَنُوا أَشَدُّ حُبًّا لِلَّهِ» آنان که اهل ایمانند کمال محبت و دوست را فقط به خدا مخصوص دارند». (بقره: ۱۶۵).

۴- «امام جعفر صادق (ع): لَا يَكُونُ الْمُؤْمِنُ مُؤْمِنًا حَتَّى يَكُونَ خَائِفًا رَاجِيًا، وَ لَا يَكُونُ خَائِفًا رَاجِيًا حَتَّى يَكُونَ عَامِلًا لِمَا يَخَافُ وَيَرْجُو» مؤمن، مؤمن نباشد تا آن‌که ترسان و امیدوار باشد، و ترسان و امیدوار نباشد تا برای آنچه می‌ترسد و امیدوار است عمل کند. (کافی: ج ۳: ۱۱۴).

۵- «فَمَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا وَ لَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهِ أَحَدًا» (۱۱۰) - (کهف)

۶- «سمعت ابا عبدالله (ع) يقول حُسْنُ الظَّنِّ بِاللَّهِ أَنْ لَا تَرْجُو إِلَّا اللَّهَ وَ لَا تَخَافُ إِلَّا ذَنْبَكَ» شنیدم از ابي عبدالله (ع) که می‌گفت: گمان نیکو به خدا داشتن یعنی

۱-۲- احساس عاطفی نسبت به دیگران: عاطفه در لغت به معنای میل و مهربانی به چیزی است (راغب، ۱۴۰۴ ه.ق) و در اصطلاح دینی به معنای شفقت و مهربانی و حمایت از دیگران است. اسلام با تأکید بر روابط حسنه افراد با یکدیگر، برقراری روابط عاطفی با دیگران را لازمه چنین روابط اجتماعی مناسبی دانسته است. منظور از دیگران در اینجا اهل بیت (ع)، مؤمنین، والدین، معلمان، اهل کتاب و عموم مردم است که در ادامه به چگونگی برقراری ارتباط عاطفی با هر یک به تفکیک می‌پردازیم.

۱-۲-۱- احساس عاطفی نسبت به اهل بیت (ع): اساس اسلام بر حبّ پیامبر و اهل بیت (ع) او استوار است.^۲ مؤمنان با برقراری رابطه عاطفی با اهل بیت (ع) ایمان و باور قلبی خود به خداوند و رسولش را کامل می‌کنند^۳، در تمامی مراحل زندگی با عشق به اهل بیت (ع) انگیزش دینی خود را ارتقاء می‌بخشند و آن را ضمانتی برای پذیرش اعمال و عبادات خود قرار می‌دهند.^۴

تنها به (رحمت) او امید بندی و تنها از گناه خود بیم داشته باشی». (کافی ج ۲ ص ۶۸).

۷- «ابی‌الجعفر (ع) قال: ما أُعْطِيَ مُؤْمِنٌ قَطُّ خَيْرَ الدُّنْيَا وَ الْآخِرَةِ إِلَّا بِحُسْنِ ظَنِّهِ بِاللَّهِ وَ رَجَائِهِ لَهُ... كَانُ اللَّهُ عِنْدَ ظَنِّ عَبْدِهِ الْمُؤْمِنِ... يَسْتَحْيِي أَنْ يَكُونَ عَبْدُهُ الْمُؤْمِنُ قَدْ أَحْسَنَ بِهِ الظَّنَّ ثُمَّ يُخْلِيفَ ظَنَّهُ وَ رَجَاءَهُ»؛ ابي‌جعفر (ع) فرمود: تنها در سایه حسن ظن به خدا و امیدواری مؤمن به او، نیکی‌های دنیا و آخرت نصیب بنده می‌شود چرا که خداوند حسن ظن و امید بنده اش را ناامید نخواهد کرد». (کافی ج ۲ ص ۷۲).

۱- «قال رسول الله (ص): أساس الإسلام حُبُّنا أهل البيت» پیامبر اسلام (ص) فرمود: اساس دین اسلام محبت به ما به عنوان اهل بیت (پیامبر ص) می‌باشد. (کافی ج ۲ ص ۴۲)

۲- «مَنْ مَاتَ عَلَيَّ حُبِّ آلِ مُحَمَّدٍ مَاتَ مُؤْمِنًا مُسْتَكْمِلًا الْإِيمَانَ» کسی که با محبت به آل محمد بمیرد، با ایمان کامل از دنیا رفته است. (بحارالانوار ج ۶۵ باب ۱۸ ص ۱۳۷)

۳- «قال رسول الله (ص): مَنْ أَحَبَّ عَلِيًّا قَبِلَ اللَّهُ عَنْهُ صَلَاتَهُ وَ صِيَامَهُ وَ قِيَامَهُ وَ اسْتِجَابَ دُعَائِهِ» پیامبر خدا (ص) فرمودند: محبت امیر المومنین (ع) موجب پذیرش نماز و روزه و عبادتها و استجاب دعاي فرد می‌شود». (بحارالانوار ج ۶۵ باب ۱۵ ص ۴۰) «امام جعفر صادق (ع): حُبُّ أَوْلِيَاءِ اللَّهِ وَاجِبٌ وَ الْوَالِيَاءِ لَهُمْ وَاجِبٌ اسْت. (بحارالانوار ۱۰: ... واجبه؛» محبت اهل بیت و اولیاء خدا واجب و (۲۲۶: ۱۸)

۱-۲-۲- احساس عاطفی نسبت به مؤمنین: فرد مؤمن کسی است که روابط خاص عاطفی تر و محبت آمیز تری با جامعه مؤمنین نسبت به دیگران برقرار کند.^۱

۱-۲-۳- احساس عاطفی نسبت به والدین: فرد مؤمن کسی است که در کمال احترام و تکریم، رابطه عاطفی مثبت و محبت آمیزی با والدین خود داشته باشد و در همه حال به آنان احسان نماید.^۲

۱-۲-۴- احساس عاطفی نسبت به معلمان: یکی از اهداف تعلیم و تعلم محبت است. به طور کلی

پیامبران الهی جهت تعلیم حکمت و علم و پرورش فضایل اخلاقی^۳ انسان‌ها و نیز برقراری ارتباط محبت آمیز و رحمت آفرین با افراد بشر^۴ مبعوث شده اند. لذا ارتباط عاطفی مثبت با پیامبران به عنوان اولین معلم بشریت مورد تشویق است. در متون دینی به معلم به عنوان کسی که با استمرار سیره‌ی پیامبران در راه آموزش حکمت و علم گام برمی‌دارد، به دیده‌ی احترام نگریسته شده و مؤمنین موظف به رعایت ادب و احترام و فروتنی در مقابل وی و برقراری ارتباط عاطفی با آموزگار خود توصیه شده‌اند.^۵

۴- «از رسول اکرم (ص): وَذَ الْمُؤْمِنِ لِلْمُؤْمِنِ فِي اللَّهِ مِنْ أَعْظَمِ شَعْبِ الْإِيمَانِ» دوستی مؤمن با مؤمن برای خدا از برترین درجات ایمان است. (کافی: ج: ۳: ۱۸۳)

۵- «وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ وَبِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا إِمَّا يَبُلُغَنَّ عِنْدَكَ الْكِبَرَ أَحَدُهُمَا أَوْ كِلَاهُمَا فَلَا تَقُلْ لَهُمَا أَلْفٌ وَلَا تَنْهَازُهُمَا وَقُلْ لَهُمَا قَوْلًا كَرِيمًا» و خدای تو حکم فرموده که جز او هیچ‌کس را نپرستید و درباره پدر و مادر نیکویی کنید و چنان‌که هر دو یا یکی از آن‌ها پیر و سالخورده شوند (که موجب رنج و زحمت شما باشند) زنه‌ار کلمه‌ای که رنجیده خاطر شوند نگوئید و کمترین آزار به آن‌ها نرسانید و به ایشان اُف نگوئید و به اکرام و احترام با آن‌ها سخن گوئید. (اسراء - ۲۳)

۱- «هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ» او ست خدایی که میان عرب امی پیامبری بزرگوار از همان مردم برانگیخت تا بر آنان آیات وحی الهی را تلاوت کند و آن‌ها را (از پلیدی‌ها و رذایل اخلاقی و عقیدتی) پاک سازد و شریعت و احکام کتاب آسمانی و حکمت الهی را به آنان بیاموزد». (جمعه-۲)

۲- «وَ مَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ» (ای پیامبر) ما تو را نفرستادیم مگر آن‌که رحمت برای اهل عالم باشی. (انبیاء - ۱۰۷)

۳- «الامام صادق (ع) قال: تَوَاضَعُوا لِمَنْ تَعَلَّمُونَهُ الْعِلْمَ وَ تَوَاضَعُوا لِمَنْ طَلَبْتُمْ الْعِلْمَ» امام صادق (ع) فرمودند: در برابر کسی که به او علم می‌آموزید و نیز در برابر کسی که از او طلب علم می‌کنید، تواضع و فروتنی داشته باشید. (لعالی الاخبار ج ۲ ص ۱۷۵)

۱-۲-۵- احساس عاطفی نسبت به اهل کتاب: مؤمنان همواره با محوریت عقاید مشترک با دیگر پیروان انبیاء الهی، وحدت خود را با آنان در پرستش خداوند حفظ می‌کنند.^۱ شرط اساسی این وحدت و احساس عاطفی، عدم ظلم، عدم قصد گمراهی و عدم مغالطه‌ی حق و باطل است. برای مثال افراد مؤمن نسبت به اهل کتاب نه تنها علاقه و محبت نشان می‌دهند بلکه به آن‌ها برّ و احسان می‌کنند.^۲

۱-۲-۶- احساس عاطفی نسبت به مردم: مؤمنین کسانی هستند که تمامی افراد بشر را مادامی که در زمره ظالمان و دشمنان خدا قرار نگرفته‌اند دوست دارند.^۳

۱-۳- عواطف مثبت نسبت به خود: مؤمنین کسانی هستند که با حفظ ایمان و تقوی الهی، نفس

خود را کوچک نمی‌شمارند و آن را در معرض هوی و هوس و ارتکاب خلاف و گناهان قرار

نداده و آلوده نمی‌کنند. آنان شأن و منزلت خود را می‌شناسند، در پی کشف حقایق وجودی خود هستند^۴ و از احساس حقارت که منشاء پستی‌ها و رذالت‌هاست و بهداشت روانی آنان را به خطر خواهد انداخت، پرهیز می‌کنند.^۱

۴- «قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْا إِلَى كَلِمَةٍ سَوَاءٍ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَّا نَعْبُدَ إِلَّا اللَّهَ وَلا نُشْرِكَ بِهِ شَيْئاً وَ لا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضاً أَرْبَاباً مِنْ دُونِ اللَّهِ» بگو ای اهل کتاب بیایید از آن کلمه حق که بین ما و شما یکسان است پیروی کنیم (و آن کلمه این است) که به جز خدای یکتا هیچ کس را نپرستیم و چیزی را با او شریک قرار ندهیم و برخی، برخی دیگر را به جای خدا به ربوبیت تعظیم نکنیم. (آل عمران-۶۴)

۵- «لَا يَنْهَاكُمُ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ لَمْ يُقَاتِلُوكُمْ فِي الدِّينِ وَ لَمْ يُخْرِجُوكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ أَنْ تَبَرُّوهُمْ وَ تُقْسِطُوا إِلَيْهِمْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ» خدا شما را از نیکی کردن و رعایت عدالت نسبت به کسانی که در راه دین با شما پیکار نکردند و از خانه و دیارتان بیرون نراندند، نهی نمی‌کند؛ چرا که خداوند عدالت پیشگان را دوست دارد. (ممتحنه-۸)

۶- «رسول اکرم (ص): زَأْسُ الْعَقْلِ بَعْدَ الْإِيْمَانِ التَّوَدُّدُ إِلَى النَّاسِ؛ «زیر بنیای عقلانیت بعد از ایمان به خدا، محبت نسبت به مردم است (بحارالانوار ۱: ۱۲۱: ۳) و امام علی (ع) فرمود: التَّوَدُّدُ نِصْفُ الْعَقْلِ»: دوستی کردن نیمی از خردمندی است (نهج البلاغه، ترجمه‌ی محمود شتی، ۱۳۷۹، حکمت ۱۴۲)

۱- قال علی (ع): «مَنْ كَرَمَتْ عَلَيْهِ نَفْسُهُ هَانَتْ عَلَيْهِ شَهْوَتُهُ أَنَّهُ لَيْسَ لِنَفْسِكَ ثَمَنٌ إِلَّا الْجَنَّةُ» حضرت علی (ع) فرمود: «کسی که خود را با کرامت بداند تمایلات دنیایی در چشم او کوچک می‌شود. به درستی که بهایی برای شما جز بهشت خداوند (و رضای او) وجود ندارد». (بحارالانوار ج ۷۵ باب ۱۵ ص ۱۳)

۱-۴- عواطف مثبت نسبت به جهان هستی: انسان مؤمن با نگرش مثبت به جهان هستی و گرایش به آن به بهره مندی صحیح از طبیعت و تفکر در تکوین خلقت می پردازد و در جهت دستیابی به هدف نهایی که همانا شناخت و ایمان به خدا، اجتناب از کفران نعمت های او و گسترش عدالت اقتصادی و اجتماعی است، گام بر می دارد.^۲

۲- عواطف منفی (بغض): بغض در لغت به معنی دشمنی، کینه، خصومت و عداوت است (معین، ۱۳۶۰) و در اصطلاح دینی عدم تمایل و همچنین نفرت نفس از وجود چیزی است (راغب، ۱۴۰۴ه.ق) که نوع پسندیده‌ی آن در متون دینی در رابطه با دشمنی و دشمنان خدا و دشمنان پیامبر خدا و اولیاء دین و ارتباط منفی به صورت پرهیز از دوستی، مشارکت و بیعت با آنان مطرح گردیده است.^۳ این مؤلفه از زیر مؤلفه‌هایی تشکیل شده است که در پی می‌آیند.

۲-۱- دشمنی با دشمنان خدا: مؤمنین کسانی هستند که با شناخت صحیح از معارف دینی و یقین بر حقیقت دین و نیز با کسب عواطف مثبت نسبت به خداوند به عنوان هدایت گر دین و عمل به دستورات و شرایع دین نسبت به تمامی عواملی که به عنوان دشمنان خدا به گونه‌ای از گسترش و تبلیغ

۲- «ابی الحسن الثالث (ع) قال: مَنْ هَانَتْ عَلَيْهِ نَفْسُهُ فَلَا تَأْمَنْ شَرَّهُ» امام هادی (ع) فرمود: «کسی که خود را کوچک بشمارد (و احساس حقارت کند) از شر (و بدی ها و رذایل) او در امان نخواهی بود». (بحارالانوار ج ۷۲ باب ۷۴ ص ۳۰۰)

۳- «هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً... يُنْبِثُ لَكُمْ بِهِ الزَّرْعَ وَ الزَيْتُونَ وَ النَّخِيلَ وَ الْأَعْنَابَ وَ مِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ... وَ هُوَ الَّذِي سَخَّرَ الْبَحْرَ لِتَأْكُلُوا مِنْهُ لَحْمًا طَرِيًّا وَ تَسْتَخْرِجُوا مِنْهُ حَبِيَّةً تَلْبَسُوهَا وَ تَرَى الْفُلْكَ مَوَاحِرَ فِيهِ وَ لِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ وَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ» «اوست خدایی که زراعت‌های شما را از آن برویاند و... که آب را از آسمان فرو فرستاد درختان زیتون و خرما و از هرگونه میوه بهره‌برورد. در این کتاب آیت و هم او خدایی است...نشانه‌ی رحمت و قدرت الهی برای اهل تفکر پدیدار است که دریا را برای شما مسخر کرد تا از گوشت ماهیان آن تغذیه کنید و از زیورهای آن استخراج کرده و تن را بیارائید و کشتی‌ها در آن برانید تا (به تجارت و صنعت) از فضل خدا روزی طلبید، باشد که شکر خدا به جای آرید (و در جهت این شکر در پی گسترش عدالت باشید». (نحل ۱۰ تا ۱۴)

۴- يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا عَدُوِّي وَعَدُوَّكُمْ أَوْلِيَاءَ «ای ایمان آورندگان (هرگز) دشمنان من و دشمنان (دینی) خودتان را دوست و سرپرست خود قرار ندهید». (ممتحنه-۱)

دین و هدایت جامعه بشری ممانعت کرده و با حق در ستیزند، احساس دشمنی دارند^۱، هیچ‌گاه با آنان دست دوستی نمی‌دهند و آنان را به عنوان ولی امر خود بر نمی‌گزینند^۲.

۲-۲- دشمنی با دشمنان اولیاء خدا: در متون دینی دشمنان اولیاء خدا نیز در گروه دشمنان خدا توصیف شده‌اند و در واقع این دو یکی است. با این تفاوت که در این قسمت توصیف گسترده‌تری از آن‌ها شده و مشخصاً شناسایی شده‌اند. به‌طور کلی دوستی با دوستان اولیاء خدا (ائمه معصومین(ع)) و دشمنی با دشمنان آنان از نشانه‌های ایمان است^۳. مؤمنین کسانی هستند که با ذکر و یاد خداوند، یاد اولیاء او را نیز زنده نگاه داشته و از توجه به دسایس شیطان به عنوان مظهری برای عداوت و دشمنی با خدا و اولیاء خدا پرهیز می‌کنند^۴. عمل به منکرات و کارهای زشت و ناپسند، تجاوز به دیگران، شرک و بت پرستی، عقیده به سحر و جادو و تعظیم و تکریم مستکبران از جمله مواردی است که در زمره‌ی عداوت با اولیاء خدا قرار گرفته^۵ و مؤمنین از پرداختن به آن برحذر داشته شده‌اند.

۱- یا مُحَمَّدٌ أَنْكَ رَسُولُ اللَّهِ وَ سَيْدُ الْخَلْقِ اجْمَعِينَ وَ إِنَّ أبا جَهْلٍ هَذَا عَدُوُّ اللَّهِ الْمُعَانِدُ الْجَاهِدُ لِلْحَقِّ؛ «(جبرئیل فرمود) ای محمد(ص) همانا تو پیامبر خدا و برترین خلق جهان هستی و همانا ابا جهل دشمن خداست کسی که با حق کینه‌ورزی می‌کند و به ستیز برمی‌خیزد». (بجاریانوار ج ۱۷ باب ۲ ص ۲۴۶).

۲- یا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّخِذُوا عَدُوِيَّ وَ عَدُوِّكُمْ أَوْلِيَاءَ «ای اهل ایمان (هرگز) دشمنان من و دشمنان (دینی) خودتان را دوست و سرپرست خود قرار ندهید». (ممتحنه-۱)

۳- قلت لابی عبدالله (ع): أَوْقِفْنِي عَلَي حُدُودِ الْإِيمَانِ فَقَالَ شَهَادَةُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ... وَ وِلَايَةُ وَ لِيْنَا وَ عِدَاوَةُ عَدُوْنَا» از ابی عبدالله(ع) در مورد حدود و نشانه‌های ایمان پرسیدم حضرت فرمودند: نشانه‌های ایمان عبارت است از: دوستی با دوستان ما و دشمنی با دشمنان... گواهی دادن به وحدانیت خداوند ما». (کافی ج ۲ ص ۱۸)

۴- «سَمِعْتُ أبا عبدالله (ع) يَقُولُ: شَيِعْنَا الرُّحَمَاءَ بَيْنَهُمُ الَّذِينَ إِذَا خَلَوْ ذَكَرُوا وَ اللَّهِ إِنَّ ذِكْرَنَا مِنْ ذِكْرِ اللَّهِ إِنَّا إِذَا ذُكِرْنَا ذُكِرَ اللَّهُ وَ إِذَا ذُكِرَ اللَّهُ ذُكِرْنَا ذُكِرَ الشَّيْطَانُ» ابی عبدالله (ع) فرمودند: شیعیان ما (اهل بیت) بین خود با شفقت و دوستی رفتار می‌کنند و به یاد خدا هستند. همانا ذکر خداوند، یاد ما را در دلها زنده می‌کند و ذکر ما، یاد خدا را. و هنگامی که دشمنان ما یاد شوند همانا شیطان (که دشمن راه خداست) یاد شده است. (کافی ج ۲ ص ۱۸۶)

امیرالمؤمنین (ع) که می‌فرماید: خدا را در همه کارهای اطاعت کن زیرا اطاعت خدا بر همه چیز فزونی دارد.

۵- و از امام باقر(ع) نقل شده است که اطاعت از خدا و پیامبر گرامی و اولیاء خدا از بهترین اعمالی هستند که موجب تقرب و نزدیکی بندگان به خداوند عز و جل می‌شود.

د) التزام به وظایف دینی

التزام در لغت به معنای به گردن گرفتن، بایسته داشتن و ملزم شدن به امری (معین، ۱۳۶۰) و واجب دانستن بر خود (المنجد، ۱۹۷۵ م) می‌باشد. وظایف جمع، وظیفه به معنای آن چیزی است که انجام آن شرعاً یا عرفاً به عهده‌ی کسی باشد (معین، ۱۳۶۰). بنابراین التزام به وظایف دینی یعنی فرد انجام تکالیف دینی را بر خود بایسته بداند. در اصطلاح دینی ایمان به معنای باور قلبی و التزام به مقام عمل آمده است. و ایمان نمی‌تواند منشاء عمل نگردد و هر دو یعنی ایمان و عمل دو جلوه از یک حقیقت هستند. اگر عمل بدون التزام و اعتقاد قلبی و باور به حقایق آن از فرد صادر شود، نشان ایمان او نیست و تنها عملی مقبول در درگاه الهی خواهد بود که متکی به ایمان باشد.

اعمال و رفتار دینی به چند دسته تقسیم می‌شوند:

۱- رفتار فردی: منظور از رفتار فردی کلیه اعمالی است که فرد بر حسب معارف و شرایع دینی، خود را موظف به انجام آن‌ها می‌داند. انجام این رفتارها در محدوده‌ی رابطه انسان با خود و خدای خود مطرح می‌شود و ظهور و بروز آن به یک موقعیت اجتماعی و روابط بین فردی وابسته نیست.

مؤلفه رفتار دینی شامل زیر مؤلفه‌هایی است که در پی می‌آیند.

۱-۱- اطاعت از خدا: اطاعت در لغت به معنای فرمان بردن، گردن نهادن و فرمان برداری کردن (معین، ۱۳۶۰) و متضاد کراهت داشتن از انجام کاری است که بیشتر در امثال اوامر و نواهی استعمال می‌شود (راغب، ۱۴۰۴ ه. ق). در فرهنگ دینی اطاعت از خدا یعنی پذیرش و عمل به اوامر و نواهی خداوند که به وسیله پیامبرانش بر بشر ابلاغ کرده است. لذا اطاعت از خدا و پیامبر گرامی اسلام در قرآن از وظایف مؤمن شمرده شده است.^۱ در این راستا مطابق با شریعت اسلام سلسله اعمال فردی مشخص به عنوان

۱- یا ایها الذین آمنوا أطيعوا الله و أطيعوا الرسول و أولی الامر منکم؛ «ای اهل ایمان فرمان خدا و رسول و فرمانداران (از طرف خدا و رسول) را اطاعت کنید». (نساء-۵۹)

وَأَطِيعَ اللَّهَ فِي جَمِيعِ أُمُورِكَ فَإِنَّ طَاعَةَ اللَّهِ فَاضِلَةٌ عَلَيَّ مَا سِوَاهَا (نهج قسمت ۲)-البلاغه. . نامه ۶۹

أَفْضَلُ مَا يَتَّقَرُّ بِهِ الْعِبَادَ إِلَى اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ طَاعَةَ اللَّهِ وَ طَاعَةَ رَسُولِهِ وَ طَاعَةَ أَوْلِي الْأَمْرِ (کافی: ج ۱ : ۱۴۴)

دستورات دین برای حفظ سلامت جسمانی و روحانی و کمک به رشد معنوی انسان معرفی گردیده است که در ادامه به آن‌ها می‌پردازیم.

۱-۲- نماز: اولین و شایع‌ترین رفتار فردی مسلمانان که ظهور و بروز بیشتری نسبت به سایر اعمال عبادی دارد، نماز است. نماز در لغت به معنای سر فرودآوری برای تعظیم و سجده می‌باشد (معین، ۱۳۶۰) و در فرهنگ اسلامی، عملی با توالی مراحل مشخص و اذکار معین است که مهم‌ترین اعمال دینی محسوب شده و چنانچه مورد قبول خداوند قرار گیرد، عبادت‌های دیگر هم قبول می‌شود.

بر مسلمانان واجب است پنج نوبت در روز طبق احکام تبیین شده در شرع اسلام، این عمل را به جای آورند. در متون اسلامی نه تنها به جا آوردن چنین عملی بر مسلمانان واجب دانسته شده است، بلکه اقامه و به پای داشتن آن را از صفات مؤمن بر شمرده‌اند.

۱-۳- روزه: روزه در لغت به معنای امساک و خودداری از انجام دادن کاری است (راغب، ۱۴۰۴ه.ق). در فرهنگ دینی روزه آن است که انسان برای انجام فرمان خداوند عالم از اذان صبح تا اذان مغرب از چیزهایی که روزه را باطل می‌کند از جمله خوردن و آشامیدن خودداری نماید. طبق دستورات اسلام بر مسلمانان واجب است در صورت عدم ضرر جسمانی برای فرد، در ماه مبارک رمضان روزه بگیرند^۱ و به این دستور دینی که از شرایع اسلام و فروع دین محسوب می‌شود عمل نماید.

۱-۴- ذکر: ذکر در لغت به معنای حضور شیبی در قلب یا ادای لفظی آن و اعم از ذکر قلبی و ذکر بیانی است (راغب، ۱۴۰۴ه.ق) ذکر قلبی ایجاد یاد خداوند در دل به منظور بیرون کردن اشتغالات قلبی به امور دنیوی^۲ و ذکر بیانی اشتغال لفظی و زبانی به یاد خداوند می‌باشد. در فرهنگ دینی نیز به این اشتغال قلبی و لسانی تأکید شده و ذکر را ابزاری مناسب برای مقابله با تأثیرات سوء بلاها و مصائب بر ذهن و

۱- «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ - أَيَّاماً مَعْدُودَاتٍ فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضاً أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ...» «ای اهل ایمان بر شما روزه داشتن فرض گردید چنان‌که امم گذشته را فرض شد و این دستور برای آنست که پرهیزگار شوید - روزهایی به شماره‌ی معین روزه دارید و هر کس از شما مریض باشد یا مسافر، به شماره‌ی آن از روزهایی غیر ماه رمضان روزه دارید». (بقره ۱۸۴-۱۸۳)

۲- «وَاذْكُرْ رَبَّكَ فِي نَفْسِكَ تَضَرُّعاً وَ خِيفَةً وَ دُونَ الْجَهْرِ مِنَ الْقَوْلِ بِالْغُدُوِّ وَ الْأَصَالِ وَ لَاتَكُنْ مِنَ الْغَافِلِينَ» خدای خود را با تضرع و پنهانی و در دل خود بدون آن‌که آشکار کنی در صبح و شام یاد کن و از غافلان مباش. (اعراف- ۲۰۵)

روان آدمی، و نیز سپری در مقابل وسوسه‌های نفسانی در عمل به آنچه خداوند حرام دانسته، معرفی کرده‌اند.^۱

۱-۵- توکل: توکل در لغت به معنای به دیگری اعتماد کردن و به امید خدا بودن و توکل کردن به معنای کار خود به خدا حواله کردن است (معین، ۱۳۶۰). در فرهنگ دینی، توکل به معنای اعتماد کردن به خداوند و نائب قرار دادن او در جمیع امور می‌باشد.^۲ توکل از صفات مؤمن شمرده و بر آن تأکید بسیار شده به طوری که از مقامات عالی‌ه معنوی و عرفانی به حساب آمده است. ایمان درجات و منزلت‌هایی دارد. از جمله این درجات صبر، پرهیزکاری، خلوص نیت، یقین به آنچه از سوی خداوند آمده و مهم‌تر از همه توکل بر اوست. توکل آن است که انسان بداند از خداوند جز به خواست خدا، بر نمی‌آید و در برآمدن حاجات او مؤثر نخواهد بود^۳ لذا فرد مؤمن و متوکل نیت و هدف از انجام اعمال خود را تنها رضای خدا و امید به او در برآورده شدن نیازها و خواست‌های خود قرار می‌دهد، از انجام دادن آنچه خشم خدا در آن است بیم دارد، به کسی یا چیزی جز منابع لایزال رحمت الهی طمع نمی‌کند، و از وسائل و واسطه‌های دنیایی با علم به وسیله بودن و مؤثر بودن آنها در مسیر

۳- «قال امیرالمؤمنین (ع): الذکر ذاکران ذکرتُ الله عزّو جلّ عند المصیبه و أفضل من ذلک الله عند ما حرم علیک فیکون حایزاً» امیرالمؤمنین (ع) فرمودند: ذکر بر دو قسمت است: یاد خداوند هنگام وارد آمدن مصیبت و برتر از آن یاد خداوند هنگام ابتلاء به حرام است که سپری برای حفظ فرد خواهد بود. (کافی ج ۲ ص ۸۷)

۴- وَ عَلِيٍّ اللَّهُ فَتَوَكَّلُوا إِنَّ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ «و بر خدا توکل کنید اگر به او ایمان آورده‌اید». (مائده -۲۳)

۱- «قال رسول الله (ص) عن جبرئیل (ع): التَّوَكُّلُ الْعِلْمُ بِأَنَّ الْمَخْلُوقَ لَا يَضُرُّهُ وَ لَا يَنْفَعُ وَ لَا يُغْطِيهِ وَ اسْتِعْمَالُ الْيَأْسِ مِنَ الْحَقِّ فَإِذَا كَانَ الْعَبْدُ كَذَلِكَ لَمْ يَعْمَلْ لِأَحَدٍ سِوَى اللَّهِ وَ لَمْ يَرْجُ وَ لَمْ يَخَفْ سِوَى اللَّهِ وَ لَمْ يُطْمَعْ فِي أَحَدٍ سِوَى اللَّهِ فَهَذَا هُوَ التَّوَكُّلُ» پیامبر خدا (ص) از جبرئیل نقل فرمود که: توکل عبارت از: آگاهی به آن است که از مخلوق خداوند ضرر و نفعی به فرد نخواهد رسید، عطایی به او نخواهد شد و ممانعت از چیزی به عمل نخواهد آمد. پس ناامیدی از خلق به وجود می‌آید و در این صورت است که بنده‌ی خداوند تنها برای او کار می‌کند، تنها به او امید دارد و تنها از (عدم رضایت) او بیمناک است. لذا به چیزی جز پروردگار خود (و رحمت بی‌منتهای او) طمع نمی‌کند. این همان توکل است. (بحارالانوار ج ۶۶ باب ۳۸ ص ۳۷۲)

خواست الهی، جهت رسیدن به اهداف خود بهره می‌گیرد. و لازم است توجه شود که توکل آن‌قدر مهم است که در قرآن کریم متوکلین به عنوان محبوبین خداوند متعال مطرح شده‌اند.^۱

۱-۶- تقوی و اجتناب از گناه: تقوی در لغت به معنای پرهیزکاری (معین، ۱۳۶۰) و محافظت از نفس در برابر آنچه به او ضرر می‌رساند و در فرهنگ دینی به جلوگیری از ارتکاب گناه و حرام الهی اطلاق می‌شود (راغب، ۱۴۰۴ ه.ق). در ادیان الهی خصوصاً اسلام، رعایت حلال و حرام و پرهیز از آنچه عدم رضای خداوند در آن است از صفات مؤمنین شمرده شده است، به طوری که انجام اعمال دینی و عبادات تنها از پرهیزکاران مورد پذیرش قرار می‌گیرد^۲، آنان همواره مشمول محبت، عنایت و حمایت‌های الهی قرار می‌گیرند و به سعادت و رستگاری می‌رسند.^۳

در واقع تقوی و اجتناب از گناه به دنبال اطاعت از خداوند مطرح می‌شود چرا که تا تسلیم و انقیاد در مقابل فرامین الهی در فرد به وجود نیامده باشد، اجتناب از نواهی و اعمال ناپسند تحقق نخواهد یافت. در متون اسلامی تقوی ستون اسلام نامیده شده^۴ و علائمی چند در رابطه با آن مطرح شده است. عفو و

۲- «قال ابو جعفر (ع): إِنَّمَا هُوَ الْإِسْلَامُ وَ الْإِيْمَانُ فَوْقَهُ بَدْرَجَهُ وَ التَّقْوِي فَوْقَ الْإِيْمَانِ بَدْرَجَهُ وَ الْيَقِيْنُ فَوْقَ التَّقْوِي بَدْرَجَهُ... أَيُّ الْيَقِيْنِ شَيْئِي قَالَ التَّوَكُّلُ عَلَيَّ اللهُ وَ التَّسْلِيْمُ لِلَّهِ وَ الرِّضَا بِقَضَاءِ اللهِ وَ التَّفْوِيْضُ إِلَيَّ اللهُ» ابو جعفر (ع) فرمود: ایمان از اسلام برتر، تقوی از ایمان برتر، و یقین از تقوی برتر است. یقین همانا توکل به خدا، تسلیم در برابر او، خشنودی و رضا به تقدیر الهی و واگذاری امور به مشیت او است. (بحارالانوار ج ۶۷ باب ۵۲ ص ۱۳۸) علامه مجلسی در ذیل این روایت می‌فرماید: "استفاده از وسائل و اسباب دنیوی در انجام امور و حل مسائل در حالی که اعتقاد به خواست خداوند و اعتماد به کارساز بودن مشیت الهی وجود داشته باشد، با توکل منافاتی ندارد". (بحارالانوار ج ۶۷ باب ۵۲ ص ۱۴۳)

۳- «إِنَّمَا يَتَّقِدُّ اللهُ مِنَ الْمُتَّقِيْنَ» محققاً خداوند تنها (عبادت را) از (۲۷). پرهیزگاران خواهد پذیرفت (مائده

۴- «وَ اعْلَمُوا أَنَّ اللهَ مَعَ الْمُتَّقِيْنَ» و بدانید که خدا همیشه یار پرهیزکاران (۱۲۳). - است (توبه

«فَا صَبِرْ إِنَّ الْعَاقِبَةَ لِلْمُتَّقِيْنَ» و صبر پیشه گیر که عاقبت اهل تقوی نیکوست (۴۹). - (هود

۱- «قال رسول الله (ص): «الاسلامُ عريانٌ فليباسُهُ الحَيَاءُ وَ زِينَتُهُ الْوَقَارُ وَ مَرُوءَتُهُ الْعَمَلُ الصَّالِحُ وَ عِمَادُهُ الْوَرَعُ...» پیامبر خدا (ص) فرمودند: «دین اسلام به تنهایی به انسان عریانی ماند که حیاء به منزله‌ی لباس او، وقار و طمأنینه به منزله‌ی زینت و آرایش او، عمل صالح به منزله‌ی فتوت و جوانمردی او و پرهیزگاری به منزله‌ی ستون وجود او می‌باشد». (کافیج ۲ ص ۴۳).

گذشت، همیاری و همکاری با دیگران در انجام اعمال پسندیده و پرهیز از گناه و رعایت عدالت از جمله شاخص‌هایی هستند که آثار گرانبهایی دارد.^۱ از جمله خداوند می‌فرماید: «اگر از گناهان بزرگی که از آن نهی می‌شوید پرهیز کنید، گناهان کوچک شما را می‌پوشانیم و شما را در جایگاه خوبی وارد می‌سازیم».^۲ تقوی مراتبی دارد که به طور کلی به دو مرتبه‌ی تقوی عام و تقوی خاص قابل تفکیک است. تقوی عام عبارت از: ترک اعمال حرام و گناه به خاطر ترس از عذاب الهی است و تقوی خاص، ترک شبهات و آنچه گمان حرام بودن در آن است را شامل می‌شود.^۳

۱-۷- اخلاص: اخلاص در لغت به معنای خلوص نیت، عقیده پاک، و ارادات صادق داشتن است و این‌که سالک الی الله در عمل خود شاهی جز خدا نطلبد. اخلاص مخالف شرک و ریا است به طوری‌که ترک عمل به خاطر مردم "ریا" و به جا آوردن عمل به خاطر آنان "شرک" و "اخلاص" خلاص یافتن از این دو است (معین، ۱۳۶۰). در واقع اخلاص، خالص کردن چیزی به معنای پاک کردن آن از پلیدی‌ها و رذایل است بعد از آن که چیز در آن پلیدی‌ها قرار گرفت و به آن رذایل آلوده شد (راغب، ۱۴۰۴ ه.ق). در فرهنگ اسلامی، عمل خالص به عملی گفته می‌شود که هدف از انجام آن تنها

۲- «وَ أَنْ تَعْفُوا أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى؛ ...» و اگر در گذرند به پرهیزگاری و (۲۳۷) - خداپرستی نزدیک‌ترند. (بقره

وَ تَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَ التَّقْوَى وَ لَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَ الْعُدْوَانِ وَ اتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ؛ «یکدیگر را در نیکوکاری و پرهیزگاری و نه در گناه و ستمکاری یاری کنید و از (عدم رضای خداوند) بپرهیزید که عقاب خدا بسیار (۲) - سخت است». (مائده

۸) - بپرهیزید که خدا البته به هر چه می‌کنید آگاه است». (مائده

۳- «إِنْ تَجْتَبُوا كِبَائِرَ مَا تُنْهَوْنَ عَنْهُ نُكَفِّرْ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَ نُدْخِلْكُمْ مُدْخَلَ الْعَامِلِينَ» (النساء ۳۱) - کریمه؛ (النساء

۴- «قال الصادق (ع): أَلْتَقْوَى عَلَى ثَلَاثِهِ أَوْجِهٌ تَقْوَى بِإِلَهِ فِي اللَّهِ وَ هُوَ تَرْكُ الْخَلَالِ فَضْلًا عَنِ الشُّبْهِهِ وَ هُوَ تَقْوَى خَاصٍ الْخَاصِ وَ تَقْوَى مِنْ اللَّهِ وَ هُوَ تَرْكُ الشُّبْهِاتِ فَضْلًا عَنِ الْحَرَامِ وَ هُوَ تَقْوَى الْخَاصِ وَ تَقْوَى مِنْ خَوْفِ النَّارِ وَ الْعِقَابِ وَ هُوَ تَرْكُ الْعَامِلِينَ» امام صادق (ع) فرمود: پرهیزگاری سه سطح و مرتبه دارد: ۱- تقوی خاص الخاص که عبارت است از: ترک حلال به خاطر ترس از انجام امور شبهه ناک ۲- تقوای خاص عبارت است از: ترک شبهات به خاطر ترس از به حرام افتادن ۳- تقوای عام که عبارت است از: ترک حرام به خاطر ترس از عقوبت الهی و آتش جهنم». (بحارالانوار ج ۶۷ باب ۵۶ ص ۲۹۵)

رضای خدا و ستایش او و نه ستایش جز او باشد^۱. این هدف و نیت هم در مرحله‌ی شروع به انجام آن عمل و هم در مرحله بعد از انجام آن باید وجود داشته باشد^۲. انسان با اخلاص کسی است که آن‌چه می‌خواهد تنها از خدا بخواهد، چنان‌چه به آن دست یابد راضی و خشنود گردد و از آن‌چه نزد او باقی مانده در راه خدا صرف نماید^۳. به‌طور کلی حقیقت اخلاص به معنی دوری جستن و برائت از آن‌چه که غیر از خداست، معرفی شده است. پاک کردن هدف و انگیزه‌ی انجام عبادات و نیز پاک کردن عقاید دینی از آن‌چه نشانه‌ی شرک و بت پرستی است از جمله مصادیق اخلاص برای خداوند است. در فرهنگ اسلامی به خالص کردن دین برای خدا تأکید فراوان شده و بدان معناست که مؤمن عقیده خود به خداوند را از آن‌چه در ادیان تحریف شده قبلی به عنوان اعتقاد به تثلیث و خدایان سه‌گانه مطرح شده بود، پاک گرداند (راغب، ۱۴۰۴).

۸-۱- سپاس و شکرگزاری: شکر در لغت به خاطر داشتن نعمت‌های الهی و اظهار آن می‌باشد که مخالف کفر، فراموشی نعمت، پنهان داشتن و پوشاندن آن است. در فرهنگ دینی سه نوع شکر و سپاس مطرح است: شکر و سپاس قلبی که همان به خاطر داشتن نعمت است؛ شکر زبانی که تشکر از منعم و صاحب نعمت است؛ و شکر سایر اعضا و جوارح که عبارت از استفاده صحیح از نعمت و مقابله متناسب با اعطاء کننده آن می‌باشد (راغب، ۱۴۰۴). شکر و سپاس از خداوند متعال به عنوان ولی نعمت

۵- «عن امیرالمؤمنین (ع) یقول: طوبی لمن اخلص لله العبادة و الدعاء؛ «امیرمؤمنان علی (ع) فرمود: خوشا آن‌کس که عبادت و نیایش خود را تنها برای خدای خود انجام دهد». (بحارالانوار ج ۶۷ باب ۵۴ ص ۲۲۹)

۱- «ابی جعفر (ع) قال: ... ان اخلاص النیه اشد من جمیع الاعمال... ثم بین (ع) معنی العمل الخالص بانه هو العمل الذي لا ترید ان یحمدک علیه احد الا الله عز و جل لا عند الفعل و لابعده؛ «ابی جعفر (ع) فرمود: به درستی که نیت خالص از سخت‌ترین اعمال است. سپس امام (ع) معنی عمل خالص را به عنوان عملی که قصد فرد هم حین انجام عمل وهم بعد از آن کسب رضای الهی و ستایش خداوند و نه ستایش خلق خدا باشد معرفی کرد. (بحارالانوار ج ۶۷ باب ۵۴ ص ۲۳۳)

۲- «الرسول (ص) قال: ... قلت یا جبریل فما تفسیر الاخلاص قال المخلص الذي لا یسال الناس شیئا حتی یجد و اذا وجد رضی و اذا بقی عنده شی اعطاه فی الله؛ «پیامبر (ص) از جبرئیل معنای اخلاص را پرسید و او جواب داد: که فرد مخلص کسی است که تنها از خدای خود و نه بندگان او درخواست کند تا بیاید، هنگامی که یافت خشنود می‌گردد و از آن بهره می‌برد و از آن‌چه باقی ماند در راه خدا صرف می‌کند. (بحارالانوار ج ۶۶ باب ۳۸ ص ۳۷۳)

همه بندگان و مخلوقات عالم از صفات مؤمن^۱ و یکی از غایات خلقت و تطور و تحول طبیعت شمرده شده^۲، به طوری که خداوند نتایج و تبعات شکر و سپاس را برای مؤمنین، زیادی نعمت قرار داده است.^۳

۱-۹- حفظ عزت نفس: در متون اسلامی حفظ عزت دنیا و آخرت از صفات مؤمن شمرده شده است.^۴ عزت در لغت به معنای استواری و عظمتی است که غلبه بر آن نتوان کرد و چیزی آن را به عجز نیاورد (الباستانی و المعاوین، ۱۹۷۵). بنابراین مؤمن کسی است که با عمل به فرامین الهی و سر نهادن به پیشگاه عظمت خداوند از کرنش در برابر هر چه غیر از خداست می پرهیزد و از این راه عزت و کرامت نفس خود را حفظ کرده و ارتقاء می بخشد.

۱-۱۰- تقویت اراده و تصمیم گیری مناسب: اراده از نظر لغوی به معنای شوق شدید نفس به سوی امری پس از شناخت آن است که عمل را در پی دارد و تقویت به معنای نیرومند ساختن و نیرو دادن به چیزی است (معین، ۱۳۶۰). بنابراین تقویت اراده به معنای پرورش نیروی اراده و اشتیاق به انجام عملی

۳- «یا ایها الذین آمنوا کلو امن طیبات ما رزقناکم و اشکروا لله ان کنتم ایاه تعبدون؛» ای اهل ایمان روزی حلال و پاکیزه که نصیب شما کرده ایم بخورید و شکر خدا را به جای آرید و تنها سپاس او گوئید اگر شما فقط خدا را می پرستید. (بقره- ۱۷۲)

۴- «و من رحمته جعل لکم اللیل و النهار لتسکنوا فیه و لتبتغوا من فضله و لعلکم تشکرون؛» یکی از هزاران لطف و رحمت های خدا آن است که شب و روز را برای شما قرار داده تا در شب آرام گیرید و در روز از فضل خدا طلب روزی کنید، باشد که شکرگزار نعمت های خدا شوید. (قصص- ۷۳).

۵- «و اذ تأذن ربکم لئن شکرتم لا زیدنکم و لئن کفرتم ان عذابی لشدید؛» و باز به خاطر آرید وقتی که خدا اعلام فرمود که شما بندگان اگر شکر نعمت به جای آرید نعمت را می افزایم و اگر کفر کنید به عذاب شدید گرفتار خواهید شد. (ابراهیم- ۷)

۱- «ابی جعفر (ع) قال: ان الله عز و جل اعطى المؤمن ثلاث خصال العزة في الدنيا و الفلخ في الآخرة و المهابة في صدور الظالمين؛» ابی جعفر (ع) فرمود: خداوند عزیز و بزرگووار سه ویژگی را به مؤمن اختصاص داده است: ۱- عزت در دنیا ۲- رستگاری در آخرت ۳- بزرگی در نظر ستمکاران». (بحار الانوار ج ۶۵ باب ۱۵ ص ۱۶)

«و لئله العزة و لرسوله و للمؤمنين؛» عزت و بزرگواری مخصوص خدا و پیامبرش و ایمان آورندگان به اوست. (منافقون ۸)

است که در پی آن تصمیم‌گیری به انجام آن عمل محقق می‌شود. دیدگاه اسلام تقویت اراده و داشتن عزمی استوار بر پیمان الهی و عدم اصرار بر گناه از ویژگی‌های افراد مؤمن تلقی شده است.^۱

۱-۱۱- رعایت بهداشت روانی و جسمانی: بهداشت در لغت به معنای نگه داشتن تندرستی و حفظ صحت است (معین، ۱۳۶۰). بهداشت روانی یعنی حفظ و مراقبت از سلامت روحی و بهداشت جسمی نیز به معنای حفظ الصحة، رفتار کردن انسان به طوری که به بیماری جسمانی مبتلا نشود. از دیدگاه اسلام آدمی به عنوان وجودی که سلامت یا ناتوانی آن در حرکت او به سوی کمال تأثیر دارد، موظف به حفظ سلامت و قدرت کافی و توانایی لازم برای انجام امور روزمره زندگی فردی و اجتماعی و عبادات نیز پاسخگویی به نیازهای مرتبه‌ی پائین بدن در جهت گرایش‌های عالی و فضیلت‌جویی است. در فرهنگ دینی با عنایت به سلامت جسمی

و روحی افراد دستورات بی‌شماری برای حفظ سلامت جسم و بهداشت روان مطرح شده^۲ و در راستای سلامت جسمی و روحی افراد حفظ پاکدامنی و تقوای قلبی که زمینه‌ساز سلامت روانی در افراد است با ارزش‌تر از سلامت بدن شمرده شده است.^۱

۲- «و لَقَدْ عٰهَدْنَا اِلٰى اٰدَمَ مِنْ قَبْلِ فَنَسِيَ وَ لَمْ نَجِدْ لَهُ عَزْمًا؛» و ما با آدم عهده بستیم (که فریب شیطان نخورد) پس فراموش کرد و ما در آن عهد او را استوار قدم نیافتیم. (طه- ۱۱۵)

«وَالَّذِينَ إِذَا فَعَلُوا فَاحِشَةً أَوْ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ ذَكَرُوا اللَّهَ فَاسْتَغْفَرُوا لِذُنُوبِهِمْ وَ مَنْ يَغْفِرِ الذُّنُوبَ إِلَّا اللَّهُ وَ لَمْ يَصُرُوا عَلٰى مَا فَعَلُوا وَ هُمْ يَعْلَمُونَ؛» نیکان آنان هستند که هرگاه کار ناشایسته‌ای از ایشان سرزند یا ظلمی به نفس خویش کنند خدا را به یاد آرند و از گناه خود توبه کنند که جز خدا هیچ‌کس نمی‌تواند گناه خلق را بیامرزد و آنان هستند که اصرار بر انجام کار زشت نکنند، چون به زشتی معصیت آگاهند. (آل عمران- ۱۳۵)

۱- «قال ابو عبدالله (ع): تَعِدُّ وَ تَعِشُ وَ لَا تَأْكُلْ بَيْنَهُمَا شَيْئًا فَإِنَّ فِيهِ فَسَادَ الْبَدَنِ؛» ابا عبدالله (ع) فرمود: روز را به شب و شب را به روز بیاورد در حالی‌که (تنهادر همان دو وقت غذا می‌خورد) و ما بین آن دو چیزی نخورد زیرا بدن را مریض می‌گرداند. (کافی ج ۶ ص ۲۸۸)

«قال اميرالمومنين (ع): أَشْرَبُوا مَاءَ السَّمَاءِ فَإِنَّهُ يَطْهَرُ الْبَدَنَ وَ يَدْفِعُ الْأَسْقَامَ؛» اميرالمومنين (ع) فرمودند: از آبی که از آسمان فرو می‌آید بنوش چرا که موجب پاکیزگی بدن و پیشگیری از امراض می‌شود. (کافی ج ۶ ص ۳۸۷)

«قال رسول الله (ص): تُذَاكِرُوا وَ ثَلَاثُوا وَ تُحَدِّثُوا فَإِنَّ الْحَدِيثَ جَلَاءٌ لِلْقُلُوبِ إِنَّ الْقُلُوبَ لَتُرِينَنَّ كَمَا تُرِينَنَّ السِّيفَ وَ جَلَاءٌ هَا الْحَدِيثُ؛» پیامبر خدا (ص) فرمودند: با یکدیگر به مذاکره و صحبت بپردازید و به دیدار یکدیگر بروید همانا صحبت کردن روح و روان آدمی را نشاط می‌بخشد. به‌درستی که روح و روان

۱-۱۲- خودسازی: خودسازی برابر با تزکیه نفس در نظر گرفته شده است. تزکیه در لغت به معنای پاکیزه گردانیدن و بی آرایش کردن است (معین، ۱۳۶۰) و در اصطلاح دینی به فرایند شناخت پلیدی ها و رذایل انسانی از یک سو، شناخت خود از سوی دیگر، و پاک کردن نفس از این رذایل اطلاق می شود.^۲ به طوری که خودسازی و تزکیه نفس یکی از اهداف بلند مرتبه خداوند از بعثت انبیاء معرفی شده است.^۳

۱-۱۳- پرورش نیروی عقلانی: تعقل و تفکر در لغت به معنای اندیشیدن و اندیشه کردن است (معین، ۱۳۶۰). در فرهنگ دینی پرورش و تقویت عقل و اندیشه اولین هدف تربیتی است. قرآن کریم هدف نهایی بیان آیات را تعقل و تفکر انسان می داند.^۴

۱-۱۴- پرهیز از تبعیت، ظن و گمان: حدس به معنای گمان و تخمین و گمان به معنای اندیشه ای است که از روی یقین نباشد (معین، ۱۳۶۰). در فرهنگ دینی به خصوص در اسلام تبعیت از گمان و ظن

آدمی نیز همانند شمشیر زنگ می زند، پس زدودن زنگ و جلا دادن به آن در صحبت کردن است». (کافی ج ۱ ص ۴۱)

۲- قال امیرالمومنین (ع): *إِنَّ مِنَ الْبَلَاءِ الْفَاقَهُ وَ أَشَدَّ مِنْ ذَلِكَ مَرَضُ الْبَدَنِ وَ أَشَدُّ مِنْ ذَلِكَ مَرَضُ الْقَلْبِ وَ إِنَّ مِنَ النِّعَمِ سَعَهُ الْمَالِ وَ أَفْضَلُ مِنْ ذَلِكَ صِحَّةُ الْبَدَنِ وَ أَفْضَلُ مِنْ ذَلِكَ تَقْوَى الْقُلُوبِ*؛ «امیرمؤمنان علی (ع) فرمودند: فقر از جمله بلاها و مصائب است و بیماری جسمی از آن بدتر و بیماری روحی از بیماری جسمی بدتر و شدیدتر است. همچنین وسعت مال و روزی از نعمتهای الهی است و سلامت جسمی از آن بهتر و سلامت روانی از سلامت جسم بهتر و برتر است. (بحارالانوار ج ۱ باب ۱ ص ۸۸)

۳- «قَدْ أَفْلَحَ مَنْ زَكَّيْهَا» هر که خود را منزه سازد رستگار خواهد بود. (شمس -۹)

۴- «لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ يَتْلُوا عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَ يُزَكِّيهِمْ وَ يُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَ الْحِكْمَةَ...» خدا بر اهل ایمان منت گذاشت که رسولی از خودشان در میان آنان برانگیخت که بر آنها آیات خدا را تلاوت کند و نفوسشان را از هر نقص و آرایش پاک گرداند و به آنها احکام شریعت و حقایق حکمت بیاموزد. (آل عمران-۱۶۴)

كذلك يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ؛ «چنین خدا آیات خود را برای ... ه- شما روشن بیان می کند، باشد که در آنها تعقل کنید (و طریق سعادت و هدایت باز جوئید) (نور-۶۱) ... كذلك يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ الْآيَاتِ لَعَلَّكُمْ تَتَفَكَّرُونَ فِي الدُّنْيَا وَ الْآخِرَةِ...» خدا بدین روشنی آیات خود را برای شما بیان کند باشد که (۲۱۹) - برای آسایش دنیا و آخرت خود، تفکر و عقل به کار بندید». (بقره

سبب رکود اندیشه و تفکر است. عمل بدون یقین و اعتقاد بدون تتبع و جستجوی حق بودن آن، انحراف از حقیقت و بدگمانی در ارتباطات اجتماعی را به دنبال خواهد داشت.^۱

۱-۱۵- کسب علوم و معارف: کسب معارف در لغت به معنای تحصیل و به دست آوردن علوم و دانش‌ها می‌باشد (معین، ۱۳۶۰). در فرهنگ اسلامی کسب علوم و معارف ابزاری جهت هدایت انسان به اصول اساسی دین از جمله توحید، نبوت و معاد است که این خود در کنار هدایت تکوینی به وسیله فطرت، اعتقادات فرد را تحکیم و به روابط عاطفی انسان با خدا، خود و جهان هستی نیرو می‌بخشد.^۲ کسب علوم و معارف به عنوان یک فرضیه دینی در اسلام مطرح شده است پیامبر اسلام می‌فرماید: طلب علم فرضیه‌ای است واجب بر هر مسلمانی و خداوند متعال طالبان علم را دوست دارد.^۳ لذا فعالیت در جهت آن از ویژگی‌های مسلمانان نامیده شده است.^۴

۱-۱۶- فضیلت جویی: فضیلت در لغت به معنای مرتبه بالایی در خوبی‌ها و کمال است و مخالف رذایل، پستی‌ها و نقصان قرار گرفته است (البستانی و معاونین، ۱۹۷۵). در فرهنگ اسلامی مقصود از فضیلت همان ارزش‌های اخلاقی است که اکثراً در مؤلفه رفتارهای دینی اجتماعی - سیاسی ذکر خواهد

۱- «و ما لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ إِنْ يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَ إِنْ الظَّنُّ لَا يُغْنِي مِنَ الحَقِّ شَيْئاً؛» آنان (که به آخرت ایمان ندارند) هیچ علم به آن مؤنث بودن ملائکه ندارند و جز در پی گمان و پندار نمی‌روند و ظن و گمان هم در فهم حق و (۲۸) -حقیقت سودی نخواهد داشت». (نجم)

«يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيراً مِنْ الظَّنِّ إِنْ بَعْضَ الظَّنِّ إِثْمٌ...؛» ای اهل ایمان از بسیاری پندارها در حق یکدیگر اجتناب کنید که برخی ظن و (۱۲) -پندارها معصیت است. (حجرات)

۲- «و تلك الامثال نضربها للناس و ما يعقلها الا العالمون؛» و این همه مثل‌ها می‌زنیم تا (حقایق) برای مردم روشن شود و (لیکن) به جز مردم دانشمند کسی تعقل در آن نخواهد کرد. (عنکبوت- ۴۳)

۳- «طلب العلم فريضة علي كل مسلم الا ان الله يحب بغاه العلم» (کافی ۶: ۳۰: ۳۰)

قال رسول الله (ص): «فضل العلم احب الي الله عز و جل من فضل العباده» خداوند علم را بر عبادت افضل می‌داند. (بحارالانوار ج ۶۷ باب ۵۷، ۳۰۴)

۴- قال رسول الله (ص): «طلب العلم فريضة علي كل مسلم و مشلمه» جستجوی علوم و معارف بر هر مرد و زن مسلمان واجب است. (بحارالانوار ج ۶۷ باب ۴۵ ص ۶۸).

شد. فرد مؤمن کسی است که در جهت تحقق این ارزش‌ها و مکارم اخلاقی در خود، سعی و تلاش کند و با شناخت خود، آن‌ها را ملکه روح خود گرداند.^۱

۱-۱۷- رفع نیازها به صورت متعادل: نیاز در لغت به معنای حاجت، خواهش و تمنا است (معین، ۱۳۶۰). رفع نیازها به صورت متعادل یعنی ارضاء آن‌ها به طوری که در آن افراط و تفریط واقع نشود^۲ در فرهنگ اسلامی فرد مؤمن کسی است که به نیازهای طبیعی و انسانی و غریزی خود توجه کند و از راه سالم و مشروع به رفع آن‌ها پردازد.^۳

۱-۱۸- پرهیز از لغو: لغو در لغت به معنای سخن باطل و بیهوده و آن چیزی است که آدمی را از یاد و ذکر خدا غافل سازد (معین، ۱۳۶۰). در اصطلاح دینی لغو به سخنی که بدون فکر و اندیشه بر زبان جاری شود و کلام زشت و ناپسند اطلاق می‌شود (راغب، ۱۴۰۴). فرد مؤمن کسی است که خود از گفتن لغو می‌پرهیزد و در صورتی که با آن سخن از سوی دیگران روبرو می‌شود از آن پرهیز و با رفتاری کریمانه با آن برخورد می‌کند.^۴

۵- «قال النبی (ص): بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ؛ «مبعوث شدم تا ارزش‌های اخلاقی (فضیلت‌ها) را تحقق بخشم». (سفینه المجار ج ۱ ص ۴۱۰)

عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع) قَالَ: «الْمَكَارِمُ عَشْرٌ فَإِنْ اسْتَطَعْتَ أَنْ تَكُونَ فِيكَ فَلْتَكُنْ... قِيلَ وَ مَا هُنَّ قَالَ (ع) صِدْقُ الْبِأْسِ وَ صِدْقُ اللَّسَانِ وَ آدَاءُ الْأَمَانَةِ وَ صَلَهِ الرَّجْمِ وَ إِفْرَاءُ الضَّعِيفِ وَ إِطْعَامُ السَّائِلِ وَ الْمُكَافَأَةُ عَلَي الصَّنَائِعِ وَ التَّنْذِيمُ لِلْجَارِ وَ لِلصَّاحِبِ وَ رَأْسُهُنَّ الْحَيَاءُ؛» امام صادق (ع) فرمود: از جمله مکارم اخلاق ده چیز است (ای مؤمن) اگر توانستی آن‌ها را درونی سازی پس در پی آن باش. آن‌ها عبارتند از: شجاعت، راستگویی، ادای امانت، رسیدگی به خویشان، پذیرش با خوشرویی نسبت به میهمان، غذا دادن به سائل و درخواست کننده، جبران و مقابله به مثل نیکی دیگران، حمایت از همسایه و همنشین و در رأس همه این امور حیا قرار دارد « (کافی ج ۲ ص ۵۵ و ۵۶).

۱- «كُلُوا وَ اشْرَبُوا مِنْ رِزْقِ اللَّهِ وَ لَا تَعْتُوا فِي الْأَرْضِ مُفْسِدِينَ» (ای مردم) از روزی خدا بخورید و بیاشامید و (لیکن) بر روی زمین به فساد و تباهی (۶۰)-نپردازید و عصیان نکنید (بقره

۲- «... إِنَّكُمْ لَتَأْتُونَ الرِّجَالَ شَهْوَةً مِنْ دُونِ النِّسَاءِ بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ مُسْرِفُونَ...» شما (ای قوم لوط) از روی شهوت، به جای زنان با مردان در (۸۱)-می‌آمیزید. آری شما گروهی افراط‌گرایید. (اعراف

۳- «قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ... وَ الَّذِينَ هُمْ عَنِ اللَّغْوِ مُعْرِضُونَ؛» «همانا اهل آنان که از لغو و سخن باطل اعراض و دوری...ایمان به رستگاری رسیدند وَ إِذَا مَرُّوا بِاللَّغْوِ مَرُّوا كِرَامًا؛ (صالحان کسانی هستند...کنند». (مؤمنون-۲) که هرگاه به عمل لغوی (از مردم غافل) برخورد کنند، بزرگوارانه از آن (۷۲)-گذرند (فرقان

۲- رفتار بین‌فردی: رفتار اجتماعی کلیه‌ی اعمال و کنش‌های اجتماعی فرد دیندار را در موقعیت‌های روابط بین فردی شامل می‌شود. دین اسلام دینی کامل و جهان‌شمول است از آن جهت که نه تنها به شئون فردی انسان توجه داشته و وظایف فرد دیندار را در حیطه‌ی شخصی خود معین می‌کند، بلکه در ارتباطات اجتماعی و برخورد با دیگران نیز توصیه‌هایی را برای حفظ آرامش، نظم، الفت و محبت بین مؤمنین مطرح کرده است. مؤلفه رفتار اجتماعی شامل زیر مؤلفه‌هایی است که در پی می‌آیند.

۲-۱- تعاون و همکاری: تعاون در لغت به معنای همدستی، یاری و دستگیری از دیگران است (معین، ۱۳۶۰) و در اصطلاح دینی به معنای کمک به دیگران در جهت نیکوکاری و پرهیز از گناه و ظلم به افراد می‌باشد.^۱ فرد مؤمن کسی است که نه در زشتی‌ها و فسق و فجور، بلکه در اموری که به خیر و سعادت و کمال دینی منجر می‌شود با دیگران همکف‌ری و همیاری دارد.

۲-۲- سازگاری: سازگاری در این‌جا برابر با مدارا در نظر گرفته شده است. مدارا در لغت به معنای نرمی کردن، ملاحظت نمودن و به مهربانی رفتار کردن است (معین، ۱۳۶۰). در فرهنگ دینی حسن خلق و برخورد نیکو با افراد اعم از مؤمن و غیر مؤمن از صفات پسندیده‌ی مؤمنین و شرط کمال آنان در عمل به وظایف دینی است.^۲ این ویژگی اخلاقی به اندازه‌ای اهمیت داشته که خداوند به پیامبر خود نیز توصیه می‌کند که با خلق من به مدارا و مهربانی رفتار کن.^۳ واضح است پیامبر اسلام خود دارای ویژگی‌های اخلاقی برتر نسبت به دیگران بوده و قابلیت خود را برای پذیرش رسالت الهی به اثبات رسانده بوده است و این تأکید تنها به اهمیت چنین رفتاری دلالت دارد.

۴- تَعَاوَنُوا عَلَي الْبِرِّ وَ التَّقْوَى وَ لَتَعَاوَنُوا عَلَي الْاِثْمِ وَ الْعُدْوَانِ ...؛ ای اهل ایمان... به یکدیگر در نیکوکاری و تقوی و نه بر گناه و ستمکاری کمک کنید. (مائده ۲)

۱- قال رسول (ص): ثَلَاثٌ مَنْ لَمْ يَكُنْ فِيهِ لَمْ يَتِمَّ لَهُ عَمَلٌ وَ زَعٌ يَحْجُزُهُ عَنْ مَعَاصِي اللَّهِ وَ خُلُقٌ بِهِ النَّاسُ وَ حِلْمٌ يَرُدُّ بِهِ جَهْلُ الْجَاهِلِ: «پیامبر خدا (ص) فرمودند: سه چیز است که موجب کمال در عمل می‌شود: پرهیزگاری که فرد را از نافرمانی خدا حفظ نماید، اخلاقی که فرد بدان با مردم به مدارا و سازگاری رفتار کند، و بردباری که با آن نادانی جاهل برطرف گردد». (کافی ج ۲ ص ۱۱۶)

۲- سَمِعْتُ جَعْفَرَ (ع) يَقُولُ جَاءَ جَبْرَيْلُ (ع) إِلَي النَّبِيِّ (ص) فَقَالَ يَا مُحَمَّدُ رَبُّكَ يَقْرَأُكَ السَّلَامَ وَ يَقُولُ لَكَ دَارُ خَلْقِي؛ «از امام جعفر (ع) شنیدم می‌فرمود: جبرئیل نزد پیامبر (ص) آمد و فرمود ای محمد (ص) پروردگارت به تو سلام می‌رساند و می‌گوید با خلق من به مدارا و سازگاری رفتار کن». (کافی ج ۲ ص ۱۱۷)

۲-۳- وفای به عهد: وفا کردن در لغت به معنای به جا آوردن وعده و عهد و اجرای شرایط دوستی و محبت است (معین، ۱۳۶۰). عهد نیز در لغت به معانی مختلفی به کار رفته است، که از جمله آنان می توان ضمان، امان، ذمه، مودت، وصیت، میثاق و سوگند را نام برد (البستانی و المعاونین، ۱۹۷۵). در اصطلاح دینی عهد به معنای محافظت از چیزی و مراقبت مرحله به مرحله از آن می باشد مانند قسم و نذر. در فرهنگ اسلامی عهد و پیمان بستن با دیگری مستلزم محافظت از آن و اجرای تام و تمام آن است (راغب، ۱۴۰۴). کوتاهی در مراقبت از انجام یک پیمان و گرایش به اموری که آن پیمان را نقض می کند خلاف وفای به عهد شمرده شده است (همان منبع). فرد مؤمن کسی است که هم به عهد و پیمان خود با خداوند جهت ایمان و بندگی او، هم به عهد و پیمانی که با دیگران بسته، وفادار بماند.^۱

۲-۴- سخاوتمندی: سخاوت در لغت به معنای جود و بخشش و کرم است (معین، ۱۳۶۰). در فرهنگ اسلامی انفاق به عنوان یکی از مصادیق سخاوتمندی معرفی شده است. انفاق عبارت است از: کمک و همیاری مالی با استفاده از دارایی های مرغوب و مورد علاقه فرد که نیت از آن تقرب به خدا، و به دور از منت و آزار و ترجیحاً مخفیانه و به دور از چشم دیگران می باشد.^۲

۳- «با ایها الذین آمنوا أوفوا بالعقود...» ای اهل ایمان البته به عهد و پیمان خود وفا کنید (مائده-۱).

«و یعهد الله أوفوا ذلکم و صیکم به لعلکم تذكرون» و به عهد خدا وفا کنید (اوامر و نواهی خدا را اطاعت کنید) این است سفارش خدا به شما، باشد که متذکر و هوشمند شوید». (انعام-۱۵۲)

قال امیر المؤمنین (ع) إن لأهل التقوی علامات یعرفون بها صدق الحدیث و أداء الأمانه و وفاء بالعهد و قیل العجز و الخجل... و امیرمومنان علی (ع) فرمودند: اهل تقوی و پرهیزگاری ویژگی هایی دارند که عبارت است از: راستگویی، ادای امانت، وفا کردن به عهد و پیمان، کاستن از ضعف و بخل (بحارالانوار ج ۶۷ باب ۵۶ ص ۲۸۳)... و روزی و

۱- لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ «شما هرگز به مقام خاصان نخواهید رسید مگر آنکه از آنچه دوست می دارید در راه خدا انفاق کنید». (۹۲)- (آل عمران

یا ایها الذین آمنوا لا تبطلوا صدقاتکم بالمن و الأذی کالذی ینفق ماله رياء الناس و لا یؤمن بالله و الیوم الآخر: «ای اهل ایمان صدقات خود را به سبب منت و آزار تباه نسازید مانند آن که مال خود را از روی ریا و خودنمایی انفاق می کند که او ایمان به خدا و روز قیامت نیاورده است». (۲۶۴)- (بقره

۲-۵- صبر: صبر در لغت به معنای خودداری و کنترل نفس از انجام اموری است که عقلاً و شرعاً مجاز به انجام آن‌ها می‌باشیم (راغب، ۱۴۰۴). در اصطلاح دینی به پایداری و استقامت در برابر دشواری‌ها، مصائب و معاصی که در آن شکایتی به دیگران نباشد واژه صبر اطلاق می‌شود.^۱ در اسلام صبر از اصول ایمان^۲ و از ویژگی‌های مؤمن معرفی شده است^۳ و از وظایف دینی به حساب آمده است.^۴ فرد مؤمن کسی است که در موقعیت فقر و تنگدستی و دشواری‌ها با تحمل و بردباری از آن گذر کند، در موقعیت مهیا شده برای ارتکاب معاصی با کنترل نفس از آن بپرهیزد و در انجام عبادات و طاعات الهی با پایداری از سختی‌های آن نهراسد.

۲-۶- حلم: حلم در لغت به معنای بردباری کردن است به طوری که نفس را طمأنینه ای حاصل شود که غضب به آسانی تحریک او نتواند کرد و اگر مکروهی بدو رسد مغلوب نگردد (معین، ۱۳۶۰). به عبارتی حلم کنترل نفس و روان آدمی از تحریکات هیجانی و عصبانیت هاست (راغب، ۱۴۰۴). در فرهنگ دینی

۲- قال رَسُولُ اللَّهِ (ص): الصَّبْرُ ثَلَاثَةٌ صَبْرٌ عِنْدَ الْمُصِيبَةِ وَ صَبْرٌ عَلَي الطَّاعَةِ وَ صَبْرٌ عَنِ الْمَعْصِيَةِ فَمَنْ صَبَرَ عَلَي الْمُصِيبَةِ حَتَّى يَرُدَّهَا بِخُسْنِ عَزَائِهَا كَتَبَ اللَّهُ لَهُ ثَلَاثِمِائَةَ دَرَجَةٍ... وَ مَنْ صَبَرَ عَلَي الطَّاعَةِ كَتَبَ اللَّهُ لَهُ سِتِّمِائَةَ دَرَجَةٍ... وَ مَنْ صَبَرَ عَنِ الْمَعْصِيَةِ كَتَبَ اللَّهُ لَهُ تِسْعِمِائَةَ دَرَجَةٍ... «پیامبر خدا (ص) فرمود: صبر سه صورت دارد: صبر بر مصیبت، صبر بر (انجام) طاعت الهی و صبر بر (پرهیز از) معصیت خدا. پس برای کسی که بر مصیبت صبر کند و نیکو عزاداری نماید، خداوند سیصد درجه (معنوی) قرار می‌دهد؛ آن که در (انجام) طاعت الهی صبر کند ششصد درجه (معنوی) و آن که بر (پرهیز از) معصیت خدا صبر کند نهصد درجه (معنوی) کسب خواهد کرد». (کافی ج ۲ ص ۹۱)

قُلْتُ لِأَبِي جَعْفَرٍ (ع) مَا الصَّبْرُ الْجَمِيلُ؟ قَالَ (ع) ذَلِكَ صَبْرٌ لَيْسَ فِيهِ شَكْوَى إِلَى النَّاسِ؛ «از ابی جعفر (ع) پرسیده شد: چه نوع صبری زیباست؟ امام (ع) فرمودند: صبری که در آن شکایتی به مردم نشوند». (کافی ج ۲ ص ۹۲)

۳- ابی عبدالله (ع) قال الصبر من الايمان بمنزله الراس من الجسد فاذا ذهب الراس ذهب الجسد كذلك اذا ذهب الصبر ذهب الايمان «ابا عبدالله (ع) فرمود: رابطه ی صبر با ایمان مانند رابطه سر با بدن است همانطور که وقتی سر از بدن جدا شود، به جسد تبدیل خواهد شد (و زندگی و حرکت و تأثیری نخواهد داشت) هنگامی که صبر نباشد ایمان نیز از بین خواهد رفت». (کافی ج ۲ ص ۸۷)

۴- ابی عبدالله (ع): «قال ينبغي للمومن ان يكون فيه ثمانى خصال و قورا عند الهزاهز صبورا عند البلاء...» ابی عبدالله (ع) فرمود: هشت ویژگی سزاوار فرد مومن است: در برابر فتنه‌ها بردبار باشد، هنگام بلا صبر پیشه سازد... (کافی ج ۲ ص ۴۷).

۵- «يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَ الصَّلَاةِ إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ» ای افرادی که ایمان آورده‌اید: از صبر و استقامت و نماز کمک بگیرید زیرا (۱۵۲). -خداوند با صابران است (بقره

حکم یکی از اجزاء ایمان شمرده شده^۱ و عبارت است از: ملکه نفسانی که از انتقام‌جویی، سلطه‌طلبی و برتری‌خواهی بردیگران ممانعت می‌کند^۲. مؤمن کسی است که در مواجهه با موقعیت‌های دشواری که در آن اسباب و علل رسیدن به اهداف به سختی فراهم می‌گردد و از برآمدن امیال فرد جلوگیری می‌شود، با کنترل نفس خود و بهره‌گیری از عقل به تصمیمات مدبرانه و راه‌حل‌های سنجیده و معقول دست یابد. این به جز از راه عدم تأثیرپذیری از عصبانیت‌ها و کنترل خشم میسر نخواهد بود.^۳

۲-۷- احسان: احسان در لغت به معنای نیکو‌کاری، بخشش، نیکویی کردن، نیک گفتن و انعام (معین، ۱۳۶۰) و به‌طور کلی انجام هر کاری است که عقل، احساس یا نفس، آن را زیبا بداند (راغب، ۱۴۰۴). در فرهنگ اسلامی نیکوکاری، انعام و بخشش از صفات مؤمن و به‌طور کلی از ویژگی‌های انسانیت برشمرده شده است، به‌طوری‌که امیرالمؤمنین هویت و اعتبار انسان را به اعمال نیک و افعال حسنه‌ی او می‌داند^۴ خداوند کریم نیز نتیجه احسان کردن به دیگران را چیزی جز رشد و کمال خود فرد، مطرح نمی‌کند^۵ و همواره بشریت را به رعایت عدل و احسان در بین مردم دعوت کرده است^۶ در این‌جا بیان فرق بین عدل و احسان ضروری به نظر می‌رسد. عدل عبارت است از: انجام وظیفه در حدی که بر فرد واجب است و مطالعه حقی که شرعاً و عرفاً مجاز به آن می‌باشد. در حالی‌که احسان عبارت از: ادای

۱- عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع) قَالَ: «إِنَّ اللَّهَ عَزَّوَجَلَّ وَضَعَ الْإِيمَانَ عَلَيَّ سَبْعَةَ أَشْهُمٍ عَلَيَّ الْبِرِّ وَالصِّدْقِ وَالْيَقِينِ وَالرِّضَا وَالْوَفَاءَ وَالْعِلْمَ وَالْجَلْمَ» «امام صادق (ع) فرمود: خداوند عزیز و بلند مرتبه هفت جزء برای ایمان قرار داده است که عبارتند از: نیکوکاری، راستی، یقین، خشنودی، وفادار بودن علم و بردباری». (کافی ج ۲ ص ۴۲)

۲- علامه مجلسی در توضیح روایت قبل فرموده‌اند: حلم همان ملکه‌ی اخلاقی است که فرد واجد آن را از انتقام‌گیری، سلطه‌جویی و برتری‌طلبی بر دیگران باز می‌دارد (بحارالانوار ج ۶۶ باب ۳۲ ص ۱۵۹).

۳- قَالَ رَسُولُ اللَّهِ (ص): «مِنْ أَحَبِّ السَّبِيلِ إِلَى اللَّهِ عَزَّوَجَلَّ جُرْعَتَانِ جُرْعَةُ غَيْظٍ تَرُدُّهَا بِجَلْمٍ وَ جُرْعَةُ مُصِيبَةٍ تَرُدُّهَا بِصَبْرٍ» پیامبر خدا (ص) فرمود: دو کار نزد خداوند محبوب‌تر است: خشمی که با حلم و بردباری کنترل شود و مصیبتی که با صبر تحمل شود. (کافی ج ۲ ص ۱۱۰).

۴- قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ (ع): «النَّاسُ أَبْنَاءُ مَا يُحْسِنُونَ» مردم فرزندان آن‌چه هستند که به نیکي انجام داده‌اند (بحارالانوار ج ۱ باب ۴ ص ۲۰۴).

۵- «إِنْ أَحْسَنْتُمْ لِأَنْفُسِكُمْ وَ إِنْ أَسَأْتُمْ فَلَهَا...» اگر نیکی کردید به خود -کردید و اگر بدی و ستم کردید نیز باز هم به خود کرده‌اید (اسراء ۷).

۶- «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَ الْإِحْسَانِ...» همانا خدا خلق را فرمان به عدل و (۹۰). -احسان می‌دهد (نحل

وظیفه است بیش از آنچه بر او واجب بوده و نیز مطالبه حق خود است کمتر از آن چیزی که مجاز به دریافت آن می‌باشد (راغب، ۱۴۰۴). در حقیقت احسان مرتبه‌ای بالاتر از عدل است و اگر چه واجب نیست لکن مندوب و پسندیده شمرده شده، به طوری که خداوند مکرراً حمایت و محبت خود را به نیکوکاران و محسنین اعلام کرده است^۱ فرد مؤمن و محسن به گونه‌ای با دیگران بر خورد می‌کند که دوست می‌دارد با خودش برخورد کند^۲، در سختی و تنگدستی در راه خدا انفاق می‌کند، هنگام خشم و عصبانیت خود را کنترل می‌نماید و عفو و بخشش را در بر خورد با مردم پیشه خود قرار می‌دهد.^۳

۲-۸- ایثار: ایثار در لغت به معنای بذل کردن، دیگری را بر خود ترجیح دادن، قوت لازم خود را به دیگری بخشیدن و مقدم دانستن دیگران بر خود در کل امور است (معین، ۱۳۶۰). در فرهنگ دینی انفاق در راه خدا در رفاه و تنگدستی از مصادیق ایثار ذکر شده است. مؤمن کسی است که از آنچه دوست می‌دارد و خود طالب آن است^۴ بدون منت و تحقیر و تطمیع دیگری، انفاق نماید^۵ و هدف از آن را تنها

۱- «وَأَحْسِنُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ» و نیکی کنید که خدا نیکوکاران را دوست می‌دارد (بقره-۱۹۵).

ثُصِبُ بِرَحْمَتِنَا مَنْ نَشَاءُ وَلَا تُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ و هر که را بخواهیم به لطف خاص خود مخصوص می‌گردانیم و اجر هیچ‌کس از نیکوکاران را در دنیا ضایع نخواهیم کرد (یوسف-۵۶)

۲- قَالَ أَبِي الْحَسَنِ الرِّضَا (ع): «التَّوَّاضُعُ دَرَجَاتٌ مِنْهَا... لَا يُحِبُّ أَنْ يَأْتِيَ إِلَى أَحَدٍ إِلَّا مِثْلَ مَا يُؤْتِي إِلَيْهِ، إِنْ رَأَى سَيِّئَةً دَرَأَهَا بِالْخَسَنَةِ كَاطِمُ الْغَيْظِ، عَافٍ عَنِ النَّاسِ وَ اللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ» حضرت رضا (ع) فرمودند: تواضع (و نیکوکاری) درجاتی دارد از آن جمله است دوست نداشتن برای دیگران آنچه را که بر خود دوست نمی‌دارد، مقابله بدی با خوبی، کنترل خشم و گذشت نسبت به مردم که خداوند نیکوکاران را دوست دارد (کافی ج ۲ ص ۱۲۴)

۳- «الَّذِينَ يُنْفِقُونَ فِي السَّرَّاءِ وَ الضَّرَّاءِ وَ الْكَاطِمِينَ الْغَيْظَ وَ الْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ وَ اللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ» (متفقین) کسانی هستند که از مال خود به فقرا در حال وسعت و تنگدستی انفاق کنند و خشم و غضب خود فرو نشانند و از بدی مردم در گذرند (چنین مردمی نیکوکارند) و خدا دوستدار نیکوکاران است. (آل عمران - ۱۳۴)

۴- «لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ...» شما هرگز به مقام خاصان نخواهید رسید مگر آن‌که از آنچه دوست می‌دارید در راه خدا انفاق کنید (آل عمران - ۹۲).

۵- «الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ثُمَّ لَا يَتَّبِعُونَ مَا انْفَقُوا مِثْلًا وَ لَا ذِي لَهُمْ أَجْرٌ لَهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ» آنان که مالشان را در راه خدا انفاق کنند در پی انفاق (به مستحقان) منتهی نگذارند و آزاری نرسانند آن‌ها را پاداش نیکو نزد خدا خواهد بود. (بقره-۲۶۲)

کسب محبت و رضای الهی و نه کسب اعتبار و آبروی دنیایی در بین مردم قرار دهد.^۱ این بذل و بخشش و انفاق شامل تمامی سرمایه‌هایی است که انسان می‌تواند در اختیار داشته باشد، با صرف آن در راه خدا نفعی برای دیگران داشته و مشکلی را از برادران و خواهران دینی خود حل نماید. سرمایه‌هایی از جمله اموال و دارایی، علم و دانش، قوای ذهنی و جسمانی، عمر و زندگی و حتی حیات دنیایی و جان و به‌طور کلی تمامی آنچه خداوند روزی فرد کرده است می‌تواند شامل ایثار و انفاق در راه رسیدن به قرب الهی باشد.^۲

۲-۹- پاسداری از شخصیت مؤمن: پاسداری در لغت به معنای مراقبت، رعایت، احترام و حرمت است (معین، ۱۳۶۰). شخصیت مؤمن به عبارتی آبرو و حیثیت او در بین جامعه، مؤمنین دیگر و دوستان و آشنایان اوست. لذا پاسداری از شخصیت مؤمن در جایی مطرح می‌شود که حیثیت فرد یا در معرض خطر باشد که باید از آن مراقبت کرد، خطر را بر طرف نمود و حرمت او را پاس داشت و یا آسیب و لطمه دیده است که باید در جهت بازسازی آن و رعایت حق و احترام او تلاش نمود. در فرهنگ دینی خصوصاً اسلام از غیبت و نیز تمسخر دیگران به عنوان دو عامل از بین برنده‌ی حرمت مؤمن در جامعه به شدت نهی شده است.^۳

۶- «وَالَّذِينَ يُتَّفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ رِئَاءَ النَّاسِ وَلَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَمَنْ يَكُنِ الشَّيْطَانُ لَهُ قَرِينًا» و آنان که اموال خود را به قصد ریا و خودنمایی می‌بخشند و به خدا روز قیامت نمی‌گروند (ایشان یاران شیطانند) و هر که را که شیطان یار اوست، بسیار بد یاری خواهد داشت. (نساء - ۳۸)

۷- «إِنَّ الَّذِينَ يَتْلُونَ اللَّهَ وَ أَقَامُوا الصَّلَاةَ وَ اتَّقُوا مِمَّا رَزَقْنَا هُمْ سِرًّا وَ عَلَانِيَةً يَرْجُونَ تِجَارَةً لَنْ تَبُورَ لِيُؤْفِيَهُمْ أَجُورَهُمْ وَ يَزِيدَهُمْ مِنْ فَضْلِهِ...» و آن‌ها که کتاب خدا را تلاوت کرده و نماز به پا می‌دارند و از هر آنچه خدا روزیشان فرمود پنهان و آشکار (به نیازمندان) انفاق می‌کنند امید به تجارتي دارند که هرگز زیان و زوال نخواهد یافت تا خدا به آن‌ها پاداش کامل اعطا کند و از فضل و کرم خود بر (رویشان) بیافزاید. (فاطر - ۲۹-۳۰)

۱- «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا يَسْخَرْ قَوْمٌ مِنْ قَوْمٍ عَسَىٰ أَنْ يَكُونُوا خَيْرًا مِنْهُمْ وَ لَا نِسَاءٌ مِنْ نِسَاءٍ عَسَىٰ أَنْ يَكُنَّ خَيْرًا مِنْهُنَّ وَ لَا تَلْمِزُوا أَنْفُسَكُمْ وَ لَا تَبَاذَرُوا بِاللِّقَابِ...» ای اهل‌ایمان هرگز نباید قومی دیگر را مسخره و استهزاء کنند شاید آن قوم که مسخره می‌کنید بهترین مؤمنان می‌باشند و نیز بین زنان با ایمان قومی دیگر را سخره نکنند چه بسا آن قوم بهترین آن زنانند و هرگز عیبجویی (از هم دینان خود) نکنید و به نام لقب‌های زشت یکدیگر را مخوانید (حجرات - ۱۱).

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اجْتَنِبُوا كَثِيرًا مِّنَ الظَّنِّ إِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ أَثْمٌ وَ لَا تَحْسَبُوا وَ لَا يَغْتَابُ بَعْضُكُمْ بَعْضًا...» ای اهل‌ایمان از بسیار پندارها در حق

غیبت به معنای آن است که انسان عیب دیگری را در غیاب او بدون وجود ضرورت برای طرح آن، با دیگری مطرح نماید (راغب، ۱۴۰۴). تمسخر دیگران یعنی استهزاء، مسخره کردن و ریشخند زدن به دیگران به خاطر عیبی در او یا عملی که از سرزده است (معین، ۱۳۶۰). فرد مؤمن کسی است که دیگران را با استهزاء، ریشخند، برجسب زدن و القاب زشت و ناپسند مورد تمسخر قرار نمی دهد و در صورت مشاهده چنین برخوردی با برادر یا خواهر مؤمن خود، درصدد دفاع از حیثیت و شخصیت او بر خواهد آمد.

۲-۱۰- اطاعت از قانون: قانون یعنی مجموعه احکام و نظم بخشی هایی که روابط افراد را از جهات مختلفی (سیاسی، اجتماعی و اقتصادی) تنظیم می نماید (البستانی و المعاونین، ۱۹۷۵). در فرهنگ دینی خصوصاً اسلام قوانین عبارت است از: شرایع و احکام الهی در ابعاد فردی و اجتماعی است که از سوی خداوند به وسیله پیامبر بر بشر نازل گشته و مؤمنین ملزم به رعایت و انجام آنها می باشند. التزام عملی پیروان اسلام به دستورات الهی صراحتاً در قرآن و روایت تأکید و پیروی از خدا و رسول و اولوالامر از صفات مؤمنین شمرده شده است. منظور از اطاعت خدا و رسول، تبعیت از دستورات و احکام الهی تصریح شده در قرآن و سنت، و منظور از اطاعت اولوالامر تبعیت از جانشینان پیامبر است که علاوه بر احکام مصرحه، جهت تبیین مسائل و موقعیت‌های مختلف در هر زمان و مکان که احکامی روشن و واضح برای آنها ذکر نشده، با قوهی درایت، معنویت، اجتهاد و مصلحت سنجی خود به بیان دستورالعملی مطابق با اصول دین و مبانی اسلام مبادرت می‌نمایند. لذا در حکومت اسلامی که تحت

یکدیگر اجتناب کنید که برخی ظن و پندارها معصیت است و نیز از حال درونی هم تجسس نکنید و غیبت یکدیگر روا مدارید. (حجرات- ۱۲)

قال رَسُولُ اللَّهِ (ص): «مَا أُعْطِيَ مُؤْمِنٌ قَطُّ خَيْرَ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ إِلَّا بِحُسْنِ ظَنِّهِ بِاللَّهِ وَرِجَائِهِ لَهُ وَحُسْنِ خُلُقِهِ وَ الْكَيْفِ عَنْ إِغْتِيَابِ الْمُؤْمِنِينَ...» پیامبر خدا (ص) فرمود: به مؤمن نیکی‌های دنیا و آخرت داده نمی‌شود مگر به واسطه گمان نیکویی که به خداوند دارد، اخلاق نیکویی که (بادیگران) دارد و پرهیزی که از غیبت مؤمنین خواهد کرد. (کافی ج ۲ ص ۷۲)

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ وَ لَا تَبْطُلُوا أَعْمَالَكُمْ» ای اهل ایمان از خدا و پیامبر او اطاعت کنید و (با مخالفت خدا و رسول) اعمال خود را ضایع و باطل نگردانید (محمد- ۲۳).

«يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ وَ أُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِنْ تَنَازَرْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَ الرَّسُولِ...» ای اهل ایمان فرمان خدا و رسول و فرمانداران (از طرف خدا و رسول) را اطاعت کنید و چون در چیزی کارتان به گفتگو و نزاع کشید، به حکم خدا رسول بازگردید (نساء - ۵۹).

نظر پیامبر، معصومین و یا جانشینان به حق آنها تشکیل و اداره می‌شود و قوای مقننه در آن به وضع قوانین کلی و نیز قوانینی برای حل مشکلات روزمره حکومتی اقدام می‌نمایند، تبعیت از کلیه این قوانین مشمول اطاعت از خدا و رسول و اولی الامر خواهد بود.

۲-۱۱- خوش اخلاقی و نیکو سازی رفتار: خوش اخلاقی در لغت به معنای خوی و عادت پسندیده داشتن است (معین، ۱۳۶۰) و در فرهنگ دینی پس از عمل به واجبات، برخورد پسندیده با مردم از مکارم اخلاق، محبوب ترین اعمال و موجب کمال ایمان به خداوند شمرده شده است.^۱ حسن خلق عبارت است از: پذیرش مردم با آغوش باز، مصاحبت با آنان با کلامی شیرین و آرامش بخش و برخورد با برادران و خواهران دینی با نشاط و روی گشاده.^۲ در فرهنگ اسلام، مؤمنین به مدارا با مردم و تلاش جهت پیوند قلوب، حل مشکلات، برطرف کردن کدورت‌ها و پیش گیری از ایجاد عداوت دشمنی در بین امت اسلامی توصیه شده اند و آن را از اخلاق فاضله دانسته‌اند^۳، چرا که خطاها را می‌پوشاند و آثار آن را از بین می‌برد، جامعه را آباد

۱- اَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع) قَالَ: «أَرْبَعٌ مَنْ كُنَّ فِيهِ كَمَلَتْ إِسْلَامُهُ... الصَّدْقُ وَ الْحَيَاءُ وَ حُسْنُ الْخُلُقِ وَ الشُّكْرُ» ابي عبدالله (ع) فرمود: «چهار چیز است که در صورت رعایت آنها از سوي مؤمن اسلام او را کامل می‌شود: راستگویی، حياء، خوش اخلاقی، سپاس و شکر». (کافی ج ۲ ص ۹۹)

قال أَبُو عَبْدِ اللَّهِ (ع): مَا يَقْدَمُ الْمُؤْمِنُ عَلَى اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ بِعَمَلٍ بَعْدَ الْفَرَائِضِ أَحَبُّ إِلَيَّ اللَّهُ تَعَالَى مِنْ أَنْ يَسَعَ النَّاسَ بِخُلُقِهِ». امام صادق (ع) می‌فرماید: «هیچ عملی بعد از انجام واجبات نزد خداوند محبوبتر از آن نیست که مردم از اخلاق نیکوی فرد مؤمن در آسایش و راحتی باشند». (کافی ج ۲ ص ۱۰۰).

۲- قلت لابي عبدالله (ع): «له ما حد حسن الخلق قال (ع) تلین جناحک و تطیب کلامک و تلقی احاک بيشر حسن» از امام صادق (ع) پرسیدم: حدود اخلاق نیکو داشتن کدام است؟ امام (ع) فرمود: آن است که آغوش خود را برای رفع مشکل برادر و خواهر دینی خود بگشایی، خوش کلام باشی و با برادر مؤمن خود با روی گشاده برخورد نمایی. (کافی ج ۲ ص ۱۰۳).

۳- قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ (ع): «إِنَّ الْخُلُقَ الْحَسَنَ يَمِيكُ الْخَطِيئَةَ كَمَا تَمِيكُ الشَّمْسُ الْجَلِيدَ. ابا عبد الله (ع) فرمود: «همانا خوش اخلاقی کدورت و خطا را ذوب می‌کند همان‌گونه که آب یخ زده در برابر خورشید ذوب می‌شود». (کافی ج ۲ ص ۱۰۰).

قَالَ رَسُولُ اللَّهِ (ص): «أَفْاضِلُكُمْ أَحْسَنُكُمْ أَخْلَاقاً الْمُؤَطَّنُونَ أَكْنَافاً الَّذِينَ يَأْلِفُونَ وَ يُؤْلَفُونَ وَ تَوَطَّأَ رِحَالُهُمْ» پیامبر خدا (ص) فرمودند: «برترین شما خوش اخلاق ترین و سهل گیرترین شماست آنان که محبت می‌کنند و مورد محبت نیز واقع می‌شوند و با همسران مسامحه و توافق دارند». (کافی ج ۲ ص ۱۰۲).

می‌سازد و موجب نشاط روحی و طول عمر و ازدیاد محبت بین مؤمنین خواهد شد.^۱

۱۲-۲- امر به معروف و نهی از منکر: معروف در لغت به معنای هرگونه عملی است که عقل یا شرع نیکویی آن را تأیید کنند و منکر نیز در لغت به معنای عملی است که توسط عقل یا شرع زشتی آن ثابت شود (راغب، ۱۴۰۴). در فرهنگ دینی یکی از فروع دین اسلام که بر همگان تکلیف شده و رعایت آن موجب جلوگیری از رشد فساد و کفر و شرک و نفق در جامعه اسلامی بیان گردیده است، وظیفه امر به معروف و نهی از منکر است.^۲ امر به معروف واجب عبارت است از: توصیه‌ی دیگران به انجام واجبات و نهی از منکر شامل پیشگیری از ارتکاب به گناه و حرام الهی است. در مستحبات و مکروهات، امر و نهی مستحب است. وجوب این وظیفه دینی در واقع واجب کفایی است که اگر گروهی از مؤمنین به انجام آن

۱- ابي عبد الله (ع) قال: «البئر وَ حُسْنُ الخُلُقِ يَغْثُرَانِ الدِّيَارَ وَ يَزِيدَانِ فِي الْأَعْمَارِ» امام صادق (ع) فرمود: «نيكوكاري و خوش اخلاقي جامعه را آباد می‌سازد و موجب طول عمر (مؤمنین) می‌گردد». (کافی ج ۲ ص ۱۰۰)

۲- الْمُؤْمِنُونَ وَ الْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَ يَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ... مردان و زنان مؤمن بعضی یاور و سرپرست بعضی دیگرند، (یکدیگر را) به کار نیکو امر و از کار زشت باز می‌دارند. (توبه - ۷۱)

«وَلْتَكُنْ مِنْكُمْ أُمَّةٌ يَدْعُونَ إِلَى الْخَيْرِ وَ يَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَ يَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْكَرِ وَ أُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ» باید از میان شما جمعی دعوت به نیکی و امر به معروف و نهی از منکر کنند و آن‌ها همان رستگارانند. (آل عمران ۱۰۴).

ابو جعفر (ع) قال: سئل أمير المؤمنين (ع) عن الايمان فقال (ع): «ان الله عزوجل جعل الايمان على اربع دعائم على الصبر و اليقين و العدل و الجهاد . و الجهاد على اربع شعب على الامر بالمعروف و النهي عن المنكر و الصدق... في المواطن و شنان الفاسقين...» امام باقر (ع) فرمودند: از امير مؤمنان (ع) در مورد ايمان سؤال شد فرمودند: همانا خداوند عزيز و بلند مرتبه چهار ستون براي ايمان قرار داده است که عبارتند از: صبر و يقين و .. پس جهاد چهار جزء دارد که عبارتند از: ...عدالت و جهاد در راه خدا امر به معروف و نهی از منکر ، صلابت و شجاعت در میدان جنگ و دشمنی فاسقان. (کافی ج ۲ ص ۵۰)

قال امير المؤمنين (ع): «و ما أعمال البر كلها في سبيل الله عند الأمر بالمعروف و النهي عن المنكر إلا كنفته في بحر لحي و إن الأمر بالمعروف و النهي عن المنكر لا يقربان من أجل و لا ينقصان من رزق» امير مؤمنان (ع) فرمودند: «هر يك از اعمال خوب و حتي جهاد در راه خدا در مقايسه با امر به معروف و نهی از منكر مانند آب دهانی است که در يك دريای خروشان افکنده شود (امر به معروف و نهی از منكر دريای خروشانی است که تمامی ارزش‌ها در آن وجود دارد) به درستی که امر به معروف و نهی از منكر (هیچ زیانی به شما نرساند) و موجب مرگ شما نشود و روزی شما را کم نکند». (بحار الانوار ج ۹۷ باب ۱ ص ۸۹).

مبادرت ورزند، در این صورت از دیگران ساقط خواهد شد و مقصود از آن اقامه واجب و جلوگیری از حرام است.^۱

۲-۱۳- **عفو و گذشت:** عفو در لغت به معنای در گذشتن از خطای کسی و انصراف از عقوبت یا انتقام از اوست (راغب، ۱۴۰۴). در فرهنگ دینی عفو و گذشت در موقعیت ارتکاب خطا و ظلم دیگری در حق فرد مؤمن مطرح و حق مقابله به مثل نیز به او داده می‌شود^۲ لکن آن چه پسندیده است، بخشش هنگام قدرت در انتقام گیری است. فرد مؤمن کسی است که با چشم پوشی از خطاهای برادر و خواهر مؤمن خود و حتی ظلمی که در حق او روا داشته شده است، چنان چه فرد ظالم یا خطار کار به اشتباه خود واقف و معترف می‌باشد، با این که قدرت مقابله به مثل دارد و می‌تواند او را به سزای کار زشت خود برساند، از اودر گذرد و بدین وسیله بزرگواری و عزت را در این دنیا و مغفرت الهی را در آخرت نصیب خود نماید.^۳

۲-۱۴- **اصلاح بین افراد:** اصلاح در لغت به معنای از میان بردن کدورت و عداوت بین افراد جامعه و هر آن چه موجب فساد می‌باشد، است (راغب، ۱۴۰۴). در فرهنگ دینی آن چه موجب تشمت افراد و دوری مؤمنین از یکدیگر می‌شود ناپسند و رفع آن مورد رضای خداوند^۴ است. فرد مؤمن کسی است که با برخورد صادقانه و حسن خلق با برادران و خواهران دینی خود، از بروز اختلاف و کدورت قلبی بین مؤمنین پیشگیری می‌کند، با امر به معروف و نهی از منکر دیگران را به خوش رفتاری و رعایت حقوق

۳- رساله علمیه

۴- «و جزاء سِنَّةٍ سَيِّئَةٍ مِثْلُهَا فَمَنْ عَفَا وَ أَصْلَحَ فَأَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ...» و انتقام از بدی مردم به مانند آن رواست لکن اگر کسی عفو کرده و بین خود و خصم را به عفو اصلاح نمود پس اجر او بر خداست (شوری - ۴۰).

« و اگر در گذرند به تقوی و خدا پرستی...»-۱ «... وَ أَنْ تَعْفُوا أَقْرَبُ لِلتَّقْوَىٰ نَزْدِيكَ تَرِ اسْت (بقره - ۲۳۷) وَ إِنْ تَعْفُوا وَ تَصْفَحُوا وَ تَغْفِرُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ اگر عفو کنید و چشم بپوشید و ببخشید ، خدا شما را می بخشد چرا که ...رَحِيمٌ خداوند بخشنده و مهربان است (تغابن - ۱۴).

۲- «وَ إِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا...» و اگر دو طایفه از اهل ایمان با هم به قتال و دشمنی برخیزند شما مؤمنان باید بین آنها صلح برقرار سازید (حجرات - ۸).

افراد جامعه دعوت می‌کند، در صورت بروز اختلاف و درگیری بین امت اسلامی سعی در اصلاح بین افراد و نزدیکی قلوب مؤمنین به یکدیگر دارد.^۱

۲-۱۵- ابراز همدلی با مؤمن: همدردی در لغت به معنای غم خواری و شریک غم و درد و بلیه‌ی دیگری بودن است (معین، ۱۳۶۰). در فرهنگ دینی دستورات مؤثری وجود دارد که در جهت همیاری و همکاری با مؤمنین، فرد را موظف می‌کند و در شرایط غم، مصیبت و پریشانی برادر یا خواهر مؤمن خود، یار و مددکار او باشد و در سختی‌ها از او دستگیری و دلجویی نماید. سفارش به عیادت مریض، حمایت اجتماعی از افراد مصیبت زده، دستگیری از درماندگان و مساکین، رسیدگی به خویشان و نزدیکان و نیکی به همسایگان از جمله این دستورات است.^۲

۲-۱۶- ابراز بیزاری از مفسدان: مفسد در لغت به معنای کسی است که از اعتدال و رعایت عدالت خارج شده باشد (راغب، ۱۴۰۴) و نیز به معنای فسادکننده و تباه‌کننده است (معین، ۱۳۶۰). در فرهنگ دینی به افرادی که با عدم پذیرش دعوت خداوند به توحید و عمل به احکام و دستورات دین، در پی سلطه جویی و ظلم به دیگران و تفرقه افکنی در جامعه هستند، مفسد اطلاق می‌شود که در برابر آن مصلح به معنای مؤمن به خداوند و مروج دستورات الهی و اخلاقیات پسندیده است.^۳

۳- «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ وَ اتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ» به حقیقت مؤمنان برادر یکدیگرند پس همیشه بین برادران خود صلح برقرار سازید و خدا ترس و پرهیزگار باشید تا موردلطف و رحمت خدا گردید (حجرات - ۹).

۴- «وَ أَعْبُدُوا اللَّهَ وَ لَا تُشْرِكُوا بِهِ شَيْئاً وَ بِالْوَالِدَيْنِ إِحْسَاناً وَ بِذِي الْقُرْبَىٰ وَ الْيَتَامَىٰ وَ الْمَسْكِينِ وَ الْجَارِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَ الْجَارِ الْجُنُبِ وَ الصَّاحِبِ بِالْجَنبِ وَ ابْنِ السَّبِيلِ وَ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ إِنَّ اللَّهَ لَا يُجِبُ مَنْ كَانَ مُخْتَالاً فَخُوراً» خدای یکتا را بپرستید و هیچ چیز را شریک وی نگیرید و نسبت به پدر و مادر، خویشان و یتیمان و فقیران و همسایه بیگانه و دوستان موافق و رهگذران و بندگان و پرستاران که زیر دست شمایند، در حق آنان نیکی و مهربانی کنید (ومتواضع باشید) که خدا مردم خود پسند را دوست ندارد. (نساء - ۳۶)

۱- «وَ مِنْهُمْ مَنْ يُؤْمِنُ بِهِ وَ مِنْهُمْ مَنْ لَا يُؤْمِنُ بِهِ وَ رَبُّكَ أَعْلَمُ بِالْمُفْسِدِينَ» برخی از مردم به قرآن ایمان می‌آورند و برخی نمی‌آورند خدای تعالی تو حال بد اندیشان (و جزاء آنها) را بهتر می‌دانی. (یونس - ۴۰) «إِنَّ فِرْعَوْنَ عَلَا فِي الْأَرْضِ وَ جَعَلَ أَهْلَهَا شِيَعاً يَسْتَضَعِفُ طَائِفَةً مِنْهُمْ يُذَبِّحُ أَبْنَاءَهُمْ وَ يَسْتَحْيِي نِسَاءَهُمْ إِنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُفْسِدِينَ» همانا فرعون در زمین (مصر) تکبر و گردنکشی آغاز کرد و در میان اهل آن سرزمین تفرقه و اختلاف افکند و طایفه (بنی اسرائیل) را سخت ضعیف و ذلیل کرد پسرانشان را کشت و زنانشان را زنده گذاشت همانا فرعون مردی بسیار مفسد و بد اندیش بود. (قصص - ۴) «...وَاللَّهُ

فرد مؤمن کسی است که در سایه ایمان به خدا و عمل به احکام دین، در برابر اجرای حدود الهی در جامعه احساس مسئولیت کرده با مشرکان و کافران که در جهت هوی و هوس خود هرگونه فساد و ظلم و تباهی را بر مردم روا می‌دارند و گناه را در سطح جامعه رواج می‌دهند، خشمگین شده و به ستیز و مخالفت برخیزد.^۱

۲-۱۷- جهاد و یاری مظلوم: جهاد در لغت به معنای کارزار کردن و جنگیدن در راه حق و جدال با کافران (معین، ۱۳۶۰) و نیز به معنای تجهیز و تمهید برای دفع دشمن (راغب، ۱۴۰۴) است. در فرهنگ اسلامی بر جهاد در راه خدا با مال و جان تأکید فراوان شده^۲ به طوری که در صورت ضرورت دفاع از کیان مسلمین بر همگان واجب است که جهاد در راه خدا را بر آسایش خانواده و نزدیکان، حفظ اموال، رونق کسب و تجارت و نگهداری از خانه و کاشانه ترجیح داده، به مبارزه با مفسدان و ظالمین و یاری

يَعْلُمُ الْمُفْسِدَ مِنَ الْمُصْلِحِ ..» و خداوند از کارآنان که فساد و نادرستی کنند و (درمقابل) آنان که صلاح و درستی نماینده آگاه است. (بقره- ۲۲۰).

الْجِهَادُ عَلَيَّ أَرْبَعِ شَعْبٍ عَلَيَّ الْأَمْرُ بِالْمَعْرُوفِ وَ النَّهْيُ عَنِ الْمُنْكَرِ وَ ...۲-» . . وَ مَنْ شَنِى الْفَاسِقِينَ غَضِبَ اللَّهُ وَ مَنْ ...الْبِضْقُ فِي الْمَوَاطِنِ وَ شَتَانِ الْفَاسِقِينَ غَضِبَ اللَّهُ غَضِبَ اللَّهُ لَهُ فَذَلِكَ الْإِيْمَانُ...» جهاد (که یکی از چهار ستون است) چهار جزء دارد که عبارتند از: امر به معروف، نهی از منکر، شجاعت و صلابت . کسی که از عمل ...در میدان جنگ و خشم همراه با دشمنی نسبت به فاسقین فاسقان خشنک شود و با آنها دشمنی ورزد به خاطر خدا خشنک شده و کسی که به خاطر خدا خشنک شود خداوند نیز از خشم او خشنک می‌شود پس از ایمان است (کافی ج ۲ ص ۵۴).

۳-إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَ رَسُولِهِ ثُمَّ لَمْ يَزْتَابُوا وَ جَاهَدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَ أَنْفُسِهِمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَ أُولَئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ» منحصرأ مؤمنان (واقعی) آن کسانی که به خدا و رسول او ایمان آوردند و هیچ شک و ریبی به دل راه ندادند و در راه خدا بامال و جانشان جهاد کردند. اینان به حقیقت راستگو هستند. (حجرات - ۱۵)

إِتَّقُوا اللَّهَ وَ ابْتَغُوا إِلَيْهِ الْوَسِيلَةَ وَ جَاهِدُوا فِي سَبِيلِهِ (ای مؤمنین) از گناهان خدا بپرهیزید و به خدا توسل جوید و در راه او جهاد کنید. (مائدة - ۳۵)

إِنْفِرُوا خِفَافًا وَ ثِقَالًا وَ جَاهِدُوا بِأَمْوَالِكُمْ وَ أَنْفُسِكُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ» (برای جنگ با کافران) سبک بار و مجهز بیرون شوید و در راه خدا با مال و جان خود جهاد کنید. (توبه - ۴۱).

مظلوم بشتابند^۱ جهاد با مال و جان و جهاد با دست و زبان از جمله انواع جهاد در راه خدا و مقابله با دشمنان دین و مسلمین است (راغب، ۱۴۰۴).

بنابراین فرد مؤمن کسی است که با غیرت و شجاعت دینی خود در برابر ظلم و فساد حساسیت نشان داده و احساس مسئولیت نماید و به هنگام احتمال خطر از سوی دشمنان دین، به مبارزه با آنها بپردازد. این مبارزه چه از طریق جنگیدن و سلاح بر گرفتن، چه از طریق صرف مال و چه با استفاده از قوای بدنی و بذل جان و بهره‌گیری از بیان شیوا و مؤثر می‌تواند انجام گیرد.

۲-۱۸- حج: حج در لغت به معنای قصد زیارت کردن است (راغب، ۱۴۰۴) و در فرهنگ دینی عبارت از: قصد طواف کعبه کردن مسلمان مستطیع طبق شرایط و اعمال مخصوص می‌باشد (معین، ۱۳۶۰). فرد مؤمن کسی است که به قصد انجام وظیفه الهی و تقرب به خدا و در صورت داشتن امکانات و اسباب سفر به شهر مکه، در ایام مشخصی که برای انجام اعمال حج در دین اسلام معین گردیده حداقل یکبار در دوره زندگی خود به طواف خانه خدا و عمل به دیگر مناسک حج اقدام نماید^۲ و در این کنگره بزرگ الهی - سیاسی مسلمانان جهت برقراری اتحاد و اخوت هر چه بیشتر در امت اسلامی و اعلام برائت از دشمنان دین خدا شرکت نماید.^۳

۱- «قُلْ إِنْ كَانَ آبَاؤُكُمْ وَ أَبْنَاؤُكُمْ وَ إِخْوَانُكُمْ وَ أَزْوَاجُكُمْ وَ غَشِيرَتُكُمْ وَ أَشْوَاقُكُمْ اقْتَرَفْتُمُوهَا وَ تَجَارَةٌ تَخْشَوْنَ كَسَادَهَا وَ مَسَاكِينُ تَرْضَوْنَهَا أَحَبَّ إِلَيْكُمْ مِنْ اللَّهِ وَ (اي رسول ما) بگو... رَسُولِهِ وَ جِهَادٍ فِي سَبِيلِهِ فَتَرَبَّصُوا حَتَّى يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ امت را که ای مردم اگر شما پدران و پسران و برادران و همسران و خویشاوندان خود را و اموالی که جمع آورده‌اید و مال التجاره‌ای که از کسادی آن بیمناکید و منازل (عالی) که به آن دل خوش داشته‌اید، بیش از خدا و رسول و جهاد در راه او دوست می‌دارید منتظر باشید تا امر نافذ خدا جاری گردد. (توبه-۲۴)

وَاللَّهُ عَلِيمٌ النَّاسِ حُجَّ الْبَيْتِ مَنْ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا» و مردم را حج و ... ۲- « زیارت آن خانه (کعبه) واجب است بر هر کسی که توانایی برای رسیدن بدانجا داشته باشد. (آل عمران-۹۷)

۳- «و اذان من الله و رسوله الي الناس يوم الحج الاكبر ان الله بري من المشركين و رسوله» بزرگ‌ترین روز حج، خدا و رسولش (در جهت وحدت و یکپارچگی مومنین) به مردم اعلام می‌دارند خداوند و پیامبرانش از مشرکان بیزارند. (توبه- ۳)

«وات ذا القربى حقه و المسكين و ابن السبيل و لاتبذر تبنيراً» (اي رسول خودت و امتت) حقوق خویشاوندان و ارحام خود را اداء کن و نیز فقیران و رهگذران بیچاره را به حق خودشان برسان و هرگز اسراف روا مدار (اسراء- ۲۶).

۳- رفتار اقتصادی: چند بعدی بودن دین اسلام و توجه به تمامی جوانب زندگی بشر اعم از مادی، معنوی، شخصی و اجتماعی، از امتیازات این شریعت الهی و نشانگر جامعیت آن می‌باشد. همان گونه فرد در ارتباط با خود، خدا و دیگران وظایفی دارد، در رابطه با طبیعت و بهره‌گیری صحیح از منابع و ثروت های خدادای و نیز رشد و توسعه مادی نیز باید به رعایت دستورالعمل‌های دینی در جهت سلامت اقتصادی جامعه توجه داشته باشد. منظور از رفتار اقتصادی، بایدها و نبایدهایی است که دین اسلام برای رشد سلامت اقتصادی و کسب معاش در جامعه مطرح و فرد مؤمن را با توجه به تمایلات و نیازهای خود ملزم به رعایت آنها کرده است. مؤلفه رفتار اقتصادی شامل زیر مؤلفه‌هایی است که در پی می‌آیند.

۳-۱- تقدیر در معیشت: تقدیر در لغت به معنای اندازه گرفتن و مقیاس داشتن (معین، ۱۳۶۰) و تعیین کمیت شیئی به وسیله تفکر و تعقل در آن (راغب، ۱۴۰۴) می‌باشد. معیشت در لغت به معنای زندگانی و وسیله امرار معاش است (معین، ۱۳۶۰). لذا تقدیر در معیشت به معنای برنامه ریزی و محاسبه میزان معاش و اندازه دخل و خرج در زندگی اقتصادی است.

در فرهنگ دینی به مشی عاقلانه و محاسبه در کلیه ابعاد زندگی توجه و تأکید شده است. در بعد اقتصادی نیز تقدیر و تدبیر در معیشت از وظایف فرد مؤمن است چرا که رونق کسب و کار، ازدیاد نعمت و برکت و پیشگیری از فقر را به دنبال خواهد داشت.^۱

۳-۲- پرهیز از اسراف و تبذیر: اسراف در لغت به معنای در گذشتن از حد میانه، تلف کردن مال و ولخرجی (معین، ۱۳۶۰) و تجاوز از حد، اعم از کمی یا کیفی در هر کاری است. تبذیر در لغت به معنای تضييع مال (راغب، ۱۴۰۴)، باد دست بودن و فراخ رفتاری (معین، ۱۳۶۰) است.

۱- «سَمِعْتُ رَجُلًا يَقُولُ لِأَبِي عَبْدِ اللَّهِ (ع): «بَلَّغْنِي أْنَ إِلاَقْتِصَادَ وَ التَّدْبِيرَ فِي المَعِيشَةِ نِصْفُ الكَسْبِ فَقَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ (ع) لَابَلُّ هُوَ الكَسْبُ كُلُّهُ وَ مِنَ الدِّينِ التَّدْبِيرُ فِي المَعِيشَةِ» شنیدم مردی به ابا عبدالله (ع) می‌گفت: این مطلب به من رسیده است که میانه روی و برنامه‌ریزی در خرج زندگی نیمی از کسب است. حضرت فرمودند: نه تنها نیمی از آن بلکه کل کسب است. برنامه‌ریزی در مخارج زندگی نشانه دینداری است. (بحارالانوار ج ۶۸ باب ۸۶ ص ۳۴۹)

کمال المؤمنین في ثلاث خصال: تفقه في دينه و الصبر على النائبة و التقدیر في المعيشة؛ سه ویژگی موجب کمال ایمان خواهد شد: شناخت علوم دینی، صبر بر مصیبت و برنامه‌ریزی در خرج و برج زندگی (بحارالانوار ج ۶۶ باب ۳۸ ص ۴۰۵).

بنابراین پرهیز از اسراف و تبذیر یعنی پیشگیری و ممانعت از ولخرجی، زیاده روی و تضييع سرمایه ها و نعمات الهی. در فرهنگ دینی اسراف به صرف مال و غیر آن با هدف نامناسب و اندازه غیر متعارف و بدون نیاز اطلاق می‌شود^۱. لذا انفاق کردن مال اگر چه به میزان کم در غیر طاعت خداوند، اسراف می‌باشد زیرا با هدف نامتناسب انجام شده است (راغب، ۱۴۰۴). همچنین زیاده روی در بهره‌گیری از نعمات الهی، خوردن و آشامیدن مذموم دانسته شده است^۲.

مؤمن کسی است که در جهت طاعت و بندگی خداوند و حفظ سلامت جسمانی، مادی و معنوی خود به اندازه و با حساب از نعمات خداوند استفاده می‌نماید و از صرف شدن اموال و سرمایه های خود بدون آثار مادی و معنوی جلوگیری می‌کند.

۳-۳- پرهیز از حرص و ولع: حرص در لغت به معنای طلب به دست آوردن نعمت زیاد یا به کوشش زیاد از حد و آرزوی زوال نعمت غیر (معین، ۱۳۶۰)، افراط در آزمندی، و افراط در اراده ی انجام کاری (راغب، ۱۴۰۴) می‌باشد. در فرهنگ دینی مؤمنین می‌دانند که آن چه می‌خواهند چنان چه در جهت خواست خدا باشد، تحقق خواهد یافت و چنان چه اراده خداوند و به آن تعلق نگرفته باشد، حرص و طمع آنان در به دست آوردن آن سودی نخواهد داشت. لذا از آزمندی و زیاده خواهی پرهیز کرده و آن را آفتی برای رشد معنوی و سلامت روانی جامعه می‌دانند^۳.

۲- «إِنَّمَا الْإِسْرَافُ فِيمَا أَفْسَدَ الْمَالُ وَ أَضْرَّ بِالْبَدَنِ» همانا اسراف در اموری تحقق می‌یابد که مال را فاسد می‌کند و به بدن ضرر می‌رساند. (بحارالانوار ج ۶۶ باب ۲۷ ص ۲۶۱)

۳- «كُلُوا وَ أَشْرَبُوا وَ لَا تُسْرِفُوا إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُسْرِفِينَ» (از آن چه روزی شما شده) بخورید و بیاشامید لکن طریق اسراف را پیشه خود نسازید که خداوند اسراف کنندگان را دوست نمی‌دارد. (اعراف - ۳۱)

۱- «عن ابي عبدالله (ع) قَالَ إِنَّ مِنْ صِحِّهِ يَقِينٍ أَنْ لَا يَرْضَى النَّاسَ بِسَخَطِ اللَّهِ وَ لَا يُلْوِ هُمْ عَلَى مَالٍ يُؤْتَهُ اللَّهُ فَإِنَّ الرِّزْقَ لَا يَسْوَئُهُ حِرْصُ حَرِيصٍ وَ لَا يَرُدُّهُ كَرَاهِيَةُ كَارِهِ وَ لَوْ أَنَّ أَحَدَكُمْ قَرَّ مِنْ رِزْقِهِ كَمَا يَفِرُّ مِنَ الْمَوْتِ لَأَذَرَ كُهُ رِزْقَهُ كَمَا يُذَرُّهُ الْمَوْتُ» ابي عبدالله (ع) فرمود: (علامت یقین آن است که خشنودی مردم را به عدم رضای الهی ترجیح ندهید و آنان را به خاطر آن چه (می‌خواستید) و خداوند روزی شما نکرده، ملامت و سرزنش نکنید. محققاً رزق و روزی مطابق حرص آزمندان داده نمی‌شود و کراهت بندگان نیز مانع از دریافت آن نمی‌شود به طوری که اگر فردی (آنچنان از روزی خود کراهت داشته باشد که) از آن فرار کند همان‌طور که از مرگ خود فرار می‌کند، باز آن روزی را دریافت خواهد کرد همان گونه مرگ نیز به سراغ او خواهد آمد.) (بحارالانوار ج ۶۷ باب ۵۲ ص ۱۷۱).

لذا فرد مؤمن کسی است که با بهره‌گیری صحیح از نعمات الهی در جهت رفع نیازهای خود و نه بیش از آن، هدف و اساسی خود را رشد معنوی و کمال جویی در مسیر قرب به خداوند قرار داده، از زیاده خواهی و طمع مال دیگری می‌پرهیزد.

۳-۴- کار و تولید: تولید در لغت ایجاد کردن، پدید آوردن و زایش ثروت است (معین، ۱۳۶۰). در فرهنگ دینی و در نظام اقتصادی اسلام با تأکید بر قداست کار و تولید و کسب درآمد مشروع و نیز پرهیز از بهره‌کشی اقتصادی و مشاغل خلاف مصالح جامعه اسلامی، مؤمنین به سعی و تلاش جهت ایجاد زمینه‌های خودکفایی و عدم وابستگی اقتصادی به دیگران تشویق و ترغیب شده‌اند.^۱

در راستای هدف خودکفایی و آبادانی جامعه اسلامی، راهکارهایی را سوی بزرگان دین اسلام ارائه شده است که از آن جمله می‌توان به عمران زمین و کشت و تولید محصولات مورد نیاز^۲، دامپروری^۳ و صنعت^۴ اشاره کرد. بنابراین انسان مؤمن کسی است که در جهت خودکفایی و ایجاد زمینه استقلال

۲- «عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ (ع) قَالَ مَنْ طَلَبَ (الرِّزْقَ فِي) الدُّنْيَا اسْتِغْفَافاً عَنِ النَّاسِ وَ تَوْسِيْعاً عَلَيِ أَهْلِهِ وَ تَعْطُفًا عَلَيِ جَارِهِ، لَقِيَ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَ وَجْهُهُ مِثْلُ الْقَمَرِ لَيْلَةَ الْبَدْرِ» ابی جعفر (ع) فرمود: ((کسی که در جست و جوی مال و روزی دنیا باشد به این منظور که دست نیاز به سوی دیگران دراز نکند و درصدد ایجاد وسعت و رفاه برای خانواده‌اش باشد و همسایگانش را مورد بذل و عطوفت قرار دهد، در روز قیامت با روی باز و چهره‌ای ماه گونه، خدا را ملاقات می‌کند.)) (کافی ج ۵ ص ۷۸)

۱- «كَانَ عَلِيُّ بْنُ الْحُسَيْنِ (ع) يَقُولُ: «مَا أَرْزَعُ الزَّرْعَ لَطَلَبَ الْفَضْلِ فِيهِ وَ مَا أَرْزَعُهُ إِلَّا لِبَيْتِنَا وَ لَهُ الْفَقِيرُ وَ ذُو الْحَاجَةِ...» من کار زراعت و کشاورزی را به این قصد انجام نمی‌دهم که ثروتم زیاد شود بلکه بدین دلیل کار می‌کنم که چیزی به فقرا برسد و نیاز نیازمندان رفع شود.)) (سفينة البحار ج ۱ ص ۵۴۹).

۲- «قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ (ع): «اتَّخِذُوا الدَّوَابَّ فَإِنَّهَا زَيْنٌ وَ تَقْضِي عَلَيْهَا الْجَوَائِحَ وَ زَرَقَهَا اللَّهُ» دام‌ها را بگیرید و به پرورش آنها همت گمارید زیرا برای شما زینت‌اند و نیازهای شما را بر می‌آورند و رزقی است که خدا به شما ارزانی داشته است (بحار الانوار ج ۱ ص ۱۷۲).

۳- «قَالَ الصَّادِقُ (ع): «إِعْتَبِرْ يَا مُفَضَّلُ... وَ خَلِقَتْ لَهُ الْعَقَاقِيرُ لِأَنَّ دَيْتَهُ فَكُلِّفَتْ لِقَظَهَا وَ خَلَطَهَا وَ صَنَعَهَا وَ كَذَلِكَ تَجِدُ سَائِرَ الْأَشْيَاءِ عَلَيِ هَذَا الْمِثَالِ فَانظُرْ

سیاسی، عدالت اجتماعی، حفظ ارزش‌های دینی و حاکمیت تقوای الهی در جامعه، سعی بر کسب درآمد حلال و کمک به افزایش تولید اقتصادی از راه‌های مشروع داشته و تأمین رفاه مادی را برای خود و خانواده از اهم وظایف می‌داند.

۳-۵- توزیع عادلانه: توزیع در لغت به معنای پراکنده ساختن و تقسیم کردن است (معین، ۱۳۶۰). توزیع عادلانه یعنی رعایت مساوات در تقسیم ثروت و دادن حق هر کس مطابق شأن و تلاش او (راغب، ۱۴۰۴).

در فرهنگ اسلام، هم بر تولید و توزیع عادلانه در آمد و هم بر توزیع و تقسیم عادلانه مواد طبیعی و مصادر تولید تأکید شده است. نظام اقتصادی اسلام مبتنی بر عدالت اجتماعی و ارزش‌های انسانی، با منع درآمدهای نامشروع، احتکار، گران فروشی و انباشت بدون استفاده‌ی ثروت، زمینه‌ی اجتماعی کسب حلال و کار صحیح اقتصادی را فراهم آورده است.^۱

همچنین در این نظام اعتقاد بر این است که زمین و مواد اولیه و سایر منابع اقتصادی در اختیار همه‌ی مردم قرار دارد و بر اساس حقوق اولیه افراد و کاری که انجام می‌دهند، مواد و منابع و منافع به همه‌ی آن‌ها تعلق پیدا می‌کند (فقیهی، ۱۳۷۷). فرد مؤمن کسی است که با پرهیز از انباشت ثروت و کسب

كَيْفَ كَفَى الْخَلْقَهِ اَلْتِي لَمْ يَكُنْ عِنْدَهُ فِيهَا حَيْلُهُ وَ تَرَكَ عَلَيْهِ فِي كُلِّ شَيْءٍ مِّنْ
«...الاشياءِ مَوْضِعَ عَمَلٍ وَ حَرَكَهٖ لِمَالِهٖ فِي ذٰلِكَ مِّنَ الصَّلَاحِ»

امام صادق (ع) به مفضل فرمودند: ((این مفضل بنگر که مواد دارویی برای انسان آفریده شده است اما او مکلف گردیده که خود آن‌ها را بیابد و با ترکیبات ویژه دارو بسازد. همچنین بقیه اشیاء مانند همین نمونه که گفته شد آفریده شده است تا انسان به صنعت بپردازد. بنابراین توجه کن که موارد مورد نیاز، همه به اندازه‌ی کافی آفریده شده، اما آماده کردن آن‌ها برای مصرف نیاز به کار و صنعت دارد. (بحارالانوار ج ۳ ص ۸۶ و ۸۷)

۴- «وَالَّذِينَ يَكْنِزُونَ الذَّهَبَ وَ الْفِضَّةَ وَ لَا يُنْفِقُونَهَا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَبَشِّرْهُمْ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ...» کسانی را که طلا و نقره (سرمایه) ذخیره می‌کنند و آن را در راه خدا و استفاده‌ی مردم به کار نمی‌گیرند، به عذاب دردناک بشارت ده. (توبه ۳۴ -

أَنْ فِي كَثِيرٍ مِنْهُمْ ضَيْقًا فَاحِشًا وَ شَحًّا قَبِيحًا وَ اِحْتِكَارًا لِّلْمَنَافِعِ وَ تَحَكُّمًا...»
فِي الْبَيَاعَاتِ وَ ذٰلِكَ بِأَنَّ مَضْرَةَ عَلِي الْعَامِهٖ وَ غَيْبُ عَلِي الْوَلَاةِ قَامَنُغٌ مِّنْ
اِلْحِتِكَارِ...» امیرالمومنین (ع) به مالک اشتر فرمود: ((بدان که بسیاری به شدت چشم تنگ هستند و طمع و بخلی زشت دارند و منافع مردم را احتکار می‌کنند و در معامله زور می‌گویند و این فتح باب موجب زیان همگان و باعث عیب و عار و الیان است، پس از احتکار جلوگیری کن)). (بحارالانوار ج ۱۰۰ ص ۸۸)

درآمدهای نامشروع، با توزیع عادلانه مشروع بخشی از درآمد حلال خود به مستحقان و مستضعفان امت اسلام، حقوق مالی و شرعی خود را ادا می‌کنند.^۱

۳-۶- صرفه‌جویی در مصرف: مصرف در لغت به معنای به کاربردن و خرج کردن است (معین، ۱۳۶۰). در فرهنگ اسلامی مصرف و بهره برداری نیکو از مواهب طبیعی و نعمات الهی در جهت سازگاری با معنویت و امور اخروی جایز دانسته شده است به طوری که موجب کمال و تقرب به خدا گردد و فرد را از حق باز ندارد.^۲ مصرف مال جهت تقرب به خدا در دنیا و آخرت^۳، مصرف مال در اهداف عالی‌ه‌ی معنوی نظیر صله‌ی رحم^۴، نیکی به دیگران^۵، دستگیری از فقرا و انفاق به محرومان و مساکین^۶، مصرف

۱- امام علی (ع) می‌فرماید: «هَلْ تَعْرِفُونَ شَرَائِعَ الْإِسْلَامِ وَ شُرُوطَهُ... فَقَالَ هِيَ وَ اللَّهِ أَكْثَرَ مِنْ أَنْ تُخْصِيَ... وَ إِخْرَاجُ الزَّكَاةِ مِنْ حَلِهَا وَ وَضْعُهَا فِي أَهْلِهَا وَ إِخْرَاجُ الْخُمْسِ وَ مِنْ كُلِّ مَا يَمْلِكُهُ... وَ الْعَدْلُ فِي الرِّزْقِ وَ الْقِسْمُ بِالسُّوْبَةِ وَ الْقَوْلُ بِالْحَقِّ...» آیا شرایع اسلام و شروط آن را می‌دانید؟ قسم به خدا که آن شرایع بیش از آن است که به شماره آید از آن جمله است دادن زکات از مال کسب شده‌ی حلال خود به اهل مستحق آن و دادن خمس از کل آن چه که مالک می‌شوی و نیز از آن جمله است رعایت عدل و انصاف نسبت به زیردستان و تقسیم (اموال) به طور مساوی بین آن‌ها و گفتن سخن حق. (بحار ج ۶۵ باب ۲۷ ص ۳۹۳)

۲- «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تُلْهِكُمْ أَمْوَالِكُمْ وَ لَا أَوْلَادُكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ» ای اهل ایمان مبادا هرگز مال و فرزندان‌تان شما را از یاد خدا غافل سازد. (منافقون - ۹)

۳- امام سجاد می‌فرماید: «اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ خَيْرَ الْمَعِيشَةِ، مَعِيشَةَ أَقْرَبِي بِهَا عَلِيَّ جَمِيعِ حَاجَاتِي، وَ أَتَوَسَّلُ بِهَا إِلَيْكَ فِي حَيَاةِ الدُّنْيَا وَ فِي آخِرَتِي» خدایا! از تو بهترین مال و وسیله‌ی زندگی را مسئلت می‌کنم. مالی که با آن بتوانم همه‌ی نیازهایم را تأمین کنم و با آن در زندگی دنیا و آخرت به قرب تو نایل شوم. (بحارالانوار ج ۹۰ ص ۱۲).

۴- قَالَ رَسُولُ اللَّهِ (ص): «أُمَّتِي فِي الدُّنْيَا عَلَيَّ ثَلَاثَةَ أَطْبَاقٍ... وَ أَمَّا الطَّبَقُ الثَّانِي فَإِنَّهُمْ يُجِبُونَ جَمْعَ الْمَالِ مِنْ أَطْيَبِ وُجُوهِهِ وَ أَحْسَنِ سُبُلِهِ يُصَلُّونَ بِهِ أَرْحَامَهُمْ وَ يَبْرُونَ بِهِ إِخْوَانَهُمْ وَ يُوَسِّونَ بِهِ فُقَرَاءَهُمْ...» پیامبر اکرم (ص) فرمودند: ((امت من در بهره‌مندی از دنیا سه دسته‌اند... و اما دسته دوم کسانی هستند که دوست دارند از پاک‌ترین راه و بهترین طریق (شرعی) مال را به دست آورند و آن را در طریق صله‌ی رحم، و بر و نیکی به مؤمنان و کمک به بیچارگان و دیگر امور معنوی صرف کنند.)) (بحارالانوار ج ۱۰۰ ص ۲۳ و ۲۴).

۵- همان

۶- همان

مال جهت سلامت بدنی^۱، بهداشت روانی و بهبود شئون زندگی^۲، بالاخره مصرف مال جهت رفاه خانواده^۳ و حفظ آبرو و ادای دین^۴ از جمله موارد مصرف مناسب است که در دین اسلام بر آن تأکید شده و آن را وسیله‌ای برای رشد مؤمنین معرفی کرده است.

۳-۷- ادای حقوق مالی (خمس و زکات و مالیات): اداء در لغت به معنای به جا آوردن و پرداختن دینی است که بر شخص فرض و لازم می‌باشد (معین، ۱۳۶۰). در فرهنگ اسلامی، نظام اقتصادی مناسب نظامی نیست که تنها درصدد رفع نیازهای بشر باشد، بلکه رفع نیازها در جهتی خاص یعنی تحقق عدالت اجتماعی و تأمین رفاه برای همه‌ی افراد جامعه مورد نظر است (اعرافی و همکاران، ۱۳۷۶). بر پایی حکومت اسلامی در جهت رسیدن به هدف مذکور ضروری است و قوانین موضوعه در آن برای آحاد ملت مسلمان واجب الاجرا می‌باشد. یکی از این قوانین، پرداخت به موقع حقوق مالیاتی برای صاحبان درآمد، جهت کمک به رشد هر چه بیشتر تولید و توزیع امکانات بهره‌وری در سطح جامعه است. پرداخت خمس و زکات از وظایف و واجبات اقتصادی دینی است که طبق ضوابط خاص انجام می‌شود و از نظر اهمیت در ردیف به پای داشتن نماز که ستون دین می‌باشد، قرار گرفته است.^۵

۷- قال الباقِر (ع): «هِيَ (الدَّانِيَةُ وَ الدَّرَاهِمُ) خَوَاتِيمُ اللَّهِ فِي أَرْضِهِ جَعَلَهَا اللَّهُ مَصْلَحَةً لِخَلْقِهِ وَ بِهَا تَسْتَقِيمُ شُئُونُهُمْ وَ مَطَالِبُهُمْ...» امام باقر ع فرمودند: ((دینارها و درهم‌ها چیزهای ارزشمند خدا در زمین‌اند که خداوند آن‌ها را وسیله‌ی صحت و سلامتی (بهداشت بدنی و روانی) مردم قرار داده است. آنان به وسیله‌ی مال خود شئون زندگی خود را بهبود می‌بخشند و نیازهایشان را تأمین می‌کنند.)) (الحیة ج ۳ ص ۱۷۷ به نقل از امال شیخ طوسی ج ۲ ص ۱۳۳).

۸- رجوع به روایت قبل

۱- «مَنْ طَلَبَ هَذَا الرِّزْقَ مِنْ حَلِّهِ لِيَعُوذَ بِهِ عَلَي نَفْسِهِ وَ عِيَالِهِ كَانَ كَالْمُجَاهِدِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ» کسی که روزی خود را از راه حلال کسب کند تا خود و خانواده‌اش از آن بهره‌مندگردند، همانند کسی است که در راه خدا جهاد می‌کند. (کافی ج ۵ ص ۹۳ و وسائل ج ۱۷ ص ۲۰ باب ۴)

۲- سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ (ع) يَقُولُ: «لَا خَيْرَ فِيمَنْ لَا يُجِبُ جَمَعَ الْمَالِ مِنْ حَلَالٍ يَكْفُ بِهِ وَجْهَهُ وَ يَقْضِي بِهِ ذِيئَهُ وَ يَصِلُ بِهِ رَحْمَةً» از ابی عبدالله (ع) شنیدم که فرمود: ((کسی که دوست ندارد از راه حلال مال جمع کند تا به وسیله‌ی آن آبروی خود را حفظ نماید و قرضش را ادا کرده و به صلح رحم بپردازد، خیر نخواهد دید.)) (کافی ج ۵ ص ۷۲)

۳- «قَالَ رَسُولُ اللَّهِ (ص) هَلْ تَعْرِفُونَ شَرَايِعَ الْإِسْلَامِ وَ شُرُوطَهُ... فَقَالَ هِيَ وَاللَّهِ أَكْثَرُ مَنْ أَنْ تُخْصِيَ... وَ إِخْرَاجُ الزَّكَاةِ مِنْ حَلِّهَا وَ وَضْعُهَا فِي أَهْلِهَا وَ إِخْرَاجُ الْخُمْسِ مِنْ كُلِّ مَا يَمَّ أَحَدٌ مِنَ النَّاسِ حَتَّى يَرْفَعَهُ إِلَيَّ وَ لِي الْمُؤْمِنِينَ وَ أَمِيرُهُمْ...» پیامبر اکرم (ص) در مورد شرایع دین اسلام و شروط (تحقق) آن فرمودند: «این شرایع و احکام بسیار و از آن جمله است جدا کردن زکات از

خمس عبارت است از: این که هرگاه انسان از تجارت یا صنعت یا کسب‌های دیگر مالی به دست آورد، چنان چه از مخارج سال خود او و عیالاتش زیاد بیاید باید یک پنجم آن را طبق ضوابط جهت کمک به فقراء و یاری مستمندان پراخت نماید و مؤمنین به آن سفارش شده‌اند.^۱ مشابهاً زکات برای رفع فقر و محرومیت اقتصادی جامعه مصرف شده و به برخی محصولات کشاورزی، دامپروری و معدن تعلق می‌گیرد.^۲ در واقع محرومان جامعه در دارایی‌های متمولین حقی دارند که باید به آنها ادا شود. البته پرواضح است افرادی که در جامعه بدون هیچ گونه تلاشی برای امرار معاش خود، همواره دست‌گدایی به سوی دیگران دراز کرده، با تحریک احساسات انسانی افراد، این را وسیله‌ای برای درآمد خود قرار داده و بعضاً چهره‌ی حکومت اسلامی را زشت و کریه جلوه می‌دهند، مستحق کمک مالی از طریق پاسخ مثبت به تکدی‌گریشان نخواهند بود، بلکه باید طریق صحیح بهره‌گیری از این کمک‌ها و ترفیع انگیزه در به کار بستن تلاش و همت خود جهت کار اقتصادی سالم به آنان معرفی شود. این از وظایف حکومت اسلامی است که ولی امر در آن با امکاناتی که در اختیار او گذاشته می‌شود، زمینه را برای رشد اقتصادی و ایجاد فرصت‌های تولیدی و شغلی مهیا خواهد کرد.

فرد مؤمن کسی است که با به جا آوردن فرایض دینی، در جهت رفع محرومیت و توسعه رفاه جامعه و بر اساس احکام اقتصادی اسلام، با پرداخت دیون مالی، اموال و دارایی‌های خود را از هر گونه مال حرام که باید به افراد دیگر تعلق گیرد و آنها از آن سودمند گردند پاک گردانیده و در جهت تقرب و رضای الهی به کسب حلال می‌پردازد.

مال حلال خود و دادن آن به اهل مستحق و مستضعف و نیز از آن جمله است جداکردن خمس از آن چه فرد مالک آن می‌شود که باید در اختیار ولی امر مسلمین (جهت رفع فقر و محرومیت) قرار گیرد» (بحارالانوار ج ۶۵ باب ۲۷ ص ۳۹۳).

۴- رساله‌ی عملیه

۵- وَ فِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ لِّلسَّائِلِ وَالْمَخْرُومِ وَ (مومنین) در اموال خود برای فقیر سائل و محروم حقی منظور می‌دارند. (ذاریات - ۱۹).

«...الامصلین... الَّذِينَ فِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ مَعْلُومٌ لِّلسَّائِلِ وَ الْمَخْرُومِ» مگر نمازگزاران حقیقی... کسانی که در مال و دارائی خود برای فقیر سائل و فقیر آبرومند محروم حقی معین و معلوم قرار می‌دهند. (معارج ۲۲- ۲۵).

گستره‌ی پژوهش‌های داخلی در زمینه‌ی ساخت مقیاس‌های دینی

امروزه پژوهشگران مسلمان با علاقه و حساسیت قابل‌تقدیری به پژوهش در زمینه‌ی روان‌شناسی اسلامی، دین و دین‌داری و عملیاتی کردن مؤلفه‌های آن با استفاده از منابع قرآن و احادیث ائمه معصومین پرداخته‌اند. الگوهای متفاوتی از موضوع روان‌شناسی اسلامی و نیز ساختار معارف و تعالیم مذهبی خصوصاً در کشور اسلامی ما ارائه شده و وضعیت دین‌داری افراد در جامعه مورد مطالعه قرار گرفته است. با این حال، یکی از مهم‌ترین پرسش‌هایی که درباره‌ی مطالعات روان‌شناسی مذهب مطرح می‌شود این است که آیا اصولاً مطالعه‌ی علمی مذهب میسر است؟ و در صورت میسر بودن آیا ابزاری معتبر برای ارزیابی نگرش‌های مذهبی افراد جامعه و سنجش میزان دین‌داری آنان موجود است؟ براین اساس به بررسی ادبیات مربوط به مطالعات انجام شده در این زمینه پرداخته خواهد شد. ابتدا به اختصار پژوهش‌های انجام شده در این زمینه تا قبل از انقلاب اسلامی و سپس به تفصیل به گزارش مطالعات صورت گرفته پس از انقلاب مرور خواهد شد. بدیهی است ترتیب ارائه این گزارش‌ها بر اساس سال انجام پژوهش خواهد بود.

علوان آبادی (۱۳۵۲) با هدف سنجش نگرش مذهبی دانش‌آموزان دبیرستانی، پرسشنامه‌ای مبتنی بر روش فرافکنی مشتمل بر ۲۰ پرسش کامل کردنی و ۵ پرسش به صورت حکایت ساخته است. ذهنی بودن شیوه‌ی تصحیح و نمره‌گذاری این پرسشنامه مبتنی بر داده‌های فرافکنی شده است. گزارش نکردن روایی و پایایی از اشکالات این ابزار می‌باشد.

گلریز (۱۳۵۳) با هدف سنجش نگرش مذهبی افراد، براساس برداشتی از نظریه جهت‌گیری مذهبی درون‌سو و برون‌سوی آلپورت، پرسشنامه‌ی نگرش سنج مذهبی را ساخت. این پرسشنامه مشتمل بر ۲۵ پرسش است و با آزمون آلپورت همبستگی ۰/۸۰ دارد. عدم تفکیک انگیزش و نگرش مذهبی و نیز عدم گزارش پایایی برای این پرسشنامه از اشکالات ابزار است. این پرسشنامه از زمان ساخت تاکنون مورد استفاده‌ی تقریباً اکثر پژوهش‌ها در زمینه نگرش مذهبی در ایران بوده است، (اسلامی ۱۳۷۶، طهماسبی پور و کمانگیری، ۱۳۷۵ را ببینید). ایرادهای وارده به این پرسشنامه، به‌خصوص عدم تفکیک نگرش و انگیزش مذهبی در این پژوهش‌ها نیز رفع نشده است.

سراج زاده (۱۳۷۵) به منظور سنجش نگرش‌ها و رفتارهای دینی نوجوانان تهرانی با استفاده از روش نمونه‌گیری خوشه‌ای دو مرحله‌ای، ۳۹۱ نفر دانش‌آموز دبیرستانی را از مناطق جغرافیایی شمال و جنوب تهران انتخاب و مورد مطالعه قرار داد.

این پژوهشگر ضمن معرفی دین‌داری، به عنوان پدیده‌ای چند بعدی، قابلیت ایجاد تطبیق را بین الگوی گلاک و استارک (۱۹۶۵) و دین اسلام اشاره کرده و از آن برای سنجش دین‌داری نوجوانان استفاده کرده است. او با توجه به ابعاد مختلف این الگو (ابعاد اعتقادی، مناسکی، عاطفی، فکری و پی‌آمدی) ابزاری برای سنجش دین‌داری ساخته است. شرح مفصل این الگو در زیر ارائه می‌شود:

به نظر گلاک و استارک (۱۹۶۵) در همه‌ی ادیان دنیا، به رغم تفاوت‌هایی که در جزئیات وجود دارد، عرصه‌های مشترکی برای تجلی دین‌داری وجود دارد. این عرصه‌ها را می‌توان ابعاد مرکزی و محوری دین‌داری محسوب کرد که عبارتند از:

۱- بعد اعتقادی یا باورهای دینی که عبارت است از: باورهایی که انتظار می‌رود پیروان آن دین بدان‌ها اعتقاد داشته باشند.

۲- بعد مناسکی یا اعمال دینی شامل اعمال دینی مشخص همچون عبادت، نماز، شرکت در آیین‌های دینی خاص، و روزه گرفتن است که انتظار می‌رود در هر دین به جا آورده شوند.

۳- بعد تجربی یا عواطف دینی ناظر به عواطف، تصورات و احساسات مربوط به داشتن ارتباط با جوهری ربوبی، همچون خدا و یا واقعیتی غایی یا اقتداری متعالی است.

۴- بعد فکری یا دانش دینی، مشتمل بر اطلاعات و دانسته‌های مبنایی در مورد معتقدات هر دین است که پیروان هر دین باید آن‌ها را بدانند.

۵- بعد پیامدی یا آثار دینی ناظر به اثرات باورها، اعمال، تجارب و دانش دینی بر زندگی روزمره پیروان است.

پژوهشگر بر این باور است که اگر بخواهیم ابزار سنجش برای دین‌داری مسلمانان را بر اساس ابعاد فوق تدوین کنیم، مجموعه‌ای از باورها که «اصول دین» خوانده می‌شوند را می‌توان باورهای دینی قلمداد کرد. اصول دین اسلام عبارتند از: اعتقاد به خدا یا توحید، نبوت، معاد و امامت. اعتقاد به انجام و رعایت

اعمال دینی نظیر نماز، روزه و جهاد را نیز می‌توان از باورهای دینی قلمداد کرد. در مورد با بعد مناسکی نمازهای روزانه، روزه گرفتن را می‌توان جزء بعد مناسکی تلقی کرد. در مورد عواطف دینی در دین اسلام مانند دو دین توحیدی دیگر مسیحیت و یهودیت، عواطف و احساساتی نظیر ترس از خدا، توبه، تقرب به خدا را می‌توان در این بعد قرار داد. برطبق دین اسلام استانداردهای رفتاری فراوانی است که یک مسلمان باید در زندگی روزمره آن‌ها را رعایت کند. حجاب، پرهیز از اسراف و خوردن غذاها و آشامیدنی‌های خاص جزء بعد پیامدی قرار می‌گیرند.

هم‌چنین **سراج‌زاده (۱۳۷۵)** با بررسی پژوهش‌های داخلی و خارجی به این نتیجه دست یافت که بعد فکری دین‌داری در جوامع غربی معرف معتبری برای دین‌داری نیست و در دین اسلام نیز به دلیل آن‌که در بیشتر کشورهای اسلامی آموزش دینی بخشی از آموزش اجباری در نظام آموزش و پرورش است، نمی‌تواند معرف معتبری برای دین‌داری، به ویژه در مورد دانش‌آموزان باشد. لذا این بعد را مورد سنجش قرار نداد. هم‌چنین او برای ساخت ابزار سنجش دین‌داری از عباراتی که در پژوهش پوریوسفی (۱۹۸۴) به کار رفته بود استفاده کرده و تغییرات جزئی در برخی از کلمات آن داد تا برای سن پاسخ‌گویان و نیز اسلام شیعی مناسب شود. بدین ترتیب ابتدا یک مقیاس دین‌داری متشکل از ۲۶ عبارت که هر کدام با طیف لیکرت ۵ ارزشی ارزیابی می‌شدند تدوین شد. این عبارات چهار بعد اعتقادی، عاطفی، پیامدی و مناسکی دین‌داری را مورد سنجش قرار می‌داد. سپس یک مطالعه‌ی مقدماتی انجام شد تا هم عملی بودن اجرای پرسشنامه و هم اعتبار آن برای نمونه‌ای از دانش‌آموزان آزمون شود. بدین منظور پرسشنامه را ۶۰ نفر از دانش‌آموزان (۳۰ پسر و ۳۰ دختر) در ۴ دبیرستان در منطقه ۹ شهر تهران تکمیل کردند. برای پایایی^۱ پرسشنامه، ۱۵ روز بعد از اجرای نخست، از پاسخ‌گویان خواسته شد تا مجدداً به پرسشنامه پاسخ دهند. این مطالعه‌ی مقدماتی نشان داد که پرسشنامه از اعتبار قابل ملاحظه‌ای برخوردار است. ضریب آلفای استاندارد شده ۰/۶۳ و ضریب همبستگی نمرات نوبت اول و دوم ۰/۸۰ بود. بر این اساس پرسشنامه‌ی تدوین شده جهت اجرای نهایی مناسب تشخیص داده شد و روی گروه نمونه اجرا شد.

به منظور بررسی پایایی و روایی^۲ مقیاس دین‌داری مذکور از سه رویکرد مختلف استفاده شد. در وهله‌ی نخست برای بررسی روایی صوری مقیاس کلیه‌ی عبارات به دقت توسط چند نفر از دانشجویان

^۱ . reliability

^۲ . validity

دکتر، که با اسلام آشنایی کامل داشتند، بررسی شد. همه‌ی آنان روایی عبارات را تأیید کردند. روایی سازه‌ی مقیاس نیز به وسیله‌ی پیوند تفاوتی بین جنسیت و دین‌داری مورد آزمون قرار گرفت. در حالی که پژوهش‌های انجام شده در جوامع غربی نشان‌دهنده‌ی تفاوت معناداری بین زنان و مردان از نظر گرایش‌های دینی است (زنان گرایش بیشتری نسبت به دین داشتند تا مردان) نتایج کاربرد سنجش دین‌داری گلاک و استارک (۱۹۶۵) در بین دانشجویان مسلمان ایرانی در یکی از دانشگاه‌های انگلستان و در بین دانش‌آموزان دبیرستانی تهران (هم در مطالعه‌ی مقدماتی و هم در اجرای نهایی) با نتایج پیش گفته همخوان نبود. به عبارت دیگر، اگر چه نمرات زنان اندکی بیشتر از مردان بود، اما این تفاوت از نظر آماری معنادار نبود. احتمالاً این نتایج متضاد مرتبط با فرهنگ دینی متفاوت جوامع غربی و اسلامی است. برای ارزیابی روایی بیرونی^۱ مقیاس، از پاسخ‌گویان خواسته شد تا التزام دینی خود را روی یک طیف خطی ده قسمتی مشخص کنند. نتایج نشان داد که ضریب همبستگی پیرسون بین دین‌داری کلی و ارزیابی از خود قوی‌تر از سایر ابعاد بود (۰/۶۲)؛ در حالی که بعد اعتقادی ضعیف‌ترین رابطه را با ارزیابی از خود داشت (۰/۴۲). این نتایج نشان‌دهنده‌ی روایی بیرونی مقیاس است.

برای آزمون پایایی مقیاس نیز از روش بازآزمایی^۲ و روش همسانی درونی^۳ استفاده شد. به طور کلی، در اجرای نهایی پرسشنامه ضریب آلفای کرونباخ برای ابعاد مختلف دین‌داری بین ۰/۷۲ تا ۰/۸۳ بوده و در مورد ابزار سنجش کلی دین‌داری (که بر اساس نمره‌ی پاسخ‌گویان در ۴ بعد فرعی دین‌داری محاسبه شد) این ضریب برابر با ۰/۸۳ بوده است.

نتایج پژوهش فوق‌مبین این بود که دانش‌آموزان دبیرستانی مورد مطالعه در مجموع دارای گرایش‌ها و علائق دینی بالایی بودند، به طوری که ۵۰ درصد دارای نمرات بالا، ۴۵/۸ درصد دارای نمرات متوسط و ۴/۲ درصد دارای نمرات پایینی بودند (میانگین نمره‌ی دین‌داری کلی این آزمودنی‌ها ۳/۵۷ از ۵ بود). هم‌چنین مشاهده شد که گرایش و عواطف دینی دانش‌آموزان افراد ساکن در مناطق شمالی کمتر از دانش‌آموزان افراد ساکن در جنوب شهر بود. در مورد رابطه‌ی جنسیت با دین‌داری بین دختران و پسران تفاوت معناداری از نظر دین‌داری مشاهده نشد. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که نمرات دین‌داری دانش‌آموزان در ابعاد مختلف دین‌داری کاملاً متفاوت بوده، به طوری که التزام دانش‌آموزان به بعد اعتقادی قوی‌تر از سایر ابعاد بوده و پس از آن بعد عاطفی قرار گرفته است.

1. external validity

2. test-retest

3. internal consistency

به طور کلی، اگر چه پژوهشگر به تفصیل به زیربنای نظری و تجربی پژوهش پرداخته، اما پژوهش او از نظر روش شناسی دارای ضعف بوده و فاقد روایی سازه^۱ است که یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های روان‌سنجی در مقیاس‌سازی می‌باشد. هم‌چنین پژوهشگر فقط به ارائه تبیین‌های شخصی در مورد عدم روایی سازه‌ی مقیاس خود اکتفا کرده است و کوششی برای رفع این نقص روش شناختی نکرده است. از طرف دیگر تطبیق مدل گلاک و استارک (۱۹۶۵) با دین اسلام و ساخت مقیاس دین‌داری بر اساس آن مدل بسیار سؤال برانگیز می‌باشد.

آرین (۱۳۷۸) نیز در پژوهشی که روی ۲۰۱ نفر ایرانی مقیم کانادا انجام داد، رابطه‌ی دین‌داری و روان‌درستی را در ایرانیان مقیم کانادا مورد بررسی قرار داد. او به این منظور آزمون سنجش دین‌داری افراد مسلمان را تهیه و برای اولین بار در پژوهش خود به کاربرد. فرایند ساخت، به کارگیری و ویژگی‌های روان‌سنجی آزمون پیش‌تر به شرح زیر می‌باشد:

پژوهشگر اشاره کرده است که هر چند پژوهشگران بزرگی مانند رودن بری^۲ و آسیموف^۳ معتقدند که با پیشرفت علمی، جامعه‌ی جهانی به سوی یک جامعه‌ی غیر دینی در حرکت است، اما توجه صاحب‌نظران و پژوهشگران حوزه‌های روان‌شناسی و جامعه‌شناسی به مطالعات دینی و روان‌شناسی دینی نشان‌دهنده‌ی این است که در صحنه‌ی جهانی دین اهمیت خود را همچنان حفظ کرده است (سلر^۴، ۱۹۹۸). لذا پژوهش در زمینه‌ی دین‌داری و سلامت روانی از اهمیت خاصی برخوردار است.

این پژوهشگر، برای سنجش دین‌داری آزمودنی‌ها اقدام به تهیه‌ی آزمون سنجش دین‌داری افراد مسلمان کرده است. این آزمون شامل ۲۳ پرسش است که بر اساس بررسی و مطالعه‌ی پرسشنامه‌های موجود سنجش دین‌داری و با توجه به احادیث و روایات اسلامی تهیه شده است. لازم به توضیح است که پاسخ‌گو برای پاسخ‌گویی به هر پرسش این آزمون یکی از موارد خیلی زیاد، زیاد، متوسط، کم و خیلی کم را انتخاب می‌کند (خیلی کم=۱ و خیلی زیاد=۵). سپس نمرات تمام پرسش‌ها با هم جمع شده

1. construct

2. Rodden Berry

3. Asimov

4. Sellar

و نمره‌ی کلی فرد را تشکیل می‌دهد (سؤال ۱۲ و ۱۷ به صورت معکوس نمره‌گذاری شده است). لازم به ذکر است که پرسش‌ها ۲۱ و ۲۲ این پرسشنامه به صورت انفرادی و بدون در نظر گرفتن بقیه‌ی پرسش‌ها محاسبه می‌شوند و پرسش ۲۳ یک پرسش باز پاسخ است. این پرسشنامه ۳ بعد باورهای دینی، اعمال دینی و تعامل الهی را مورد سنجش قرار می‌دهد و به صورت انفرادی برای آزمودنی‌ها اجرا شده است.

پس از تهیه‌ی آزمون سنجش دین‌داری افراد و قبل از اجرای نهایی، این آزمون طی یک مطالعه‌ی مقدماتی روی ۵۰ نفر دانشجوی رشته روان‌شناسی دانشگاه علامه طباطبایی در تهران اجرا شد و برای سنجش پایایی آن از آلفای کرونباخ استفاده شد. ضریب آلفای کرونباخ آن برابر با ۰/۹۲ به دست آمد که نشان دهنده‌ی همسانی درونی، پایایی و ثبات بالای آزمون بود.

هم چنین در نمونه‌ی پژوهش یعنی ایرانیان مقیم کانادا نیز ضریب پایایی آزمون سنجش دین‌داری محاسبه شد و ضریب آلفای کرونباخ برابر با ۰/۹۳ به دست آمد. برای سنجش پایایی تک تک سؤالات آزمون نیز از روش لوپ^۱ (با حذف هر سؤال و محاسبه‌ی مجدد پایایی پرسش‌های باقی مانده) استفاده شد. نتایج نشانگر آن بود که فقط پرسش ۲۱ پرسشنامه از پایایی اندکی برخوردار بود.

به منظور سنجش روایی از روش تحلیل عاملی استفاده شد. نتایج تحلیل عاملی نشان دهنده‌ی سه عامل بود. پرسش‌ها ۱ تا ۶ باورهای دینی، سؤالات ۷ تا ۱۱ اعمال دینی و پرسش‌ها ۱۲ تا ۲۰ تعاملات الهی آزمودنی‌ها را مورد سنجش قرار می‌داد.

لازم به توضیح است که پژوهش برای کسب اطلاعات دقیق‌تر و عمیق‌تر با ۱۵ نفر از آزمودنی‌های پژوهش مصاحبه‌ی نیمه ساختار یافته‌ای را در زمینه‌ی باورها، اعمال و عواطف دینی آنان انجام داد که نتایج آن به او در بحث و نتیجه‌گیری از یافته‌های پژوهش کمک فراوانی کرد.

سایر ابزارهای این پژوهش عبارت بودند از: پرسشنامه‌ی اطلاعات فردی (۱۰ پرسش)، آزمون صورت (۱ پرسش)، آزمون رضایتمندی از زندگی (۵ پرسش) و آزمون سنجش افسردگی بک (۱۳ پرسش)، که ویژگی‌های روان‌سنجی کلیه‌ی ابزارهای پیش گفته به تفصیل در فصل سوم پژوهش مورد بحث ارائه شده است.

1. Loope

نتایج این پژوهش نشان دهنده‌ی رابطه‌ی معناداری بین دین‌داری و سلامت روان در ایرانیان مقیم کانادا بود. در حالی که هیچ‌گونه رابطه‌ی معناداری بین دین‌داری و میزان تحصیلات مشاهده نشد. این نتیجه با نتایج پژوهش‌های پیشین انجام شده در کشورهای غربی که بیانگر رابطه‌ی منفی بین علم و ایمان دینی بودند، ناهمخوانی داشت. از طرفی، نتایج پژوهش گویای این بود که افسردگی به داشتن رابطه‌ی معنادار و منفی با باورهای دین‌داری، هیچ‌گونه‌ی رابطه‌ای با رفتارهای دینی و تعاملات الهی ندارد. به عبارت دیگر، ایمان و اعتقادات دینی میزان افسردگی را کم می‌کند. هم‌چنین دین‌داری با دو مقیاس رضایت‌مندی از زندگی و مقیاس صورت که به ترتیب ابعاد روان‌شناختی و عاطفی (عاطفه‌ی مثبت) روان‌درستی را می‌سنجند رابطه‌ی مثبت و معناداری دارد.

از جمله ویژگی‌های بارز پژوهش فوق بررسی عمیق و گسترده‌ی زیر بنای نظری متغیرهای پژوهش از جمله دین‌داری و استفاده از دو ابزار کمی و کیفی به صورت مکمل برای سنجش دین‌داری افراد (پرسشنامه‌ی انفرادی و مصاحبه‌ی نیمه ساختار یافته) می‌باشد. هم‌چنین نتایج مصاحبه و پرسش‌های انفرادی گنجانده‌شده در انتهای پرسشنامه‌ی سنجش دین‌داری فرد (پرسش‌های ۲۱، ۲۲ و ۲۳) نشان داد که رابطه‌ی معناداری بین میزان دین‌داری خانواده و میزان دین‌داری خود فرد وجود دارد. هم‌چنین مشاهده شد که اکثر آزمودنی‌ها حضرت علی (ع) را به عنوان شخصیتی که آنان تحت تأثیر او قرار دارند و برای آنان محبوب است معرفی کرده بودند.

دسته‌بندی زیر مؤلفه‌های دینداری استخراج شده توسط این پژوهشگر را نشان می‌دهد:

۱- باورهای دینی:

. توحید

. ایمان

. نبوت

. معاد

۲- رفتارهای دینی

. اخلاق اسلامی

. نماز

. روزه

. خمس

. دینداری

. استخراج دستورات زندگی از متون دینی

. شرکت در اجتماعات مذهبی

. تربیت دینی فرزندان

۳- تعاملات الهی

. دعا و نیایش

. توکل

. توسل

. رضا

. نظارت خداوند

نمودار ۴. دسته‌بندی مؤلفه‌های دین‌داری استخراج شده (آرین، ۱۳۷۸)

با این حال، این پژوهش از نظر روش شناختی دارای اشکالاتی می‌باشد؛ از جمله این که گروه مورد آزمون در مطالعه‌ی مقدماتی را فقط دانشجویان تشکیل می‌داده‌اند، در حالی که آزمودنی‌های اجرای نهایی از اقشار مختلف جامعه بوده که هم دامنه‌ی سنی و هم میزان تحصیلات آنان با دانشجویان متفاوت بوده است. هم چنین پژوهشگر در تحلیل عاملی انجام شده روی پرسشنامه‌ی سنجش دین‌داری سه عامل را گزارش کرده است که در قسمت‌های بعدی مشاهده شده است که هر سه عامل همبستگی بالایی با یکدیگر دارند و از یکدیگر غیرقابل تفکیک می‌باشند. به عبارت دیگر، پرسش‌های پرسشنامه با یکدیگر همبستگی بالایی دارند و پرسشنامه فقط دارای یک عامل بوده است. در ضمن گویه‌های این پرسشنامه و ویژگی‌های روان‌سنجی آن سه مؤلفه‌ی دین‌داری مورد نظر در این پژوهش را از یکدیگر متمایز نمی‌سازد. افزون بر آن ابعاد عاطفی را هم در نظر نگرفته است. هم چنین عدم گزارش اعتبار محتوا برای این پرسشنامه و عدم کارشناس متخصص اسلام‌شناسی روی مؤلفه‌های دین‌داری از اشکالات دیگر پژوهش است.

باقری، خسروی و اسکندری (۱۳۷۸) با هدف ساخت و اعتباریابی مقیاس عمل سنجی بر اساس دیدگاه اسلامی، مبنای نظری و فرایند ساخت عملی پرسشنامه‌ای برای سنجش مبادی عمل از دیدگاه روان‌شناسی اسلامی را گزارش کردند. آن‌ها معتقدند روان‌شناسی اسلامی، به منزله یک علم تجربی، بر اندیشه‌های اسلامی و تجربه مبتنی است. نقش اندیشه‌های اسلامی فراهم آوردن پیش فرض‌هایی برای فرضیه پردازی است و خصیصه‌ی تجربی، فرضیه‌های ساخته شده بر اساس پیش فرض‌های اسلامی را به آزمایش می‌گذارد. این پژوهشگران تحقق یک فعل به عنوان عمل را مبتنی بر سه پایه‌ی شناختی، میلی و

ارادی می‌دانند و با استناد به آیات قرآن کریم این عمل را وسیله‌ای برای سقوط، هبوط و تعالی انسان معرفی می‌کنند. هم چنین آن‌ها عمل را از رفتار متمایز می‌سازند؛ به این صورت که رفتار به معنای عام کلمه عبارت از: ظهور هر حرکت یا حالتی اعم از بدنی، فکری، احساسی و نظیر آن می‌باشد. در حالی که «عمل» در مفهوم اسلامی هر رفتاری است که لااقل مبتنی بر سه مبنا باشد: شناختی، میلی یا عاطفی و ارادی. هر رفتاری که بر این مبناها استوار نباشد، عمل نیست. تمایز رویکرد معرفی شده توسط این پژوهشگران با دیدگاه‌های روان شناختی در این است که برخی از این دیدگاه‌ها رفتار انسان پاره‌ای شناخت، بعضی غرایز و امیال و شماری هر چند به ندرت اراده و انتخاب آدمی را محور اصلی پژوهش قرار می‌دهند. در حالی که رویکرد جدید «عمل» را به منزله‌ی امری مبتنی بر هر سه مبادی و پایه‌های شناختی، میلی و ارادی می‌داند. بنابراین، در این الگو روان شناسی اسلامی سه مبدأ معرفت، میل و اراده پایه‌هایی هستند که عمل مبتنی بر آن‌ها است. لازم به توضیح است که این پژوهشگران بر اساس این الگو اقدام به تهیه و تدوین مقیاس عمل سنجی برای بررسی و مطالعه‌ی عمل افراد کردند. فرایند ساخت و اعتباریابی این ابزار به شرح زیر می‌باشد:

ابتدا با توجه به الگوی روان شناسی اسلامی پیش گفته، ۵۰ جمله‌ی مرتبط با این مبادی فراهم آمد؛ به نحوی که برخی حاوی محتوای شناختی، شماری حاوی محتوای میلی و پاره‌ای حاوی محتوای ارادی بود. پس از تهیه‌ی مقدماتی این جملات و اجرای آن روی ۱۰ آزمودنی، با مشورت چند تن از صاحب نظران و متخصصان روان شناسی و تعلیم و تربیت در آن‌ها اصلاحاتی انجام شد. سپس جملات به گروه‌های سنی مختلف (۳۰-۱۰ ساله) ارائه شد و از هر آزمودنی معنی هر یک از جملات پرسیده و بدین ترتیب از کلیه پرسش‌ها ابهام زدایی شد.

هم چنین تعداد جملات از ۵۰ به ۶۱ جمله برای اجرای بعدی افزایش یافت. در این مرحله پرسشنامه‌ی ۶۱ جمله‌ای در مطالعه‌ی مقدماتی روی ۵۴ آزمودنی زن و مرد (۱۸ تا ۵۵ ساله) به صورت انفرادی اجرا شد. لازم به ذکر است که آزمودنی‌ها از نمونه‌ی در دسترس دانشگاه‌های الزهرا (س) و علامه طباطبایی و مدارس مناطق ۳ و ۱۹ آموزش و پرورش انتخاب شدند.

به منظور بررسی انسجام و همسانی درونی (پایایی) پرسشنامه از ضریب آلفای کرونباخ استفاده شد. نتایج بیانگر همسانی درونی مقیاس بود ($\alpha=0/83$). هم چنین با استفاده از ضریب همبستگی دورشته‌ای، همبستگی هر پرسش با کل پرسش‌ها محاسبه شد. نتایج نشان دادند که پرسش‌های ۸، ۹، ۱۵، ۳۲، ۴۲،

۴۴، ۵۴ همبستگی قابل قبولی با کل پرسش‌ها ندارند. به علاوه، با استفاده از ضریب آلفای کرونباخ کاهشی، پرسش‌هایی که حذف آن‌ها موجب افزایش انسجام درونی مقیاس می‌شد، مشخص و حذف شدند. سپس مجدداً ضریب آلفای کرونباخ محاسبه شد. نتایج مبین افزایش میزان ضریب آلفای کرونباخ بود ($\alpha=0/86$).

به منظور بررسی مجدد پایایی مقیاس، پرسشنامه مجدداً پس از سه هفته توسط همان ۵۴ آزمودنی تکمیل شد. ضریب همبستگی حاصل از بازآزمایی برای تمام آزمودنی‌ها برابر با ($r=0/83$) بود که در سطح کاملاً قابل قبولی قرار داشت. بر این اساس پایایی پرسشنامه برای اجرای نهایی تأیید شد. لذا روی تعداد ۶۵۰ آزمودنی که سن آن‌ها بیشتر از ۱۰ سال بود و از مناطق مختلف شهر تهران انتخاب شده بودند و دارای مدارک مختلف تحصیلی بودند، اجرا شد.

هم چنین قبل از اجرای نهایی به منظور بررسی روایی مقیاس عمل سنجی ۶۱ ماده‌ای از روش تحلیل عاملی با چرخش واریماکس استفاده شد. نتایج بیانگر ۴ عامل بود که مقادیر ارزش‌های ویژه برای هر عامل عبارت بود از: ۷/۵۱، ۳/۲۶، ۲/۳۶ و ۱/۹۰، به علاوه، حداقل بارعاملی مورد پذیرش برابر با ۳۵ درصد بود. بر این اساس عامل اول دارای ۱۵ مؤلفه، عامل دوم دارای ۱۴ مؤلفه، عامل سوم دارای ۹ مؤلفه و عامل چهارم دارای ۷ مؤلفه بود.

نتایج به دست آمده از بررسی همسانی درونی مقیاس بر اساس ضریب آلفای کرونباخ نشان دهنده‌ی همسانی درونی مقیاس بود ($\alpha=0/82$). هم چنین ضرایب آلفای به دست آمده برای چهارعامل مذکور به ترتیب برابر با ۰/۷۹، ۰/۸۵، ۰/۸۱ و ۰/۸۸ بود. در این مرحله نیز با استفاده از ضریب همبستگی دورشته‌ای همبستگی هر پرسش با کل پرسش‌ها محاسبه شد. نتایج نشان داد که برخی پرسش‌ها همبستگی قابل قبولی با کل پرسش‌ها ندارند. لذا این پرسش‌ها با استفاده از روش ضریب آلفای کرونباخ کاهشی از مقیاس حذف شدند و پس از حذف ضریب آلفای کرونباخ برای کل مقیاس افزایش یافت ($\alpha=0/84$).

به منظور بررسی روایی سازه‌ی مقیاس، روایی تفکیکی در دو مرحله محاسبه شد. در مرحله‌ی اول مقیاس عمل سنجی هم‌زمان با مقیاس SCL-90-R به ۱۸۰ نفر آزمودنی داده شد که نتایج نشان دهنده‌ی قدرت افتراقی مقیاس عملی سنجی برای ایجاد تفکیک میان افراد سالم و مشکل دار بود.

در مرحله‌ی دوم مقیاس عمل سنجی روی ۳۵ نفر از بیماران ۲۵ تا ۳۵ ساله‌ی بستری در بیمارستان روزبه که مبتلا به اسکیزوفرنیا یا اختلالات خلقی بودند و ۳۵ نفر فرد سالم که در همان دامنه‌ی سنی قرار داشتند اجرا شد. نتایج با استفاده از آزمون مجذورخی تحلیل شد. این نتایج حاکی از وجود تفاوت معناداری گروه سالم و بیمار بود. هم‌چنین مشاهده شد که بین زنان و مردان از نظر پاسخ‌گویی به پرسش‌های مقیاس تفاوت معناداری وجود دارد. پس از بررسی پایایی و روایی مقیاس عمل سنجی به گزارش مفصل ۴ عامل استخراج شده از آن بر اساس تحلیل عاملی پرداخته شد. قابل ذکر است که این عامل‌ها فقط شناختی میلی یا ارادی نیستند، بلکه هر عامل در ارتباط با جهان هستی، با دیگران و خود جهت‌گیری خاصی نشان داده‌اند.

در ادامه توضیح مختصری درباره هر یک از این عامل‌ها خواهیم داد.

عنصر شناختی عامل اول

- در ارتباط با جهان هستی جهت‌گیری جبرگرایی، دوگانه‌گرایی (سرنوشت‌ها به دو دسته خوب و بد هستند) و خیرگرایی (سرنوشت اعم از خوب و بد متضمن خیری نهایی است) وجود دارد.

- در ارتباط با دیگران جهت‌گیری بیگانگی، عدم تفاهم و بدبینی (انگیزه اساسی دیگران انگیزه‌ای منفی و تخریبی است) وجود دارد.

- در ارتباط با خود جهت‌گیری شناخت منفی نسبت به سرنوشت خود وجود دارد.

از نظر عنصر میلی، جهت‌گیری منفی میل به انزوا، عدم تمایل به ارتباط‌گفتاری با دیگران و آرزوی مرگ وجود دارد.

سرانجام از نظر عنصر ارادی، جهت‌گیری منفی تسلیم‌جویانه و بلکه مقهور و تحت‌تأثیر اضطراب‌ها وجود دارد.

عنصر شناختی عامل دوم

- در ارتباط با جهان هستی ویژگی‌های هدفمندی هستی، نظارت دقیق خدا بر رخدادها و بروز واکنش قطعی و دقیق نسبت به اعمال بد آدمی وجود دارند.
- در ارتباط با دیگران جهت‌گیری مثبت نسبت به آن‌ها و انگیزه‌هایشان در این عوامل قابل توجه است.
- در ارتباط با خود شناخت ارجمندانه نسبت به خود وجود دارد.
- از نظر عنصر میلی، گرایش قوی اجتماعی شامل تمایل به ارتباط کلامی با دیگران و ملازمت عملی با دیگران وجود دارد.
- سرانجام از نظر عنصر ارادی، اراده بر انجام امور درست هر چند مستلزم مخالفت با دیگران باشد قابل ملاحظه است.
- در این عامل جهت‌گیری‌های آرزوی مرگ، بدبینی به دیگران، پوچ انگاشتن دنیا و یأس از رحمت الهی بار منفی گرفته است.

عنصر شناختی عامل سوم

- در ارتباط با جهان هستی ویژگی بی‌معنا و بی‌ارزش دانستن حیات و هستی وجود دارد.
- در ارتباط با دیگران، شرور و بدذات پنداشتن آنان قابل ملاحظه است.
- در ارتباط با خود، تصویری خیال‌پرورانه وجود دارد.
- از نظر عنصر میلی، میل‌ها و آرزوها برآورده نشده و بلند دامنه‌اند.
- از نظر عنصر ارادی، اراده‌ای ضعیف و گریزان از اقدام قابل توجه است.

عنصر شناختی عامل چهارم

- در ارتباط با جهان هستی، نظر بر آن است که یک نظام کنش و واکنش در جهان وجود دارد که بر حسب آن نتایج اعمال انسان به خود او بر می‌گردد.

- در ارتباط با دیگران شناخت غالباً منفی است.

- در ارتباط با خود نیز شناختی منفی و تصویری تحقیق‌آمیز از خود مطرح است.

از نظر عنصر میلی، ندامت و ملامت خویش در این عامل آشکار است.

و سرانجام از نظر عنصر ارادی، حالت اضطراب و نافرمانی نبودن اراده در کنترل فکر و رفتار وجود دارد.

نتایج این پژوهش در دو بخش تشخیص افتراقی و تفاوت جنسیتی قابل توجه است.

اگر چه مقیاس مذکور مطابق با دیدگاه روان‌شناسی اسلامی، ابزاری مناسب برای بررسی زیربنای شناختی، میلی و ارادی اعمال انسان است، لکن بیشتر بر سنجش مبادی عمل به طور عام متمرکز است تا نوع آن. به عبارت دیگر، مقیاس عمل سنجی ساخته شده در این پژوهش، این نکته را که عمل فرضی، آیا یک عمل اسلامی است و با عقاید، اخلاقیات و احکام اسلام مطابقت دارد یا خیر، در نظر نمی‌گیرد؛ بلکه شقوق و اقسام عمل‌هایی را می‌سنجد که جهت‌گیری‌های خاص شناختی، میلی و ارادی دارند. افزون بر آن، طبق الگوی روان‌شناسی اسلامی ارائه شده در این پژوهش، واحد پژوهش "عمل" آدمی معرفی شده است که باید بر هر سه پایه‌ی شناختی، میلی و ارادی قرار داشته باشد تا قابلیت مطالعه روان‌شناسی اسلامی را پیدا کند. طبق این دیدگاه، تکلیف رفتارها یا اعمال دیگر که مبتنی بر یک یا دو عامل از عوامل سه‌گانه‌ی فوق باشد، روشن نیست. به نظر می‌رسد، تحدید عمل به امری که مبتنی بر هر سه عامل پیش گفته باشد، حوزه‌ی پژوهش در علوم رفتاری را بسیار محدود می‌کند. زیرا اعمالی که مبتنی بر یک یا دو عامل از عوامل فوق باشد از میدان مطالعه خارج خواهد شد. هم‌چنین اگر چه جامعه‌ی مورد مطالعه‌ی این پژوهش شامل تمام افراد ۱۰ سال به بالای شهر تهران گزارش شده است، اما نمونه‌ی این پژوهش را تعداد ۶۵۰ آزمودنی تشکیل می‌دهند که دامنه‌ی سنی آن‌ها بین ۲۰ تا ۴۰ سال است.

مهار اضطراب و تنیدگی از مسائل مهم مبتلایان، دست‌اندرکاران و متخصصان روان‌پزشکی و روان‌درمانگرانی است که به معالجه‌ی آن‌ها اقدام می‌کنند. برخلاف نظر برخی از روان‌شناسان که تأثیر

مذهب را بر سلامت روانی نادیده می‌گیرند، پژوهش‌های مختلف رابطه‌ی مثبت بین مذهب و سلامت روان را برجسته می‌سازند.

بر این اساس **جان بزرگی (۱۳۷۸)** پژوهشی تحت عنوان بررسی اثر بخشی روان درمانگری کوتاه مدت توأم با جهت‌گیری مذهبی و بدون جهت‌گیری مذهبی بر مهار اضطراب و تنیدگی انجام داد.

پژوهشگر با تأکید بر این نکته که امروزه علاقه‌ی زیادی نسبت به مذهب در میان روان‌شناسان، به ویژه در حوزه‌ی روان درمانگری به چشم می‌خورد، به نمونه‌های متعددی از رویکردهای وحدت‌نگر در روان‌شناسی اشاره کرده است (ورتینگتون^۱، ۱۹۸۶؛ لاونگر^۲، ۱۹۸۴) که نظریه‌های درمان‌گری را با فرضیه‌های مذهبی تطبیق داده و آن‌ها را با هم سازگار می‌کنند. این رویکردها تلاش دارند تا باورهای مذهبی یا تمرین‌های مذهبی را در چارچوبی درمانگرانه مطرح کنند و با استفاده از فنون مشاوره‌ای با محتوی مذهبی به تقویت ایمان فرد به درمان اختلالات و آشفتگی‌های او بپردازند.

جان بزرگی (۱۳۷۸) نیز با استناد به آیات قرآن کریم و نهج البلاغه امیرالمؤمنین علی (ع) صفات مؤمنین را استخراج و بر اساس برخی از آن صفات، اقدام به تنظیم و ساخت پرسشنامه‌ای تحت عنوان خودشناسی در چارچوب مذهبی - اجتماعی کرد. او از این پرسشنامه به همراه آزمون جهت‌گیری مذهبی آلپورت برای سنجش گرایش‌های مذهبی افراد مورد پژوهش خود استفاده کرد. آزمودنی‌های این پژوهش شامل ۶۰ دانشجوی دارای اضطراب بالا بودند که پس از اجرای مقیاس مذهبی انتخاب و به طور تصادفی به سه گروه ۲۰ نفری تقسیم شدند. ابزارهای سنجش مذهبی این پژوهشگر شامل مقیاس ۲۰ ماده‌ای آلپورت و پرسشنامه‌ی خودشناسی در چارچوب مذهبی - اجتماعی بوده است. پرسشنامه‌ی اخیر بر اساس معیارهای موجود در قرآن کریم برای رفتار مسلمانان (نظیر توکل به خداوند؛ دشمنی با کافران و دشمنان خداوند؛ دوستی با مؤمنان و هم‌چنین ویژگی‌های انسان‌های پرهیزگار در خطبه‌های نهج البلاغه) از جمله عدم نگرانی در برابر بلا و مصیبت، پرهیز از آنچه خداوند حرام کرده، به زبان نیابردن سخنان یاوه و ناروا) در ۲۷۰ جمله یا عبارت تدوین شد (۱۵۰ عبارت از قرآن کریم و ۱۲۰ عبارت از نهج البلاغه). سپس برخی از ویژگی‌ها به صورت مثبت، یعنی وجود آن ویژگی و برخی از آن‌ها به صورت منفی، یعنی

¹ . Worthington

² . Lovinger

فقدان آن ویژگی، مورد استفاده قرار گرفت. این عبارات در تدوین نهایی با مشورت اساتید و صاحب نظران مختلف و تحلیل آماری به ۸۰ عبارت تقلیل یافت. در مرحله‌ی بعد چهل ماده از آزمون کتل که ۵ عامل شخصیتی را می‌سنجد به ۸۰ عبارت مذکور اضافه شد. افزودن این مواد به سنجش اضطراب و گرایش یا عدم گرایش مذهبی به صورت یک جا کمک کند. سپس مواد پرسشنامه به صورت تصادفی کنار هم قرار گرفته و فرم نهایی با ۱۲۰ عبارت تنظیم شد. این فرم پس از شش بار تجدید نظر روی یک گروه نمونه‌ی ۱۰۰ نفری اجرا و پایایی آن بر اساس ضریب آلفای کرونباخ مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. در تجدید نظر نهایی پرسش‌ها تقلیل یافت.

پرسش‌های حذف شده عبارت‌هایی بودند که به سنجش رفتار مذهبی معطوف بود. بدین ترتیب پایایی فرم نهایی ۱۰۰ ماده‌ای این مقیاس از طریق محاسبه‌ی ضریب آلفای کرونباخ مورد ارزیابی قرار گرفت. ضریب آلفای کرونباخ برابر با ۰/۷۷ بود که نشان دهنده‌ی اعتبار مقیاس است.

به طور کلی، این مقیاس علاوه بر محاسبه‌ی اضطراب کلی، اضطراب آشکار، اضطراب پنهان و پنج عامل شخصیتی اضطراب، دو عامل کلی گرایش به مذهب و عدم گرایش به مذهب را مورد ارزیابی قرار می‌دهد. سایر ابزارهای این پژوهش عبارتند از: پرسشنامه‌ی چند بعدی تاریخچه‌ی زندگی تهیه شده توسط لازاروس^۱ (۱۹۸۱)، فرم‌های خود گزارش دهی درباره‌ی فنون درمانگری برای انتقال نتایج کاربرد مهارت‌های درمانگری به آزمودنی‌ها و استفاده از نوار کاست که حاوی دستورالعمل‌های انجام تمرین‌های خانگی برای تنش‌زدایی است.

نتایج پژوهش نشان دهنده‌ی تأثیر و کارآمدی بیشتر درمانگری چند بعدی توأم با جهت‌گیری مذهبی نسبت به درمانگری چند بعدی بدون جهت‌گیری مذهبی در درمان اضطراب پنهان و آشکار، اضطراب کلی و سلامت عمومی آزمودنی‌هاست.

از آنجایی که میزان گرایش مذهبی افراد در این پژوهش به عنوان یک متغیر مورد نظر نبوده، بلکه فقط از گرایش مذهبی برای گروه‌بندی آزمودنی‌ها در سه گروه پژوهش استفاده شده است، لذا فاقد بررسی کارشناسانه و همه‌جانبه‌ی ابعاد و مؤلفه‌های دین‌داری است. هم‌چنین ویژگی‌های روان‌سنجی

^۱ . Lazarus

پرسشنامه از جمله روایی سازه و پایایی مقیاس مورد بررسی واقع نشده است که از اشکالات جدی این پژوهش می‌باشد.

خدایاری فرد و همکاران (۱۳۷۸) پژوهشی را تحت عنوان تهیه مقیاس اندازه‌گیری اعتقادات و نگرش مذهبی دانشجویان انجام داده‌اند و در گستره‌ی پژوهش‌های روان‌شناسی در حوزه‌ی دین ابتدا به تاریخچه‌ی مطالعات مذهب از دیدگاه روان‌شناسی پرداختند. در این راستا آن‌ها به مطالعات انجام شده در غرب و ایران، قبل و بعد از انقلاب اسلامی اشاره داشتند.

این پژوهشگران در بیان نظرات صاحب‌نظران غربی به روان‌تحلیل‌گری مرتبط با کارهای فروید و یونگ، استانلی هال، لوبا و ویلیام جیمز اشاره کردند و در زمینه‌ی قلمروهای روان‌شناسی مذهب به اثر مذهب در بهداشت جسمی و روانی، نظریه‌ی پارگامنت، الگوی شناختی مذهب، مذهب و شخصیت، مذهب و موضوعات اجتماعی و کاربرد مذهب در مشاوره و روان‌درمانگری پرداختند. آنان سعی کردند با مرور این آثار اهمیت و نقش غیرقابل انکار نگرش مذهبی را در زندگی انسان آشکار سازند. و در همین مسیر پیشنهاد کردند که سایر روان‌شناسان ایرانی نیز با توجه به اهمیت به‌سزایی که این امر نه تنها از جنبه‌ی نظری، بلکه به لحاظ کاربردی در جامعه‌ی فعلی دارد، به این امر مهم توجه نشان دهند.

پژوهشگران روش‌شناسی و اندازه‌گیری نگرش مذهبی به طرح این پرسش پرداخته‌اند که آیا اصولاً مطالعه‌ی علمی مذهب امکان‌پذیر است؟ آنان ابتدا یادآور شده‌اند که بررسی و پژوهش درباره‌ی رفتارها و نگرش مذهبی مانند همه‌ی رفتارها و نگرش‌های دیگر که به روش علمی در علوم انسانی و اجتماعی مورد مطالعه قرار می‌گیرند، میسر است. در حیطه‌ی روان‌شناسی مذهب نیز از همان روش‌ها و تکنیک‌هایی استفاده می‌شود که در دیگر شاخه‌های روان‌شناسی به کارگرفته می‌شوند. آنان سپس مروری بر عقاید صاحب‌نظران ایرانی و غیر ایرانی از حدود صد سال پیش به این سو داشته‌اند و در این راستا به روش‌های مختلف از جمله: روش مشاهده، روش‌های غیرمستقیم، پرسشنامه‌های ابتدایی، مقیاس‌های ترستون، تحلیل عاملی و چند محوری بودن اعتقادات مذهبی به عنوان عاملی یگانه، مقیاس آلپورت و اشکالات آن، الگوهای چند بعدی باورها و رفتارهای مذهبی، عناصر و جنبه‌های مختلف مذهب از نظر وون هوگل، گلاک و پرات، مقیاس فالکنر و دیونگ، اشکالات مقیاس‌های چند بعدی، و مقیاس‌های لیکرت، مقیاس شفرد توسط باست و همکاران، روش تحلیل محتوا، مطالعه‌ی بالینی فرد، و روش فراتحلیل اشاره کردند.

هم چنین پژوهشگران در مرور خویش از مطالعات مربوط به روش شناسی و ابزارهای ساخته شده به سیر تهیه و تدوین ابزار سنجش نگرش مذهبی در ایران قبل و بعد از انقلاب به آثار پژوهشگران مختلف اشاره کردند و بر این اساس اقدام به تهیه و تدوین مقیاس اندازه گیری اعتقادات و نگرش های مذهبی دانشجویان کرده اند. مراحل ساخت این مقیاس به شرح زیر است:

به منظور ساخت مقیاس مقدماتی، از پرسشنامه سنجش نگرش مذهبی استفاده شد که از دو قسمت اصلی و تکمیلی تشکیل شده است. قسمت اصلی پرسشنامه شامل ۴۰ پرسش و قسمت تکمیلی دارای ۷ پرسش کلی به صورت گمانه سنجی است که تصور افراد دیگر از وابستگان و آشنایان دانشجوی را نسبت به رفتارها و نگرش مذهبی مطرح می کنند.

طی اولین مطالعه مقدماتی با توجه به ادبیات پژوهش در زمینه ی سنجش نگرش مذهبی، متون اسلامی و بررسی سایر پرسشنامه های موجود، پرسش هایی درباره ی حیطة ی موضوعی تحقیق فراهم آمد و سپس با نظر خواهی از افراد واجد صلاحیت علمی و دینی، پرسشنامه ای مشتمل بر ۵۲ پرسش تهیه شد. این پرسشنامه در ۴ اجرای مقدماتی روی ۱۲۸ نفر از دانشجویان دانشگاه تهران، دانشگاه صنعتی شریف و دانشگاه آزد اسلامی اجرا شد و از نظر روش پاسخ از بین روش های گوناگون نظیر پرسش های باز، بسته، جملات تکمیل کردنی و غیره، در نهایت پاسخ گیری به روش درجه بندی بر اساس مقیاس لیکرت برای پرسشنامه ی مذکور مناسب تشخیص داده شد. بدین ترتیب پرسشنامه ای ۵۲ سؤالی به صورت پنج درجه ای (کاملاً موافقم، تا حدودی موافقم، بینابین، تا حدودی مخالفم، کاملاً مخالفم) برای سنجش گرایش های اعتقادی و مذهبی تهیه شد.

برای سنجش پایایی پرسشنامه در اجرای مقدماتی، پرسشنامه روی دو گروه ۷۵ نفری از دانشجویان دانشگاه صنعتی شریف اجرا شد. به عبارت دیگر، در وهله ی نخست پرسشنامه به دو زیر مجموعه ی ۲۶ پرسشی تقسیم شد و نمره ی هر آزمودنی در هر دو نیمه ی پرسشنامه محاسبه و سپس ضریب همبستگی میان این دو نیمه محاسبه شد. ضریب همبستگی اسپیرمن - براون برابر با $0/82$ و ضریب همبستگی به روش گاتمن برابر با $0/80$ برای کل پرسشنامه به دست آمد. سپس ضریب آلفای کرونباخ برای کل پرسشنامه محاسبه شد که نشان دهنده ی همسانی درونی بالای این پرسشنامه بود ($\alpha=0/96$) در بررسی روایی پرسشنامه، میزان مذهبی بودن فرد از طریق خودسنجی، سنجش از دیدگاه خانواده، همکلاسی ها، سایر آشنایان، اساتید گروه آموزشی، افراد کم و بیش آشنا و نا آشنا مورد سنجش قرار گرفت. نتایج به

حذف ۱۴ پرسش ضعیف و مبهم از پرسشنامه و افزودن ۶ پرسش دیگر منجر شد. بدین ترتیب تعداد پرسش‌های پرسشنامه به ۴۴ رسید.

طی دومین مطالعه‌ی مقدماتی که روی ۱۱۷ آزمودنی (۷۰ نفر مرد و ۴۷ نفر زن) صورت گرفت، پایایی پرسشنامه ۴۴ پرسشی با استفاده از روش‌های بازآزمایی و محاسبه‌ی ضریب آلفای کرونباخ مورد بررسی قرار گرفت. ضریب آلفای کرونباخ برابر با ۰/۹۴ به دست آمد. هم‌چنین نتایج بازآزمایی (اجرای مجدد پرسشنامه روی همان دانشجویان) نشان دهنده‌ی ضریب همبستگی پیرسون برابر با ۰/۹۱ است که بنابر آزمون t این همبستگی در سطح $p=0/001$ معنادار است.

به منظور بررسی روایی پرسشنامه، روایی سازه‌ی آن مورد بررسی قرار گرفت. نتایج نشان داد که میانگین نمرات دانشجویان شاهد نسبت به دانشجویان سهمیه‌ی منطقه ۱ و دیگر مناطق، بالاتر می‌باشد. این امر نشان دهنده‌ی روایی سازه‌ی پرسشنامه می‌باشد. روایی محتوایی این پرسشنامه نیز بررسی شد. بدین منظور فرم جدیدی از پرسشنامه تهیه شد. بدین صورت که ابتدا برای هر یک از مواد پرسشنامه سه گزینه‌ی نگرش مذهبی، نگرش غیرمذهبی و سازگار با هر دو نگرش تعیین شد. سپس این پرسشنامه در اختیار ۱۰ نفر از کارشناسان مسائل دینی با دیدگاه‌های مختلف قرار گرفت. پس از بررسی نتایج پرسشنامه‌های تکمیل شده توسط این ۱۰ نفر کارشناس، تصمیم بر این شد که ۴ پرسش ضعیف دیگر از پرسشنامه حذف شوند. بدین ترتیب پرسشنامه‌ی نهایی مشتمل بر ۴۰ پرسش تهیه شد. به منظور بررسی بیشتر، همبستگی بین پرسش‌های آزمون و کل نمره‌ی پرسشنامه محاسبه شد. نتایج نشان دهنده‌ی این بود که پرسش‌ها همبستگی مثبت معناداری را با نمره کل پرسشنامه دارند. لازم به توضیح است که دامنه‌ی این همبستگی‌ها از ۰/۳۵ تا ۰/۷۶ تغییر کرد. بدین ترتیب پرسشنامه‌ی تهیه شده برای اجرا روی ۳۶۶ آزمودنی (۲۴۹ مرد و ۱۱۷ زن) آماده شد. سؤالات این پرسشنامه از لحاظ ارتباط نگرش مذهبی، برخی گرایش معنایی مثبت و بعضی گرایش معنایی منفی دارند که شش حیطه‌ی موضوعی مختلف نگرش مذهبی را با عناوین زیر تشخیص می‌دهند: عبادات (۵ پرسش)، اخلاقیات و ارزش‌ها (۷ پرسش)، اثر مذهب در زندگی و رفتار انسان (۵ پرسش)، مباحث اجتماعی (۱۰ پرسش)، جهان بینی و باورها (۹ پرسش) و علم و دین (۴ پرسش).

همسانی درونی پس از اجرای نهایی با استفاده از روش دو نیمه کردن محاسبه شد. ضریب پایایی کل آزمون از طریق محاسبه‌ی ضریب اسپیرمن-بروان و گاتمن صورت گرفت. این ضرایب به ترتیب برابر با ۰/۹۳ و ۰/۹۲ گزارش شدند.

ضریب آلفای کرونباخ نیز برای بررسی همسانی درونی پرسشنامه محاسبه شد. نتایج مبین همسانی درونی پرسشنامه‌ی مذکور می‌باشد ($\alpha=0/95$). روایی پرسشنامه نیز از طریق محاسبه‌ی ضریب همبستگی بین نمره‌ی کل پرسشنامه و سنجش گمان‌های شش گانه انجام گرفت. نتایج نشان دهنده‌ی همبستگی‌های معنادار بین نمره‌ی کل پرسشنامه و سنجش گمان‌های شش گانه بود. این نتایج بیانگر روایی پرسشنامه‌ی مذکور است. روایی سازه‌ی پرسشنامه پس از اجرای نهایی بر اساس دو فرضیه‌ی زیر محاسبه و ارائه شده است:

الف. نمرات آزمون باید به طور مثبت با برخی اندازه‌گیری‌هایی که همان متغیر را می‌سنجند، همبستگی داشته باشند.

ب. گروه‌هایی که تفاوت بین آن‌ها در حیطه‌ی مورد نظر شناخته شده است، باید نمرات آزمون آن‌ها به طور معناداری با یکدیگر متفاوت باشد.

بر این اساس، نخست بین نمرات دانشجویان سهمیه مناطق و دانشجویان سهمیه شاهد مقایسه صورت گرفت. آزمون t مبین تفاوت معنادار دو گروه در سطح $p=0/001$ است که بیانگر روایی سازه‌ی پرسشنامه است.

سپس نمرات دانشجویان دانشگاه صنعتی شریف با عده‌ای از طلاب حوزه‌ی علمیه قم مقایسه شد. بدین منظور پرسشنامه روی تعداد ۲۳۵ نفر از طلاب حوزه‌ی علمیه قم که تقریباً با گروه دانشجویان همسان^۱ بودند اجرا شد. نتایج آزمون t نشان داد که دو گروه تفاوت معناداری را در سطح $p=0/001$ دارا هستند. این امر نیز نشانگر روایی سازه‌ی پرسشنامه مذکور است.

¹ . match

نتایج هم‌چنین نشان‌دهنده‌ی تفاوت معنادار دختران و پسران دانشجویان از نظر نمره‌ی کل نگرش مذهبی می‌باشد ($p < 0/01$ و $t = 2/9$)، در حالی‌که بین دانشجویان رشته‌های مختلف از نظر میزان نگرش مذهبی تفاوت معناداری وجود نداشته است.

به‌طور کلی هر چند پرسشنامه‌ی اندازه‌گیری اعتقادات و نگرش مذهبی تهیه شده توسط خدایاری‌فرد و همکاران (۱۳۷۸) از لحاظ ویژگی‌های روان‌سنجی ایرادی نداشت، اما به دلیل این‌که این پرسشنامه فقط روی دانشجویان یک دانشگاه اجرا شده است، قابل استفاده برای سایر اقشار جامعه‌ی دانشجویان نمی‌باشد. هم‌چنین به نظر می‌رسد، در تهیه‌ی این پرسشنامه دقت و تمرکز کارشناسانه و کافی بر آیات و روایات و متون اسلامی صورت نگرفته است. از سوی دیگر، برای تهیه‌ی این پرسشنامه از هیچ‌گونه الگوی منسجم نظری به عنوان ملاک و چارچوبی برای ساخت آن استفاده نشده است.

گلزاری (۱۳۷۸) نیز اقدام به تهیه و ساخت ابزاری برای سنجش میزان حیا به عنوان یکی از محورهای دینداری کرد و پس از آن به بررسی رابطه‌ی بین مذهب و سلامت روان و نیز رابطه‌ی ویژگی‌های شخصیتی افراد با سطح دین‌داری آنان، مقیاس عمل به باورهای دینی (معبود) و هفت مقیاس حیا شامل حیا منفی، کم‌رویی و بی‌جراتی، حیا منفی خودخواهی و تکلف، حیا از خدا، حیا از خود یا وجدان اخلاقی، حیا کرامت و بزرگواری، حیا از خطاهای جنسی و حیا از خطاهای غیرجنسی پرداخته است. او در مرحله‌ی بعد این آزمون‌ها را روی ۸۴۱ دانشجوی دختر و پسر و ۵۳ دختر و پسر زندانی در ندامتگاه اوین (در مجموع ۸۹۴ نفر آزمودنی) اجرا کرد.

پژوهشگر با اشاره و تأکید بر این نکته که در سال‌های اخیر توجه به روان‌شناسی مذهب در غرب از طریق انجام پژوهش‌های تجربی، نشر مقاله‌ها و کتاب‌ها، تاسیس انجمن‌ها، برگزاری نشست‌های علمی و عضویت در مجامع تخصصی در سطح گسترده‌ای افزایش یافته است، ضرورت تهیه و ساخت مقیاس‌هایی برای اندازه‌گیری عمل به باورهای دینی را نیز خاطر نشان ساخته و مراحل برخورد روان‌شناسی با دین را از آغاز شکل‌گیری علمی روان‌شناسی تاکنون به سه مرحله: علاقه و فعالیت، توقف و انکار و اقبال و خوش‌بینی تقسیم کرده است. او سپس به بررسی روان‌شناسی و دین در ایران قبل و بعد از انقلاب پرداخته است و یادآوری کرده است که استفاده از مطالب و کتب دینی، و به خصوص سرمایه‌ی گرانقدری چون کتاب قرآن کریم، تفاسیر، کتاب‌های حدیث و آثار اخلاقی و عرفانی، به ما در تهیه و

ساخت چنین ابزارهایی کمک می‌کند. در قسمت‌های بعد مراحل ساخت آزمون معبد (مقیاس عمل به باورهای دینی) و هفت مقیاس حیاء به شرح زیر گزارش شده است:

الف) آزمون معبد

۱. استخراج مهم‌ترین واجبات، محرمات، مستحبات و مکروهات دینی از منابع اصیل اسلامی، یعنی از کتاب‌های عقاید و کلام، اخلاق و احکام.

۲. انتخاب مواردی که انتظار می‌رود به عنوان شاخص‌های اساسی مذهبی بودن در شرایط کنونی، در افراد دین‌دار وجود داشته باشند.

۳. گنجاندن مواردی از اعمال مذهبی، که هر چند متعلق به شاخص‌های اساسی به حساب نمی‌آیند، اما در پرسشنامه‌ها و مقیاس‌های دین‌داری تهیه شده توسط روان‌شناسان آمده است (عضویت در گروه‌های مذهبی، مطالعه‌ی موضوعات دینی، انتخاب همسر، دوست و همکار).

۴. دو پرسش از پرسش‌های پرسشنامه آلپورت و راس^۱ (۱۹۶۷) از مقیاس فرعی جهت‌گیری درون‌سوی مذهبی (پرسش‌های ۸ و ۹ پرسشنامه) نیز انتخاب و به مواد مقیاس معبد افزوده شدند. این دو پرسش عبارتند از:

- دین واقعاً برایم مهم است چون به بیشتر پرسش‌های زندگی‌م پاسخ می‌دهد.

- در پشت سرو زیربنای ارتباط‌ها و کارهایم انگیزه‌های دینی و مذهبی قرار دارد.

با آن که به ظاهر عمل مذهبی را اندازه نمی‌گیرند، اما برانگیزه‌ی کارها و ارتباط‌های فرد که منظور سنجش آن‌هاست تأکید دارند.

۵. فرم اولیه مقیاس تهیه و در جمع ۷۰ نفر از دانش‌آموزان یکی از هنرستان‌های دخترانه‌ی تهران اجرا شد. لازم به ذکر است این ۷۰ آزمودنی از دانش‌آموزان مذهبی و غیرمذهبی بودند.

¹ . Alport & Ross

سپس میانگین نمره‌های دو گروه مذهبی و غیرمذهبی با هم مقایسه شد و تفاوت معناداری به دست نیامد. این نتایج ناشی از دقت نبودن قضاوت مدیر مدرسه و مبهم بودن برخی از پرسش‌ها بنا به نظر اغلب آزمودنی‌ها بوده است.

۶. مقیاس معبد پس از بازنگری در ۲۰ ماده آماده و تکثیر شد و توسط برجعلی (۱۳۷۷)، نقل از گلزاری، (۱۳۷۸) به عنوان ابزار پژوهش پایان‌نامه کارشناسی ارشد روان‌شناسی دانشگاه آزاد به کار رفت.

۷. از ۵ نفر از دانش پژوهان حوزه و دو نفر از اساتید دانشکده روان‌شناسی نیز خواسته شد تا پرسشنامه را مطالعه کنند و انتقادات و پیشنهادهای خود را ارائه دهند.

۸. سرانجام مقیاس ۲۵ سؤالی معبد آماده شد.

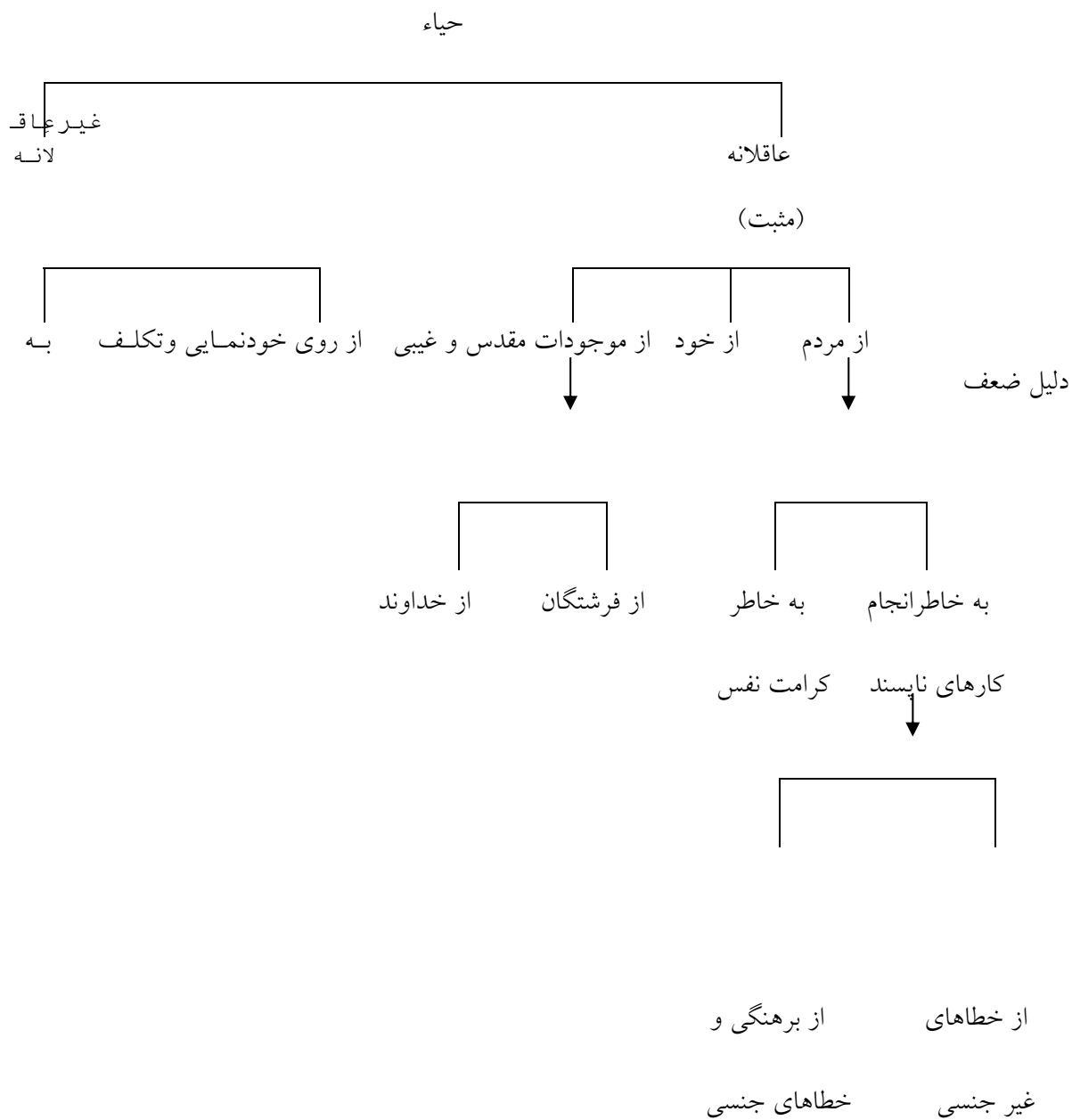
ب) آزمون حیاء

از آنجایی که پژوهشگر در حین ساخت مقیاس معبد متوجه شد که درست است عمل، تجلی شناخت و عاطفه است، اما کردار به ظاهر مثبت و خیر می‌تواند با انگیزه و نیت منفی و شر بروز کند و نشانه‌ی تزویر و ریا باشد. از این رو، پژوهش درباره‌ی حیاء و ساختن ابزاری برای سنجش آن در برنامه‌ریزی او قرار گرفت که مراحل آن به صورت زیر است:

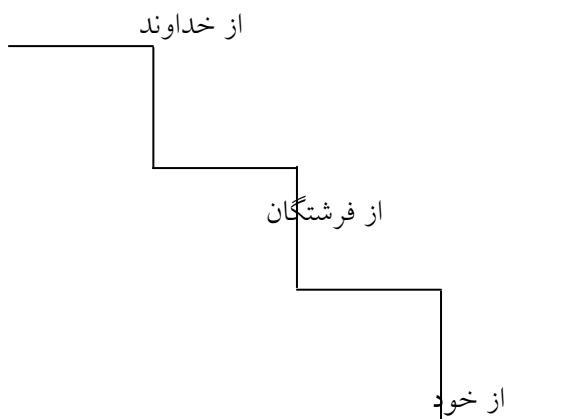
۱. رجوع به مؤسسه‌ی دارالحدیث که از جمله معتبرترین مراکز تحقیقات اسلامی در زمینه‌ی حدیث است.

۲. استخراج روایات از منابع اسلامی به کمک متخصصان علوم دینی

۳. تشخیص انواع و سلسله مراتب حیاء به صورت زیر:



نمودار ۵. انواع حیاء (گلزاری، ۱۳۷۸)



از مردم

نمودار ۶. مراتب حياء (گلزاری، ۱۳۷۸)

با مطالعه دقیق منابع دست اول اسلامی، یعنی قرآن و سنت، برای همه انواع حیاء نمونه‌ها و مصادیق رفتاری استخراج و از آثار تبیینی (تفاسیر قرآن، آثار اخلاقی و عرفانی) برای تکمیل و تأیید آن‌ها استفاده شد. سپس حالات و نشانه‌های فیزیولوژیایی، رفتاری، هیجانی و شناختی فرد با حیاء و کسی که شرمگین می‌شود از همان منابع بر گرفته شد و برای سؤال‌های آزمون انتخاب و ثبت شد. هم‌چنین به تفاوت‌های زن و مرد در زمینه حیاء نیز توجه شد.

۴. پس از این تلخیص و تنظیم انواع، مراتب، حالات، علائم، تفاوت میزان حیاء و موارد و مصادیق هر کدام، کار با نوشتن پرسش‌ها و مواد آزمون شروع شد.

۵. ۱۵۰ ماده آزمون تکثیر شد و به ۱۰ نفر از علماء و تحصیل‌کردگان حوزه برای ارزیابی ارائه شد.

۶. پس از اعمال نظرات ارزیابان و افزودن ماده‌های جدید، ۱۸۱ ماده تهیه گردید و بر روی ۵۰ نفر افراد مختلف نظیر معلمان، اساتید دانشگاه و خانم‌های خانه‌دار اجرا و از آن‌ها خواسته شد تا نظرها و پیشنهادهای خود را در مورد پرسشنامه ارائه کنند.

۷. تعدادی از پرسش‌هایی که توسط آزمودنی‌های فوق‌نا مناسب و مبهم تشخیص داده شده بودند، حذف و به جای آن‌ها پرسش‌های دیگری افزوده شد.

۸. سرانجام پرسشنامه‌ای با ۲۰۰ ماده با چند فرم مختلف تهیه شد. این فرم‌ها برای تفکیک زنان از مردان و مجردها از متأهل‌ها و در هم آمیختن ماده‌های مقیاس با مقیاس‌های دیگر تدوین شد.

لازم به توضیح است که پرسشنامه شخصیتی آیزنک (EpQ) فرم ۹۰ ماده‌ای نیز یکی دیگر از ابزارهای این پژوهش بوده است.

ویژگی‌های روان‌سنجی آزمون‌های معبد و حیاء

آزمون‌های معبد دارای ۲۵ پرسش بود که عمل (نه اعتقاد و نگرش) به باورهای اسلامی را می‌سنجد. مواد آزمون در چهار حوزه: عمل به واجبات، عمل به مستحبات، فعالیت‌های مذهبی و در نظر

گرفتن مذهب در تصمیم‌گیری‌ها و انتخاب‌های زندگی قرار دارد. هر پرسش آزمون پنج گزینه دارد که از صفر تا چهار نمره گذاری می‌شود. بدین ترتیب کمترین نمره کل صفر و بیشترین نمره کل ۱۰۰ خواهد بود.

پایایی آزمون معبد از طریق بازآزمایی و دو نیمه کردن محاسبه شد. بدین منظور آزمون مذکور روی ۲۸۸ نفر از آزمودنی‌ها اجرا و سپس با فاصله سه هفته پس از اجرای اول مجدداً روی همان گروه اجرا شد. ضریب پایایی بازآزمایی برابر با $0/76$ ($p < 0/001$) به دست آمد. ضریب پایانی از طریق دو نیمه کردن نیز با استفاده از روش گاتمن محاسبه شد که برابر با $r = 0/90$ بود.

از طرفی، برای آزمون همسانی درونی این آزمون ضریب آلفای کرونباخ محاسبه شد. مقدار این ضریب برابر با $0/93$ بود. این نتایج نشان دهنده پایایی (ثبات، همسانی درونی و دقت) کم و بیش بالای آزمون معبد است.

به منظور بررسی روایی آزمون معبد، اعتبار محتوایی، اعتبار وابسته به ملاک (هم‌زمان) و اعتبار سازه مورد بررسی قرار گرفت. برای بررسی روایی محتوایی این آزمون از ۵ نفر از روحانیون حوزه علمیه قم، که به عنوان پژوهشگر با مرکز تحقیقاتی مؤسسه دارالحدیث همکاری می‌کردند، خواسته شد تا درباره آن اظهار نظر کنند. برای بررسی اعتبار ملاکی این آزمون نیز ۲۷ نفر از دانشجویان شبانه سال سوم دانشگاه علامه‌ی طباطبائی به آزمون پاسخ دادند و هم‌زمان دوستان خود را در پنج زمینه‌ی انجام واجبات، دوری از محرّمات، انجام مستحبات دینی، شرکت در فعالیت‌های مذهبی و تصمیم‌گیری بر اساس مذهب با نمره‌های بین ۳- تا ۳+ درجه‌بندی کردند. بدین ترتیب نمره‌ی کل هر فرد در ارزیابی دوستان بین ۱۵- تا ۱۵+ قرار می‌گرفت و نمره‌ی آزمون معبد آنان بین ۰ و ۱۰۰+ بود. همبستگی بین این دو نمره به عنوان ضریب ملاکی هم‌زمان محاسبه شد ($r = 0/61$) که نشان دهنده‌ی روایی ملاکی آزمون بود.

روایی سازه‌ی این آزمون نیز با روش‌های مختلفی مورد بررسی قرار گرفت. نتایج زیر نشان دهنده‌ی روایی سازه‌ی آزمون می‌باشد:

۱. بین نمره‌های آزمون معبد دانشجویان پسر قم (به عنوان گروه مذهبی) و پسران زندانی واقع در بند جوانان زندان اوین (افراد خلافکاری که اعمال مذهبی را کمتر انجام می‌دهند) تفاوت معناداری به دست آمد ($p < 0.05$ و $t = 2.4$).

۲. بین نمره‌های آزمون معبد دانشجویان دختر مرکز تربیت معلم نسیبه و دختران زندانی واقع در بند زنان اوین تفاوت معناداری به دست آمد ($p < 0.01$ و $t = 5.8$).

نتایج تحلیل عاملی نیز نشان دهنده‌ی سه عامل: انگیزه‌ها - روابط (۱۸ ماده)، واجبات - محرمات (۳ ماده) و مستحبات (۴ ماده) بود که این امر بیانگر روایی سازه (روایی عاملی) آزمون است.

نتایج پژوهش بیانگر وجود رابطه‌ی معنادار منفی بین مذهبی بودن با روان رنجوری و روان پریشی از یک سو و رابطه‌ی مثبت اما غیر معنادار بین مذهبی بودن و برون گرایی از سوی دیگر است. هم‌چنین رابطه‌ی معنادار و منفی بین مذهبی بودن و دو عامل حیا کم رویی و حیا خودخواهی مشاهده شد.

شایان ذکر است که برای بررسی پایایی و روایی مقیاس‌های ۷ گانه‌ی آزمون حیا از روش‌های بازآزمایی، همسانی درونی، روایی محتوایی، روایی هم‌زمان، روایی سازه‌ای و عاملی به شرحی که برای آزمون معبد آمد، استفاده شد. نتایج بررسی‌ها نشان دهنده‌ی روایی و پایایی بالای مقیاس‌های ۷ گانه‌ی آزمون حیا می‌باشد که به دلیل مفصل بودن از شرح آن خودداری می‌شود.

به طور کلی، نتایج نشان دهنده‌ی وجود رابطه‌ی مثبت و معناداری بین حیا کم‌رویی و حیا خودخواهی با اعتقاد و عمل به دین است. هم‌چنین بین حیا خودخواهی و تکلف با مقیاس‌های دین‌داری رابطه‌ی منفی و معناداری وجود دارد. به این معنا که افراد مذهبی کمتر از افراد غیر مذهبی از راه‌های منفی و نامطلوب برای جلب توجه دیگران استفاده می‌کنند. از طرفی، مشاهده شد که حیا درونی، حیا از خطا و حیا مثبت زنان در همه‌ی گروه‌های فرعی به غیر از زندانیان، از حیا مردان بیشتر است و حیا درونی متأهلان از حیا درونی مجردان بیشتر است. در مجموع، از نتایج این پژوهش چنین استنباط می‌شود که مذهبی بودن با سلامت روانی و جسمانی رابطه‌ی مثبت و معناداری دارد و با بزهکاری، جرم، اعمال خلاف اخلاق و قانون رابطه‌ی منفی و معناداری دارد.

از جمله ویژگی‌های بارز این پژوهش رجوع به آیات، روایات، احادیث و منابع اسلامی به عنوان منبعی برای توسعه‌ی مقیاس‌های پژوهش (مقیاس معبد و حیاء)، جدا سازی رفتارهای دینی ظاهری و باطنی از طریق تهیه و تدوین و به کارگیری دو نوع ابزار متفاوت است که یکی رفتارهای ظاهری مذهبی و دیگری میزان حیاء آزمودنی‌ها را مورد سنجش قرار می‌دهد هم چنین ارائه دقیق و کامل ویژگی‌های روان‌سنجی پرسشنامه‌ها و مقیاس‌های آزمون‌های تهیه و اجرا شده از دیگر ویژگی‌های این پژوهش می‌باشند. لیکن گزینش برخی ویژگی‌های دین‌داری که در متون اسلامی به عنوان علائم ایمان در افراد ذکر شده است با این استدلال که در شرایط کنونی شاخص مذهبی بودن افراد می‌باشد نمی‌تواند مبنای کامل برای سنجش عمل به باورهای دینی باشد. علاوه بر آن در این مقیاس تنها به عمل دینی توجه شده و نگرش و عواطف دینی در نظر گرفته نشده است.

یکی از آرمان‌های محوری انقلاب اسلامی ایران این است که تربیت دینی یا پرورش مذهبی از اهداف عمده‌ی نظام اجتماعی تعریف شود و دین‌داری و دین‌مداری به عنوان اصول اصلی به وضوح در محصولات جامعه اسلامی جلوه کند. لذا سطح توقعات و انتظارات مردم از محصولات جامعه اسلامی بسیار بالا رفته است. از نظر دینی، در جامعه ما هم‌نوایی شدید و کاملی از مردم و به ویژه نسل جدید انقلاب یعنی جوانان زیر بیست سال با اصول دینی طلب می‌شود. هم چنین آستانه‌ی تحمل جامعه ما در پذیرش کج‌روی و رفتارهای خلاف شرع بسیار پایین آمده است. بر این اساس رفتارهای نابهنجار اخلاقی یا خلاف شرعی و بزهکاری جوانان کشور، پژوهشگران و صاحب نظران علوم اجتماعی را متوجه سنجش دین‌داری جوانان و ارتباط آن با رفتارهای بزهکارانه و جرم آفرین کرده است.

در این راستا **طالبان (۱۳۷۸)** با هدف بررسی ارتباط دین‌داری و بزهکاری در میان جوانان دانش‌آموز ۳۸۴ دانش‌آموز دختر و پسر دبیرستانی را مورد مطالعه قرار داد. این گروه با روش نمونه‌گیری تصادفی نسبتی انتخاب شده بودند.

پژوهشگر ضمن اشاره به این نکته که مفهوم جرم در متون دینی معادل با رفتار خلاف قانون نبوده و دلالت بر معنای عرفی و فنی جرم و بزهکاری یعنی فعل و کرداری خلاف قانون وضع شده توسط بشر ندارد و با تأکید بر این نکته که ریشه‌ی کلیه‌ی مباحث اسلامی را معمولاً باید در قرآن کریم و شاخه‌های

آن را در سنت معصومیت (ع) جستجو کرد به ارائه تعاریف مختلف از دین پرداخته است. سپس به تفکیک و تمایز بین دین دین‌داری پرداخته و اشاره کرده است که دین به عنوان یک پدیده‌ی خارجی و مستقل از پذیرش انسان‌ها یعنی مستقل از روان انسان‌ها و جامعه‌ی انسانی مد نظر است. در صورتی که دین‌داری یا تدین ناظر بر پذیرش دین توسط انسان‌هاست. سپس ارتباط دین‌داری با خلافت‌کاری را بر اساس نظر صاحب‌نظران دینی مطرح و استنتاج کرده است که دین با طرح سه مسئله در تعیین و کنترل درونی رفتار انسان دخالت می‌کند و او را وادار می‌سازد از ارتکاب گناه و کج‌روی بپرهیزد: ۱- ایمان به خدا و جلب رضایت او؛ ۲- بیم از ملامت وجدان ۳- اعتقاد به زندگی پس از مرگ و ترس از عقوبت اخروی.

هم چنین پژوهشگر اشاره دارد که اگر چه جامعه‌شناسان معمولاً دین را یکی از اساسی‌ترین وسایل کنترل اجتماعی یا مهار جرم و خلافت‌کاری می‌دانند، با این حال دین‌داری یا ایمان مذهبی به عنوان یک متغیر مستقل و مؤثر در اکثر تئوری‌های مربوط به کج‌روی و جرم مفقود است. بر این اساس پژوهشگر با تأکید بر الگوی پنج بعدی گلاک و استارک (۱۹۶۵) اقدام به تهیه‌ی آزمونی برای سنجش دین‌داری کرده است. فرایند تهیه‌ی این پرسشنامه به شرح زیر است:

از آن‌جا که مرور نشان دهنده‌ی جامعیت الگوی پنج بعدی گلاک و استارک بوده، لذا این الگو بر دین اسلام تطبیق داده شده است، ولی به اقتضای ویژگی‌های جامعه‌ی آماری و نوع متغییر وابسته (بزهکاری) اصلاحاتی در آن صورت گرفت. اول آن که، بعد فکری یا دانش دینی معرف قابل اعتمادی برای سنجش دین‌داری دانش‌آموزان دبیرستانی نمی‌باشد. زیرا ممکن است دانش‌آموزان درس‌خوان و موفق از نظر تحصیلی به رغم دین‌داری ضعیف نمرات بالایی از آگاهی‌های دینی به دست آورند و بالعکس برخی دانش‌آموزان کاملاً مذهبی به علت ضعف درسی، نمرات پایینی در اطلاعات مذهبی کسب کنند.

بعد پیامدی دین در الگوی گلاک و استارک (۱۹۶۵)، یعنی تأثیر دین در زندگی روزمره یا به کار بستن دستورات دینی در زندگی روزانه، معمولاً در پژوهش‌های تجربی از طریق سنجش شدت درجات رفتار کج‌روانه‌ی فرد و یا عقاید و نگرش وی در ارتباط با این گونه رفتارهای کج‌روانه شاخص‌سازی

شده است و چون در پژوهش حاضر بزهکاری متغییر وابسته است و باید کاملاً از متغییر مستقل (ابعاد دین‌داری) متمایز باشد تا تداخل و هم‌پوشی بین بعد پیامدی دین و بزهکاری منجر به ارائه نتایج غیر دقیق و غیر معتبر نشود، لذا برای تهیه و تدوین ابزار سنجش دین‌داری در مجموع ۴ بعد از ابعاد پنج‌گانه الگوی گلاک و استارک (۱۹۶۵) مد نظر قرار گرفت. این ابعاد عبارتند از: بعد اعتقادی، بعد مناسکی دین، بعد تجربی دین (عاطفه مذهبی) و بعد پیامدهای دین.

به منظور بررسی پایایی مقیاس دین‌داری تدوین شده از ضریب آلفای کرونباخ استفاده شد و بدین وسیله میزان همسانی درونی پرسش‌های مختلف مقیاس محاسبه شد. بدین منظور پس از اجرای نهایی مقیاس روی گروه نمونه ($n=384$)، ضریب آلفای کرونباخ برای هر یک از چهار مقیاس دین‌داری برابر با ۰/۸۷، ۰/۹۲، ۰/۸۶ و ۰/۵۳ بود. این ضریب برای کل آزمون برابر با ۰/۸۶ می‌باشد که نشانگر پایایی پرسشنامه‌ی ۲۵ پرسشی تهیه شده در این پژوهش می‌باشد. هم‌چنین در مورد ضریب پایایی مقیاس، اهمیت دین در زندگی استفاده از روش کاهشی ضریب آلفا نشان داد که حذف هیچ یک از ماده‌ها منجر به افزایش ضریب آلفا نمی‌شود.

به منظور بررسی روایی مقیاس دین‌داری تدوین شده از چند روش مختلف به شرح زیر استفاده

شد:

۱. روایی ملاکی: بدین منظور از کلیه‌ی آزمودنی‌های پژوهش خواسته شد تا التزام دینی خود را روی یک طیف مدرج ده قسمتی (از کاملاً مذهبی تا کاملاً غیر مذهبی) علامت گذاری کنند. این روش به عنوان شاخص فردی دین‌داری در تحقیقات بین‌المللی ارزش‌های جهانی به کار رفته و به عنوان شاخص بسیار معتبری از دین‌داری افراد تلقی می‌شود. سپس ضریب همبستگی پیرسون میان مقیاس دین‌داری آزمودنی‌ها و ارزیابی آنان از التزام دینی خود محاسبه شد که کاملاً معنادار بود ($r=0/65$). هم‌چنین دو گروه پاسخ‌گو از دو دبیرستان دخترانه دولتی واقع در محله کن و شهرک اکباتان انتخاب شدند. علت انتخاب این دو محله این بود که محله کن به علت بافت سنتی و همگونی فرهنگی ساکنان آن یکی از محلات مذهبی تهران و در مقابل شهرک اکباتان به عنوان محله‌ای که ساکنان آن به ضعف در پایبندی‌های مذهبی مشهور می‌باشند، است. سپس با

استفاده از آزمون t تفاوت بین آزمودنی‌های دو گروه فوق از نظر دین‌داری محاسبه شد. نتایج نشان دهنده تفاوت معنادار این دو گروه از نظر میزان دین‌داری بود ($p=0/0001$ و $t=4/9$) که این امر نیز نشان دهنده روایی ملاکی این آزمون است.

۲. روایی سازه: مقیاس دین‌داری نیز از طریق بررسی ارتباط متفاوت جنسیت با دین‌داری مورد بررسی قرار گرفت. نتایج کاربرد مقیاس دین‌داری گویای تفاوت معنادار دختران از نظر نمرات دین‌داری بود ($p=0/0001$ و $t=3/4$). به بیان دیگر، دختران نسبت به پسران نمرات بالاتری در ابعاد چهار گانه مقیاس دین‌داری کسب کردند که این امر مبین روایی سازه مقیاس دین‌داری است.

ابزار دیگر این پژوهش شامل پرسشنامه اندازه‌گیری بزهکاری است که توسط سراج زاده (۱۳۷۷) تهیه و تنظیم شده است و دارای ۲۸ پرسش است. این ابزار پنج دسته کلی رفتاری بزهکارانه را که شامل: سرقت و تقلب، پرخاشگری و تخریب، کج‌روی اخلاقی، انحرافات فرهنگی و کج‌روی جنسی است مورد سنجش قرار می‌دهد.

براساس یافته‌های پژوهش درخصوص موافقت با "اعتقاد به وجود خداوند" از کل آزمودنی‌های تحقیق (۳۸۴ نفر) تنها نیم درصد (۲ نفر) به وجود خداوند اعتقاد نداشتند و بیش از ۹۶ درصد جوانان نمونه تحقیق به خدا اعتقاد داشتند. و از این حیث دین‌دار و مسلمان محسوب شدند. هم چنین نتایج نشان داد که در میان پاسخ‌گویان حتی یک نفر نبود که به نبوت حضرت محمد(ص) معتقد نباشد (بیش از ۹۵ درصد) به عبارتی، هیچ کافری بین پاسخ‌گویان وجود نداشت و فقط ۰/۵ درصد پاسخ‌گویان اهل دیانت محسوب نمی‌شدند. به نظر می‌رسد، فرایند جامعه‌پذیری مذهبی یا تربیت دینی توانسته است به نحو تام و فراگیر این باورهای اصلی دین را به نسل جدید منتقل کند. هم چنین با توجه به نتایج مشاهده شد که میزان اعتقاد جوانان نمونه این تحقیق به خداوند و زندگی پس از مرگ به تربیت معادل ۹۶/۱ و ۸۹ درصد بود که به مراتب بالاتر از دیگر کشورهای صنعتی است. هم چنین مشاهده شد که اکثریت مطلق پاسخ‌گویان به نحوی از انحاء نماز می‌خوانند و لذا وارد مرحله‌ی ایمان می‌شوند. در خصوص مراتب پایبندی به اقامه‌ی نماز نتایج نشان داد که ۵۶/۵ درصد آزمودنی‌های تحقیق همیشه یا اکثر مواقع

پایبند به اقامه‌ی نماز بودند، ۱۴ درصد پاسخ‌گویان اصلاً نماز نمی‌خواندند و بر اساس این معرف مؤمن محسوب نشدند (این گروه کمتر از ۱/۷ کل جمعیت تحقیق بودند). هم چنین مشاهده شد که اکثریت قریب به اتفاق پاسخ‌گویان (حدود ۹۰ درصد) اظهار کردند که در ماه رمضان به نحوی از انحاء روزه گرفته‌اند. در بررسی اثر متقابل نماز و روزه یافته‌ها نشان داد که نزدیک به ۸۳ درصد جوانان دانش‌آموز نمونه تحقیق، نماز می‌خوانند و هم روزه می‌گیرند، (۶/۳ درصد نه نماز می‌خوانند و نه روزه می‌گرفتند) و در واقع اگر نیم درصد دانش‌آموزان نمونه تحقیق فاقد اعتقاد به اسلام بودند، در این‌جا بر اساس دو معرف نماز و روزه، ۶/۳ درصد آنان فاقد ایمان محسوب می‌شدند که نسبت بسیار ناچیزی بود. یافته‌های تحقیق نشان داد که گروه متقین تنها ۱/۶ درصد پاسخ‌گویان را تشکیل می‌داد. متقین در آزمون عبارت بود از: جوانانی که اولاً پایبند به نماز و روزه بودند ثانیاً دچار گناه (بر اساس مقیاس بزهکاری) نشده بود.

یافته‌های پژوهش نشان داد که در زمینه‌ی شاخص توجه به خداوند از طریق توبه و کمک خواستن از خدا برای جبران گناهان اکثریت قریب به اتفاق جمعیت نمونه تحقیق (۹۵/۳ درصد دانش‌آموزان) واجد یک چنین تجربیات دینی، احساسی و مذهبی بودند و این نسبت دقیقاً معادل نسبت کسانی بود که به نبوت پیامبر (ص) اطمینان داشتند. از نظر بعد تجربه دینی یا عواطف و احساسات مذهبی ۹۱ درصد در حد قوی و در بعد اعتقادی ۹۲ درصد در حد قوی بودند. لذا با توجه به این دو بعد از حیث بعد اجتماعی دین‌داری واجد دین‌داری بسیار قوی بودند.

نتایج به دست آمده نشان داد که اقلیت بسیار ناچیزی از آزمودنی‌ها (۱/۳ درصد) دین‌داری ضعیف و در مقابل اکثریت قابل توجهی از پاسخ‌گویان (حدود ۸۲ درصد) دین‌داری قوی داشتند.

یافته‌ها نشان داد که در تمام انواع بزهکاری (سرقت و تقلب، پرخاشگری و تخریب، کج‌روی اخلاقی، کج‌روی جنسی، کج‌روی فرهنگی) میزان بزهکاری دختران به مراتب کمتر از پسران پاسخ‌گو بود و بیشترین تخلف در میان جوانان دانش‌آموز مربوط به تقلب در امتحانات درسی بود (۸۶ درصد) و تنها ۴ درصد گفتند که در امتحانات درسی دوره‌ی دبیرستان تقلب نکرده‌اند. از میان ابعاد دین‌داری تنها بعد مناسکی دین با این متغیر (تقلب در امتحانات درسی) ارتباط معکوس و معناداری داشت.

مقایسه‌ی داده‌ها و یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که از میان کل پاسخ‌گویانی که تقلب نکرده‌اند (۵۴ نفر) اکثریت از آن دانش‌آموزانی بود که مقید به نماز و روزه بودند (۶۶/۷ درصد یعنی ۳۶ نفر). نسبت این گروه از دانش‌آموزان ۴/۵ برابر دانش‌آموزانی بود که نه نماز می‌خواندند و نه روزه می‌گرفتند و تقلب نیز نمی‌کردند (۱۴/۸ درصد معادل ۸ نفر). در مجموع نتایج نشان داد که از میان ابعاد دین‌داری (اعتقادات، تجربه دینی، بعد پیامدی و مناسک مذهبی) ابعاد سه‌گانه اولیه ارتباط معناداری با تقلب در امتحانات درسی پاسخ‌گویان نداشته و پایبندی به نماز و روزه (بعد مناسک مذهبی) نیز تأثیری قوی در عدم ارتکاب به این تخلف ندارد و این تخلف در میان اکثریت دانش‌آموزان (درجات مختلف پایبندی به نماز و روزه) رواج نسبی داشته است. یکی دیگر از یافته‌های قابل توجه پژوهش این بود که بیشتر جوانان دانش‌آموز نمونه تحقیق (۵۴/۲ درصد) اظهار داشتند که تاکنون حداقل با یک جنس مخالف رابطه دوستی برقرار کرده‌اند (دختران ۴۸/۶ و پسران ۵۹/۸ درصد). این یافته حاکی از عمومیت نسبی این رفتار میان جمعیت نمونه تحقیق بود.

وقتی متغیر دوستی با جنس مخالف با متغیر "دین‌داری" تقاطع داده شده نتایج نشان داد که در پایین‌ترین سطح دین‌داری (دین‌داری ضعیف) ۴۵/۷ درصد جوانان پاسخ‌گو به داشتن یک یا چند دوست از جنس مخالف اقرار کردند. طبق نتایج حدود ۲۲ درصد جوانانی که دین‌داریشان قوی ارزیابی شده بود به داشتن یک یا چند دوست از جنس مخالف اقرار کردند. از سوی دیگر، ۱۸/۲ درصد پاسخ‌گویانی که اظهار کردند تا کنون دوستی از جنس مخالف اختیار نکردند نیز جزو گروهی بودند که دین‌داریشان ضعیف ارزیابی شده بود. مقدار ضریب همبستگی میان این دو متغیر ($r=0/53$ و $p=0/0001$) محاسبه شد که مؤید ارتباطی متوسط و معنادار بین دین‌داری و ارتباط با جنس مخالف در میان جوانان جمعیت نمونه بود.

نتایج تحلیل تقاطعی داده‌ها در پژوهش نشان داد "دین‌داری" ارتباط معکوس و نسبتاً قوی با بزهکاری جوانان داشت. این نتیجه حاکی از الگوی کاهش منظمی در نسبت بزهکاری اظهار شده پاسخ‌گویانی بود که دین‌داریشان افزایش یافته بود. نتایج هم‌چنین نشان داد که دین‌داری پاسخ‌گویان بیشتر تأثیر منفی را معرف‌های کج‌روی اخلاقی (مشروب‌خواری، مصرف مواد مخدر و قماربازی) و سپس کج‌روی فرهنگی (شرکت در مجالس گناه) داشت. میانگین‌ها نشان داد که اثر دین‌داری دختران بر کاهش

۵ معرف رتبه اول بزهکاری آنان به مراتب بیش از پسران بود. البته مشاهده شد در دختران به علت وجود دو معرف از کج‌روی نوع سرقت در رتبه‌های اول و سوم تا حدودی متفاوت با پسران و کل جمعیت نمونه تحقیق بود. در مجموع، یافته‌های مطالعه نشان داد که هر قدر دین‌داری جوانان دانش‌آموز قوی‌تر باشد، احتمال بزهکاری آنان کاهش می‌یابد و دین‌داری اثری واقعی بر کاهش بزهکاری دارد. نتایج مطالعه کاملاً از این اندیشه که افزایش دین‌داری احتمال وقوع جرم و بزهکاری را کاهش می‌دهد، حمایت کرد و با احتیاط می‌توان گفت که دین‌داری جوانان دانش‌آموز تا حدودی عایق بزهکاری آنان است.

یافته‌های پژوهش اخیر نشان داد که انواع مختلف بزهکاری جوانان در مجموع تنها می‌تواند ۱۲ درصد اعتقادات مذهبی، ۷ درصد تجربه‌ی دینی، ۲۴ درصد مناسک مذهبی و ۲۰ درصد اهمیت دین در زندگی جوانان دانش‌آموز تحقیق را پیش‌بینی کند. حتی در مورد گروه بزهکاران جوان نیز به هیچ وجه نمی‌توان گفت که آنان فاقد اعتقادات مذهبی و تجربه دینی هستند.

یافته‌ها هم چنین نشان داد که در میان دو فرضیه‌ی مهم نماز و روزه که بعد مناسکی را ساخته بودند، نماز به مراتب بیش از روزه بر کاهش بزهکاری جوانان جمعیت نمونه تحقیق مؤثر بود. در واقع از میان کلیه شاخص‌های دین‌داری نماز تأثیر بیشتری بر کاهش بزهکاری جوانان پاسخ‌گو داشت و وقتی تحلیل به عمق بیشتری رسوخ یافت، رگرسیون گام به گام نشان داد که از میان نمازهای واجب (صبح، ظهر و عصر، مغرب و عشاء) نماز ظهر و عصر از لحاظ آماری اثر قابل توجه کاملاً معناداری بر کاهش بزهکاری جوانان پاسخ‌گو داشته است ($\beta = 0/42$).

اگر چه پژوهش فوق از نظر گزارش ویژگی‌های روان‌سنجی پرسشنامه‌ی تدوین شده برای سنجش دین‌داری نوجوانان و ارائه نتایج پژوهش بسیار غنی می‌باشد، اما به دلیل عدم تمرکز و تأیید پژوهشگر بر متون و منابع اسلامی از جمله قرآن کریم و احادیث و روایات جهت تهیه‌ی مقیاس دین‌داری دارای ضعف بوده است. از طرفی، منطبق کردن دین اسلام بر الگوی پژوهش حاصل از مطالعات دین‌پژوهی در سایر ادیان و عمدتاً در کشورهای غربی، بسنده کردن به اصول دین و حداقل معیارهای لازم برای توصیف دین‌دار بودن، حذف اخلاقیات و بالاخره عدم کار کارشناسی و تخصصی اسلام‌شناسی روی مقیاس و گویه‌های آن از جمله اشکالات این کار پژوهشی است. هم چنین استفاده از روش

خودگزارش‌دهی برای سنجش رفتارهای بزهکارانه و جرم‌آفرین جوانان از دقت و اعتبار نتایج این پژوهش کاسته است.

طالبان (۱۳۷۹) در پژوهش دیگری با هدف بررسی تجربی دین‌داری نوجوانان کشور، از الگوی گلاک و استارک (۱۹۶۵) استفاده کرد و با اضافه کردن بعد دانش دینی به ابعاد آن و گسترش زیر مؤلفه‌های این ابعاد سعی در ارزیابی نسبی میزان صحت و سقم اظهارات و قضاوت‌های متفاوت موجود در زمینه‌ی دین‌داری نوجوانان کشور کرده است. این پژوهشگر هم‌چنین توزیع دین‌داری جوانان دانش‌آموز را از نظر جنسیتی و جایگاه اجتماعی - اقتصادی آنان مورد بررسی قرار داده است که به طور خلاصه به مراحل و فرایند پژوهش او اشاره خواهد شد.

پژوهشگر بر اساس روش نمونه برداری خوشه‌ای چند مرحله‌ای ۵۳۵۴ دانش‌آموز پایه سوم را از دبیرستان‌های نظام جدید مناطق شهری کشور انتخاب و مورد مطالعه قرار داد. او از مقیاس دین‌داری که پنج بعد اعتقادات، احساسات، مناسک، پیامدها و آگاهی دینی را می‌سنجید، استفاده کرد. او برای افزایش دقت و اعتبار این ابزار در هر یک از ابعاد مذکور از معرف‌های چندگانه و یا مقیاس‌های چند ماده‌ای به جای تک سازه‌ای استفاده کرد. پژوهشگر به منظور حصول اطمینان از روایی و اعتبار این مقیاس و رفع ابهامات و نواقص مربوط به جمله‌بندی سؤال‌ها، آزمونی مقدماتی روی ۱۰۰ نفر از دانش‌آموزان سال سوم دبیرستان‌های تهران اجرا کرد. سپس در مرحله اول برای پالایش مقیاس‌ها و حذف احتمالی ماده‌های نامناسب از روش تحلیل ماده^۱ بر اساس دو وجه تک بعدی بودن^۲ و اعتبار استفاده کرد.

آزمون تک بعدی بودن مقیاس‌های چهارگانه اعتقادات مذهبی، تجربه دینی، مناسک مذهبی و پیامدهای دین‌داری که هر کدام شامل ۵ ماده (جمعاً ۲۵ ماده) بودند، بر اساس محاسبه‌ی ضریب همبستگی نمره‌ی آزمودنی‌ها در هر یک از ماده‌ها با نمره‌ی آنان در بقیه‌ی مقیاس شد. نتایج نشان داد که ضرایب همبستگی ماده‌ها با کل مقیاس از ۰/۴۲ تا ۰/۸۴ در نوسان بوده که به دلیل بالاتر بودن از مقدار ۰/۳۰ همه ماده‌های مقیاس حفظ شد.

1. item analysis

2. unidimensionality

برای آزمون پایایی از شیوه‌ی بررسی همسانی پاسخ فرد به یک ماده در مقایسه با هر یک از ماده‌های دیگر استفاده شد. ضریب پایایی آلفای کرونباخ برای مقیاس‌های چهارگانه‌ی فوق به ترتیب برابر با ۰/۷۸، ۰/۶۹، ۰/۷۱ و ۰/۷۲ به دست آمد که نشان دهنده‌ی پایایی آن‌ها می‌باشد. در مورد مقیاس «آگاهی‌های دینی» تعداد ۷ پرسش چند گزینه‌ای مورد استفاده قرار گرفت و برای حذف پرسش‌های نامناسب از ضریب دشواری پرسش استفاده شد. نتایج منجر به حذف ۲ پرسش از ۷ پرسش موردنظر شد. در مرحله‌ی بعد ضریب همبستگی مقیاس «آگاهی‌های دینی» با چهار مقیاس ذکرشده دیگر محاسبه شد که کلیه ضرایب به دست آمده از لحاظ آماری معنادار بودند ($p=0/05$). در نهایت ضریب آلفای کرونباخ برای ۲۵ ماده‌ی مقیاس دین‌داری کل آزمودنی‌ها محاسبه شد که نشان دهنده‌ی پایایی کل مقیاس بود ($n=100$) و $\alpha=0/79$). لازم به توضیح است که در پژوهش نهایی نیز ضریب آلفای کرونباخ مقیاس ۲۵ ماده‌ی دین‌داری معادل ۰/۸۲ به دست آمده است که کاملاً قابل قبول است ($n=5354$).

به منظور محاسبه‌ی روایی مقیاس دین‌داری از روایی ملاکی استفاده شد. بدین منظور از همان ۱۰۰ نفر خواسته شد تا التزام مذهبی خود را از صفر تا ۲۰ درجه‌بندی کنند و سپس ضریب همبستگی میان خود درجه‌بندی مذهبی آزمودنی‌ها با مقیاس دین‌داری محاسبه شد ($r=0/57$) که نشان دهنده‌ی روایی مقیاس دین‌داری است.

لذا در آزمون مقدماتی جایگاه اجتماعی دانش‌آموزان بر اساس تحصیلات، شغل و درآمد والدین مورد سنجش قرار گرفت. سپس همبستگی آن با دین‌داری آنان محاسبه شد. نتایج نشان دهنده‌ی رابطه‌ی منفی بین جایگاه اجتماعی آزمودنی‌ها و نمرات آنان در پنج مقیاس دین‌داری بود. این امر نشان دهنده‌ی روایی سازه‌ی مقیاس دین‌داری است. هم‌چنین بررسی تفاوت‌های جنسیتی بین دختران و پسران از نظر میزان دین‌داری نشان داد که مقیاس مذکور دارای روایی سازه است. بدین ترتیب مقیاس ۲۵ ماده‌ای دین‌داری برای اجرای نهایی تهیه و تدوین شد. سپس روی تعداد ۵۳۵۴ دانش‌آموز دختر و پسر دبیرستانی در سطح کشور اجرا و نتایج زیر مشاهده شد:

۱. تنها اقلیت ناچیزی از جوانان دانش‌آموز از لحاظ اعتقادات دینی (اعتقاد به خدا، پیامبر، معاد، قرآن، بهشت و جهنم) ضعیف محسوب می‌شدند (۲درصد)؛ در حالی که نسبت جوانان دانش‌آموز با اعتقادات قوی برابر با ۹۶/۴ درصد بود.
۲. ۶۶ درصد جوانان دانش‌آموز از حیث مناسک دینی فردی (نماز و روزه) قوی و فقط ۸ درصد پاسخ‌گویان ضعیف ارزیابی شدند. در مورد عمل به مناسک جمعی (نماز جمعه، نماز جماعت مساجد، مراسم روضه‌خوانی و دعا) ۵۶ درصد در گروه ضعیف و تنها ۹ درصد در گروه قوی قرار گرفتند.
۳. دو الگوی متفاوت در پابندی به مناسک فردی و مناسک جمعی دین باعث شد که اکثریت پاسخ‌گویان از حیث بعد مناسکی دین که برآیند دوبعد فردی و جمعی است در گروه متوسط قرار گیرند (۶۰/۴ درصد). و یافته‌های حاصل از بررسی وضعیت احساسات و عواطف مذهبی (تجربه دینی) نشان داد اقلیت بسیار ناچیزی از دانش‌آموزان نمونه تحقیق (۱/۶ درصد) واجد عواطف دینی ضعیفی بوده و در مقابل اکثریت پاسخ‌گویان (۶۷/۵ درصد) احساسات مذهبی قوی داشتند.
۴. از نظر بعد پیامدی دین، یافته‌ها نشان داد که اکثریت نسبی پاسخ‌گویان (۵۵/۵ درصد) قوی و اقلیتی از آن‌ها (۳/۵ درصد) ضعیف ارزیابی شدند. یافته‌ها هم چنین نشان داد که نیمی از جوانان مورد تحقیق (۵۰ درصد) از حیث دانش دینی قوی و در مقابل حدود ۱۰ درصد آگاهی و دانش دینی ضعیفی داشتند.
۵. یافته‌ها نشان داد که در مورد دین‌داری پاسخ‌گویان وقتی تنها مناسک فردی آن‌ها مدنظر قرار گیرد، تنها اقلیت بسیار ناچیزی (۱ درصد) دین‌داری ضعیف و اکثریت قابل توجه ایشان (۷۳ درصد) واجد دین‌داری قوی بودند. در مورد مناسک جمعی معلوم شد که اقلیت بسیار ناچیزی (۱/۴ درصد) دین‌داری ضعیف و ۵۲/۶ درصد آنان دین‌داری قوی داشتند. در ضمن یافته‌های مربوط به دین‌داری کل پاسخ‌گویان (مناسک فردی + مناسک جمعی) نشان داد که تنها اقلیت

بسیار ناچیزی از جوانان دانش‌آموز نمونه تحقیق (۱/۷ درصد) دین‌داریشان ضعیف و در مقابل اکثریت نسبی پاسخ‌گویان (۵۴/۲ درصد) از دین‌داری قوی برخوردار بودند.

۶. در مورد توزیع دین‌داری بر حسب جنس یافته‌ها نشان داد که در تمامی شاخص‌های التزام دینی (به جز یک استثناء) میانگین نمرات دختران بالاتر از پسران بود که نمایانگر تعهد مذهبی بیشتر دختران دانش‌آموز در مقایسه با پسران دانش‌آموز است. تنها استثناء مربوط به شرکت پسران در نماز جمعه است.

۷. در مطالعه‌ی توزیع دین‌داری بر حسب جایگاه اجتماعی جوانان دانش‌آموز، نتایج نشان داد که در تمام شاخص‌های التزام دینی به جز یک استثناء که مربوط به بعد دانش دینی بود پاسخ‌گویان طبقه بالا قوی‌تر از طبقه پایین ارزیابی شده‌اند. میانگین نمرات پاسخ‌گویان طبقه پایین بیش از میانگین نمرات پاسخ‌گویان طبقه متوسط و بالاخص طبقه بالاست که نشانگر تعهد مذهبی بیشتر پاسخ‌گویان طبقات پایین نسبت به طبقات بالاست.

۸. بررسی اثر متغیرهای زمینه‌ای تحقیق (جنس، نوع مدرسه، رشته تحصیلی، مذهب، جایگاه اجتماعی و اشتغال مادر) بر دین‌داری دانش‌آموزان نشان داد که میزان دین‌داری دختران رشته‌ی علوم انسانی مدارس دولتی که واجد جایگاه اجتماعی پایین (تحصیلات پدر و مادر زیر دیپلم مادرشان خانه‌دار بوده) بیش از سایر گروه‌هاست. نتایج آماری نشان داد که ۶ عامل: جنس (به نفع دختران)، نوع مدرسه (مدرسه دولتی)، رشته تحصیلی (به نفع رشته علوم انسانی)، مذهب (به نفع شیعه)، خاستگاه اجتماعی (به نفع طبقه پایین) اشتغال مادر (به نفع خانه‌دار) بر دین‌داری کل پاسخ‌گویان مؤثر بود. کمترین اثر مربوط به نوع مذهب (همبستگی معادل ۵ درصد) و بیشترین اثر مربوط به جنس (همبستگی معادل ۰/۱۸) و بعد از آن جایگاه اجتماعی (همبستگی معادل ۰/۱۷) بوده است.

بدین سان نتایج این پژوهش نشان داد که از دیدگاه پژوهشگر از حیث دین‌داری اولیه در میان جوانان دانش‌آموز کشور بحران یا مشکل و ضعفی به چشم نمی‌خورد. به نظر می‌رسد، فرایند جامعه‌پذیری مذهبی یا تربیت دینی در ایران توانسته باشد به نحو تام و تمام فراگیری این باورهای اصلی دین را

به نسل جدید خود منتقل سازد. نتایج هم چنین مبین این امر است که آرمانی نبودن وضعیت دین‌داری جوانان (نسل جدید ایران) به هیچ‌وجه بحرانی بودن آن را ثابت نمی‌کند.

از جمله ویژگی‌های بارز این پژوهش افزودن یک بعد به ابعاد پنج‌گانه الگوی گلاک و استارک (۱۹۶۵) تحت عنوان بعد آگاهی‌های دینی بر اساس نتایج پژوهش‌های انجام شده در زمینه پایبندی جوانان به دین می‌باشد که می‌تواند گامی در جهت ارائه الگوهای کامل‌تر دین‌داری براساس فرهنگ اسلامی باشد. یکی دیگر از نظر قوت این پژوهش در نظر گرفتن بعد فردی و بعد جمعی برای مقیاس مناسک دینی است که می‌تواند به عنوان یک الگوی مناسب فراروی پژوهشگران علاقمند پژوهش در حوزه دین قرار گیرد. اما این که محقق چگونه در بین دانش‌آموزان اعتماد و امنیت روانی را ایجاد نموده است تا آن‌ها پاسخ واقعی خود را بدون ترس داده باشند مطلبی ارائه نشده است. هم چنین تقسیم‌آزمودنی‌ها به طبقات پایین، متوسط و بالای جامعه با روش علمی صورت نگرفته است.

در نظر گرفتن دانش‌آموزان سال سوم دبیرستان به عنوان نماینده جوانان دانش‌آموز کشور و سنجش میزان رفتارهای دینی آنان به عنوان ملاکی برای تعمیم این مقیاس دینی در دیگر جوانان دانش‌آموز یکی از نقاط ضعف موجود در روش‌شناسی این پژوهش است. به نظر می‌رسد، زیربنای نظری این انتخاب مشخص نیست و استدلالی برای این مورد که رفتارهای دینی دانش‌آموزان سال سوم دبیرستان می‌تواند نمونه‌ای از رفتار دینی کل جوانان دانش‌آموز ایران باشد وجود ندارد. با توجه به این که رشد مذهبی از اوایل نوجوانی در سنین راهنمایی به اوج خود می‌رسد و در سنین دبیرستانی، جوانان با چالش‌های جدی مذهبی روبرو هستند، انتخاب این مقطع و پایه‌ی تحصیلی نمی‌تواند نتایج دقیق، صریح و معتبری را به دست دهد.

اکبری و پارسا (۱۳۷۹) طرز تلقی و نگرش جوانان نسبت به دین را مورد بررسی قرار داده‌اند. بدین منظور پژوهشگران با تأکید بر اهمیت بررسی رابطه جوانان با دین از نظر انتقال میراث فرهنگی و اخلاقی گذشته به نسل‌های جدید و هم چنین به دلیل حفظ آرامش و ثبات فرهنگی و اخلاقی جامعه به بررسی نگرش‌های جوانان نسبت به دین پرداخته‌اند. این پژوهشگران در بررسی پیشینه پژوهش به تعریف دین، ابعاد دین، تغییرات جامعه و تحولات دین، انواع دین، رابطه دین بامتغییرهای اجتماعی نظیر جایگاه

اجتماعی، گروه سنی، جنسیت افراد، میزان تحصیلات و شغل، مفهوم خدا، جوانان و مذهب، و تعریف دین از دیدگاه اسلام پرداخته‌اند و در نهایت به تعریف حضرت علی(ع) از دین و ملاک های دین‌داری اشاره کرده‌اند: اول دین معرفت به خداست و کمال معرفت به خدا تصدیق خدا است و کمال تصدیق او توحید است.

پژوهشگران در معرفی چارچوب نظری پژوهش خود از یک سو اظهار می‌دارند که: از مجموع آرای صاحب نظران غربی و اسلامی تعریف کم و بیش جامعی از دین تهیه شد که بتواند ابعاد گوناگون دین را پوشش دهد. براین مبنا و با تأکید بر این که پدیده‌ها را می‌توان در سه بعد شناختی، عاطفی و رفتاری دسته‌بندی کرد، دین نیز در همین راستا به چند سنخ تقسیم شد. یکی دین عمل‌گرا که مبتنی بر رفتار دینی است که خود به دو نوع مناسکی یا نمایشی و اخلاقی یا اجتماعی تقسیم می‌شود. دیگری دین اعتقادی یا قومی‌گرا است که بر اندیشه‌ی دینی تأکید دارد و بالاخره دین تجربی که بر احساس درونی و تجربه باطنی دینی متمرکز شده است. از سوی دیگر پژوهشگران بر مفهوم خداوند به عنوان یکی از بنیادی‌ترین مفاهیم دینی متمرکز شده و طرز تلقی نسبت به خداوند را بر چند دسته تقسیم کرده‌اند. طرز تلقی‌ها می‌توانند حاوی تصویری از یک خدای مهربان، بخشنده، عاشق و با محبت باشد یا یک خدای خشمگین، غضبناک، تنبیه‌کننده و یا یک خدای حامی، حافظ و تسلی‌بخش و یا یک خدای ناظر، حساب‌رس و نظارت‌کننده بر رفتار. در نهایت بر این اساس پژوهشگران پرسشنامه‌ای را برای پژوهش خود تدوین کرده‌اند و آن را روی ۳۸۳ نفر از افراد ۱۹ تا ۳۵ ساله‌ی شیرازی اجرا کرده‌اند. بدین تربیت نگرش مناسکی، نگرش اعتقادی، نگرش اخلاقی، نگرش باطنی، راه‌رستگاری، رفتارهای دینی و درک جوانان از خداوند را مورد بررسی قرار دادند. شرح مفصل این پژوهش در سطور زیر آمده است.

مقیاس نگرش مناسکی جوانان شامل ۱۱ ماده بود که ضریب آلفای کرونباخ برابر با ۰/۹۰ برای آن گزارش شده است. همبستگی هر ماده با کل مقیاس نیز محاسبه شده است که این همبستگی‌ها دامنه‌ای از ۰/۴۰ تا ۰/۶۰ را به خود اختصاص داده‌اند که نشان دهنده‌ی پایایی مقیاس مذکور است. لازم به توضیح است که ماده‌های این مقیاس بر اساس مقیاس لیکرت ۵ درجه‌ای نمره گذاری شده‌اند (بی‌نظر = ۰ و کاملاً موافقم = ۵). نتایج پژوهش نشانگر این بود که در مجموع ۴۷/۷ درصد از آزمودنی‌ها، دارای نگرش دینی مناسکی بالاتر از متوسط هستند؛ در حالی که مقایسه‌ی جوانان بر حسب جنس نشان دهنده‌ی

تفاوت معنادار زنان و مردان از لحاظ نگرش دینی مناسکی است. به عبارت دیگر، زنان نمرات بالاتری را از مردان به دست آوردند. مقیاس نگرش اعتقادی شامل ۸ ماده بوده که بر اساس مقیاس لیکرت ۵ درجه‌ای نمره‌گذاری شده است. ضریب آلفای کرونباخ برای این مقیاس برابر با ۰/۸۰ گزارش شده است. هم‌چنین همبستگی هر ماده با کل مقیاس محاسبه شد. این همبستگی‌ها دامنه‌ای از ۰/۴۰ تا ۰/۶۰ دارا بودند که بیانگر پایایی مقیاس نگرش اعتقادی است. نتایج نشان دادند که در مجموع ۳۷ درصد از آزمودنی‌ها دارای نگرش دینی اعتقادی بالاتر از متوسط هستند. هم‌چنین نگرش اعتقادی دینی رابطه‌ی معناداری با جنسیت و وضعیت تأهل آزمودنی‌ها دارا است. به بیان دیگر، زنان نسبت به مردان نمرات بالاتری را در مقیاس نگرش اعتقادی به دست آوردند. این در حالی است که نمره‌ی نگرش دینی اعتقادی جوانان متأهل بالاتر از جوانان مجرد است.

مقیاس نگرش اخلاقی مشتمل بر ۱۰ ماده بوده که بر اساس مقیاس لیکرت ۵ درجه‌ای نمره‌گذاری شده است. ضریب آلفای کرونباخ برای این مقیاس برابر با ۰/۸۰ گزارش شده است و دامنه‌ی همبستگی بین ماده‌ها و کل مقیاس بین ۰/۵۰ تا ۰/۶۰ در نوسان می‌باشد که نشان دهنده‌ی پایایی مقیاس نگرش اخلاقی است.

نتایج نشان داد که در مجموع ۶۳/۲ درصد از آزمودنی‌ها دارای نگرش اخلاقی دینی بالاتر از متوسط هستند. هم‌چنین مشاهده شد که نگرش دینی اخلاقی جوانان هیچ رابطه‌ی معناداری با جنسیت و وضعیت تأهل دارا نمی‌باشد.

مقیاس نگرش باطنی جوانان شامل ۹ ماده بوده که بر اساس مقیاس لیکرت ۵ درجه‌ای نمره‌گذاری شده است. ضریب آلفای کرونباخ برای این مقیاس برابر با ۰/۸۰ گزارش شده است و همبستگی بین ماده‌های مقیاس و کل مقیاس از ۰/۳۰ تا ۰/۶۰ در نوسان است که مبین پایایی مقیاس است.

نتایج نشان داد که در مجموع ۷۸/۵ درصد از جوانان دارای نگرش دینی باطنی بالاتر از متوسط می‌باشند. این نگرش با جنسیت و وضعیت تأهل رابطه‌ی معناداری نداشته است. به منظور ارزیابی راه رستگاری در نظر نوجوانان از آزمودنی‌ها خواسته شد تا از میان چهار راه رستگاری اولویت‌های خود را بیان کنند و تربیت اولویت خود را در میان چهارگزینه معرفی شده نشان دهند.

نتایج نشان داد که ۵۱/۳ درصد از جوانان مهم‌ترین راه رسیدن به رستگاری را در نیکوکاری و خدمت به مردم و کمک به هم‌نوعان و ۴۳/۶ درصد خلوت کردن، تنها بودن و از طریق عالم درون و عرفان با خدا رابطه برقرار کردن را بهترین راه رسیدن به رستگاری دانسته‌اند. هم‌چنین بین وضعیت تأهل و راه رستگاری اعتقادی رابطه‌ی معناداری مشاهده شد. به بیان دیگر متأهلین بیشتر از مجردین به راه رستگاری اعتقادی اهمیت می‌دهند.

در مورد رفتار دینی جوانان نتایج پژوهش در این زمینه نشان داد که بیش از ۵۰ درصد از جوانان از لحاظ انجام رفتارهای دینی در سطح متوسط قرار دارند. هم‌چنین مشاهده شد که تفاوت بین زنان و مردان از لحاظ میزان رفتار دینی معنادار است. به عبارت دیگر میانگین رفتار دینی در زنان بیشتر از مردان است.

نظر جوانان مورد بررسی در این پژوهش در پاسخ به این پرسش که به طور کلی چه نظری راجع به دین دارند، چنین بود. ۹۳/۲ درصد از جوانان دین را آرامش بخش، دوست داشتنی و معنابخش به زندگی و ۶/۸ درصد از آن‌ها دین را دست و پا گیر، خسته کننده و دشوار معرفی کردند. هم‌چنین زنان بیشتر از مردان دین را آرامش بخش و معنابخش به زندگی معرفی کردند ($p \leq 0/01$ و $df=1$ و $\chi^2=10/36$).

در اظهارات آزمودنی‌ها راجع به درکی که از خداوند دارند مشاهده شد که ۴۳/۸ درصد از آنان خدا را دارای ویژگی‌های چون عشق، محبت و بخشندگی؛ ۲۴/۳ درصد خداوند را بیشتر ناظر بر اعمال و حساب‌رس؛ ۲۹/۸ درصد خداوند را حمایت‌کننده، محافظت‌کننده و آرامش بخش و ۱/۲ درصد از آنان خداوند را تنبیه‌کننده و عذاب‌دهنده‌ی گناهکاران درک می‌کنند.

از جمله ویژگی‌های بارز این پژوهش ارزیابی راه‌های رستگاری از نظر جوانان، رفتارهای دینی جوانان و درک جوانان از خداوند به همراه ارزیابی ابعاد ۴ گانه‌ی دین‌داری بر اساس الگوی گلاک و استارک (۱۹۶۵) می‌باشد که به این پژوهش بیشتر جنبه‌ی کیفی و بررسی عمیق داده است. به نظر می‌رسد، در مطالعه‌ی دین‌داری رجوع به روش‌های کیفی، به ویژه استفاده از روش‌هایی چون پرسش‌های باز پاسخ، منجر به دست‌یابی به اطلاعات دقیق‌تر می‌شود. از جمله نقاط ضعف این پژوهش عدم گزارش

روایی ابزار پژوهش و به طور کلی ضعف در گزارش ویژگی‌های روان‌سنجی ابزار پژوهش و نداشتن مطالعه‌ی مقدماتی قبل از اجرای نهایی است.

رجب‌زاده (۱۳۷۹) پژوهشی تحت عنوان دانشگاه، دین و سیاست انجام داده است. او در این مطالعه به بررسی وضعیت دانشگاه در ایران در قبل و بعد از انقلاب پرداخته است و نتیجه گرفته است که در جامعه‌ای مثل ایران با فرهنگ و حکومت دینی (بعد از انقلاب) مهم‌ترین چالشی که پیش روی افرادی که در محیط‌های دانشگاهی زندگی می‌کنند قرار دارد، چالش‌های مربوط به مرجعیت علم و وحی (دین) است. لذا به بررسی تجربی عقاید دانشجویان در مورد علم، دین و چالش میان این دو پرداخته. او از یک سو شاخصی برای سنجش علم‌گرایی در بین دانشجویان ساخته است و از سوی دیگر، برای ارزیابی انواع دین‌داری، تلقی دانشجویان از دین، راه‌های شناخت دین و خدا، مناسک‌گرایی و نظر دانشجویان در خصوص جایگاه روحانیت در دین‌مقیاس‌هایی را تهیه و تدوین کرده است. سپس این ابزارها را روی ۸۶۱ نفر دانشجوی زن و مرد از مقاطع کارشناسی تا دکتری که به صورت تصادفی از دانشگاه‌های موجود در شهر تهران انتخاب شده‌اند، به کار برده است. فرایند و نتایج پژوهش او به طور خلاصه در زیرعرضه شده است.

علم‌گرایی به عنوان نوعی نگرش توسط مجموعه‌ای از ماده‌ها اندازه‌گیری شد که پس از مطالعه‌ی مقدماتی تعداد آن بر اساس نظر صاحب‌نظران و متخصصان امر به ۶ ماده تقلیل پیدا کرد. این ماده‌ها به صورت بلی یا خیر نمره‌گذاری می‌شوند. انواع دین‌ورزی نیز بر اساس مؤلفه‌هایی که مرتبط با بحث ارزش‌ها و باورهای علم است مورد سنجش قرار گرفت. این مؤلفه‌ها عبارت بودند از: ۱) جنبه‌ی معرفت‌شناختی دین که به باور فرد در خصوص جایگاه منابع مختلف معرفتی و انواع معرفت در شناخت دین مربوط می‌شود. در این پژوهش از آن تحت عنوان "راه شناخت دین" نام برده می‌شود. با فرض مسیرهای شناختی نظیر وحی و سنت، دل (تجربه درونی) و عقل (ذهن) و به تبع آن علم، در خصوص هر سه آن‌ها در شناخت دین و خدا و به تبع آن اوامر خداوند، موارد شناخت به این منابع در قالب ۵ ماده پرسش شده است؛ ۲) مؤلفه دیگر باورهای فرد درباره‌ی ماهیت دین است که به تلقی فرد از دین و دین‌ورزی مرتبط است. این مؤلفه با ۶ ماده مورد ارزیابی قرار گرفته که شامل باورهای مادی‌گرایانه، عقل‌گرایانه، تجربی و

ستی است؛ ۳) مؤلفه‌ی مناسک دینی و نقش آن در دین‌داری با ۳ ماده ارزیابی شده است (۴ جایگاه روحانیت در دین که با ۸ ماده مورد بررسی واقع شده است).

نتایج پژوهش نشان داد که ۶۰ درصد آزمودنی‌ها علم را ملاکی برای داوری برای قبول هر نوع اعتقادی محسوب می‌کنند، ۲۰ درصد حصر شناخت واقعیت و معیار بودن علم را در این مورد پذیرفته‌اند. به عبارت دیگر، در شناخت واقعیت‌ها برای علم مرجعیت قایلند؛ ۱۹ درصد علم را دارای این توانایی می‌دانند که در مورد موضوعات غیرطبیعی نیز اظهار نظر کند. ۹ درصد علم را دارای این توانایی می‌دانند که در مسائل فلسفی داوری نماید، ۱۸ درصد توانایی علم را برای سعادت‌مند کردن جوامع با تأکید بر واقعیت پذیرفته‌اند و ۳/۵ درصد توانایی علم را در همه‌ی عرصه‌ها انکار می‌کنند.

در مورد راه شناخت دین، اولین مؤلفه مربوط به باور فرد در مورد جایگاه منابع مختلف معرفتی و انواع معرفت در شناخت دین، می‌باشد. این مؤلفه بر اساس ۵ ماده به شرح زیر سنجیده شده است: (۱) علم هم در شناخت دنیا و هم در شناخت خداوند راه مطمئن است؛ (۲) شناخت درست خدا فقط از طریق پیامبران است؛ (۳) عقل بدون کمک وحی از شناخت درست خدا ناتوان است؛ (۴) هر انسانی مستقل از آنچه از سوی پیامبران آمده است می‌تواند خدا را بشناسد (۵) بهترین راه شناخت خدا راه دل است.

نتایج نشان داد ۲۸ درصد از آزمودنی‌ها علم را منبع شناخت دین و خدا می‌دانند، ۳۰ درصد وحی پیامبران؛ ۲۶ درصد عقل بدون کمک وحی؛ ۴ درصد انسان و ۱۲ درصد دل را منبع شناخت خدا می‌دانند.

در مورد مؤلفه تلقی فرد از دین نتایج نشان داد که ۷۲ درصد دانشجویان با تلقی مادی‌گرایانه و منفی به دین مخالفند؛ ۶۴/۴ درصد دانشجویان با تلقی عقل‌گرایانه از دین موافقند و ۵۱/۸ درصد دانشجویان دارای تلقی تجربی نسبت به دین هستند.

در مورد مؤلفه‌ی جایگاه روحانیت در دین، تحلیل عاملی انجام شده نشان دهنده‌ی دو عامل بود که یکی نشانگر مرجعیت روحانیت و دیگری بی‌نیازی از روحانیت بود. ضریب آلفای کرونباخ برای عامل اول برابر با ۰/۸۱ و برای عامل دوم ۰/۷۲ گزارش شده است. نتایج نشان داد که ۱۹/۵ درصد دانشجویان معتقدند که برای شناخت دین نیازی به روحانیت نیست، ۴۵ درصد موافق نسبی و ۳۵/۵ درصد موافقند.

به منظور ارزیابی مؤلفه‌ی مناسک دینی ابتدا از طریق تحلیل عاملی انجام شده روی سه ماده آن، یک عامل استخراج شد. ضریب آلفای کرونباخ محاسبه شده برای این عامل برابر با ۰/۷۶ گزارش شده است. نتایج نشان داد که ۲۰/۳ درصد آزمودنی‌ها با مناسک گرایمی مخالف، ۵۰/۸ درصد مخالف نسبی و ۲۸/۹ درصد موافقت کردند.

به طور کلی نتایج نشان داد که شناخت هم تراز، شناخت دین از طریق پیامبران و شناخت دین مستقل از پیامبران با علم گرایمی رابطه‌ی مثبت معناداری دارد. هم چنین نتایج نشان داد که ۶۹ درصد از دانشجویان به علم به عنوان یک راه مطمئن برای شناخت خدا می‌نگرند، ۲۹ درصد آن‌ها با شناخت خدا از طریق وحی موافق هستند، ۶۶ درصد با گویه‌ی "عقل بدون وحی از شناخت خدا ناتوان است" موافقت کردند، ۱۵ درصد مخالفند و ۱۹ درصد نظری نداشته‌اند.

در مورد جهان بینی مشاهده شد که ۵۸ درصد از دانشجویان نگاهی کاملاً دینی به جهان دارند، ۳۸ درصد نگاهی دینی - عقلی به جهان دارند و ۴ درصد نگاهی کاملاً غیردینی به جهان دارند.

هم چنین حدود ۲۵ درصد از کل نمونه با تلقی سکولار از دین به معنای محدود شدن آن به قلمرو شخصی مخالفند. در مورد تلقی افراد از کارکرد معرفت شناختی دین، ۳۸ درصد از دانشجویان با معرفت بخشی دین موافق، ۵۵ درصد تا حدی موافق (مخالف - مردد) و ۷ درصد با آن مخالفند.

در رابطه با نظر دانشجویان در مورد جایگاه روحانیت در دین نتایج نشانگر این بود که ۲۰ درصد با عبارت "اسلام منهای روحانیت اسلام نیست" موافق بوده، ۵۵ درصد مخالف و ۲۵ درصد بی‌نظر بوده‌اند. هم چنین مشاهده شد که ۷۴ درصد از دانشجویان با امکان شناخت دین از طریق متخصص غیرروحانی موافق بوده، ۱۱ درصد مخالف بوده و ۱۵ درصد هم نظری نداشته‌اند.

یافته‌ها در مورد مناسک گرایمی نشانگر این بود که ۳۲ درصد از دانشجویان با گویه‌ی "دین‌داری بدون مراعات امور شرعی" موافق، ۵۳ درصد آنان مخالف و ۱۶ درصد نظری نداشته‌اند.

در مورد تکثرگرایی، یافته‌ها نشانگر این بود که ۴۲ درصد از دانشجویان با تکثرگرایی در برداشت‌های دینی موافق بوده‌اند، ۵۶ درصد آنان موافق نسبی (موافق - مخالف) و ۲ درصد مخالف بوده‌اند.

هم‌چنین مشاهده شد که ۷۴ درصد دانشجویان بر این باورند که دین فقط یک تفسیر ندارد، ۱۲ درصد با این امر مخالفند و ۱۴ درصد بی‌نظر هستند. هم‌چنین مشاهده شد که علم‌گرایی رابطه معناداری با تلقی تجربی از دین ندارد و با افزایش علم‌گرایی، تلقی مادی‌گرایانه از دین تقویت شده و تلقی سنتی از دین تضعیف می‌شود.

در حالی که با افزایش علم‌گرایی باور افراد به مرجعیت روحانیت کاهش یافته و اعتقاد به عدم نیاز به روحانی و فهم دین و باور به این که می‌توان دین را از طریق متخصصان غیر روحانی شناخت افزایش می‌یابد. از سوی دیگر، با افزایش علم‌گرایی مخالفت با مناسک‌گرایی نیز افزایش می‌یابد. در یک نگاه کلی می‌توان گفت که با افزایش علم‌گرایی باور افراد به دین سنتی و مؤلفه‌های آن کاهش می‌یابد. اشکال عمده تحقیق فوق نداشتن یک الگو و مدل منسجم بر اساس مبانی نظری اسلامی است. علاوه بر آن، بررسی کارشناسانه روی گویه‌ها انجام نشده و روایی و پایایی ابزار نیز مورد سؤال است.

افشاری (۱۳۸۰) نیز به سنجش میزان دینداری دانش‌آموزان دوره متوسطه استان همدان پرداخته است. او به این منظور اقدام به ساخت پرسشنامه دینداری دانش‌آموزان نموده و براساس متون دینی (قرآن و احادیث) و مدل گلاک و استارک، چهار بُعد اصلی دینداری را مورد اندازه‌گیری قرار داد. او دریافت که از بین چهار بُعد اصلی دینداری، بیشترین میانگین متعلق به بُعد اعتقادی دین ($\bar{X} = 32/31$) و سپس بُعد عاطفی ($\bar{X} = 27/1$)، پس از آن بُعد پیامدی ($\bar{X} = 20/1$) و در نهایت بُعد مناسکی ($\bar{X} = 16/7$) است.

آذربایجانی (۱۳۸۰) در پژوهشی تحت عنوان «آزمون جهت‌گیری مذهبی با تکیه بر اسلام» بر اساس بررسی اجمالی ادیان جهان و بررسی تفصیلی دین اسلام (آیات قرآن کریم و منابع روایتی شیعه) اقدام به تهیه پرسشنامه‌ای ۷۰ سئوالی برای سنجش جهت‌گیری مذهبی دانشجویان مسلمان کرده است.

این پژوهشگر با استناد به آیات و روایات، ۱۰ مقوله را در توصیف ویژگی‌های فرد مؤمن معرفی می‌کند که آن را مبنایی برای ساخت آزمون قراردادده و خزانه‌ی پرسش‌ها پرسشنامه‌ی او را تشکیل می‌دادند.

۱. رابطه انسان و دین: شعائر دین، مکان‌های مقدس، زمان‌های مقدس، اشیای مقدس، سعادت

در دین، رعایت حدود و احکام الهی، اعتقاد بر کتب آسمانی، گروه اجتماعی مؤمنان (اخوت و نماز خواندن به جماعت).

۲. رابطه انسان و خدا: معرفت خدا، ایمان به خدا، توکل به خدا، امید به خدا، محبت خدا، پرستش و پیروی خدا، یاد خدا، شکرگزاری، تلاوت آیات قرآن، اخلاص، حسن ظن به خدا، احساس معنوی.

۳. رابطه انسان و آخرت: ایمان به حیات پس از مرگ، ترجیح سعادت اخروی، اعتقاد به نتایج اعمال، جاودانگی روح، شوق بهشت و ترس از دوزخ.

۴. اولیای دین: اعتقاد به نبوت و امامت، محبت ائمه، الگو بودن اولیای دین، پیروی از اولیای دین، شناخت امام.

۵. اخلاق فردی: تقوی (مهار خود)، مراقبت، توبه (نوسازی خویشتن)، محاسبه‌ی اعمال، عزت نفس، صبر و پایداری، تفکر و تعقل، پرهیز از خود میان بینی.

۶. روابط اجتماعی: راستی (راست‌گویی)، وفاداری، رواداری (آن‌چه بر خود می‌پسندی بر دیگران پسند)، امانت‌داری، عفت و پاکدامنی، دعوت به خیر و نیکی، مردم‌آمیزی، رعایت حقوق دیگران، احساس مسئولیت نسبت به دیگران، خوش‌رفتاری و پرهیز از سوء ظن و آزار دیگران.

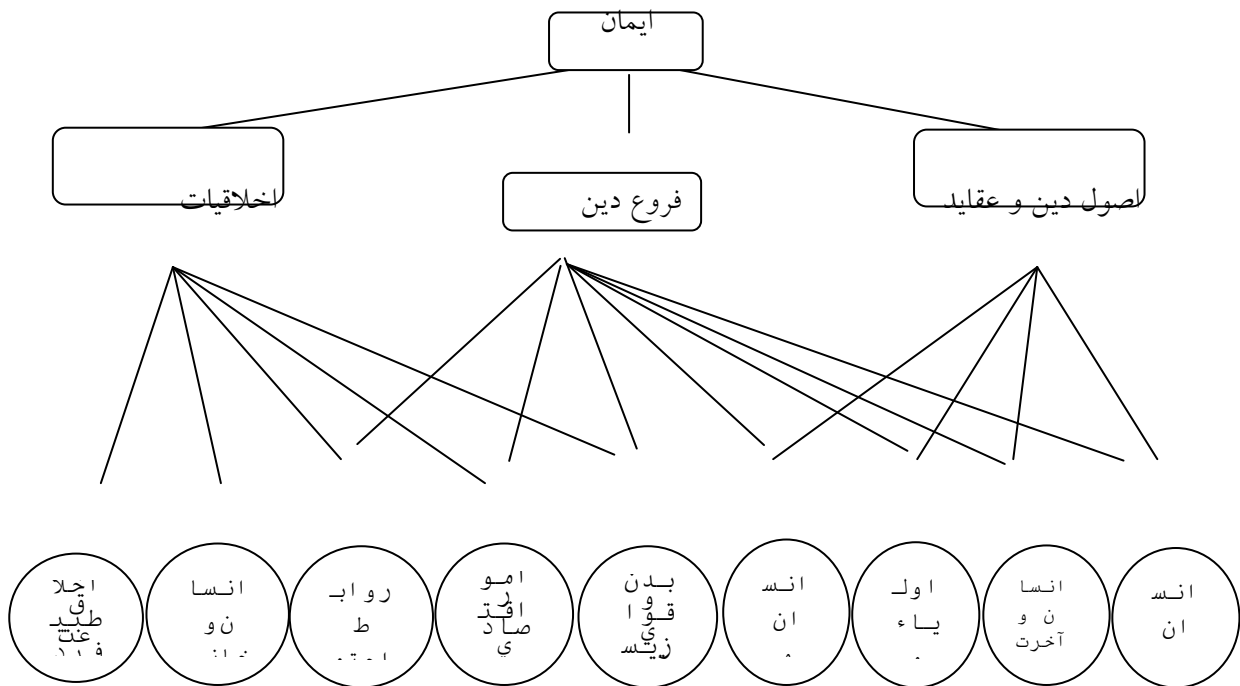
۷. معیشت: بهره بردن از دنیا و آبادانی، تعدیل در تملک و ثروت اندوزی، مال حلال و شغل حلال، کمک به مستمندان، جدیت در کار، درست‌کاری در معاملات.

۸. خانواده: احترام و محبت به والدین، گفتار نرم و شایسته، ازدواج در خانواده، میدان تربیت و آزمایش، ارتباط با اقوام و نزدیکان.

۹. ابعاد جسمی: مراقبت از سلامت خود، تعدیل غرایز، رعایت پاکیزگی و طهارت، میانه روی در معیشت.

۱۰. انسان و طبيعت: درس آموزی از طبيعت، بهره برداری صحيح، آبادانی و حفظ محيط زیست، آزار نرساندن به حيوانات.

نمودار ۷ مجموعه رفتارها و خصلت‌هایی را که از یک فرد مؤمن یا دين‌دار مورد انتظار است نشان می‌دهد.



| | | | | | | | | | |
|--------|--------|-----------|-----------|---------|---------|--------|--------|----------|--------|
| تقوی | عبر | احترام | راستی | سازند | حفظ | شعائر | مح | اعتقاد | معرف |
| (مهار) | ت | و محبت | وفاداری | گی | سلامت | دین | بت | به حیات | ت |
| (خود) | آموزی | به والدین | رواداری | تعدیل | خود | مکان | اعتقا | پس از | اعتقاد |
| مراقبه | از | تشکیل | داری | در تملک | تعد | ای | د به | مرگ | توکل |
| توبه | طبیعت | خانواده | خویش | و ثروت | یل | مقدس | نبوت و | ترجیح | امید |
| محاسه | بهره | خانواده | داری | اندوزی | غرائز | زمانها | امامت | سعادت | محبت |
| به | برداری | میدان | امانتدار | مال | رعای | ی مقدس | الگو | اخروی | عبادت |
| عزت | صحیح | تربیت و | ی | حلال | ت | اشیاء | بودن | اعتقاد | ذکر |
| نفس | آبادان | آزمایش | پابندی | شغل | پاکیزگی | مقدس | اطاء | به نتایج | شکر |
| صبر و | ی و | گفتار | به تعهدات | حلال | و | مقدس | ت | اعمال | |
| محیط | حفظ | نرم و | عفت و | کمک | طهارت | رستگا | ت | جاوداد | |
| | محیط | | | | | توسد | | | |

| | | | | | | | | | |
|-----------|---------|-----------|------------|----------|---------|---------|--------|----------|---------|
| پایداری | زیست | شایسته | پاکدامنی | به | △ میانه | ری | ل و | گی روح | △ تلاوت |
| △ اخلاص | △ آسیب | △ رعایت | △ دعوت | مستمندان | روی در | △ تقید | ارتباط | △ شوق | و تدبیر |
| ص | ب | حقوق | به خیر | △ جدیت | معیشت | به حدود | | به بهشت | در آیات |
| △ پرهیز | نرساندن | یکدیگر | △ مردم | در کار | | شرعی | | و ترس از | الهی |
| از عجله | به | △ ارتباط | آمیزی | △ درستکا | | △ عقیده | | دوزخ | △ احسا |
| △ خود | حیوانات | با خویشان | △ رعایت | ری در | | به کتب | | | سات |
| میان بینی | | | حقوق | معاملات | | آسمانی | | | معنوی |
| | | | دیگران | | | △ گروه | | | △ حسن |
| | | | △ احساس | | | اجتماعی | | | ظن به |
| | | | مسئولیت | | | مومنان | | | خدا |
| | | | △ پرهیز از | | | | | | |
| | | | سوء ظن یا | | | | | | |
| | | | تحقیر و | | | | | | |
| | | | اذیت | | | | | | |
| | | | دیگران | | | | | | |
| | | | △ خوش | | | | | | |
| | | | رفتاری | | | | | | |

مراحل تدوین پرسشنامه توسط این پژوهشگر به شرح زیر می‌باشد:

با نگاهی به پژوهش‌های پیشین و آزمون‌های مذهبی، مهم‌ترین و مشهورترین مقوله بندی‌های مذهب از هوگل، برات و گلاک تشخیص داده شد که در بین آن‌ها ابعاد پنج‌گانه‌ی گلاک کامل‌تر از سایر موارد بود. اما به دلیل عدم جامعیت آن (در برداشتن بعد اخلاقی) و تداخل برخی ابعاد (مانند ایدئولوژیکی و پیامدی) تصمیم به طرح طبقه بندی جدیدی با توجه به آزمون‌های مذهبی داخلی (متناسب با فرهنگ اسلامی و فرهنگ بومی) و به ویژه عنایت به آموزه‌های اسلام گرفته شد و ابعاد ده‌گانه‌ی مذکور در مجموع برای جهت‌گیری مذهبی مبتنی بر اسلام مشخص شد. در مرحله‌ی بعد با توجه به منابع اسلامی (آیات و روایات) برای هر مقوله بین ۵ تا ۱۷ ماده تهیه و تدوین شد. در نهایت پرسشنامه‌ای ۹۰ پرسشی تهیه شد که کلیه پرسش‌های آن به صورت چهار گزینه‌ای از کاملاً مخالفم تا کاملاً موافقم نمره گذاری شد.

به منظور بررسی روایی محتوایی پرسشنامه، پرسشنامه به همراه یک برگه‌ی نظرسنجی برای ۱۵ نفر از کارشناسان مباحث اسلام (اساتید حوزه علمیه قم) فرستاده شد. سپس پایایی محتوایی محاسبه شد (۰/۷۶) و طبق نظرات کارشناسان مذکور اصلاحات لازم روی پرسشنامه انجام شد.

به منظور بررسی پایایی پرسشنامه از روش ضریب آلفای کرونباخ استفاده شد. بدین منظور ابتدا طی یک مطالعه‌ی مقدماتی پرسشنامه در یک نمونه ۱۷۵ نفری از دانشجویان دختر و پسر اجرا شد و همسانی درونی مقیاس با استفاده از ضریب آلفای کرونباخ محاسبه شد. سپس پرسش‌های دارای اعتبار پایین حذف شدند و در نهایت یک پرسشنامه‌ی ۷۰ پرسشی تنظیم شد.

برای بررسی پایایی پرسشنامه، ضریب آلفای کرونباخ محاسبه شد که به حذف ۴ پرسش دیگر انجامید. ۶۶ پرسش باقی مانده نیز با توجه به همگونی بر اساس آلفای کرونباخ به دو زیر مقیاس تقسیم شدند. خرده مقیاس اول (۴۱ پرسش) دارای ضریب آلفای کرونباخ برابر با ۰/۹۵ که ۳۰۲ نفر آزمودنی به آن پاسخ دادند. این زیر مقیاس و عامل «عقاید - مناسک» را می‌سنجد. ضریب همبستگی بین هر ماده با مجموعه‌ی پرسش‌های پرسشنامه محاسبه شد (بین ۰/۳۴ تا ۰/۷۴) که نشان دهنده‌ی پایایی خرده مقیاس اول است.

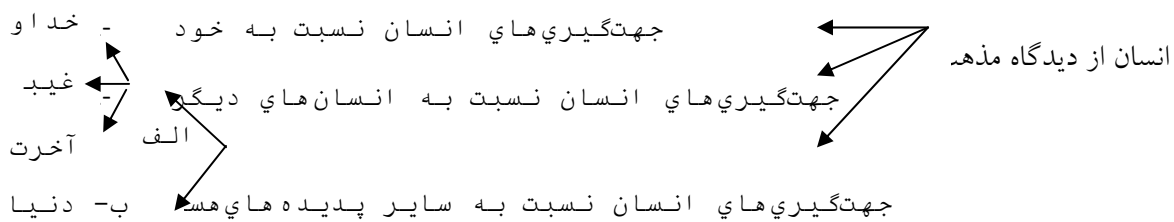
خرده مقیاس دوم با ۲۵ پرسش با ضریب آلفای کرونباخ ۰/۷۹ توسط ۳۲۱ آزمودنی پاسخ داده شد که عامل «اخلاق» را می‌سنجد. ضریب همبستگی بین هر ماده با مجموعه‌ی پرسش‌های پرسشنامه محاسبه شد (بین ۰/۱۷ تا ۰/۴۴) که بیانگر پایایی خرده مقیاس دوم است. بنابراین، با ترکیب خرده مقیاس‌های فوق یک مجموعه‌ی ۶۶ پرسشی حاصل شد که تحت عنوان «جهت‌گیری مذهبی بر اساس اسلام» چارچوب کلی مذهبی بودن را مشخص می‌کند (ضریب آلفای معادل ۰/۹۴). به این ترتیب پرسشنامه‌ی ۶۶ پرسشی روی سه گروه مستقل: (۱) حوزه علمیه قم؛ (۲) دانشگاه تهران و (۳) دانشگاه آزاد اجرا شد. نتایج تحلیل واریانس و آزمون شفه نشان داد که هر سه گروه از نظر عامل عقاید - مناسک، دوه‌دو دارای تفاوت معنادار هستند. در حالی که این سه گروه از نظر عامل اخلاق تفاوت معناداری با یکدیگر ندارند. هم‌چنین گروه ۱ و ۲ (حوزه و دانشگاه تهران) و گروه ۲ و ۳ (حوزه و دانشگاه آزاد) از نظر جهت‌گیری مذهبی اسلامی تفاوت معناداری با یکدیگر دارند که این بیانگر روایی سازه آزمون است.

هم‌چنین نتایج از یک سو، نشان دهنده‌ی تفاوت معنادار گروه متأهلین و مجردین از نظر عامل‌های سه گانه اخلاق، عقاید مناسک و جهت‌گیری مذهبی اسلامی است. از سوی دیگر، مشاهده شد که سه گروه دارای وضعیت اجتماعی - اقتصادی مختلف پایین، متوسط و بالا در هیچ یک از عامل‌های سه گانه عقاید - مناسک، اخلاق و جهت‌گیری مذهبی اسلامی تفاوت معناداری با یکدیگر ندارند.

از جمله ویژگی‌های بارز و مثبت این پژوهش، ارائه الگوی ۱۰ مؤلفه‌ای است که فقط بر اساس متون و منابع اسلامی، به ویژه رجوع به آیات قرآن کریم و سایر منابع معتبر اسلامی در قالبی منسجم است. البته قابل ذکر است که تقسیم‌بندی زیر مؤلفه‌های دین‌داری در این پژوهش، بسیار گسترده است و قرار گرفتن زیر مؤلفه‌های مشترک تحت دو مؤلفه‌ی اصلی، سنجش مؤلفه‌های اصلی را با اشکال روبرو می‌سازد. به عنوان مثال نمره‌ی بالا در زیر مؤلفه‌ی روابط اجتماعی شاخص کدام‌یک از دو مؤلفه‌ی فروغ دین و اخلاقیات است؟ چنانچه شاخص یک مؤلفه باشد، دیاگرام ارائه شده نقض خواهد شد و چنانچه شاخص هر دو مؤلفه باشد، در محاسبه‌ی دین‌داری فرد، به برخی از زیر مؤلفه‌ها وزن بیشتری داده شده است. به طور کلی تداخل زیر مؤلفه‌ها در این تقسیم‌بندی از اشکالات پژوهش مذکور است. از جمله محدودیت‌ها و نقایص پژوهش نیز می‌توان به نقایص روش شناختی از جمله عدم استفاده از روش تحلیل عاملی که تنها روش آماری معتبر برای تشخیص عامل‌های موجود در پرسشنامه است و در عوض استفاده از همگونی بر اساس آلفای کرونباخ جهت تعیین خرده مقیاس‌های پرسشنامه است.

بررسی مقدماتی میزان اعتبار و قابلیت اعتماد مقیاس جهت‌گیری مذهبی، عنوان پژوهشی است که بهرامی (۱۳۸۰) انجام داده است. این پژوهشگر معتقد است که بهترین الگو برای سازماندهی اصلی و بنیادین، دستورالعمل‌ها، خواسته‌ها و آرمان‌هایی است که می‌توان آن را در چارچوب مناسبات انسان با خود، مناسبات انسان با دیگران (انسان‌های دیگر) و مناسبات انسان با سایر پدیده‌های هستی (نظیر دنیا و آخرت) خلاصه کرد. در واقع طبق بیانات گهر بار امام صادق^۱ (ع) مجموعه‌ی دستورالعمل‌ها و خواسته‌های دینی را می‌توان در این سه محور اصلی گنجانده و به تعبیری دین و مذهب، نظام تفسیری است که چگونگی رابطه‌ی انسان را با خود، با انسان‌های دیگر و با کل پدیده‌های جهان هستی تبیین می‌کند. لذا پژوهشگر اقدام به تهیه‌ی پرسشنامه‌ای بر اساس همین الگو نموده است. چارچوب اساسی پژوهشگر برای طراحی پرسشنامه در زیر نمایش داده شده است:

جهت‌گیری‌های بنیادین



تأکید بر این نکته ضروری است که تمام این جهت‌گیری‌ها تابعی از رابطه‌ی انسان و خدا است و کلیه‌ی ارتباطات، وظایف و مسئولیت‌های انسان به دلیل و با محوریت خداوند، مشروعیت و مقبولیت می‌یابد. با توجه به این اصل الگوی گویاتر برای جهت‌گیری‌های انسان در مواجهه‌ی با عالم هستی به شکل زیر خواهد بود:



^۱. مصباح الشریعه و مفتاح الحقیقه، منسوب به امام صادق (ع)، چاپ بیروت.



رابطه‌ی انسان +
دنیا

نمودار ۸. رابطه‌ی انسان با جهان هستی با محوریت رابطه‌ی انسان با خدا

با توجه به مطالب فوق مؤلفه‌های هر یک از ابعاد در رابطه‌ی انسان با بهره‌گیری از مذهب به صورت زیر خواهد بود:

رابطه‌ی انسان با خویشتن. انسان موجودی است که از روح الهی بهره‌مند است و در برابر خویشتن مسئول است. انسان در برابر خود حداقل مأمور به سه طبقه الهی است:

الف. مراقبه (مراقبت). توجه مداوم نسبت به خود، تصمیم‌گیری‌ها، ارزش‌ها، اعمال و اعتقاد است.

ب. محاسبه. ارزشیابی مداوم خود و کنش‌های خود نظیر تصمیم‌گیری‌ها، ارزش‌ها، اعمال و اعتقاد است.

ج. توبه. در صورت مواجهه با خطا و یا یافتن خللی در تصمیم‌گیری‌ها، ارزش‌ها، اعمال و اعتقادات، به سرعت بازگشتن و خطای خود را جبران کردن.

رابطه‌ی انسان و دیگران. مؤلفه‌های جهت‌گیری مذهبی در رابطه‌ی بین انسان و دیگران شامل موارد زیر است:

الف. عفت. خویشتن‌داری از پای گذاشتن در حریم دیگران، چشم پوشیدن بر گناه و لگام زدن بر شهوت‌ها.

- ب. حلم و مدارا. کوچک شمردن خطا و نادیده گرفتن اشتباه دیگران، بردباری و بر نیاشفتن دیگران در مواجهه با رویدادها و خشم آنان و با آرامش پذیرفتن دیگران.
- ج. رازداری. کتمان راز دیگران و جز با اجازه‌ی آنان سر از سر دیگران نگشودن.
- د. ایثار. از حق خویشتن گذاشتن و در عین نیاز، نیاز دیگران را برطرف ساختن و خود را در راه احقاق حقوق دیگران به خطر انداختن.
- ه. صداقت. از سر راستی و صدق با دیگران مواجه شدن و مؤمن دیگر را نفریفتن.
- و. عدالت. حق را در جای خود دیدن و برخوردی به‌جا با مردم داشتن.
- ز. مسئولیت. در خصوص دیگران و سرنوشت آنان حساس بودن و برای حل مسائل آنان برخوردی فعال داشتن.
- ح. خوش‌رویی و شادابی. در معاشرت با دیگران با نشاط بودن و دیگران را به نشاط آوردن.
- رابطه‌ی انسان و خداوند.** مؤلفه‌های جهت‌گیری مذهبی در رابطه بین انسان و خداوند شامل موارد زیر است:
- الف. یقین. باور عمیق به این که خداوند خالق جهان هستی، قادر مدبر و حکیم است و جهان هستی را از سر حکمت آفریده است.
- ب. ذکر و عبادت. اعتقاد به پیروی از دستورات الهی و اجتناب از نواهی حضرت حق و یادآوری مداوم اسماء صفات و نعمت‌های او.
- ج. اخلاص. در عرصه‌ی فکر و نظر و عمل، تنها به او اندیشیدن و اعمال و افکار خود را برای قرب او سامان دادن و از غیر او بریدن.
- د. رضا. به خواست‌های حق تن دادن، خوشی‌ها و ناخوشی‌های زندگی را با تدبیر او تفسیر کردن و سرمخالفت نداشتن.
- ه. جهاد. برای اجرای فرامین الهی خود را به خطر انداختن.

رابطه‌ی بین انسان و دنیا. مؤلفه‌های جهت‌گیری مذهبی در رابطه‌ی بین انسان و دنیا به

شرح زیر است:

الف. تقوی. پروا پیشه ساختن و خود را از ورود به عرصه‌های آلوده و خطا پیراستن.

ب. زهد. به جلوه‌های پر زرق و برق دنیا رغبتی نداشتن، دنیا را کوچک انگاشتن و ذوق وصول به حضرت حق.

ج. سازندگی. دنیا را مزرعه‌ی آخرت پنداشتن و خود را برای ساختن آن مأمور دیدن.

رابطه‌ی بین انسان و آخرت. مؤلفه‌های جهت‌گیری مذهبی در رابطه‌ی بین انسان و آخرت

شامل موارد زیر است:

الف. ایمان به آخرت. باور عمیق به این که روز جزا بر پا خواهد شد و اعمال انسان در ترازوی حسابرسی، محاسبه و ارزش‌یابی خواهند شد.

ب. شوق به آخرت. تلاش برای پربارکردن توشه‌ی آخرت و ترجیح آخرت بر دنیا.

ج. هول مرگ. یادآوری مداوم لحظه‌ی وداع و آماده ساختن خود برای سبک بال مواجه شدن با آن.

چنان‌که قبلاً ذکر شد این پژوهشگر بر اساس الگوی فوق و با استفاده از متون مذهبی چون قرآن کریم، نهج البلاغه، حضرت علی(ع) و روایات و احادیث ائمه معصومین اقدام به طراحی مقیاس جهت‌گیری مذهبی نموده است. فرم مقدماتی این پرسشنامه شامل ۸۰ پرسش است. لازم به ذکر است که کلیه‌ی سؤالات این پرسشنامه بر اساس مقیاس لیکرت پنج درجه‌ای تهیه شده است (کاملاً موافق=۵ و کاملاً مخالفم=۱).

جهت بررسی روایی محتوایی این پرسشنامه، مذاکرات مفصل و طولانی با روحانیون دفتر همکاری حوزه و دانشگاه صورت گرفت و پس از گفتگوی مفصل تغییرات مختصری در برخی از مؤلفه‌ها و پرسش‌های پرسشنامه صورت گرفت. سپس جهت ارزشیابی مواد آزمون و یافتن اشکال‌ها و ابهام‌های احتمالی در مواد آزمون، طی یک مطالعه‌ی مقدماتی پرسشنامه بر روی ۲۰ نفر از دانشجویان اجرا و از آنان خواسته شد تا ضمن پاسخ‌گویی به پرسشنامه نواقص احتمالی در شکل محتوای مواد را گزارش کنند. پس

از جمع‌آوری پرسشنامه، نواقص موجود در برخی از مواد اصلاح و مواد نهایی برای آزمون مشخص شد. در مرحله‌ی بعد نیز روایی و پایایی مقیاس مورد ارزیابی قرار گرفت.

بدین منظور طی یک مطالعه‌ی مقدماتی، مقیاس تهیه شده که شامل ۸۰ سؤال بود بر روی ۴۷۰ مرد بالاتر از ۱۶ سال که به‌طور تصادفی انتخاب شده بودند اجرا گردید. سپس از روش تحلیل عاملی برای پیدا کردن عوامل موجود در مقیاس، و از ضریب آلفای کرونباخ، روش دو نیمه‌سازی گاتمن و روش اسپیرمن - براون برای بررسی هماهنگی درونی پرسش‌ها استفاده شد.

تحلیل عاملی با استفاده از چرخش واریماکس^۱ نشان دهنده‌ی دو عامل کلی در مقیاس بود. عامل نخست به ابعاد تأمین‌کننده‌ی جهت‌گیری مذهبی می‌پردازد و موضوعاتی نظیر اعتماد به خداوند، روز جزا، اعتقاد به یاری مردم و نیازمندان، اعتقاد به وظیفه کار و تلاش برای سازندگی را در بر گرفته است و عامل دوم، عامل منفی در جهت‌گیری مذهبی است و فقدان مهار خود در مواجهه‌ی با گناه، عدم اعتقاد به خدمت مردم و وظیفه‌ی انسانی، و فقدان مراقبت از افکار را در بر می‌گیرد.

بدین ترتیب مقیاس جهت‌گیری مذهبی در نهایت با ۴۵ پرسش آماده گردید (۳۵ پرسش در تحلیل عاملی به دلیل دارا بودن بار عاملی کمتر از ۰/۴ حذف شدند).

هم چنین نتایج تحلیل آماری با استفاده از روش‌های گاتمن، اسپیرمن - براون و آلفای کرونباخ نشان دهنده‌ی ثبات و هماهنگی درونی مقیاس بود. ضرایب پایایی محاسبه شده از روش‌های دو نیمه‌سازی و اسپیرمن - براون برابر با ۰/۹۱ و با استفاده از روش آلفای کرونباخ معادل ۰/۸۵ است.

به‌طور کلی پژوهش فوق از این نظر که از ارزشیابی‌های صورتی با استفاده از خود ارزیابی رفتارهایی نظیر خواندن نماز، رفتن به مسجد و امثال آن احتراز نموده و بر ارزیابی هسته‌های زیر بنایی اعتقادات دینی روی آورده است و جهت‌گیری مذهبی را به‌صورت رویکردی عمیقاً درونی ارزیابی می‌کند بسیار جالب توجه است. هم چنین استفاده‌ی پژوهشگر از الگو و مدلی منطبق با متون و منابع اسلامی بر اساس روابط انسان با خدا، آخرت، دنیا، دیگران و خود از جمله ویژگی‌های بارز این پژوهش می‌باشد. با این وجود این پژوهش دارای نقایص جدی روش شناختی از جمله عدم گزارش روایی سازه که یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های روان‌سنجی در مقیاس‌سازی است می‌باشد.

نیکخواه (۱۳۸۰) پژوهشی را تحت عنوان سنجش دین‌داری جوانان و عوامل مؤثر بر آن (دانش‌آموزان سال سوم و پیش‌دانشگاهی شیراز) انجام داده است. پژوهشگر در بیان موضوع و طرح مسئله به موضوع مذهب و نقش آن اشاره دارد و به تعاریف مختلف درباره‌ی دین پرداخته است. سپس به کارکردهای مذهب و روش سنجش دین‌داری الگوی متغیرهای وابسته به ابعاد آن اشاره کرده است. هم‌چنین به بحث در مورد عوامل مؤثر بر تضعیف دین (عوامل بیرونی) و نیز عوامل درونی مؤثر بر کارکرد دین و موضوع علم‌گرایی در سطح نظام فرهنگی و شخصیتی و اجتماعی به نظرات صاحب‌نظران پرداخته است. لازم به ذکر است که پژوهشگر در بررسی روش‌های سنجش دین‌داری به روش‌های مختلف از جمله اندازه‌گیری تک بعدی، اندازه‌گیری چند بعدی، مدل گلارک و استارک اشاره کرده و در بیان تبیین‌های مختلف درباره‌ی دین از دیدگاه‌های مختلف از جمله عاطفه‌گرایان، دیدگاه جامعه‌شناختی، نظریه‌های معنا و دیدگاه کارکردگرایان سخن به میان آورده است. نیکخواه در بیان نظریه‌های مربوط به عوامل مؤثر به عوامل آموزشی (معلمان و نقش‌های آنان به نقش ابزاری معلم، نوع مدرسه، امکانات مدرسه و جو اجتماعی مدرسه) و نظریه منابع فرهنگی، نظریه منابع مالی، نظریه منابع اجتماعی، نظریه‌ی نقش سنتی مادران، نظریه بر چسب، نابرابری بین مناطق آموزشی، دیگران مهم، گروه مرجع، اولویت‌های ارزشی و تعهد دینی، نیاز و وسایل ارتباط جمعی اشاره کرده است. فرایند و نتایج پژوهش او به شرح زیر است:

این پژوهشگر با استفاده از روش نمونه‌گیری خوشه‌ای ۲۱۱ نفر دانش‌آموز دختر و پسر دبیرستانی و پیش‌دانشگاهی را انتخاب کرد و مورد بررسی قرار داد. از آن‌جا که متغیر وابسته در این پژوهش دین‌داری نوجوانان بوده است، پژوهشگر با رجوع به الگوی گلاک و استارک (۱۹۶۵)، چهار بعد اعتقادی، تجربی، پیامدی و مناسکی را به عنوان ابعاد دین‌داری مورد نظر قرار داده و آزمونی برای آن تهیه کرد.

بعد اعتقادی شامل ۶ ماده است که بر اساس مقیاس لیکرت نمره‌گذاری شده است. این بعد شامل ماده‌هایی نظیر «شیطان واقعاً وجود دارد، و من به وجود فرشتگان اعتقاد دارم» است.

بعد تجربی نیز با ۶ ماده در مقیاس لیکرت اندازه‌گیری می‌شود. ماده‌هایی نظیر، بعضی اوقات ترس از خداوند به من دست می‌دهد، گاهی احساس می‌کنم که به خدا نزدیک شده‌ام در این بعد قرار می‌گیرند.

بعد پیامدی از ۹ ماده در مقیاس لیکرت تشکیل شده که ماده‌هایی مانند با پدیده‌ی بدحجابی باید با قاطعیت برخورد کرد و، مذهب پاسخ کافی به نیازهای روحی بشر می‌دهد، را در برمی‌گیرد است. بعد مناسکی از ۷ ماده تشکیل شده است. ماده‌هایی مانند شرکت در نماز جماعت، شرکت در نماز جمعه، روزه گرفتن در این بعد قرار می‌گیرند. برای بررسی روایی و پایایی پرسشنامه از روایی صوری روش ضریب آلفای کرونباخ استفاده شد. بدین منظور آزمون ۲۸ پرسشی تنظیم شده به تعدادی از کارشناسان امور دینی داده و از آن‌ها خواسته شد تا نظرها و پیشنهادهای خود را در مورد آن ارائه دهند. سپس بر اساس اظهارهای این کارشناسان اصلاحات لازم در پرسشنامه اعمال شد (روایی صوری). به منظور بررسی پایایی پرسشنامه، ابتدا طی یک مطالعه‌ی مقدماتی پرسشنامه روی دانش‌آموزان دو دبیرستان اجرا و سپس آلفای کرونباخ محاسبه شد ($\alpha=0/87$) که نشان دهنده‌ی پایایی پرسشنامه بود.

نتایج نشان داد که دانش‌آموزان در بعد اعتقادی قوی‌تر از سایر ابعاد دین‌داری هستند (میانگین $=4/7$) و ضعیف‌ترین بعد دین‌داری آنان بعد مناسکی می‌باشد (میانگین $=2/9$). هم‌چنین مشخص شد که میانگین دین‌داری کل دانش‌آموزان برابر با $3/67$ می‌باشد که از حد متوسط بالاتر است. لازم به توضیح است که پایایی ماده‌های ابعاد دین‌داری بر اساس ضریب آلفای کرونباخ محاسبه و ضریب آلفای برابر با $0/89$ مشاهده شد که نشانه‌ی پایایی کل پرسشنامه است. ضریب آلفای کرونباخ برای چهار بعد به تفکیک محاسبه شد. مقدار ضریب آلفای کرونباخ برای ماده‌های بعد اعتقادی برابر با $0/80$ بود. علاوه بر آلفای کرونباخ، برای تعیین پایایی ماده‌ها از ضریب همبستگی بین ماده‌ها نیز استفاده شد. مقدار ضریب آلفای کرونباخ برای ماده‌های بعد تجربی برابر با $0/72$ بود و همبستگی بین ماده‌های آن نیز قوی و معنادار بود ($p<0/01$). مقدار ضریب آلفای کرونباخ برای ماده‌های بعد پیامدی برابر با $0/81$ بود و همبستگی بین ماده‌های آن معنادار بود ($p<0/01$). مقدار ضریب آلفای کرونباخ برای ماده‌های بعد مناسکی برابر با $0/73$ درصد بود و همبستگی بین ماده‌های آن نیز بالا و معنادار بود ($p<0/01$).

نتایج هم‌چنین نشان داد که بین دین‌داری و جنسیت رابطه‌ی معناداری وجود دارد. به عبارت دیگر، دختران از پسران دین‌دارترند. نتایج پژوهش مبین وجود رابطه مثبت و معنادار بین مشورت والدین با فرزندان و دین‌داری آنان بود. همبستگی بین مشورت اعضای خانواده با هم‌دین‌داری نشان داد که بین این دو نیز رابطه مثبت و معنادار وجود دارد.

در مورد توجه به نظرات فرزندان و درک والدین از فرزندان نتایج نشان داد که هر چه والدین به فرزندان توجه بیشتری داشته باشند و آن‌ها را بیشتر درک کنند، دین‌داری آنان نیز بیشتر می‌شود. همچنین رابطه متغیر صمیمیت خواهر و برادر با دین‌داری معنادار بود، یعنی دین‌داری پاسخ‌گویان با برقراری افزایش روابط صمیمانه‌تر با خواهر و برادرشان بیشتر می‌شود. بین رضایت از خانواده و دین‌داری فرزندان رابطه معنادار وجود داشت. به این معنا که هر چه میزان رضایت پاسخ‌گویان از خانواده‌هایشان بیشتر باشد، دین‌داری آن‌ها نیز بیشتر می‌شود. بر اساس نتایج پژوهش‌ها رابطه متغیر اختلاف بین اعضای خانواده با دین‌داری نشان می‌داد که هر چه اختلاف بین اعضای خانواده بیشتر باشد تأثیر منفی بیشتری بر روی دین‌داری فرزندان دارد و دین‌داری فرزندان کمتر می‌شد.

همچنین یافته‌ها نشان داد معلمان بیشترین تأثیر را به عنوان، دیگران مهم، در نزد پاسخ‌گو روی دین‌داری دانش‌آموزان داشتند. در مورد تأثیر گروه مرجع میانگین‌ها نشان داد که بیشترین تأثیر را شخصیت‌های دینی روی دین‌داری پاسخ‌گویان داشتند. در مورد زندگی در کدام کشور نتایج نشان داد بیشترین تأثیر در بین متغیرهای مستقل مربوط به کشور ایران بود، یعنی کسانی که ایران را برای زندگی انتخاب کردند نسبت به بقیه دین‌دارتر بودند. هم چنین پاسخ‌گوییانی که خدمت به مردم و جامعه را به عنوان هدف خود ابراز کردند، دین‌دارتر بودند. در مورد زندگی در خارج، همبستگی بین رفتن به خارج و دین‌داری پاسخ‌گویان نشان داد که بین این دو متغیر رابطه معنادار موجود است و پاسخ‌گوییانی که رفتن به خارج را به عنوان هدف خود ابراز نکرده‌اند، دین‌دارتر از کسانی بودند که هدفشان رفتن به خارج بود.

در مورد کمک به فقرا میانگین‌ها نشان داد که پاسخ‌گوییانی که کمک به فقرا را ابراز کردند، دین‌دارتر از کسانی بودند که به آن اشاره نکردند. در مورد آرزوهای پاسخ‌گویان تفاوت میانگین نشان داد که بیشترین تأثیر در این مورد را آرزوی ظهور امام زمان داشت، یعنی پاسخ‌گوییانی که ظهور امام زمان را آرزوی خود می‌دانستند دین‌دارتر از بقیه شناخته شدند.

بر اساس یافته‌های مطالعه، همبستگی بین مسافرت خارج و دین‌داری پاسخ‌گویان نشان داد که بین این دو متغیر رابطه معناداری وجود دارد. بیشترین تأثیر را در این رابطه شهر مکه دارد، یعنی پاسخ‌گوییانی که شهر مکه را برای مسافرت برگزیدند بیشترین دین‌داری را داشتند.

تأثیر دوستان و همکلاسی‌ها عامل دیگری بود که بر دین‌داری پاسخ‌گویان تأثیر داشت. هر چه شرکت دوستان در نماز جماعت بیشتر باشد، بر دین‌داری پاسخ‌گویان تأثیر مثبت تری دارد و هر چه دوستان مذهبی تر باشند پاسخ‌گویان نیز دین‌دارترند.

هم چنین بر اساس یافته‌ها هر چه والدین فرزندان‌شان را بیشتر به کارها و اعمال مذهبی تشویق کنند، پاسخ‌گویان دین‌دارترند. هم چنین همبستگی بین مذهبی بودن والدین و دین‌داری پاسخ‌گویان، مثبت و معنادار بود. به این معنا که هر چه والدین مذهبی تر باشند، فرزندان‌شان نیز دین‌دارترند.

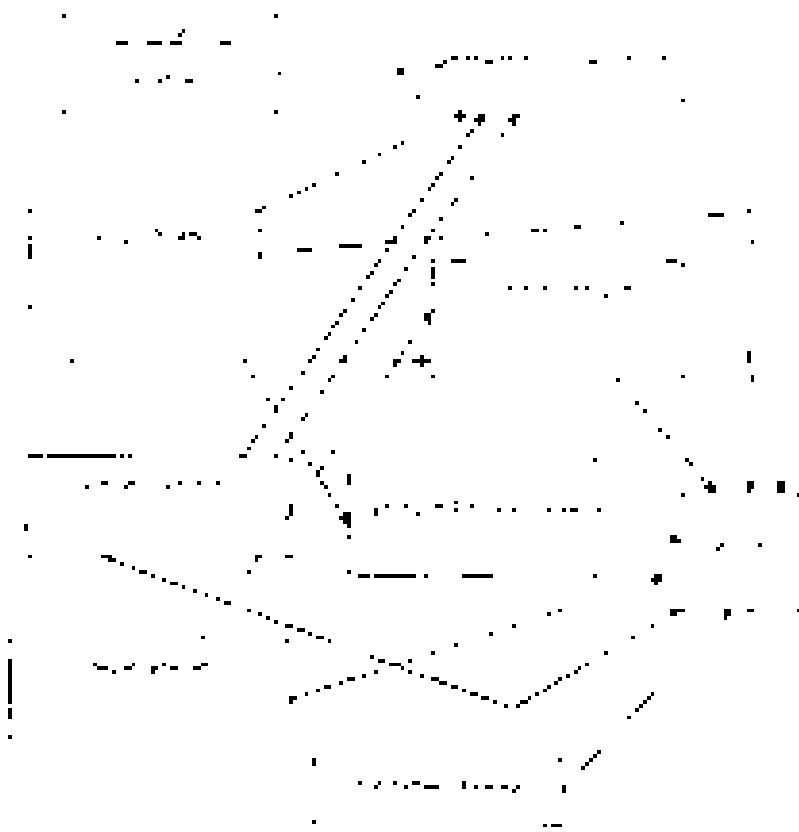
در زمینه ویژگی‌های مدرسه، بین جو اجتماعی - مذهبی مدرسه با دین‌داری پاسخ‌گویان رابطه مثبت و معناداری وجود داشت؛ یعنی هر چه جو مدرسه مذهبی تر باشد، دین‌داری دانش‌آموزان نیز بیشتر است. در مورد روابط بین نوع مدرسه و دین‌داری پاسخ‌گویان یافته‌ها نشان داد که بین این دو متغیر رابطه معناداری وجود دارد و دانش‌آموزان مدارس غیر انتفاعی دین‌داری کمتری نسبت به دانش‌آموزان مدارس دولتی دارند.

در مورد همبستگی موقعیت جغرافیایی مدرسه و دین‌داری پاسخ‌گویان مشاهده شد که پاسخ‌گویان مدارس واقع در جنوب شهر (ناحیه ۳ و ۴) دین‌داری بیشتری نسبت به پاسخ‌گویان مدارس شمال شهر (ناحیه ۱ و ۲) دارند.

همچنین بر اساس یافته‌های مطالعه همبستگی بین رفتار محترمانه معلم و دین‌داری دانش‌آموزان نشان داد که بین این دو متغیر رابطه مثبت و معناداری وجود دارد. یعنی هر چه برخورد و رفتار معلمان با دانش‌آموزان محترمانه‌تر باشد، میزان دین‌داری دانش‌آموزان بیشتر است. همین امر در مورد پایبندی معلمان به مذهب وجود داشت. یعنی هر چه معلمان پایبندی بیشتری به مذهب داشتند و دانش‌آموزان را بیشتر به مذهبی بودن تشویق می‌کردند، دین‌داری دانش‌آموزان بیشتر می‌شد.

یافته‌ها نشان داد که تفاوت قائل شدن بین دانش‌آموزان تأثیر منفی بر دین‌داری آنان دارد. اما چگونگی خطاب کردن معلم به دانش‌آموز و نیز تفاوت قائل شدن بین ایشان رابطه معناداری با دین‌داری آن‌ها نداشت. هم چنین پاسخ‌گويانی که برنامه‌های تلویزیونی ماهواره را تماشا نمی‌کردند، دین‌داری بیشتری نسبت به کسانی داشته که به برنامه‌های ماهواره نگاه می‌کردند. رابطه تماشای ماهواره با ابعاد دین‌داری نیز نشان داد که پاسخ‌گويانی که ماهواره نگاه نمی‌کردند، در هر چهار بعد دین‌داری، نسبت به

کسانی که ماهواره می‌دیدند دین‌داری بیشتری داشتند. لازم به ذکر است که پژوهشگر در پایان با استفاده از روش آماری تحلیل مسیر¹ الگویی را در زمینه‌ی عوامل مختلف تأثیر گذار بر دین‌داری ارائه کرده است. این الگو را در نمودار زیر مشاهده کنید.



1. p۴

نمودار ۹. مدل دین‌داری براساس تحلیل مسیر در پژوهش نیکخواه، ۱۳۸۰

نمودار ۹. مدل دین‌داری براساس تحلیل مسیر
(نیکخواه، ۱۳۸۰)

به طور کلی، اگر چه گزارش از نظر ویژگی‌های روان‌سنجی پرسشنامه‌ی دین‌داری (روایی و پایایی) نسبتاً خوب بوده است، اما پژوهش در تدوین ماده‌های پرسشنامه و انتخاب الگویی برای ابعاد دین‌داری به پرسشنامه‌های قبلی (داخلی و خارجی) استناد کرده است و به متون و منابع اسلامی از جمله قرآن کریم رجوع نکرده است.

از جمله ویژگی‌های بارز این پژوهش بررسی رابطه‌ی دین‌داری با متغیرهای مختلفی نظیر صمیمیت اعضای خانواده، تشویق والدین به کارها و اعمال مذهبی، جو مذهبی مدرسه، اختلاف اعضای خانواده، رفتار تبعیض‌آمیز معلمان، نظارت و درک والدین نسبت به فرزندان، نقش دوستان و همکلاسی‌ها، مذهبی بودن والدین و تماشای ماهواره است که در پژوهش‌های پیشین کمتر به این موضوعات پرداخته شده

است. هم‌چنین ارائه الگویی از متغیرهای تاثیرگذار بر دین‌داری یکی دیگر از نقاط مثبت این پژوهش می‌باشد که می‌تواند راه‌گشای پژوهشگران علاقه‌مند به مطالعات دینی برای ارائه الگوهای مبتنی بر الگوهای فرهنگی - مذهبی کشورمان باشد.

ساخت آزمون باور دینی و هنجاریابی آن برای دانش‌آموزان سال سوم دبیرستان‌های شهر تهران عنوان پژوهش دیگری است که **معتقد لاریجانی (۱۳۸۱)** انجام داده است. این پژوهشگر در قسمت مبانی نظری به بررسی روش‌های دین پژوهی پرداخته است. در این بخش به روش دین پژوهی تطبیقی به عنوان روشی که در آن با مقایسه‌ی تطبیقی آموزه‌های ادیان مختلف وجوه مشترک و تمایز آن‌ها را استخراج می‌کنند، اشاره دارد.

مراحل ساخت و هنجاریابی آزمون باورهای دینی توسط این پژوهشگر با استفاده از طرح پژوهشی خدایاری فرد و همکاران (۱۳۷۸) به شرح زیر می‌باشد: ابزار مورد استفاده در این پژوهش آزمون باورهای دینی است که از دو قسمت اصلی و اضافی تشکیل شده است. قسمت اصلی پرسشنامه شامل ۴۰ ماده در خصوص اصول اعتقادات (توحید، نبوت، معاد، عدل، امامت) و اخلاق و احکام بوده و قسمت تکمیلی آن دارای ۷ پرسش کلی به صورت گمانه‌سنجی است که تصور افراد دیگر از وابستگان و آشنایان دانش‌آموز را نسبت به رفتارها و باورهای دینی او مطرح می‌کند.

فرم اولیه‌ی این پرسشنامه شامل ۵۱ پرسش بود که با توجه به پیشینه‌ی موجود درباره‌ی سنجش باور دینی، متون و منابع اسلامی، ملاحظه‌ی پرسشنامه‌های دیگر و مذاکره با برخی صاحب‌نظران حوزه و دانشگاه تهیه و تدوین شده است. طی مطالعه‌ی مقدماتی این پرسشنامه روی ۵۰ نفر از دانش‌آموزان سال سوم دبیرستان‌های دخترانه و پسرانه اجرا شد و سپس بر اساس نتایج آن، پرسشنامه مذکور بر اساس مقیاس لیکرت ۵ درجه‌ای نمره‌گذاری شد (کاملاً موافقم=۵ و کاملاً مخالفم=۱). در مطالعه مقدماتی هم‌چنین پایایی پرسشنامه از طریق محاسبه‌ی آلفای کرونباخ مورد بررسی قرار گرفت و ضریب آلفای کرونباخ برابر با ۰/۹۵ مشاهده شد که نشان‌دهنده‌ی پایایی پرسشنامه بود. روایی پرسشنامه نیز از طریق ارائه شش پرسش گمانه‌سنجی به آزمودنی‌ها و محاسبه‌ی ضریب همبستگی بین نمرات دین‌داری آنان و این شش پرسش گمانه‌سنجی محاسبه شد. نتایج نشان‌دهنده‌ی روایی پرسشنامه بود. هم‌چنین همبستگی بین تک‌تک پرسش‌های پرسشنامه با کل نمره‌ی کل پرسشنامه محاسبه شد که نتایج مبین همبستگی مثبت معناداری بود (از ۰/۳۲ تا ۰/۸۷). این امر نیز نشان‌دهنده‌ی روایی پرسشنامه است.

در مرحله‌ی بعد با توجه به اصول عقاید اسلامی (توحید، عدل، نبوت، امامت و معاد) و با توجه به مجموعه تعلیمات اسلامی پرسشنامه‌ی اولیه به ۷ حیطه‌ی موضوعی تقسیم بندی شد. این کار با استفاده از همبستگی هر پرسش با کل پرسشنامه و تحلیل عاملی انجام گرفت. تحلیل عاملی، هفت عامل توحید (۱۱ پرسش)، نبوت (۴ پرسش)، معاد (۴ پرسش)، عدل (۳ پرسش)، امامت (۵ پرسش)، اخلاق (۱۰ پرسش) و احکام (۳ پرسش) را مشخص کرد. هم چنین تعدادی از پرسش‌های ضعیف به دلیل همبستگی پایین از پرسشنامه حذف شدند. بدین ترتیب پرسشنامه‌ی نهایی با ۴۰ پرسش که بر اساس طیف لیکرت (۵ درجه‌ای) نمره‌گذاری شده بود روی تعداد ۶۲۶ نفر از دانش‌آموزان سال سوم دبیرستان تهرانی که با روش نمونه‌گیری خوشه‌ای مرحله‌ای انتخاب شده بودند، اجرا شد. برای بررسی روایی سازه پرسشنامه نهایی نمرات دو گروه از پسران و دختران دانش‌آموز مقایسه شد. گروه اول شامل دانش‌آموزان دختر و پسر بود که به مدارس مذهبی می‌رفتند و گروه دوم مشتمل بر دانش‌آموزان دختر و پسر بود که به مدارس معمولی می‌رفتند. مقایسه‌ی نمرات این دو گروه در آزمون دین‌داری نشان دهنده‌ی تفاوت معنادار این دو گروه هم برای سنجه‌های اصلی پرسشنامه و هم برای بخش تکمیلی پرسشنامه (گمانه‌سنجی) بود ($p < 0/001$) که این امر بیانگر روایی سازه‌ی پرسشنامه بود.

به منظور بررسی روایی سازه‌ی پرسشنامه از روش تحلیل عاملی به روش مؤلفه‌های اصلی استفاده شد. نتایج تحلیل عاملی نشان دهنده‌ی ۷ عامل (توحید، نبوت، معاد، عدل، امامت، اخلاق و احکام) بود. نتایج تحلیل عاملی تأییدی نیز نشان دهنده‌ی همبستگی بالای پرسش‌ها با عامل‌های مربوط بود. این امر به نوبه‌ی خود نیز نشانه‌ای از روایی سازه‌ی پرسشنامه است.

نتایج نشان داد که بین دانش‌آموزان دختر و پسر از نظر میزان دین‌داری تفاوت معناداری وجود دارد ($p = 0/05$ و $t = 2/64$). به عبارت دیگر، دختران نسبت به پسران نمرات بالاتری در آزمون دین‌داری به دست آوردند.

از جمله ویژگی‌های بارز این پژوهش ارائه الگویی از دین‌داری با ابعاد هفت‌گانه مطابق با اصول دین اسلام و تعلیمات اسلامی می‌باشد. هم چنین گزارش پژوهشگر از ویژگی‌های روان‌سنجی پرسشنامه کامل بوده است. به طور کلی، این آزمون می‌تواند به عنوان ابزاری مناسب برای سنجش باور دینی دانش‌آموزان سال سوم دبیرستانی در تهران مورد استفاده قرار گیرد. اما به دلیل این که پژوهش فقط بر

روی یک مقطع و یک پایه‌ی خاص تحصیلی انجام شده است نمی‌توان از این ابزار برای سنجش میزان دین‌داری سایر مقاطع و پایه‌ها استفاده کرد.

شریفی (۱۳۸۱) نیز در پژوهشی تحت عنوان «بررسی رابطه نگرش دینی با سلامت عمومی، افسردگی، اضطراب، پرخاشگری و شکیبایی در دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی واحد اهواز» ۴۰۰ نفر از دانشجویان دختر و پسر را با استفاده از روش نمونه‌گیری خوشه‌ای انتخاب و مورد مطالعه قرار داد. این پژوهشگر به طور مفصل به بررسی دین از دیدگاه اسلام، تعریف دین، تأثیر دین و ایمان بر سلامت جسم و روان، روان‌شناسی دین، اسلام و روان‌شناسی دین از دیدگاه روان‌شناسان، عوامل مؤثر بر دین‌داری فرد، نظریه‌های مربوط به دین و عوامل دینی از دیدگاه روان‌شناسان پرداخته است. او در این زمینه نظریه‌ی آلپورت، نظریه‌ی آلن و اسپیکا و نظریه‌ی بتسون، شون راد و ونتس را تشریح کرده است.

ابزارهای مورد استفاده در این پژوهش عبارتند از: (۱) سنج‌های دین‌داری مسلمانان، (۲) پرسشنامه‌ی نگرش سنج مذهبی جهت اعتباریابی؛ (۳) پرسشنامه سلامت عمومی گلدبرگ، (۴) پرسشنامه افسردگی بک (۵) پرسشنامه اضطراب عمومی اهواز؛ (۶) پرسشنامه‌ی پرخاشگری اهواز و (۷) پرسشنامه شکیبایی.

پرسشنامه‌ی سنجش دین‌داری مسلمانان، پرسشنامه‌ای است که سراج‌زاده (۱۳۷۷) بر اساس الگوی گلاک و استارک (۱۹۶۵) تهیه و تدوین کرده است. در این پژوهش روایی پرسشنامه از طریق محاسبه‌ی همبستگی نمرات آن با آزمون نگرش سنج مذهبی خدایاری فرد و همکاران (۱۳۷۸) بررسی شد. ضریب همبستگی آن برابر با ۰/۴۵ به دست آمد که در سطح $p < 0/001$ معنادار بود. این ضریب نشان دهنده‌ی روایی پرسشنامه‌ی مورد نظر می‌باشد. جهت بررسی پایایی پرسشنامه سنجش دین‌داری از روش محاسبه‌ی ضریب آلفای کرونباخ و دونیمه کردن استفاده شد. ضریب آلفای کرونباخ برای ابعاد پرسشنامه به ترتیب برابر با ۰/۶۲، ۰/۵۶، ۰/۶۶ و ۰/۷۹ و ضریب آلفای کرونباخ برای کل پرسشنامه برابر با ۰/۷۸ بود. این ضرایب در سطح $p \leq 0/001$ معنادار بودند که نشان دهنده‌ی پایایی پرسشنامه می‌باشد.

پژوهشگر پرسشنامه‌ی نگرش سنج مذهبی خدایاری فرد و همکاران (۱۳۷۸) را نیز روی آزمودنی‌ها اجرا کرده است. این پرسشنامه شامل ۴۰ پرسش در حیطه‌ی موضوعاتی نظیر عبادات، اخلاقیات، ارزش‌ها، اثر مذهب در زندگی رفتار انسان، مباحث اخلاقی و اجتماعی و جهان بینی و باورها و علم و دین می‌باشد. این پرسش‌ها روی مقیاس لیکرت نمره‌گذاری می‌شوند. سپس ضریب آلفای کرونباخ برای آن‌ها محاسبه شد ($\alpha = 0/93$). این نتایج با نتایج آلفای کرونباخ به دست آمده توسط

خدایاری فرد و همکاران (۱۳۷۸) مقایسه شد ($\alpha=0/95$). لازم به توضیح است که پایایی و روایی سایر ابزارهای پژوهش توسط پژوهشگر به طور کامل ذکر شده است که به دلیل مفصل بودن و عدم ارتباط با آزمون‌های سنجش دین‌داری از ذکر آنان خودداری می‌شود.

نتایج نشان داد که بین نگرش دینی و اختلال در سلامت عمومی دانشجویان رابطه‌ی منفی و معناداری وجود دارد. به این معنا که با افزایش سطح نگرش دینی دانشجویان، سطح اختلال روانی و روان تنی آن‌ها و اختلال در کارکرد اجتماعی آنان کاهش می‌یابد.

هم چنین مشاهده شد که بین نگرش دینی و سه بعد اعتقادی، عاطفی و پیامدی آن با افسردگی رابطه‌ی معناداری وجود دارد. به بیان دیگر، هر چه نمرات دانشجویان در سه بعد مذکور بالاتر باشد، نمرات افسردگی آنان پایین تر است.

از سوی دیگر، نتایج نشان دهنده‌ی رابطه‌ی منفی و معناداری بین پرخاشگری با نگرش دینی دانشجویان است. رابطه‌ی بین اضطراب دانشجویان و نگرش دینی آنان نیز منفی و معنادار بود و رابطه‌ی بین شکیبایی دانشجویان و نگرش دینی آنان مثبت و معنادار بود. به این معنا که هر چه سطح دین‌داری دانشجویان بالاتر باشد، میزان شکیبایی آنان نیز بیشتر است.

از جمله ویژگی‌های بارز این پژوهش سنجش ارتباط دین‌داری با متغیرهای مختلف از جمله سلامت عمومی، افسردگی، اضطراب، پرخاشگری و شکیبایی است که از مؤلفه‌های مهم سلامت روانی هستند. استفاده‌ی پژوهشگر از ابزارهای ساخته شده توسط سایر پژوهشگران بدون هیچ‌گونه تغییر یا اصلاحی در آن نیز از نقاط ضعف این پژوهش است.

بیان زاده (۱۳۸۱) با هدف بررسی کارآمدی درمان شناختی - رفتاری مذهبی فرهنگی توأم با دارو درمانی و مقایسه‌ی آن با درمان دارویی و درمان شناختی - رفتاری توأم با دارو درمانی در درمان اختلال اضطرابی و سواس - بی اختیاری، تعداد ۱۵ بیمار مبتلا به این اختلال را که دارای زمینه‌های مذهبی بودند (۵ مرد و ۱۰ زن) به طور تصادفی در سه گروه جای دارد: ۱) درمان با روش‌های شناختی - رفتاری مذهبی فرهنگی توأم با دارو درمانی؛ ۲) درمان دارویی به تنهایی، ۳) درمان شناختی - رفتاری توأم با دارو درمانی.

این پژوهشگر برای تعیین مذهبی بودن بیماران از پرسشنامه‌ی پایبندی مذهبی استفاده کرد. سایر ابزارهای مورد استفاده‌ی این پژوهشگر پرسشنامه‌ی اضطراب، افسردگی بک و مقیاس وسواس جبری پل - براون بود.

پژوهشگر ضمن اشاره به نقش مذهب در سلامت جسمی و روانی افراد، پژوهش‌های تجربی خارجی و داخلی انجام شده در این زمینه را مطرح کرده و به معرفی فنون مذهبی مورد استفاده در روان‌درمانگری از جمله نماز، نیایش، گذشت و بخشایش و مراقبه پرداخته است.

شایان ذکر است که تکنیک‌ها و فنون مذهبی به کار گرفته شده توسط این پژوهشگر عبارت بودند از: استفاده از مفهوم و به کارگیری دعا، ذکر، مفهوم و به کارگیری شکر و مثبت‌نگری و اسوه‌گزینی نتایج نشان داد که درمان‌های ترکیبی نسبت به دارودرمانی به تنهایی در کاهش علائم اضطراب مؤثر بوده است اما بین درمان‌های ترکیبی تفاوت معناداری وجود نداشته است.

موجمباری (۱۳۸۱) نیز به تدوین و هنجاریابی پرسشنامه هویت دینی نوجوانان پایه‌های دوم و سوم دبیرستان‌های شهر تهران پرداخت. او به این منظور پرسشنامه‌ای ۵۰ سئوالی تدوین کرد که شامل هویت دینی منع شده، هویت دینی دیررس، هویت دینی موفق، هویت دینی کلیشه‌ای و هویت دینی آشفته بود و این پرسشنامه را بر روی ۵۰۳ نفر (۲۷۸ نفر دختر و ۲۲۵ نفر پسر) اجرا کرد. لازم به ذکر است که کلیه سئوالات این پرسشنامه بر روی یک طیف لیکرت ۵ درجه‌ای نمره‌گذاری شده بود.

بررسی روایی سازه آزمون با استفاده از مدل تحلیل عاملی با روش تحلیل مؤلفه‌های اصلی و چرخش واریماکس صورت گرفت .

نتیجه تحلیل عاملی نشانگر ۵ عامل بود که در بالا به آن‌ها اشاره گردید. ضریب اعتبار آزمون با استفاده از محاسبه‌ی ضریب آلفای کرونباخ برای کل پرسشنامه محاسبه شد که مقدار ضریب آلفا برای مقیاس‌های آن از ۰/۳۵ تا ۰/۸۲ متغیر بود.

هم‌چنین هنجارهای آزمون پس از مقایسه نمره‌های هویت دینی دانش‌آموزان دختر و پسر و هم‌چنین دانش‌آموزان مسلمان، مسیحی و زرتشتی برای دو گروه دختران و پسران برای هر کدام از مقیاس‌های پنج‌گانه بر حسب رتبه درصدی و نمره تراز شده T, Z محاسبه و تدوین شد. به طور کلی نتایج پژوهش

نشان داد که هویت دینی منع شده وضعیت مسلط بر گروه نمونه این پژوهش بوده است. به طوری که ۵۰٪ واریانس کل آزمون توسط این عامل تبیین می‌گردد.

هر سه نوع درمان در کاهش علائم افسردگی بیماران موفق بوده، ولی درمان‌های شناختی - رفتاری توأم با دارو درمانی در مقایسه با دو روش دیگر کارایی بالاتری را داشته است. هم‌چنین هر سه نوع درمان در کاهش علائم وسواسی بیماران موفق بوده است ولی درمان‌های ترکیبی نسبت به دارودرمانی به تنهایی تاثیر بیشتری را دارا بودند. هر دو درمان ترکیبی نسبت به دارودرمانی به تنهایی کارایی بیشتری را در درمان باورها و نگرش‌های ناسالم دارا بودند.

در مجموع بین درمان شناختی - رفتاری مذهبی توأم با دارو درمانی و درمان شناختی - رفتاری توأم با دارودرمانی هیچ‌گونه تفاوت معناداری از نظر کارایی در درمان افسردگی، اضطراب، باورها و نگرش‌های ناسالم و علائم وسواسی مشاهده نشد. قابل ذکر است که پژوهشگر به ساخت هیچ‌گونه مقیاس دین‌داری و یا نگرش مذهبی نپرداخته است و صرفاً رابطه بین درمان‌های مختلف را با اختلال وسواس - بی‌اختیاری سنجیده است.

چلیانلو و عزیز (۱۳۸۲) در پژوهشی تحت عنوان «ساخت آزمون ارزیابی ابعاد و باورهای مذهبی و بررسی اعتبار، پایایی و ساختار عاملی آن» اقدام به تهیه آزمونی جهت ارزیابی باورهای مذهبی کردند. مراحل ساخت این آزمون به شرح زیر می‌باشند:

برای تهیه آزمون ابتدا تعداد ۱۱۴ سؤال با در نظر گرفتن آموزه‌های دینی طرح شد. سئوال‌ها با توجه به اصول پنج‌گانه توحید، نبوت، معاد، عدل و امامت و فروعیات دین شامل نماز، روزه، جهاد، حج، امر به معروف و نهی از منکر، تولی و تبری، خمس و زکات و هم‌چنین یک سری باورهای کلی دینی در خصوص اعتقاد به قرآن، مراسم مذهبی، دروغ‌گویی، دعا، مرگ و غیره در مقیاس لیکرت پنج‌گزینه‌ای از بسیار موافقم تا بسیار مخالفم طراحی گردید.

پرسشنامه اولیه روی تعداد ۷۰ نفر از دانشجویان دانشگاه شیراز اجرا گردید و پس از تحلیل داده‌های حاصل ۱۰ سؤال حذف و تصحیح‌هایی روی ۱۰۴ سؤال باقی مانده انجام شد. در مرحله بعد پرسشنامه ۱۰۴ سئوالی روی ۱۱۲ نفر از دانشجویان اجرا گردید.

جهت بررسی اعتبار صوری نیز پرسشنامه در اختیار ۳ نفر از اساتید بخش معارف اسلامی دانشگاه شیراز قرار گرفت. و بر اساس نظرات این متخصصان ۴ سؤال دیگر نیز حذف شد و نهایتاً پرسشنامه‌ای حاوی ۱۰۰ سؤال تهیه گردید. این پرسشنامه بر روی تعداد ۳۰۰ نفر دانشجوی دختر و پسر که به صورت تصادفی انتخاب شده بودند اجرا گردید.

به منظور بررسی پایایی پرسشنامه از روش دونیمه‌کردن، آلفای کرونباخ و باز آزمایی استفاده شد. در مطالعه اولیه با استفاده از روش دو نیمه کردن با تصحیح اسپیرمن- براون پایایی برابر با ۰/۴۸ به دست آمد.

محاسبه ثبات درونی آزمون نیز با استفاده از روش آلفای کرونباخ صورت گرفت که ضریب آلفای برابر با ۰/۵۲ به دست آمد.

پس از حذف سئوالات و اجرای مجدد آزمون پایایی با روش دو نیمه کردن با تصحیح اسپیرمن - براون برابر با ۰/۵۳ و آلفای کرونباخ برابر با ۰/۶۴ حاصل شد.

با حذف پاره‌ای سئوالات در بررسی پایایی فرم نهایی ضریب آلفای کرونباخ کلی مقیاس برابر ۰/۶۹ بود که حاکی از ثبات درونی کلی مناسب این مقیاس می‌باشد. پایایی کل آزمون نیز با تصحیح اسپیرمن- براون برابر با ۰/۵۷ گزارش شد.

هم‌چنین برای بررسی بیشتر پایایی آزمون از روش بازآزمایی استفاده شد. بدین منظور تعداد ۳۰ نفر از نمونه پژوهشی پس از اجرای نهایی پرسشنامه به صورت تصادفی انتخاب و پس از ۳۰ روز مورد آزمون مجدد قرار گرفتند. ضریب همبستگی بین دو اجرا برابر با ۰/۷۲ گزارش شد که نشانگر پایایی بالای آزمون می‌باشد.

جهت بررسی روایی سازه مقیاس از روش تحلیل عاملی با چرخش واریماکس استفاده شد. نتایج نشان دهنده وجود ۱۴ خرده مقیاس بود. این ۱۴ خرده مقیاس در مجموع توانستند ۶۹/۸٪ واریانس‌ها را تبیین نمایند. این عوامل چهارده‌گانه شامل توحید، معاد، نبوت، عدل، امامت، نماز، روزه، حج، جهاد، امر به معروف و نهی از منکر، تولی و تبری، خمس و زکات، مرگ و اعتقادات کلی می‌باشند.

جهت بررسی روایی تفکیکی آزمون نیز تعداد ۵۰ نفر از فعالان اماکن مذهبی و مساجد با ۵۰ نفر از دانشجویان که از نمونه پژوهشی انتخاب شدند، مقایسه گردیدند. نتایج نشان دهنده قابلیت آزمون در تمایز بین درجات مختلف نگرش مذهبی بود.

طلابی (۱۳۸۲) اقدام به ساخت و هنجاریابی آزمون پابندی به دین (دینداری) برای دانش آموزان دوره‌های متوسطه و پیش دانشگاهی شهر یزد نمود. این محقق در مرحله ساخت آزمون ۲۴۰ نفر دانش آموز دبیرستانی و پیش دانشگاهی دختر و پسر را انتخاب کرده و سپس آزمون دینداری خود را که شامل ۴۵ سؤال بوده که براساس نظر ۷ نفر از متخصصین دین (روحانیون و اساتید الهیات و معارف اسلامی) ساخته شده بود، بر روی آنان اجرا کرده و سپس روایی محتوایی آن را با استفاده از نظرات ۱۳ متخصص دینی مورد ارزیابی قرار داده است. این محقق جهت ارزیابی پایایی آزمون دینداری خود، از روش همسانی درونی از طریق دو نیمه کردن (زوج-فرد) استفاده کرد. ضریب آلفای کرونباخ و ضریب اسپیرمن-براون (دو نیمه کردن)، به ترتیب برای این آزمون برابر با $\alpha=0/94$ و $r=0/96$ گزارش شده است. در مرحله بعد این محقق جهت هنجاریابی آزمون دینداری خود، این آزمون را روی ۷۶۰ دختر و پسر دبیرستانی که به صورت تصادفی از آموزشگاه های شهر یزد انتخاب شده بودند، هنجاریابی کرد.

جهت بررسی روایی صوری آزمون نیز پرسشنامه به ۳ نفر از اساتید گروه معارف اسلامی دانشگاه شیراز داده شد. نتایج حاصل از بررسی ارزیابان و داوران، حاکی از اعتبار صوری بالای آزمون می‌باشد. جهت بررسی بیشتر روایی آزمون از روش محاسبه همبستگی بین نمره کل با عوامل و تک تک سؤالات استفاده شد. ضرایب همبستگی عوامل با نمره کل دامنه‌ای بین ۰/۴۶ تا ۰/۷۶ داشت و ضرایب همبستگی سؤالات با نمره کل نیز بین ۰/۳۸ تا ۰/۷۸ بود.

غضنفری و زکی (۱۳۸۲) نیز به بررسی اعتباریابی سه مقیاس تعهد دینی (RCI-10)، ایمان دینی (RFI-to) و بلوغ دینی (RMI-10) پرداختند.

آزمون‌های این پژوهش شامل ۲۴۶ دانشجوی دانشگاه آزاد اسلامی واحد شهرضا و واحد دهقان و دانشگاه پیام نور مرکز شهرضا و مرکز بروجن بودند و مراحل ساخت این مقیاس‌ها به شرح زیر است:

در اولین مرحله تحقیق، ۱۰ ماده مقیاس تعهد دینی (ورتینگتون و همکاران، ۲۰۰۲)، ۱۰ ماده مقیاس ایمان دینی (پلانته و باکاسینی^۱، ۱۹۹۷) و ۱۱ ماده مقیاس بلوغ دینی (دادلی و کرایزه^۲، ۲۰۰۰) پس از ترجمه بر روی آزمودنی‌های پژوهش اجرا گردید. سپس با استفاده از روش تحلیل عاملی، یک عامل قوی و معنی‌دار به دست آمد که ۶۴/۶۹٪ واریانس را تبیین می‌کرد. همچنین نتایج این تحلیل عاملی منجر به حذف یک سؤال از ۳۱ سؤال فوق گردید. و بدین ترتیب پرسشنامه ۳۰ سؤالی مقیاس نگرش‌های دینی به وجود آمد.

جهت بررسی قابلیت این ۳۰ ماده مجدداً تحلیل عاملی با روش مؤلفه‌های اصلی صورت گرفت. نتایج نشان‌دهنده سه عامل ایمان دینی (که ۲۷/۳٪ واریانس را تبیین می‌کرد)، بلوغ دینی (که ۱۰/۹٪ واریانس را تبیین می‌کرد) و تعهد دینی (که ۵/۸٪ واریانس را تبیین می‌کرد) بود.

در مرحله بعد سه مقیاس فوق به صورت جداگانه تحلیل عاملی شدند. نتایج نشان داد که هر سه مقیاس در یک عامل تقلیل پیدا می‌کنند به طوری که ایمان دینی ۴۴/۴٪ واریانس، بلوغ دینی ۲۹/۸٪ واریانس و تعهد دینی ۴۹/۸٪ واریانس را تبیین می‌کرد.

جهت ارزیابی همسانی درونی سه مقیاس فوق از روش محاسبه ضریب آلفای کرونباخ استفاده گردید. نتایج نشان‌دهنده ضرایب آلفای کرونباخ برابر با ۰/۸۵ برای مقیاس تعهد دینی، ۰/۸۶ برای مقیاس ایمان دینی و ۰/۷۲ برای مقیاس بلوغ دینی بود.

همسانی درونی مقیاس نگرش‌های دینی (۳۰ سؤالی) نیز با استفاده از ضریب آلفای کرونباخ مورد ارزیابی قرار گرفت و ضریب آلفای کرونباخ بابر با ۰/۹۰ برای کل مقیاس گزارش شد.

جهت ارزیابی روایی مقیاس‌های تعهد دینی، ایمان دینی و بلوغ دینی از اجرای همزمان مقیاس‌های مزبور با پرسشنامه سلامت عمومی گلدبرگ^۳ (GHQ-28) استفاده شد. به دلیل این‌که نتایج تحقیقات انجام شده‌ی قبلی حاکی از وجود رابطه منفی بین تعهد دینی، ایمان دینی و بلوغ دینی با

1. Plante & Boccaceini

2. Dudley & Cruise

3. Goldberg

افسردگی، اضطراب، اختلال در عملکرد اجتماعی و نشانه‌های جسمانی و رابطه مثبت با سلامت روانی است، این روش مورد استفاده قرار گرفته است.

نتایج بیانگر اعتبار مقیاس‌های مزبور بود، هر چند ضرایب مقیاس بلوغ دینی با سایر متغیرها معنی‌دار نبوده ولی در مقیاس کلی این ضرایب معنی‌دار بودند. به طور کلی نتایج این پژوهش نشان دهنده اعتبار بالای مقیاس‌های تعهد دینی، ایمان دینی و بلوغ دینی است.

طالبان (۱۳۸۲) با انجام یک پژوهش فراتحلیلی، به بررسی افول دین‌داری و معنویت در ایران پرداخته است. این محقق به این منظور تعداد ۱۴ پژوهش انجام شده در زمینه میزان دینداری نوجوانان ایران را که در بردارنده یکی از دو شاخص دین‌داری (اعتقاد به خداوند و پایبندی به نماز) بودند انتخاب کرده و مورد بررسی قرار داد. نتایج فراتحلیل این پژوهشگر نشان داد که از میان ۱۴ پژوهش مذکور، فقط ۶ مورد، میزان اعتقاد جوانان به خداوند را مدنظر قرار داده بودند، به طوری که در تمام تحقیقات مذکور، اکثر جوانان پاسخ گو (۸۷ تا ۹۹ درصد) به رکن اساسی دین (تصدیق خداوند) اعتقاد داشتند. هم‌چنین مشاهده شد که بیشترین میزان اعتقاد به خداوند مربوط به تحقیق گیوریان (۱۳۷۶) است که برابر با ۹۹ درصد می باشد.

در مورد میزان پایبندی جوانان به نماز نیز نتایج فراتحلیل نشان داد که مجموعاً سیزده پژوهش این ملاک از دینداری را مورد ارزیابی قرار داده بودند و نتایج آنها بیانگر این نکته بود که بین ۸۰ تا ۹۶ درصد از جوانان پاسخ گو، اظهار کرده بودند که نماز می خوانند.

غباری، محمدی و لواسانی (۱۳۸۲) با هدف تهیه ابزاری معتبر جهت ارزیابی تجربیات معنوی، مذهبی و عرفانی جوانان، با استفاده از مصاحبه‌های ساختاری با دانشجویان و پرسشنامه‌های موجود درباره معنویت اقدام به تهیه نسخه اولیه پرسشنامه تجربیات معنوی که شامل ۱۰۱ سؤال بود کردند. فرایند ساخت این مقیاس به شرح زیر است:

طی مرحله‌ای اکتشافی، موقعیت‌هایی که در آنها رفتارهای مورد نظر فراخوانده می‌شوند و مجال بروز پیدا می‌کنند مشخص گردید. نتایج این بررسی نشان داد که احساس مینوی^۱ یکی از ابعاد مهم است.

¹ . nominous feeling

در این بعد عارف هم خشیت را با تمام وجود حس می‌کند و هم امیدواری را. جنبه غیر عقلانی انسان^۱ و احساس‌هایی که با مدار عقل حسابگر هیچ گونه ارتباطی ندارند یکی از ابعاد دیگر تجربیات معنوی است.

هم‌چنین مشاهده شد که تجربیات معنوی از نوع تجربیات این جهانی نیستند. این جنبه نمادی و سمبولیک شاید قوی‌ترین بعد در ارتباط تجربیات معنوی و این جهانی باشد. بعد دیگر تجربیات معنوی که بسیار قوی است، فرا رفتن از بعد زمان و مکان است.

بر اساس نتایج کشف شده از این مرحله و نتایج حاصل از مصاحبه‌های ساختاری با دانشجویان دانشگاه تهران و تعدادی از طلاب علوم دینی و مطالعه پیشینه نظری در حدود ۱۰۱ گزاره استخراج گردید.

این گزاره‌ها در طبقات زیر قرار می‌گرفتند: باورها و نگرش‌های افراد، تجربیات عرفانی، مؤلفه‌ی احساسات، فعالیت‌های اجتماعی - مذهبی، فعالیت‌ها و هویت معنوی.

جهت بررسی پایایی این مقیاس، از محاسبه‌ی ضریب آلفای کرونباخ به تفکیک مؤلفه‌های مقیاس استفاده شد. تحلیل عاملی سؤالات پرسشنامه نشان داد که مقیاس دارای ۶ مؤلفه باورها و نگرش‌های مذهبی (۳۵ ماده)، تجربیات احیاگر (۱۱ ماده)، تجربیات عرفانی (۳۲ ماده)، احساسات (۸ ماده)، فعالیت‌های اجتماعی - مذهبی (۱۰ ماده) و هویت معنوی (۵ ماده) می‌باشد.

بررسی همسانی درونی سؤالات هر مؤلفه نشان داد که مؤلفه‌های به‌دست آمده از همسانی درونی بالایی برخوردار می‌باشند، ضرایب آلفای به‌دست آمده برای ۶ مؤلفه‌ی مزبور به ترتیب برابر با ۰/۹۳، ۰/۷۵، ۰/۸۲، ۰/۸۱، ۰/۶۶ و ۰/۷۱ گزارش شده است. همچنین محاسبه‌ی ضریب همبستگی هر ماده با نمره‌ی کل مؤلفه و ضریب آلفا در صورت حذف ماده نشان داد که لزومی به حذف هیچ یک از سؤالات مقیاس نمی‌باشد.

جهت بررسی روایی مقیاس ۱۰۱ ماده‌ای، باتوجه به آنکه مقیاس از ۶ مؤلفه ترکیب شده بود، ابتدا نمره کل هر مؤلفه و سپس نمره‌ی کل مقیاس (۱۰۱ ماده) محاسبه شد. در نهایت ضرایب همبستگی

¹ . irrational aspect

مؤلفه‌ها با یکدیگر و نمره‌ی کل مقیاس به دست آمد. نتایج نشان داد که کلیه‌ی همبستگی‌های بین مؤلفه‌ها با یکدیگر و مؤلفه‌ها با نمره‌ی کل مقیاس در سطح $P < 0/01$ معنادار بودند.

در مرحله‌ی تأییدی و تجربی، پژوهشگران بر روی مقیاس ۱۰۱ ماده‌ای تحلیل عاملی با روش مؤلفه‌های اصلی و چرخش واریماکس انجام دادند. نتایج تحلیل عاملی نشان دهنده‌ی ۱۳ عامل بود. این عامل‌ها به شرح زیر می‌باشند:

۱- معنایابی در زندگی (۲۵ سؤال)، ۲- احساس رضایت و خشنودی (۱۴ سؤال)، ۳- تجربه‌ی عرفانی (۱۰ سؤال)، ۴- تجربیات سلبی (۹ سؤال)، ۵- تجربیات متعالی (۷ سؤال)، ۶- احساس خلاء وجودی (۶ سؤال)، ۷- تجربیات قدسی (۷ سؤال)، ۸- فعالیت اجتماعی- مذهبی (۵ سؤال)، ۹- جذب‌ه‌ی الوه‌ی (۵ سؤال)، ۱۰- احساس دلهره‌ی وجودی (۳ سؤال)، ۱۱- یاری‌رسانی (۳ سؤال)، ۱۲- تجارب عینی (۳ سؤال) و ۱۳- نیکی به خویشاوندان (۵ سؤال).

ماتریس همبستگی ۱۳ عامل و نمره‌ی کل مقیاس نشان می‌دهد که همبستگی نمره‌ی کل مقیاس با هر ۱۳ عامل در سطح $P < 0/01$ معنادار است که نشان دهنده‌ی روایی بالای مقیاس است.

معنوی‌پور (۱۳۸۲) در پژوهشی اقدام به ساخت و هنجاریابی مقیاس سنجش رشد اعتقادی دانش‌آموزان مقطع متوسطه شهر تهران نمود. پژوهشگر ابتدا مبانی نظری و تئوری رشد اعتقادی را بر اساس اصول و فروع دین اسلام تدوین کرده و سپس بر اساس مدل گلاک و استارک گویه‌هایی جهت سنجش رشد اعتقادی تهیه نموده است. فرایند ساخت و هنجاریابی این مقیاس به شرح زیر است:

پس از تهیه‌ی سؤالات به شرح فوق، فرم تجربی مقیاس تنظیم شد و برای بررسی روایی محتوایی در اختیار ۳۰ نفر از متخصصین قرار داده شد که ۱۵ نفر دارای تحصیلات حوزوی بوده و ۱۵ نفر دیگر از متخصصان روان‌شناسی بودند. پس از بررسی و تحلیل نظر متخصصین، سؤالاتی که مورد تأیید ۷۵٪ از آن‌ها بود در فرم تجربی قرار گرفتند (۶۹ سؤال) و بقیه‌ی سؤالات حذف شدند.

در مرحله‌ی مقدماتی ابتدا پرسشنامه بر روی ۲۰۰ نفر از دانش‌آموزان که به صورت تصادفی از مدارس متوسطه شهر تهران انتخاب شده بودند اجرا گردید. جهت برآورد اعتبار پرسشنامه، همسانی درونی سؤالات و ضریب اعتبار آزمون از روش آلفای کرونباخ استفاده شد. ضریب اعتبار پرسشنامه در این مرحله ۰/۸۲ به دست آمد و بر این اساس ۱۸ سؤال حذف شدند.

در مرحله‌ی بعد مجدداً ضریب اعتبار آزمون برای ۵۱ سؤال باقی مانده محاسبه شد که برابر با ۰/۹۱ بود. جهت بررسی دقیق‌تر از روایی همزمان نیز استفاده شد. به این منظور تعداد ۴۵ دانش‌آموز که با تأیید کادر اجرایی مدرسه از نظر رشد اعتقادی در سطح بالایی قرار داشتند به سؤالات آزمون پاسخ دادند و نمرات آن‌ها با نمرات ۴۵ دانش‌آموز دیگر که به صورت تصادفی انتخاب شده بودند مقایسه گردید. نتایج نشان داد که با ۹۹٪ اطمینان رشد اعتقادی گروه اول بیشتر از گروه دوم بود.

جهت بررسی روایی سازه‌ی مقیاس و شناسایی عوامل موجود در سؤالات آزمون از تحلیل عاملی استفاده شد. نتایج نشان داد که پرسشنامه‌ی سنجش رشد اعتقادی ۶۴٪ از واریانس رشد اعتقادی را تبیین می‌نماید و شامل ۱۴ عامل می‌باشد. در مرحله‌ی بعد جهت نامگذاری این عامل‌ها با ادغام برخی عامل‌ها در یکدیگر، نهایتاً ۵ عامل بدست آمد. لازم به ذکر است که تعداد عوامل به دست آمده (۱۴ عامل اولیه) با اصول و فروع دین اسلام هماهنگ بوده است که نشان دهنده‌ی منطقی بودن رابطه سؤالات با مبانی نظری است.

طی مطالعه‌ی دوم، به منظور هنجاریابی پرسشنامه‌ی تهیه شده‌ی مزبور برای دانش‌آموزان مقطع متوسطه، ابتدا پرسشنامه بر روی ۶۰۰ نفر دانش‌آموز اجرا شد و سپس رشد اعتقادی دختران و پسران مقایسه شد. نتایج نشان داد که با ۹۵٪ اطمینان بین میانگین نمرات رشد اعتقادی دختران و پسران تفاوت معناداری از نظر آماری وجود دارد. جداول فرم به تفکیک جنسیت تهیه گردید. برای هنجاریابی نمرات از روش فراوانی تراکمی زیر عدد میانی و تبدیل نمرات به رتبه‌ی درصدی و نمرات استاندارد t و Z استفاده شد.

آیاری و وفایی (۱۳۸۲) در پژوهشی تحت عنوان «روایی‌سازی، اعتباریابی و توسعه‌ی مقدماتی مقیاس پاسخ‌های مقابله‌ای با در نظر گرفتن بافت مذهبی - فرهنگی در جمهوری اسلامی ایران» تعداد ۴۱۵ دانشجوی دختر و پسر کارشناسی شاغل به تحصیل در دانشگاه فردوسی مشهد را مورد مطالعه قرار دادند (در مرحله‌ی اول پژوهش ۵۰ نفر و در مرحله‌ی دوم ۳۶۵ نفر).

این پژوهشگران با استفاده از یک مقیاس ترکیبی ۹۳ سؤالی که از ترکیب مقیاس پاسخ‌های مقابله‌ای (CRI) تهیه شده توسط موس و شفر^۱ (۱۹۹۳) و راهبردهایی که از نمونه‌ی ایرانی در مطالعه‌ی اکتشافی

1. Moss & Chaefer

با استفاده از یک پرسشنامه‌ی بازپاسخ به دست آمده بود، از آزمودنی‌ها خواستند تا میزان استفاده‌ی خود را از هر یک از راهبردهای مقابله‌ای بر روی طیف لیکرت ۴ درجه‌ای مشخص کنند.

لازم به ذکر است که در مطالعه‌ی اکتشافی، به منظور شناسایی راهبردهای مقابله‌ای دانشجویان در مواجهه با عوامل تنیدگی‌زا، یک پرسشنامه‌ی بازپاسخ به ۵۰ نفر (۲۵ دختر و ۲۵ پسر) ارائه شد و طی آن از آن‌ها خواسته شد تا ضمن توصیف یک مورد واقعه‌ی تنیدگی‌زا، روش‌های مقابله‌ای خود را با آن واقعه توضیح دهند. در مطالعه‌ی دوم به منظور سنجش اعتبار و روایی مقیاس ترکیبی فوق‌الذکر، این مقیاس به همراه مقیاس مقبولیت اجتماعی (بالارد^۱، ۱۹۹۲) به ۳۶۵ نفر از دانشجویان ارائه شد.

تحلیل عاملی با روش مؤلفه‌های اصلی نشان داد که اولاً مفهوم مقابله در نمونه‌ی ایرانی چند بعدی است. همچنین مشاهده شد که می‌توان ۴ عامل یا ۴ بعد مقابله‌ای را برای دانشجویان ایرانی مشخص کرد. از طرفی مشاهده شد که CRI در نمونه ایرانی فاقد عدم روایی سازه است. به طوری که نتیجه تحلیل عاملی با مؤلفه‌های اصلی نشان‌دهنده وجود ۴ عامل بوده که در مجموع ۲۴/۶٪ درصد از کل واریانس را تبیین می‌کردند.

این ۴ عامل شامل، مقابله‌ی مذهبی (۱۵ سؤال)، مقابله‌ی روی‌آوردی (۱۷ سؤال)، مقابله‌ی اجتنابی (۱۵ سؤال) و جستجوی راهنمایی و حمایت (۵ سؤال) می‌باشند. درحالی‌که نتایج اجرای CRI بر روی نمونه‌های غیر ایرانی نشانگر وجود ۸ عامل یا خرده مقیاس بوده است.

بعضی از پژوهشگران نیز جهت سنجش میزان دینداری از ابزارهای ساخته شده توسط سایر پژوهشگران در داخل کشور استفاده کرده‌اند، به این صورت که چند سوال به این ابزارها اضافه کرده‌اند. پژوهش‌های انجام شده توسط نظری (۱۳۸۲) و منطقی (۱۳۸۳) از جمله این موارد هستند.

نظری (۱۳۸۲) نیز در پژوهش تحت عنوان «بررسی تأثیر نگرش مذهبی بر رفتار مذهبی دانش‌آموزان راهنمایی و متوسطه شهر تهران» تعداد ۵۹۸ دانش‌آموز دختر و پسر را در مقطع راهنمایی و متوسطه مورد مطالعه قرار داد. بدین منظور پژوهشگر از پرسشنامه سنجش نگرش مذهبی خدایاری فرد و همکاران (۱۳۷۸) که شامل ۴۰ سؤال ۵ گزینه‌ای و ۷ سؤال تکمیلی بود به همراه پرسشنامه محقق ساخته که با استفاده از چهار سؤال رفتار مذهبی را مورد بررسی قرار می‌داد، استفاده کرد. لازم به ذکر است که در

¹ . Ballard

سؤال اول رفتار نمازخواندن دانش‌آموزان و در سؤال دوم وقت نماز خواندن آنان مورد سؤال قرار گرفته و در سؤال سوم از دانش‌آموزان خواسته شد تا معلوم کنند کدام نماز آن‌ها بیشتر قضا می‌شود و نهایتاً در سؤال چهارم از به جا آوردن نماز قضای آنان سؤال شده است. هر چهار سؤال به صورت چهار گزینه‌ای در مقیاس لیکرت از ۱ تا ۴ و یا از ۴ تا ۱ نمره‌گذاری شده است.

نتایج پژوهش نشان داد که دارا بودن نگرش مذهبی منجر به مبادرت به انجام رفتارهای مذهبی می‌شود. به طوری که می‌توان نگرش مذهبی را در ۳ سطح تبیین کرد که به صورت سلسله‌مراتبی از یکدیگر متفاوتند. نگرش مذهبی دانش‌آموزان نمازخوان، نگرش مذهبی دانش‌آموزان نمازخوان گاه‌گاهی و نگرش مذهبی دانش‌آموزان غیر نمازخوان، که با یکدیگر تفاوت‌های معناداری را در سطح $P < 0/01$ دارند.

هم‌چنین مشاهده شد که نگرش مذهبی دانش‌آموزان مقید به انجام نماز سر وقت و آن‌هایی که نمازشان دیر می‌شود تفاوت معناداری وجود ندارد و عمدتاً نماز صبح در این دانش‌آموزان قضا می‌شود. از طرفی مشاهده شد که نگرش مذهبی دختران از پسران به میزان ۰/۵۰ بالاتر است، در حالی‌که نمرات نگرش مذهبی از مقطع راهنمایی به دبیرستان تفاوت معناداری را نشان نمی‌دهد.

منطقی (۱۳۸۳) در پژوهشی به بررسی عوامل بازدارنده و تسهیل‌کننده در جذب دانش‌آموزان به ارزش‌های دینی پرداخت. او دریافت که عواملی چون بی‌توجهی به تحول ذهنی کودک و مراتب تربیت دینی وی، جذاب نبودن کتاب‌های دینی و بهره‌بردن از روش‌های مناسب، اشباع دانش‌آموزان از مباحث دینی، مشکلات بینشی در جریان تربیت دینی از جمله نقش خانواده در شکل‌گیری هویت دینی کودک و نوجوان، قرائت بسته‌نگر از دین، مسخ مفاهیم و برخورد ابزاری با دین، بی‌توجهی به ظاهر و باطن دین، بی‌توجهی به مقتضیات روانی-عاطفی نوجوانان، بی‌توجهی به نقش الگویی معلمان، خلط بین دین حکومتی و حکومت دینی و تفاوت شعار و عمل نظام از جمله عوامل مهم بازدارنده جذب دانش‌آموزان به ارزش‌های دینی است.

با مطالعه دقیق‌تر پژوهش‌های پیش‌گفته مشخص می‌شود که هر یک از آن‌ها از جهاتی قابل نقد و بررسی بودند. برخی از آن‌ها از نظر ویژگی‌های روش شناختی از جمله ضعف در گزارش کامل ویژگی‌های روان‌سنجی ابزارها و مقیاس طراحی شده جهت سنجش دین‌داری به خصوص روایی و پایایی ابزارها، و پاره‌ای از بُعد این که پژوهشگران برای تهیه و تدوین مقیاس دین‌داری از الگوهای غیر

اسلامی و عمدتاً از مدل گلاک و استارک (۱۹۶۵) و یا پرسشنامه آلپورت (۱۹۶۷) استفاده کردند. هم‌چنین تاکنون هیچ‌یک از پژوهشگران یک الگوی منسجم ارائه نداده‌اند که بر اساس مبانی نظری اسلامی ابزاری ساخته و در سطح وسیعی اجرا شده باشند. در ضمن از آنجایی که هدف اصلی برخی از پژوهشگران ساخت مقیاس دین‌داری نبوده است بلکه بررسی رابطه نگرش مذهبی و یا دین‌داری را با متغیرهای دیگر از جمله سلامت روان سنجیده‌اند، بنابراین به رفع اشکالات روش شناختی و یا شیوه اجرا و برقراری امنیت روانی پاسخ‌گویان جهت ارائه پاسخ صحیح واقعی خود نپرداخته‌اند. برخی از مقیاس‌ها هم ابعادی از دین‌داری را سنجیده‌اند و ابعاد دیگر را در نظر نگرفته‌اند. به عنوان مثال یا عمل و رفتار و یا نگرش و باور را سنجیده‌اند و کلیت دین را مورد سنجش قرار نداده‌اند. ضمناً بسیاری از مقیاس‌های ساخته شده نمونه کوچکی از جمله منطقه‌ای از آموزش و پرورش و یا یک یا چند دانشگاه را انتخاب کرده و پرسشنامه‌های خود را اجرا کرده‌اند که قابل تعمیم به سایر اقشار جامعه نمی‌باشد. برخی از مقیاس‌ها نیز بر متون اسلامی تأکیدی نداشته‌اند و بررسی کارشناسانه نیز روی گویه‌های پرسشنامه‌ها انجام نشده است. در نهایت برخی از مقیاس‌های پیش‌گفته نیز از مقیاس‌های قبلی استفاده نموده‌اند بدون این‌که اشکالات آن‌ها را بر طرف نموده باشند. از این رو، در پژوهش حاضر پژوهشگران در پی‌آند که بر اساس قرآن و سایر متون دینی، مبانی نظری مقیاس مورد نظر خود را مدوّن کرده و نیز با در نظر گرفتن ابعاد اساسی، شناختی، عاطفی و رفتاری به تعریف دین و دین‌داری بپردازند و با ارائه الگویی اسلامی، مؤلفه‌های دین‌داری را آماده سازند. سپس دو پرسشنامه موازی بر اساس آیات و روایات اسلامی و مؤلفه‌های مذکور را برای سنجش دین‌داری دانشجویان کشور تهیه کنند؛ به گونه‌ای که فاقد ضعف‌های پیش‌گفته باشد. در ادامه خلاصه‌ای از پژوهش‌های داخلی انجام شده در زمینه ساخت، روایی‌سازی و هنجاریابی مقیاس‌های دینی از سال ۱۳۵۲ تا سال ۱۳۸۳ انجام شده است را در جدول ۲-۲ مشاهده می‌کنید.

جدول ۲-۲. خلاصه‌ای از پژوهش‌های داخلی انجام شده در زمینه‌ی ساخت، روایی‌سازی و هنجاریابی مقیاس‌های دینی

| شماره | نام محقق | سال پژوهش | عنوان مقیاس | نوع ابزار | توصیف کلی ابزار (ماده‌ها و مؤلفه‌ها) | جامعه آماری | نقاط ضعف |
|-------|-------------|-----------|------------------------------|---|--|---------------------------|--|
| ۱ | علوان‌آبادی | ۱۳۵۲ | سنجش نگرش مذهبی نوجوانان | محقق ساخته مبتنی بر روش‌های فرافکن | ۲۵ سؤال که ۲۰ کامل کردنی و ۵ تشریحی داشته است. | دانش‌آموزان دبیرستانی | ذهنی بودن شیوه‌ی نمره‌گذاری عدم گزارش روایی و پایایی |
| ۲ | گلریز | ۱۳۵۳ | سنجش نگرش مذهبی افراد | محقق ساخته براساس پرسشنامه‌ی جهت‌گیری مذهبی درون‌زا-برون‌زای آلپورت | ۲۵ سؤال | بزرگسالان | عدم تفکیک نگرش و انگیزش مذهبی و عدم گزارش پایایی |
| ۳ | سراج‌زاده | ۱۳۷۵ | سنجش نگرش‌ها و رفتارهای دینی | محقق ساخته براساس الگوی گلاک و استارک | ۲۶ سؤال که همگی بر روی یک طیف لیکرت ۵ | دانش‌آموزان دبیرستانی شهر | عدم گزارش روایی سازه و استفاده از الگوی گلاک و |

| | | | | | | | |
|---|------------------------------------|--|--|---|------|------------------------|---|
| استارک برای ساخت مقیاس دینداری | تهران | درجه ای نمره گذاری شده اند | | نوجوانان تهران | | | |
| عدم گزارش روایی محتوایی و تک عاملی بودن پرسشنامه | ایرانیان مقیم کانادا | ۲۳ سؤال که همگی بر روی یک طیف لیکرت ۵ درجه ای نمره گذاری شده اند | محقق ساخته براساس پرسشنامه های موجود برای سنجش دینداری و احادیث و روایات اسلامی | سنجش دین داری افراد مسلمان | ۱۳۷۸ | آرین | ۴ |
| ضعف های روش شناختی از جمله عدم تطابق بین گروه نمونه و جامعه ی آماری | بزرگسالان بزرگ تر از ۲۰ سال تهرانی | ۶۱ سؤال که کلاً ۴ عامل یا مؤلفه ی مهم را در دینداری تشکیل می دادند | محقق ساخته صرفاً براساس الگوهای اسلامی برگرفته از آیات قرآن کریم، احادیث و روایات اسلامی | ساخت و اعتباریابی مقیاس عمل سنجی بر اساس دیدگاه اسلام | ۱۳۷۸ | باقری، خسروی و اسکندری | ۵ |

ادامه جدول ۲-۲. خلاصه‌ای از پژوهش‌های داخلی انجام شده در زمینه‌ی ساخت، روایی‌سازی و هنجاریابی مقیاس‌های دینی

| شماره | نام محقق | سال پژوهش | عنوان مقیاس | نوع ابزار | توصیف کلی ابزار (ماده‌ها و مؤلفه‌ها) | جامعه آماری | نقاط ضعف |
|-------|-----------------------|-----------|---|--|--|---------------------------------|--|
| ۶ | جان بزرگی | ۱۳۷۸ | خودشناسی در چارچوب مذهبی-اجتماعی | محقق ساخته براساس معیارهای قرآن کریم برای رفتار مسلمانان و ویژگی‌های مؤمن در نهج البلاغه | ۸۰ سؤال | دانشجویان شهر تهران | عدم گزارش روایی‌سازی و پایایی مقیاس |
| ۷ | خدایاری فرد و همکاران | ۱۳۷۸ | مقیاس اندازه‌گیری اعتقادات و نگرش مذهبی دانشجویان | محقق ساخته براساس پرسشنامه‌های موجود برای سنجش نگرش مذهبی افراد | ۵۲ سؤال که بر روی طیف لیکرت ۵ درجه‌ای نمره‌گذاری شده است | دانشجویان شهر تهران | عدم تأکید و تمرکز کارشناسانه بر متون و منابع اسلامی و عدم استفاده از یک الگوی نظری خاص و منسجم |
| ۸ | گلزاری | ۱۳۷۸ | سنجش دینداری (مقیاس معبد و حیاء) | محقق ساخته براساس متون و منابع اسلامی از جمله | مقیاس معبد دارای ۲۵ سؤال ۵ گزینه‌ای است و | بزرگسالان بزرگتر از ۲۰ سال (از) | تک بُعدی و تأکید بر عمل دینی بدون تأکید بر نگرش‌ها و عواطف |

| | | | | | | | |
|--|---------------------------------------|---|---|-------------------------------------|------|--------|---|
| دینی | جمله دانشجویان و زندانیان دختر و پسر) | مقیاس های ۷ گانه‌ی حیات کلاً ۱۷۵ سؤال دارند. (کلاً دو مقیاس دارای ۲۰۰ سؤال می باشند). | آیات قرآن کریم، تفاسیر، احادیث، کتب دینی و عرفانی | | | | |
| عدم تأکید و توجه بر متون و منابع اسلامی از جمله الگوهای برگرفته از آیات قرآن کریم، احادیث و روایات و تطبیق دینداری اسلامی با الگوی گلاک و استارک | دانش آموزان دبیرستانی تهران | ۲۵ سؤال که بر روی طیف لیکرت ۵ درجه ای نمره گذاری شده است. | محقق ساخته براساس الگوی گلاک و استارک | ساخت ابزار سنجش دینداری در نوجوانان | ۱۳۷۸ | طالبان | ۹ |

ادامه جدول ۲-۲. خلاصه ای از پژوهش های داخلی انجام شده در زمینه ی ساخت، روایی سازی و هنجاریابی مقیاس های دینی

| شماره | نام محقق | سال پژوهش | عنوان مقیاس | نوع ابزار | توصیف کلی ابزار (ماده ها و مؤلفه ها) | جامعه آماری | نقاط ضعف |
|-------|---------------|-----------|------------------------------|---|--|--|--|
| ۱۰ | طالبان | ۱۳۷۹ | بررسی تجربی دینداری نوجوانان | محقق ساخته براساس الگوی گلاک و استارک و اضافه کردن بُعد دانش دینی به این الگو | ۲۵ سؤال که کلاً پنج بُعد از دینداری را مورد سنجش قرار می دهند. | دانش آموزان دبیرستانی مناطق شهری ایران | ضعف های روش شناسی از جمله انتخاب دانش آموزان سال سوم دبیرستان به عنوان نماینده ی جوانان کشور |
| ۱۱ | اکبری و پارسا | ۱۳۷۹ | نگرش جوانان نسبت به دین | محقق ساخته براساس الگوهای غربی و الگوهای برگرفته شده از متون و منابع اسلامی و صاحب نظران اسلامی | مقیاس نگرش مناسکی جوانان شامل ۱۱ سؤال، مقیاس نگرش اعتقادی شامل ۸ سؤال، مقیاس نگرش اخلاقی شامل ۱۰ سؤال و مقیاس نگرش باطنی شامل ۹ سؤال. کلیه ی این مقیاس ها بر روی طیف لیکرت ۵ درجه ای | بزرگسالان ۲۰ تا ۲۵ ساله ی شهر شیراز | عدم گزارش روایی مقیاس ها و ضعف های روش شناختی از جمله فقدان اجرای مقدماتی |

| | | | | | | | |
|--|---------------------|--|---|---|------|------------|----|
| | | نمره گذاری شده اند. | | | | | |
| فقدان یک الگوی منسجم مبتنی بر مبانی نظری اسلام و عدم گزارش روایی و پایایی مقیاس های ساخته شده | دانشجویان شهر تهران | جمعاً تمام مقیاس ها شامل ۲۲ سؤال می باشند. | محقق ساخته صرفاً براساس الگوها و منابع اسلامی از جمله قرآن کریم، آیات و احادیث و روایات | مقیاس های سنجش انواع دین داری، راه های شناخت دین و خدا و مناسک گزایی در دانشجویان | ۱۳۷۹ | رجب زاده | ۱۲ |
| ضعف های روش شناختی از جمله عدم استفاده از روش تحلیل عاملی برای سنجش ابعاد موجود در مقیاس ساخته شده | دانشجویان شهر تهران | ۷۰ سؤال که کلاً ۱۰ بُعد از دینداری اسلامی را می سنجند. | محقق ساخته براساس آیات و روایات اسلامی | مقیاس جهت گیری مذهبی با تکیه بر اسلام | ۱۳۸۰ | آذربایجانی | ۱۳ |

ادامه جدول ۲-۲. خلاصه‌ای از پژوهش‌های داخلی انجام شده در زمینه‌ی ساخت، روایی‌سازی و هنجاریابی مقیاس‌های دینی

| شماره | نام محقق | سال پژوهش | عنوان مقیاس | نوع ابزار | توصیف کلی ابزار (ماده‌ها و مؤلفه‌ها) | جامعه آماری | نقاط ضعف |
|-------|----------|-----------|---|--|---|---|---|
| ۱۴ | بهرامی | ۱۳۸۰ | بررسی مقدماتی اعتبار و قابلیت اعتماد مقیاس جهت‌گیری مذهبی | محقق ساخته براساس یک الگوی سه بُعدی بر گرفته از متون و منابع اسلامی که شامل ارتباط انسان با خود، با دیگران و پدیده‌های هستی است. | ۴۵ سؤال که بر روی طیف لیکرت ۵ درجه‌ای نمره‌گذاری شده است. | بزرگسالان شهر تهران (بزرگ‌تر از ۱۶ سال) | عدم گزارش روایی‌سازی مقیاس ساخته شده. |
| ۱۵ | نیکخواه | ۱۳۸۰ | مقیاس دینداری جوانان | محقق ساخته براساس الگوی گلاک و استارک | مقیاس شامل ۲۸ سؤال که کلاً بر روی طیف لیکرت ۵ درجه‌ای نمره‌گذاری شده و ۴ بعد دینداری را مورد سنجش | دانش‌آموزان دبیرستانی شیراز | عدم تأکید بر متون منابع و الگوهای اسلامی و تأکید بر الگوهای غربی برای ساخت مقیاس. |

| | | | | | | | |
|--|--|---|--|---|------|----------------|----|
| | | قرار می دهند است. | | | | | |
| ضعف های روش شناختی از جمله اجزای پژوهش روی دانش آموزان سال سوم دبیرستانی به عنوان نماینده ی نوجوانان تهرانی. | دانش آموزان دبیرستانی شهر تهران | ۴۰ سؤال که همگی بر روی طیف لیکرت ۵ درجه ای نمره گذاری شده اند. | محقق ساخته براساس پرسشنامه ی خدایاری فرد و همکاران (۱۳۷۸) و منابع اسلامی | ساخت و هنجاریابی آزمون باور دینی | ۱۳۸۱ | معتقد لاریجانی | ۱۶ |
| استفاده از ابزارهای ساخته شده توسط سایر پژوهشگران بدون هیچ گونه تغییر و دست کاری به عنوان ابزار پژوهش | دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی واحد اهواز | مقیاس سنجش دینداری مسلمانان شامل ۲۶ سؤال و پرسشنامه ی نگرش سنج مذهبی شامل ۴۰ سؤال است که همگی بر روی یک طیف لیکرت ۵ درجه ای نمره گذاری شده اند. | محقق ساخته براساس پرسشنامه های سراج زاده (۱۳۷۷) و خدایاری فرد و همکاران (۱۳۷۸) و الگوی گلاک و استارک | سنجه ی دینداری مسلمانان و پرسشنامه ی نگرش سنج مذهبی | ۱۳۸۱ | شریفی | ۱۷ |

ادامه جدول ۲-۲. خلاصه‌ای از پژوهش‌های داخلی انجام شده در زمینه‌ی ساخت، روایی‌سازی و هنجاریابی مقیاس‌های دینی

| شماره | نام محقق | سال پژوهش | عنوان مقیاس | نوع ابزار | توصیف کلی ابزار (ماده‌ها و مؤلفه‌ها) | جامعه آماری | نقاط ضعف |
|-------|------------------|-----------|-------------------------------------|--|--|--|---|
| ۱۸ | بیان زاده | ۱۳۸۱ | پرسشنامه‌ی پایبندی مذهبی | محقق ساخته براساس متون و منابع اسلامی از جمله آیات قرآن کریم، روایات و احادیث | ۸ سؤال باز پاسخ | بزرگسالان مبتلا به اختلال وسواس-بی اختیاری | عدم گزارش ویژگی‌های روان‌سنجی مقیاس تدوین شده |
| ۱۹ | چلبیانلو و عزیزی | ۱۳۸۲ | آزمون ارزیابی ابعاد و باورهای مذهبی | محقق ساخته براساس آموزه‌های دین اسلام و متون و منابع اسلامی از جمله قرآن کریم، احادیث و روایات | ۱۰۰ سؤال که همگی بر روی طیف لیکرت ۵ درجه‌ای نمره‌گذاری می‌شوند | دانشجویان دانشگاه شیراز | ضعف‌های روش شناختی از جمله انتخاب گروه نمونه از دانشجویان دانشگاه شیراز به عنوان نماینده‌ی دانشجویان کشور |
| ۲۰ | غضنفری و | ۱۳۸۲ | اعتباریابی مقیاس‌های تعهد | ترجمه‌ی مقیاس‌های | ۳۰ سؤال که همگی بر روی | دانشجویان | استفاده از ابزارهای خارجی و |

| | | | | | | |
|--|--------------------------------------|--|---|---|------|---------------------------------|
| | | | | دینی، ایمان دینی و بلوغ دینی (مقیاس نگرش های دینی) | | زکی |
| غربی بدون هیچ گونه تلاشی برای اصلاح، تغییر و تطبیق دادن آن با فرهنگ اسلامی | دانشگاه آزاد اسلامی واحد شهرضا | طیف لیکرت ۵ درجه ای نمره گذاری می شوند | تهیه شده ی خارجی توسط محقق و به کارگیری آن برای نمونه ی ایرانی | | | |
| عدم استفاده از یک الگوی نظری منسجم اسلامی. | دانش آموزان دبیرستانی تهران | ۶۹ سؤال که کلاً شش مؤلفه ی دینداری را می سنجند. | محقق ساخته براساس پرسشنامه های موجود برای سنجش دینداری و متون و منابع اسلامی | مقیاس ارزیابی تجربیات معنوی، مذهبی و عرفانی | ۱۳۸۲ | غباری، محمدی و لواسانی ۲۱ |
| — | دانشجویان دانشگاه فردوسی مشهد | تعداد محدودی سؤال باز پاسخ | محقق ساخته براساس متون، منابع و الگوهای اسلامی | مقیاس راهبردهای مقابله ای مذهبی | ۱۳۸۲ | آبیاری و وفایی ۲۲ |
| ضعف های روش شناختی از جمله فقدان مطالعه مقدماتی بر | دانش آموزان دبیرستانی شهر | ۵۰ سؤال که همگی بر روی یک طیف لیکرت ۵ درجه ای | محقق ساخته براساس پرسشنامه های موجود و | پرسشنامه ی هویت دینی نوجوانان | ۱۳۸۱ | موجمباری ۲۳ |

| | | | | | | |
|---|--|--|--|---|------|----------|
| روی ابزار تهیه شده. | تهران | نمره گذاری شدند | متون و منابع اسلامی | | | |
| به کارگیری ابزارهای ساخته شده توسط سایر پژوهشگران بدون تلاش برای ایجاد تغییر یا اصلاحاتی در آن‌ها | دانش آموزان مقطع راهنمایی و متوسطه ی شهر تهران | ۴۰ سؤال ۵ گزینه ای و ۷ سؤال تکمیلی. چهار سؤال که بر روی یک طیف لیکرت ۴ درجه ای نمره گذاری شده بود. | پرسشنامه ی تهیه شده توسط خدایاری فرد و همکاران (۱۳۷۸) و پرسشنامه ی محقق ساخته شامل چهار سؤال | نگرش و رفتار مذهبی دانش آموزان | ۱۳۸۲ | ۲۴ نظری |
| | | | محقق ساخته | عوامل بازدارنده و تسهیل کننده در جذب دانش آموزان به ارزش‌های دینی | ۱۳۸۳ | ۲۵ منطقی |

پژوهش‌های خارجی انجام شده در زمینه‌ی ساخت، روایی‌سازی و هنجاریابی مقیاس‌های دینی

پاستوویت^۱ (۱۹۹۰) مقیاسی تحت عنوان «مقیاس نگرش‌ها نسبت به زنان مسیحی» را تهیه و تدوین نموده است. این مقیاس دارای ۳۴ ماده است که بر روی طیف لیکرت ۶ درجه‌ای نمره‌گذاری شده است و ۶ خرده مقیاس مستقل دارد. جهت سنجش پایایی این مقیاس، همبستگی پیرسون برای تمام سئوالات محاسبه شد ($r = 0/60$). به منظور سنجش روایی مقیاس، روایی محتوایی و روایی همگرایی مقیاس مورد بررسی قرار گرفت. که نتایج نشانگر روایی بالای این مقیاس بود.

دادلی و کرایزه (۱۹۹۰) مقیاس رشد مذهبی را به منظور پاسخ به بحث‌های اخیر در روانشناسی مذهبی طراحی کردند. مقیاس آنان شامل ۵۴ ماده است که بر روی یک طیف لیکرت ۵ درجه‌ای نمره‌گذاری شده است. این مقیاس برای نوجوانان ۱۷ ساله هنجاریابی شده است. پایایی این مقیاس با استفاده از ضریب آلفای کرونباخ محاسبه شد و ضریب آلفایی برابر با ۰/۵۵ به دست آمد.

روایی مقیاس نیز با استفاده از روایی همگرا و روایی تفکیکی مورد بررسی قرار گرفت. به طوری که این مقیاس با مقیاس جهت‌گیری مذهبی درون‌زا-برون‌زا آلپورت^۲ (۱۹۵۰) همبستگی نداشت.

شارپ^۳ (۱۹۹۰) مقیاسی را تحت عنوان «مقیاس‌های ارزشی کودکان مبلغان مذهبی» تهیه و تدوین کرده است. این مقیاس دارای ۱۸ انداز‌هوی مربوط به سازه‌های ارزشی مذهبی، تعهد به عدالت و ابعاد مختلف بافت‌های بین فرهنگی مذهبی می‌باشد.

اکثر سئوالات این مقیاس چند گزینه‌ای هستند و تعداد کمی از سئوالات آن صحیح-غلط و رتبه‌بندی ترتیبی هستند. این مقیاس دارای روایی صوری بسیار بالایی می‌باشد و برای بزرگسالان و نوجوانان برزیلی ۱۷ تا ۴۳ ساله (با میانگین سنی ۲۶ سال) هنجاریابی شده است. جهت بررسی پایایی این مقیاس از روش همسانی درونی خرده مقیاس‌ها با استفاده از محاسبه ضریب آلفای کرونباخ استفاده شد که ضرایب آلفای محاسبه شده برای خرده مقیاس‌ها دامنه‌ای از ۰/۵۹ تا ۰/۹۳ را دارا

¹ Postovoit

² Alport

³ Sharp

بودند. روایی این مقیاس با استفاده از تحلیل عاملی اکتشافی با مؤلفه اصلی مورد ارزیابی قرار گرفت. و تمام خرده مقیاس‌ها همسانی درونی برابر با $0/60$ و بالاتر نشان دادند.

پارگامنت^۱ و همکاران (۱۹۹۰) نیز اقدام به ساخت مقیاسی تحت عنوان «مقیاس فعالیت‌های مقابله‌ای مذهبی» نمودند. این مقیاس شامل ۶ نوع مقابله مذهبی است و دارای ۳۱ ماده است که همگی بر روی طیف لیکرت ۴ درجه‌ای نمره‌گذاری شده‌اند. تحلیل عاملی انجام شده روی ۵۲۸ فردی که مذهبی بودند نشان دهنده وجود پنج عامل در این مقیاس بود. این مقیاس برای بزرگسالانی که متعلق به فرهنگ‌های مذهبی مختلف بودند هنجاریابی شده است. پایایی مقیاس با استفاده از همسانی درونی و با محاسبه ضریب آلفای کرونباخ مورد بررسی قرار گرفت. ضرایب آلفای کرونباخ برای خرده مقیاس‌های این مقیاس دامنه‌ای از $0/61$ تا $0/92$ دارا بودند. به منظور بررسی روایی مقیاس، از رگرسیون چند گانه استفاده شد. نتایج رگرسیون نشان داد که ۶ خرده مقیاس این مقیاس سهم مساوی را در تبیین واریانس سایر متغیرهای مذهبی دارا هستند، که این امر نشان دهنده روایی بالای این مقیاس است.

کاس^۲ و همکاران (۱۹۹۱) مقیاسی را تحت عنوان «فهرست تجارب مهم معنوی» تهیه و تدوین نموده‌اند. این مقیاس شامل ۷ ماده است که ماده‌های ۵، ۶، ۷ آن جدیداً طراحی شده‌اند و ماده‌های ۱، ۲، ۳، ۴ آن مبتنی بر کار مرکز تحقیقات ملی عقیدتی می‌باشند. کلیه این سئوالات به صورت ۴ گزینه‌ای می‌باشند. این مقیاس برای ۸۳ نفر بزرگسال مبتلا به سرطان اجرا و هنجاریابی شده است.

پایایی این مقیاس با استفاده از تحلیل عاملی با مؤلفه‌های اصلی صورت گرفته است که نتایج تحلیل عاملی نشان‌دهنده یک عامل منفرد (شامل کلاً ۷ آیتم) می‌باشد که این عامل 63% درصد کل واریانس را تبیین کرده است.

جهت بررسی روایی مقیاس ابتدا روایی سازه آن بر اساس تفاوت‌های گروهی و سپس همبستگی این مقیاس با سایر مقیاس‌های معنوی و مذهبی مورد ارزیابی قرار گرفته است. نتایج نشان دهنده روایی همگرا و روایی تفکیکی بالای این مقیاس بوده است.

1. Pergament

2. Kass

لاورنس^۱ (۱۹۹۱) نیز پرسشنامه‌ای تحت عنوان «پرسشنامه تجسم خداوند» ساخته است که شامل شش خرده‌مقیاس است که ابعاد مختلف تجسم خداوند را اندازه‌گیری می‌کنند. این پرسشنامه شامل ۱۵۶ ماده است که همگی بر روی یک طیف لیکرت ۴ درجه‌ای نمره‌گذاری شده‌اند. این پرسشنامه بر روی نمونه‌ای ملی شامل ۱۵۸۰ پاسخ‌دهنده، استانداردسازی شده است. پایایی این پرسشنامه با استفاده از محاسبه ضریب آلفای کرونباخ مورد بررسی قرار گرفته است که برای مقیاس‌های اصلی این پرسشنامه ضرایب آلفای کرونباخ دامنه‌ای از ۰/۸۶ تا ۰/۹۴ دارا بوده است. روایی سازه مقیاس با ارزیابی روایی همگرا و تفکیکی مقیاس مورد بررسی قرار گرفته است.

آلتی میر و هانس برگر^۲ (۱۹۹۲) جهت اندازه‌گیری بنیادگرایی مذهبی مسیحی مقیاس بنیادگرایی مذهبی را تهیه و تدوین نموده‌اند. این مقیاس دارای ۲۰ ماده است که همگی آن‌ها بر روی یک طیف لیکرت ۹ درجه‌ای نمره‌گذاری شده‌اند (به شدت موافقم = +۴ و به شدت مخالفم = -۴). روایی مقیاس نیز از طریق ارزیابی روایی محتوایی، روایی همگرا و تفکیکی مقیاس مورد سنجش قرار گرفت. به طوری که این مقیاس با مقیاس قدرت‌طلبی رایت وینگ^۳ همبستگی بالایی داشت (از $r=0/66$ تا $r=0/75$).

فرانسیس^۴ (۱۹۹۲) نیز در پژوهشی تحت عنوان روان رنجور خوبی و میزان نگرش‌های مذهبی در میان روحانیون انگلیسی تعدادی از زنان و مردان روحانی را مورد مطالعه قرار داد. او بدین منظور از پرسشنامه‌ی تجدید نظر شده‌ی آیزنک (فرم کوتاه) و مقیاس نگرش نسبت به مسیحیت تهیه‌شده توسط فرانسیس استفاده و مشاهده کرد که رابطه‌ی معکوسی بین نگرش‌های مذهبی و روان پریشی وجود دارد.

گریر و فرانسیس^۵ (۱۹۹۲) جهت سنجش نگرش‌های منفی نسبت به مسیحیت، اقدام به ساخت مقیاسی تحت عنوان مقیاس طرد مسیحیت نمودند. این مقیاس شامل ۲۰ ماده است و بر روی

1. Lawrence

2. Altemeyer & Hunsberger

3. Right wing

4. Francis

5. Greer & Francis

نوجوانان دختر و پسر کاتولیک و پروتستان در ایرلند شمالی هنجاریابی شده است. جهت سنجش پایایی مقیاس، همسانی درونی مقیاس مورد بررسی قرار گرفت که برای ۴۶۶ نوجوان پروتستان ایرلند شمالی برابر با $r = 0/94$ و برای ۴۰۹ نوجوان کاتولیک ایرلند شمالی برابر با $r = 0/90$ بود. جهت بررسی روایی مقیاس نیز روایی محتوایی و روایی سازه آن مورد بررسی قرار گرفت.

فرانسیس و گریر (۱۹۹۰، ۱۹۹۲) اقدام به ساخت مقیاس ارزش‌های اخلاقی مسیحیت به منظور اندازه‌گیری تفاوت‌های فردی در ارزشیابی ارزش‌های سنتی حمایت شده توسط سنت مسیحیت نمودند. این مقیاس دارای سؤالاتی است که شامل ۱۰ رفتار انتخاب شده از متون مذهبی هستند که هر کدام از این رفتارها بر روی یک طیف لیکرت ۵ درجه‌ای نمره‌گذاری شده‌اند. پایایی این مقیاس با استفاده از بررسی همسانی درونی مورد بررسی قرار گرفت که دامنه‌ای از $r = 0/70$ برای مطالعه فرانسیس و گریر (۱۹۹۰) تا $r = 0/76$ برای مطالعه فرانسیس و گریر (۱۹۹۲) را دارا بوده است. روایی مقیاس با تکیه بر محتوای سؤالات محاسبه گردید. هم‌چنین روایی سازه مقیاس نیز مورد بررسی قرار گرفت که نتایج نشانگر روایی بالای آزمون بود.

ستی و سلینگمن^۱ (۱۹۹۳) جهت بررسی ارتباط میان دینداری و سبک‌های اسنادی و خوش بینی، اقدام به ساخت مقیاس اندازه‌گیری مذهبی نمودند. این مقیاس شامل ۱۷ ماده است که بر روی یک طیف لیکرت ۷ درجه‌ای (به شدت مخالف = ۱ و به شدت موافق = ۷) درجه‌بندی شده است. به منظور بررسی روایی مقیاس، از روش تحلیل عاملی استفاده شد. هم‌چنین تفاوت‌های معناداری بین سه خرده مقیاس این ابزار یعنی طبقات لیبرال، متوسط و بنیادگرایی با تأثیر مذهب بر زندگی روزمره یافت شد که محققان این امر را نشانه روایی مقیاس می‌دانند.

سایور و سایور^۲ (۱۹۹۳) اقدام به ساخت «آزمون پاسخ‌های مذهبی و موضوعات معنوی» نمودند. این آزمون شامل ۱۱ کارت محرک است که بر روی آن‌ها نقاشی‌ها و تصاویر سیاه و سفیدی از افرادی که در حال انجام اعمال مذهبی هستند مشاهده می‌شود. این آزمون یک آزمون فرافکن مانند

1. Sethi & Seligman

2. Saur

TAT می‌باشد. به‌کاربردن ۸ کارت از ۱۱ کارت برای رسیدن به نتایج دقیقی در مورد هر آزمودنی ضروری است.

بنسون، دوناهو و اریکسون^۱ (۱۹۹۳) نیز اقدام به ساخت مقیاس رشد اعتقادی جهت اندازه‌گیری میزان موافقت یک فرد با اعمال و تعهدات مذهبی نمودند. این مقیاس شامل ۳۸ ماده است که بر روی طیف لیکرت ۷ درجه‌ای نمره‌گذاری شده است.

این مقیاس برای گروهی از افراد مسیحی هنجاریابی شده است. جهت سنجش پایایی مقیاس، ضریب آلفای کرونباخ محاسبه شد. ضرایب آلفای به دست آمده برای مقوله‌های مختلف مقیاس دامنه‌ای از ۰/۸۴ تا ۰/۹۰ دارا بود. روایی مقیاس نیز با استفاده از روایی سازه، روایی محتوایی و صوری مورد بررسی واقع شد. نتایج نشان دهنده پایایی و روایی بالای این مقیاس بود.

مورو، ورتینگتون و مک‌کالوف^۲ (۱۹۹۳) نیز به منظور سنجش باورها و نگرش‌های مذهبی اقدام به ساخت مقیاسی تحت عنوان «مقیاس ارزش‌های مذهبی» نمودند. این مقیاس دارای ۷ خرده مقیاس است که عبارتند از: تعهد دینی، قدرت تحمل متون مقدس دینی، قدرت تحمل مشخصه‌های گروهی دینی، قدرت تحمل رهبران دینی، تحمل برای نگرش‌های مخالف دینی، تحمل سایر گروه‌های دینی و تحمل نگرش‌های دیگر نسبت به قدرت رهبران دینی.

هم‌چنین مقیاس دارای ۶۲ ماده است که بر روی یک طیف لیکرت ۵ درجه‌ای نمره‌گذاری شده است (در مورد من اصلاً حقیقت ندارد = ۱، در مورد من کاملاً حقیقت دارد = ۵).

جهت سنجش پایایی مقیاس، همسانی درونی با استفاده از آلفای کرونباخ محاسبه گردید. آلفای کرونباخ دامنه‌ای از ۰/۸۴ تا ۰/۶۴ داشت. به منظور ارزیابی روایی مقیاس، روایی سازه مقیاس با استفاده از تحلیل عاملی مؤلفه‌های اصلی با چرخش واریماکس صورت گرفت. همبستگی پیرسون نیز بین تمام خرده مقیاس‌ها و شرکت در کلیسا محاسبه گردید.

1. Benson, Donahue & Erickson

2. Morrow, Worthington & McCulough

رایان، ریگی و کینگ^۱ (۱۹۹۳) مقیاسی تحت عنوان «مقیاس درونی سازی دین مسیحیت» را تهیه و تدوین کرده‌اند. این مقیاس شامل ۱۲ ماده است که سبک جهت‌گیری مذهبی افراد را مورد سنجش قرار می‌دهد و سئوالات آن به صورت ۴ گزینه‌ای پاسخ داده می‌شوند. این مقیاس بر روی ۱۰۵ دانشجوی پسر و دختر که میانگین سن آن‌ها ۲۱ سال بود هنجاریابی شده است.

جهت سنجش پایایی مقیاس از روش تحلیل عاملی استفاده شد که نتایج نشان‌دهنده دو عامل بود. به منظور بررسی روایی مقیاس، نیز روایی سازه آن مورد ارزیابی قرار گرفت. روایی تفکیکی و روایی همگرایی مقیاس نیز بررسی شد که نتایج نشان‌دهنده روایی بالای این مقیاس بود.

هانسبرگر^۲ و همکاران (۱۹۹۳) اقدام به تهیه و تدوین مقیاس شکل‌های مذهبی نمودند. آنان بدین منظور ۱۰ قطعه توصیفی از شکل‌های مذهبی را تهیه کرده و به آزمودنی‌ها می‌دادند و از آنان می‌خواستند تا نظر خود را در باره این شکل‌های مذهبی بر روی یک پیوستار ۱۰ قسمتی (ابدأ چنین شکی ندارم = ۱ و خیلی شک دارم = ۱۰) درجه‌بندی کنند. نتایج مطالعه آنان نشان داد که پاسخ به مقیاس شکل‌های مذهبی با تأکید مذهبی در دوران کودکی رابطه منفی و معناداری داشت.

کالdestad و استیفوس - هانسن^۳ (۱۹۹۳) نیز اقدام به ساخت مقیاسی تحت عنوان باورهای لیبرال نمودند. آن‌ها برای این کار از نظریه ویگرت^۴ در مورد انواع بنیادگرایی در مسیحیت استفاده کردند. این مقیاس دارای ۸ ماده است که بر روی یک طیف لیکرت ۵ درجه‌ای (به شدت مخالفم = ۱ و به شدت موافقم = ۵) نمره‌گذاری شده است.

جهت سنجش میزان پایایی این مقیاس از ضریب آلفای کرونباخ استفاده شده است ($\alpha = 0.77$) و به منظور سنجش روایی مقیاس از روایی محتوایی و روایی همگرا استفاده شده است. نتایج نشان داد

1. Ryan , Rigby & King

2. Hunsberger

3. Kaldestad, Stifoss- Hanssen

4. Weigert

که این مقیاس همبستگی نسبتاً بالایی (۰/۴۸-) با فهرست محافظه‌کارگرایی اخلاقی وودرام^۱ دارا است که نشانگر روایی بالای مقیاس است.

باست^۲ و همکاران (۱۹۹۰، ۱۹۹۴) جهت بررسی تفاوت‌های تحولی در مفهوم‌سازی خداوند اقدام به ساخت پرسشنامه‌ی اندازه‌گیر کلامی مفهوم خداوند نموده‌اند. فرم اولیه این مقیاس (باست و همکاران، ۱۹۹۰) شامل ۲۱ تصویر از خداوند است که توسط کودکان ۲ تا ۱۲ ساله کشیده شده است. فرم دوم این پرسشنامه (باست و همکاران، ۱۹۹۴) علاوه بر ۲۱ تصویر موجود در فرم اولیه شامل ۳۳ تصویر جدید از خداوند می‌باشد (کلاً ۵۴ تصویر از خداوند). جهت بررسی پایایی این پرسشنامه از هیچ روش خاصی استفاده نشده است.

کینگ، اسپیک و توماس^۳ (۱۹۹۵) به منظور پاسخ به این سؤال که آیا می‌توان باورهای فلسفی، مذهبی و معنوی بیمارانی را که به دلیل بیماری سخت به بیمارستان رجوع می‌کنند ارزیابی نمود، اقدام به ساخت مقیاسی تحت عنوان «مصاحبه آزاد برای باورهای معنوی و مذهبی» نمودند. این مقیاس سه بخش دارد. بخش اول شامل اطلاعات جمعیت‌شناختی است، بخش دوم نوع بیماری را مشخص می‌کند و بخش سوم شامل سئوالات مذهبی است. این مقیاس برای سه گروه استانداردسازی شده است. ۱- گروهی از کارمندان بیمارستان. ۲- تعدادی از بیماران. ۳- افرادی که شدیداً اعتقادات مذهبی داشتند.

تحلیل عاملی نشانگر وجود دو عامل باورهای معنوی و باورهای فلسفی در این مقیاس می‌باشد. پایایی این مقیاس با استفاده از بررسی همسانی درونی و محاسبه ضریب آلفای کرونباخ برای خرده مقیاس‌های این مقیاس ارزیابی گردید. ضریب آلفای کرونباخ برای خرده مقیاس باورهای معنوی برابر با ۰/۸۱ و برای باورهای فلسفی برابر با ۰/۶۰ بود. برای سنجش روایی مقیاس از دو روش استفاده شد: ۱- تعیین میزان رابطه موجود بین باورهای معنوی و انجام اعمال مذهبی. ۲- مقایسه نمرات مقیاس معنوی در سه گروه که نتایج نشان دهنده روایی بالای پرسشنامه بود.

¹. Wodrum

². Bassett

³. King, Speck & Tomas

دی و نیدز^۱ (۱۹۹۵) به مقایسه‌ی سطوح قضاوت اخلاقی و قضاوت مذهبی نوجوانان و بزرگسالان بلژیکی فرانسوی زبان پرداختند. آن‌ها بدین منظور ۱۹۴ آزمودنی زن و مرد را از ۵ گروه سنی و با تحصیلات متفاوت انتخاب و مورد مطالعه قرار دادند. آن‌ها برای سنجش قضاوت اخلاقی از نسخه‌ی ترجمه شده‌ی تفکر اخلاقی - اجتماعی (فرم کوتاه شده) استفاده کردند و برای ارزیابی قضاوت مذهبی آزمودنی‌ها یک پرسشنامه‌ی مخصوص طراحی کردند که سطوح قضاوت اخلاقی را مورد سنجش قرار می‌داد. نتایج نشان داد که نمرات قضاوت اخلاقی نسبت به قضاوت مذهبی در بین سن، جنسیت و میزان تحصیلات مختلف بالاتر بود، اگر چه این تفاوت معنادار نبود. به عبارت دیگر، نمرات قضاوت اخلاقی زنان بالاتر از مردان ۱۲ تا ۲۰ ساله بود و فقط افرادی که تحصیلات متوسطه داشتند، نمرات بالاتری را در قضاوت اخلاقی دریافت کردند.

پفیفر و والتی^۲ (۱۹۹۵) نیز اقدام به ساخت مقیاسی تحت عنوان «مقیاس تعهد مذهبی» نمودند. این مقیاس شامل ۵۱ ماده است که ۲۰ ماده‌ی آن از مقیاس جهت‌گیری مذهبی درون‌زا-برون‌زا آلپورت (۱۹۶۷) برگرفته شده است. این مقیاس برای بیماران روانی زن و مردی که میانگین سن آن‌ها ۳۶ سال بود هنجاریابی شده است. روایی مقیاس نیز با استفاده از محاسبه همبستگی بین این مقیاس و سایر مقیاس‌های مذهبی مورد ارزیابی قرار گرفت.

هال و ادوارد^۳ (۱۹۹۶) نیز مقیاسی را تحت عنوان «پرسشنامه ارزیابی معنوی» تهیه و تدوین کرده‌اند. با استفاده از این پرسشنامه می‌توان رشد معنوی و بلوغ معنوی افراد را ارزیابی کرد.

1. Day & Naedts

2. Pfeffer & Waelty

3. Hall & Edwards

این مقیاس دارای ۴۳ ماده است که همگی بر روی یک طیف لیکرت ۵ درجه‌ای نمره‌گذاری شده‌اند. جهت بررسی پایایی پرسشنامه از روش تحلیل عاملی استفاده شد که نتایج نشان دهنده ۵ عامل در این پرسشنامه بود. پایایی باز آزمایی پرسشنامه نیز محاسبه شد که ضریب پایایی برابر با ۰/۹۳ به دست آمد. جهت بررسی روایی پرسشنامه، روایی سازه‌ی آن مورد ارزیابی قرار گرفت. بدین منظور همبستگی بین این پرسشنامه و پرسشنامه روابط موضوعی بل^۱ (۱۹۹۱) محاسبه گردید. نتایج نشانگر روایی سازه‌ی این پرسشنامه بود.

گیبسون و فرانسیس^۲ (۱۹۹۶) اقدام به ساخت «مقیاس باورهای بنیادگرایان مسیحی» نمودند. این مقیاس یک مقیاس تک‌بعدی برای اندازه‌گیری یک سازه منفرد تحت عنوان «بنیادگرایی» است. و دارای ۱۲ ماده است و قابل کاربرد برای جوانان و بزرگسالان می‌باشد. پایایی این مقیاس با استفاده از محاسبه ضریب آلفای کرونباخ مورد ارزیابی قرار گرفته است ($\alpha = 0/92$).

روایی سازه این مقیاس نیز از طریق محاسبه همبستگی آن با سه فهرست اعمال مذهبی مسیحی مورد ارزیابی قرار گرفته است. همبستگی‌های معناداری در تمام موارد برای فراوانی شرکت در کلیسا ($r = 0/44$)، دعا و نمازخواندن ($r = 0/50$) و خواندن کتاب مقدس به صورت انفرادی ($r = 0/47$) به دست آمد.

هاورث، هیل و گلیدن^۳ (۱۹۹۶) در پژوهشی به اندازه‌گیری دینداری والدین کودکان دارای اختلالات تحولی پرداختند. آن‌ها بدین منظور از یک مقیاس ۱۲ ماده‌ای نگرش مذهبی استفاده کردند. نتایج نشان داد که مادرانی که در مصاحبه‌ی خود به‌طور خودانگیخته‌ای^۴ به مذهب اشاره کرده بودند، خود را نیز در مقیاس مذهبی بودن بالاتر از مادرانی که به مذهب اشاره‌ای نکرده بودند، درجه‌بندی کردند. هم‌چنین مادرانی که به‌طور مثبت‌تری درباره‌ی مذهب صحبت می‌کردند، نمرات بالاتری را در مقیاس مذهبی بودن دریافت کردند. از طرفی، تحلیل محتوای داده‌های داستانی نشان داد که مطالبی

1. Bell

2. Gibson & Francis

3. Haworth, Hill & Glidden

4. spontaneously

که مادران درباره‌ی مذهب می‌گویند، عمدتاً جنبه‌ی مثبت دارد و اشاره به این نکته دارد که چگونه اعتقادات مذهبی به آنان کمک می‌کند تا با داشتن یک فرزند دارای اختلال تحولی سازگار شوند و بتوانند با آرامش به تربیت و پرورش او بپردازند.

نیکلاس و دیورهم^۱ (۱۹۹۶) با هدف اعتباریابی مقیاس مذهبی روهرباف و جسور^۲، این مقیاس را روی تعداد ۱۸۱۷ دانشجوی سال اول دانشگاه اجرا کرده و روایی آن را مورد بررسی قرار دادند. با استفاده از گروه‌های ملاکی، روایی مقیاس مورد تأیید قرار گرفت. به عبارت دیگر مشاهده شد که مذهبی بودن تابعی از باورهای بنیادگرایی مذهبی است.

کوانیگ، پاترسن و میدور^۳ (۱۹۹۷) اقدام به ساخت مقیاسی تحت عنوان «شاخص‌های مذهبی» نمودند. این مقیاس سه بعد مهم در مذهب را می‌سنجد: دینداری سازمانی، دینداری غیر سازمانی و دینداری درونزاد. این مقیاس دارای ۵ ماده است. دو ماده اول مقیاس، دینداری سازمانی و غیر سازمانی را می‌سنجد و ۳ ماده دیگر آن از مقیاس دینداری درونزاد (هوج^۴، ۱۹۷۲) انتخاب شده است.

کناکس، لانگهوف و والترز^۵ (۱۹۹۸) به منظور بررسی دینداری و معنویت در دانشجویان دانشگاه تعداد ۲۳۵ دانشجوی ۱۸ تا ۲۶ ساله را از سه دانشگاه جنوب شرقی انتخاب و یک پرسشنامه ۱۴۰ آیتمی مورد اعتماد را که برای ارزیابی جهت‌گیری معنوی و مذهبی نسبت به زندگی ساخته شده بود روی آن‌ها اجرا کردند. این پرسشنامه ترکیبی از مقیاس دینداری روهرباف - جسور و مقیاس معنویت آلپورت بود. دانشجویان جهت‌گیری درونی معنوی - مذهبی را از خود نشان دادند که به طور معناداری با عزت نفس بالا، تمایل به رشد و شکوفایی و رفتارهای ضداجتماعی پایین در ارتباط بود.

1. Nicholas & Durrheim

2. Rohrbaugh & Jessor

3. Koenig, Patterson & Meador

4. Hoge

5. Knox, Langehough & Walters

فرانسیس و گریر^۱ (۱۹۹۹) در پژوهشی تحت عنوان تجربه‌ی مذهبی و نگرش نسبت به مسیحیت در میان نوجوانان پروتستان و کاتولیک ایرلند شمالی تعداد ۱۰۳۴ دانش‌آموز دبیرستانی کاتولیک و ۱۰۹۵ دانش‌آموز دبیرستانی پروتستان را مورد مطالعه قرار دادند. کلیه‌ی این دانش‌آموزان مقیاس نگرش نسبت به مسیحیت فرانسیس را تکمیل کردند. نتایج نشان دهنده‌ی این بود که احتمال بیشتری می‌رود که دختران داشتن تجربه مذهبی از خداوند را گزارش کنند تا پسران. هم‌چنین دانش‌آموزان کاتولیک نسبت به دانش‌آموزان پروتستان داشتن تجربه مذهبی از خداوند را بیشتر گزارش کرده بودند. این نتایج نشان دهنده‌ی شباهت‌هایی میان نوجوانان کاتولیک و پروتستان از نظر ادراک راه اندازه‌های تجربه‌ی مذهبی بود. از طرفی، مشاهده شد قدرشناسی، بازشناسی و نامگذاری تجربه‌ی دینی دانش‌آموزان بخش مهمی از شکل‌گیری نگرش‌های آنان است و دیدگاه مثبت تری را نسبت به مسیحیت در آنان ترویج می‌دهد.

برازلتون، فراندسن و مک کاون^۲ (۱۹۹۹) با هدف بررسی تعامل بین دین و علم، اقدام به طراحی و تدوین یک پرسشنامه برای سنجش نگرش‌های دینی دانشجویان دانشگاه کردند. آنان پس از اجرای این پرسشنامه دریافتند که دینداری بر نگرش‌های دانشجویان نسبت به علم، به عنوان یک حرفه، و بر باورهای آنان نسبت به مفاهیم و شواهد علمی تأثیر به‌سزایی دارد. هم‌چنین آنان مشاهده کردند که دینداری عامل قابل ملاحظه‌ای در برنامه‌ریزی آموزش علوم است.

گریس^۳ (۲۰۰۰) نیز در مقاله‌ای تحت عنوان "معرفی کلیه‌ی مقیاس‌های دینداری" به معرفی کتاب معروف هیل و هود^۴ (۱۹۹۹) به نام "اندازه‌گیری دینداری" پرداخته و خلاصه‌ای از این کتاب تهیه کرده است. گریس (۲۰۰۰) در این خلاصه نویسی ضمن ارائه یک بیوگرافی علمی مختصر از نویسندگان کتاب، ذکر کرده است که این کتاب حاوی ۱۲۶ ابزار روان‌شناختی است که توسط نویسندگان و پژوهشگران قبلی جهت اندازه‌گیری دینداری طراحی شده است. به‌طور کلی کلیه‌ی این ۱۲۶ مقیاس را می‌توان به ۱۷ مقوله طبقه‌بندی کرد که این ۱۷ مقوله، ۱۷ بخش کتاب هیل و هود

¹ . Francis & Greer

² . Brazelton , Frandsen & Mckown

³ . Grace

⁴ . Hood

(۱۹۹۹) را تشکیل می‌دهند. مثلاً فصل‌های مختلفی از کتاب به ارائه مقیاس‌هایی اختصاص دارد که باورها، اعمال، نگرش‌ها، جهت‌گیری‌ها، رشد و تحول، تعهد و تجربه‌ی دینی را می‌سنجند. هم‌چنین این کتاب شامل مقیاس‌هایی است که معنویت و عرفان، مقیاس‌های مفهوم - خداوند، بنیادگرایی، بخشش و گذشت و نگرش نسبت به مرگ و زندگی پس از مرگ را می‌سنجند. لازم به توضیح است، همان‌گونه که انتظار می‌رود بین فصول کتاب همپوشی وجود دارد. زیرا بسیاری از سازه‌ها با حوزه‌های به هم مرتبطی سروکار دارند.

در این کتاب به همراه هر مقیاس خلاصه‌ای آمده است که توسط یک خواننده‌ی مستقل تهیه شده است. این خلاصه‌ها که بیشتر جنبه‌ی ارزشیابی از مقیاس را دارند تا توصیف مقیاس، بسیار فشرده بوده و شامل اطلاعاتی درباره‌ی متغیرهای تحت مطالعه، توصیف کلی از مقیاس و توضیحات اضافی درباره‌ی ساختار آن و هم‌چنین شواهد مربوط به روایی و پایایی مقیاس است.

آدامسون^۱ و همکاران (۲۰۰۰) با به کارگیری یک مدل معادلات ساختاری در اندازه‌گیری دینداری، پایایی و روایی مقیاس رفتاری دینداری را مورد ارزیابی قرار دادند. آنان ساختار عاملی و پایایی مقیاس رفتار مذهبی، اندازه‌های موجود برای نگرش مذهبی و مقیاس نگرش به مسیحیت فرانسوی را با استفاده از یک مدل معادلات ساختاری که بر روی داده‌های به دست آمده از ۱۳۵ دانشجوی ۱۸ تا ۵۶ ساله مشغول به تحصیل در دانشگاه‌های بریتانیا انجام شد مورد ارزیابی قرار دادند. آنان با استفاده از مروری تطبیقی، نتایج تحلیل عاملی اکتشافی و آلفای کرونباخ را با نتایج برآوردهای بدست آمده از مدل معادلات ساختاری مقایسه کردند. هر سه روش به نتایج تقریباً مشابهی منتهی شد.

ماکبی، مانسون و گرانت^۲ (۲۰۰۱) با استفاده از یک مطالعه‌ی زمینه‌یابی و با تأکید بر یک رویکرد جدید به اندازه‌گیری تعهد مذهبی در میان کاتولیک‌ها و پروتستان‌ها پرداختند. این پژوهشگران به معرفی رویکردی جدید در مطالعه دینداری و اندازه‌گیری ابزار سنجش دینی پرداخته‌اند و با استفاده از داده‌های زمینه‌یابی فهرست‌های جمع‌پذیری را ایجاد کرده‌اند که در آن

^۱ . Adamson

^۲ . Mokabee, Monson & Grant

آزمودنی‌ها یک نقطه از مقیاس را برای هر رفتاری که آن‌ها به آن عمل می‌کنند دریافت می‌کنند (فرض آنان این است که هر فعالیت به طور برابری در هر سنت مذهبی بهنجار است).

فردریک و پرایس^۱ (۲۰۰۱) نیز با هدف بررسی رابطه تفکر خلاق و دین‌داری، تعداد ۱۴۵ دانش‌آموز (۹۵ دانش‌آموز از فرقه‌ی مذهبی مورمون^۲ و ۵۰ دانش‌آموز غیر مورمون از دیگر فرقه‌های مسیحیت) را مورد مطالعه قرار دادند. نتایج نشان داد که هیچ‌گونه رابطه‌ی معناداری بین دین‌داری و خلاقیت کلی وجود ندارد، اگر چه رابطه‌ی متوسطی بین دین‌داری و خلاقیت دینی مشاهده شد. با این حال، رابطه‌ای بین جهت‌گیری مذهبی درون‌زا با تفکر خلاق بالاتر و جهت‌گیری مذهبی برون‌زا و تفکر خلاقانه‌ی پایین‌تر مشاهده نشد. از طرفی، نتایج نشان دهنده‌ی تفاوت معنادار بین گروه‌های متعلق به فرقه‌ی مورمون و گروه‌های غیر مورمون در میزان خلاقیت، سطوح دینداری، رفتن به کلیسا و انگیزش دینی بود. به عبارت دیگر، افراد فرقه‌ی مورمون به دلیل جهت‌گیری - کنترل خشک و غیرقابل انعطاف خود در زندگی مذهبی‌شان کمتر خلاقیت دارند.

مالتبی^۳ (۲۰۰۲) به منظور کشف الگوهای عاملی پیشنهاد شده برای مقیاس ۱۲ ماده‌ای عمومی درون‌زا - برون‌زا (الگوهای ۲ عاملی و ۳ عاملی) که گورساج و ونبل (۱۹۸۳) آن را تهیه و تدوین کرده‌اند، آن‌ها را روی ۴۱۶۰ آزمودنی اجرا کرد. مراحل و نتایج پژوهش او به شرح زیر است:

او معتقد است که اگر چه مقیاس جهت‌گیری مذهبی تهیه شده توسط آلپورت و راس (۱۹۶۷) مشهورترین ابزار اندازه‌گیری جهت‌گیری مذهبی درون‌زا - برون‌زا است، اما کاربرد آن برای تمام گروه‌های سنی باید با احتیاط صورت گیرد. او هم چنین به معرفی مقیاس ۱۲ آیتمی عمومی جهت‌گیری مذهبی درون‌زا - برون‌زا پرداخته است. این مقیاس سنجش مذهب درون‌زا - برون‌زا را در کودکان و بزرگسالان تسهیل می‌کند. زیرا هر آیتم از این مقیاس طرح شده است تا یک آیتم را در مقیاس جهت‌گیری مذهبی درون‌زا - برون‌زا آلپورت منعکس سازد. با این تفاوت که از زبان ساده‌سازی شده‌ای در این مقیاس استفاده شده است. از طرفی، برخی از پژوهشگران معتقدند که

¹ . Frederick & Price

² . mormon

³ . Maltby

مقیاس آلپورت دارای سه عامل می‌باشد که عبارتند از: ۱) درون‌زا (۲) برون‌زای شخصی (مذهب به عنوان یک منبع از راحتی)؛ ۳) برون‌زای اجتماعی (مذهب به عنوان یک سود و نفع اجتماعی) (کرک پاتریک^۱، ۱۹۸۹؛ لیونگ و زاشار^۲، ۱۹۹۰).

مالتبی (۲۰۰۲) مقیاس ۱۲ آیتمی عمومی جهت‌گیری مذهبی درون‌زا - برون‌زا را روی ۴۱۶۰ آزمودنی ۱۲ تا ۶۸ ساله اجرا کرد (۱۷۰۲ مرد و ۲۴۵۸ زن). این آزمودنی‌ها از امریکا، انگلیس، ایرلند شمالی و جمهوری ایرلند بودند.

نتایج تحلیل عاملی نشان دهنده‌ی سه عامل جهت‌گیری درونی، جهت‌گیری بیرونی شخصی و جهت‌گیری بیرونی اجتماعی بود. هم‌چنین مشاهده شد که آزمودنی‌های اهل ایرلند شمالی نمرات بالاتری را در عامل‌های جهت‌گیری بیرونی اجتماعی و بیرونی شخصی نسبت به آزمودنی‌های انگلیسی به دست آوردند. این تفاوت به لحاظ آماری معنادار بود ($p < 0.05$)؛ در حالی که بین زنان و مردان در هیچ یک از سه عامل فوق تفاوت معناداری مشاهده نشد.

هانسبرگر، پرات و پانسر^۳ (۲۰۰۲) طی یک مطالعه‌ی طولی به بررسی شک‌های مذهبی^۴ در جوانان دبیرستانی و دانشگاهی پرداختند و میزان ثبات، جستجو برای پاسخ به این شک‌ها و روابط این شک‌های مذهبی را در آنان مورد ارزیابی و سنجش قرار دادند. آنان بدین منظور یک مقیاس شک‌های مذهبی را تهیه و تدوین و روی آزمودنی‌ها اجرا کردند. نتایج نشان داد که سطح میانگین شک‌ها در جوانان در حد متعادل و متوسط بود و بیشترین شک‌ها بر اساس ناتوانی مذهب در بهتر ساختن افراد، مصونیت کتاب مقدس از خطا و لغزش و فشار برای قبول آموزش‌های مذهبی بود.

اسمیت، فاریس و دنتون^۵ (۲۰۰۳) به پژوهشی تحت عنوان «شناخت دین‌داری درونی نوجوانان امریکایی و نگرش‌های آنان نسبت به بیگانگی با مذهب» پرداختند. آنان به منظور گردآوری اطلاعات

¹ . Kirkpatrick

² . Leong & Zachar

³ . Hunsberger, Pratt & Pancer

⁴ . religious doubts

⁵ . Smith, Faris & Denton

از نتایج مطالعات زمینه‌یابی ملی انجام شده درباره‌ی جوانان در امریکا استفاده کردند و نتایج خود را با استفاده از آمار توصیفی بر سه بعد اساسی از دین‌داری درونی جوانان امریکایی (اهمیت مذهبی، فراوانی دعا و نیایش و اعتقاد به زندگی پس از مرگ) و نگرش‌های این جوانان نسبت به بیگانگی نسبت به مذهب (موافقت با والدین، تأیید کردن کلیساها، تأثیر مطلوب کلیساها، کمک‌های مالی به کلیساها) متمرکز و گزارش کردند. لازم به ذکر است که آزمودنی‌های این پژوهش را نوجوانان ۱۳ تا ۱۸ ساله تشکیل می‌دادند. نتایج پژوهش این پژوهشگران نشان داد که اکثر نوجوانان امریکایی اظهار کرده بودند که اعتقادات دینی نقش مهمی در زندگی آنان بازی می‌کند (۳۰٪) از آنان اعتقادات دینی را بسیار مهم، ۳۰٪ تا حدودی مهم و ۴۰٪ کم). در مورد دعا و نیایش نتایج نشان داد که ۴۰٪ از نوجوانان امریکایی به صورت روزانه، ۲۲٪ به صورت هفتگی، ۹٪ به صورت ماهیانه یا بیشتر به دعا و نیایش می‌پردازند در حالی که ۲۲٪ اصلاً به دعا و نیایش نمی‌پردازند. در مورد زندگانی پس از مرگ نیز نتایج مبین این بود که در حدود ۱/۴ از نوجوانان پروتستان امریکایی (۲۶٪) به زندگانی پس از مرگ اعتقاد دارند.

هم چنین نتایج نشان داد که بخشی از نوجوانان امریکایی نسبت به مذهب بیگانه‌اند و حتی نسبت به مذهب خشونت نشان می‌دهند، در حالی که بخش بزرگ و اکثریت نوجوانان امریکایی ۶۹٪ دارای نگرش مثبتی نسبت به مذهب هستند به طوری که ۶۹٪ درصد از این نوجوانان اظهار کردند که کلیسا نقش و تأثیر به‌سزایی در جامعه دارد، در حالی که فقط ۲۱٪ از نوجوانان اظهار کردند که کلیسا تأثیر بسیار کمی بر جامعه دارد و نوجوانانی که اظهار کرده بودند کلیسا هیچ تأثیری بر جامعه ندارد برابر با ۱۰٪ بود. هم چنین از بین این نوجوانان فقط ۱۰٪ آنان اظهار کرده بودند که تاکنون هیچ کمکی به کلیسا نکرده‌اند و ۹۰٪ بقیه اظهار کرده بودند که تاکنون کمک‌های نقدی زیادی به کلیسا کرده‌اند.

کاظمی‌پور و رضایی (۲۰۰۳) در پژوهشی به بررسی زندگی مذهبی مردم ایران در حکومت دینی^۱ پرداختند. این پژوهشگران اظهار کردند که پس از وقوع انقلاب اسلامی در سال ۱۹۷۹ در ایران، جامعه در سطح وسیعی اسلامی سازی^۲ شده است. این امر منجر به رشد و توسعه‌ی منحصر به فردی در زندگانی مذهبی مردم این کشور شده است. همین امر باعث شده است که ماهیت این رشد مذهبی

^۱ . theocracy

^۲ . islamisation

مورد بررسی قرار گیرد تا از نتایج کاربردی این رشد مذهبی برای دیگر جوامع اسلامی، به خصوص در خاورمیانه، استفاده شود. بدیهی است که این امر نیاز به شواهد و مدارک تجربی و مستند دارد. این پژوهشگران در این پژوهش تلاش کرده‌اند تا کمبود شواهد تجربی را در ادبیات پژوهش درباره توسعه و رشد مذهبی در ایران با استفاده و تأکید بر گروه وسیعی از داده‌های تجربی که اخیراً توسط یک مطالعه میدانی ملی وسیع درباره ارزش‌ها و نگرش‌ها در ایران انجام شده است، برطرف سازند. هم‌چنین آن‌ها با استفاده از فهرستی مرکب از احساسات مذهبی به کشف میزان و ماهیت احساسات مذهبی در میان گروه‌های مختلف سنی و جنسیتی پرداختند. آن‌ها بدین وسیله تغییراتی را که در ارتباط با مذهبی بودن بین سال‌های ۱۹۷۵ تا ۲۰۰۱ در کشور ایران رخ داده است، مطالعه کردند. نتایج آن‌ها نشان داد که ایجاد رژیم و حکومت دینی در ایران سبب شده است تا ماهیت اعتقادی مردم ایران از مذهب سازمان یافته به مذهب شخصی سازی شده، مبدل شود که در آن بیشتر تأکید بر باورهای مذهبی است تا اعمال مذهبی. هم‌چنین مشاهده شد که بین باورها و اعمال مذهبی، تأکید بیشتری بر باورها و اعمالی است که دارای یک ماهیت فردی خالص و یا یک ماهیت اجتماعی سازمان یافته می‌باشد که افراد غیرحکومتی دارند و یا به شکل مدنی به چشم می‌خورد. پژوهشگران در پایان به این نکته اشاره کرده‌اند که هر دیدگاه خطی در انتقال یا بقای مذهب در جامعه به طور غیرموجهی منجر به پنهان کردن این واقعیت می‌شود که مذهب فقط یک نهاد اجتماعی نمی‌باشد، بلکه یک منبع فرهنگی است که افراد ممکن است بسته به شرایط اجتماعی - سیاسی اطراف خود به طرف آن کشیده شوند.

اسکیارا و گیوشو^۱ (۲۰۰۳) با هدف بررسی جهت‌گیری مذهبی و رشد هویت نژادی سفیدپوستان تعداد ۲۳۳ دانشجوی دانشگاه را در جنوب شرقی ایالات متحده آمریکا مورد مطالعه و بررسی قرار دادند. این پژوهشگران در مقدمه گزارش خود، بین معنویت و مذهب تمایز قایل شده و اظهار کرده‌اند که طبق نظر ریچاردز و برگین^۲ (۱۹۹۷) معنویت به عنوان تجارب، باورها و پدیده‌هایی که مرتبط با ابعاد وجودی و متعالی زندگانی می‌باشند تعریف شده است، در حالی که مذهب به عنوان

1 . Sciarra & Gushue

2 . Richards & Bergin

احساسات، باورها و اعمال خداپرستانه ای تعریف شده است که غالباً و نه همیشه به طور عرضی و مذهبی و شخصی بیان می‌گردند (ص ۱۳۰). بنابراین، مذهب زیر مجموعه‌ای از معنویت است.

در این مطالعه رشد هویت نژادی آزمودنی‌ها با استفاده از مقیاس نگرش هویت نژادی سفیدپوستان که هلمز و کارتر^۱ (۱۹۹۰) آن را تهیه و تدوین کرده‌اند، مورد ارزیابی قرار گرفت و جهت‌گیری مذهبی آزمودنی‌ها در چهار بعد درون‌زا، برون‌زا، بنیادگرایی مذهبی و جستجوی مذهبی با استفاده از مقیاس‌های زیر مورد سنجش قرار گرفت:

۱) مقیاس تجدید نظر شده ی جهت‌گیری مذهبی درون‌زا - برون‌زا تهیه شده توسط گورساج و ونبل (۱۹۸۳). این مقیاس نسخه ی تجدیدنظر شده ای از مقیاس اصلی آلپورت و راس (۱۹۶۷) در مورد جهت‌گیری مذهبی است. مقیاس شامل ۱۴ آیتم بوده که بر روی یک طیف لیکرت ۵ درجه‌ای نمره‌گذاری شده است (به شدت مخالفم=۱ و به شدت موافقم=۵). ضریب پایایی ۰/۸۳ را برای خرده مقیاس درون‌زا و ۰/۶۵ را برای مقیاس برون‌زا گورساج و مک فرسون^۲ (۱۹۸۹) گزارش کرده‌اند. اسکیارا و گیوشو (۲۰۰۳) نیز در این پژوهش آلفای کرونباخ ۰/۸۳ را برای خرده مقیاس درون‌زا و ۰/۶۳ را برای خرده مقیاس برون‌زا آن گزارش کرده‌اند.

۲) مقیاس جدید مذهب طلبی ۱۲ آیتمی که باتسون و شوینراد^۳ (۱۹۹۱) آن را تهیه و تدوین کرده‌اند. این مقیاس یک جهت‌گیری جستجویی را نسبت به مذهب بر اساس مقیاس لیکرت ۵ درجه‌ای اندازه‌گیری می‌کند (به شدت مخالفم=۱ و به شدت موافقم=۵). باتسون و شوینراد (۱۹۹۱) آلفای کرونباخ آن را برابر با ۰/۷۳ گزارش کردند.

۳) مقیاس بنیادگرایی مذهبی که یک مقیاس ۶ آیتمی است و روی مقیاس لیکرت ۵ درجه‌ای نمره‌گذاری شده است و به منظور اندازه‌گیری بنیادگرایی مسیحی و با تأکید بر کمال و قدرت کتاب مقدس ساخته شده است. این مقیاس را مک فارلند^۴ (۱۹۸۹) تهیه و تدوین کرده است و آلفای

^۱ . Helms & Carter

^۲ . Mcpherson

^۳ . Batson & Schoenrade

^۴ . Mcfarland

کرونباخ آن برابر با ۰/۸۸ گزارش شده است. این مقیاس با جهت‌گیری مذهبی برون‌زا و مذهب‌طلبی به طور معنادار و منفی و با جهت‌گیری مذهبی درون‌زا به طور مثبت و معناداری مرتبط است. در پژوهش حاضر ضریب آلفای کرونباخ این مقیاس برابر با ۰/۸۶ گزارش شده است.

نتایج این پژوهش نشان داد که اشکال بسیار رشد یافته‌ی هویت‌نژادی که از راهبردهای پردازشگری شناختی پیچیده‌تری استفاده می‌کنند، با اشکال انعطاف‌پذیر جهت‌گیری مذهبی ارتباط دارد. به عبارت دیگر، نوع هویت‌نژادی غیر پیچیده که نژادگرایی آشکار نامیده می‌شود با جهت‌گیری مذهبی قدرت‌طلب و سخت که فرقه‌ی نسلی^۱ نامیده می‌شود، رابطه معنادار و مثبت دارد. هم‌چنین هویت‌نژادی پیچیده‌تری که "نژادگرایی باز" نامیده می‌شود با جهت‌گیری مذهبی انعطاف‌پذیر و منسجمی که "تعهد و پرسش‌گری" نامیده می‌شود رابطه‌ی معنادار مثبت دارد. به طور کلی، نتایج این پژوهش نشانگر این بود که رشد هویت‌نژادی و جهت‌گیری مذهبی با یکدیگر ارتباط دارند.

جکسون و فرانسیس^۲ (۲۰۰۴) با استفاده از مفاهیم موجود در نظریه حساسیت تشویقی‌گری^۳

(RST)^۴ به پیش‌بینی نگرش نسبت به دین در زمینه سه متغیر وابسته در دینداری (شرکت در کلیسا، میزان دعا کردن و اهمیت کلیسا) از روی میزان اضطراب و تکانشی بودن^۵ پرداختند. بر طبق نظریه‌گری نظام فعالیت رفتاری مبتنی بر تکانشی بودن است و تکانشی بودن و اضطراب از پیش‌بینی‌کننده‌های نگرش مذهبی هستند. به این صورت که تکانشی بودن به طور مستقلی نگرش مضطربانه نسبت به کلیسا را پیش‌بینی می‌کند و این نگرش‌ها به نوبه‌ی خود پیش‌بینی‌کننده‌های مجاور و نزدیک سه متغیر وابسته ذکر شده در فوق هستند. این پژوهشگران با استفاده از یک مدل معادلات ساختاری که با استفاده از داده‌های به دست آمده از ۴۰۰ آزمودنی انجام شده بود، از نظریه حساسیت تشویقی‌گری حمایت کردند.

1. consolation in orderliness

2. Jackson & Francis

3. Gray

4. Reinforcement Sensivity Theory (RST)

5. Impulsivity

کشیر^۱ (۲۰۰۴) جهت عملیاتی ساختن مفهوم معنویت^۲ و دینداری دو پرسشنامه معنویت و دینداری را ترکیب و مورد استفاده قرار داده است و سپس رابطه این دو متغیر را با مکان کنترل مودر ارزیابی قرار داده است. او دریافت که از بین سه متغیر سن، جنسیت و میزان تحصیلات، فقط جنسیت به طور معناداری می‌تواند معنویت را پیش بینی کند. به این صورت که زنانی که دارای مکان کنترل درونی بودند از مردان دارای مکان کنترل درونی، معنوی تر بودند.

در ادامه خلاصه‌ای از پژوهش‌های خارجی انجام شده در زمینه‌ی ساخت، روایی‌سازی و هنجاریابی مقیاس‌های دینی که از سال ۱۹۹۰ تاکنون انجام شده است در جدول شماره ۲-۳ ارائه شده است.

^۱ . Cheshire

^۲ . Spirituality

جدول ۳-۲. خلاصه ای از پژوهش های خارجی انجام شده در زمینه ی ساخت، روايي سازی و هنجاريايی مقياس های دينی

| شماره | نام محقق | سال پژوهش | عنوان مقیاس | نوع ابزار | مشخصه‌های ابزار | جامعه آماری |
|-------|----------------------|-----------|----------------------------------|---|--|---|
| ۵ | | | 269 فصل دوم | مبانی نظری و پیشینه‌ی پژوهش | | |
| ۱ | پاستویت | ۱۹۹۰ | نگرش نسبت به زنان مسیحی | محقق ساخته براساس متون دینی مسیحی | ۳۴ سؤال که همگی بر روی طیف لیکرت ۶ درجه ای نمره گذاری شده است. | بزرگسالان بالاتر از ۲۰ سال |
| ۲ | دادلی و کرایزه | ۱۹۹۰ | مقیاس رشد مذهبی | محقق ساخته براساس کتاب مقدس مسیحیت | ۵۴ سؤال که همگی بر روی یک طیف لیکرت ۵ درجه ای نمره گذاری شده است. | نوجوانان ۱۷ ساله |
| ۳ | شارپ | ۱۹۹۰ | مقیاس ارزشی کودکان مبلغان مسیحی | محقق ساخته براساس متون دینی | ۱۸ سؤال که مرتبط با ارزش های مذهبی، عدالت خواهی و بافت های بین فرهنگی مذهبی است و همگی به صورت چند گزینه ای هستند. | بزرگسالان و نوجوانان ۱۷ تا ۴۳ ساله ی برزیلی |
| ۴ | پارگامنت و همکاران | ۱۹۹۰ | مقیاس فعالیت های مقابله ای مذهبی | محقق ساخته براساس مصاحبه های ساختار یافته با آزمودنی ها | ۳۱ سؤال که همگی بر روی یک طیف لیکرت ۴ درجه ای نمره گذاری شده اند و ۶ نوع مقابله ی مذهبی را می سنجند. | بزرگسالان متعلق به فرهنگ های مذهبی متفاوت |
| ۵ | کاس و همکاران | ۱۹۹۱ | شاخص های تجارب معنوی مهم | محقق ساخته براساس متون دینی | ۷ سؤال که همگی به صورت چند گزینه ای هستند. | بزرگسالان مبتلا به سرطان |
| ۶ | لاورنس | ۱۹۹۱ | پرسشنامه ی تجسم خداوند | محقق ساخته براساس متون مذهبی | ۱۵۶ سؤال که همگی بر روی یک طیف لیکرت ۴ درجه ای نمره گذاری شده اند و شامل شش خرده مقیاس است. | جوانان و بزرگسالان بالای ۲۰ سال |
| ۷ | آلتی میر و هانس برگر | ۱۹۹۲ | مقیاس بنیادگرایی مذهبی | محقق ساخته براساس کتاب مقدس | ۲۰ سؤال که همگی بر روی یک طیف لیکرت ۹ درجه ای نمره گذاری شده اند. | بزرگسالان |

ادامه جدول ۳-۲. خلاصه ای از پژوهش های خارجی انجام شده در زمینه ی ساخت، روایی سازی و هنجاریابی مقیاس های دینی

| شماره | نام محقق | سال پژوهش | عنوان مقیاس | نوع ابزار | مشخصه‌های ابزار | جامعه آماری |
|-------|----------------------------------|-----------|--|---|---|---|
| | | | | | آماده‌سازی و هنجاریابی مقیاس 272 سنجش دینداری در جامعه دانشجویان کشور | |
| ۱۱ | ستی و سلیگمن | ۱۹۹۳ | مقیاس نگرش مذهبی | محقق ساخته براساس متون مذهبی | ۱۷ سؤال که همگی بر روی یک طیف لیکرت ۷ درجه ای نمره گذاری شده اند. | نوجوانان و بزرگسالان بالاتر از ۱۶ سال |
| ۱۲ | بنسون، دوناهو و اریکسون | ۱۹۹۳ | مقیاس رشد اعتقادی | محقق ساخته براساس متون و منابع مذهبی | ۳۸ سؤال که همگی بر روی یک طیف لیکرت ۷ درجه ای نمره گذاری شده اند. | بزرگسالان مسیحی |
| ۱۳ | سایور و سایور | ۱۹۹۳ | آزمون پاسخ های مذهبی و موضوعات معنوی | محقق ساخته براساس روش های فرافکن مانند TAT | ۱۱ کارت که بر روی هر کدام یک تصویر سیاه و سفید از اعمال مذهبی مشاهده می شود. | کلیه ی سنین |
| ۱۴ | مورو، ورتینگتون و مک کالوف | ۱۹۹۳ | مقیاس ارزش های مذهبی | محقق ساخته متون و منابع دینی | ۶۲ سؤال که همگی بر روی یک طیف لیکرت ۵ درجه ای نمره گذاری شده اند و ۷ بعد از دینداری را می سنجند. | بزرگسالان |
| ۱۵ | رایان، ریگی و کینگ | ۱۹۹۳ | مقیاس درونی سازی دین مسیحیت | محقق ساخته براساس کتاب مقدس | ۱۲ سؤال که همگی چهار گزینه ای هستند. | دانشجویان دختر و پسر ۲۰ تا ۲۳ ساله |
| ۱۶ | هانسبرگر و همکاران | ۱۹۹۳ | مقیاس شکل های مذهبی | محقق ساخته براساس روش های فرافکن | ۱۰ کارت که هر کدام حاوی یک تصویر مذهبی بوده و از آزمودنی ها خواسته می شد تا این شکل ها را | بزرگسالان |

ادامه جدول ۳-۲. خلاصه‌ای از پژوهش‌های خارجی انجام شده در زمینه‌ی ساخت، روایی‌سازی و هنجاریابی مقیاس‌های دینی

| شماره | نام محقق | سال پژوهش | عنوان مقیاس | نوع ابزار | مشخصه‌های ابزار | جامعه آماری |
|-------|-----------------|-----------|--------------------------------|--|--|-------------------------------------|
| ۲۰ | دی نیدنز | ۱۹۹۵ | مقیاس تفکر اخلاقی-اجتماعی | ترجمه‌ی مقیاس ساخته شده توسط سایر محققان | — | کودکان و نوجوانان ۱۲ تا ۲۰ ساله |
| ۲۱ | پفیفر و والتی | ۱۹۹۵ | مقیاس تعهد مذهبی | محقق ساخته با استفاده از مقیاس آلپورت | ۵۱ سؤال که بر روی یک طیف لیکرت نمره گذاری شده‌اند. | بزرگسالان مبتلا به اختلالات روانی |
| ۲۲ | هال و ادوارد | ۱۹۹۶ | پرسشنامه‌ی ارزیابی معنوی | محقق ساخته براساس متون دینی | ۴۳ سؤال که همگی بر روی یک طیف لیکرت ۵ درجه‌ای نمره گذاری شده‌اند. | بزرگسالان |
| ۲۳ | گیسون و فرانسیس | ۱۹۹۶ | مقیاس باورهای بنیادگرایی مسیحی | محقق ساخته براساس متون دینی | ۱۲ ماده که همگی یک سازه‌ی منحصر به فرد تحت عنوان بنیادگرایی را می‌سنجند. | جوانان و بزرگسالان بالاتر از ۲۰ سال |
| ۲۴ | هاروث، هیل | ۱۹۹۶ | مقیاس نگرش | ساخته شده توسط سایر محققان و | ۱۲ سؤال چهار گزینه‌ای | بزرگسالان دارای |

| کودکان مبتلا به اختلالات تحولی | | مصاحبه با آزمودنی ها | مذهبی | | و گیلدن | |
|---------------------------------------|--|---|-----------------------------------|------|-----------------------------|----|
| دانشجویان سال اول دانشگاه | — | ساخته شده توسط رهبراف و جسور براساس متون دینی | مقیاس مذهبی روهر باف و جسور | ۱۹۹۶ | نیکلاس و دیور هیسم | ۲۵ |
| بزرگسالان بالاتر از ۲۰ سال | ۵ سؤال که دینداری سازمانی، غیر سازمانی و درون سو را می سنجند. | محقق ساخته با استفاده از مقیاس دینداری هوج (۱۹۷۲) | شاخص های مذهبی | ۱۹۹۷ | کوانینگ، پاترسن و میدور | ۲۶ |
| دانشجویان ۱۸ تا ۲۶ ساله ی آمریکایی | ۱۴۰ سؤال که همگی بر روی یک طیف لیکرت ۵ درجه ای نمره گذاری شده اند. | ساخته شده توسط سایر محققان براساس متون دینی، مقیاس آلپورت و مقیاس روهر باف و جسور | مقیاس جهت گیری های مذهبی به زندگی | ۱۹۹۸ | کناکس، لانگهوف و والترز | ۲۷ |
| نوجوانان دبیرستانی کاتولیک و پروتستان | — | محقق ساخته براساس کتاب مقدس | مقیاس نگرش به مسیحیت | ۱۹۹۹ | فرانسیس و گریر | ۲۸ |
| دانشجویان | — | محقق ساخته براساس متون دینی | مقیاس سنجش نگرش های دینی | ۱۹۹۹ | برازلتون، فراندسن و مک کاون | ۲۹ |

| | | | | | | |
|---|---|--|--------------------------------------|------|------|----|
| — | — | جمع آوری و منتشر شده در کتاب هیل و هود (۱۹۹۹) | معرفی کلیه ی مقیاس های دينداري | ۲۰۰۰ | گریس | ۳۰ |
|---|---|--|--------------------------------------|------|------|----|

ادامه جدول ۳-۲. خلاصه‌ای از پژوهش‌های خارجی انجام شده در زمینه‌ی ساخت، روایی‌سازی و هنجاریابی مقیاس‌های دینی

| شماره | نام محقق | سال پژوهش | عنوان مقیاس | نوع ابزار | مشخصه‌های ابزار | جامعه آماری |
|-------|------------------------|-----------|--------------------------------|---|---|---|
| ۳۱ | ماکی، مانسون و گران | ۲۰۰۱ | شاخص‌های اندازه‌گیری نگرش دینی | محقق ساخته براساس مطالعات زمینه‌یابی | — | بزرگسالان کاتولیک و پروتستان |
| ۳۲ | فردریک و پرایس | ۲۰۰۲ | مقیاس جهت‌گیری مذهبی | محقق ساخته براساس مقیاس آلپورت | ۲۵ سؤال که همگی بر روی یک طیف لیکرت ۵ درجه‌ای نمره‌گذاری شده‌اند. | دانش‌آموزان متعلق به فرقه‌های مختلف مسیحیت |
| ۳۳ | مالتبی | ۲۰۰۲ | مقیاس عمومی جهت‌گیری مذهبی | ساخته شده توسط گورساش و نبل (۱۹۸۳) | ۱۲ سؤال چندگزینه‌ای | کودکان، نوجوانان و بزرگسالان - سنین ۱۲ تا ۶۸ ساله‌ی آمریکایی، انگلیسی و ایرلندی |
| ۳۴ | هانسبرگر، پرات و بانسر | ۲۰۰۲ | مقیاس شک‌های مذهبی | محقق ساخته براساس مصاحبه‌های ساختار یافته با آزمودنی‌ها | — | نوجوانان دبیرستانی |

| | | | | | | |
|---|---|---|---|------|----------------------------|----|
| نوجوانان ۱۳ تا ۱۸ ساله ی آمریکایی | — | محقق ساخته براساس متون و منابع دینی و مصاحبه‌های ساختار یافته با آزمودنی‌ها | مقیاس بیگانگی با مذهب | ۲۰۰۳ | اسمیت، فاریس و دنتون | ۳۵ |
| کودکان، نوجوانان و بزرگسالان ایرانی | — | محقق ساخته براساس مصاحبه ساختار یافته با آزمودنی‌ها و متون دینی اسلامی | مقیاس شاخص‌های احساسات و رفتارهای مذهبی | ۲۰۰۳ | کاظمی پور و رضایی | ۳۶ |
| دانشجویان دانشگاه‌های جنوب شرقی آمریکا | ۳۴ سؤال که همگی بر روی یک طیف لیکرت ۵ درجه‌ای نمره گذاری شده‌اند. | محقق ساخته براساس الگوی ریچاردز و برگین (۱۹۹۷)، مقیاس گورساش و ونسبل (۱۹۸۳)، مقیاس مذهبی باتسون و شوارتز (۱۹۹۱) و مقیاس بنیادگرایی مذهبی فارلند (۱۹۸۹) | مقیاس جهت‌گیری مذهبی و معنوی | ۲۰۰۳ | اسکیارا و گیوشو | ۳۷ |

خلاصه فصل

در این فصل با رویکردهای متفاوت به دین، کنش دین مبتنی بر آن رویکردها و پژوهش‌های انجام شده در زمینه کنش وری دین آشنا شدیم. سپس سیر تحول سنجش نگرش مذهبی و دینداری بررسی شد، آنگاه ساختار دین و نظریات دانشمندان غربی و نیز صاحب‌نظران مسلمان مورد ابعاد دین و مؤلفه‌های دینداری معرفی شد. پژوهش‌های خارجی انجام شده در زمینه‌ی ساخت، هنجاریابی و رواسازی مقیاس‌های دینی ذکر گردید. پس از آن به بررسی مبانی نظری پژوهش‌های انجام شده‌ی اخیر در ایران در زمینه مقیاس‌های نگرش دینی اسلامی پرداخته و بررسی گردید.

هم‌چنین ساختار دینداری و مؤلفه‌های آن در پژوهش حاضر به تفصیل و با استناد به آیات و روایات با کارشناسی دقیق تبیین شد. ویژگی‌های روش‌شناسی و چگونگی انجام پژوهش حاضر در فصل بعد بررسی خواهد شد.

فصل سوّم

روش پژوهش

آماده‌سازي و 228

هنجاريابي مقياس سنجش دينداري در جامعه دانشجويان کشور

در این فصل روش شناسی پژوهش از نظر طرح پژوهشی، جامعه و گروه نمونه، ابزار پژوهش و نتایج مطالعات مقدماتی پژوهش مطرح می‌شود. در بحث طرح پژوهش ضمن معرفی طرح به دلایل مناسب بودن آن برای پاسخگویی به سؤالات پژوهشی طرح پرداخته می‌شود. جامعه آماری پژوهش و گروه نمونه نیز معرفی شده و روش تعیین حجم گروه نمونه مناسب و معرف جامعه آماری و نیز روش نمونه‌گیری از جامعه آماری مورد بحث قرار گرفته است. در بررسی ابزار پژوهش که در واقع هدف اصلی پژوهش حاضر نیز ابزارسازی برای سنجش دینداری است، فرایند تهیه مخزن سؤالات و سه مرحله مطالعه مقدماتی مطرح و یافته‌های آن بررسی خواهد شد. در مطالعه مقدماتی خصوصیات فنی لازم برای یک پرسشنامه سنجش دینداری بررسی شده است. نهایتاً پس از تدوین ابزار نحوه گردآوری داده‌ها از گروه نمونه دانشجویان و روش‌های تجزیه و تحلیل داده‌ها معرفی می‌گردد.

طرح پژوهش

طرح پژوهش حاضر توصیفی (یا غیرآزمایشی) از نوع ابزارسازی^۱ است. پژوهش ابزارسازی پژوهشی است کنترل شده در مورد جنبه‌های نظری و کاربردی اندازه‌گیری، ریاضیات و آمار و راه‌های جمع‌آوری و تحلیل داده‌ها (کرلینگر^۲، ۱۹۸۶؛ ترجمه شریفی و نجفی زند، ۱۳۷۶). به اعتقاد کرلینگر، شاید گسترده‌ترین و دقیق‌ترین زمینه‌های پژوهش روش شناختی در روان‌شناسی و علوم تربیتی اندازه‌گیری و تحلیل آماری باشد. در حیطه اندازه‌گیری، پژوهشگر اساساً به دنبال شناسایی و اندازه‌گیری متغیرهای روان‌شناسی و بررسی آنها از جنبه‌های نظری و عملی است. ساختن ابزارهای اندازه‌گیری، مقیاس بندی، تحلیل سؤالات مقیاس‌ها، تعیین روایی و پایایی ابزار از جمله مهمترین فعالیت‌های یک پژوهشگر روش‌شناسی است. شاید در یک عبارت عام فعالیت یک روش‌شناس اندازه‌گیری را بتوان این گونه تشریح کرد: ساخت، پایاسازی، رواسازی و هنجاریابی و نهایتاً استاندارد سازی مقیاس‌های اندازه‌گیری. بر این اساس، از آنجا که هدف پژوهش حاضر ساخت و استاندارد کردن یک مقیاس دینداری است، می‌توان آن را یک طرح پژوهش ابزار سازی نام برد؛ به ویژه، از آن

¹ . Instrumentation

² . Kerlinger

جهت که پژوهشگران سعی دارند ابزار ساخته شده را هم از دیدگاه نظریه کلاسیک اندازه‌گیری هم از خلال مدل خصیصه مکنون¹ (نظریه جدید اندازه‌گیری) مورد بررسی و تحلیل قرار دهند تا موجب فراهم شدن ابزاری دقیق و مناسب برای اندازه‌گیری مفهوم مورد نظر (دینداری) گردد.

جامعه آماری

جامعه آماری پژوهش حاضر را دانشجویان دانشگاه‌های شهر تهران تحت پوشش وزارت علوم، تحقیقات و فن‌آوری و وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی شاغل به تحصیل در مقاطع تحصیلی کارشناسی و کارشناسی ارشد، دکتری حرفه‌ای و دکتری تخصصی در سال تحصیلی ۸۴-۱۳۸۳ تشکیل می‌دهد. تعداد کل دانشجویان مشغول به تحصیل در سال تحصیلی ۸۴-۱۳۸۳ را به تفکیک رشته و مقطع تحصیلی، جنسیت و دانشگاه محل تحصیل در جدول ۱-۳ مشاهده می‌کنید.

¹ . latent trait model

جدول ۱-۳. جامعه آماری دانشگاه‌های شهر تهران

| جمع | | | دکترای تخصصی | | دکترای حرفه‌ای | | کارشناسی ارشد | | کارشناسی | | نام مراکز آموزش عالی | | |
|-------|------|------|--------------|-----|----------------|----|---------------|-----|----------|------|----------------------|---|-------------------|
| جمع | مرد | زن | مرد | زن | مرد | زن | مرد | زن | مرد | زن | | | |
| 3117 | 0 | 3117 | 0 | 23 | 0 | | 0 | 451 | 0 | 2643 | انسانی | 1 | |
| 1063 | 0 | 1063 | 0 | 7 | 0 | | 0 | 176 | 0 | 880 | علوم پایه | | |
| 271 | 0 | 271 | 0 | | 0 | | 0 | | 0 | 271 | فنی و مهندسی | | |
| 742 | 0 | 742 | 0 | 9 | 0 | | 0 | 95 | 0 | 638 | هنر | | |
| 1493 | 1203 | 290 | 57 | 2 | 0 | | 1146 | | 0 | 288 | | 2 | دانشگاه امام صادق |
| 4492 | 4039 | 453 | 0 | | 0 | | 286 | 12 | 3753 | 441 | | 3 | دانشگاه امام حسین |
| 15061 | 7034 | 8027 | 671 | 148 | 0 | 0 | 1766 | 645 | 4597 | 7234 | انسانی | 4 | دانشگاه تهران |

| | | | | | | | | | | | | | |
|------|------|------|-----|----|-----|-----|------|-----|------|------|--------------------|---------------|---|
| 2542 | 1127 | 1415 | 126 | 44 | 0 | | 421 | 233 | 580 | 1138 | علوم پایه | | |
| 4733 | 2248 | 2485 | 421 | 43 | 244 | 186 | 515 | 249 | 1068 | 2007 | کشاورزی و دامپزشکی | | |
| 5135 | 3953 | 1182 | 184 | 24 | 0 | | 1121 | 118 | 2648 | 1040 | فنی و مهندسی | | |
| 1916 | 1009 | 907 | 33 | 21 | 0 | | 362 | 176 | 614 | 710 | هنر | | |
| 3643 | 1576 | 2067 | 0 | | 242 | 332 | 26 | 22 | 1308 | 1713 | | دانشگاه شاهد | 5 |
| 6413 | 3265 | 3148 | 179 | 29 | 0 | | 1119 | 385 | 1967 | 2734 | انسانی | | |
| 2336 | 876 | 1460 | 79 | 10 | 0 | | 184 | 142 | 613 | 1308 | علوم پایه | دانشگاه شهید | |
| 1087 | 732 | 355 | 0 | | 0 | | 98 | 25 | 634 | 330 | فنی و مهندسی | بهشتی | 6 |
| 704 | 500 | 204 | 29 | 3 | 0 | | 471 | 201 | 0 | | هنر | | |
| 130 | 122 | 8 | 0 | | 0 | | 122 | 8 | 0 | | انسانی | دانشگاه صنعتی | 7 |

| | | | | | | | | | | | | | |
|------|------|------|-----|----|---|--|------|-----|------|-----|-----------------|------|--|
| 1225 | 729 | 496 | 87 | 27 | 0 | | 267 | 79 | 375 | 390 | علوم پایه | شريف | |
| 5001 | 3902 | 1099 | 232 | 13 | 0 | | 1059 | 164 | 2611 | 922 | فنی و مهندسی | | |

ادامه جدول ۱-۳. جامعه آماری دانشگاه های شهر تهران

| جمع | | | دکترای تخصصی | | دکترای حرفه ای | | کارشناسی ارشد | | کارشناسی | | نام مراکز آموزش عالی | |
|-----|-----|-----|--------------|-----|----------------|-----|---------------|-----|----------|------|--------------------------|----|
| جمع | مرد | زن | مرد | زن | مرد | زن | مرد | زن | مرد | زن | | |
| 123 | 492 | 746 | 236 | 66 | 0 | | 1185 | 532 | 350 | 6870 | انسانی | 8 |
| 89 | 1 | 8 | | | | | | | 0 | | | |
| 343 | 90 | 253 | 0 | | 0 | | 0 | | 90 | 253 | علوم پایه | |
| 0 | 0 | 0 | 0 | | 0 | | 0 | | 0 | | فنی و مهندسی | |
| 0 | 0 | 0 | 0 | | 0 | | 0 | | 0 | | انسانی | 9 |
| 895 | 381 | 514 | 18 | | 0 | | 83 | 48 | 280 | 466 | علوم پایه | |
| 768 | 582 | 186 | 242 | 11 | 0 | | 1218 | 180 | 436 | 1669 | فنی و مهندسی | |
| 2 | 2 | 0 | | | | | | | 2 | | | |
| 398 | 117 | 281 | 12 | 1 | 0 | | 105 | 280 | 0 | | هنر | |
| 505 | 189 | 316 | 456 | 252 | 739 | 786 | 166 | 220 | 529 | 1907 | پزشکی | 10 |
| 5 | 0 | 5 | | | | | | | | | دانشگاه علوم پزشکی ایران | |
| 807 | 406 | 400 | 969 | 516 | 231 | 198 | 310 | 244 | 480 | 1256 | پزشکی | 11 |
| | | | | | | | | | | | دانشگاه علوم پزشکی | |

| | | | | | | | | | | | | | |
|------------|-----------|-----------|----------|----------|----------|----------|-----------|----------|-----------|-----------|-------|-----------------------------------|----|
| 0 | 9 | 1 | | | 0 | 5 | | | | | | تهران | |
| 207 7 | 974 | 110 3 | 38 | 5 | 0 | | 165 | 145 | 771 | 953 | هنر | دانشگاه هنر | 12 |
| 519 | 189 | 330 | 33 | 11 | 0 | | 18 | 28 | 138 | 291 | مذهبی | مدرسه عالی شهید مطهری تهران | 13 |
| 338 4 | 117 3 | 221 1 | 0 | | 0 | | 0 | | 117 3 | 2211 | | موسسه آموزش عالی جهاد دانشگاهی | 14 |
| 305 0 | 129 8 | 175 2 | 0 | | 0 | | 0 | | 129 8 | 1752 | هنر | موسسه آموزش عالی سوره | 15 |
| 100 515 | 532 39 | 472 76 | 410 2 | 123 5 | 353 5 | 328 9 | 1221 3 | 423 1 | 333 89 | 3852 1 | | جمع | |

نمونه و روش نمونه‌گیری

هدف پژوهش حاضر تهیه و استاندارد ساختن مقیاس سنجش دینداری در جامعه دانشجویان کشور است؛ از این رو از جامعه پژوهش بر پایه روش‌های متداول برای استاندارد ساختن آزمون‌ها، یک گروه نمونه با حجم ۴۱۳۱ نفر از طریق نمونه‌گیری طبقه‌ای تصادفی برای چهار مرحله پژوهش (سه مرحله مقدماتی و یک مرحله نهایی) انتخاب شد. حجم گروه نمونه به چند دلیل بزرگ در نظر گرفته شد:

۱. چنانچه تعدادی از آزمودنی‌ها به دلایلی از جمله عدم تمایل به همکاری، مشغله‌کاری و پاره‌ای ملاحظات دیگر از پاسخ به پرسش‌ها خودداری ورزند، حجم نمونه در حدی باقی بماند که به نتایج پژوهش خدشه‌ای وارد نسازد.

۲. نمونه به دست آمده تا حد ممکن معرف جامعه و از لحاظ تعداد متناسب با عملیات متعارف برای تست‌های استاندارد به ویژه در سطح ملی باشد. متخصصان امر روان‌سنجی تأکید دارند که برای استاندارد ساختن و هنجاریابی آزمون‌ها تا حد ممکن باید حجم نمونه را بالا در نظر گرفت.

۳. به دلیل آن که ابزار مطالعه پژوهش حاضر پرسشنامه است، حتی ممکن است آزمودنی‌ها در ابتدای کار و با تمایل پرسشنامه را به منظور پاسخگویی دریافت نمایند اما در فرایند کار آن را ناتمام رها سازند. این امر موجب به دست دادن داده‌های مفقود زیادی می‌گردد که در فرایند تجزیه و تحلیل باید کنار گذاشته شود و خودبخود حجم نمونه راکاهش خواهد داد.

۴. نسبت به هدف اصلی پژوهش یعنی تهیه جدول‌های نرم و تعمیم نتایج اطمینان بیشتری وجود داشته باشد.

در انتخاب نمونه نیز ملاحظاتی چند مدنظر گروه پژوهشی قرار گرفت: واحد تحلیل دانشجو در نظر گرفته شد. مقطع و رشته تحصیلی به عنوان مهم‌ترین عوامل در تقسیم بندی یا گروه بندی دانشجویان و انتخاب نمونه معرف مدنظر بود.

چنانچه ذکر شد، شیوه نمونه‌گیری پژوهش حاضر از نوع نمونه‌گیری تصادفی طبقه‌ای است. دلایل استفاده از این روش نمونه‌گیری ناهمگن بودن جامعه آماری از لحاظ پدیده مورد بررسی و محدودیت‌های اقتصادی است که نمی‌توان حجم کامل جامعه را بررسی کرد. به علاوه، از طریق این روش به چند هدف جانبی نیز دست یافته می‌شود: از جمله، بعضی از شاخص‌های (نظیر میانگین و واریانس) زیر جامعه‌ها را نیز می‌توان همزمان با شاخص‌های جامعه برآورد کرد.

هدف بررسی‌های نمونه‌ای فراهم آوردن برآورد کننده‌هایی با واریانس‌های کوچک و با کمترین هزینه ممکن است (شیفر، مندنهال و اوت، ۱۹۹۶؛ ترجمه منصورفر، ۱۳۸۲). در نمونه‌گیری تصادفی طبقه‌ای بعد از آن که حجم نمونه انتخاب شد، راه‌های متعددی برای تقسیم حجم نمونه کل (n) به طبه‌های مختلف به صورت n_1, n_2, \dots, n_L وجود دارد. هر تقسیم‌بندی ممکن است به واریانس متفاوتی برای میانگین نمونه منجر شود. هدف اصلی، استفاده از نوع انتسابی است که میزان اطلاعات مورد نیاز را با کمترین هزینه موجب گردد.

شیوه انتساب تحت تأثیر سه عامل است:

۱. تعداد کل اعضای هر طبقه
۲. پراکندگی مشاهده‌های درون هر طبقه
۳. هزینه هر مشاهده در هر طبقه

براساس این عوامل انتساب نمونه به شیوه‌های گوناگون انجام می‌گیرد. در پژوهش حاضر، پژوهشگران از شیوه انتساب متناسب استفاده کردند. در این شیوه، واریانس و هزینه طبقات برابر فرض می‌شود. البته انتساب متناسب می‌تواند زمانی که واریانس و هزینه‌های طبقه‌ها یکسان نباشند نیز مورد استفاده قرار گیرد و اغلب نیز چنین است (شیفر و همکاران، ۱۹۹۹؛ ترجمه منصورفر، ۱۳۸۲).

براساس روش فوق گروه نمونه به شرح جدول زیر از دانشگاه‌های تهران انتخاب شد.

جدول ۲-۳. تعداد افراد گروه نمونه دانشگاه‌های شهر تهران

| جمع | | دکترای تخصصی | | دکترای حرفه ای | | کارشناسی ارشد | | کارشناسی | | گروه تحصیلی | | نام مراکز آموزش عالی | |
|-----|-----|--------------|----|----------------|----|---------------|----|----------|-----|-------------|----|----------------------|----------------------|
| مرد | زن | مرد | زن | مرد | زن | مرد | زن | مرد | زن | مرد | زن | | |
| 240 | | | | | | | | | | | | | |
| جمع | | | | | | | | | | | | | |
| 124 | 0 | 124 | 0 | 1 | 0 | 0 | 0 | 18 | 0 | 105 | | انسانی | 1 دانشگاه الزهرا |
| 42 | 0 | 42 | 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | 7 | 0 | 35 | | علوم پایه | |
| 11 | 0 | 11 | 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | 11 | | فنی و مهندسی | |
| 30 | 0 | 30 | 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | 4 | 0 | 25 | | هنر | |
| 59 | 48 | 12 | 2 | 0 | 0 | 0 | 46 | 0 | 0 | 11 | | | 2 دانشگاه امام صادق |
| 179 | 161 | 18 | 0 | 0 | 0 | 0 | 11 | 0 | 149 | 18 | | | 3 دانشگاه امام حسین |
| 599 | 280 | 319 | 27 | 6 | 0 | 0 | 70 | 26 | 183 | 288 | | انسانی | 4 دانشگاه تهران |
| 101 | 45 | 56 | 5 | 2 | 0 | 0 | 17 | 9 | 23 | 45 | | علوم پایه | |
| 196 | 97 | 99 | 17 | 2 | 17 | 7 | 20 | 10 | 43 | 80 | | کشاورزی و دامپزشکی | |
| 204 | 157 | 47 | 7 | 1 | 0 | 0 | 45 | 5 | 105 | 41 | | فنی و مهندسی | |
| 76 | 40 | 36 | 1 | 1 | 0 | 0 | 14 | 7 | 24 | 28 | | هنر | |
| 158 | 76 | 82 | 0 | 0 | 23 | 13 | 1 | 1 | 52 | 68 | | | 5 دانشگاه شاهد |
| 255 | 130 | 125 | 7 | 1 | 0 | 0 | 45 | 15 | 78 | 109 | | انسانی | 6 دانشگاه شهید بهشتی |
| 93 | 35 | 58 | 3 | 0 | 0 | 0 | 7 | 6 | 24 | 52 | | علوم پایه | |
| 43 | 29 | 14 | 0 | 0 | 0 | 0 | 4 | 1 | 25 | 13 | | فنی و مهندسی | |

ادامه جدول ۲-۳. تعداد افراد گروه نمونه دانشگاه‌های شهر تهران

| نام مراکز آموزش عالی | گروه تحصیلی | کارشناسی | | کارشناسی ارشد | | دکترای حرفه ای | | دکترای تخصصی | | جمع | |
|----------------------------|--------------|----------|-----|---------------|----|----------------|----|--------------|----|-----|-----|
| | | مرد | زن | مرد | زن | مرد | زن | مرد | زن | مرد | زن |
| 7 دانشگاه صنعتی شریف | انسانی | 0 | 0 | 5 | 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | 5 | 0 |
| | علوم پایه | 16 | 15 | 3 | 11 | 0 | 0 | 1 | 3 | 29 | 20 |
| | فنی و مهندسی | 37 | 104 | 7 | 42 | 0 | 0 | 1 | 9 | 155 | 44 |
| 8 دانشگاه علامه طباطبائی | انسانی | 273 | 139 | 21 | 47 | 0 | 0 | 3 | 9 | 196 | 297 |
| | علوم پایه | 10 | 4 | 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | 4 | 10 |
| | فنی و مهندسی | 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | 0 |
| 9 دانشگاه علم و صنعت ایران | انسانی | 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | 0 |
| | علوم پایه | 19 | 11 | 2 | 3 | 0 | 0 | 0 | 1 | 15 | 20 |
| | فنی و مهندسی | 66 | 174 | 7 | 48 | 0 | 0 | 0 | 10 | 232 | 74 |

| | | | | | | | | | | | | | |
|------|------|------|-----|----|-----|-----|-----|-----|------|------|-------|-----------------------------------|----|
| 16 | 5 | 11 | 0 | 0 | 0 | 0 | 4 | 11 | 0 | 0 | هنر | | |
| 232 | 106 | 126 | 18 | 10 | 61 | 31 | 7 | 9 | 21 | 76 | پزشکی | دانشگاه علوم پزشکی ایران | 10 |
| 400 | 241 | 159 | 39 | 21 | 171 | 79 | 12 | 10 | 19 | 50 | پزشکی | دانشگاه علوم پزشکی تهران | 11 |
| 12 | 39 | 44 | 2 | 0 | 0 | 0 | 7 | 6 | 31 | 38 | هنر | دانشگاه هنر | 12 |
| 13 | 8 | 13 | 1 | 0 | 0 | 0 | 1 | 1 | 5 | 12 | مذهبی | مدرسه عالی شهید مطهری تهران | 13 |
| 14 | 47 | 88 | 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | 47 | 88 | | موسسه آموزش عالی جهاد دانشگاهی | 14 |
| 15 | 52 | 70 | 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | 52 | 70 | هنر | موسسه آموزش عالی سوره | 15 |
| 4131 | 2250 | 1881 | 163 | 49 | 272 | 131 | 486 | 168 | 1329 | 1533 | | جمع | |

ساخت ابزار

جهت‌گزینی و درجه نیرومندی رغبت‌ها، نگرش‌ها، انگیزه‌ها، ارزش‌ها، و باورهای فرد یکی از جنبه‌های مهم شخصیت اوست. این ویژگی‌ها به صورت بارزی در سازگاری تحصیلی و شغلی، روابط بین فردی، کنش‌های درون فردی، درجه التذاذ و بهره‌مندی از فعالیت‌های غیرشغلی و سایر حوزه‌های مهم زندگی اثر می‌گذارند. ابزاری که به منظور اندازه‌گیری هریک از این متغیرها تهیه شده، به صورت طبقات جداگانه‌ای از قبیل رغبت‌ها، نگرش‌ها و ارزش‌ها تقسیم‌بندی شده‌اند؛ اما، این تقسیم‌بندی امری نسبی و شاید غیرممکن است. به اعتقاد آناستازی (۱۹۷۶، ترجمه براهنی، ۱۳۷۹) در این جا اصل تداخل حکمفرماست. ابزار پژوهش حاضر نیز از این حکم پیروی می‌کند.

ابزار مورد استفاده برای جمع‌آوری داده‌ها در خصوص رغبت‌ها، نگرش‌ها، ارزش‌ها و باورها انواع متفاوتی دارند، از جمله عبارتند از: پرسشنامه، مقیاس رتبه بندی، مقیاس ثرستون، مقیاس لیکرت و مقیاس افتراق معنایی. هر چند اجرای ابزاری چون پرسشنامه سهل‌تر از سایر ابزار اندازه‌گیری است، اما در تدوین آن باید وقت بیشتری صرف و با توجه به هدف پژوهش یا ارزشیابی پیش فرض‌های مربوط را رعایت کرد. همچنین برای تدوین سؤال‌ها و تهیه پرسشنامه جهت مطالعه باید مراحل طی را نیز طی کرد (برای اطلاع بیشتر در این خصوص به کتاب ارزشیابی آموزشی بازرگان، ۱۳۸۱ مراجعه شود).

به هر حال، در تهیه و تدوین پرسشنامه "سنجش دینداری دانشجویان" مراحل مختلفی طی شده که به ترتیب رویداد زمانی آن شرح داده می‌شود:

الف. تهیه پرسشنامه اولیه

خزانه سؤالات (۳۸۳ سؤال) پرسشنامه سنجش دینداری دانشجویان براساس چارچوب نظری دینداری که در فصل دوم به تفصیل شرح داده شد تنظیم گردید. در این مرحله علاوه بر مبانی نظری دینداری، از پرسشنامه‌ها و سایر ابزارهای اندازه‌گیری دینداری و حیطه‌های مرتبط با آن چه در داخل و چه در خارج از کشور، که در پیشینه پژوهش ذکر شده‌اند، کمک گرفته شد.

چارچوب نظری پژوهش در دو جهت به تدوین و ساخت سؤالات پرسشنامه کمک کرد. ابتدا بر اساس مبانی نظری یعنی براساس آیات، روایات، احادیث، کتب مرجع دینداری، تفاسیر و کتاب‌هایی نظیر

کتاب‌های شهید مطهری و شهید صدر سؤالاتی استخراج و در پرسشنامه گنجانده شد. دوم اینکه، سؤالات قبلاً تدوین شده براساس مبانی نظری و چارچوب تدوین شده در ابعاد متناظر خود گنجانده شد. به عبارت دیگر، چارچوب نظری به عنوان راهنمایی در انتخاب سؤالات سایر پرسشنامه‌ها عمل کرد. خزانه سؤالات براساس تقسیم بندی محورهای اصلی در زیر آمده است:

جدول ۳-۳. خزانه سؤالات

| تعداد سؤالات | ابعاد سطح سوم | ابعاد سطح دوم | ابعاد اصلی |
|--------------|---------------------------------|-------------------------------------|--|
| ۱۵ | ۱-۱- دینی | ۱- شناخت | الف: شناخت و |
| ۱۲ | ۱-۲- حصولی | | |
| ۱۱ | ۲-۱- پذیرش خدا و صفات کمالیه او | ۲- باور | باور دینی (جنبه دانش و باور) |
| ۱۷ | ۲-۲- پذیرش احکام و قوانین خدا | | |
| ۱۱ | ۲-۳- پذیرش انبیاء | | |
| ۱۰ | ۲-۴- پذیرش معاد | | |
| ۶ | ۲-۵- پذیرش ملائکه | | |
| ۱۳ | ۱-۱- محبت به خدا | ۱- علائق و عواطف مثبت (نسبت به خدا) | ب. علائق و عواطف دینی (جنبه نگرش‌ها، رغبت‌ها، انگیزه‌ها و ارزش‌ها) |
| ۷ | ۱-۲- خوف از خدا | | |
| ۹ | ۱-۳- امید به خدا | | |
| ۱ | ۱-۴- خشیت | | |
| ۷ | ۱-۵- حسن ظن به خدا | | |
| ۸ | ۲-۱- اهل بیت | ۲- احساس عاطفی نسبت به دیگران | |
| ۷ | ۲-۲- مؤمنین | | |

| | | | |
|---|--------------------------------|----------------------------|--|
| ۶ | ۳-۲- والدین | | |
| ۵ | ۴-۲- معلمان | | |
| ۵ | ۵-۲- اهل کتاب | | |
| ۷ | ۶-۲- مردم | | |
| ۷ | | ۳- عواطف مثبت به خود | |
| ۵ | | ۴- عواطف مثبت به جهان هستی | |
| ۷ | ۱-۵- نسبت به دشمنان خدا | ۵- عواطف منفی | |
| ۷ | ۲-۵- نسبت به دشمنان اولیاء خدا | | |

ادامه جدول ۳-۳ خزانه سؤالات

| تعداد سؤالات | ابعاد سطح سوم | ابعاد سطح دوم | ابعاد اصلی |
|--------------|---------------------------------|---------------|---|
| ۹ | ۱-۱- نماز | ۱- رفتار فردی | ج. التزام به وظایف دینی (جنبه رفتاری یا عملکردی) |
| ۷ | ۱-۲- روزه | | |
| ۶ | ۱-۳- ذکر | | |
| ۸ | ۱-۴- توکل | | |
| ۵ | ۱-۵- اطاعت از خدا | | |
| ۸ | ۱-۶- تقوی | | |
| ۷ | ۱-۷- اخلاص | | |
| ۶ | ۱-۸- شکر | | |
| ۶ | ۱-۹- عزت نفس | | |
| ۶ | ۱-۱۰- تقویت اراده | | |
| ۸ | ۱-۱۱- رعایت بهداشت روانی و جسمی | | |
| ۷ | ۱-۱۲- خودسازی | | |
| ۴ | ۱-۱۳- پرورش نیروی عقلانی | | |
| ۴ | ۱-۱۴- پرهیز از تبعیت وهم | | |
| ۵ | ۱-۱۵- کسب علوم و معارف | | |
| ۳ | ۱-۱۶- فضیلت جویی | | |
| ۲ | ۱-۱۷- رفع نیازها به صورت صحیح | | |

| | | | |
|---|----------------------------|-------------------------------|--|
| ۴ | ۱-۱۸- پرهیز از لغو | | |
| ۵ | ۲-۱- تعاون و همکاری | ۲- رفتار دینی اجتماعی و سیاسی | |
| ۴ | ۲-۲- سازگاری | | |
| ۶ | ۲-۳- وفای به عهد | | |
| ۷ | ۲-۴- صبر | | |
| ۴ | ۲-۵- حلم | | |
| ۶ | ۲-۶- احسان | | |
| ۶ | ۲-۷- ایثار | | |
| ۶ | ۲-۸- پاسداری از شخصیت مؤمن | | |
| ۶ | ۲-۹- خوش اخلاقی | | |

ادامه جدول ۳-۳ خزانه سؤالات

| تعداد سؤالات | ابعاد سطح سوم | ابعاد سطح دوم | ابعاد اصلی | | |
|--------------|----------------------------------|---------------|------------|------------------|--|
| ۷ | ۱۰-۲- اطاعت از قانون | | | | |
| ۵ | ۱۱-۲- امر به معروف و نهی از منکر | | | | |
| ۴ | ۱۲-۲- عفو و گذشت | | | | |
| ۳ | ۱۳-۲- اصلاح بین افراد | | | | |
| ۵ | ۱۴-۲- ابراز همدردی با مؤمن | | | | |
| ۵ | ۱۵-۲- ابراز مخالفت با مفسدان | | | | |
| ۵ | ۱۶-۲- جهاد و یاری مظلوم | | | | |
| ۵ | ۱۷-۲- حج | | | | |
| ۴ | ۱-۳- تقدیر در معیشت | | | ۳- رفتار اقتصادی | |
| ۵ | ۲-۳- پرهیز از اسراف و تبذیر | | | | |
| ۷ | ۳-۳- پرهیز از حرص | | | | |
| ۶ | ۴-۳- کار اقتصادی | | | | |
| ۴ | ۵-۳- توزیع عادلانه | | | | |
| ۳۸۳ | | | | | |

همچنین به منظور اینکه تجربه‌های الهی معنوی و عرفانی ویژه‌ای که ممکن است افراد در طول زندگی خود آن را ادراک نموده و دچار تحولات درونی شده باشند در ابعاد سنجش دینداری ملحوظ گردد، و از سویی بتوان نحوه سنجش آن را تعیین کرد، سه نوع پرسش تهیه گردید که عبارت بود از:

۱. یک پرسش کلی که از افراد درخواست می‌شد تجربه الهی معنوی و عرفانی خود را با ذکر جزئیات بنویسند.

۲. پرسش با ذکر سؤال: در این پرسش با طرح کردن ۵ سؤال در خصوص تجربه الهی - معنوی درخواست ذکر جزئیات می‌شد.

۳. پرسش با ذکر سؤال و مثال: در این پرسش با ذکر ۵ سؤال و نیز توضیح تجربه همراه با مثال درخواست می‌شد که تجربه الهی - معنوی در قالب سؤالات تشریح گردد.

به هر حال، به دلیل طرح این سؤالات (و شاید تنها دلیل) منحصر به فرد بودن این تجربه‌هاست که ممکن است در منابع تدوین سؤالات و همچنین پرسشنامه‌های قبلی به آنها اشاره نشده باشد.

ب. نحوه طراحی ماده‌های مقیاس

سه پرسشنامه با سه نوع سؤالات متفاوت به منظور سنجش دینداری دانشجویان به شرح ذیل تهیه گردید:

۱. پرسشنامه با سؤالات باز پاسخ جهت اینکه دینداری با مفاهیم مورد نظر دانشجویان تعریف گردد و سؤالات دیگری نیز به فهرست سؤالات دینداری اضافه شود.

۲. پرسشنامه با سؤالات موقعیتی: به منظور سنجش غیر مستقیم دینداری سؤالات موقعیتی مطرح گردید که در آن یکی از پاسخ‌ها مورد نظر بود. این سؤالات بدلیل گستردگی پاسخ‌های صحیح و عدم امکان یافتن پاسخ دقیق برای هر مؤلفه نتوانست هدف مورد نظر پژوهشگران را تأمین نماید. محتوای سؤالات پرسشنامه فوق در سه محور شناختی، عاطفی و رفتاری تنظیم شده بود. در این پرسشنامه ۲۵ سؤال مطرح شد.

هدف طراحان این مجموعه سؤال، یافتن یک پاسخ از میان مجموعه پاسخ‌ها بود. تدوین چنین سؤالاتی آنها را همانند آزمون‌های توانایی می‌سازد. بدین صورت که پاسخ سؤال بشکل "بلی- خیر" یا "صحیح - غلط" در خواهد آمد. این کار موجب می‌شود که از بسیاری از نرم‌افزارهای IRT برای تحلیل مواد پرسشنامه استفاده به عمل آید. اما طراحان به دو دلیل نخواستند از این شیوه بهره بگیرند که به نظر

می‌رسد هر دو دلیل منشاء یکسانی داشته باشد: سؤالات نگرش بیش از آن که در حوزه "توانش‌ها" بگنجد، دارای ماهیتی است که آن را زیر مجموعه تست‌های شخصیت قرار می‌دهد. در ارزیابی شخصیت که برخلاف آزمون‌های توانایی به دنبال پاسخ صحیح - غلط است، درجه توافق یا درجه مطلوبیت مدنظر است. هر فرد با توجه به تجربه فردی ممکن است در درجه توافق با دیگری متفاوت عمل کند و این موجب تفاوت‌های فردی و شخصیت‌های متنوع در میان افراد می‌گردد. بدینسان در آزمون‌های شخصیت که نگرش نیز جزئی از آن است روح کثرت‌گرایی^۱ حاکم است نه وحدت‌گرایی. این امر موجب گستردگی پاسخ‌های صحیح و عدم امکان یافتن پاسخ دقیق می‌گردد.

۳. پرسشنامه در مقیاس لیکرت: مؤلفه‌هایی با شکل مساعد و غیر مساعد تنظیم گردید و به صورت پنج درجه‌ای نظر دانشجویان را در مورد موضوع آن مؤلفه مورد توجه قرار داد. در این پرسشنامه ۲۳ سؤال مطرح گردید که تقریباً مشابه پرسشنامه سؤالات موقعیتی بود و در سه محور شناختی، عاطفی و رفتاری تنظیم شده بود.

ج- تحلیل داده‌های سه نوع پرسشنامه

بررسی و تحلیل محتوای مفاهیم پرسشنامه با سؤالات باز نشان داد که اکثر مفاهیم و تعاریف مورد نظر دانشجویان در خزانه سؤالات طرح شده است.

به منظور مطالعه نوع سؤالات برای تهیه پرسشنامه دینداری از بین دو پرسشنامه دیگر (پرسشنامه با سؤالات موقعیتی و پرسشنامه با مقیاس لیکرت مطالعه‌ای روی ۳۰ نفر دانشجوی صورت گرفت. پس از گردآوری داده‌ها مشکلات زیر در پرسشنامه با سؤالات موقعیتی مشاهده شد:

۱. عدم امکان تعیین دقیق یک گزینه به عنوان پاسخ صحیح.

۲. ابهام و سؤالات زیاد دانشجویان در پاسخگویی به سؤالات.

ضمناً بررسی آماری یافته‌های فوق نشان داد که میزان ضریب همبستگی این دو پرسشنامه برابر با $(r = 0/66)$ بوده که نشان می‌دهد همبستگی مثبت معنی داری بین دو پرسشنامه وجود دارد.

¹. poloralism

همچنین محاسبه ضریب آلفای کرونباخ برای پرسشنامه با سؤالات لیکرت برابر با $\alpha = 0/92$ بود که نشان‌دهنده انسجام و همبستگی درونی بالای سؤالات می‌باشد. در محاسبه ضریب آلفای گاتمن به روش دو نیمه کردن، اگرچه مقدار این ضریب برای پرسشنامه با سؤالات موقعیتی برابر با $r = 0/88$ بود ولی با توجه به اینکه سؤالات موقعیتی دارای مشکلاتی بوده که بدان اشاره شد و نیز از آنجایی که پرسشنامه در مقیاس لیکرت این مشکلات را نداشت. طرح سؤالات در مقیاس لیکرت نسبت به پرسشنامه با سؤالات موقعیتی مناسب تشخیص داده شد.

ج-۱- مراحل ساخت پرسشنامه با مقیاس لیکرت

بر پایه هدف اصلی پژوهش (تهیه مقیاس سنجش دینداری) و به دست آوردن هنجار مناسب برای آن، ضروری است که مقیاس مذکور در فرم‌های مختلف و در گروه‌های متعدد در چندین مرحله اجرا و پرورش داده شود، تا پس از تجزیه و تحلیل مواد پرسشنامه در گروه‌های مختلف، عملیات مربوط به استاندارد ساختن ابزار شامل احراز عملی بودن، برآورد روایی و پایایی و هنجاریابی آن انجام شود.

بنابراین، با در نظر گرفتن پیشینه پژوهشی در زمینه هنجاریابی کردن تست‌ها، علاوه بر اجرای مرحله نهایی، سه مرحله مقدماتی (تجربی) نیز برای توسعه و پرورش مقیاس منظور گردید. مراحل تهیه و ساخت مقیاس سنجش دینداری براساس مقیاس لیکرت به صورت ذیل و با اهداف خاص در هر مرحله انجام پذیرفت.

۱-۱- مرحله اول مقدماتی

پس از تعیین مقیاس لیکرت پنج درجه‌ای به منظور اندازه‌گیری دینداری دانشجویان، براساس پیشنهاد متخصص روانسنج پژوهش و تائید سایر پژوهشگران مقرر شد دو فرم براساس مقیاس لیکرت از خزانه سؤالات استخراج گردد. به این منظور، جلساتی با حضور اعضای گروه تشکیل شد و با در نظر گرفتن محتوای سؤالات فرم الف با ۱۸۵ سؤال و فرم ب با ۱۶۵ سؤال به لحاظ محتوایی موازی تهیه شد. تجزیه و تحلیل مواد پرسشنامه‌های فرم الف و ب از دو جنبه کیفی و کمی مورد توجه گروه قرار گرفت.

از نظر کیفی، فرم و شکل، روش تهیه، دقت در ساختن متن سؤال، میزان تناسب آن با محورهای اصلی چارچوب نظری پژوهش و سرانجام مقیاس درجه بندی آن ارزیابی شد و به گونه کلی در اینجا شواهدی که در تعیین روایی محتوا و روایی سازه آزمون مؤثر است مورد بررسی قرار گرفت.

بدین منظور طی یک دستورالعمل از ۱۲ نفر متخصصان پژوهش درخواست گردید مقابل سؤالاتی که مناسب هستند، به میزان تناسب آنها اعداد ۱ تا ۴ گذاشته شود (۴ نشان دهنده بالاترین درجه تناسب و ۱ نشان دهنده پایین ترین درجه تناسب بود). پس از جمع آوری داده ها، با تحلیل توزیع درصد سؤالات تصمیم گروه بر آن شد که سؤالاتی که ۸۰ درصد اعضای گروه آن را متناسب تشخیص داده اند به عنوان سؤالات مناسب انتخاب شوند. در نتیجه این فرایند، فرم الف ۱۸۵ سؤالی به ۱۲۶ سؤال و فرم ب ۱۶۵ سؤالی به ۱۱۴ سؤال کاهش پیدا کرد.

پس از تدوین فرم الف و ب به لحاظ محتوایی موازی، به ترتیب با ۱۲۶ و ۱۱۴ سؤال، پرسشنامه ها بر روی یک گروه نمونه غیرتصادفی (در دسترس) اجرا شد. گروه نمونه متشکل از دانشجویان کاردانی، کارشناسی و کارشناسی ارشد بودند. داده ها جمع آوری و مورد تجزیه و تحلیل کمی قرار گرفت.

از لحاظ کمی، روایی آماری و درجه دشواری و قدرت تشخیص سؤالات مورد بررسی قرار گرفت. این مفاهیم در پیشینه پژوهش تشریح شده است.

به طور کلی هدف این مرحله تعیین سؤالات مناسب و نامناسب و بدست دادن آماره هایی برای گزینش سؤالات بهتر و همچنین تعیین مدت زمان و شیوه اجرا بود.

۱-۲- مرحله دوم مقدماتی

پس از بررسی نتایج مرحله اول مقدماتی به منظور معرف ساختن هرچه بیشتر نمونه های رفتاری و منطبق کردن مواد ابزار پژوهش با پیش بینی ها و عواملی که توسط مبانی نظری مفهوم دینداری مشخص شده است، اقدامات زیر صورت گرفت.

۱. درباره محتوا و ماهیت برخی از مواد پرسشنامه ها (فرم الف و ب) که ضریب همبستگی آنان با کل مجموعه نسبت به دیگر سؤال ها کمتر بود، تجدیدنظر به عمل آمد.

۲. پرسش هایی که از درجه دشواری بالا (یعنی آسان بودند) و از قدرت تمیز پایینی برخوردار بودند حذف شدند.

۳. به منظور افزایش روایی مقیاس‌ها و در برگرفتن بیشتر عوامل سازنده دینداری، تعداد مواد پرسشنامه بیشتر گردید.

۴. دستورالعمل تصحیح شد و در شیوه اجرا کنترل بیشتری صورت گرفت. همچنین از حجم نمونه‌ی بزرگتر و معرف‌تری استفاده شد.

۱-۳- مرحله سوم مقدماتی

در این مرحله فرم الف و ب پرسشنامه دینداری که در جلسات گروه نهایی شده بود به صورتی که فرم الف دارای ۱۳۴ سؤال (سؤال ۱ تا ۵۵ با مقیاس پاسخ‌دهی کاملاً مخالف تا کاملاً موافق و سؤال ۵۶ تا ۱۳۴ با مقیاس پاسخ‌دهی هرگز تا همیشه) و ۹ سؤال کلی در مورد ارزیابی مذهبی دانستن خود و نظرات خانواده، دوستان و همکلاسی‌ها در مورد مذهبی بودن دانشجوی بود. فرم ب نیز دارای ۱۱۴ سؤال (سؤال ۱ تا ۴۷ با مقیاس پاسخ‌دهی کاملاً مخالف تا کاملاً موافق، سؤال ۴۸ تا ۱۱۴ با مقیاس پاسخ‌دهی هرگز تا همیشه) و همان ۹ سؤال کلی همانند فرم ب بود. این پرسشنامه‌ها در بین ۳۰۰ نفر دانشجوی اجراء گردید. به این صورت که ۱۵۰ نفر دانشجوی به فرم الف و ۱۵۰ نفر به فرم ب پاسخ دادند. در اینجا نتایج هر یک از اجرای تجربی پرسشنامه الف و ب به طور جداگانه گزارش می‌شود.

الف) پرسشنامه دینداری فرم الف

این پرسشنامه در بین ۱۵۰ نفر از دانشجویان اجراء شد که ۵۳/۳ درصد از آن‌ها پسر و ۴۶/۷ درصد دختر بودند و غیر از ۹/۳ درصد از آن‌ها که از دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز بودند مابقی ۹۰/۷ درصد آن‌ها از دانشکده‌های علوم انسانی، پایه، فنی - مهندسی و پزشکی دانشگاه تهران بودند. از این دانشجویان ۸۰/۷ درصد محل تولدشان در شهر و ۱۸ درصد محل تولدشان در روستا بود و ۱/۳ درصد بقیه محل تولد خود را ذکر نکرده بودند. ۹/۳ درصد از آن‌ها در مقاطع کاردانی، ۵۷/۳ درصد کارشناسی، ۱۱/۳ درصد در مقطع کارشناسی ارشد و ۲۲ درصد دکترای حرفه‌ای و تخصصی تحصیل می‌کرده‌اند. همچنین ۹۷/۷ درصد از آن‌ها مجرد و ۲/۳ درصد متأهل بودند حدود ۵/۴ درصد سهمیه پذیرش آن‌ها شاهد و جانباز و مابقی ۹۴/۶ درصد پذیرش عادی بودند. از نظر تحصیلات والدین ۱۹/۷ درصد از پدران آن‌ها بی‌سواد، ۲۶ درصد ابتدائی، ۱۳/۳ درصد متوسطه، ۱۴/۷ درصد دیپلمه و ۲۵/۳ درصد نیز دارای تحصیلات عالی بودند و ۱ درصد بقیه تحصیلات پدر خود را مشخص نکرده بودند. ۱۸ درصد از

مادران آنها بی سواد، ۲۷/۳ درصد ابتدائی، ۱۶ درصد متوسطه، ۱۸/۷ درصد دیپلمه و ۱۸ درصد از مادران نیز تحصیلات عالی داشتند و ۲ درصد بقیه میزان تحصیلات مادر خود را مشخص نکرده بودند. میانگین سنی دانشجویان در کل ۲۲/۶۳ سال (۲۳/۵۳ سال پسران و ۲۱/۶۲ سال دختران) با انحراف معیار (۳/۹۳) سال بود. اطلاعات مربوط به خصوصیات توصیفی گروه نمونه در جدول شماره ۴-۳ آمده است.

جدول ۳-۴. فراوانی و درصد ویژگی‌های توصیفی گروه نمونه پرسشنامه سنجش دینداری فرم الف

| درصد | فراوانی | متغیر | |
|------|---------|----------------|-------------|
| ۵۳/۳ | ۸۰ | مرد | جنسیت |
| ۴۶/۷ | ۷۰ | زن | |
| ۱۰۰ | ۱۵۰ | کل | |
| ۸۰/۷ | ۱۲۱ | شهر | محل تولد |
| ۱۸ | ۲۷ | روستا | |
| ۱/۳ | ۲ | بدون پاسخ | |
| ۱۰۰ | ۱۵۰ | کل | |
| ۵۲/۷ | ۷۹ | علوم انسانی | گروه تحصیلی |
| ۲/۷ | ۴ | علوم پایه | |
| ۱۴/۷ | ۲۲ | فنی- مهندسی | |
| ۲۹/۳ | ۴۴ | پزشکی | |
| ۰/۷ | ۱ | بدون پاسخ | |
| ۱۰۰ | ۱۵۰ | کل | |
| ۹/۳ | ۱۴ | کاردانی | مقطع تحصیلی |
| ۵۷/۳ | ۸۶ | کارشناسی | |

| | | | |
|------|-----|------------------|-----------------|
| ۱۱/۳ | ۱۷ | کارشناسی ارشد | سه‌میه پذیرش |
| ۲۲ | ۳۳ | دکتری | |
| ۱۰۰ | ۱۵۰ | کل | |
| ۴۳/۳ | ۶۵ | آزاد | |
| ۴۷/۳ | ۷۱ | مناطق | |
| ۴/۷ | ۷ | شاهد | |
| ۰/۷ | ۱ | جانبازان | |
| ۴ | ۶ | بدون پاسخ | |
| ۱۰۰ | ۱۵۰ | کل | |

در مرحله سوم مقدماتی برای برآورد ضرایب پایایی پرسشنامه‌ها از فرمول آلفای کرونباخ استفاده شد که نتایج آن را برای فرم الف پرسشنامه دینداری در جدول شماره ۳-۵ مشاهده می‌کنید.

جدول ۳-۵. برآورد ضرایب پایایی فرم الف در مرحله سوم مقدماتی به تفکیک ابعاد شش‌گانه

پرسشنامه دین‌داری دانشجویان (N=۱۵۰)

| ابعاد دینداری | شناخت دینی | عواطف دینی مثبت | عواطف دینی منفی | باور دینی | وظایف فردی | وظایف اجتماعی |
|---------------|------------|-----------------|-----------------|-----------|------------|---------------|
| ضریب آلفا | ۰/۹۰ | ۰/۹۰ | ۰/۲۳ | ۰/۹۳ | ۰/۹۲ | ۰/۹۱ |
| تعداد سؤال‌ها | ۱۶ | ۲۰ | ۷ | ۳۰ | ۳۶ | ۲۵ |

همان‌گونه که در جدول ۳-۵ مشاهده می‌شود ضرایب آلفای بدست آمده برای فرم الف در تمام ابعاد دینداری بالا می‌باشد و فقط در مورد بعد عواطف دینی منفی مقدار ضریب آلفا پایین می‌باشد (۰/۲۳) که احتمالاً پایین بودن ضریب آلفا برای عواطف منفی دینی به دلیل کم بودن تعداد سؤال‌های این مؤلفه می‌باشد. بالا بودن مقادیر ضریب آلفا در پنج بعد دیگر نشان دهنده هماهنگی درونی پرسشنامه دینداری دانشجویان است.

جهت بررسی روایی پرسشنامه روش تحلیل عاملی با مؤلفه‌های اصلی با استفاده از دو شیوه چرخش متعامد به کار برده شد. اما نتایج آن با توجه به تعداد کم آزمودنی‌ها در این مرحله مقدار KMO زیر ۰/۵ بوده است و نیز از آنجایی که KMO شاخص کفایت نمونه‌برداری است و مقادیر کوچک آن بیانگر آن است که همبستگی بین زوج متغیرها نمی‌تواند توسط متغیر دیگری تبیین شود، بنابراین کاربرد تحلیل عاملی قابل توجیه نیست.

در انتهای پرسشنامه علاوه بر سؤالات دینداری به منظور اندازه‌گیری روایی پرسشنامه ۹ سؤال جداگانه برای میزان مذهبی دانستن خود و از نظر والدین، اقوام، دوستان و همکلاسی‌ها نیز آمده بود که جدول شماره ۳-۶ مقادیر همبستگی پیرسون بین مؤلفه‌های دینداری و هر یک از این ۹ سؤال را نشان می‌دهد.

جدول ۶-۳. ضریب همبستگی پیرسون بین مؤلفه‌های دینداری

| میزان مذهبی دانستن از نظر مؤلفه‌های دینداری | خود | پدر | مادر | اقوام نزدیک | اقوام دور | دوستان | همکلاسی‌ها | استادان | ناآشنا با مختصر ارتباطات |
|---|-------|-------|-------|-------------|-----------|--------|------------|---------|--------------------------|
| شناخت دینی | ۰/۲۵* | ۰/۲۶* | ۰/۳۱* | ۰/۲۶* | ۰/۲۱* | ۰/۲۵* | ۰/۲۶* | ۰/۱۷* | ۰/۲۹* |
| عواطف مثبت دینی | ۰/۳۲* | ۰/۳۳* | ۰/۳۸* | ۰/۳۲* | ۰/۳۴* | ۰/۳۱* | ۰/۳۸* | ۰/۲۷* | ۰/۳۴* |
| عواطف منفی دینی | ۰/۲۶* | ۰/۲۹* | ۰/۳۱* | ۰/۲۳* | ۰/۲۶* | ۰/۲۰* | ۰/۲۴* | ۰/۱۴* | ۰/۱۷* |
| باور دینی | ۰/۲۸* | ۰/۲۴* | ۰/۳۴* | ۰/۲۷* | ۰/۲۸* | ۰/۲۵* | ۰/۳۳* | ۰/۱۷* | ۰/۲۷* |
| وظایف فردی | ۰/۴۱* | ۰/۳۳* | ۰/۳۷* | ۰/۳۴* | ۰/۳۶* | ۰/۳۳* | ۰/۴۰* | ۰/۳۰* | ۰/۳۴* |
| وظایف اجتماعی | ۰/۴۶* | ۰/۳۸* | ۰/۴۲* | ۰/۳۹* | ۰/۳۹* | ۰/۳۷* | ۰/۴۲* | ۰/۳۳* | ۰/۳۹* |
| دینداری | ۰/۳۳* | ۰/۳۰* | ۰/۳۶* | ۰/۳۰* | ۰/۳۰* | ۰/۲۹* | ۰/۳۴* | ۰/۲۳* | ۰/۳۰* |

*. $p < 0.05$, $n = 150$

براساس جدول ۶-۳ هر یک از مؤلفه‌های دینداری از جمله شناخت دینی، عواطف دینی، باور دینی، وظایف فردی، وظایف اجتماعی و در کل دینداری با سؤالات میزان مذهبی به طور متوسط دارای ضریب

همبستگی (۰/۳۰) است که با (n=۱۵۰) در سطح آلفای (α=۰/۰۱) معنی دار است و نشان می‌دهد که بین مؤلفه‌های دینداری و در کل جمع ۱۳۴ سؤال پرسشنامه فرم الف با هر یک از سؤالات همبستگی مثبت معنی‌داری وجود دارد. بنابراین سؤالات پرسشنامه فرم الف نیز دینداری را در ابعاد شناخت، عواطف، باور و وظایف دینی اندازه‌گیری می‌کند. هر چند مقدار ضریب همبستگی پایین است اما این ممکن است به دلیل تعداد سؤالات زیاد پرسشنامه که دینداری را در ابعاد مختلف مورد پرسش قرار می‌دهد باشد. سؤالات میزان مذهبی دانستن خود به طور کلی طرح شده، اما وجود همبستگی مثبت معنی‌دار بیانگر آن است که سؤالات فرم الف، دینداری را به طور مناسبی اندازه می‌گیرد.

جدول شماره ۳-۷. ضریب همبستگی پیرسون بین ابعاد دینداری پرسشنامه فرم الف را ارائه می‌دهد.

جدول ۳-۷. ضریب همبستگی پیرسون بین ابعاد دینداری در فرم الف

| ابعاد دینداری | عواطف مثبت دینی | عواطف منفی دینی | باوردینی | وظایف فردی | وظایف اجتماعی |
|-----------------|-----------------|-----------------|----------|------------|---------------|
| شناخت دینی | ۰/۸۱** | ۰/۴۸** | ۰/۸۶** | ۰/۷۰** | ۰/۶۳** |
| عواطف مثبت دینی | — | ۰/۶۵** | ۰/۹۰** | ۰/۸۷** | ۰/۸۳* |
| عواطف منفی دینی | — | — | ۰/۵۷** | ۰/۵۹** | ۰/۵۹* |
| باور دینی | — | — | — | ۰/۸۴** | *۰/۷۷ |
| وظایف فردی | — | — | — | — | *۰/۹۲ |

** p < ۰/۰۱ , N = ۱۵۰

براساس محتوی جدول ۳-۷ بین ابعاد شناخت، عواطف، باور و وظایف فردی و اجتماعی همبستگی مثبت معنی‌داری در سطح ۹۹ درصد اطمینان وجود دارد. وجود همبستگی مثبت و با مقادیر بالای ۰/۵ بیانگر آن است که سازه‌ی دینداری متشکل از ابعادی متمایز اما دارای همبستگی است.

جدول شماره ۸-۳. میزان دینداری و مؤلفه‌های آن را براساس جنسیت اعضای گروه نمونه مقایسه

می‌کند.

جدول ۸-۳. میزان دینداری و مؤلفه‌های آن بر اساس جنسیت

| سطح معنی‌داری | درجات آزادی | آماره t | انحراف استاندارد | میانگین | جنس | |
|---------------|-------------|---------|------------------|---------|-----|------------|
| ۰/۷۸ | ۱۴۶ | ۰/۲۷ | ۸۶/۶۱ | ۴۱۸/۷۷ | مرد | دینداری |
| | | | ۹۸/۳۳ | ۴۲۲/۸۹ | زن | |
| ۰/۱۷ | ۱۴۸ | ۱/۳۴ | ۱۲/۲۹ | ۵۰/۵۵ | مرد | شناخت دینی |
| | | | ۱۰/۱۷ | ۵۳/۰۵ | زن | |
| ۰/۴۴۵ | ۱۴۸ | ۰/۷۴ | ۱۵/۰۶ | ۶۹/۲۰ | مرد | عواطف مثبت |
| | | | ۱۶/۸۸ | ۷۱/۱۴ | زن | |
| ۰/۴۹ | ۱۴۸ | ۰/۷۸ | ۲/۸۹ | ۱۳/۸۸ | مرد | عواطف منفی |
| | | | ۳/۱۲ | ۱۴/۲۷ | زن | |
| ۰/۳۹ | ۱۴۸ | ۰/۸۶ | ۲۵/۶۳ | ۱۰۸/۶۳ | مرد | باور دینی |
| | | | ۲۸/۰۷ | ۱۱۲/۴۱ | زن | |
| ۰/۹۰ | ۱۴۶ | ۰/۱۲ | ۱۸/۹۵ | ۹۲/۶۷ | مرد | وظایف فردی |
| | | | ۲۳/۲۴ | ۹۲/۲۶ | زن | |
| ۰/۳۵ | ۱۴۸ | ۰/۹۳ | ۱۴/۷۵ | ۶۹/۵۶ | مرد | وظایف |

| | | | | | | |
|--|--|--|-------|-------|----|---------|
| | | | ۱۷/۹۱ | ۶۷/۰۷ | زن | اجتماعی |
|--|--|--|-------|-------|----|---------|

براساس محتوی جدول فوق بین دو جنس از نظر دینداری و مؤلفه‌های شناخت، عواطف، باور، وظایف فردی و اجتماعی تفاوت معنی‌داری از نظر آماری وجود نداشته و مشاهده می‌شود که میزان دینداری در زن و مرد براساس جمع امتیازات سؤالات فرم الف دینداری یکسان است. و هرچند که میانگین نمرات زنان (۴۲۲/۸۹) از مردان (۴۱۸/۷۷) تا حدودی بالاتر است اما این تفاوت معنادار نیست ($t=۰/۲۷$ و $p\leq ۰/۷۸۰$).

ب) پرسشنامه دینداری فرم ب

این پرسشنامه در بین ۱۵۰ نفر از دانشجویان اجرا گردید، که ۵۰ درصد از آن‌ها پسر و ۵۰ درصد دختر بودند و غیر از ۹/۳ درصد از آن‌ها که از دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز بودند و ۹۰/۷ درصد بقیه از دانشکده‌های علوم انسانی، پایه، فنی- مهندسی و پزشکی دانشگاه تهران بودند. محل تولد ۸۶/۷ درصد آنان در شهر و ۱۱/۳ درصد آنان در روستا بود و ۲ درصد بقیه محل تولد خود را مشخص نکرده بودند. ۸/۷ درصد از آن‌ها در مقطع کاردانی، ۵۹/۳ درصد در مقطع کارشناسی، ۲۹/۳ درصد در مقطع کارشناسی ارشد و ۲/۷ درصد در مقطع دکتری حرفه‌ای و تخصصی تحصیل می‌کرده‌اند. همچنین ۹۷/۷ درصد از آن‌ها مجرد و ۲/۳ درصد متأهل بودند، حدود ۵/۴ درصد سهمیه پذیرش آن‌ها شاهد و جانباز و ۹۴/۶ درصد پذیرش عادی بودند. از نظر تحصیلات والدین ۱۹/۷ درصد از پدران آن‌ها بی‌سواد، ۲۶ درصد ابتدائی، ۱۳/۳ درصد متوسطه، ۱۴/۷ درصد دیپلمه و ۲۵/۳ درصد نیز دارای تحصیلات عالی بودند و ۱ درصد بقیه میزان تحصیلات پدر خود را مشخص نکرده بودند. ۱۸ درصد از مادران آن‌ها بی‌سواد، ۲۷/۳ درصد ابتدائی، ۱۶ درصد متوسطه، ۱۸/۷ درصد دیپلمه و ۱۸ درصد از مادران نیز تحصیلات عالی داشتند و ۲ درصد بقیه میزان تحصیلات مادر خود را مشخص نکرده بودند. میانگین سنی دانشجویان در کل ۲۲/۶۳ سال (۲۳/۵۳ سال پسران و ۲۱/۶۲ سال دختران) با انحراف معیار (۳/۹۳) سال بود. اطلاعات مربوط به خصوصیات توصیفی گروه نمونه در جداول شماره ۹-۳ آمده است.

جدول ۹-۳. فراوانی و درصد خصوصیات توصیفی گروه نمونه پرسشنامه سنجش دینداری فرم الف

| درصد | فراوانی | متغیر | |
|------|---------|--------------|-------------|
| ۷۵ | ۵۰ | مرد | جنسیت |
| ۷۵ | ۵۰ | زن | |
| ۱۰۰ | ۱۵۰ | کل | |
| ۸۶/۷ | ۱۳۰ | شهر | محل تولد |
| ۱۱/۳ | ۱۷ | روستا | |
| ۲ | ۳ | بدون پاسخ | |
| ۱۰۰ | ۱۵۰ | کل | |
| ۵۸ | ۸۷ | علوم انسانی | گروه تحصیلی |
| ۶ | ۹ | علوم پایه | |
| ۸/۷ | ۱۳ | فنی - مهندسی | |
| ۲۳/۳ | ۳۵ | پزشکی | |
| ۲ | ۳ | بدون پاسخ | |
| ۱۰۰ | ۱۵۰ | کل | |
| ۸/۷ | ۱۳ | کاردانی | مقطع تحصیلی |
| ۵۹/۳ | ۸۹ | کارشناسی | |

| | | | |
|------|-----|------------------|-----------------|
| ۲۹/۳ | ۱۴ | کارشناسی ارشد | |
| ۲/۷ | ۳۴ | دکتری | |
| ۱۰۰ | ۱۵۰ | کل | |
| ۴۶/۷ | ۷۰ | آزاد | سه‌میه پذیرش |
| ۴۲/۷ | ۶۴ | مناطق | |
| ۲/۷ | ۴ | شاهد | |
| ۲/۷ | ۴ | جانبازان | |
| ۵/۳ | ۸ | بدون پاسخ | |
| ۱۰۰ | ۱۵۰ | کل | |

به منظور بررسی پایایی فرم ب پرسشنامه دینداری دانشجویان از فرمول آلفای کرونباخ استفاده شد که نتایج آن را در جدول شماره ۱۰-۳ مشاهده می‌کنید.

جدول ۱۰-۳. برآورد ضرایب پایایی فرم ب پرسشنامه دینداری دانشجویان در مرحله سوم مقدماتی
به تفکیک ابعاد شش گانه (N=۱۵۰)

| ابعاد دینداری | شناخت دینی | عواطف دینی مثبت | عواطف دینی منفی | باور دینی | وظایف فردی | وظایف اجتماعی |
|---------------|------------|-----------------|-----------------|-----------|------------|---------------|
| ضریب آلفا | ۰/۷۸ | ۰/۸۵ | ۰/۶۴ | ۰/۹۰ | ۰/۹۴ | ۰/۸۹ |
| تعداد سؤال‌ها | ۱۴ | ۱۸ | ۳ | ۲۴ | ۳۴ | ۲۱ |

همان‌گونه که در جدول ۱۰-۳ مشاهده می‌شود ضرایب به دست آمده برای تمام ابعاد شش گانه فرم ب پرسشنامه دینداری بالا می‌باشند، که نشانگر هماهنگی و همسانی درونی سئوال‌ات پرسشنامه و پایایی بالای آن است.

جدول شماره ۱۱-۳ مقادیر همبستگی پیرسون بین مؤلفه‌های دینداری و هر یک از این ۹ سؤال را نشان می‌دهد.

جدول ۱۱-۳. ضریب همبستگی پیرسون بین مؤلفه‌های دینداری و ۹ سؤال میزان مذهبی در فرم ب

| میزان مذهبی دانستن از نظر مؤلفه‌های دینداری | خود | پدر | مادر | اقوام نزدیک | اقوام دور | دوستان | همکلاسی‌ها | استادان | ناآشنا با مختصر ارتباطات |
|---|-------|-------|-------|-------------|-----------|--------|------------|---------|--------------------------|
| شناخت دینی | ۰/۳۵* | ۰/۲۲* | ۰/۲۸* | ۰/۳۲* | ۰/۲۸* | ۰/۳۴* | ۰/۲۹* | ۰/۲۱* | ۰/۱۵* |
| عواطف مثبت دینی | ۰/۴۴* | ۰/۲۶* | ۰/۳۳* | ۰/۳۷* | ۰/۳۳* | ۰/۴۲* | ۰/۳۷* | ۰/۲۹* | ۰/۲۳* |

| | | | | | | | | | |
|-------|-------|-------|-------|-------|-------|-------|-------|-------|-----------------|
| ۰/۲۰* | ۰/۳۴* | ۰/۳۳* | ۰/۴۰* | ۰/۳۷* | ۰/۴۰* | ۰/۳۲* | ۰/۳۰* | ۰/۴۱* | عواطف منفی دینی |
| ۰/۲۲* | ۰/۲۷* | ۰/۳۹* | ۰/۴۷* | ۰/۳۸* | ۰/۳۹* | ۰/۳۴* | ۰/۲۷* | ۰/۴۴* | باور دینی |
| ۰/۱۸* | ۰/۲۵* | ۰/۳۵* | ۰/۴۹* | ۰/۳۷* | ۰/۴۲* | ۰/۳۷* | ۰/۲۹* | ۰/۴۵* | وظایف فردی |
| ۰/۱۹* | ۰/۳۵* | ۰/۳۱* | ۰/۴۳* | ۰/۳۷* | ۰/۳۸* | ۰/۳۰* | ۰/۲۴* | ۰/۴۲* | وظایف اجتماعی |
| ۰/۱۹* | ۰/۲۹* | ۰/۳۴* | ۰/۴۳* | ۰/۳۵* | ۰/۳۸* | ۰/۳۳* | ۰/۲۷* | ۰/۴۲* | دینداری |

$$150, N = 0.05 P < *$$

براساس جدول ۱۱-۳ هر یک از مؤلفه‌های دینداری از جمله شناخت دینی، عواطف دینی، باور دینی، وظایف فردی و وظایف اجتماعی و دینداری کل با سؤالات میزان مذهبی به طور متوسط دارای ضریب همبستگی ($r=0.30$) است که با $N=150$ در سطح آلفای برابر با 0.01 معنی‌دار است و نشان می‌دهد که بین مؤلفه‌های دینداری و در کل جمع ۱۱۴ سؤال پرسشنامه فرم ب با هر یک از سؤالات همبستگی مثبت معنی‌داری وجود دارد. بنابراین سؤالات پرسشنامه فرم ب نیز دینداری را در ابعاد شناخت، عواطف، باور و وظایف اندازه‌گیری می‌کند. هر چند مقدار ضریب همبستگی پایین است اما این ممکن است به دلیل تعداد سؤالات زیاد پرسشنامه که دینداری را در ابعاد مختلف مورد پرسش قرار می‌دهد باشد. سؤالات میزان مذهبی دانستن خود به طور کلی طرح شده، اما وجود همبستگی مثبت معنی‌دار بیانگر آن است که سؤالات فرم ب دینداری را به طور مناسبی اندازه می‌گیرد.

جدول شماره ۱۲-۳ ضریب همبستگی پیرسون بین ابعاد دینداری پرسشنامه فرم ب را ارائه می‌دهد.

جدول ۱۲-۳. ضریب همبستگی پیرسون ابعاد دینداری

| ابعاد دینداری | شناخت دینی | عواطف مثبت دینی | عواطف منفی دینی | باوردینی | وظایف فردی | وظایف اجتماعی |
|-----------------|------------|-----------------|-----------------|----------|------------|---------------|
| شناخت دینی | | ۰/۷۳** | ۰/۵۵** | ۰/۸۱** | ۰/۷۶** | ۰/۶۸** |
| عواطف مثبت دینی | — | | ۰/۶۹** | ۰/۸۵** | ۰/۸۹** | ۰/۸۲** |
| عواطف منفی دینی | — | — | | ۰/۶۶** | ۰/۶۸** | ۰/۶۶** |
| باور دینی | — | — | — | | ۰/۸۴** | ۰/۷۷** |
| وظایف فردی | — | — | — | — | | ۰/۸۴** |

** $p < ۰/۰۱$, N = ۱۵۰

براساس محتوی جدول ۱۲-۳ بین ابعاد شناخت، عواطف، باور و وظایف فردی و اجتماعی همبستگی مثبت معنی داری در سطح ۹۹ درصد اطمینان وجود دارد. وجود همبستگی مثبت و با مقادیر بالای ۰/۵ بیانگر آن است که سازه‌ی دینداری از ابعاد متمایز اما دارای همبستگی تشکیل شده است.

جدول شماره ۱۳-۳ میزان دینداری و مؤلفه‌های آن را براساس جنسیت اعضای گروه نمونه مقایسه

می‌کند.

جدول ۱۳-۳ میزان دینداری و مؤلفه‌های آن را براساس جنسیت (N=۸۰)

| سطح معنی داری | درجات آزادی | آماره t | انحراف استاندارد | میانگین | جنس | |
|---------------|-------------|---------|------------------|---------|-----|---------------|
| ۰/۰۵ | ۱۴۳ | ۲/۴۴ | ۱۰۲/۳۴ | ۴۸۰/۰۱ | مرد | دینداری کلی |
| | | | ۷۶/۹۴ | ۵۱۶/۷۹ | زن | |
| ۰/۰۱ | ۱۴۷ | ۲/۷۲ | ۱۳/۳۵ | ۶۰/۷۳ | مرد | شناخت دینی |
| | | | ۱۱/۲۴ | ۶۶/۲۵ | زن | |
| ۰/۰۱ | ۱۴۷ | ۳/۲۲ | ۱۳/۳۹ | ۶۴/۷۷ | مرد | عواطف مثبت |
| | | | ۱۱/۳۳ | ۷۱/۳۲ | زن | |
| ۰/۰۶ | ۱۴۸ | ۱/۹ | ۳/۳۹ | ۱۰/۴۴ | مرد | عواطف منفی |
| | | | ۳/۰۴ | ۱۱/۴۴ | زن | |
| ۰/۰۱ | ۱۴۷ | ۳/۵ | ۲۱/۵۲ | ۸۴/۲۹ | مرد | باور دینی |
| | | | ۱۶/۷۸ | ۹۵/۵۰ | زن | |
| ۰/۰۵ | ۱۴۶ | ۲/۳ | ۳۰/۱۱ | ۱۳۵/۰۹ | مرد | وظایف فردی |
| | | | ۲۱/۹۳ | ۱۴۵/۰۵ | زن | |
| ۰/۱۴ | ۱۴۸ | ۱/۵ | ۱۶/۲۱ | ۷۰/۳۶ | مرد | وظایف اجتماعی |
| | | | ۱۳/۲۶ | ۷۳/۹۰ | زن | |

براساس محتوی جدول فوق بین دو جنس از نظر دینداری و مؤلفه‌های شناخت، عواطف، باور، وظایف فردی و اجتماعی تفاوت معنی داری از نظر آماری وجود دارد و مشاهده می‌شود که در مؤلفه شناخت دینی میانگین نمره زنان (۶۶/۲۵) بیش از مردان (۶۰/۷۳) است، در مؤلفه عواطف مثبت زنان

نمره بالاتری از مردان کسب کرده‌اند (۷۱/۳۲ در مقابل ۶۴/۷۷)، در مؤلفه عواطف منفی نیز نمره زنان (۱۱/۴) بالاتر از نمره مردان (۱۰/۴۴) است اما این تفاوت معنادار نیست، در مؤلفه باور دینی زنان نمره بالاتری از مردان دریافت کرده‌اند (۹۵/۵۰ در مقابل ۸۴/۲۹)، در مؤلفه وظایف فردی نمره زنان (۴۵/۰۵) بالاتر از نمره مردان (۳۵/۰۹) است و در مؤلفه وظایف اجتماعی نمره زنان (۷۳/۹۰) بالاتر از مردان (۷۰/۳۶) است، اگرچه این تفاوت معنادار نیست. همچنین میزان دینداری کلی در زن و مرد براساس جمع امتیازات سؤالات فرم ب دینداری متفاوت است. به صورتی میزان دینداری کلی مردان (۴۸۰/۰۱) کمتر از زنان ($M = 516/79$) گزارش شده است.

شیوه نمره گذاری فرم های الف و ب دینداری

در هر سوال به گزینه های پنج درجه ای کاملاً مخالف تا کاملاً موافق و یا خیلی کم تا خیلی زیاد به ترتیب عدد ۱ تا ۵ اختصاص می دهیم. فقط در شماره سوالات زیر نمره گذاری معکوس می باشد که سوالات فرم های الف و ب جداگانه ارائه شده است.

شماره سوالات منفی فرم الف : ۲-۴-۷-۱۱-۱۹-۲۴-۲۷-۲۹-۳۲-۳۶-۴۰-۴۲-۴۴-۴۷-۴۹-۵۳-۵۷-
 ۶۱-۷۲-۸۲-۹۹-۱۰۱-۱۰۳-۱۰۵-۱۰۸-۱۱۰

شماره سوالات منفی فرم ب : ۲-۴-۶-۹-۱۲-۱۴-۱۶-۱۹-۲۱-۲۳-۲۴-۲۵-۲۷-۲۹-۳۰-۳۲-
 ۳۳-۳۴-۳۶-۳۸-۴۰-۴۲-۴۴-۴۵-۴۷-۵۳-۵۶-۵۸-۶۰-۶۷-۷۶-۷۸-۸۲-۸۶-
 ۹۴-۱۰۱-۱۰۴-۱۰۷-۱۰۸-۱۱۰-۱۱۲

سوالات مربوط به هر مقیاس فرعی پرسشنامه در جداول الف و ب مشخص شده است. جمع نمرات هر سوال در مقیاس فرعی نشان دهنده نمره فرد در آن مقیاس و جمع کل نمرات مقیاس ها نمره کل دینداری می باشد.

سوالات فرم الف

| تعداد | شماره سوالات | محورها | ردیف |
|-------|--|-----------------------|------|
| ۱۳ | ۲-۷-۱۱-۱۳-۲۵-۳۵-۴۷-۴۵-۴۴-۹۲-۳۰-۳-۴۱-۷-۲ | شناخت دینی | ۱ |
| ۲۰ | ۱۸-۳۴-۵۰-۷۹-۸۱-۱۰۶-۶-۵۲-۱۰۵-۷۴-۳۱-۱۱-۱۰۴-۵۶-۵۳-۵۷- ۱۰۲-۶۱-۹۱-۷۲ | گرایش و عواطف دینی | ۲ |
| ۲۵ | ۴-۲۲-۲۶-۳۳-۴۰-۳۸-۴۸-۳۲-۹-۵-۴۶-۱-۱۵-۲۷-۲۹-۱۰۱-۱۶- ۱۹-۲۰-۲۴-۳۷-۲۸-۳۶-۱۱۲-۶۳ | باورهای دینی | ۳ |

| | | | |
|----|--|-------------------------|---|
| ۵۵ | ۶۸-۸۵-۸۳-۷۸-۷۷-۶۷-۶۶-۶۵-۶۴-۹۹-۶۰-۵۹-۵۱-۴۲-۳۷-۲۳-۱۷-۸ -۱۱۳-۷۱-۷۰-۶۹-۸۴-۶۲-۱۴-۴۳-۱۰- ۱۱۱-۱۰۸-۹۷-۹۶-۹۵-۹۴-۸۶ -۸۷-۸۲-۵۸-۲۱ - ۱۱۰-۸۸-۵۴-۱۰۳-۹۰-۵۵-۱۰۰-۹۸-۸۰-۷۵-۸۹-۷۳ ۱۰۷-۹۳ ۱۰۹-۷۶-۱۲ | التزام به وظایف دینی | ۴ |
|----|--|-------------------------|---|

سوالات فرم ب

| تعداد | شماره سوالات | محورها | ردیف |
|-------|--|--------------------|------|
| ۱۳ | ۳۷-۲-۹-۲۱-۴۵-۲۴-۱۱-۱۳-۳۹-۵ - ۲۶-۱۶-۶ | شناخت دینی | ۱ |
| ۲۰ | -۶۰-۳۳-۲۹ -۹۷-۵۴-۵۱ - ۱۰۹-۷۳-۸۴-۶۴-۲۷-۱۲-۲۲ -۱۱۲-۸۶-۵۳ - ۶۳-۵۶-۴۸ - ۱۰۴ | گرایش و عواطف دینی | ۲ |
| ۲۵ | -۳۴-۱۸-۱۷ - ۹۶-۲۸-۲۳-۸ - ۱۰۱-۴۶-۳۲-۳۰-۱۴-۴-۳ ۱۰۴-۸۵-۶۷-۴۲-۳۶-۴۴-۱۰-۲۵-۱ - ۹۱-۴۷ | باور های دینی | ۳ |

| | | | |
|----|--|----------------------|---|
| ۵۵ | 7-19-38-40-41-35-49-52-59-103-89-82-66-71- 80-83-94-107-90-69-98-27-106-111-15-20-31- 50-55-65-68-70-99-78-79-81-88-100-62-74-61- 87-92-95-110-113-58-57-75-76-105-93-43- 108-72 | التزام به وظایف دینی | ۴ |
|----|--|----------------------|---|

روش تحلیل داده‌ها در مطالعه نهایی

قبلاً ذکر شد که تحلیل داده‌ها از دو جنبه کیفی و کمی صورت می‌گیرد. جنبه کیفی آن در قسمت اجرای مقدماتی اول بحث شد و تحلیل کمی داده‌ها به شرح زیر صورت خواهد گرفت:

۱. در تجزیه و تحلیل مواد پرسشنامه‌ها از توزیع فراوانی و درصد و نیز سطح معنی‌داری کشیدگی و چولگی هر سوال استفاده به عمل آمد. ابقا یا حذف مواد پرسشنامه براساس توزیع آن بود و نیز همچنین از همبستگی هر سؤال با نمره کل به عنوان شاخصی از قدرت تشخیص استفاده شد.

۲. مشخصه‌های آماری مجموعه مواد پرسشنامه‌ها با استفاده از روش‌های متداول در آمار توصیفی تعیین گردید. مشخصه‌هایی چون واریانس و میانگین سؤالات، واریانس کل آزمون، میزان کجی و کشیدگی توزیع نمرات سؤالات، خرده آزمونها و کل آزمون، فراوانی پاسخ هر گزینه از سؤال، همبستگی نمره سؤالات با خرده مقیاس‌ها و کل مقیاس و همبستگی متقابل خرده مقیاس‌ها با یکدیگر.

۳. ضرایب پایایی مجموعه سؤالات در گروه‌های مختلف بررسی شد.

۴. شواهد مربوط به روایی بررسی گردید.

۵. جهت بررسی رابطه دینداری با دیگر متغیرها موجود در پژوهش حاضر در مطالعه نهایی (نظیر جنسیت، سطح تحصیلات، سن) حسب مورد از آزمونهای t و تحلیل واریانس) استفاده شد.

خلاصه فصل

در این فصل روش شناسی پژوهش از نظر طرح پژوهش، جامعه و گروه نمونه، ابزار پژوهش و نتایج مطالعه مقدماتی آن مطرح شد. طرح پژوهش توصیفی از نوع ابزارسازی است. گروه نمونه با حجم ۴۱۳۱ نفر از طریق نمونه‌گیری طبقه‌ای تصادفی از جامعه دانشجویان دانشگاه‌های شهر تهران در مقاطع تحصیلی کارشناسی، کارشناسی ارشد و دکتری انتخاب شد. از خزانه سوالات (۱۸۳ سوال) سنجش دینداری دانشجویان براساس چارچوب نظری دو فرم پرسشنامه الف و ب تهیه و طی سه مطالعه مقدماتی نهایتاً دو فرم الف و ب هر یک با ۱۱۳ سوال در چارچوب محور شناخت، عواطف، باور و وظایف دینی تهیه و تدوین شد. پرسشنامه نهایی الف و ب در گروه نمونه اصلی اجرا و داده‌ها جمع‌آوری گردید. برای تحلیل داده‌ها از روش‌های تحلیل عامل مؤلفه‌های اصلی با چرخش آبلیمین، توان تمیز سوالات، ضریب همبستگی بازآزمایی، ضریب آلفای کرونباخ، ضریب همبستگی ملاکی و روایی افتراقی براساس تحلیل واریانس چندمتغیره محاسبه گردید که نتایج و یافته‌های آن در فصل چهارم ارائه شده است.

فصل چهارم

یافته‌های پژوهش

در این فصل یافته‌های مطالعه میدانی پرسشنامه سنجش دینداری در بین دانشجویان دانشگاه‌های تهران ارائه شده است. برای این منظور ابتدا خصوصیات جمعیتی گروه‌های نمونه از نظر جنسیت، محل تولد، گروه و مقطع تحصیلی، دانشگاه‌های گروه نمونه در شهر تهران و تحصیلات والدین آنها بر اساس فراوانی و درصد توصیف شده است. آنگاه روائی پرسشنامه‌ها از طریق روائی سازه‌ی کل پرسشنامه و خرده مقیاس‌ها، روائی ملاکی، توان تمیز سؤالات و نیز ضریب همبستگی بین مؤلفه‌ها با سؤالات خود ارزیابی سنجش کلی دینداری تجزیه و تحلیل و یافته‌های آن ارائه شده است. پس از آن پایایی پرسشنامه‌ها از طریق روش بازآزمایی و محاسبه‌ی ضرایب آلفای کرونباخ بررسی شده است. در پایان نیز مؤلفه‌های دینداری بر اساس خصوصیات جمعیتی مورد مقایسه و تحلیل قرار گرفته است.

الف) ویژگی‌های جمعیتی دانشجویان گروه نمونه

جدول ۱-۴. جدول توزیع فراوانی دانشجویان گروه نمونه در پرسشنامه‌های الف و ب

| کل | فرم ب | | | | فرم الف | | | دانشگاه |
|-------|---------|-------|-------|---------|---------|-------|---------|-------------------|
| | فراوانی | درصد | درصد | فراوانی | درصد | درصد | فراوانی | |
| درصد | درصد | درصد | درصد | درصد | درصد | درصد | درصد | |
| ستونی | ستونی | ستونی | ستونی | ستونی | ستونی | ستونی | ستونی | |
| 4/5 | 185 | 3/4 | 35/7 | 66 | 5/5 | 64/3 | 119 | الزهرا |
| 1/5 | 60 | 1/3 | 41/7 | 25 | 1/6 | 58/3 | 35 | امام صادق |
| 1/8 | 72 | 2 | 54/2 | 39 | 1/5 | 45/8 | 33 | امام حسین |
| 28/5 | 1168 | 30/4 | 49/9 | 583 | 26/8 | 50/1 | 585 | دانشگاه تهران |
| 3/3 | 137 | 2/5 | 35 | 48 | 4/1 | 65 | 89 | شاهد |
| 10/7 | 439 | 10/4 | 45/3 | 199 | 11 | 54/7 | 240 | شهید بهشتی |
| 8/5 | 347 | 8/8 | 48/7 | 169 | 8/2 | 51/3 | 178 | صنعتی شریف |
| 15/7 | 642 | 14 | 41/7 | 268 | 17/1 | 58/3 | 374 | علامه طباطبائی |
| 2/8 | 115 | 2/2 | 36/5 | 42 | 3/3 | 63/5 | 73 | علم و |

| | | | | | | | | |
|-----|------|------|------|------|-----|------|------|------------------------|
| | | | | | | | | صنعت ایران |
| 3 | 125 | 2/9 | 44 | 55 | 3/2 | 56 | 70 | علوم پزشکی ایران |
| 7/8 | 318 | 10/3 | 61/9 | 197 | 5/5 | 38/1 | 121 | علوم پزشکی تهران |
| 2/2 | 89 | 1/6 | 33/7 | 30 | 2/7 | 66/3 | 59 | دانشگاه هنر |
| 1/5 | 20 | 0/5 | 45 | 9 | 0/5 | 55 | 11 | شهید مطهری |
| 3/7 | 151 | 3/6 | 45/7 | 69 | 3/8 | 54/3 | 82 | جهاد دانشگاه ی |
| 2/7 | 110 | 3/1 | 53/6 | 59 | 2/3 | 46/4 | 51 | سوره |
| 3 | 124 | 3/2 | 50 | 62 | 2/8 | 50 | 62 | حوزه |
| 100 | 4102 | 100 | 46/8 | 1920 | 100 | 53/2 | 2182 | کل |

براساس جدول ۱-۴ درصد مشارکت دانشگاه‌های شهر تهران بر حسب جمعیت دانشجویی هر دانشگاه در گروه نمونه متفاوت بوده و دانشگاه تهران با بیشترین جمعیت دانشجویی درصد بیشتری از گروه نمونه را به خود اختصاص داده است.

جدول ۲-۴. جدول توزیع فراوانی جنسیت دانشجویان گروه نمونه در پرسشنامه‌های الف و ب

| جنسیت | فرم الف | | | فرم ب | | | کل | |
|-------|---------|------------|------------|---------|------------|------------|---------|------------|
| | فراوانی | درصد ردیفی | درصد ستونی | فراوانی | درصد ردیفی | درصد ستونی | فراوانی | درصد ستونی |
| مرد | 950 | 50/3 | 43/7 | 939 | 49/7 | 49/1 | 1889 | 46/3 |
| زن | 1222 | 55/7 | 56/3 | 972 | 44/3 | 50/9 | 2194 | 53/7 |
| کل | 2172 | 53/2 | 100 | 1911 | 46/8 | 100 | 4083 | 100 |

بر اساس جدول ۲-۴ درصد مشارکت دانشگاه‌های شهر تهران بر حسب جنسیت دانشجو در گروه نمونه متفاوت بوده و در کل ۴۶/۳ درصد از دانشجویان مرد و ۵۳/۷ درصد از آنها نیز زن هستند.

جدول ۳-۴. جدول توزیع فراوانی محل تولد دانشجویان گروه نمونه در پرسشنامه‌های الف و ب

| محل تولد | فرم الف | | | فرم ب | | | کل | |
|----------|---------|------------|------------|---------|------------|------------|---------|------------|
| | فراوانی | درصد ردیفی | درصد ستونی | فراوانی | درصد ردیفی | درصد ستونی | فراوانی | درصد ستونی |
| شهر | 1927 | 53/4 | 89/9 | 1684 | 46/6 | 89/2 | 3611 | 89/6 |
| روستا | 216 | 51/6 | 10/1 | 203 | 48/4 | 10/8 | 419 | 10/4 |
| کل | 2143 | 53/2 | 100 | 1887 | 46/8 | 100 | 4030 | 100 |

براساس جدول ۳-۴ مشارکت دانشگاه‌های شهر تهران برحسب محل تولد دانشجو در گروه نمونه متفاوت بوده و در کل ۸۹/۶ درصد از دانشجویان در شهر و ۱۰/۴ درصد از آنها در روستا متولد شده‌اند.

جدول ۴-۴. جدول توزیع فراوانی گروه تحصیلی دانشجویان گروه نمونه در پرسشنامه‌های الف و ب

| گروه | فرم الف | | | فرم ب | | | درصد ستونی |
|----------------------|----------|---------------|---------------|----------|---------------|---------------|---------------|
| | فراوانی | درصد ردیفی | درصد ستونی | فراوانی | درصد ردیفی | درصد ستونی | |
| انسانی | 101 7 | 55 | 47/6 | 832 | 45 | 44/1 | 46 |
| پایه | 207 | 55/6 | 9/7 | 165 | 44/4 | 8/7 | 9/3 |
| فنی-مهندسی | 423 | 52/5 | 19/8 | 383 | 47/5 | 20/3 | 20 |
| پزشکی و پیراپزشکی | 198 | 42/7 | 9/3 | 266 | 57/3 | 14/1 | 11/5 |
| هنر | 203 | 54/3 | 9/5 | 171 | 45/7 | 9/1 | 9/3 |
| کشاورزی | 87 | 55/8 | 4/1 | 69 | 44/2 | 3/7 | 3/9 |
| کل | 213 5 | 53/1 | 100 | 188 6 | 46/9 | 100 | 402 1 |

طبق جدول ۴-۴ در کل گروه علوم انسانی با ۴۶ درصد، علوم پایه ۹/۳ درصد، فنی و مهندسی ۲۰ درصد، پزشکی و پیراپزشکی ۱۱/۵ درصد، هنر ۹/۳ درصد و کشاورزی با ۳/۹ درصد در گروه نمونه مشارکت دارند. بیشترین سهم گروه تحصیلی در گروه نمونه علوم انسانی و کمترین آن را کشاورزی دارد. در فرم الف و ب نیز به همین صورت بوده و تا حدودی به هم نزدیک هستند.

جدول ۴-۵. جدول توزیع فراوانی مقطع تحصیلی دانشجویان گروه نمونه در پرسشنامه‌های الف و ب

| مقطع | فرم الف | فرم ب | کل |
|------|---------|-------|----|
|------|---------|-------|----|

| درصد ستونی | فراوانی | درصد ستونی | درصد ردیفی | فراوانی | درصد ستونی | درصد ردیفی | فراوانی | |
|------------|----------|------------|------------|----------|------------|------------|----------|------------------|
| 78/2 | 315 5 | 78 | 46/8 | 147 6 | 78/3 | 53/2 | 167 9 | کارشناسی |
| 12/8 | 517 | 12/8 | 46/8 | 242 | 12/8 | 53/2 | 275 | کارشناسی ارشد |
| 9 | 363 | 9/2 | 47/9 | 174 | 8/8 | 52/1 | 189 | دکتری |
| 100 | 403 5 | 100 | 46/9 | 189 2 | 100 | 53/1 | 214 3 | کل |

طبق جدول ۴-۵ در کل مقطع کارشناسی با ۷۸/۲ درصد، کارشناسی ارشد ۱۲/۸ درصد و دکتری ۹ درصد از گروه نمونه را تشکیل می‌دهند. در فرم الف و ب نیز به همین صورت بوده و تا حدود زیادی به هم نزدیک هستند.

جدول ۴-۶. جدول توزیع فراوانی نوع پذیرش دانشجویان گروه نمونه

| درصد ستونی | فرم ب | | فرم الف | | درصد ستونی | درصد ردیفی | فراوانی | نوع پذیرش |
|------------|----------|------------|------------|----------|------------|------------|----------|-------------------|
| | فراوانی | درصد ستونی | درصد ردیفی | فراوانی | | | | |
| 91/4 | 343 1 | 90/7 | 46/9 | 160 8 | 92 | 53/1 | 182 3 | مناطق |
| 8/6 | 322 | 9/3 | 50/9 | 164 | 8 | 49/1 | 158 | شاهد و ایثارگر |

| | | | | | | | | |
|-----|----------|-----|------|----------|-----|------|----------|----|
| 100 | 375 3 | 100 | 47/2 | 177 2 | 100 | 52/8 | 198 1 | کل |
|-----|----------|-----|------|----------|-----|------|----------|----|

براساس جدول ۴-۶ مشارکت دانشگاه‌های شهر تهران بر حسب نوع سهمیه پذیرش در دانشگاه‌ها در گروه نمونه متفاوت بوده و در کل ۹۱/۴ درصد از دانشجویان از سهمیه مناطق و ۸/۶ درصد از سهمیه شاهد و ایثارگر در گروه حضور دارند. در فرم الف و ب نیز به همین صورت بوده و درصد حضور سهمیه‌ها تا حدودی به هم نزدیک هستند.

جدول ۴-۷. توزیع فراوانی وضعیت تاهل دانشجویان گروه نمونه در پرسشنامه‌های الف و ب

| وضعیت تاهل | فرم الف | | | فرم ب | | | کل |
|------------|----------|------------|------------|----------|------------|------------|------------|
| | فراوانی | درصد ردیفی | درصد ستونی | فراوانی | درصد ردیفی | درصد ستونی | درصد ستونی |
| مجرد | 188 9 | 53/2 | 88/9 | 166 1 | 46/8 | 88/3 | 355 0 |
| متاهل | 236 | 51/6 | 11/1 | 221 | 48/4 | 11/7 | 457 |
| کل | 212 5 | 53 | 100 | 188 2 | 47 | 100 | 400 7 |

براساس جدول ۴-۷، ۸۸/۶ درصد از دانشجویان مجرد و ۱۱/۴ درصد از آنها متاهل هستند. در فرم الف و ب نیز به همین صورت بوده و درصد مجردها و متاهل‌ها تا حدودی به هم نزدیک می‌باشد.

جدول ۸-۴. جدول توزیع فراوانی دین دانشجویان گروه نمونه در پرسشنامه‌های الف و ب

| کل | | فرم ب | | | فرم الف | | | دین |
|------------|----------|------------|------------|----------|------------|------------|---------|-----------|
| درصد ستونی | فراوازی | درصد ستونی | درصد ردیفی | فراوازی | درصد ستونی | درصد ردیفی | فراوانی | |
| 98/8 | 361 6 | 98/7 | 47/4 | 171 5 | 98/9 | 52/6 | 1901 | اسلام |
| 0/7 | 27 | 0/7 | 48/1 | 13 | 0/7 | 51/9 | 14 | مسیحیت |
| 0/4 | 16 | 0/5 | 56/3 | 9 | 0/4 | 43/8 | 7 | بدون مذهب |
| 100 | 365 9 | 100 | 47/5 | 173 7 | 100 | 52/5 | 1922 | کل |

براساس جدول ۸-۴، ۹۸/۸ درصد از دانشجویان دین خود را اسلام، ۷ درصد از آنها مسیحی و ۴/۰ درصد خود را لامذهب اعلام کرده‌اند. در فرم الف و ب نیز به همین صورت بوده و درصد آنها تا حدودی به هم نزدیک می‌باشد.

جدول ۹-۴. جدول توزیع فراوانی تحصیلات والدین دانشجویان گروه نمونه در پرسشنامه‌های الف و

ب

| کل | | فرم ب | | | فرم الف | | | سطح تحصیلات والدین | |
|---------------|---------|---------------|---------------|--------------|---------------|---------------|--------------|------------------------|------|
| درصد ستونی | فراوانی | درصد ستونی | درصد ردیفی | فراوانی ی | درصد ستونی | درصد ردیفی | فراوانی ی | | |
| 6/9 | 271 | 6/3 | 43/2 | 117 | 7/4 | 56/8 | 154 | بی سواد | پدر |
| 18/4 | 726 | 18/5 | 47/2 | 343 | 18/4 | 52/8 | 383 | ابتدائی | |
| 11/6 | 458 | 11/4 | 46/1 | 211 | 11/8 | 53/9 | 247 | متوسطه | |
| 23/9 | 940 | 22/9 | 45/1 | 424 | 24/7 | 54/9 | 516 | دیپلم | |
| 8 | 316 | 8/1 | 47/5 | 150 | 8 | 52/5 | 166 | کاردانی | |
| 19/5 | 768 | 19/6 | 47/4 | 364 | 19/4 | 52/6 | 404 | کارشناسی | |
| 9/6 | 379 | 10/7 | 52/2 | 198 | 8/7 | 47/8 | 181 | کارشناسی ارشد و بالاتر | |
| 2/1 | 81 | 2/5 | 58 | 47 | 1/6 | 42 | 34 | حوزوی | |
| 100 | 3939 | 100 | 47/1 | 1854 | 100 | 52/9 | 2085 | کل | |
| 11/7 | 457 | 11/6 | 47 | 215 | 11/7 | 53 | 242 | بی سواد | مادر |
| 24/3 | 955 | 24 | 46/7 | 446 | 24/7 | 53/3 | 509 | ابتدائی | |
| 14/4 | 563 | 14/2 | 46/9 | 264 | 14/5 | 53/1 | 299 | متوسطه | |

| | | | | | | | | |
|------|----------|------|------|----------|------|------|----------|----------------------------|
| 28/1 | 110 3 | 27/5 | 46/3 | 511 | 28/7 | 53/7 | 592 | دیپلم |
| 7/2 | 282 | 7 | 46/1 | 130 | 7/4 | 53/9 | 152 | کاردانی |
| 10/9 | 426 | 12 | 52/3 | 223 | 9/8 | 47/7 | 203 | کارشناسی |
| 2/8 | 109 | 2/9 | 49/5 | 54 | 2/7 | 50/5 | 55 | کارشناسی ارشد و بالا تر |
| 0/7 | 27 | 0/8 | 55/6 | 15 | 0/6 | 44/4 | 12 | حوزوی |
| 100 | 392 2 | 100 | 47/4 | 185 8 | 100 | 52/6 | 206 4 | کل |

براساس جدول ۹-۴ مشارکت دانشگاه‌های شهر تهران بر حسب تحصیلات والدین دانشجویان در دانشگاه‌ها در گروه نمونه متفاوت بوده و در کل تحصیلات پدر دانشجویان در سطح تحصیلی دیپلم با ۲۳/۹ درصد و کارشناسی با ۱۹/۵ درصد و نیز تحصیلات ابتدائی با ۱۸/۴ درصد قرار دارد و در مجموع ۳۹/۲ درصد از پدران دارای تحصیلات عالی و مابقی دیپلم و زیر دیپلم هستند. از نظر تحصیلات مادران نیز در مجموع ۲۶/۶ درصد دارای تحصیلات عالی کاردانی به بالا و بقیه یعنی ۷۸/۴ درصد مدرک تحصیلی دیپلم (۲۸/۱) و زیر دیپلم دارند.

ب) روائی پرسشنامه‌های الف و ب

ب-۱) روائی ملاکی

برای اندازه‌گیری ضریب همبستگی بین مقیاس‌های الف و ب سنجش دینداری با یک آزمون دارای روائی و پایایی مناسب به منظور ارزیابی روائی ملاکی از آزمون جهت‌گیری مذهبی (بهرامی، ۱۳۸۳) استفاده شد. اجرای پرسشنامه‌های فوق که در یک گروه نمونه ۵۱ نفری از دانشجویان دانشگاه علامه طباطبایی انجام گرفت آزمون جهت‌گیری مذهبی دارای چهار مقیاس فرعی جهت‌گیری مذهبی، سازمان نیافتگی، ارزش‌سازی مذهبی و کامجوئی است که خرده مقیاس دوم و چهارم آن بیانگر عدم جهت‌گیری مذهبی می‌باشد. ضرایب همبستگی بین مؤلفه‌های سنجش دینداری الف و ب و آزمون جهت‌گیری مذهبی در جدول ۴-۱۰ و ۴-۱۱ آمده است.

جدول ۴-۱۰. جدول همبستگی مؤلفه‌های سنجش دینداری فرم الف با آزمون جهت‌گیری

مذهبی (n=۵۱)

| جهت‌گیری مذهبی | سازمان نیافتگی | ارزش‌سازی مذهبی | کامجوئی |
|--------------------|----------------|-----------------|---------|
| شناخت دینی | 0/73* | -0/11 | 0/47* |
| گرایش و عواطف دینی | 0/69* | -0/03 | 0/42* |
| باور دینی | 0/73* | -0/08 | 0/56* |
| وظایف دینی | 0/70* | 0/03 | 0/59* |
| دینداری کل | -/75* | -0/02 | 0/58* |

p<0/05 , n=51

طبق یافته‌های جدول ۴-۱۰ بین مؤلفه‌های دینداری فرم الف با خرده مقیاس‌های جهت‌گیری مذهبی

و ارزش‌سازی مذهبی همبستگی مثبت معناداری وجود دارد و با خرده‌مقیاس کامجویی همبستگی منفی معناداری نیز مشاهده می‌شود که در مجموع بیانگر آن است که خرده‌مقیاس‌های پرسشنامه سنجش دینداری و خرده‌مقیاس‌های آزمون جهت‌گیری مذهبی یک پدیده را مورد اندازه‌گیری قرار می‌دهند.

جدول ۱۱-۴. جدول همبستگی مؤلفه‌های سنجش دینداری فرم ب با آزمون جهت‌گیری

مذهبی (n=۴۹)

| ارزنده سازی مذهبی کامجوئی | سازمان نا یافتگی | جهت‌گیری | |
|------------------------------------|---------------------|----------|-----------------------|
| -0/26 | 0/81** | -0/37** | شناخت دینی |
| -0/27 | 0/83** | -0/32* | گرایش و عواطف دینی |
| -0/31* | 0/81** | -0/33* | باور دینی |
| -0/19 | 0/77** | -0/31* | وظایف دینی |
| -0/24 | 0/83** | -0/34* | دینداری کل |

** p<0/01

* p<0/05

طبق یافته‌های جدول ۱۱-۴ بین مؤلفه‌های دینداری فرم ب با خرده مقیاس‌های جهت‌گیری مذهبی و ارزنده‌سازی مذهبی همبستگی مثبت معناداری و کاملی وجود دارد و با خرده مقیاس سازمان ناپافتگی و کامجوئی همبستگی منفی معناداری نیز مشاهده می‌شود که در مجموع بیانگر آن است که خرده مقیاس‌های پرسشنامه سنجش دینداری و خرده مقیاس‌های آزمون جهت‌گیری مذهبی یک پدیده را مورد اندازه‌گیری قرار می‌دهند.

ب-۲) روائی ملاکی با سؤالات خودارزیابی

برای اندازه‌گیری روائی پرسشنامه ۹ سؤال کلی در مورد میزان دیندار دانستن و ادراک کلی فرد در انتهای پرسشنامه‌های الف و ب وجود داشت. ضریب همبستگی بین مؤلفه‌های پرسشنامه با این سؤالات در کل گروه نمونه به تفکیک فرم الف و ب در جداول ۴-۱۲ تا ۴-۱۴ آمده است.

جدول ۱۲-۴. جدول همبستگی مؤلفه‌های سنجش دینداری فرم الف و ب با سؤالات گمانه‌سنجی

(n=۳۶۶۱)

| میزان مذهبی دانستن از نظر مؤلفه‌های دینداری | خود | پدر | مادر | اقوام نزدیک | اقوام دور | دوستان | همکلاس ی‌ها | استادان | ناآشنا با مختصر ارتباطات |
|--|--------|--------|--------|----------------|-----------|--------|----------------|---------|--------------------------------|
| شناخت دینی | 0/02 | 0/01 | 0/01 | 0/23** | 0/20** | 0/19** | 0/13** | 0/11** | 0/05** |
| گرایش و عواطف دینی | 0/03 | 0/05** | 0/03 | 0/27** | 0/21** | 0/26** | 0/17** | 0/15** | 0/09** |
| باور دینی | 0/04** | 0/06** | 0/03 | 0/25** | 0/22** | 0/23** | 0/16** | 0/14** | 0/09** |
| وظایف دینی | 0/05** | 0/07** | 0/07** | 0/32** | 0/28** | 0/32** | 0/24** | 0/19** | 0/15** |
| دینداری کل | 0/05** | 0/07** | 0/06** | 0/29** | 0/25** | 0/28** | 0/19** | 0/17** | 0/11** |

** p<0/01

* p<0/05

طبق یافته‌های جدول ۱۲-۴ بین مؤلفه‌های دینداری باور دینی و وظایف دینی و نیز نمره کل دینداری با میزان دیندار دانستن خود از نظر خود فرد، والدین، اقوام، دوستان، اساتید و آشنایان همبستگی‌های مثبت معناداری وجود دارد. در مؤلفه‌های شناخت دینی و گرایش و عواطف دینی با ارزیابی دینداری خود از نظر خود فرد و والدین همبستگی نزدیک به صفر است، اما با مذهبی دانستن فرد از نظر اقوام، دوستان، اساتید و آشنایان رابطه مثبت معناداری مشاهده می‌شود. بنابر این در کل می‌توان نتیجه گرفت که سؤالات مؤلفه‌های دینداری متغیر دینداری را اندازه می‌گیرد.

جدول ۱۳-۴. جدول همبستگی مؤلفه‌های سنجش دینداری فرم الف با سؤالات بخش گمانه‌سنجی

(n=۱۹۴۵)

| میزان مذهبی دانستن از نظر مؤلفه‌های دینداری | خود | پدر | مادر | اقوام نزدیک | اقوام دور | دوستان | همکلاس ی‌ها | استادان | ناآشنا با مختصر ارتباطات |
|--|--------|--------|--------|----------------|-----------|--------|----------------|---------|--------------------------------|
| شناخت دینی | 0/02 | 0/01 | 0/03 | 0/22** | 0/19** | 0/17** | 0/13** | 0/10** | 0/03 |
| گرایش و عواطف دینی | 0/02 | 0/03 | 0/02 | 0/23** | 0/17** | 0/20** | 0/12** | 0/11** | 0/05* |
| باور دینی | 0/08** | 0/06** | 0/05* | 0/25** | 0/23** | 0/24** | 0/17** | 0/13** | 0/09** |
| وظایف دینی | 0/12** | 0/08** | 0/11** | 0/33** | 0/28** | 0/33** | 0/26** | 0/19** | 0/17** |
| دینداری کل | 0/08** | 0/06* | 0/07** | 0/29** | 0/25** | 0/27** | 0/19** | 0/17** | 0/11** |

** p<0/01

* p<0/05

طبق یافته‌های جدول ۱۳-۴ بین مؤلفه‌های دینداری باور دینی و وظایف دینی و نیز نمره کل دینداری با میزان دیندار دانستن از نظر خود فرد، والدین، اقوام، دوستان، اساتید و آشنایان همبستگی مثبت معناداری وجود دارد. در مؤلفه‌های شناخت دینی و گرایش و عواطف دینی با ارزیابی دینداری خود از نظر خود فرد و والدین همبستگی معناداری وجود ندارد، اما با مذهبی دانستن فرد از نظر اقوام، دوستان، اساتید و آشنایان رابطه مثبت معناداری مشاهده می‌شود. بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که سؤالات مؤلفه‌های دینداری فرم الف متغیر دینداری را اندازه می‌گیرد.

جدول ۱۴-۴. جدول همبستگی مؤلفه‌های سنجش دینداری فرم ب با سؤالات بخش گمانه‌سنجی

(N=۱۹۴۵)

| میزان مذهبی دانستن از نظر مؤلفه‌های دینداری | خود | پدر | مادر | اقوام نزدیک | اقوام دور | دوستان | همکلاسه ی‌ها | استادان | ناآشنا با مختصر ارتباطات |
|--|-------|--------|-------|----------------|-----------|--------|-----------------|---------|--------------------------------|
| شناخت دینی | 0/02 | 0/01 | 0/03 | 0/22** | 0/19** | 0/17** | 0/13** | 0/10** | 0/03 |
| گرایش و عواطف دینی | 0/01 | 0/01 | -0/01 | 0/23** | 0/21** | 0/22** | 0/14** | 0/12** | 0/08** |
| باور دینی | 0/04 | 0/08** | 0/03 | 0/31** | 0/26** | 0/32** | 0/22** | 0/19** | 0/14** |
| وظایف دینی | -0/01 | 0/05* | 0/007 | 0/25** | 0/21** | 0/23** | 0/14** | 0/14** | 0/10** |
| دینداری کل | -0/02 | 0/05* | 0/01 | 0/32** | 0/27** | 0/31** | 0/21** | 0/19** | 0/12** |

** p<0/01

* p<0/05

طبق یافته‌های جدول ۱۴-۴ بین مؤلفه‌های دینداری فرم ب یعنی شناخت دینی، گرایش و عواطف دینی، باور دینی و وظایف دینی و نیز نمره کل دینداری با میزان دیندار دانستن خود از نظر خود فرد، والدین، همبستگی بسیار ضعیف بوده و نزدیک به صفر است. اما بین همه مؤلفه‌ها و نمره کل آن با مذهبی دانستن فرد از نظر اقوام، دوستان، اساتید و آشنایان رابطه مثبت معناداری مشاهده می‌شود.

ب-۳) روائی سازه^۱

برای روائی سازه‌ی پرسشنامه از روش تحلیل عاملی^۲ استفاده گردید که نتایج آن در جداول زیر ارائه شده است.

^۱ . constructive validity

^۲ . factor analysis

• پرسشنامه الف

جدول ۱۵-۴. جدول خلاصه نتایج آزمون کفایت نمونه تحلیل عاملی

| | | |
|----------|-----------------|-----------------|
| مقدار | آزمون‌ها | |
| ۰/۹۶ | KMO | |
| ۳۹۹۸۲/۷۲ | χ^2 | آزمون بارتلت |
| ۶۳۲۸ | درجه آزادی | |
| ۰/۰۰۰۱ | سطح معناداری | |

بر اساس جدول ۱۵-۴ مقدار **KMO** برابر با ۰/۹۶ می‌باشد که نزدیک به یک بوده و بیانگر کفایت تعداد گروه نمونه برای انجام تحلیل عاملی می‌باشد. آزمون برقراری شرط کرویت بارتلت (۰/۰۰۱) و $\chi^2 = 39982.72$ نیز معنی دار بوده و بیانگر برقراری این شرط برای استفاده از روش تحلیل عاملی است.

انجام روش تحلیل عاملی با روش استخراج تحلیل مؤلفه اصلی^۱ و با مدل چرخش واریماکس^۲ نوزده عامل با مقدار ارزش ویژه^۳ بالاتر از یک را مشخص کرد که ۶۷/۲۷ درصد از واریانس عوامل را

^۱ . Principal Component Analysis

^۲ . Varimax

^۳ . Eigenvalues

تیین کرده بود. برای تعیین تعداد عامل ها از روش اسکرى پلات استفاده شد که شکل ۱-۴ آمده است.

شکل ۱-۴. اسکری پلات برای تعیین تعداد عامل‌های پرسشنامه

براساس اسکری پلات شکل ۱-۴ می‌توان چهار عامل برای استخراج عوامل اساسی پرسشنامه الف دینداری مشخص کرد چون از عامل چهارم به بعد خط منحنی نمودار به صورت مستقیم در آمده و نوسان ندارد. این چهار عامل با هم دارای ارزش ویژه ۵۴/۱۲ است که ۴۷/۹۹ درصد از کل واریانس آزمون را تبیین می‌کند. با تعیین این ملاک و استخراج چهار عامل پس از چرخش واریماکس سؤالاتی که دارای بار عاملی بالاتر از ۰/۳۰ بوده‌اند برای هر یک از عوامل انتخاب و در جدول ۱۶-۴ آمده است.

جدول ۱۶-۴. جدول خلاصه نتایج تحلیل عوامل پرسشنامه دینداری فرم الف براساس مؤلفه‌های

اصلی با چرخش واریماکس

| ردیف | سؤال | عامل اول | سؤال | عامل دوم | سؤال | عامل سوم | سؤال | عامل چهارم |
|------|------|----------|------|----------|------|----------|------|------------|
| ۱ | 9 | 0/72 | 59 | 0/71 | 78 | 0/69 | 60 | 0/59 |
| ۲ | 29 | -0/72 | 37 | 0/69 | 77 | 0/61 | 57 | 0/54 |
| ۳ | 1 | 0/71 | q87 | 0/69 | 95 | 0/60 | 99 | 0/49 |
| ۴ | 38 | 0/69 | 104 | 0/68 | 65 | 0/59 | 103 | 0/43 |
| ۵ | 3 | 0/68 | 113 | 0/67 | 79 | 0/57 | 61 | 0/43 |
| ۶ | 45 | 0/67 | 73 | 0/67 | 17 | 0/56 | 105 | 0/42 |
| ۷ | 39 | 0/67 | 107 | 0/67 | 106 | 0/56 | 110 | 0/41 |
| ۸ | 27 | -0/67 | 43 | 0/67 | 97 | 0/53 | 72 | 0/39 |
| ۹ | 56 | 0/65 | 85 | 0/66 | 100 | 0/53 | 80 | 0/31 |
| ۱۰ | 13 | 0/64 | 54 | 0/66 | 108 | 0/52 | 91 | 0/59 |
| ۱۱ | 5 | 0/63 | 112 | 0/66 | 50 | 0/52 | | |
| ۱۲ | 46 | 0/63 | 90 | 0/65 | 81 | 0/52 | | |
| ۱۳ | 30 | 0/63 | 86 | 0/63 | 88 | 0/49 | | |
| ۱۴ | 44 | -0/63 | 109 | 0/62 | 75 | 0/49 | | |
| ۱۵ | 101 | -0/62 | 83 | 0/61 | 67 | 0/48 | | |

| | | | | | | | | |
|--|--|------|-----|-------|----|-------|----|----|
| | | 0/47 | 89 | 0/60 | 64 | 0/60 | 22 | ۱۶ |
| | | 0/45 | 69 | -0/60 | 53 | 0/59 | 15 | ۱۷ |
| | | 0/43 | 111 | 0/60 | 63 | 0/59 | 35 | ۱۸ |
| | | 0/40 | 55 | -0/59 | 49 | 0/59 | 12 | ۱۹ |
| | | 0/38 | 10 | -0/59 | 36 | 0/59 | 25 | ۲۰ |
| | | 0/37 | 51 | 0/59 | 58 | 0/59 | 16 | ۲۱ |
| | | 0/35 | 60 | 0/58 | 68 | -0/59 | 40 | ۲۲ |
| | | | | 0/58 | 96 | -0/57 | 4 | ۲۳ |
| | | | | 0/58 | 66 | -0/56 | 32 | ۲۴ |
| | | | | 0/57 | 21 | 0/55 | 26 | ۲۵ |
| | | | | 0/56 | 92 | 0/55 | 34 | ۲۶ |
| | | | | 0/56 | 71 | 0/54 | 41 | ۲۷ |
| | | | | 0/55 | 52 | -0/54 | 82 | ۲۸ |
| | | | | 0/54 | 84 | 0/54 | 20 | ۲۹ |
| | | | | 0/51 | 76 | 0/53 | 33 | ۳۰ |
| | | | | 0/50 | 93 | 0/53 | 6 | ۳۱ |
| | | | | -0/49 | 24 | 0/53 | 8 | ۳۲ |
| | | | | 0/48 | 70 | 0/51 | 74 | ۳۳ |

طبق جدول ۴-۱۶ در عامل اول ۴۲ سؤال دارای بار عاملی بالای ۰/۳ است. بررسی محتوای سؤالات در این عامل نشان می‌دهد که محور مشترک اکثر سؤالات نوع رابطه انسان با خدا را مورد اندازه‌گیری قرار می‌دهد. بنابراین عامل رابطه انسان با خداوند نامیده شد. عامل دوم ۳۹ سؤال را شامل می‌شود. بررسی محتوای سؤالات بیانگر آن است که محور مشترک بیشتر سؤالات رابطه مومن با دیگران و مومنین مورد اندازه‌گیری قرار گرفته است. بنابراین عامل رابطه انسان با دیگران نام‌گذاری شد، در عامل سوم ۲۲ سؤال بار عاملی بالاتر از ۰/۳ دارد، و بررسی محتوای سؤالات نشان می‌دهد محور بیشتر سؤالات در رابطه خود انسان و خویشتن وی است، بنابر این عامل سوم رابطه انسان با خویشتن نامیده شد. و نهایتاً عامل چهارم دارای ده سؤال است که بررسی محتوای سؤالات بیانگر آن است که بیشتر سؤالات رابطه انسان با جهان هستی را مورد سؤال قرار داده‌اند. پس این عامل نیز رابطه انسان با جهان هستی نامیده شد. از بین ۱۱۳ سؤال فرم الف فقط سؤال شماره ۲ پرسشنامه در هیچ عاملی بار نداشته است، این سؤال به صورت منفی بوده و طی آن مانع بودن شناخت خدا بوسیله پیشرفت علم مورد سؤال واقع شده است.

ب-۴) تحلیل عاملی سؤالات پرسشنامه ب

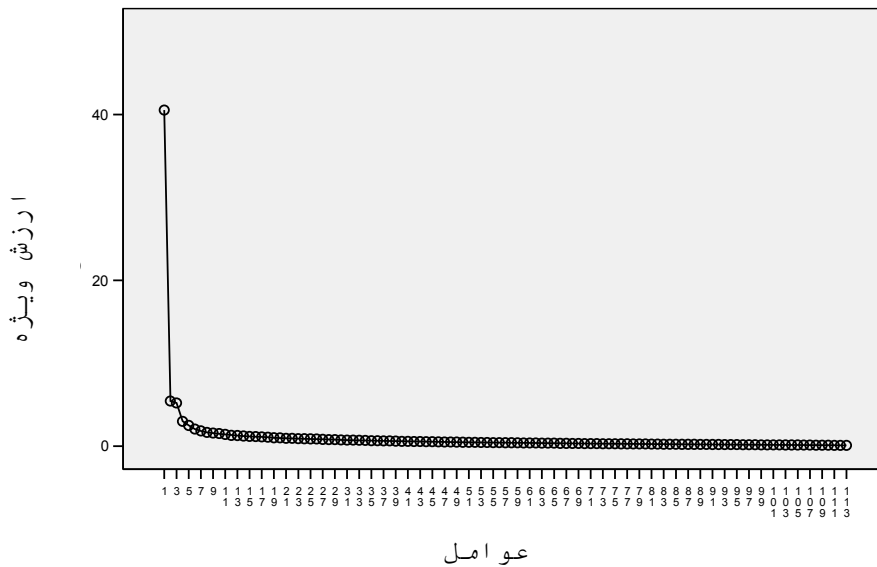
جدول ۴-۱۷. جدول خلاصه نتایج آزمون کفایت نمونه تحلیلی عامل

| | | |
|----------|-----------------|-----------------|
| مقدار | آزمون‌ها | |
| .95 | KMO | |
| 34342.30 | χ^2 | آزمون بارتلت |
| 6328 | درجه آزادی | |
| ۰/۰۰۰۱ | سطح معناداری | |

براساس جدول ۱۷-۴ مقدار **KMO** برابر است با ۰/۹۵ می‌باشد که نزدیک به یک بوده و بیانگر کفایت تعداد گروه نمونه برای انجام تحلیل عاملی می‌باشد. آزمون برقراری شرط کرویت بارتلت ($\chi^2 = 34342/30, p < 0/001$) نیز معنی‌دار بوده و بیانگر برقراری این شرط برای استفاده از روش تحلیل عاملی است.

انجام روش تحلیل عاملی با روش استخراج تحلیل مؤلفه اصلی و با مدل چرخش واریماکس بیست و دو عامل با مقدار ارزش ویژه بالاتر از یک را مشخص کرد که ۶۵/۹۹ درصد از واریانس آزمون را تبیین می‌کرد. برای تعیین تعداد عامل‌ها از روش اسکری پلات استفاده شد که در شکل ۲-۴ آمده است.

اسکری پلات



شکل ۲-۴. اسکری پلات برای تعیین تعداد عوامل پرسشنامه

براساس اسکری پلات شکل ۲-۴ می‌توان چهار عامل برای استخراج عوامل اساسی پرسشنامه ب دینداری مشخص کرد چون از عامل چهارم به بعد خط منحنی نمودار به صورت مستقیم در آمده و نوسان ندارد. این چهار عامل با هم دارای ارزش ویژه ۴۹,۰۵ است که کلاً ۴۳/۴۳ درصد از واریانس آزمون را تبیین می‌کند. با تعیین این ملاک و استخراج چهار عامل پس از چرخش واریماکس سؤالاتی که دارای بار عاملی بالاتر از ۰/۳۰ بوده‌اند انتخاب و در جدول ۱۸-۴ آمده است.

جدول ۱۸-۴. جدول خلاصه نتایج تحلیل عوامل پرسشنامه دینداری فرم ب براساس مؤلفه‌های اصلی

با چرخش واریماکس

| ردیف | سؤال | عامل اول | سؤال | عامل دوم | سؤال | عامل سوم | سؤال | عامل چهارم |
|------|------|----------|------|----------|------|----------|------|------------|
| ۱ | 18 | .75 | 42 | -.73 | 88 | .66 | 38 | .51 |
| ۲ | 84 | .73 | 94 | -.72 | 62 | .65 | 112 | .48 |
| ۳ | 3 | .73 | 9 | -.70 | 74 | .55 | 110 | .48 |
| ۴ | 111 | .72 | 19 | -.68 | 81 | .53 | 29 | .45 |
| ۵ | 17 | .71 | 37 | .65 | 95 | .52 | 78 | .45 |
| ۶ | 47 | -.71 | 21 | -.64 | 89 | .52 | 92 | .45 |
| ۷ | 26 | .69 | 33 | -.63 | 72 | .50 | 107 | .44 |
| ۸ | 83 | .66 | 102 | .62 | 73 | .48 | 82 | .42 |
| ۹ | 35 | .65 | 68 | .62 | 70 | .48 | 60 | .41 |
| ۱۰ | 109 | .64 | 104 | -.62 | 52 | .47 | 32 | .37 |
| ۱۱ | 43 | .62 | 23 | -.62 | 99 | .46 | 24 | .33 |
| ۱۲ | 54 | .61 | 2 | -.60 | 61 | .46 | | |
| ۱۳ | 4 | -.60 | 44 | -.59 | 65 | .46 | | |
| ۱۴ | 11 | .60 | 31 | .59 | 59 | .44 | | |
| ۱۵ | 45 | -.60 | 25 | -.59 | 55 | .43 | | |

| | | | | | | | | |
|--|--|-----|-----|------|-----|------|-----|----|
| | | .43 | 98 | .58 | 108 | .59 | 8 | ۱۶ |
| | | .42 | 79 | .58 | 57 | -.59 | 34 | ۱۷ |
| | | .42 | 100 | -.57 | 36 | .57 | 39 | ۱۸ |
| | | .42 | 103 | -.56 | 30 | .56 | 64 | ۱۹ |
| | | .41 | 113 | .56 | 87 | .55 | 1 | ۲۰ |
| | | .40 | 80 | -.55 | 40 | .55 | 66 | ۲۱ |
| | | .40 | 49 | .55 | 13 | .54 | 85 | ۲۲ |
| | | | | .54 | 10 | .54 | 5 | ۲۳ |
| | | | | .54 | 63 | .51 | 93 | ۲۴ |
| | | | | -.54 | 86 | .49 | 22 | ۲۵ |
| | | | | -.54 | 58 | -.48 | 27 | ۲۶ |
| | | | | .53 | 28 | .47 | 106 | ۲۷ |
| | | | | .52 | 75 | .47 | 20 | ۲۸ |
| | | | | .51 | 105 | -.46 | 76 | ۲۹ |
| | | | | .50 | 71 | .46 | 97 | ۳۰ |
| | | | | .50 | 77 | -.43 | 67 | ۳۱ |
| | | | | .49 | 96 | .42 | 69 | ۳۲ |
| | | | | .48 | 50 | .41 | 90 | ۳۳ |

| | | | | | | | | |
|--|--|--|--|------|----|------|----|----|
| | | | | .46 | 15 | .40 | 46 | ۳۴ |
| | | | | -.44 | 14 | .40 | 41 | ۳۵ |
| | | | | -.43 | 12 | -.30 | 6 | ۳۶ |
| | | | | .41 | 51 | | | ۳۷ |
| | | | | .41 | 56 | | | ۳۸ |
| | | | | -.34 | 16 | | | ۳۹ |
| | | | | .33 | 7 | | | ۴۰ |
| | | | | .30 | 48 | | | ۴۱ |
| | | | | | | | | ۴۲ |
| | | | | | | | | ۴۳ |
| | | | | | | | | ۴۴ |

طبق جدول ۱۸-۴ در عامل اول ۳۶ سؤال دارای بار عاملی بالاتر از ۰/۳ است. بررسی محتوای سؤالات در این عامل نشان می‌دهد که محور مشترک اکثر سؤالات نوع رابطه انسان با خدا را مورد اندازه‌گیری قرار می‌دهد. بنابراین این عامل نیز همانند عامل اول فرم الف رابطه انسان با خداوند نامیده شد. عامل دوم ۴۱ سؤال را شامل می‌شود، بررسی محتوای سؤالات بیانگر آن است که محور مشترک بیشتر سؤالات رابطه مومن با دیگران و مومنین مورد اندازه‌گیری قرار گرفته است. بنابراین این عامل رابطه انسان با دیگران نام‌گذاری شد، در عامل سوم ۲۲ سؤال بار عاملی بالاتر از ۰/۳ دارد، و بررسی محتوای سؤالات نشان می‌دهد محور مشترک بیشتر سؤالات در رابطه خود انسان و خویشتن وی است بنابراین این عامل سوم رابطه انسان با خویشتن نامیده شد. و نهایتاً عامل چهارم دارای ۱۱ سؤال است. بررسی محتوای سؤالات بیانگر آن است که بیشتر سؤالات رابطه انسان با جهان هستی را مورد سؤال قرار داده‌اند. پس این عامل نیز رابطه انسان با جهان هستی نامیده شد. از بین ۱۱۳ سؤال فرم ب سؤالاتی شماره ۱۰۱،۹۱ و ۵۳ پرسشنامه در هیچ عاملی بار نداشته‌اند.

ب-۵) روائی سازه خرده‌مقیاس‌ها

برای سنجش تجانس سؤالات و نیز قابلیت جمع‌پذیری^۱ سؤالات مؤلفه‌های چهارگانه سنجش دینداری هر مؤلفه جداگانه تحلیل عاملی شده و ضریب روائی هر سؤال محاسبه شد. همچنین برای بررسی ثبات نتایج تحلیل عاملی، پس از انجام تحلیل عاملی در کل جامعه برحسب جنسیت و برحسب دانشگاه‌های عادی و مذهبی نیز تحلیل عاملی انجام شد که نتایج این تحلیل‌ها در جدول‌های مربوطه ارائه شده است. لازم به ذکر است که دانشگاه‌های الزهراء، تهران، شاهد، شهید بهشتی، صنعتی شریف، علامه طباطبایی، علم و صنعت، علوم پزشکی ایران و تهران، دانشگاه هنر و مؤسسه آموزش‌های جهاد دانشگاهی به عنوان دانشگاه‌های عادی و دانشگاه‌های امام صادق، امام حسین، مدرسه عالی شهید مطهری و طلبه‌های مؤسسه عالی آموزش علوم و معارف اسلامی به عنوان دانشگاه‌های مذهبی مدنظر قرار گرفتند.

¹ . additive

(۱) مقیاس شناخت دینی

جدول ۱۹-۴. جدول خلاصه نتایج آزمون کفایت نمونه تحلیل عاملی

| دانشگاه های مذهبی | دانشگاه های عادی | زنان | مردان | کل گروه | آزمون‌ها | |
|-------------------------|---------------------|---------|---------|---------|------------------|-----------------|
| ۰/۸۴ | ۰/۸۸ | ۰/۸۷ | ۰/۸۹ | ۰/۸۹ | K.M.O. | |
| ۱۱۳۸ | ۵۸۳۷/۸۱ | ۳۶۲۵/۳۵ | ۳۵۵۸/۰۹ | ۷۱۲۴/۴۲ | χ^2 | آزمون بارتلت |
| ۷۸ | ۷۸ | ۷۸ | ۷۸ | ۷۸ | درجه آزادی | |
| ۰/۰۰۰۱ | ۰/۰۰۰۱ | ۰/۰۰۰۱ | ۰/۰۰۰۱ | ۰/۰۰۰۱ | سطح معنادار ی | |

بر اساس جدول جدول ۱۹-۴ مقدار از **KMO** ۰/۸۴ تا ۰/۹۶ در نوسان است و نزدیک به یک بوده و بیانگر کفایت تعداد گروه نمونه برای انجام تحلیل عاملی می‌باشد. آزمون برقراری شرط کرویت بارتلت نیز معنی‌دار بوده و بیانگر صفر نبودن ماتریس همبستگی داده‌ها و برقراری این شرط برای استفاده از روش تحلیل عاملی است.

روش تحلیل عاملی با روش استخراج تحلیل مؤلفه اصلی و با مدل چرخش آبلیمین^۱ انجام گرفت. از این چرخش هنگامی استفاده می‌گردد که پژوهشگر دارای این فرض است که سؤالات با هم همبسته هستند. سؤال‌ها در یک عامل با مقدار ارزش ویژه بالاتر از یک که ۳۵/۰۳ درصد از واریانس سؤالات را تبیین می‌کند، مشخص شد که نتایج بار عاملی سؤالات در کل گروه نمونه و برحسب جنسیت و نیز نوع

^۱. Oblimin

دانشگاه در جدول آمده است.

جدول ۲۰-۴. جدول خلاصه نتایج تحلیل عاملی مقیاس شناخت دینی براساس مؤلفه‌های اصلی با

چرخش آبلیمین

| دانشگاه‌های مذهبی | | دانشگاه‌های عادی | | زنان | | مردان | | کل گروه | | |
|-------------------|------|------------------|------|----------|------|----------|------|----------|------|------|
| بارعاملی | سؤال | بارعاملی | سؤال | بارعاملی | سؤال | بارعاملی | سؤال | بارعاملی | سؤال | ردیف |
| 0/69 | 30 | 0/65 | 39 | 0/64 | 39 | 0/68 | 39 | 0/66 | 39 | ۴۴ |
| 0/68 | 45 | 0/62 | 44 | 0/61 | 35 | 0/66 | 44 | 0/62 | 44 | ۴۵ |
| 0/65 | 39 | 0/61 | 41 | 0/60 | 41 | 0/65 | 30 | 0/62 | 30 | ۴۶ |
| 0/64 | 3 | 0/61 | 35 | 0/59 | 44 | 0/63 | 45 | 0/61 | 35 | ۴۷ |
| 0/63 | 25 | 0/60 | 30 | 0/58 | 3 | 0/62 | 35 | 0/60 | 41 | ۴۸ |
| 0/60 | 13 | 0/56 | 3 | 0/58 | 30 | 0/61 | 41 | 0/57 | 3 | ۴۹ |
| 0/57 | 44 | 0/55 | 45 | 0/52 | 45 | 0/61 | 25 | 0/57 | 45 | ۵۰ |
| 0/57 | 35 | 0/54 | 25 | 0/51 | 2 | 0/56 | 3 | 0/55 | 25 | ۵۱ |
| 0/57 | 92 | 0/51 | 2 | 0/50 | 25 | 0/52 | 13 | 0/50 | 2 | ۵۲ |
| 0/47 | 41 | 0/47 | 13 | 0/47 | 13 | 0/51 | 2 | 0/50 | 13 | ۵۳ |
| 0/41 | 7 | 0/42 | 92 | 0/38 | 92 | 0/50 | 92 | 0/44 | 92 | ۵۴ |
| 0/34 | 2 | 0/35 | 7 | 0/32 | 7 | 0/42 | 7 | 0/37 | 7 | ۵۵ |
| 0/30 | 47 | | 47 | 0/30 | 47 | | 47 | | 47 | ۵۶ |

| | | | | | | | | | | |
|-------|--|-------|--|-------|--|-------|--|-----------|--|-----------------|
| 4/8 | | 4/4 | | 4/25 | | 4/9 | | 4/55 | | مقدار ارزش وین |
| 36/85 | | 33/81 | | 32/74 | | 37/73 | | 35/0 3 | | درصد واریانس |

(۲) مقیاس عواطف دینی

جدول ۲۱-۴. جدول خلاصه نتایج آزمون کفایت نمونه تحلیل عاملی

| دانشگاه های مذهبی | دانشگاه های عادی | زنان | مردان | کل گروه | آزمون‌ها | |
|-------------------------|---------------------|-------------|-------------|-------------|-----------------|-----------------|
| 0/84 | 0/87 | 0/87 | 0/87 | 0/88 | KMO | |
| 1504/7 7 | 6715/8 7 | 4399/7 8 | 3975/8 0 | 8279/4 4 | χ^2 | آزمون بارتلت |
| 190 | 190 | 190 | 190 | 190 | درجه آزادی | |
| ۰/۰۰۰۱ | ۰/۰۰۰۱ | ۰/۰۰۰۱ | ۰/۰۰۰۱ | ۰/۰۰۰۱ | سطح معناداری | |

براساس جدول ۲۱-۴ مقدار **KMO** از ۰/۸۴ تا ۰/۸۸ در نوسان است، که نزدیک به یک بوده و بیانگر کفایت تعداد گروه نمونه برای انجام تحلیل عاملی می باشد. آزمون برقراری شرط کرویت بارتلت نیز معنی‌دار بوده و بیانگر صفر نبودن ماتریس همبستگی داده‌ها و برقراری این شرط برای استفاده از

روش تحلیل عاملی است.

روش تحلیل عاملی با روش استخراج تحلیل مؤلفه اصلی و با مدل چرخش آبلیمین انجام گرفت. سؤال‌ها در یک عامل با مقدار ارزش ویژه بالاتر از یک که ۲۴/۴۶ درصد از واریانس سؤالات را تبیین می‌کند، مشخص شد. که نتایج بار عاملی سؤالات در کل گروه نمونه و بر حسب جنسیت و نیز نوع دانشگاه در جدول آمده است.

جدول ۲۲-۴. جدول خلاصه نتایج تحلیل عاملی مقیاس عواطف دینی براساس مؤلفه‌های اصلی با

چرخش آبلیمین

| دانشگاه های عادی | | دانشگاه های عادی | | زنان | | مردان | | کل گروه | | ردیف |
|------------------|------|------------------|------|----------|------|----------|------|----------|------|------|
| بارعاملی | سؤال | بارعاملی | سؤال | بارعاملی | سؤال | بارعاملی | سؤال | بارعاملی | سؤال | |
| 0/66 | 56 | 0/59 | 56 | 0/59 | 56 | 0/62 | 56 | 0/60 | 56 | 1 |
| 0/57 | 79 | 0/57 | 81 | 0/56 | 81 | 0/61 | 106 | 0/57 | 81 | 2 |
| 0/57 | 11 | 0/56 | 106 | 0/55 | 11 | 0/58 | 81 | 0/56 | 106 | 3 |
| 0/56 | 81 | 0/53 | 34 | 0/55 | 34 | 0/55 | 79 | 0/54 | 11 | 4 |
| 0/55 | 105 | 0/52 | 11 | 0/54 | 105 | 0/53 | 31 | 0/53 | 34 | 5 |
| 0/55 | 18 | 0/50 | 18 | 0/52 | 106 | 0/52 | 52 | 0/52 | 105 | 6 |
| 0/55 | 52 | 0/50 | 105 | 0/51 | 18 | 0/52 | 18 | 0/51 | 18 | 7 |
| 0/55 | 6 | 0/49 | 6 | 0/51 | 6 | 0/51 | 11 | 0/51 | 6 | 8 |
| 0/54 | 31 | 0/49 | 79 | 0/49 | 52 | 0/51 | 6 | 0/51 | 52 | 9 |
| 0/54 | 106 | 0/49 | 52 | 0/47 | 79 | 0/50 | 34 | 0/50 | 79 | 10 |
| 0/52 | 104 | 0/46 | 31 | 0/46 | 72 | 0/48 | 105 | 0/49 | 31 | 11 |
| -0/51 | 74 | 0/42 | 72 | 0/45 | 31 | 0/47 | 102 | 0/43 | 72 | 12 |
| 0/46 | 72 | 0/38 | 102 | 0/40 | 57 | -0/41 | 74 | -0/40 | 74 | 13 |

| | | | | | | | | | | |
|-------|-----|-------|-----|-------|-----|-------|-----|-------|-----|-----------------|
| 0/46 | 34 | -0/37 | 74 | -0/40 | 74 | 0/40 | 72 | 0/39 | 102 | 14 |
| 0/41 | 57 | 0/37 | 50 | 0/39 | 50 | 0/37 | 104 | 0/37 | 50 | 15 |
| 0/41 | 53 | 0/35 | 57 | 0/32 | 102 | 0/35 | 50 | 0/37 | 57 | 16 |
| 0/38 | 102 | | 104 | | 104 | 0/32 | 53 | 0/31 | 104 | 17 |
| 0/38 | 50 | | 53 | | 53 | 0/32 | 57 | | 53 | 18 |
| | 61 | | 91 | | 91 | | 91 | | 91 | 19 |
| | 91 | | 61 | | 61 | | 61 | | 61 | 20 |
| 5/59 | | 4/6 | | 4/8 | | 5/1 | | 4/9 | | مقدار ارزش ویژه |
| 36/85 | | 33/81 | | 23/76 | | 25/39 | | 24/46 | | درصد واریانس |

جدول ۲۳-۴. جدول خلاصه نتایج آزمون کفایت نمونه تحلیل عاملی

| آزمون‌ها | کل گروه | مردان | زنان | دانشگاه‌ها ی عادی | دانشگاه‌ها ی مذهبی |
|-----------------|-----------------|----------|---------|----------------------|-----------------------|
| KMO | 0/94 | 0/93 | 0/93 | 0/93 | 0/90 |
| آزمون بارتلت | χ^2 | 17503/90 | 8683/31 | 9125/85 | 14480/99 |
| | درجه آزادی | 300 | 300 | 300 | 300 |
| | سطح معناداری | ۰/۰۰۰۱ | ۰/۰۰۰۱ | ۰/۰۰۰۱ | ۰/۰۰۰۱ |

بر اساس جدول جدول ۲۳-۴ مقدار **KMO** از ۰/۹۰ تا ۰/۹۴ در نوسان می باشد که نزدیک به یک بوده و بیانگر کفایت تعداد گروه نمونه برای انجام تحلیل عاملی می باشد. آزمون برقراری شرط کرویت بارتلت نیز معنی دار بوده و بیانگر صفر نبودن ماتریس همبستگی داده‌ها و برقراری این شرط برای استفاده از روش تحلیل عاملی است.

روش تحلیل عاملی با روش استخراج تحلیل مؤلفه اصلی و با مدل چرخش آبلیمین انجام گرفت. سؤال‌ها در یک عامل با مقدار ارزش ویژه بالاتر از یک که ۳۲/۷۹ درصد از واریانس سؤالات را تبیین می‌کند، مشخص شد، که نتایج بار عاملی سؤالات در کل گروه نمونه و برحسب جنسیت و نیز نوع دانشگاه در جدول آمده است.

جدول ۲۴-۴. جدول خلاصه نتایج تحلیل عاملی مقیاس باور دینی براساس مؤلفه‌های اصلی با

چرخش آبلیمین

| دانشگاه‌های عادی | | دانشگاه‌های عادی | | زنان | | مردان | | کل گروه | | ردیف |
|------------------|----------|------------------|----------|------|----------|-------|----------|---------|----------|------|
| سؤال | بارعاملی | سؤال | بارعاملی | سؤال | بارعاملی | سؤال | بارعاملی | سؤال | بارعاملی | |
| 0/70 | 29 | 0/64 | 27 | 065 | 29 | 0/65 | 46 | 0/64 | 27 | 1 |
| 0/69 | 36 | 0/62 | 40 | 065 | 27 | 0/65 | 5 | 0/63 | 40 | 2 |
| 0/66 | 24 | 0/62 | 5 | 064 | 40 | 0/64 | 27 | 0/62 | 29 | 3 |
| 0/66 | 101 | 0/61 | 29 | 060 | 5 | 0/63 | 20 | 0/62 | 5 | 4 |
| 0/64 | 27 | 0/61 | 46 | 0/59 | 46 | 0/61 | 40 | 0/62 | 46 | 5 |
| 0/63 | 46 | 0/58 | 22 | 0/59 | 19 | 0/59 | 29 | 0/58 | 19 | 6 |
| 0/63 | 112 | 0/58 | 19 | 0/58 | 101 | 0/59 | 1 | 0/58 | 101 | 7 |
| 0/61 | 40 | 0/57 | 1 | 0/58 | 22 | 0/59 | 15 | 0/58 | 1 | 8 |
| 0/59 | 1 | 0/57 | 4 | 0/57 | 1 | 0/59 | 101 | 0/58 | 22 | 9 |
| 0/58 | 15 | 0/57 | 28 | 0/57 | 28 | 0/58 | 32 | 0/58 | 28 | 10 |
| 0/57 | 28 | 0/56 | 101 | 0/56 | 4 | 0/58 | 36 | 0/57 | 20 | 11 |
| 0/56 | 20 | 0/56 | 20 | 0/56 | 26 | 0/58 | 28 | 0/56 | 4 | 12 |
| 0/56 | 32 | 0/55 | 26 | 0/52 | 36 | 0/58 | 22 | 0/56 | 26 | 13 |
| 0/55 | 9 | 0/53 | 15 | 0/51 | 20 | 0/58 | 19 | 0/55 | 36 | 14 |
| 0/54 | 26 | 0/53 | 48 | 0/51 | 15 | 058 | 48 | 0/55 | 15 | 15 |
| 0/53 | 19 | 0/53 | 32 | 0/51 | 48 | 0/57 | 4 | 0/54 | 32 | 16 |
| 0/52 | 5 | 0/52 | 36 | 0/50 | 32 | 0/57 | 16 | 0/54 | 48 | 17 |
| 0/52 | 33 | 0/50 | 9 | 050 | 9 | 0/564 | 26 | 0/51 | 9 | 18 |

| | | | | | | | | | | |
|-------|----|-------|-----|-------|-----|-------|-----|-------|-----|--------------------|
| 0/51 | 38 | 0/47 | 16 | 0/48 | 38 | 0/531 | 9 | 0/49 | 16 | 19 |
| 0/51 | 37 | 0/47 | 38 | 0/44 | 33 | 0/497 | 38 | 0/49 | 38 | 20 |
| 0/50 | 22 | 0/42 | 33 | 0/43 | 16 | 0/47 | 37 | 0/44 | 33 | 21 |
| 0/49 | 48 | 0/41 | 63 | 0/42 | 24 | 0/47 | 112 | 0/42 | 24 | 22 |
| 0/48 | 16 | 0/38 | 24 | 0/39 | 63 | 0/45 | 33 | 0/42 | 63 | 23 |
| 0/45 | 4 | 0/37 | 37 | 0/34 | 112 | 0/44 | 63 | 0/40 | 112 | 24 |
| 0/40 | 63 | 0/37 | 112 | 0/34 | 37 | 0/42 | 24 | 0/40 | 37 | 25 |
| 8/8 | | 7/8 | | 7/8 | | 8/7 | | 8/9 | | مقدار ارزش ویژه |
| 35/37 | | 31/44 | | 31/18 | | 34/78 | | 32/79 | | درصد واریانس |

۴) مقیاس وظایف دینی

جدول ۲۵-۴. جدول خلاصه نتایج آزمون کفایت نمونه تحلیل عاملی

| دانشگاه‌ها ی مذهبی | دانشگاه‌های عادی | زنان | مردان | کل گروه | آزمون‌ها | |
|-----------------------|---------------------|--------------|----------|----------|---------------|-----------------|
| 0/90 | 0/94 | 0/93 | 0/94 | 95۰/ | KMO | |
| 7229 | 29688/92 | 18262/3 5 | 18985/43 | 35747/70 | χ^2 | آزمون بارتلت |
| 1485 | 1485 | 1485 | 1485 | 1485 | درجه آزادی | |
| ۰/۰۰۰۱ | ۰/۰۰۰۱ | ۰/۰۰۰۱ | ۰/۰۰۰۱ | ۰/۰۰۰۱ | سطح معناداری. | |

بر اساس جدول ۲۵-۴ مقدار **KMO** از ۰/۹۰ تا ۰/۹۵ می‌باشد که نزدیک به یک بوده و بیانگر کفایت تعداد گروه نمونه برای انجام تحلیل عاملی می‌باشد. آزمون برقراری شرط کرویت بارتلت نیز معنی‌دار بوده و بیانگر صفر نبودن ماتریس همبستگی داده‌ها و برقراری این شرط برای استفاده از روش تحلیل عاملی است.

روش تحلیل عاملی با روش استخراج تحلیل مؤلفه اصلی و با مدل چرخش آبلیمین انجام گرفت. سؤال‌ها در یک عامل با مقدار ارزش ویژه بالاتر از یک که ۲۹/۶۸ درصد از واریانس سؤالات را تبیین می‌کند، مشخص شد که نتایج بار عاملی سؤالات در کل گروه نمونه و برحسب جنسیت و نیز نوع دانشگاه در جدول آمده است.

جدول ۲۶-۴. جدول خلاصه نتایج تحلیل عاملی مقیاس وظایف دینی براساس با مؤلفه‌های اصلی با

چرخش آبلیمین

| زنان | | | | مردان | | | | کل گروه | | | | ردیف |
|-------------|------|-------------|------|-------------|------|-------------|------|-------------|------|-------------|------|------|
| عامل دوم | سؤال | عامل اول | سؤال | عامل دوم | سؤال | عامل اول | سؤال | عامل دوم | سؤال | عامل اول | سؤال | |
| 0/61 8 | 77 | 0/62 3 | 90 | 0/6 28 | 95 | 0/6 91 | 85 | 0/5 88 | 77 | 0/6 80 | 90 | 1 |
| 0/60 0 | 108 | 0/60 0 | 85 | 0/6 14 | 77 | 0/6 91 | 87 | 0/5 84 | 95 | 0/6 65 | 73 | 2 |
| 0/57 9 | 78 | 0/55 4 | 84 | 0/5 69 | 14 | 0/6 89 | 90 | 0/5 65 | 78 | 0/6 29 | 54 | 3 |
| 0/56 2 | 14 | 0/55 1 | 66 | 0/5 64 | 78 | 0/6 66 | 84 | 0/5 34 | 108 | 0/6 08 | 113 | 4 |
| 0/55 3 | 95 | 0/55 0 | 73 | 0/5 54 | 12 | 0/6 66 | 66 | 0/5 34 | 14 | 0/5 96 | 96 | 5 |
| 0/53 8 | 60 | 0/54 5 | 113 | 0/5 52 | 82 | 0/6 62 | 64 | 0/5 26 | 60 | 0/5 94 | 85 | 6 |
| 0/52 2 | 12 | 0/53 9 | 87 | 0/5 34 | 60 | 0/6 30 | 113 | 0/5 09 | 82 | 0/5 88 | 66 | 7 |
| 0/51 5 | 42 | 0/52 7 | 96 | 0/5 30 | 65 | 0/6 28 | 68 | 0/5 00 | 12 | 0/5 46 | 43 | 8 |
| 0/51 4 | 82 | 0/51 7 | 37 | 0/5 14 | 108 | 0/6 25 | 73 | 0/4 56 | 42 | 0/5 46 | 84 | 9 |
| 0/51 2 | 65 | 0/50 6 | 83 | 0/5 13 | 23 | 0/5 88 | 86 | 0/4 52 | 23 | 0/5 42 | 87 | 10 |
| 0/46 9 | 69 | 0/50 4 | 54 | 0/4 97 | 17 | 0/5 79 | 83 | 0/4 52 | 17 | 0/5 41 | 37 | 11 |

| | | | | | | | | | | | | |
|-----------|-----|----------------|-----|-----------|-----|-----------|-----|----------------|-----|----------------|-----|----|
| 0/46 7 | 23 | 0/48 8 | 109 | 0/4 78 | 42 | 0/5 72 | 37 | 0/4 49 | 65 | 0/5 40 | 71 | 12 |
| 0/45 3 | 17 | 0/48 7 | 86 | 0/4 37 | 10 | 0/5 71 | 43 | 0/4 25 | 10 | - 0/5 37 | 59 | 13 |
| 0/44 7 | 21 | 0/48 6 | 68 | 0/3 52 | 111 | 0/5 65 | 54 | 0/3 73 | 21 | 0/4 91 | 109 | 14 |
| 0/44 5 | 76 | 0/48 5 | 71 | 0/3 47 | 103 | 0/5 61 | 93 | - 0/3 54 | 80 | 0/4 64 | 88 | 15 |
| 0/42 5 | 93 | 0/47 9 | 70 | 0/3 40 | 51 | 0/5 60 | 88 | 0/3 47 | 67 | 0/4 64 | 86 | 16 |
| 0/39 5 | 10 | 0/47 4 | 43 | 0/3 13 | 99 | 0/5 55 | 71 | 0/3 44 | 51 | 0/4 63 | 64 | 17 |
| 0/39 5 | 98 | 0/45 3 | 88 | 0/3 11 | 67 | 0/5 53 | 107 | 0/3 38 | 111 | 0/4 58 | 83 | 18 |
| 0/38 0 | 97 | 0/45 3 | 75 | 0/3 02 | 55 | 0/5 50 | 109 | 0/3 31 | 76 | 0/4 53 | 75 | 19 |
| 0/37 2 | 67 | 0/44 7 | 107 | | 80 | 0/5 45 | 75 | 0/3 20 | 103 | 0/4 53 | 68 | 20 |
| 0/34 4 | 111 | 0/43 6 | 64 | | 110 | 0/5 44 | 70 | 0/3 13 | 99 | 0/4 35 | 70 | 21 |
| 0/33 9 | 55 | - 0/40 9 | 59 | | | 0/5 38 | 69 | 0/3 01 | 55 | 0/4 17 | 107 | 22 |
| 0/33 5 | 51 | 0/40 1 | 8 | | | 0/5 31 | 96 | | 110 | 0/3 70 | 89 | 23 |
| 0/32 2 | 103 | 0/39 9 | 89 | | | 0/5 22 | 58 | | | 0/3 61 | 93 | 24 |
| | 80 | 0/39 | 58 | | | 0/5 | 98 | | | 0/3 | 69 | 25 |

| | | | | | | | | | | | |
|-----------|-----|-----------|-----|-----------|----------------|-----|-----------|--|-----------|-----|--------------------|
| | | 4 | | | 21 | | | | 59 | | |
| | 99 | 0/37 3 | 100 | | 0/5 16 | 97 | | | 0/3 50 | 58 | 26 |
| | 110 | 0/36 2 | 94 | | 0/5 01 | 76 | | | 0/3 50 | 98 | 27 |
| | | | 62 | | 0/4 85 | 89 | | | 0/3 50 | 94 | 28 |
| | | | | | 0/4 73 | 21 | | | 0/3 41 | 100 | 29 |
| | | | | | 0/4 67 | 100 | | | 0/3 37 | 8 | 30 |
| | | | | | 0/4 51 | 8 | | | 0/3 34 | 97 | 31 |
| | | | | | 0/4 38 | 94 | | | | 62 | 32 |
| | | | | | - 0/4 28 | 59 | | | | | 33 |
| | | | | | | 62 | | | | | 34 |
| 4/2 | | 10/8 | | 3/5 | 14/ 4 | | 3/8 | | 12/ 4 | | مقدار ارزش ویژه |
| 27/3 8 | | | | 32/ 56 | | | 29/ 68 | | | | درصد واریانس |

ادامه جدول ۲۶-۴. جدول خلاصه نتایج تحلیل عاملی مقیاس وظایف دینی براساس مؤلفه‌های اصلی

با چرخش آبلیمین

| دانشگاه مذهبی | | | | دانشگاه عادی | | | | کل گروه | | | | ردیف |
|----------------|------|-----------|------|--------------|------|-----------|------|-----------|------|-----------|------|------|
| عامل دوم | سؤال | عامل اول | سؤال | عامل دوم | سؤال | عامل اول | سؤال | عامل دوم | سؤال | عامل اول | سؤال | |
| - 0/78 2 | 73 | 0/70 3 | 108 | 0/6 19 | 77 | 0/6 42 | 85 | 0/6 21 | 77 | 0/6 54 | 90 | 1 |
| - 0/68 6 | 54 | 0/67 6 | 95 | 0/5 67 | 95 | 0/6 40 | 90 | 0/5 84 | 95 | 0/6 47 | 85 | 2 |
| - 0/67 6 | 113 | 0/64 8 | 78 | 0/5 57 | 78 | 0/6 16 | 87 | 0/5 73 | 78 | 0/6 12 | 87 | 3 |
| - 0/67 2 | 90 | 0/63 5 | 68 | 0/5 51 | 14 | 0/6 05 | 84 | 0/5 73 | 108 | 0/6 08 | 84 | 4 |
| - 0/67 2 | 71 | 0/61 8 | 82 | 0/5 42 | 108 | 0/5 92 | 66 | 0/5 67 | 14 | 0/6 07 | 66 | 5 |
| - 0/65 9 | 66 | 0/61 5 | 17 | 0/5 37 | 60 | 0/5 68 | 113 | 0/5 42 | 60 | 0/5 88 | 113 | 6 |
| - 0/62 3 | 75 | 0/60 7 | 14 | 0/5 22 | 12 | 0/5 55 | 68 | 0/5 40 | 12 | 0/5 86 | 73 | 7 |
| 0/62 2 | 59 | 0/58 6 | 107 | 0/5 11 | 65 | 0/5 50 | 73 | 0/5 31 | 82 | 0/5 54 | 68 | 8 |

| | | | | | | | | | | | | |
|----------------|-----|-----------|----|-----------|-----|-----------|-----|-----------|-----|-----------|-----|----|
| - 0/61 8 | 85 | 0/57 6 | 77 | 0/5 06 | 82 | 0/5 38 | 86 | 0/5 27 | 65 | 0/5 50 | 64 | 9 |
| - 0/61 6 | 96 | 0/56 7 | 58 | 0/4 85 | 42 | 0/5 36 | 64 | 0/5 02 | 42 | 0/5 46 | 37 | 10 |
| - 0/60 2 | 64 | 0/56 6 | 12 | 0/4 72 | 23 | 0/5 32 | 37 | 0/4 91 | 23 | 0/5 37 | 83 | 11 |
| - 0/58 7 | 84 | 0/55 8 | 8 | 0/4 36 | 17 | 0/5 31 | 83 | 0/4 67 | 17 | 0/5 35 | 54 | 12 |
| - 0/57 1 | 43 | 0/55 7 | 23 | 0/4 36 | 21 | 0/5 17 | 96 | 0/4 63 | 21 | 0/5 35 | 86 | 13 |
| - 0/56 7 | 109 | 0/55 7 | 93 | 0/4 03 | 10 | 0/5 16 | 43 | 0/4 48 | 76 | 0/5 30 | 96 | 14 |
| - 0/56 3 | 83 | 0/55 5 | 98 | 0/3 60 | 67 | 0/5 14 | 54 | 0/4 05 | 10 | 0/5 25 | 43 | 15 |
| - 0/54 6 | 37 | 0/55 4 | 76 | 0/3 37 | 51 | 0/5 06 | 88 | 0/3 52 | 67 | 0/5 19 | 109 | 16 |
| - 0/53 4 | 69 | 0/55 3 | 21 | 0/3 28 | 111 | 0/5 05 | 109 | 0/3 44 | 111 | 0/5 17 | 71 | 17 |
| - 0/52 3 | 70 | 0/54 7 | 87 | 0/3 14 | 55 | 0/4 97 | 70 | 0/3 40 | 51 | 0/5 10 | 70 | 18 |
| - 0/49 | 88 | 0/53 | 65 | 0/3 | 103 | 0/4 | 107 | 0/3 | 103 | 0/5 | 88 | 19 |

| | | | | | | | | | | | | |
|----------------|----|-----------|-----|----|-----|-----------|-----|-----------|-----|----------------|-----|----|
| 2 | | 9 | | 01 | | 95 | | 39 | | 05 | | |
| - 0/41 1 | 62 | 0/53 2 | 103 | | 80 | 0/4 89 | 71 | 0/3 23 | 55 | 0/4 98 | 75 | 20 |
| - 0/40 7 | 89 | 0/53 0 | 60 | | 99 | 0/4 79 | 75 | | 99 | 0/4 96 | 107 | 21 |
| | | 0/50 6 | 97 | | 110 | 0/4 76 | 93 | | 80 | 0/4 83 | 93 | 22 |
| | | 0/50 3 | 86 | | | 0/4 59 | 69 | | 110 | 0/4 71 | 69 | 23 |
| | | 0/48 2 | 42 | | | 0/4 55 | 97 | | | 0/4 52 | 58 | 24 |
| | | 0/44 4 | 100 | | | 0/4 46 | 76 | | | 0/4 47 | 98 | 25 |
| | | 0/43 7 | 10 | | | 0/4 45 | 58 | | | 0/4 38 | 97 | 26 |
| | | 0/39 2 | 111 | | | 0/4 42 | 98 | | | 0/4 36 | 89 | 27 |
| | | 0/36 3 | 94 | | | 0/4 39 | 89 | | | - 0/4 25 | 59 | 28 |
| | | 0/36 2 | 99 | | | 0/4 17 | 8 | | | 0/4 23 | 8 | 29 |
| | | 0/35 8 | 55 | | | 0/4 08 | 100 | | | 0/4 12 | 100 | 30 |
| | | 0/30 4 | 51 | | | 0/3 95 | 94 | | | 0/3 96 | 94 | 31 |
| | | | 67 | | | - 0/3 | 59 | | | | 62 | 32 |

| | | | | | | | | | | | | |
|-----------|--|------|-----|-----------|----|----------|----|--|-----------|--|----------|--------------------|
| | | | | | 89 | | | | | | | |
| | | | 110 | | | | 62 | | | | 33 | |
| | | | 80 | | | | | | | | 34 | |
| | | | | | | | | | | | 35 | |
| 4/5 | | 15/2 | | 3/8 | | 11/ 8 | | | 3/8 | | 12/ 4 | مقدار ارزش ویژه |
| 35/7 3 | | | | 28/ 47 | | | | | 29/ 68 | | | درصد واریانس |

ب-۶ پرسشنامه فرم ب

۱) مقیاس شناخت دینی

برای سنجش تجانس و قابلیت جمع‌پذیری سؤالات مؤلفه‌های چهار گانه سنجش دینداری در پرسشنامه فرم ب نیز سؤالات هر مؤلفه جداگانه تحلیل عاملی شده و ضریب روائی هر سؤال محاسبه شد. همچنین برای بررسی ثابت نتایج تحلیل عاملی، پس از انجام تحلیل عاملی در کل جامعه برحسب جنسیت و نیز بر حسب دانشگاه‌های عادی و مذهبی نیز تحلیل عاملی شد که نتایج این تحلیل‌ها در جداول منعکس می‌باشد.

جدول ۲۷-۴. جدول خلاصه نتایج آزمون کفایت نمونه تحلیلی عاملی

| آزمون‌ها | کل گروه | مردان | زنان | دانشگاه‌ها ی عادی | دانشگاه‌ها ی مذهبی |
|-----------------|-----------------|--------|--------|----------------------|-----------------------|
| KMO | 90۰/ | 88۰/ | 86۰/ | 87۰/ | 83۰/ |
| آزمون بارتلت | χ^2 | 3534/ | 2870/ | 4702/0 5 | 828/74 |
| | درجه آزادی | 69 | 52 | 9 | 78 |
| | سطح معناداری | ۰/۰۰۰۱ | ۰/۰۰۰۱ | ۰/۰۰۰۱ | ۰/۰۰۰۱ |

بر اساس جدول ۲۷-۴ مقدار **KMO** از ۰/۸۳ تا ۰/۹۰ در نوسان می‌باشد که نزدیک به یک بوده و

بیانگر کفایت تعداد گروه نمونه برای انجام تحلیل عاملی است. آزمون برقراری شرط کرویت بارتلت نیز معنی دار بوده و بیانگر صفر نبودن ماتریس همبستگی داده‌ها و برقراری این شرط برای استفاده از روش تحلیل عاملی است.

روش تحلیل عاملی با روش استخراج تحلیل مؤلفه اصلی و با مدل چرخش آبلیمین انجام گرفت. سؤال‌ها در یک عامل با مقدار ارزش ویژه بالاتر از یک که ۳۸ درصد از واریانس سؤالات را تبیین می‌کند، مشخص شد. که نتایج بار عاملی سؤالات در کل گروه نمونه و بر حسب جنسیت و نیز نوع دانشگاه در جدول آمده است.

جدول ۲۸-۴. جدول خلاصه نتایج تحلیل عاملی مقیاس شناخت دینی براساس مؤلفه‌های اصلی با

چرخش آبلیمین

| دانشگاه های مذهبی | | دانشگاه های عادی | | زنان | | مردان | | کل گروه | | ردیف |
|-------------------|------|------------------|------|----------|------|----------|------|----------|------|------|
| بارعاملی | سؤال | بارعاملی | سؤال | بارعاملی | سؤال | بارعاملی | سؤال | بارعاملی | سؤال | |
| 0/765 | 9 | 0/657 | 13 | 0/627 | 13 | 0/676 | 13 | 0/760 | 13 | 1 |
| 0/694 | 21 | 0/600 | 26 | 0/601 | 45 | 0/648 | 2 | 0/755 | 37 | 2 |
| 0/667 | 2 | 0/585 | 2 | 0/567 | 26 | 0/613 | 26 | 0/720 | 9 | 3 |
| 0/645 | 16 | 0/572 | 45 | 0/562 | 9 | 0/598 | 37 | 0/640 | 2 | 4 |
| 0/640 | 45 | 0/559 | 11 | 0/555 | 2 | 0/589 | 21 | 0/603 | 45 | 5 |
| 0/589 | 13 | 0/535 | 5 | 0/550 | 5 | 0/573 | 9 | 0/596 | 39 | 6 |
| 0/576 | 39 | 0/532 | 9 | 0/540 | 11 | 0/568 | 45 | 0/596 | 11 | 7 |
| 0/489 | 6 | 0/523 | 21 | 0/533 | 39 | 0/568 | 11 | 0/58 | 21 | 8 |

| | | | | | | | | | | |
|-------|----|-------|----|-------|----|-------|----|-------|----|-----------------------|
| | | | | | | | 7 | | | |
| 0/488 | 5 | 0/515 | 37 | 0/518 | 21 | 0/522 | 5 | 0/536 | 26 | 9 |
| 0/486 | 37 | 0/495 | 39 | 0/459 | 6 | 0/482 | 39 | 0/525 | 5 | 10 |
| 0/470 | 26 | 0/457 | 6 | 0/455 | 37 | 0/470 | 6 | 0/456 | 16 | 11 |
| 0/460 | 11 | 0/356 | 16 | 0/430 | 16 | 0/360 | 16 | | 6 | 12 |
| | 24 | | 24 | | 24 | | 24 | | 24 | 13 |
| 4/8 | | 4/16 | | 4/16 | | 4/4 | | 4/9 | | مقدار ۱۴۱ ارز ویژه |
| 36/92 | | 32 | | 32 | | 34/26 | | 38 | | درصد واریانس |

۲) مقیاس عواطف دینی

جدول ۲۹-۴. جدول خلاصه نتایج آزمون کفایت نمونه تحلیل عاملی

| دانشگاهها ی مذهبی | دانشگاهها ی عادی | زنان | مردان | کل گروه | آزمون ها |
|----------------------|---------------------|------|-------|---------|----------|
| 84۰/ | 89۰/ | 87۰/ | 90۰/ | 94۰/ | KMO |

| | | | | | | |
|--------------|--------------|--------------|--------------|--------------|------------------|-----------------|
| 1262/5 87 | 6565/4 24 | 3837/3 82 | 4207/2 13 | 5725/ 005 | χ^2 | آزمون بارتلت |
| 190 | 190 | 190 | 190 | 190 | درجه آزادی | |
| 1۰/۰۰۰ | 1۰/۰۰۰ | ۰/۰۰۰۱ | 1۰/۰۰۰ | 1۰/۰۰۰ | سطح معناداری. | |

بر اساس جدول ۲۹-۴ مقدار **KMO** از ۰/۸۴ تا ۰/۹ در نوسان است که نزدیک به یک بوده و بیانگر کفایت تعداد گروه نمونه برای انجام تحلیل عاملی می‌باشد. آزمون برقراری شرط کرویت بارتلت نیز معنی دار بوده و بیانگر صفر نبودن ماتریس همبستگی داده‌ها و برقراری این شرط برای استفاده از روش تحلیل عاملی است.

روش تحلیل عاملی با روش استخراج تحلیل مؤلفه‌های اصلی و با مدل چرخش آبلیمین انجام گرفت. سؤال‌ها در یک عامل با مقدار ارزش ویژه بالاتر از یک که ۳۵ درصد از واریانس سؤالات را تبیین می‌کند، مشخص شد. که نتایج بار عاملی سؤالات در کل گروه نمونه و بر حسب جنسیت و نیز نوع دانشگاه در جدول آمده است.

جدول ۳۰-۴. جدول خاصه نتایج تحلیل عاملی مقیاس عواطف دینی براساس مؤلفه‌های اصلی با

چرخش آبلیمین

| دانشگاه‌های عادی | | دانشگاه‌های عادی | | زنان | | مردان | | کل گروه | | ردیف |
|------------------|----------|------------------|----------|------|----------|-------|----------|---------|----------|------|
| سؤال | بارعاملی | سؤال | بارعاملی | سؤال | بارعاملی | سؤال | بارعاملی | سؤال | بارعاملی | |
| 12 | 0/710 | 84 | 0/627 | 27 | 0/605 | 84 | 0/652 | 64 | 0/768 | 1 |
| 29 | 0/651 | 27 | 0/589 | 84 | 0/600 | 109 | 0/628 | 54 | 0/724 | 2 |

| | | | | | | | | | | |
|------------|-----|--------|-----|------------|-----|--------|-----|--------|-----|---------------|
| - 0/640 | 33 | 0/579 | 109 | 0/527 | 54 | 0/611 | 54 | 0/710 | 84 | 3 |
| 0/614 | 54 | 0/569 | 54 | 0/525 | 12 | 0/605 | 64 | 0/704 | 63 | 4 |
| 0/610 | 84 | 0/554 | 64 | 0/524 | 109 | 0/593 | 27 | 0/694 | 109 | 5 |
| 0/594 | 60 | 0/498 | 12 | 0/522 | 29 | 0/547 | 63 | -0/653 | 33 | 6 |
| 0/593 | 27 | 0/493 | 63 | 0/522 | 64 | 0/530 | 12 | 0/633 | 27 | 7 |
| 0/577 | 64 | 0/478 | 73 | - 0/491 | 33 | 0/519 | 73 | 0/622 | 97 | 8 |
| 0/570 | 22 | 0/465 | 97 | 0/452 | 63 | -0/488 | 33 | 0/587 | 73 | 9 |
| 0/554 | 73 | -0/458 | 33 | 0/452 | 112 | 0/484 | 97 | 0/574 | 51 | 10 |
| 0/536 | 56 | 0/454 | 48 | 0/447 | 73 | 0/467 | 51 | 0/549 | 56 | 11 |
| 0/505 | 109 | 0/439 | 51 | 0/441 | 48 | 0/465 | 48 | 0/538 | 86 | 12 |
| 0/503 | 63 | 0/434 | 112 | 0/440 | 22 | 0/454 | 112 | 0/534 | 12 | 13 |
| 0/499 | 104 | 0/412 | 29 | 0/428 | 97 | 0/424 | 22 | 0/491 | 104 | 14 |
| 0/473 | 112 | 0/406 | 22 | 0/412 | 56 | 0/420 | 56 | 0/469 | 48 | 15 |
| 0/410 | 48 | 0/391 | 56 | 0/396 | 51 | 0/394 | 60 | 0/416 | 22 | 16 |
| 0/359 | 97 | 0/361 | 60 | 0/392 | 60 | 0/373 | 29 | 0/364 | 60 | 17 |
| 0/348 | 86 | 0/314 | 104 | 0/338 | 104 | 0/361 | 104 | 0/356 | 112 | 18 |
| | 53 | | 86 | | 86 | 0/350 | 86 | 0/331 | 29 | 19 |
| | 51 | | 53 | | 53 | | 53 | | 53 | 20 |
| 6/3 | | 5 | | 5 | | 5/6 | | 7 | | مقدار ارزش |

| | | | | | | | | | |
|-------|--|-------|--|------|--|-------|--|----|-----------------|
| | | | | | | | | | ویژه |
| 31/45 | | 25/23 | | 25/1 | | 27/84 | | 35 | درصد واریانس |

۳) مقیاس باور دینی

جدول ۳۱-۴. جدول خلاصه نتایج آزمون کفایت نمونه تحلیل عاملی

| آزمون‌ها | کل گروه | مردان | زنان | دانشگاه‌های عادی | دانشگاه‌های مذهبی |
|-----------------|-----------------|--------|--------|------------------|-------------------|
| KMO | 96۰/ | 94۰/ | 94۰/ | 94۰/ | 89۰/ |
| آزمون بارتلت | χ^2 | 10431/ | 8347/ | 7542/ | 2507/ |
| | درجه آزادی | 51 | 03 | 95 | 103 |
| | سطح معناداری | 1۰/۰۰۰ | 1۰/۰۰۰ | ۰/۰۰۰۱ | 1۰/۰۰۰ |
| | | 300 | 300 | 300 | 300 |

بر اساس جدول ۳۱-۴ مقدار **KMO** از ۰/۸۹ تا ۰/۹ در نوسان است که نزدیک به یک بوده و بیانگر کفایت تعداد گروه نمونه برای انجام تحلیل عاملی می باشد. آزمون برقراری شرط کرویت بارتلت نیز معنی دار بوده و بیانگر صفر نبودن ماتریس همبستگی داده‌ها و برقراری این شرط برای استفاده از روش تحلیل عاملی است.

روش تحلیل عاملی با روش استخراج تحلیل مؤلفه‌های اصلی و با مدل چرخش آبلیمین انجام گرفت. سوال‌ها در یک عامل با مقدار ارزش ویژه بالاتر از یک که ۴۳/۹ درصد از واریانس سؤالات را تبیین می‌کند، مشخص شد. که نتایج بار عاملی سؤالات در کل گروه نمونه و بر حسب جنسیت و نیز نوع دانشگاه در جدول آمده است.

جدول ۳۲-۴. جدول خلاصه نتایج تحلیل عاملی مقیاس بارور دینی براساس مؤلفه‌های اصلی با

چرخش آبلیمین

| دانشگاه‌های عادی | | دانشگاه‌های عادی | | زنان | | مردان | | کل گروه | | ردیف |
|------------------|------|------------------|------|----------|------|----------|------|----------|------|------|
| بارعاملی | سؤال | بارعاملی | سؤال | بارعاملی | سؤال | بارعاملی | سؤال | بارعاملی | سؤال | |
| 0/824 | 30 | 0/688 | 36 | 0/687 | 36 | 0/716 | 47 | 0/774 | 18 | 1 |
| 0/763 | 25 | 0/683 | 47 | 0/667 | 34 | 0/714 | 18 | 0/768 | 85 | 2 |
| 0/762 | 67 | 0/676 | 34 | 0/654 | 47 | 0/701 | 36 | 0/739 | 10 | 3 |
| 0/728 | 34 | 0/665 | 18 | 0/627 | 8 | 0/698 | 34 | 0/738 | 8 | 4 |
| 0/723 | 42 | 0/629 | 8 | 0/625 | 44 | 0/655 | 67 | 0/738 | 47 | 5 |
| 0/713 | 36 | 0/613 | 14 | 0/609 | 4 | 0/655 | 30 | 0/729 | 17 | 6 |
| 0/709 | 44 | 0/602 | 30 | 0/604 | 18 | 0/641 | 8 | 0/725 | 36 | 7 |
| 0/679 | 17 | 0/601 | 4 | 0/601 | 14 | 0/621 | 17 | 0/705 | 23 | 8 |
| 0/677 | 47 | 0/594 | 44 | 0/600 | 23 | 0/613 | 14 | 0/705 | 34 | 9 |
| 0/646 | 8 | 0/582 | 3 | 0/599 | 30 | 0/598 | 85 | 0/704 | 44 | 10 |
| 0/638 | 1 | 0/577 | 23 | 0/581 | 3 | 0/598 | 44 | 0/698 | 30 | 11 |
| 0/619 | 32 | 0/574 | 67 | 0/574 | 42 | 0/596 | 4 | 0/696 | 1 | 12 |
| 0/607 | 3 | 0/573 | 17 | 0/573 | 1 | 0/581 | 3 | 0/687 | 96 | 13 |
| 0/589 | 85 | 0/552 | 1 | 0/564 | 25 | 0/581 | 23 | 0/676 | 14 | 14 |
| 0/571 | 28 | 0/544 | 85 | 0/551 | 17 | 0/568 | 1 | 0/667 | 67 | 15 |
| 0/563 | 23 | 0/543 | 32 | 0/547 | 32 | 0/567 | 32 | 0/666 | 42 | 16 |
| 0/556 | 18 | 0/522 | 42 | 0/535 | 67 | 0/554 | 28 | 0/662 | 28 | 17 |
| 0/546 | 4 | 0/515 | 25 | 0/520 | 85 | 0/540 | 25 | 0/602 | 3 | 18 |

| | | | | | | | | | | |
|-------|-----|-------|-----|-------|-----|-------|-----|-------|-----|-----------------------|
| 0/492 | 46 | 0/507 | 28 | 0/501 | 28 | 0/532 | 42 | 0/553 | 4 | 19 |
| 0/473 | 10 | 0/460 | 10 | 0/450 | 10 | 0/497 | 10 | 0/526 | 46 | 20 |
| 0/460 | 14 | 0/444 | 96 | 0/409 | 96 | 0/489 | 96 | 0/508 | 25 | 21 |
| 0/451 | 104 | 0/400 | 46 | 0/400 | 46 | 0/444 | 46 | 0/492 | 32 | 22 |
| 0/396 | 101 | 0/337 | 91 | 0/334 | 91 | 0/369 | 91 | 0/481 | 104 | 23 |
| 0/384 | 96 | 0/312 | 104 | 0/319 | 104 | 0/368 | 104 | 0/400 | 91 | 24 |
| 0/379 | 91 | | 101 | | 101 | | 101 | | 101 | 25 |
| 10 | | 8/2 | | 8/3 | | 9 | | 11 | | مقدار ارزش ويژه |
| 39/6 | | 32/79 | | 32/52 | | 35/83 | | 43/9 | | درصد واريانس |

۴) مقیاس وظایف دینی

جدول ۳۳-۴. جدول خلاصه نتایج آزمون کفایت نمونه تحلیل عاملی

| دانشگاه های مذهبی | دانشگاه های عادی | زنان | مردان | کل گروه | آزمون‌ها | |
|-------------------------|---------------------|--------|--------|---------|-----------------|-----------------|
| 83۰/ | 92۰/ | 90۰/ | 92۰/ | 95۰/ | KMO | |
| 5871/ | 24648/ | 14597/ | 16155/ | 20881/ | χ^2 | آزمون بارتلت |
| 92 | 77 | 89 | 91 | 15 | | |
| 1485 | 1485 | 1485 | 1485 | 1485 | درجه آزادی | |
| 1۰/۰۰۰ | 1۰/۰۰۰ | ۰/۰۰۰۱ | 1۰/۰۰۰ | 1۰/۰۰۰ | سطح معناداری | |

بر اساس جدول ۳۳-۴ مقدار **KMO** از ۰/۸۳ تا ۰/۹۵ در نوسان است که نزدیک به یک بوده و بیانگر کفایت تعداد گروه نمونه برای انجام تحلیل عاملی می باشد. آزمون برقراری شرط کرویت بارتلت نیز معنی دار بوده و بیانگر صفر نبودن ماتریس همبستگی داده‌ها و برقراری این شرط برای استفاده از روش تحلیل عاملی است.

روش تحلیل عاملی با روش استخراج تحلیل مؤلفه‌های اصلی و با مدل چرخش آبلیمین انجام گرفت. سؤال‌ها در یک عامل با مقدار ارزش ویژه بالاتر از یک که ۳۵/۲۴ درصد از واریانس سؤالات را تبیین می‌کند، مشخص شد. که نتایج بار عاملی سؤالات در کل گروه نمونه و بر حسب جنسیت و نیز نوع دانشگاه در جدول آمده است.

جدول ۳۴-۴. جدول خلاصه نتایج تحلیل عواملی مقیاس وظایف دینی براساس مؤلفه های اصلی با

چرخش آبلیمین

| دانشگاه مذهبی | | | | دانشگاه عادی | | | | کل گروه | | | | ردیف |
|---------------|------|----------|------|--------------|------|-----------|------|-----------|------|----------------|------|------|
| عامل دوم | سؤال | عامل اول | سؤال | عامل دوم | سؤال | عامل اول | سؤال | عامل دوم | سؤال | عامل اول | سؤال | |
| | | | | 0/57 7 | 68 | 0/57 0 | 38 | 0/64 3 | 74 | 0/75 5 | 106 | 1 |
| | | | | 0/54 9 | 50 | 0/56 9 | 66 | 0/54 2 | 62 | 0/75 2 | 105 | 2 |
| | | | | 0/54 4 | 87 | 0/56 3 | 110 | 0/53 3 | 88 | 0/73 8 | 52 | 3 |
| | | | | 0/49 4 | 108 | 0/56 3 | 43 | 0/53 1 | 81 | 0/72 5 | 75 | 4 |
| | | | | 0/48 9 | 98 | 0/56 2 | 52 | 0/49 0 | 65 | 0/70 6 | 93 | 5 |
| | | | | 0/48 2 | 57 | 0/56 2 | 27 | 0/48 7 | 72 | 0/68 9 | 50 | 6 |
| | | | | 0/45 1 | 75 | 0/55 9 | 111 | 0/46 6 | 79 | 0/67 8 | 20 | 7 |
| | | | | 0/42 5 | 61 | 0/55 4 | 83 | 0/46 5 | 59 | - 0/66 4 | 90 | 8 |

| | | | | | | | | | | | | |
|--|--|--|--|----------------|-----|----------------|-----|-----------|-----|----------------|-----|----|
| | | | | - 0/42 4 | 107 | - 0/54 3 | 76 | 0/41 2 | 55 | 0/66 3 | 100 | 9 |
| | | | | 0/41 1 | 20 | 0/54 1 | 58 | 0/39 4 | 80 | 0/65 6 | 99 | 10 |
| | | | | 0/40 7 | 70 | 0/53 4 | 35 | 0/37 5 | 113 | 0/65 0 | 43 | 11 |
| | | | | 0/38 6 | 71 | 0/52 1 | 40 | 0/35 4 | 110 | 0/64 9 | 71 | 12 |
| | | | | 0/37 9 | 31 | 0/50 6 | 69 | 0/34 8 | 95 | 0/64 6 | 68 | 13 |
| | | | | 0/35 9 | 99 | 0/50 3 | 41 | 0/34 0 | 92 | 0/64 6 | 69 | 14 |
| | | | | | 95 | 0/48 7 | 100 | 0/32 9 | 103 | 0/64 2 | 108 | 15 |
| | | | | | 94 | 0/45 6 | 79 | 0/32 9 | 78 | - 0/63 9 | 76 | 16 |
| | | | | | 72 | 0/45 0 | 19 | 0/32 6 | 82 | 0/63 8 | 15 | 17 |
| | | | | | | 0/44 6 | 105 | | 107 | 0/63 2 | 58 | 18 |
| | | | | | | 0/44 | 74 | | | 0/63 | 87 | 19 |

| | | | | | | | | | | | | |
|--|--|--|--|--|----------------|-----|--|--|--|-----------|-----|----|
| | | | | | 4 | | | | | 1 | | |
| | | | | | 0/43 3 | 93 | | | | 0/62 3 | 83 | 20 |
| | | | | | - 0/43 0 | 90 | | | | 0/62 0 | 61 | 21 |
| | | | | | 0/42 1 | 81 | | | | 0/61 9 | 19 | 22 |
| | | | | | 0/41 7 | 59 | | | | 0/61 7 | 35 | 23 |
| | | | | | 0/41 1 | 89 | | | | 0/61 1 | 89 | 24 |
| | | | | | 0/40 9 | 15 | | | | 0/61 0 | 111 | 25 |
| | | | | | 0/39 5 | 106 | | | | 0/58 5 | 27 | 26 |
| | | | | | 0/38 1 | 65 | | | | 0/57 7 | 40 | 27 |
| | | | | | 0/37 9 | 62 | | | | 0/57 1 | 49 | 28 |
| | | | | | 0/37 2 | 113 | | | | 0/57 0 | 7 | 29 |

| | | | | | | | | | | | |
|--|--|--|--|------|-----------|-----|-----------|--|-----------|----|-----------------|
| | | | | | 0/36 6 | 92 | | | 0/56 7 | 57 | 30 |
| | | | | | 0/35 7 | 82 | | | 0/56 0 | 31 | 31 |
| | | | | | 0/35 6 | 7 | | | 0/53 7 | 94 | 32 |
| | | | | | 0/34 0 | 55 | | | 0/49 9 | 66 | 33 |
| | | | | | 0/33 2 | 78 | | | 0/40 5 | 70 | 34 |
| | | | | | 0/32 9 | 49 | | | 0/39 2 | 98 | 35 |
| | | | | | 0/31 1 | 88 | | | 0/39 2 | 41 | 36 |
| | | | | | | 103 | | | 0/37 0 | 38 | 37 |
| | | | | | | 80 | | | | | 38 |
| | | | | 4/4 | 9/7 | | 3/7 | | 15/6 | | مقدار ارزش ویژه |
| | | | | 25/8 | | | 35/2 4 | | | | درصد واریانس |

ادامه جدول ۳۴-۴. جدول خلاصه نتایج تحلیل عواملی مقیاس وظایف دینی براساس مؤلفه های

اصلی با چرخش آبلیمین

| دانشگاه مذهبی | | | | دانشگاه عادی | | | | کل گروه | | | | ردیف |
|---------------|--|--|--|--------------|------|----------------|------|-------------|------|----------------|------|------|
| | | | | عامل دوم | سؤال | عامل اول | سؤال | عامل دوم | سؤال | عامل اول | سؤال | |
| | | | | عامل دوم | سؤال | عامل اول | سؤال | عامل دوم | سؤال | عامل اول | سؤال | 1 |
| | | | | عامل دوم | سؤال | عامل اول | سؤال | 0/6 43 | 74 | 0/7 55 | 106 | |
| | | | | 0/7 54 | 20 | 0/7 18 | 110 | 0/5 42 | 62 | 0/7 52 | 105 | 2 |
| | | | | 0/7 08 | 108 | 0/7 10 | 40 | 0/5 33 | 88 | 0/7 38 | 52 | 3 |
| | | | | 0/6 68 | 61 | 0/6 78 | 58 | 0/5 31 | 81 | 0/7 25 | 75 | 4 |
| | | | | 0/6 51 | 68 | 0/6 56 | 107 | 0/4 90 | 65 | 0/7 06 | 93 | 5 |
| | | | | 0/6 02 | 87 | 0/6 54 | 19 | 0/4 87 | 72 | 0/6 89 | 50 | 6 |
| | | | | 0/5 92 | 50 | - 0/6 50 | 76 | 0/4 66 | 79 | 0/6 78 | 20 | 7 |
| | | | | 0/5 66 | 15 | 0/6 48 | 83 | 0/4 65 | 59 | - 0/6 64 | 90 | 8 |

| | | | | | | | | | | | | |
|--|--|--|--|-----------|----|----------------|-----|-----------|-----|----------------|-----|----|
| | | | | 0/5 36 | 71 | 0/6 43 | 38 | 0/4 12 | 55 | 0/6 63 | 100 | 9 |
| | | | | 0/5 35 | 57 | 0/6 34 | 100 | 0/3 94 | 80 | 0/6 56 | 99 | 10 |
| | | | | 0/5 27 | 94 | 0/5 92 | 69 | 0/3 75 | 113 | 0/6 50 | 43 | 11 |
| | | | | 0/5 25 | 31 | 0/5 92 | 66 | 0/3 54 | 110 | 0/6 49 | 71 | 12 |
| | | | | 0/5 08 | 7 | 0/5 72 | 111 | 0/3 48 | 95 | 0/6 46 | 68 | 13 |
| | | | | 0/5 06 | 43 | 0/5 66 | 89 | 0/3 40 | 92 | 0/6 46 | 69 | 14 |
| | | | | 0/4 70 | 98 | - 0/5 64 | 90 | 0/3 29 | 103 | 0/6 42 | 108 | 15 |
| | | | | 0/4 60 | 70 | 0/5 57 | 27 | 0/3 29 | 78 | - 0/6 39 | 76 | 16 |
| | | | | 0/4 06 | 59 | 0/5 49 | 93 | 0/3 26 | 82 | 0/6 38 | 15 | 17 |
| | | | | 0/3 96 | 72 | 0/5 27 | 99 | | 107 | 0/6 32 | 58 | 18 |
| | | | | 0/3 | 49 | 0/5 | 74 | | | 0/6 | 87 | 19 |

| | | | | | | | | | | | | |
|--|--|--|--|-----------|----|-----------|-----|--|--|-----------|-----|----|
| | | | | 70 | | 25 | | | | 31 | | |
| | | | | 0/3 29 | 95 | 0/5 18 | 88 | | | 0/6 23 | 83 | 20 |
| | | | | | | 0/5 14 | 105 | | | 0/6 20 | 61 | 21 |
| | | | | | | 0/5 00 | 62 | | | 0/6 19 | 19 | 22 |
| | | | | | | 0/4 97 | 81 | | | 0/6 17 | 35 | 23 |
| | | | | | | 0/4 88 | 113 | | | 0/6 11 | 89 | 24 |
| | | | | | | 0/4 84 | 82 | | | 0/6 10 | 111 | 25 |
| | | | | | | 0/4 73 | 75 | | | 0/5 85 | 27 | 26 |
| | | | | | | 0/4 70 | 79 | | | 0/5 77 | 40 | 27 |
| | | | | | | 0/4 66 | 35 | | | 0/5 71 | 49 | 28 |
| | | | | | | 0/4 52 | 52 | | | 0/5 70 | 7 | 29 |

ب-۷) توان تمیز^۱ سؤالات

برای بررسی قدرت تمیز سؤالات بر اساس جمع کل نمره دانشجویان در فرم الف و ب آزمودنی‌هایی که زیر ۲۵ درصد (گروه نمره پائین) و بالای ۷۵ درصد (گروه بالا) از پرسشنامه کسب کرده بودند را محاسبه و این دو گروه جدا شد. سپس میانگین هر سؤال در بین گروه محاسبه و میزان تفاوت دو گروه بر اساس آزمون t برای گروه‌های مستقل مقایسه شد. چنانچه میزان میانگین هر سؤال در بین دو گروه تفاوت معنی‌داری داشته باشد نشان می‌دهد که آن سؤال توان تمیز بین دو گروه را دارد. در غیر این صورت سؤال ضعیف بوده و در بین دو گروه دارای نمره بالا و پائین تفاوتی قائل نمی‌شود. نتایج محاسبات در جداول شماره ۳۵-۴ برای فرم الف و ۳۶-۴ برای فرم ب آمده است. بررسی محتوای هر یک از جداول نشان می‌دهد که همه ۱۱۳ سؤال فرم الف و ب دارای توان تمیز مناسبی بوده و مقدار t مشاهده شده در همه سؤالات فرم الف و ب بجز سؤالات ۵۹ و ۶۱ فرم الف مابقی معنا دار می‌باشند.

¹ . discriminate power

جدول شماره ۳۵-۴. ضریب تمیز سؤالات مقیاس سنجش دینداری فرم الف

| سؤالات | گروه | تعداد | میانگین | انحراف معیار | خطای معیار | t | درجه آزادی | p |
|--------|---------------|-------|---------|--------------|------------|-------------|------------|--------|
| 1 | زیر 25 درصد | 382 | 3/11 | 1/29779 | 0/06640 | - 22/854 | 750 | 0/0001 |
| | بالای 75 درصد | 370 | 4/80 | 0/59212 | 0/03078 | | | |
| 2 | زیر 25 درصد | 382 | 2/82 | 1/46579 | 0/07500 | - 22/035 | 750 | 0/0001 |
| | بالای 75 درصد | 370 | 4/69 | 0/71922 | 0/03739 | | | |
| 3 | زیر 25 درصد | 382 | 3/06 | 1/33422 | 0/06826 | - 23/689 | 750 | 0/0001 |
| | بالای 75 درصد | 370 | 4/80 | 0/46559 | 0/02420 | | | |
| 4 | زیر 25 درصد | 382 | 2/74 | 1/35775 | 0/06947 | - 23/216 | 750 | 0/0001 |
| | بالای 75 درصد | 370 | 4/61 | 0/75391 | 0/03919 | | | |
| 5 | زیر 25 درصد | 382 | 2/89 | 1/30596 | 0/06682 | - 23/799 | 750 | 0/0001 |
| | بالای 75 درصد | 370 | 4/67 | 0/61393 | 0/03192 | | | |
| 6 | زیر 25 درصد | 382 | 2/96 | 1/40529 | 0/07190 | - 18/520 | 750 | 0/0001 |
| | بالای 75 درصد | 370 | 4/49 | 0/76241 | 0/03964 | | | |

| | | | | | | | | |
|--------|-----|---|---------|---------|--------|-----|---------------|----|
| 0/0001 | 750 | - | 0/06974 | 1/36308 | 2/8220 | 382 | زیر 25 درصد | 7 |
| | | | 0/05542 | 1/06594 | 4/2189 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - | 0/06739 | 1/31703 | 2/9817 | 382 | زیر 25 درصد | 8 |
| | | | 0/04574 | 0/87981 | 4/2865 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - | 0/06541 | 1/27840 | 3/3168 | 382 | زیر 25 درصد | 9 |
| | | | 0/02539 | /48832 | 4/8054 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - | 0/06645 | 1/29877 | 3/3168 | 382 | زیر 25 درصد | 10 |
| | | | 0/03377 | 0/64965 | 4/3865 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - | 0/06204 | 1/21265 | 2/7670 | 382 | زیر 25 درصد | 11 |
| | | | 0/04126 | 0/79361 | 4/4838 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - | 0/06862 | 1/34117 | 2/9162 | 382 | زیر 25 درصد | 12 |
| | | | 0/04396 | 0/84553 | 4/5432 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - | 0/06798 | 1/32856 | 2/9372 | 382 | زیر 25 درصد | 13 |
| | | | 0/03218 | 0/61898 | 4/5919 | 370 | بالای 75 درصد | |

| | | | | | | | | |
|--------|-----|-------------|---------|---------|--------|-----|---------------|----|
| | | | | | | | درصد | |
| 0/0001 | 750 | - 22/691 | 0/06702 | 1/30983 | 2/8063 | 382 | زیر 25 درصد | 14 |
| | | | 0/03446 | 0/66282 | 4/5324 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - 19/955 | 0/066 | 1/299 | 2/92 | 382 | زیر 25 درصد | 15 |
| | | | 0/042 | 0/801 | 4/49 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - 16/764 | 0/068 | 1/332 | 2/79 | 382 | زیر 25 درصد | 16 |
| | | | 0/050 | 0/958 | 4/21 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - 19/978 | 0/068 | 1/329 | 3/18 | 382 | زیر 25 درصد | 17 |
| | | | 0/028 | 0/540 | 4/67 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - 22/728 | 0/067 | 1/303 | 3/03 | 382 | زیر 25 درصد | 18 |
| | | | 0/029 | 0/554 | 4/70 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - 20/775 | 0/069 | 1/353 | 2/62 | 382 | زیر 25 درصد | 19 |
| | | | 0/049 | 0/937 | 4/39 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - | 0/068 | 1/328 | 2/87 | 382 | زیر 25 درصد | 20 |

| | | | | | | | | |
|--------|-----|-------------|-------|-------|------|-----|---------------|----|
| | | 21/389 | 0/033 | 0/639 | 4/51 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - 19/454 | 0/068 | 1/338 | 2/88 | 382 | زیر 25 درصد | 21 |
| | | | 0/039 | 0/748 | 4/42 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - 21/683 | 0/069 | 1/350 | 3/20 | 382 | زیر 25 درصد | 22 |
| | | | 0/025 | 0/471 | 4/81 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - 17/149 | 0/069 | 1/351 | 2/94 | 382 | زیر 25 درصد | 23 |
| | | | 0/049 | 0/935 | 4/40 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - 18/989 | 0/067 | 1/319 | 2/79 | 382 | زیر 25 درصد | 24 |
| | | | 0/047 | 0/906 | 4/36 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - 21/796 | 0/067 | 1/301 | 3/07 | 382 | زیر 25 درصد | 25 |
| | | | 0/031 | 0/593 | 4/69 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - 22/278 | 0/066 | 1/297 | 3/21 | 382 | زیر 25 درصد | 26 |
| | | | 0/024 | 0/459 | 4/80 | 370 | بالای 75 درصد | |

ادامه جدول شماره ۳۵-۴. ضریب تمیز سؤالات مقیاس سنجش دینداری فرم الف

| سؤالات | گروه | تعداد | میانگین | انحراف معیار | خطای معیار | t | درجه آزادی | p |
|--------|---------------|-------|---------|--------------|------------|-------------|------------|--------|
| 27 | زیر 25 درصد | 382 | 2/85 | 1/322 | 0/068 | - 24/741 | 750 | 0/0001 |
| | بالای 75 درصد | 370 | 4/71 | 0/611 | 0/032 | | | |
| 28 | زیر 25 درصد | 382 | 2/87 | 1/254 | 0/064 | - 21/480 | 750 | 0/0001 |
| | بالای 75 درصد | 370 | 4/45 | 0/666 | 0/035 | | | |
| 29 | زیر 25 درصد | 382 | 3/02 | 1/296 | 0/066 | - 25/680 | 750 | 0/0001 |
| | بالای 75 درصد | 370 | 4/83 | 0/422 | 0/022 | | | |
| 30 | زیر 25 درصد | 382 | 2/90 | 1/281 | 0/066 | - 26/237 | 750 | 0/0001 |
| | بالای 75 درصد | 370 | 4/77 | 0/507 | 0/026 | | | |
| 31 | زیر 25 درصد | 382 | 2/86 | 1/347 | 0/069 | - 20/440 | 750 | 0/0001 |
| | بالای 75 درصد | 370 | 4/51 | 0/783 | 0/041 | | | |
| 32 | زیر 25 درصد | 382 | 2/70 | 1/274 | 0/065 | - 16/924 | 750 | 0/0001 |
| | بالای 75 درصد | 370 | 4/16 | 1/081 | 0/056 | | | |

| | | | | | | | | | |
|--------|-----|---|--------|-------|-------|------|-----|---------------|----|
| 0/0001 | 750 | - | 21/925 | 0/067 | 1/307 | 3/24 | 382 | زیر 25 درصد | 33 |
| | | | | 0/027 | 0/514 | 4/84 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - | 22/891 | 0/068 | 1/323 | 3/09 | 382 | زیر 25 درصد | 34 |
| | | | | 0/026 | 0/503 | 4/77 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - | 26/855 | 0/064 | 1/253 | 2/76 | 382 | زیر 25 درصد | 35 |
| | | | | 0/028 | 0/540 | 4/66 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - | 20/704 | 0/068 | 1/333 | 2/73 | 382 | زیر 25 درصد | 36 |
| | | | | 0/044 | 0/850 | 4/42 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - | 17/012 | 0/066 | 1/292 | 2/41 | 382 | زیر 25 درصد | 37 |
| | | | | 0/056 | 1/087 | 3/89 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - | 23/067 | 0/067 | 1/311 | 3/00 | 382 | زیر 25 درصد | 38 |
| | | | | 0/029 | 0/566 | 4/71 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - | 28/332 | 0/063 | 1/228 | 2/88 | 382 | زیر 25 درصد | 39 |
| | | | | 0/023 | 0/445 | 4/80 | 370 | بالای 75 درصد | |

| | | | | | | | | |
|--------|-----|-------------|-------|-------|------|-----|---------------|----|
| | | | | | | | درصد | |
| 0/0001 | 750 | - 26/682 | 0/062 | 1/210 | 2/80 | 382 | زیر 25 درصد | 40 |
| | | | 0/037 | 0/711 | 4/74 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - 22/435 | 0/066 | 1/292 | 3/19 | 382 | زیر 25 درصد | 41 |
| | | | 0/028 | 0/536 | 4/81 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - 23/685 | 0/062 | 1/217 | 2/72 | 382 | زیر 25 درصد | 42 |
| | | | 0/041 | 0/780 | 4/49 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - 12/425 | 0/067 | 1/309 | 2/80 | 382 | زیر 25 درصد | 43 |
| | | | 0/050 | 0/958 | 3/84 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - 27/413 | 0/066 | 1/282 | 2/83 | 382 | زیر 25 درصد | 44 |
| | | | 0/029 | 0/566 | 4/82 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - 25/492 | 0/064 | 1/248 | 2/95 | 382 | زیر 25 درصد | 45 |
| | | | 0/030 | 0/581 | 4/76 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - | 0/063 | 1/226 | 2/75 | 382 | زیر 25 درصد | 46 |

| | | | | | | | | |
|--------|-----|-------------|-------|-------|------|-----|---------------|----|
| | | 25/885 | 0/034 | 1/661 | 4/62 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - 12/881 | 0/062 | 1/211 | 2/65 | 382 | زیر 25 درصد | 47 |
| | | | 0/063 | 1/205 | 3/79 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - 21/567 | 0/063 | 1/228 | 3/07 | 382 | زیر 25 درصد | 48 |
| | | | 0/039 | 0/743 | 4/67 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 748 | - 20/963 | 0/063 | 1/234 | 2/64 | 382 | زیر 25 درصد | 49 |
| | | | 0/053 | 1/012 | 4/37 | 368 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - 12/674 | 0/067 | 1/309 | 2/97 | 382 | زیر 25 درصد | 50 |
| | | | 0/041 | 0/794 | 3/98 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | -12/52 | 0/068 | 1/328 | 3/16 | 382 | زیر 25 درصد | 51 |
| | | | 0/041 | 0/791 | 4/16 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - 19/820 | 0/067 | 1/309 | 2/75 | 382 | زیر 25 درصد | 52 |
| | | | 0/046 | 0/893 | 4/37 | 370 | بالای 75 درصد | |

ادامه جدول شماره ۳۵-۴. ضریب تمیز سؤالات مقیاس سنجش دینداری فرم الف

| سؤالات | گروه | تعداد | میانگین | انحراف معیار | خطای معیار | t | درجه آزادی | p |
|--------|---------------|-------|---------|--------------|------------|---------|------------|--------|
| 53 | زیر 25 درصد | 382 | 2/66 | 1/357 | 0/069 | -8/303 | 750 | 0/0001 |
| | بالای 75 درصد | 370 | 3/40 | 1/055 | 0/055 | | | |
| 54 | زیر 25 درصد | 382 | 2/81 | 1/321 | 0/068 | -6/805 | 750 | 0/0001 |
| | بالای 75 درصد | 370 | 3/41 | 1/053 | 0/055 | | | |
| 55 | زیر 25 درصد | 382 | 3/26 | 1/196 | 0/061 | -13/940 | 750 | 0/0001 |
| | بالای 75 درصد | 370 | 4/26 | 0/692 | 0/036 | | | |
| 56 | زیر 25 درصد | 382 | 2/82 | 1/296 | 0/066 | -25/789 | 750 | 0/0001 |
| | بالای 75 درصد | 370 | 4/72 | 0/577 | 0/030 | | | |
| 57 | زیر 25 درصد | 382 | 2/93 | 1/349 | 0/069 | -15/399 | 750 | 0/0001 |
| | بالای 75 درصد | 370 | 4/22 | 0/882 | 0/046 | | | |
| 58 | زیر 25 درصد | 382 | 2/74 | 1/341 | 0/069 | -17/690 | 750 | 0/0001 |
| | بالای 75 درصد | 370 | 4/29 | 1/025 | 0/053 | | | |

| | | | | | | | | |
|--------|-----|-------------|-------|-------|------|-----|---------------|-----|
| 0/0001 | 750 | /753 | 0/074 | 1/448 | 3/09 | 382 | زیر 25 درصد | 59 |
| | | | 0/073 | 1/399 | 3/01 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - 21/546 | 0/066 | 1/288 | 3/01 | 382 | زیر 25 درصد | q60 |
| | | | 0/033 | 0/634 | 4/61 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | -1/033 | 0/063 | 1/238 | 2/84 | 382 | زیر 25 درصد | 61 |
| | | | 0/055 | 1/051 | 2/92 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - 10/342 | 0/060 | 1/180 | 2/90 | 382 | زیر 25 درصد | 62 |
| | | | 0/057 | 1/087 | 3/76 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - 18/295 | 0/065 | 1/270 | 2/78 | 382 | زیر 25 درصد | 63 |
| | | | 0/040 | 0/775 | 4/19 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - 21/376 | 0/064 | 1/244 | 2/92 | 382 | زیر 25 درصد | 64 |
| | | | 0/038 | 0/722 | 4/51 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - 22/681 | 0/061 | 1/202 | 3/07 | 382 | زیر 25 درصد | 65 |
| | | | 0/031 | 0/603 | 4/65 | 370 | بالای 75 درصد | |

| | | | | | | | | |
|--------|-----|-------------|-------|-------|------|-----|---------------|----|
| | | | | | | | درصد | |
| 0/0001 | 750 | - 16/687 | 0/067 | 1/314 | 2/80 | 382 | زیر 25 درصد | 66 |
| | | | 0/049 | 0/938 | 4/19 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - 10/143 | 0/065 | 1/269 | 3/17 | 382 | زیر 25 درصد | 67 |
| | | | 0/044 | 0/845 | 3/97 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - 21/494 | 0/069 | 1/342 | 2/69 | 382 | زیر 25 درصد | 68 |
| | | | 0/042 | 0/815 | 4/44 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - 18/268 | 0/069 | 1/347 | 2/96 | 382 | زیر 25 درصد | 69 |
| | | | 0/039 | 0/755 | 4/42 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - 17/283 | 0/067 | 1/315 | 2/90 | 382 | زیر 25 درصد | 70 |
| | | | 0/042 | 0/807 | 4/28 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - 10/587 | 0/065 | 1/278 | 2/81 | 382 | زیر 25 درصد | 71 |
| | | | 0/053 | 1/026 | 3/71 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - | 0/061 | 1/201 | 2/81 | 382 | زیر 25 درصد | 72 |

| | | | | | | | | |
|--------|-----|-------------|-------|-------|------|-----|---------------|----|
| | | 15/082 | 0/054 | 1/034 | 4/04 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | -8/234 | 0/064 | 1/260 | 2/68 | 382 | زیر 25 درصد | 73 |
| | | | 0/060 | 1/149 | 3/41 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | 15/054 | 0/065 | 1/280 | 3/02 | 382 | زیر 25 درصد | 74 |
| | | | 0/056 | 1/069 | 1/72 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - 13/440 | 0/067 | 1/310 | 2/97 | 382 | زیر 25 درصد | 75 |
| | | | 0/043 | 0/827 | 4/05 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - 18/265 | 0/067 | 1/303 | 2/86 | 382 | زیر 25 درصد | 76 |
| | | | 0/048 | 0/919 | 4/36 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - 23/483 | 0/065 | 1/266 | 3/06 | 382 | زیر 25 درصد | 77 |
| | | | 0/026 | 0/507 | 4/72 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - 19/304 | 0/065 | 1/270 | 3/17 | 382 | زیر 25 درصد | 78 |
| | | | 0/033 | 0/644 | 4/60 | 370 | بالای 75 درصد | |

ادامه جدول شماره ۳۵-۴. ضریب تمیز سؤالات مقیاس سنجش دینداری فرم الف

| سؤالات | گروه | تعداد | میانگین | انحراف معیار | خطای معیار | t | درجه آزادی | p |
|--------|---------------|-------|---------|--------------|------------|-------------|------------|--------|
| 79 | زیر 25 درصد | 382 | 3/14 | 1/254 | 0/064 | - 20/019 | 750 | 0/0001 |
| | بالای 75 درصد | 370 | 4/59 | 0/606 | 0/032 | | | |
| 80 | زیر 25 درصد | 382 | 2/95 | 1/227 | 0/063 | 5/783 | 750 | 0/0001 |
| | بالای 75 درصد | 370 | 2/46 | 1/094 | 0/057 | | | |
| 81 | زیر 25 درصد | 382 | 3/03 | 1/259 | 0/064 | - 20/347 | 750 | 0/0001 |
| | بالای 75 درصد | 370 | 4/58 | 1/762 | 0/040 | | | |
| 82 | زیر 25 درصد | 382 | 2/76 | 1/234 | 0/063 | - 24/410 | 750 | 0/0001 |
| | بالای 75 درصد | 370 | 4/66 | 0/869 | 0/045 | | | |
| 83 | زیر 25 درصد | 382 | 2/72 | 1/220 | 0/062 | - 21/021 | 750 | 0/0001 |
| | بالای 75 درصد | 370 | 4/26 | 0/715 | 0/037 | | | |
| 84 | زیر 25 درصد | 382 | 2/99 | 1/278 | 0/065 | - 19/389 | 750 | 0/0001 |
| | بالای 75 درصد | 370 | 4/47 | 0/737 | 0/038 | | | |

| | | | | | | | | |
|--------|-----|-------------|-------|-------|------|-----|---------------|----|
| 0/0001 | 750 | - 20/103 | 0/068 | 1/325 | 2/79 | 382 | زیر 25 درصد | 85 |
| | | | 0/037 | 0/706 | 4/35 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - 17/033 | 0/066 | 1/297 | 2/84 | 382 | زیر 25 درصد | 86 |
| | | | 0/040 | 0/770 | 4/17 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - 20/606 | 0/066 | 1/292 | 2/62 | 382 | زیر 25 درصد | 87 |
| | | | 0/036 | 0/701 | 4/19 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - 13/337 | 0/064 | 1/260 | 2/94 | 382 | زیر 25 درصد | 88 |
| | | | 0/041 | 0/794 | 3/96 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - 13/449 | 0/067 | 1/315 | 2/85 | 382 | زیر 25 درصد | 89 |
| | | | 0/043 | 0/829 | 3/93 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - 13/545 | 0/069 | 1/356 | 2/72 | 382 | زیر 25 درصد | 90 |
| | | | 0/051 | 0/981 | 3/89 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | 3/623 | 0/068 | 1/320 | 2/89 | 382 | زیر 25 درصد | 91 |
| | | | 0/050 | 0/965 | 2/58 | 370 | بالای 75 درصد | |

| | | | | | | | | |
|--------|-----|-------------|-------|-------|------|-----|---------------|-----|
| | | | | | | | درصد | |
| 0/0001 | 750 | - 18/436 | 0/066 | 1/283 | 2/87 | 382 | زیر 25 درصد | 92 |
| | | | 0/040 | 0/775 | 4/30 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - 21/277 | 0/067 | 1/316 | 2/91 | 382 | زیر 25 درصد | 93 |
| | | | 0/032 | 0/621 | 4/51 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - 11/108 | 0/067 | 1/317 | 3/01 | 382 | زیر 25 درصد | 94 |
| | | | 0/054 | 1/030 | 3/97 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - 17/884 | 0/063 | 1/239 | 3/33 | 382 | زیر 25 درصد | 95 |
| | | | 0/033 | 0/640 | 4/62 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | -7/670 | 0/066 | 1/294 | 2/87 | 382 | زیر 25 درصد | q96 |
| | | | 0/051 | 0/983 | 3/51 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - 16/206 | 0/067 | 1/318 | 2/93 | 382 | زیر 25 درصد | q97 |
| | | | 0/040 | 0/764 | 4/21 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - | 0/066 | 1/292 | 2/99 | 382 | زیر 25 درصد | 98 |

| | | | | | | | | |
|--------|-----|-------------|-------|-------|------|-----|---------------|-----|
| | | 16/069 | 0/038 | 0/730 | 4/22 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | -9/119 | 0/063 | 1/240 | 2/91 | 382 | زیر 25 درصد | 99 |
| | | | 0/051 | 0/974 | 3/65 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - 15/094 | 0/063 | 1/232 | 2/89 | 382 | زیر 25 درصد | 100 |
| | | | 0/044 | 0/852 | 4/06 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - 25/634 | 0/061 | 1/197 | 2/73 | 382 | زیر 25 درصد | 101 |
| | | | 0/044 | 0/837 | 4/66 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - 15/448 | 0/069 | 1/339 | 2/82 | 382 | زیر 25 درصد | 102 |
| | | | 0/057 | 1/095 | 4/20 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - 10/715 | 0/063 | 1/239 | 2/76 | 382 | زیر 25 درصد | 103 |
| | | | 0/058 | 1/107 | 3/68 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - 10/541 | 0/068 | 1/327 | 2/80 | 382 | زیر 25 درصد | 104 |
| | | | 0/057 | 1/087 | 3/74 | 370 | بالای 75 درصد | |

ادامه جدول شماره ۳۵-۴. ضریب تمیز سؤالات مقیاس سنجش دینداری فرم الف

| سؤالات | گروه | تعداد | میانگین | انحراف معیار | خطای معیار | t | درجه آزادی | p |
|--------|---------------|-------|---------|--------------|------------|-------------|------------|--------|
| 105 | زیر 25 درصد | 382 | 3/10 | 1/275 | 0/065 | - 17/147 | 750 | 0/0001 |
| | بالای 75 درصد | 370 | 4/55 | 1/019 | 0/053 | | | |
| 106 | زیر 25 درصد | 382 | 3/24 | 1/244 | 0/064 | - 19/551 | 750 | 0/0001 |
| | بالای 75 درصد | 370 | 4/67 | 0/667 | 0/035 | | | |
| 107 | زیر 25 درصد | 382 | 2/74 | 1/336 | 0/068 | - 17/574 | 750 | 0/0001 |
| | بالای 75 درصد | 370 | 4/17 | 0/832 | 0/043 | | | |
| 108 | زیر 25 درصد | 382 | 3/07 | 1/313 | 0/067 | - 20/968 | 750 | 0/0001 |
| | بالای 75 درصد | 370 | 4/65 | 1/625 | 0/032 | | | |
| 109 | زیر 25 درصد | 382 | 2/72 | 1/358 | 0/069 | - 15/446 | 750 | 0/0001 |
| | بالای 75 درصد | 370 | 4/02 | 0/900 | 0/047 | | | |
| 110 | زیر 25 درصد | 382 | 2/90 | 1/371 | 0/070 | -8/642 | 750 | 0/0001 |
| | بالای 75 درصد | 370 | 3/67 | 1/064 | 0/055 | | | |

| | | | | | | | | |
|--------|-----|-------------|-------|-------|------|-----|---------------|-----|
| | | | | | | | درصد | |
| 0/0001 | 750 | - 15/756 | 0/067 | 1/315 | 3/16 | 382 | زیر 25 درصد | 111 |
| | | | 0/035 | 0/678 | 4/36 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - 17/465 | 0/068 | 1/338 | 2/93 | 382 | زیر 25 درصد | 112 |
| | | | 0/035 | 0/677 | 4/28 | 370 | بالای 75 درصد | |
| 0/0001 | 750 | - 12/603 | 0/069 | 1/342 | 2/77 | 382 | زیر 25 درصد | 113 |
| | | | 0/048 | 0/918 | 3/83 | 370 | بالای 75 درصد | |

جدول شماره ۳۶-۴. ضریب تمیز سؤالات مقیاس سنجش دینداری فرم ب

| سؤالات | گروه | تعداد | میانگین | انحراف معیار | خطای معیار | t | درجه آزادی | p |
|--------|---------------|-------|---------|--------------|------------|-------------|------------|--------|
| 1 | زیر 25 درصد | 336 | 3/14 | 1/285 | 0/070 | - 21/394 | 662 | ۰/۰۰۰۱ |
| | بالای 75 درصد | 328 | 4/76 | /476 | 0/026 | | | |
| 2 | زیر 25 درصد | 336 | 2/44 | 1/350 | 0/074 | - 22/407 | 662 | ۰/۰۰۰۱ |
| | بالای 75 درصد | 328 | 4/41 | /856 | 0/047 | | | |
| 3 | زیر 25 درصد | 336 | 3/22 | 1/403 | 0/077 | - 19/779 | 662 | ۰/۰۰۰۱ |
| | بالای 75 درصد | 328 | 4/85 | /533 | 0/029 | | | |
| 4 | زیر 25 درصد | 336 | 3/01 | 1/407 | 0/077 | - 22/389 | 662 | ۰/۰۰۰۱ |
| | بالای 75 درصد | 328 | 4/85 | /504 | 0/028 | | | |
| 5 | زیر 25 درصد | 336 | 3/08 | 1/353 | 0/074 | - 19/171 | 662 | ۰/۰۰۰۱ |
| | بالای 75 درصد | 328 | 4/67 | /647 | 0/036 | | | |

| | | | | | | | | |
|--------|-----|-------------|-------|-------|------|-----|---------------|----|
| | | | | | | | درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - 18/489 | 0/075 | 1/380 | 2/80 | 336 | زیر 25 درصد | 6 |
| | | | 0/055 | 1/001 | 4/53 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - 14/082 | 0/071 | 1/305 | 2/88 | 336 | زیر 25 درصد | 7 |
| | | | 0/052 | /944 | 4/13 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - 23/084 | 0/070 | 1/279 | 2/92 | 336 | زیر 25 درصد | 8 |
| | | | 0/035 | /640 | 4/73 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - 21/442 | 0/071 | 1/300 | 2/50 | 336 | زیر 25 درصد | 9 |
| | | | 0/051 | /920 | 4/38 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - 17/020 | 0/077 | 1/410 | 3/04 | 336 | زیر 25 درصد | 10 |
| | | | 0/043 | /781 | 4/55 | 328 | بالای 75 درصد | |

| | | | | | | | | |
|--------|-----|-------------|-------|-------|------|-----|---------------|----|
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - 19/020 | 0/071 | 1/302 | 3/16 | 336 | زیر 25 درصد | 11 |
| | | | 0/033 | /589 | 4/66 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - 23/573 | 0/068 | 1/247 | 2/63 | 336 | زیر 25 درصد | 12 |
| | | | 0/046 | /825 | 4/56 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - 25/055 | 0/070 | 1/281 | 2/89 | 336 | زیر 25 درصد | 13 |
| | | | 0/026 | /469 | 4/77 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - 21/507 | 0/075 | 1/374 | 2/84 | 336 | زیر 25 درصد | 14 |
| | | | 0/039 | /698 | 4/66 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - 17/693 | 0/072 | 1/313 | 3/04 | 336 | زیر 25 درصد | 15 |
| | | | 0/042 | /758 | 4/52 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - | 0/075 | 1/380 | 2/60 | 336 | زیر 25 درصد | 16 |

| | | | | | | | | |
|--------|-----|-------------|-------|-------|------|-----|---------------|----|
| | | 13/850 | | | | | درصد | |
| | | | 0/066 | 1/196 | 3/99 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - 19/634 | 0/074 | 1/350 | 3/19 | 336 | زیر 25 درصد | 17 |
| | | | 0/034 | /609 | 4/80 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - 26/178 | 0/074 | 1/354 | 2/85 | 336 | زیر 25 درصد | 18 |
| | | | 0/021 | /386 | 4/89 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - 22/260 | 0/072 | 1/328 | 2/40 | 336 | زیر 25 درصد | 19 |
| | | | 0/054 | /983 | 4/42 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - 16/286 | 0/073 | 1/334 | 2/57 | 336 | زیر 25 درصد | 20 |
| | | | 0/058 | 1/045 | 4/09 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - 19/296 | 0/066 | 1/201 | 2/46 | 336 | زیر 25 درصد | 21 |
| | | | 0/061 | 1/098 | 4/19 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - 19/568 | 0/068 | 1/252 | 2/80 | 336 | زیر 25 درصد | 22 |

| | | | | | | | | |
|--------|-----|-------------|-------|-------|------|-----|---------------|----|
| | | | 0/048 | 0/876 | 4/45 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - 20/686 | 0/070 | 1/289 | 2/63 | 336 | زیر 25 درصد | 23 |
| | | | 0/051 | 0/930 | 4/43 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | 3/475 | 0/071 | 1/303 | 2/94 | 336 | زیر 25 درصد | 24 |
| | | | 0/071 | 1/284 | 2/59 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - 20/935 | 0/071 | 1/299 | 2/46 | 336 | زیر 25 درصد | 25 |
| | | | 0/049 | 0/885 | 4/27 | 328 | بالای 75 درصد | |

ادامه جدول شماره ۳۶-۴. ضریب تمیز سؤالات مقیاس سنجش دینداری فرم ب

| سؤالا ت | گروه | تعداد | میانگین | انحراف معیار | خطای معیار | t | درجه آزادی | p |
|------------|------------------|-------|---------|--------------|---------------|-------------|------------|--------|
| 26 | زیر 25 درصد | 336 | 3/03 | 1/260 | 0/069 | - 24/286 | 662 | ۰/۰۰۰۱ |
| | بالای 75 درصد | 328 | 4/84 | 0/494 | 0/027 | | | |
| 27 | زیر 25 درصد | 336 | 2/63 | 1/310 | 0/071 | - 24/092 | 662 | ۰/۰۰۰۱ |
| | بالای 75 درصد | 328 | 4/56 | 0/642 | 0/035 | | | |
| 28 | زیر 25 درصد | 336 | 2/63 | 1/275 | 0/070 | - 21/157 | 662 | ۰/۰۰۰۱ |
| | بالای 75 درصد | 328 | 4/41 | 0/841 | 0/046 | | | |
| 29 | زیر 25 درصد | 336 | 3/17 | 1/347 | 0/073 | - 17/127 | 662 | ۰/۰۰۰۱ |
| | بالای 75 درصد | 328 | 4/59 | 0/653 | 0/036 | | | |
| 30 | زیر 25 درصد | 336 | 2/73 | 1/357 | 0/074 | - 21/659 | 662 | ۰/۰۰۰۱ |
| | بالای 75 درصد | 328 | 4/53 | 0/667 | 0/037 | | | |

| | | | | | | | | |
|--------|-----|-------------|-------|-------|------|-----|---------------|----|
| | | | | | | | درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - 18/286 | 0/073 | 1/345 | 2/65 | 336 | زیر 25 درصد | 31 |
| | | | 0/054 | 0/977 | 4/33 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - 21/207 | 0/073 | 1/335 | 2/91 | 336 | زیر 25 درصد | 32 |
| | | | 0/040 | 0/715 | 4/68 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | 14/828 | 0/076 | 1/391 | 2/96 | 336 | زیر 25 درصد | 33 |
| | | | 0/052 | 0/947 | 1/59 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - 27/576 | 0/070 | 1/276 | 2/86 | 336 | زیر 25 درصد | 34 |
| | | | 0/021 | 0/383 | 4/89 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - 23/599 | 0/069 | 1/273 | 2/99 | 336 | زیر 25 درصد | 35 |
| | | | 0/028 | 0/508 | 4/77 | 328 | بالای 75 درصد | |

| | | | | | | | | |
|--------|-----|-------------|-------|-------|------|-----|---------------|----|
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - 26/880 | 0/069 | 1/256 | 2/57 | 336 | زیر 25 درصد | 36 |
| | | | 0/039 | 0/706 | 4/70 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - 20/650 | 0/072 | 1/317 | 2/55 | 336 | زیر 25 درصد | 37 |
| | | | 0/049 | 0/891 | 4/36 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - 22/463 | 0/072 | 1/318 | 2/75 | 336 | زیر 25 درصد | 38 |
| | | | 0/040 | 0/730 | 4/61 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - 18/858 | 0/072 | 1/317 | 3/03 | 336 | زیر 25 درصد | 39 |
| | | | 0/039 | 0/708 | 4/58 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - 22/180 | 0/070 | 1/276 | 2/41 | 336 | زیر 25 درصد | 40 |
| | | | 0/055 | 0/988 | 4/38 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - | 0/071 | 1/304 | 2/96 | 336 | زیر 25 درصد | 41 |

| | | | | | | | | |
|--------|-----|-------------|-------|-------|------|-----|---------------|----|
| | | 19/878 | | | | | درصد | |
| | | | 0/037 | 0/678 | 4/57 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - 20/546 | 0/072 | 1/313 | 2/47 | 336 | زیر 25 درصد | 42 |
| | | | 0/052 | 0/951 | 4/30 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - 24/083 | 0/070 | 1/290 | 2/78 | 336 | زیر 25 درصد | 43 |
| | | | 0/036 | 0/660 | 4/70 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - 22/616 | 0/071 | 1/303 | 2/79 | 336 | زیر 25 درصد | 44 |
| | | | 0/040 | 0/716 | 4/64 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - 24/383 | 0/069 | 1/273 | 2/92 | 336 | زیر 25 درصد | 45 |
| | | | 0/033 | 0/601 | 4/81 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - 18/049 | 0/073 | 1/345 | 2/83 | 336 | زیر 25 درصد | 46 |

| | | | | | | | | |
|--------|-----|-------------|-------|-------|------|-----|---------------|----|
| | | | 0/047 | 0/852 | 4/41 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - 27/547 | 0/070 | 1/292 | 2/71 | 336 | زیر 25 درصد | 47 |
| | | | 0/031 | 0/563 | 4/85 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - 17/943 | 0/071 | 1/295 | 2/91 | 336 | زیر 25 درصد | 48 |
| | | | 0/055 | 1/004 | 4/52 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 661 | - 11/916 | 0/070 | 1/273 | 3/10 | 335 | زیر 25 درصد | 49 |
| | | | 0/034 | 0/617 | 4/03 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | -8/018 | 0/078 | 1/429 | 2/70 | 336 | زیر 25 درصد | 50 |
| | | | 0/048 | /876 | 3/44 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - 15/398 | 0/071 | 1/300 | 2/85 | 336 | زیر 25 درصد | 51 |
| | | | 0/047 | 0/859 | 4/17 | 328 | بالای 75 درصد | |

ادامه جدول شماره ۳۶-۴. ضریب تمیز سؤالات مقیاس سنجش دینداری فرم ب

| سؤالا ت | گروه | تعداد | میانگین | انحراف معیار | خطای معیار | t | درجه آزادی | p |
|------------|------------------|-------|---------|--------------|---------------|-------------|------------|--------|
| 52 | زیر 25 درصد | 336 | 2/76 | 1/222 | 0/067 | - 22/624 | 662 | ۰/۰۰۰۱ |
| | بالای 75 درصد | 328 | 4/48 | 0/625 | 0/035 | | | |
| 53 | زیر 25 درصد | 336 | 2/90 | 1/328 | 0/072 | - 10/210 | 662 | ۰/۰۰۰۱ |
| | بالای 75 درصد | 328 | 3/88 | 1/142 | 0/063 | | | |
| 54 | زیر 25 درصد | 336 | 3/00 | 1/218 | 0/066 | - 21/378 | 662 | ۰/۰۰۰۱ |
| | بالای 75 درصد | 328 | 4/65 | /693 | 0/038 | | | |
| 55 | زیر 25 درصد | 336 | 3/20 | 1/250 | 0/068 | -9/071 | 662 | ۰/۰۰۰۱ |
| | بالای 75 درصد | 328 | 3/94 | 0/795 | 0/044 | | | |
| 56 | زیر 25 درصد | 336 | 2/97 | 1/275 | 0/070 | - 14/091 | 662 | ۰/۰۰۰۱ |
| | بالای 75 | 328 | 4/20 | 0/928 | 0/051 | | | |

| | | | | | | | | |
|--------|-----|---------|-------|-------|------|-----|---------------|----|
| | | | | | | | درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | -3/636 | 0/080 | 1/470 | 2/49 | 336 | زیر 25 درصد | 57 |
| | | | 0/060 | 1/089 | 2/86 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | -26/389 | 0/071 | 1/302 | 2/63 | 336 | زیر 25 درصد | 58 |
| | | | 0/038 | /697 | 4/78 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | -11/461 | 0/074 | 1/349 | 3/06 | 336 | زیر 25 درصد | 59 |
| | | | 0/042 | /769 | 4/04 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | -16/071 | 0/069 | 1/271 | 3/08 | 336 | زیر 25 درصد | 60 |
| | | | 0/051 | /932 | 4/47 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | -11/384 | 0/071 | 1/302 | 2/73 | 336 | زیر 25 درصد | 61 |
| | | | 0/050 | 0/898 | 3/72 | 328 | بالای 75 درصد | |

| | | | | | | | | |
|--------|-----|-------------|-------|-------|------|-----|---------------|----|
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - 11/548 | 0/066 | 1/209 | 3/11 | 336 | زیر 25 درصد | 62 |
| | | | 0/044 | 0/789 | 4/03 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - 18/405 | 0/068 | 1/251 | 2/89 | 336 | زیر 25 درصد | 63 |
| | | | 0/047 | 0/850 | 4/42 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - 20/450 | 0/068 | 1/250 | 2/96 | 336 | زیر 25 درصد | 64 |
| | | | 0/031 | 0/569 | 4/51 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - 11/931 | 0/068 | 1/248 | 3/31 | 336 | زیر 25 درصد | 65 |
| | | | 0/041 | 0/749 | 4/26 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - 20/063 | 0/072 | 1/321 | 2/97 | 336 | زیر 25 درصد | 66 |
| | | | 0/036 | 0/656 | 4/60 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - | 0/068 | 1/247 | 2/79 | 336 | زیر 25 درصد | 67 |

| | | | | | | | | |
|--------|-----|--------|-------|-------|------|-----|---------------|----|
| | | 21/860 | | | | | درصد | |
| | | | 0/048 | 0/874 | 4/62 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | -5/591 | 0/076 | 1/402 | 2/80 | 336 | زیر 25 درصد | 68 |
| | | | 0/057 | 1/030 | 3/33 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - | 0/066 | 1/201 | 2/77 | 336 | زیر 25 درصد | 69 |
| | | 17/971 | 0/043 | 0/772 | 4/18 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | -5/154 | 0/067 | 1/224 | 2/95 | 336 | زیر 25 درصد | 70 |
| | | | 0/051 | 0/925 | 3/38 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - | 0/067 | 1/235 | 2/73 | 336 | زیر 25 درصد | 71 |
| | | 15/766 | 0/044 | 0/788 | 4 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | -5/558 | 0/063 | 1/161 | 3/24 | 336 | زیر 25 درصد | 72 |

| | | | | | | | | |
|--------|-----|-------------|-------|-------|------|-----|---------------|----|
| | | | 0/049 | 0/879 | 3/69 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - 15/730 | 0/065 | 1/199 | 2/94 | 336 | زیر 25 درصد | 73 |
| | | | 0/041 | 0/736 | 4/16 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - 13/294 | 0/067 | 1/235 | 3/18 | 336 | زیر 25 درصد | 74 |
| | | | 0/044 | 0/788 | 4/25 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - 14/491 | 0/074 | 1/351 | 2/58 | 336 | زیر 25 درصد | 75 |
| | | | 0/051 | 0/929 | 3/89 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | 19/741 | 0/071 | 1/307 | 3/12 | 336 | زیر 25 درصد | 76 |
| | | | 0/054 | 0/978 | 1/35 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - 11/476 | 0/074 | 1/350 | 2/80 | 336 | زیر 25 درصد | 77 |
| | | | 0/057 | 1/038 | 3/87 | 328 | بالای 75 درصد | |

ادامه جدول شماره ۳۶-۴. ضریب تمیز سؤالات مقیاس سنجش دینداری فرم ب

| سؤالا ت | گروه | تعداد | میانگین | انحراف معیار | خطای معیار | t | درجه آزادی | p |
|------------|------------------|-------|---------|--------------|---------------|-------------|------------|--------|
| 78 | زیر 25 درصد | 336 | 2/99 | 1/323 | 0/072 | -9/541 | 662 | ۰/۰۰۰۱ |
| | بالای 75 درصد | 328 | 3/82 | /884 | 0/049 | | | |
| 79 | زیر 25 درصد | 336 | 3/24 | 1/195 | 0/065 | - 13/768 | 662 | ۰/۰۰۰۱ |
| | بالای 75 درصد | 328 | 4/30 | /744 | 0/041 | | | |
| 80 | زیر 25 درصد | 336 | 3/12 | 1/200 | 0/065 | -7/004 | 662 | ۰/۰۰۰۱ |
| | بالای 75 درصد | 328 | 3/68 | /823 | 0/045 | | | |
| 81 | زیر 25 درصد | 336 | 3/01 | 1/212 | 0/066 | - 11/012 | 662 | ۰/۰۰۰۱ |
| | بالای 75 درصد | 328 | 3/88 | /776 | 0/043 | | | |
| 82 | زیر 25 درصد | 336 | 2/81 | 1/160 | 0/063 | -9/990 | 662 | ۰/۰۰۰۱ |
| | بالای 75 | 328 | 3/63 | /946 | 0/052 | | | |

| | | | | | | | | |
|--------|-----|-------------|-------|-------|------|-----|---------------|----|
| | | | | | | | درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - 18/663 | 0/069 | 1/271 | 3/13 | 336 | زیر 25 درصد | 83 |
| | | | 0/034 | /615 | 4/59 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - 21/180 | 0/066 | 1/209 | 3/28 | 336 | زیر 25 درصد | 84 |
| | | | 0/030 | /535 | 4/82 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - 23/143 | 0/068 | 1/252 | 2/76 | 336 | زیر 25 درصد | 85 |
| | | | 0/042 | /760 | 4/63 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - 10/378 | 0/067 | 1/231 | 2/49 | 336 | زیر 25 درصد | 86 |
| | | | 0/057 | 1/028 | 3/41 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | -9/186 | 0/072 | 1/325 | 2/72 | 336 | زیر 25 درصد | 87 |
| | | | 0/051 | /915 | 3/53 | 328 | بالای 75 درصد | |

| | | | | | | | | |
|--------|-----|-------------|-------|-------|------|-----|---------------|----|
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - 10/664 | 0/064 | 1/170 | 3/18 | 336 | زیر 25 درصد | 88 |
| | | | 0/043 | 1/778 | 4/00 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - 15/262 | 0/073 | 1/334 | 2/92 | 336 | زیر 25 درصد | 89 |
| | | | 0/042 | 1/770 | 4/22 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | 14/290 | 0/073 | 1/331 | 2/84 | 336 | زیر 25 درصد | 90 |
| | | | 0/057 | 1/034 | 1/52 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - 13/152 | 0/068 | 1/239 | 2/85 | 336 | زیر 25 درصد | 91 |
| | | | 0/078 | 1/415 | 4/21 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - 10/278 | 0/067 | 1/237 | 2/88 | 336 | زیر 25 درصد | 92 |
| | | | 0/056 | 1/012 | 3/79 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - | 0/072 | 1/322 | 2/98 | 336 | زیر 25 درصد | 93 |

| | | | | | | | | |
|--------|-----|-------------|-------|-------|------|-----|---------------|----|
| | | 14/640 | | | | | درصد | |
| | | | 0/048 | /874 | 4/25 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | -8/508 | 0/075 | 1/368 | 2/63 | 336 | زیر 25 درصد | 94 |
| | | | 0/073 | 1/318 | 3/51 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | -4/429 | 0/068 | 1/252 | 3/25 | 336 | زیر 25 درصد | 95 |
| | | | 0/056 | 1/022 | 3/64 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - 20/391 | 0/069 | 1/261 | 2/74 | 336 | زیر 25 درصد | 96 |
| | | | 0/043 | /776 | 4/40 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - 14/425 | 0/073 | 1/343 | 2/99 | 336 | زیر 25 درصد | 97 |
| | | | 0/053 | /956 | 4/30 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | -5/120 | 0/071 | 1/293 | 2/93 | 336 | زیر 25 درصد | 98 |

| | | | | | | | | |
|--------|-----|-------------|-------|-------|------|-----|---------------|-----|
| | | | 0/061 | 1/096 | 3/41 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - 16/143 | 0/068 | 1/243 | 2/87 | 336 | زیر 25 درصد | 99 |
| | | | 0/044 | /796 | 4/18 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - 18/574 | 0/064 | 1/181 | 2/77 | 336 | زیر 25 درصد | 100 |
| | | | 0/048 | /864 | 4/27 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | -6/691 | 0/069 | 1/260 | 2/88 | 336 | زیر 25 درصد | 101 |
| | | | 0/076 | 1/369 | 3/56 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - 17/856 | 0/070 | 1/286 | 2/71 | 336 | زیر 25 درصد | 102 |
| | | | 0/045 | /809 | 4/20 | 328 | بالای 75 درصد | |

ادامه جدول شماره ۳۶-۴. ضریب تمیز سؤالات مقیاس سنجش دینداری فرم ب

| سؤالات | گروه | تعداد | میانگین | انحراف معیار | خطای معیار | t | درجه آزادی | p |
|--------|---------------|-------|---------|--------------|------------|---------|------------|--------|
| 103 | زیر 25 درصد | 336 | 3/06 | 1/226 | 0/067 | -8/538 | 662 | ۰/۰۰۰۱ |
| | بالای 75 درصد | 328 | 3/79 | 0/958 | 0/053 | | | |
| 104 | زیر 25 درصد | 336 | 2/55 | 1/301 | 0/071 | -11/162 | 662 | ۰/۰۰۰۱ |
| | بالای 75 درصد | 328 | 3/66 | 1/263 | 0/070 | | | |
| 105 | زیر 25 درصد | 336 | 2/81 | 1/394 | 0/076 | -20/578 | 662 | ۰/۰۰۰۱ |
| | بالای 75 درصد | 328 | 4/61 | 0/762 | 0/042 | | | |
| 106 | زیر 25 درصد | 336 | 2/81 | 1/373 | 0/075 | -15/724 | 662 | ۰/۰۰۰۱ |
| | بالای 75 درصد | 328 | 4/23 | 0/910 | 0/050 | | | |
| 107 | زیر 25 درصد | 336 | 3/24 | 1/399 | 0/076 | -9/498 | 662 | ۰/۰۰۰۱ |

| | | | | | | | | |
|--------|-----|---------|-------|-------|------|-----|---------------|-----|
| | | | 0/059 | 1/063 | 4/16 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | -9/656 | 0/079 | 1/452 | 2/82 | 336 | زیر 25 درصد | 108 |
| | | | 0/067 | 1/216 | 3/82 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | -21/973 | 0/075 | 1/379 | 2/76 | 336 | زیر 25 درصد | 109 |
| | | | 0/044 | 0/802 | 4/69 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | -17/962 | 0/075 | 1/369 | 2/89 | 336 | زیر 25 درصد | 110 |
| | | | 0/050 | 0/912 | 4/51 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | -19/216 | 0/070 | 1/277 | 2/93 | 336 | زیر 25 درصد | 111 |
| | | | 0/051 | 0/929 | 4/60 | 328 | بالای 75 درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | -16/774 | 0/071 | 1/294 | 2/93 | 336 | زیر 25 درصد | 112 |
| | | | 0/051 | 0/927 | 4/40 | 328 | بالای 75 درصد | |

| | | | | | | | | |
|--------|-----|-------------|-------|-------|------|-----|---------------|-----|
| | | | | | | | درصد | |
| ۰/۰۰۰۱ | 662 | - 11/985 | 0/063 | 1/151 | 3/24 | 336 | زیر 25 درصد | 113 |
| | | | 0/042 | 0/758 | 4/15 | 328 | بالای 75 درصد | |

ج) پایائی پرسشنامه‌های الف و ب

ج-۱) ضریب همبستگی بازآزمائی

برای اندازه‌گیری پایائی پرسشنامه از روش بازآزمایی با فاصله ۶ هفته بین دو بار اجرا در گروه نمونه ۳۵ نفری از دانشجویان دانشگاه تهران برای فرم الف و ب استفاده شد که یافته‌های آن در جداول ۳۷-۴ و ۳۸-۴ آمده است.

جدول ۳۷-۴. جدول ضرایب همبستگی باز آزمائی بین مؤلفه‌های سنجش دینداری فرم الف

(n=۳۵)

| دینداری کل | وظایف دینی | باور دینی | گرایش و عواطف دینی | شناخت دینی | آزمون دوم / آزمون اول |
|------------|------------|------------|--------------------|------------|-----------------------|
| 0/58** | 0/59** | 0/48* * | 0/53** | 0/50** | شناخت دینی |
| 0/57** | 0/60** | 0/44* * | 0/56** | 0/46** | گرایش و عواطف دینی |
| 0/60** | 0/59** | 0/54* * | 0/56** | 0/52** | باور دینی |
| 0/62** | 0/65** | 0/50* * | 0/59** | 0/51** | وظایف دینی |
| 0/62** | 0/64** | 0/52* * | 0/59** | 0/52** | دینداری کل |

** p<0/01

طبق یافته‌های جدول ۳۷-۴ بین مؤلفه‌های دینداری فرم الف یعنی شناخت دینی، گرایش و عواطف

دینی، باور دینی و وظایف دینی و نیز نمره کل دینداری آن در اجرای اول با همه مؤلفه‌ها و نمره کل آن در اجرای شش هفته بعد ضریب همبستگی مثبت و معناداری مشاهده می‌شود. که بیانگر ثبات و استمرار اندازه‌های دینداری در طول مدت زمان مورد مطالعه می‌باشد. به عبارت دیگر پرسشنامه در طول زمان پایا بوده و پدیده واحدی را اندازه‌گیری می‌کند.

جدول ۳۸-۴. جدول ضرایب همبستگی باز آزمائی بین مؤلفه سنجش دینداری فرم ب (n=۶۵)

| دینداری کل | وظایف دینی | باور دینی | گرایش و عواطف دینی | شناخت دینی | آزمون اول / آزمون دوم |
|------------|------------|-----------|--------------------|------------|-----------------------|
| 0/57** | 0/54** | 0/56** | 0/55** | 0/53** | شناخت دینی |
| 0/58** | 0/59** | 0/52** | 0/57** | 0/48** | گرایش و عواطف دینی |
| 0/49** | 0/49** | 0/52** | 0/46** | 0/37** | باور دینی |
| 0/53** | 0/54** | 0/50** | 0/50** | 0/41** | وظایف دینی |
| 0/60** | 0/59** | 0/58** | 0/57** | 0/48** | دینداری کل |

** . p<0/01

طبق یافته‌های جدول ۳۸-۴ بین مؤلفه‌های دینداری فرم ب شامل شناخت دینی، گرایش و عواطف دینی، باور دینی و وظایف دینی و نیز نمره کل دینداری آن در اجرای اول با همه مؤلفه‌ها و نمره کل آن در اجرای شش هفته بعد ضریب همبستگی مثبت و معناداری مشاهده می‌شود که بیانگر ثبات و استمرار اندازه‌های دینداری فرم ب در طول مدت زمان مورد مطالعه می‌باشد. به عبارت دیگر پرسشنامه فرم ب نیز در طول زمان پایا بوده و پدیده واحدی را اندازه‌گیری می‌کند.

ج-۲) ضریب آلفای کرونباخ

فرم الف پرسشنامه دینداری

برای سنجش پایایی پرسشنامه‌ها از محاسبه ضریب آلفای کرونباخ نیز استفاده شد که نتایج آن را

برای فرم الف پرسشنامه دینداری در جدول شماره ۳۹-۴ موجود است.

جدول ۳۹-۴. جدول ضرایب آلفای کرونباخ مؤلفه شناخت دینی سنجش دینداری فرم الف

| مؤلفه ها | ضریب آلفای کرونباخ | تعداد سؤال | میانگین | انحراف معیار |
|--------------------|--------------------|------------|---------|--------------|
| شناخت دینی | 0/83 | 13 | 47/23 | 9/93 |
| گرایش و عواطف دینی | 0/76 | 20 | 67/80 | 10/94 |
| باور دینی | 0/90 | 25 | 89/39 | 18/61 |
| وظایف دینی | 0/92 | 55 | 189/42 | 30/21 |
| دینداری کل | 0/95 | 113 | 392/51 | 62/10 |

همان‌گونه که در جدول ۳۹-۴ مشاهده می‌شود ضرایب آلفای بدست آمده برای فرم الف در چهار مؤلفه دینداری و نیز در کل بالا بوده و در سطح خیلی خوب می‌باشد. مقادیر بالای ضریب آلفای کرونباخ نشان دهنده هماهنگی درونی فرم الف پرسشنامه دینداری دانشجویان است.

فرم ب پرسشنامه دینداری

جدول ۴۰-۴. جدول ضرایب آلفای کرونباخ پرسشنامه سنجش دینداری فرم ب

| مؤلفه ها | ضریب آلفای کرونباخ | تعداد سؤال | میانگین | انحراف معیار |
|---------------|--------------------|------------|---------|--------------|
| شناخت دینی | 0/80 | 13 | 45/72 | 9/25 |
| گرایش و عواطف | 0/79 | 20 | 69/81 | 11/49 |

| | | | | |
|-------|--------|-----|------|------------|
| | | | | دینی |
| 20/18 | 99/54 | 25 | 0/91 | باور دینی |
| 25/96 | 186/87 | 55 | 0/89 | وظایف دینی |
| 59/74 | 391/27 | 113 | 0/95 | دینداری کل |

همان‌گونه که در جدول ۴۰-۴ مشاهده می‌شود مقدار ضرایب آلفای کرونباخ به دست آمده برای مؤلفه‌های فرم ب پرسشنامه دینداری بالا می‌باشند، که نشانگر هماهنگی و همسانی درونی سئوالات پرسشنامه و پایایی بالای آن است.

ه) روانی افتراقی پرسشنامه براساس ویژگی‌های جمعیت شناختی

در این قسمت مؤلفه‌های دینداری براساس ویژگی‌های جمعیت شناختی فردی یعنی جنسیت و محل تولد و نیز ویژگی‌های آموزشی مثل مقطع و گروه تحصیلی با هم مقایسه و بررسی خواهد شد. جدول ۴۱-۴ تحلیل واریانس چند متغیری مؤلفه‌های دینداری فرم الف براساس جنسیت دختر و پسر دانشجویان را نشان می‌دهد.

جدول ۴۱-۴. جدول تحلیل واریانس چند متغیری برای مؤلفه‌های دینداری فرم الف بر اساس

جنسیت

| منبع تغییر | نوع آزمون | مقدار | F | درجه آزادی | درجه آزادی | سطح معنی داری |
|------------|--------------------|------------|-----------------|------------|---------------|---------------|
| جنسیت | آزمون پیلائی | 0/005 | 1/75 | 4 | 1457 | 0/136 |
| | لانداى ويلكز | 0/99 | 1/75 | 4 | 1457 | 0/136 |
| | آزمون هاتلینک | 0/005 | 1/75 | 4 | 1457 | 0/136 |
| | روی | 0/005 | 1/75 | 4 | 1457 | 0/136 |
| منبع تغییر | مجموع مجذورات | درجه آزادی | میانگین مجذورات | F | سطح معنی داری | |
| جنسیت | شناخت دینی | 17/81 | 1 | 17/81 | 0/18 | 0/665 |
| | گرایش و عواطف دینی | 92/81 | 1 | 92/81 | 0/81 | 0/367 |
| | باور دینی | 41/52 | 1 | 41/52 | 0/12 | 0/720 |
| | وظایف دینی | 872/07 | 1 | 872/07 | 1/02 | 0/311 |
| خطا | شناخت دینی | 139086/32 | 1460 | 95/26 | | |
| | گرایش و عواطف دینی | 166192/77 | 1460 | 113/83 | | |
| | باور دینی | 470915/01 | 1460 | 322/54 | | |
| | وظایف دینی | 1240474/8 | 1460 | 849/64 | | |

| | | | | | | |
|--|--|--|------|----------------|-----------------------|----|
| | | | 1461 | 139104/14 | شناخت دينی | کل |
| | | | 1461 | 166285/59 | گرايش و عواطف دينی | |
| | | | 1461 | 470956/54 | باور دينی | |
| | | | 1461 | 1241346/8 7 | وظايف دينی | |

براساس یافته‌های جدول ۴۱-۴ بین میانگین کل دینداری دانشجویان در فرم الف ($F=1/75$)
 در دانشجویان دختر و پسر تفاوت معنی‌داری مشاهده نمی‌شود. به عبارت دیگر میزان دینداری
 دانشجویان دختر و پسر همسان است. بررسی مؤلفه‌های شناخت دینی، گرایش و عواطف دینی، باور
 دینی و وظایف دینی براساس جنسیت نیز بیانگر عدم تفاوت معنی‌دار دختران و پسران در این مؤلفه‌ها
 می‌باشد. میانگین و انحراف معیار مؤلفه‌های دینداری دانشجویان در جدول ۴۲-۴ موجود است.

جدول ۴۲-۴. میانگین و انحراف معیار مؤلفه‌های دینداری فرم الف براساس جنسیت

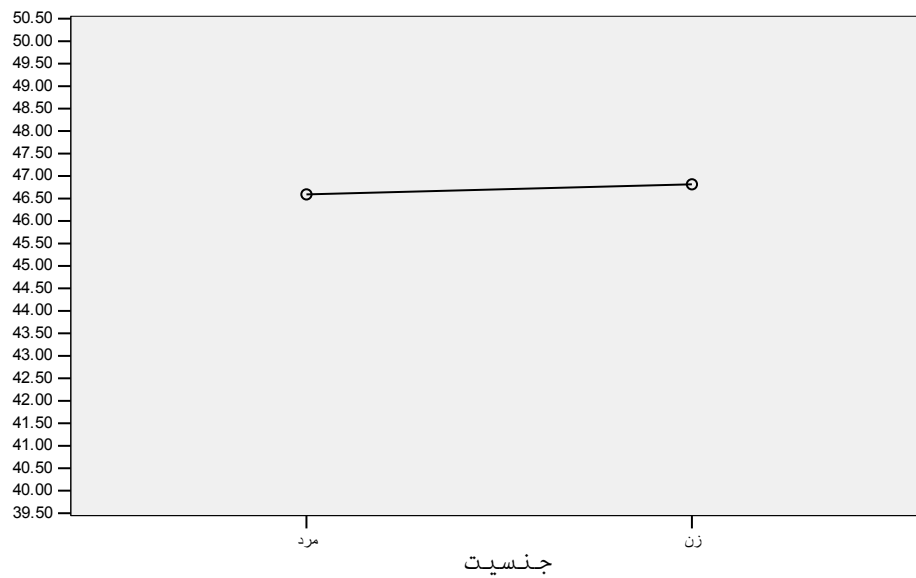
| متغیر | جنسیت | میانگین | انحراف معیار |
|--------------------|-------|---------|--------------|
| شناخت دینی | مرد | 46/59 | 39۰/ |
| | زن | 46/81 | 33۰/ |
| گرایش و عواطف دینی | مرد | 66/85 | 43۰/ |
| | زن | 67/36 | 36۰/ |
| باور دینی | مرد | 89/05 | 72۰/ |
| | زن | 88/71 | 61۰/ |
| وظایف دینی | مرد | 188/70 | 1/17 |
| | زن | 190/27 | 1 |

براساس جدول ۴۲-۴ میانگین دانشجویان مرد و زن در شناخت دینی، گرایش و عواطف دینی، باور دینی و وظایف دینی تقریباً نزدیک می‌باشد. نمودار چندضلعی دانشجویان مرد و زن هر یک از مولفه‌ها در صفحات بعدی برای مقایسه عینی‌تر ترسیم شده است.

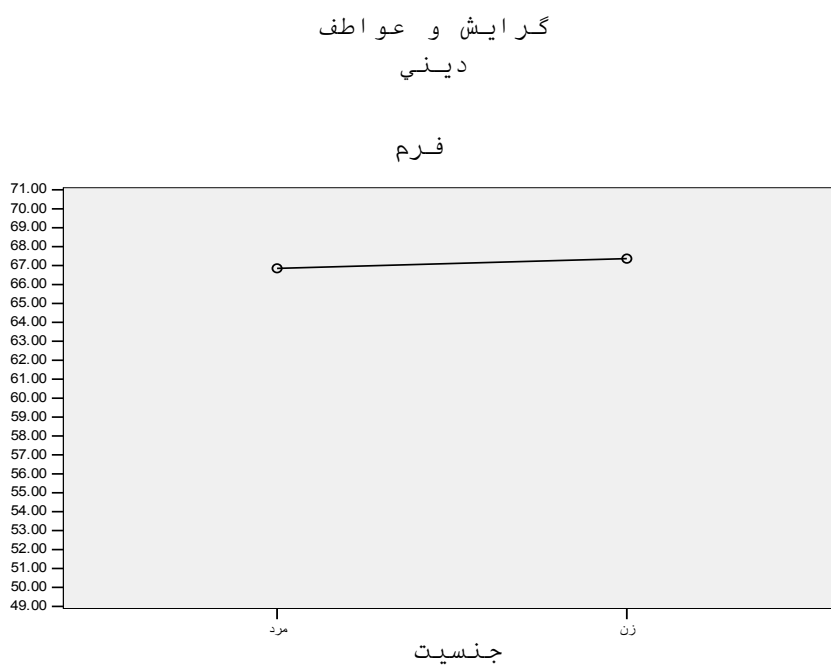
• شناخت دينی

شناخت ديني

فرم



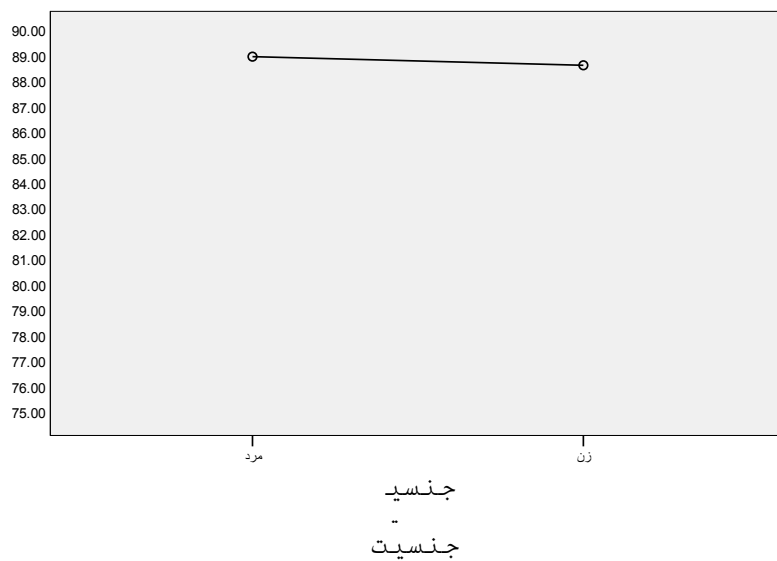
• گرایش و عواطف دینی



• باور دينی

باور دينی

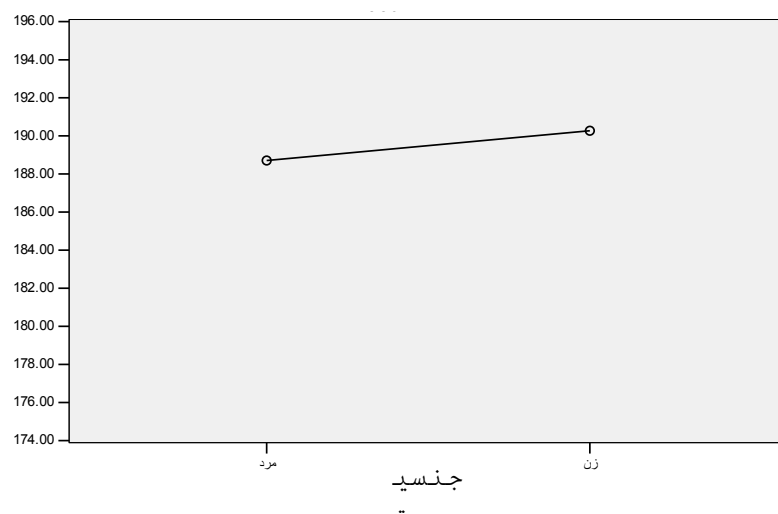
فرم



• وظایف دینی

وظایف دینی

فرم



جدول ۴-۴۳. جدول تحلیل واریانس چند متغیری برای مؤلفه‌های دینداری فرم ب براساس جنسیت

| منبع تغییر | نوع آزمون | مقدار | F | درجه آزادی | درجه آزادی | سطح معنی داری |
|------------|---------------|---------------|------------|-----------------|------------|---------------|
| جنسیت | آزمون پیلائی | 0/004 | 1/19 | 4 | 1289 | 0/313 |
| | لانداى ويلكز | 0/99 | 1/19 | 4 | 1289 | 0/313 |
| | آزمون هاتلینک | 0/004 | 1/19 | 4 | 1289 | 0/313 |
| | روی | 0/004 | 1/19 | 4 | 1289 | 0/313 |
| منبع تغییر | | مجموع مجذورات | درجه آزادی | میانگین مجذورات | F | سطح معنی داری |
| جنسیت | شناخت دینی | 170/42 | 1 | 170/42 | 1/70 | 0/192 |

| | | | | | | |
|-------|------|--------|------|---------------|--------------------|-----|
| 0/330 | 0/95 | 116/31 | 1 | 116/31 | گرایش و عواطف دینی | |
| 0/677 | 0/17 | 43/59 | 1 | 43/59 | باور دینی | |
| 0/475 | 0/51 | 378/45 | 1 | 378/45 | وظایف دینی | |
| | | 99/96 | 1292 | 129154/ 77 | شناخت دینی | خطا |
| | | 122/36 | 1292 | 158092 | گرایش و عواطف دینی | |
| | | 251/78 | 1292 | 325304/ 58 | باور دینی | |
| | | 740/49 | 1292 | 956723/ 91 | وظایف دینی | |
| | | | 1293 | 129325/ 19 | شناخت دینی | کل |
| | | | 1293 | 158208/ 31 | گرایش و عواطف دینی | |
| | | | 1293 | 325348/ 17 | باور دینی | |
| | | | 1293 | 957102/ 37 | وظایف دینی | |

براساس یافته جدول ۴۳-۴ بین میانگین کل دینداری در فرم ب ($F=1/19$, $p=31$) دانشجویان دختر و پسر تفاوت معنی‌داری مشاهده نمی‌شود. به عبارت دیگر میزان دینداری دانشجویان دختر و پسر در فرم ب نیز همسان است. بررسی مؤلفه‌های شناخت دینی، گرایش و عواطف دینی، باور دینی و وظایف دینی براساس جنسیت نیز بیانگر عدم تفاوت معنی‌دار دختران و پسران در این مؤلفه‌ها می‌باشد.

میانگین و انحراف معیار مؤلفه‌های دینداری دانشجویان در جدول ۴-۴۴ موجود است.

جدول ۴-۴۴. میانگین و انحراف معیار مؤلفه‌های دینداری فرم ب براساس جنسیت

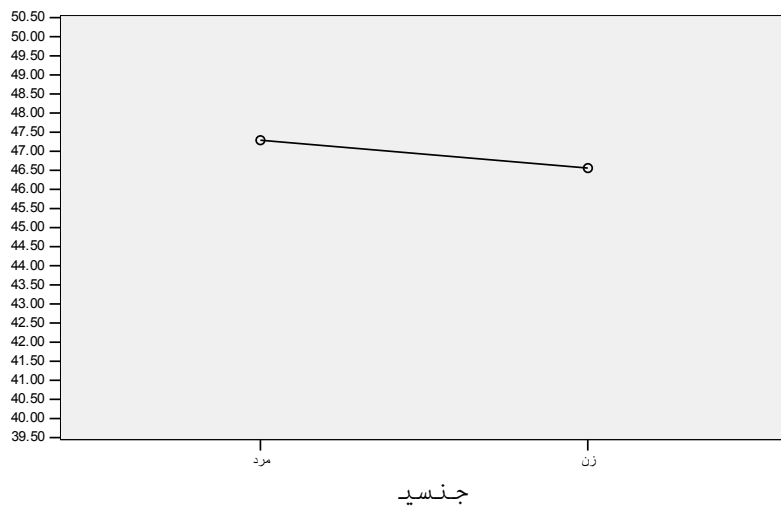
| متغیر | جنسیت | میانگین | انحراف استاندار |
|--------------------------|-------|---------|--------------------|
| شناخت دینی | مرد | 47/28 | 0/41 |
| | زن | 46/55 | 37/0 |
| گرایش و عواطف دینی | مرد | 69/25 | 45/0 |
| | زن | 68/65 | 41/0 |
| باور دینی | مرد | 87/26 | 65/0 |
| | زن | 86/89 | 59/0 |
| وظایف دینی | مرد | 189 | 1/12 |
| | زن | 187/91 | 1/02 |

براساس جدول ۴-۴۴ همانند فرم الف و ب نیز میانگین دانشجویان براساس جنسیت آنها به یکدیگر نزدیک می‌باشد. برای مقایسه عینی‌تر آنها نمودار چندضلعی آن در صفحات بعدی ارائه شده است.

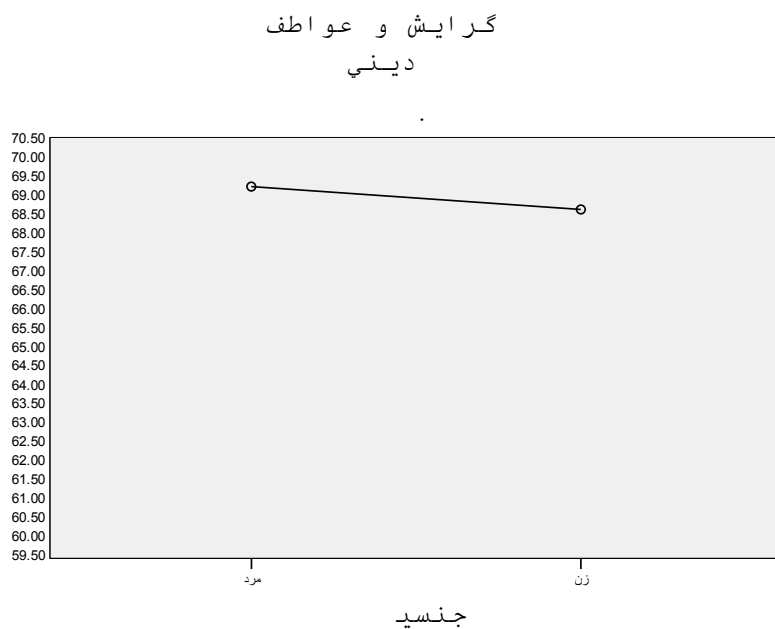
• شناخت دينی

شناخت ديني

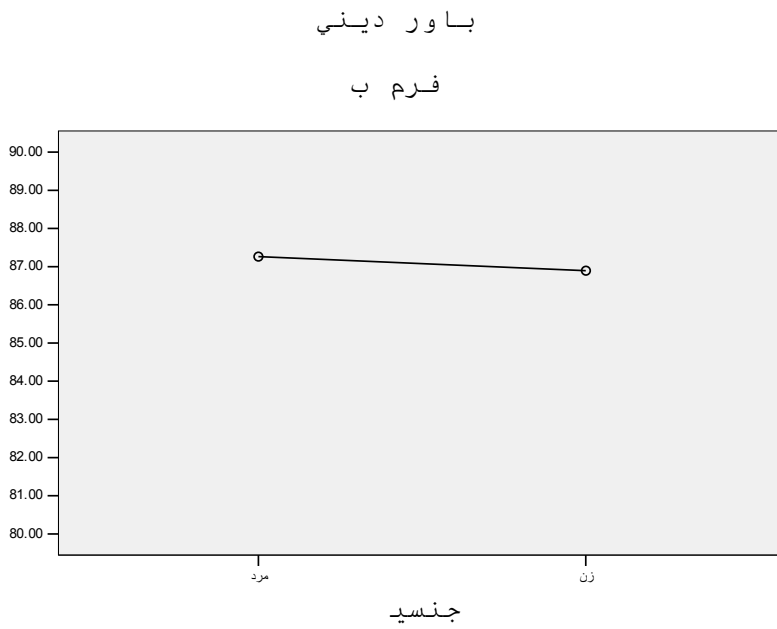
فرم ب



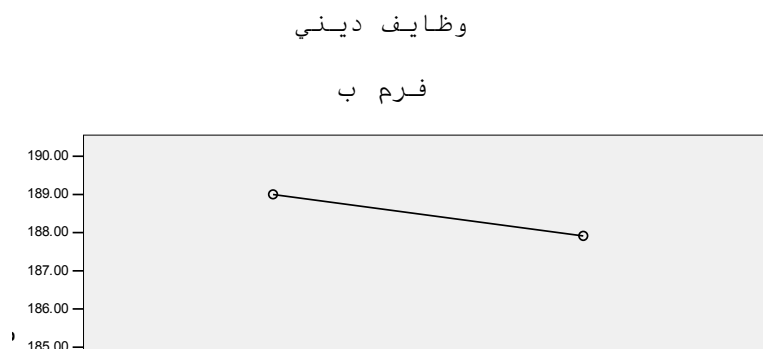
• گرایش و عواطف دینی



• باور دینی



• وظایف دینی



جدول ۴۵-۴. تحلیل واریانس چند متغیری برای مؤلفه‌های دینداری فرم الف براساس محل تولد

| منبع تغییر | نوع آزمون | مقدار | F | درجه آزادی | درجه آزادی | سطح معنی داری |
|------------|--------------------|---------------|------------|-----------------|------------|---------------|
| محل تولد | آزمون پیلائی | 0/01 | 3/58 | 4 | 1444 | 0/006 |
| | لانداى ويلكز | 0/99 | 3/58 | 4 | 1444 | 0/006 |
| | آزمون هاتلینک | 0/01 | 3/58 | 4 | 1444 | 0/006 |
| | روی | 0/01 | 3/58 | 4 | 1444 | 0/006 |
| منبع تغییر | متغیر | مجموع مجذورات | درجه آزادی | میانگین مجذورات | F | سطح معنی داری |
| تولد | شناخت دینی | 426/16 | 1 | 426/16 | 4/49 | 0/034 |
| | گرایش و عواطف دینی | 296/49 | 1 | 296/49 | 2/61 | 0/106 |
| | باور دینی | 194/92 | 1 | 194/92 | 0/60 | 0/437 |
| | وظایف دینی | 37/80 | 1 | 37/80 | 0/04 | 0/833 |
| خطا | شناخت دینی | 137248/08 | 1447 | 94/85 | | |
| | گرایش و عواطف دینی | 164359/48 | 1447 | 113/58 | | |
| | باور دینی | 466356/16 | 1447 | 322/29 | | |
| | وظایف دینی | 1233394/39 | 1447 | 852/38 | | |

| | | | | | | |
|--|--|--|------|----------------|-----------------------|----|
| | | | 1448 | 137674/ 24 | شناخت دینی | کل |
| | | | 1448 | 164655/ 97 | گرایش و عواطف دینی | |
| | | | 1448 | 466551/ 08 | باور دینی | |
| | | | 1448 | 1233432 /20 | وظایف دینی | |

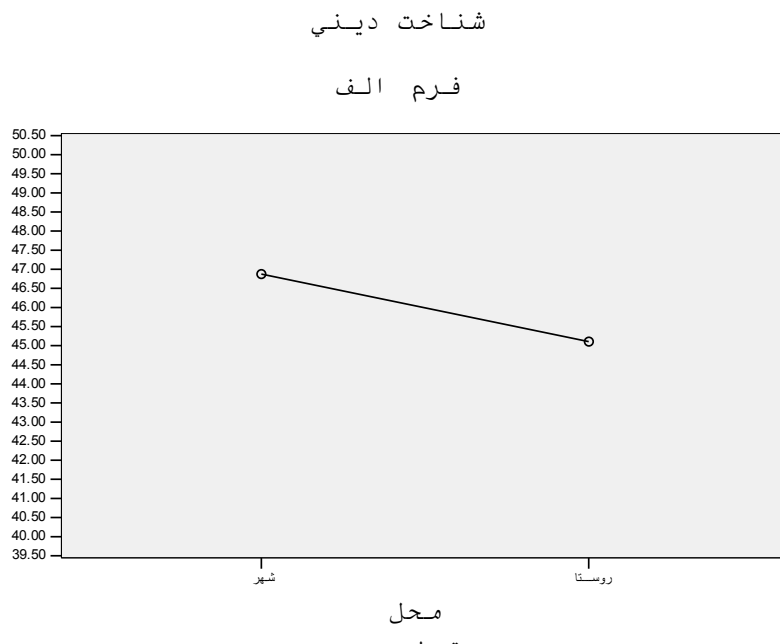
براساس یافته جدول ۴۵-۴ بین میانگین کل دینداری دانشجویان در فرم الف ($F=3/58, p<0/01$) در دانشجویان شهری و روستائی تفاوت معنی‌داری مشاهده می‌شود. به عبارت دیگر میزان دینداری دانشجویان متولد شهر و روستا همسان نیست. بررسی مؤلفه‌های شناخت دینی، گرایش و عواطف دینی، باور دینی و وظایف دینی بر اساس محل تولد بیانگر عدم تفاوت معنی‌دار در مؤلفه‌های گرایش و عواطف دینی، باور دینی و وظایف دینی و تفاوت معنی‌دار در مؤلفه شناخت دینی ($F=4/49, p<0/05$) می‌باشد. میانگین و انحراف معیار مؤلفه‌های دینداری دانشجویان براساس محل تولد در جدول ۴۶-۴ موجود است.

جدول ۴۶-۴. میانگین و انحراف معیار مؤلفه‌های دینداری براساس محل تولد

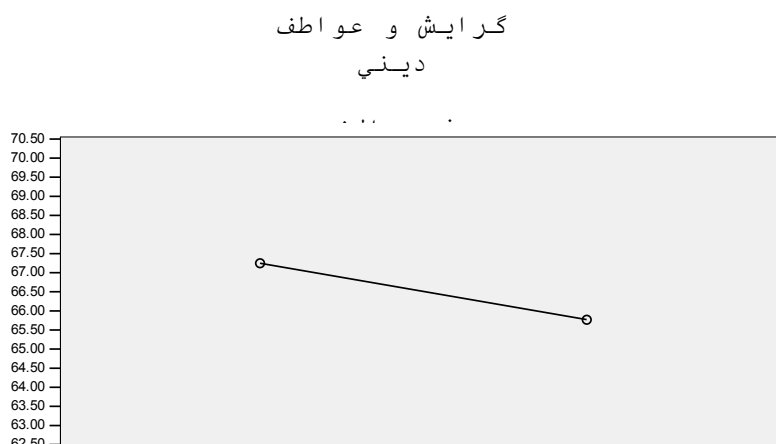
| متغیر | محل تولد | میانگین | انحراف معیار |
|--------------------|----------|---------|--------------|
| شناخت دینی | شهر | 46/87 | 0/27 |
| | روستا | 45/10 | 0/79 |
| گرایش و عواطف دینی | شهر | 67/24 | 0/29 |
| | روستا | 65/77 | 0/86 |
| باور دینی | شهر | 88/90 | 0/49 |
| | روستا | 87/71 | 1/45 |
| وظایف دینی | شهر | 189/40 | 0/81 |
| | روستا | 189/93 | 2/36 |

طبق جدول ۴۶-۴ میانگین شناخت دینی برای دانشجویان متولد شهر برابر با ۴۶/۸۷ است و برای متولد روستا برابر با ۴۵/۱۰ است که میانگین دانشجویان شهری بطور معنی‌داری بیشتر از دانشجویان روستائی است. در مؤلفه‌های دیگر میانگین‌های دو گروه به هم نزدیک است. نمودار چندضلعی میانگین نمرات دانشجویان براساس محل تولد در صفحات بعدی ارائه شده است.

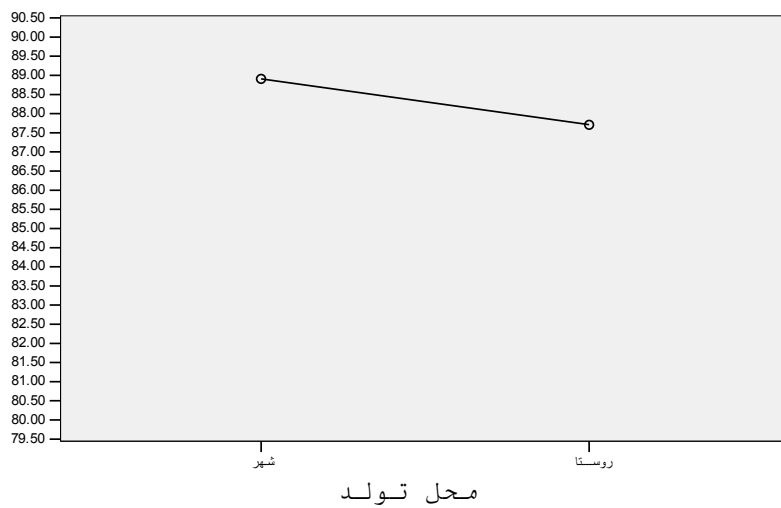
• شناخت دينی



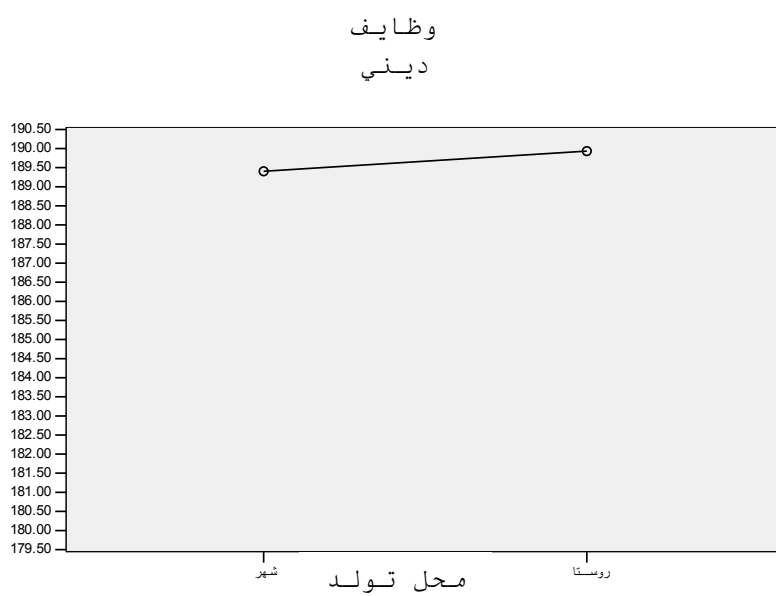
• گرايش و عواطف دينی



باور
ديني



• وظایف دینی



جدول ۴۷-۴. تحلیل واریانس چند متغیری برای مؤلفه‌های دینداری فرم ب براساس محل تولد

| منبع تغییر | نوع آزمون | مقدار | F | درجه آزادی | درجه آزادی | سطح معنی داری |
|------------|--------------------|---------------|------------|-----------------|------------|---------------|
| محل تولد | آزمون پیلائی | 0/001 | 0/38 | 4 | 1274 | 0/817 |
| | لانداى ويلكز | 0/99 | 0/38 | 4 | 1274 | 0/817 |
| | آزمون هاتلینک | 0/001 | 0/38 | 4 | 1274 | 0/817 |
| | روى | 0/001 | 0/38 | 4 | 1274 | 0/817 |
| منبع تغییر | متغیر | مجموع مجذورات | درجه آزادی | میانگین مجذورات | F | سطح معنی داری |
| محل تولد | شناخت دینی | 9/90 | 1 | 9/90 | 0/09 | 0/753 |
| | گرایش و عواطف دینی | 40/13 | 1 | 40/13 | 0/32 | 0/567 |
| | باور دینی | 0/90 | 1 | 0/90 | 0/004 | 0/952 |
| | وظایف دینی | 18/41 | 1 | 18/41 | 0/02 | 0/875 |
| خطا | شناخت دینی | 127628/4 3 | 1277 | 99/94 | | |
| | گرایش و عواطف دینی | 156229/0 3 | 1277 | 122/34 | | |
| | باور دینی | 319771/0 2 | 1277 | 250/40 | | |

| | | | | | | |
|--|--|--------|------|---------------|-----------------------|----|
| | | 739/71 | 1277 | 944615/9 9 | وظایف دینی | کل |
| | | | 1278 | 127638/3 3 | شناخت دینی | |
| | | | 1278 | 156269/1 7 | گرایش و عواطف دینی | |
| | | | 1278 | 319771/9 3 | باور دینی | |
| | | | 1278 | 944634/4 1 | وظایف دینی | |

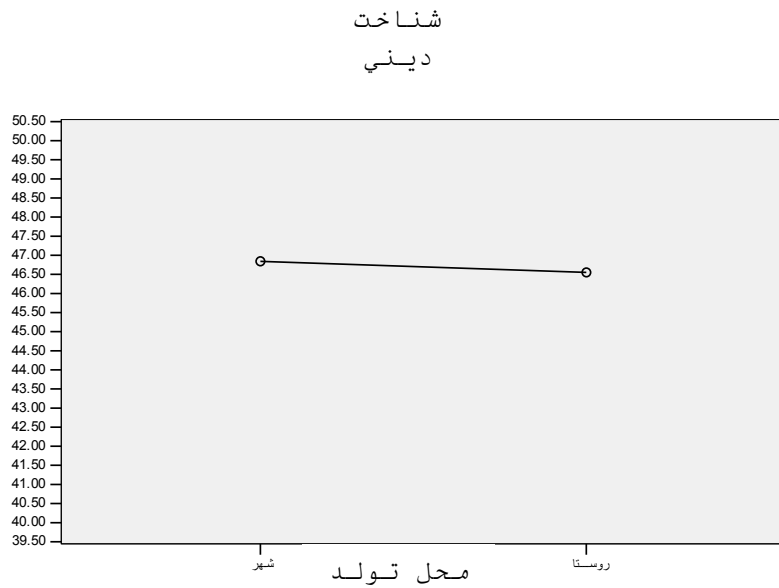
براساس یافته‌های جدول ۴۷-۴ بین میانگین کل دینداری دانشجویان در فرم ب ($F=۰/۳۸$, $p=۰/۸۱$) در دانشجویان شهری و روستائی تفاوت معنی‌داری مشاهده نمی‌شود. به عبارت دیگر میزان دینداری دانشجویان متولد شهر و روستا در فرم ب همسان است. بررسی مؤلفه‌های شناخت دینی، گرایش و عواطف دینی، باور دینی و وظایف دینی براساس محل تولد بیانگر عدم تفاوت معنی‌دار در همه مؤلفه‌ها می‌باشد. میانگین و انحراف معیار مؤلفه‌های دینداری دانشجویان براساس محل تولد در جدول ۴۸-۴ موجود است.

جدول ۴-۴۸. میانگین و انحراف معیار مؤلفه‌های دینداری فرم ب براساس محل تولد

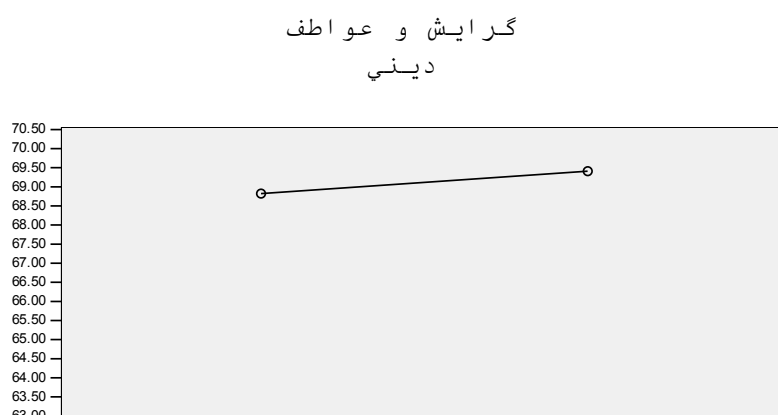
| متغیر | محل تولد | میانگین | انحراف معیار |
|--------------------|----------|---------|--------------|
| شناخت دینی | شهر | 46/84 | 0/29 |
| | روستا | 46/55 | 0/88 |
| گرایش و عواطف دینی | شهر | 68/82 | 0/32 |
| | روستا | 69/41 | 0/97 |
| باور دینی | شهر | 86/98 | 0/46 |
| | روستا | 86/89 | 1/39 |
| وظایف دینی | شهر | 188/21 | 0/80 |
| | روستا | 188/61 | 2/39 |

طبق جدول ۴-۴۸ دانشجویان متولد شهر و روستا در چهار مولفه دینداری دارای میانگین تقریباً مساوی هستند. همچنین برای مقایسه میانگین‌ها نمودار چندضلعی آن در صفحات بعدی ارائه شده است.

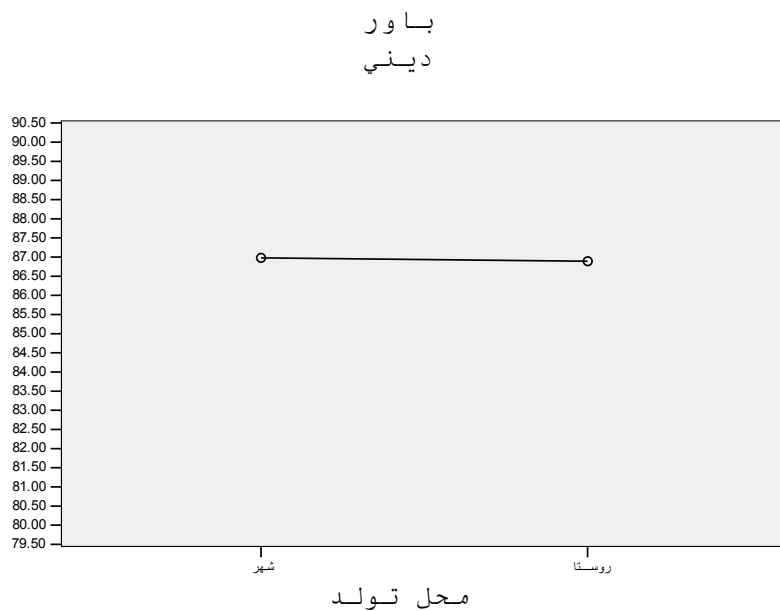
• شناخت دينی



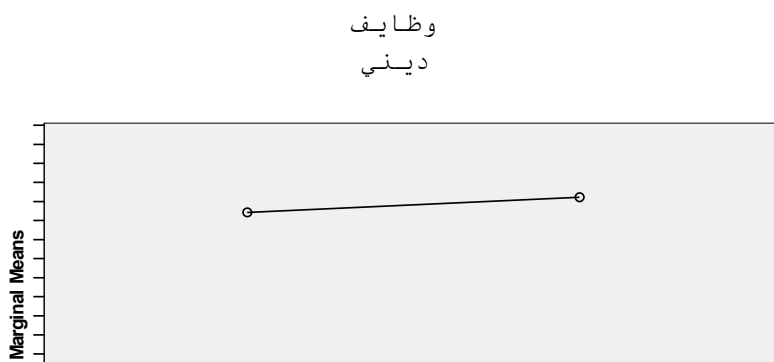
• گرايش و عواطف دينی



• باور دينی



• وظائف دينی



محل تولد

جدول ۴۹-۴. تحلیل واریانس چند متغیری برای مؤلفه‌های دینداری فرم الف براساس مقطع تحصیلی

| منبع تغییر | مقدار | F | درجه آزادی | درجه آزادی | سطح معنی داری |
|-------------|--------------------|---------------|------------|-----------------|---------------|
| مقطع تحصیلی | آزمون پیلائی | 0/04 | 7/28 | 8 | 2882 |
| | لانداى ويلكز | 0/96 | 7/33 | 8 | 2880 |
| | آزمون هاتلینک | 0/04 | 7/37 | 8 | 2878 |
| | روی | 0/03 | 13/47 | 4 | 1441 |
| منبع تغییر | متغیر | مجموع مجذورات | درجه آزادی | میانگین مجذورات | F |
| مقطع تحصیلی | شناخت دینی | 2362/86 | 2 | 1181/43 | 12/57 |
| | گرایش و عواطف دینی | 3390/34 | 2 | 1695/17 | 15/10 |
| | باور دینی | 6715/02 | 2 | 3357/51 | 10/52 |
| | وظایف دینی | 5385/07 | 2 | 2692/53 | 3/15 |
| خطا | شناخت دینی | 135627/57 | 1443 | 93/99 | |
| | گرایش و عواطف دینی | 161903/42 | 1443 | 112/19 | |
| | باور دینی | 460506/14 | 1443 | 319/13 | |
| | وظایف دینی | 1231987/09 | 1443 | 853/76 | |

| | | | | | | |
|--|--|--|------|----------------|-----------------------|----|
| | | | 1445 | 137990/ 43 | شناخت دینی | کل |
| | | | 1445 | 165293/ 77 | گرایش و عواطف دینی | |
| | | | 1445 | 467221/ 16 | باور دینی | |
| | | | 1445 | 1237372 /16 | وظایف دینی | |

بر اساس یافته‌های جدول ۴۹-۴ بین میانگین کل دینداری دانشجویان در فرم الف ($F=7/28$)، $p<0/01$ در دانشجویان مقاطع تحصیلی کارشناسی، کارشناسی ارشد و دکتری تفاوت معنی‌داری مشاهده می‌شود. به عبارت دیگر میزان دینداری دانشجویان مقاطع سه‌گانه فوق متفاوت می‌باشد. بررسی مؤلفه‌های شناخت دینی، گرایش و عواطف دینی، باور دینی و وظایف دینی بر اساس مقاطع تحصیلی بیانگر تفاوت معنی‌دار در مؤلفه‌های شناخت دینی ($F=12/57, p<0/01$)، گرایش و عواطف دینی ($F=15/10, p<0/01$)، باور دینی ($F=10/52, p<0/01$) و وظایف دینی ($F=3/15, p<0/05$) می‌باشد. میانگین و انحراف معیار مؤلفه‌های دینداری دانشجویان براساس مقطع تحصیلی در جدول ۵۰-۴ موجود است.

جدول ۵۰-۴. میانگین و انحراف معیار مؤلفه‌های دینداری فرم الف براساس مقطع تحصیلی

| متغیر | مقطع | میانگین | انحراف استاندارد |
|------------|----------|---------|---------------------|
| شناخت دینی | کارشناسی | 46/25 | 0/28 |

| | | | |
|------|--------|------------------|-----------------------|
| 0/69 | 46/96 | کارشناسی ارشد | |
| 0/97 | 51/34 | دکتری | |
| 0/31 | 66/60 | کارشناسی | گرایش و عواطف دینی |
| 0/76 | 67/47 | کارشناسی ارشد | |
| 1/07 | 72/70 | دکتری | |
| 0/52 | 87/97 | کارشناسی | باور دینی |
| 1/28 | 89/89 | کارشناسی ارشد | |
| 1/80 | 96/42 | دکتری | |
| 0/86 | 188/60 | کارشناسی | وظایف دینی |
| 2/09 | 193/38 | کارشناسی ارشد | |
| 2/95 | 193/44 | دکتری | |

برای مقایسه میانگین‌ها از آزمون پسین توکی استفاده شد که یافته‌های آن در جدول ۵۱-۴ آمده است.

جدول ۵۱-۴. آزمون پسین توکی برای مؤلفه‌های دینداری فرم الف براساس مقطع تحصیلی

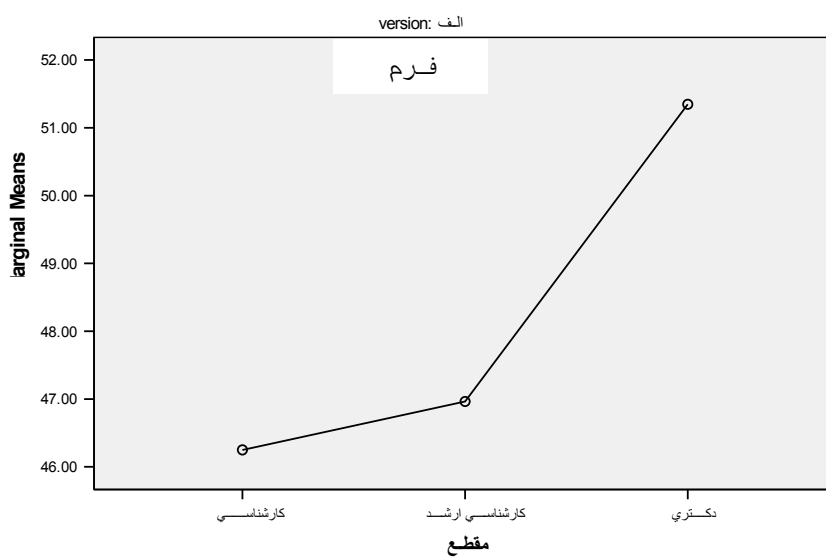
| متغیر | (I)مقطع | (J)مقطع | میانگین تفاوت (I-J) | انحراف معیار | سطح معنی داری |
|--------------------|----------|---------------|---------------------|--------------|---------------|
| شناخت دینی | کارشناسی | کارشناسی ارشد | -0/71 | 0/75 | 0/610 |
| | | دکتری | -5/09 (*) | 1/02 | 0/0001 |
| | کارشناسی | کارشناسی ارشد | 71/ | 0/75 | 0/610 |
| | | دکتری | -4/38 (*) | 1/20 | 0/001 |
| | دکتری | کارشناسی | 5/09 (*) | 1/02 | 0/000 |
| | | کارشناسی ارشد | 4/38 (*) | 1/20 | 0/001 |
| گرایش و عواطف دینی | کارشناسی | کارشناسی ارشد | -0/87 | 82۰/ | 0/538 |
| | | دکتری | -6/10 (*) | 1/11 | 0/000 |
| | کارشناسی | کارشناسی ارشد | 87۰/ | 82/ | 0/538 |
| | | دکتری | -5/22 (*) | 1/31 | 0/0001 |
| | دکتری | کارشناسی | 6/10 (*) | 1/11 | 0/0001 |
| | | | | | |

| | | | | | |
|--------|------|-----------|------------------|------------------|------------|
| 0/0001 | 1/31 | 5/22 (*) | کارشناسی ارشد | | |
| 0/351 | 1/38 | -1/91 | کارشناسی ارشد | کارشناسی | باور دینی |
| 0/0001 | 1/87 | -8/45 (*) | دکتری | | |
| 0/351 | 1/38 | 1/91 | کارشناسی ارشد | کارشناسی ارشد | |
| 0/009 | 2/21 | -6/53 (*) | دکتری | | |
| 0/000 | 1/87 | 8/45 (*) | کارشناسی | دکتری | |
| 0/009 | 2/21 | 6/53 (*) | کارشناسی ارشد | | |
| 0/088 | 2/26 | -4/78 | کارشناسی ارشد | کارشناسی | وظایف دینی |
| 0/256 | 3/07 | -4/84 | دکتری | | |
| 0/088 | 2/26 | 4/78 | کارشناسی ارشد | کارشناسی ارشد | |
| 1 | 3/62 | -0/06 | دکتری | | |
| 0/256 | 3/07 | 4/84 | کارشناسی | دکتری | |
| 1 | 3/62 | 06/0 | کارشناسی ارشد | | |

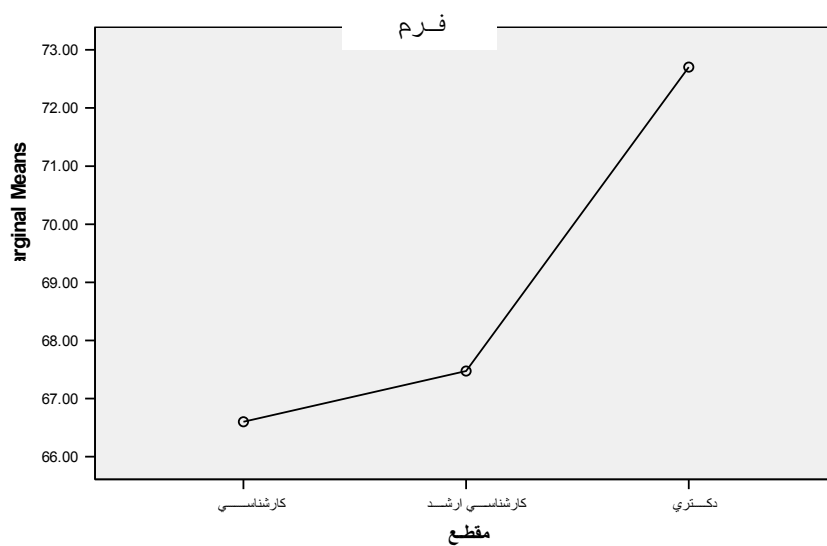
*. $p < 0/01$

براساس یافته‌های جدول ۴-۵۱ دانشجویان مقطع دکتری در مؤلفه‌های شناخت دینی، گرایش و عواطف دینی، باور دینی و وظایف دینی پرسشنامه فرم الف تفاوت معنی‌داری با دانشجویان مقطع کارشناسی ارشد و کارشناسی داشته و نمره بالاتری کسب کرده‌اند. به عبارت دیگر دانشجویان دکتری نمره دینداری بالاتری نسبت به دانشجویان مقاطع پایین‌تر دارند.

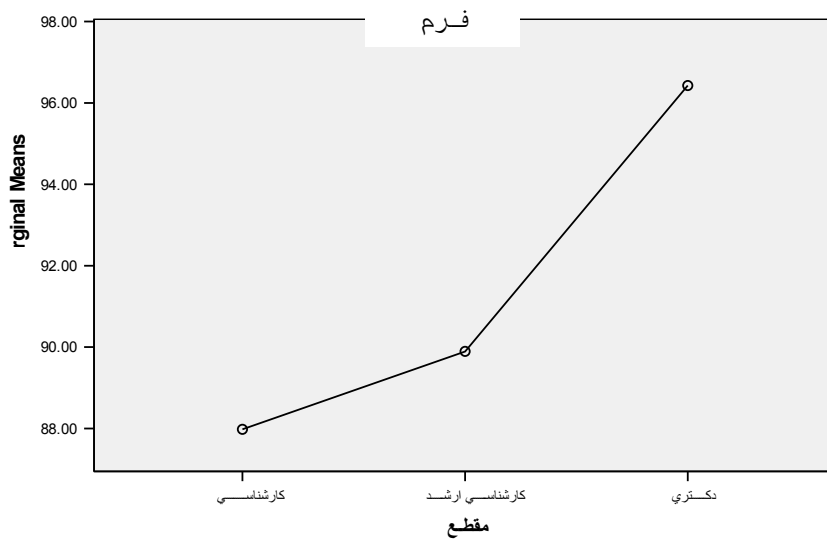
شناخت دینی



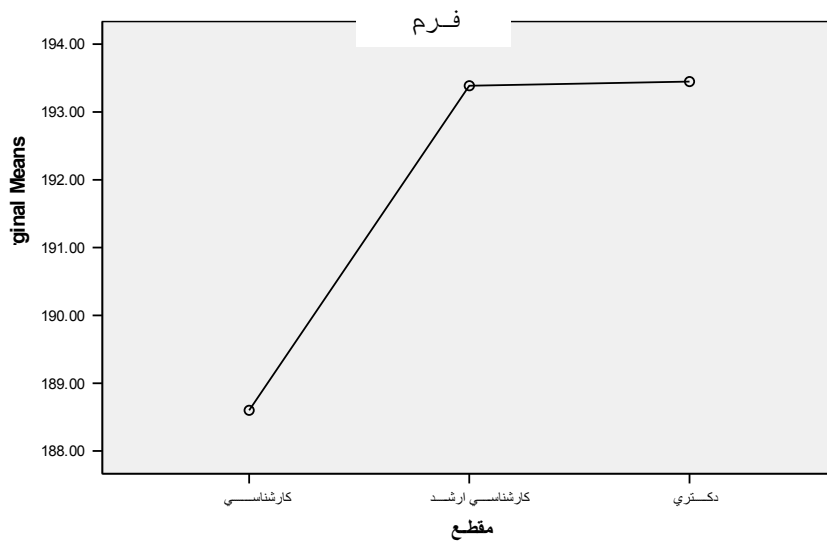
گرایش و عواطف ديني



Estin باور دینی



Estimated M



جدول ۴-۵۲. تحلیل واریانس چند متغیری برای مؤلفه‌های دینداری فرم ب براساس مقطع تحصیلی

| منبع تغییر | نوع آزمون | مقدار | F | درجه آزادی | درجه آزادی | سطح معنی داری |
|-------------|--------------------|---------------|------------|-----------------|------------|---------------|
| مقطع تحصیلی | آزمون پیلائی | 0/03 | 5/90 | 8 | 2542 | 0/0001 |
| | لانداى ويلكز | 0/96 | 5/89 | 8 | 2540 | 0/0001 |
| | آزمون هاتلینک | 0/03 | 5/89 | 8 | 2538 | 0/0001 |
| | روی | 0/02 | 6/82 | 4 | 1271 | 0/0001 |
| منبع تغییر | متغیر | مجموع مجذورات | درجه آزادی | میانگین مجذورات | F | سطح معنی داری |
| مقطع تحصیلی | شناخت دینی | 1602/55 | 2 | 801/27 | 8/08 | 0/0001 |
| | گرایش و عواطف دینی | 1845/95 | 2 | 922/97 | 7/61 | 0/001 |
| | باور دینی | 4782/03 | 2 | 2391/01 | 9/66 | 0/0001 |
| | وظایف دینی | 12794/8 2 | 2 | 6397/41 | 8/75 | 0/0001 |
| خطا | شناخت دینی | 126129/ 40 | 1273 | 99/08 | | |
| | گرایش و عواطف دینی | 154381/ 40 | 1273 | 121/27 | | |

| | | | | | | |
|--|--|--------|------|---------------|-----------------------|----|
| | | 247/51 | 1273 | 315088/ 62 | باور دینی | |
| | | 731/17 | 1273 | 930781/ 99 | وظایف دینی | |
| | | | 1275 | 127731/ 96 | شناخت دینی | کل |
| | | | 1275 | 156227/ 36 | گرایش و عواطف دینی | |
| | | | 1275 | 319870/ 65 | باور دینی | |
| | | | 1275 | 943576/ 81 | وظایف دینی | |
| | | | | | | |

براساس یافته‌های جدول ۴-۵۲ بین میانگین کل دینداری دانشجویان در فرم ب ($F=5/90, p<0/01$) در دانشجویان مقاطع تحصیلی کارشناسی، کارشناسی ارشد و دکتری تفاوت معنی‌داری مشاهده می‌شود. به عبارت دیگر میزان دینداری دانشجویان مقاطع سه‌گانه فوق متفاوت می‌باشد. بررسی مؤلفه‌های شناخت دینی، گرایش و عواطف دینی، باور دینی و وظایف دینی براساس مقاطع تحصیلی بیانگر تفاوت معنی‌دار در مؤلفه‌های شناخت دینی ($F=8/08, p<0/01$)، گرایش و عواطف دینی ($F=7/61, p<0/01$)، باوردینی ($F=9/66, p<0/01$) و وظایف دینی ($F=8/75, p<0/05$) می‌باشد. میانگین و انحراف معیار مؤلفه‌های دینداری دانشجویان براساس مقطع تحصیلی در جدول ۴-۵۳ موجود است.

جدول ۴-۵۳. میانگین و انحراف معیار مؤلفه‌های دینداری فرم ب براساس مقطع تحصیلی

| متغیر | مقطع | میانگین | انحراف معیار |
|--------------------|------------------|---------|--------------|
| شناخت دینی | کارشناسی | 47/41 | 0/31 |
| | کارشناسی ارشد | 45/59 | 0/78 |
| | دکتری | 43/96 | 0/89 |
| گرایش و عواطف دینی | کارشناسی | 69/10 | 0/35 |
| | کارشناسی ارشد | 70/45 | 0/86 |
| | دکتری | 65/52 | 0/98 |
| باور دینی | کارشناسی | 87/83 | 0/50 |
| | کارشناسی ارشد | 86/38 | 1/23 |
| | دکتری | 81/29 | 1/41 |
| وظایف دینی | کارشناسی | 189/07 | /850 |
| | کارشناسی ارشد | 190/95 | 2/12 |

| | | | |
|------|--------|-------|--|
| 2/42 | 178/85 | دکتری | |
|------|--------|-------|--|

برای مقایسه میانگین‌ها از آزمون پسین توکی استفاده شد که یافته‌های آن در جدول ۴-۵۴ آمده

است.

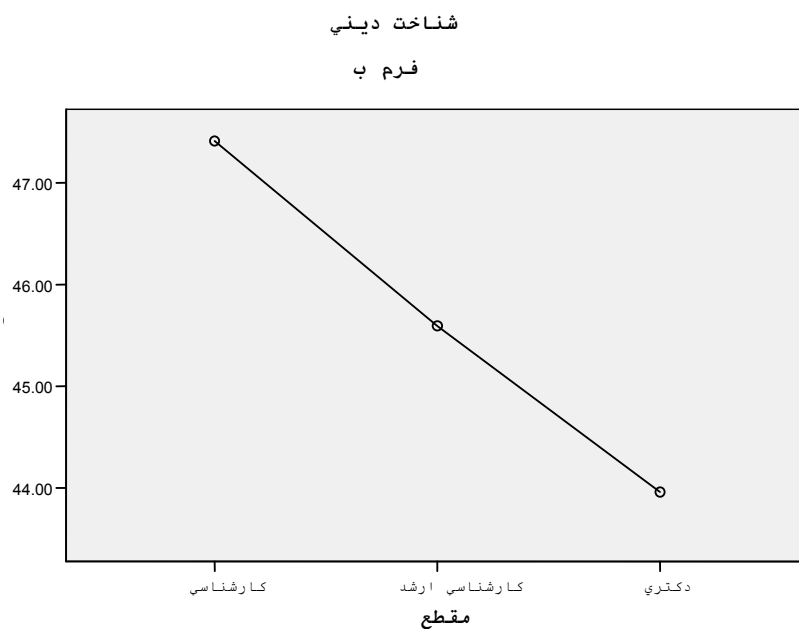
جدول ۵۴-۴. آزمون پسین توکی برای مؤلفه‌های دینداری فرم ب براساس مقطع تحصیلی

| متغیر | (I)مقطع | (J)مقطع | میانگین تفاوت (I-J) | انحراف معیار | سطح معنی داری | |
|------------------|--------------------|------------------|---------------------|--------------|---------------|-------|
| شناخت دینی | کارشناسی | کارشناسی ارشد | 1/81 | 0/84 | 0/080 | |
| | | دکتری | 3/45 (*) | 0/94 | 0/001 | |
| | کارشناسی ارشد | کارشناسی | -1/81 | 0/84 | 0/080 | |
| | | دکتری | 1/63 | 1/18 | 0/354 | |
| | دکتری | کارشناسی | -3/45 (*) | 0/94 | 0/001 | |
| | | کارشناسی ارشد | -1/63 | 1/18 | 0/354 | |
| | گرایش و عواطف دینی | کارشناسی | کارشناسی ارشد | -1/35 | 0/93 | 0/316 |
| | | | دکتری | 3/57 (*) | 1/04 | 0/002 |
| کارشناسی ارشد | | کارشناسی | 1/35 | 0/93 | 0/316 | |
| | | دکتری | 4/93 (*) | 1/31 | 0/001 | |
| دکتری | | کارشناسی | -3/57 (*) | 1/04 | 0/002 | |
| | | | | | | |

| | | | | | |
|-------|------|------------|------------------|------------------|-----------|
| 0/001 | 1/31 | -4/93 (*) | کارشناسی ارشد | | |
| 0/524 | 1/33 | 1/44 | کارشناسی ارشد | کارشناسی | باور دینی |
| 0/000 | 1/49 | 6/53 (*) | دکتری | | |
| 0/524 | 1/33 | -1/44 | کارشناسی ارشد | کارشناسی ارشد | |
| 0/019 | 1/87 | 5/09 (*) | دکتری | | |
| 0/000 | 1/49 | -6/53 (*) | کارشناسی | دکتری | |
| 0/019 | 1/87 | -5/09 (*) | کارشناسی ارشد | | |
| 0/689 | 2/29 | -1/88 | کارشناسی ارشد | کارشناسی | |
| 0/000 | 2/57 | 10/21 (*) | دکتری | | |
| 0/689 | 2/29 | 1/88 | کارشناسی ارشد | کارشناسی ارشد | |
| 0/001 | 3/22 | 12/10 (*) | دکتری | | |
| 0/000 | 2/57 | -10/21 (*) | کارشناسی | دکتری | |
| 0/001 | 3/22 | -12/10 (*) | کارشناسی ارشد | | |

بر اساس یافته‌های جدول ۴-۵۴ دانشجویان مقطع دکتری در مؤلفه‌های شناخت دینی، گرایش و عواطف دینی، باور دینی و وظایف دینی پرسشنامه فرم ب تفاوت معنی‌داری از دانشجویان مقطع کارشناسی ارشد و کارشناسی داشته و نمره پائین‌تری کسب کرده‌اند.

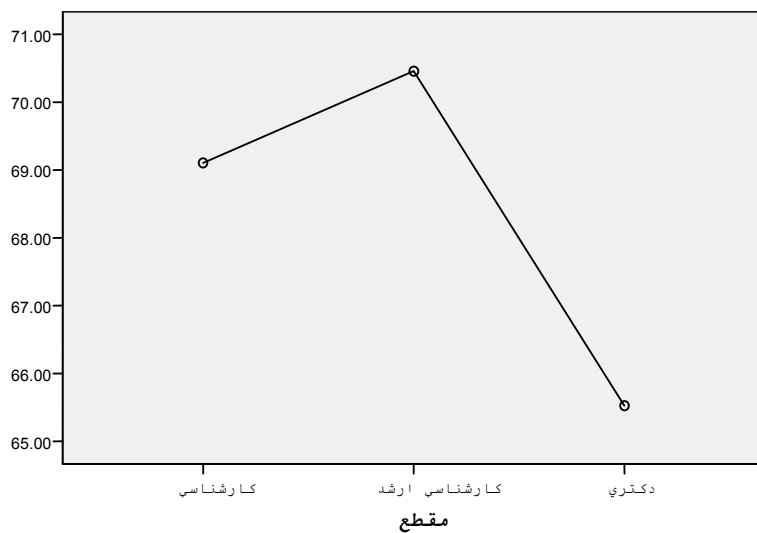
• شناخت دينی



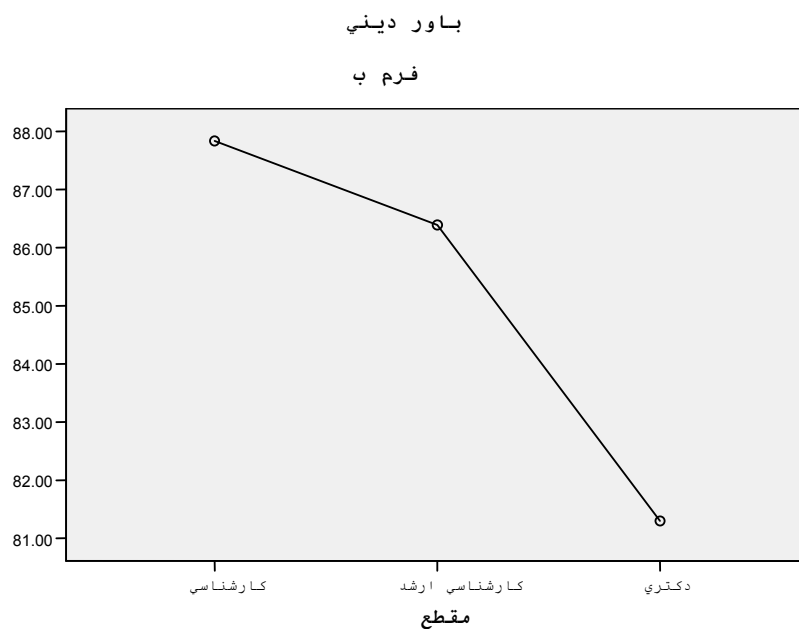
• گرايش و عواطف دينی

گرایش و عواطف دینی

فرم ب



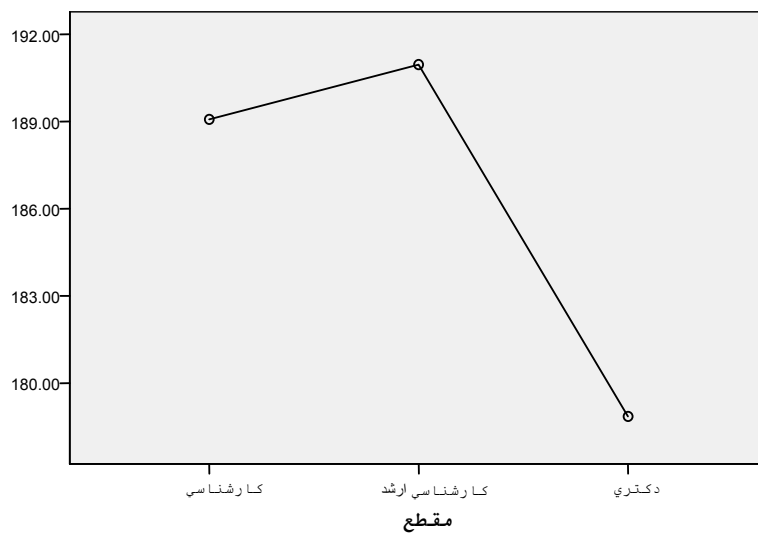
• باور دينی



• وظائف دينی

وظایف دینی

فرم ب



جدول ۴-۵۵. تحلیل واریانس چند متغیری برای مؤلفه‌های دینداری فرم الف براساس نوع پذیرش

| منبع تغییر | نوع آزمون | مقدار | F | درجه آزادی | درجه آزادی | سطح معنی داری |
|------------|--------------------|---------------|------------|-----------------|------------|---------------|
| نوع پذیرش | آزمون پیلائی | 0/007 | 2/52 | 4 | 1369 | 0/039 |
| | لانداى ويلكز | 0/99 | 2/52 | 4 | 1369 | /039۰ |
| | آزمون هاتلینک | /007۰ | 2/52 | 4 | 1369 | /039۰ |
| | روی | /007۰ | 2/52 | 4 | 1369 | /039۰ |
| منبع تغییر | متغیر | مجموع مجذورات | درجه آزادی | میانگین مجذورات | F | سطح معنی داری |
| نوع پذیرش | شناخت دینی | 636/61 | 1 | 636/61 | 6/71 | 010۰/ |
| | گرایش و عواطف دینی | 912/84 | 1 | 912/84 | 8/08 | 005/0 |
| | باور دینی | 2930/83 | 1 | 2930/83 | 9/28 | 002/0 |
| | وظایف دینی | 4593/91 | 1 | 4593/91 | 5/46 | 020/0 |
| خطا | شناخت دینی | 130114/26 | 1372 | 94/83 | | |
| | گرایش و عواطف دینی | 154833/32 | 1372 | 112/85 | | |
| | باور دینی | 433084/23 | 1372 | 315/65 | | |
| | وظایف دینی | 1152967/97 | 1372 | 840/35 | | |

| | | | | | | |
|--|--|--|------|----------------|-----------------------|----|
| | | | 1373 | 130750/ 88 | شناخت دینی | کل |
| | | | 1373 | 155746/ 16 | گرایش و عواطف دینی | |
| | | | 1373 | 436015/ 07 | باور دینی | |
| | | | 1373 | 1157561 /89 | وظایف دینی | |

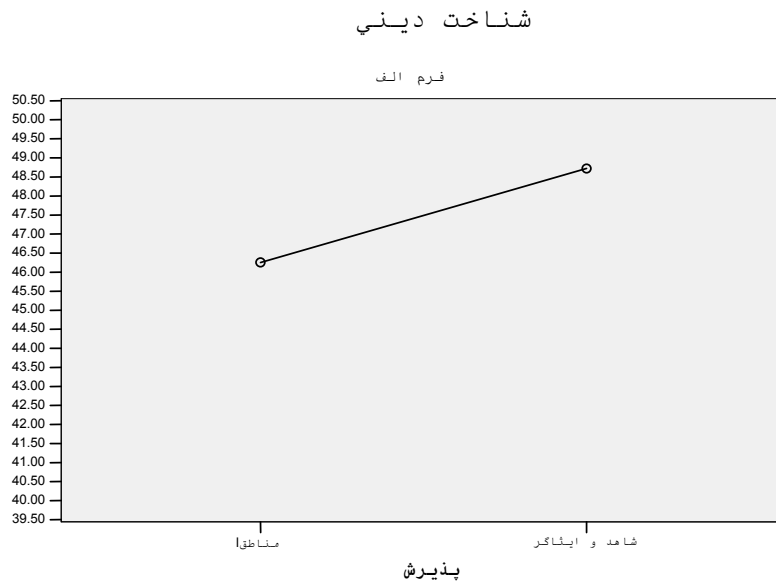
براساس یافته‌های جدول ۴-۵۵ بین میانگین کل دینداری دانشجویان در فرم الف ($F=2/52$) در دانشجویان با پذیرش دانشگاهی سهمیه مناطق و سهمیه شاهد و ایثارگر تفاوت معنی‌داری مشاهده می‌شود. به عبارت دیگر میزان دینداری دانشجویان دو نوع سهمیه متفاوت می‌باشد. بررسی مؤلفه‌های شناخت دینی، گرایش و عواطف دینی، باور دینی و وظایف دینی بر اساس نوع پذیرش بیانگر تفاوت معنی‌دار در مؤلفه‌های شناخت دینی ($F=6/71, p<0/01$)، گرایش و عواطف دینی ($F=8/08, p<0/01$)، باور دینی ($F=9/28, p<0/01$) و وظایف دینی ($F=5/46, p<0/05$) می‌باشد. میانگین و انحراف معیار مؤلفه‌های دینداری دانشجویان براساس نوع پذیرش در جدول ۴-۵۶ موجود است.

جدول ۴-۵۶. میانگین و انحراف معیار مؤلفه‌های دینداری فرم الف براساس نوع پذیرش

| متغیر | پذیرش | میانگین | انحراف معیار |
|--------------------|-------------------|---------|--------------|
| شناخت دینی | مناطق | 46/25 | 0/27 |
| | شاهد و ایثارگر | 48/71 | 0/91 |
| گرایش و عواطف دینی | مناطق | 66/58 | 0/29 |
| | شاهد و ایثارگر | 69/54 | 0/99 |
| باور دینی | مناطق | 88/11 | 0/50 |
| | شاهد و ایثارگر | 93/41 | 1/66 |
| وظایف دینی | مناطق | 188/45 | 0/81 |
| | شاهد و ایثارگر | 195/08 | 2/71 |

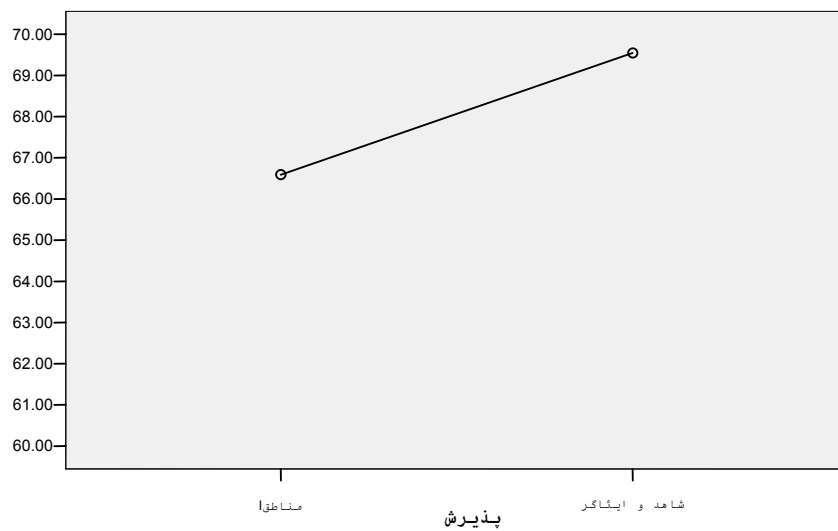
براساس جدول ۴-۵۶ دانشجویان شاهد و ایثارگر در همه مؤلفه‌های دینداری نمره بالاتری از دانشجویان سهمیه مناطق دارند. بنابر این دانشجویان شاهد و ایثارگر نمرات بالاتری در مؤلفه‌های شناخت دینی، گرایش و عواطف دینی، باور دینی و وظایف دینی نسبت به دانشجویان مناطق دارا هستند.

• شناخت دینی



• گرایش و عواطف دینی

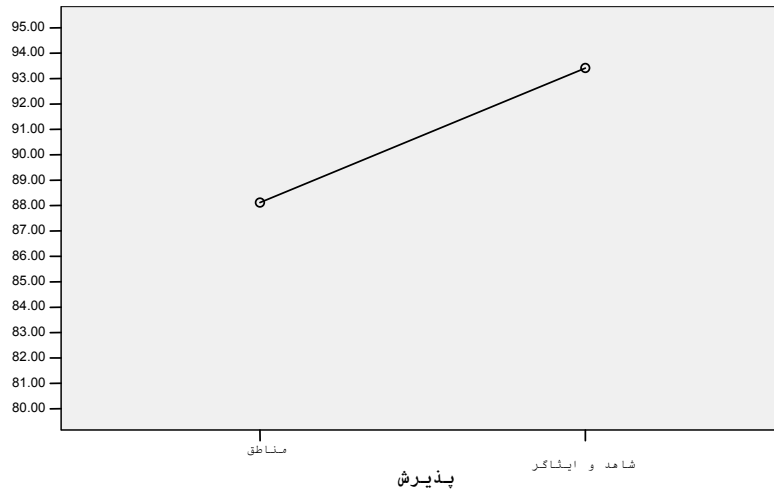
گرایش و عواطف'
ديني
فرم الف



• باور دینی

باور دینی

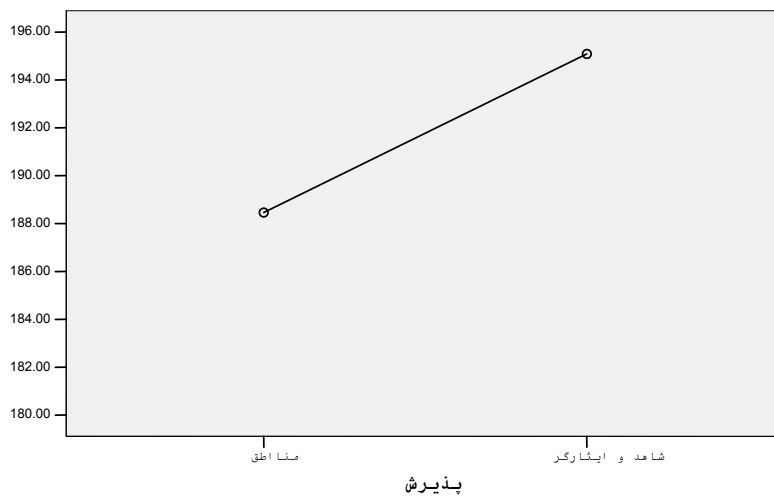
فرم الف



• وظایف دینی

وظایف دینی

فرم الف



جدول ۵۷-۴. تحلیل واریانس چند متغیری برای مؤلفه‌های دینداری فرم ب براساس نوع پذیرش

| منبع تغییر | نوع آزمون | مقدار | F | درجه آزادی | درجه آزادی | سطح معنی داری |
|------------|--------------------|---------------|------------|-----------------|------------|---------------|
| نوع پذیرش | آزمون پیلانی | 0/002 | 0/68 | 4 | 1213 | 0/605 |
| | لانداى ويلكز | 0/99 | 0/68 | 4 | 1213 | 0/605 |
| | آزمون هاتلینک | 0/002 | 0/68 | 4 | 1213 | 0/605 |
| | روی | 0/002 | 0/68 | 4 | 1213 | 0/605 |
| منبع تغییر | متغیر | مجموع مجذورات | درجه آزادی | میانگین مجذورات | F | سطح معنی داری |
| نوع پذیرش | شناخت دینی | 183/32 | 1 | 183/32 | 1/83 | 0/176 |
| | گرایش و عواطف دینی | 215/35 | 1 | 215/35 | 1/78 | 0/181 |
| | باور دینی | 350/23 | 1 | 350/23 | 1/39 | 0/238 |
| | وظایف دینی | 1836/42 | 1 | 1836/42 | 2/52 | 0/113 |
| خطا | شناخت دینی | 121524/48 | 1216 | 99/93 | | |
| | گرایش و عواطف دینی | 146401/68 | 1216 | 120/39 | | |
| | باور دینی | 305858/25 | 1216 | 251/52 | | |

| | | | | | | |
|--|--|--------|------|---------------|-----------------------|----|
| | | 728/08 | 1216 | 885355/ 19 | وظایف دینی | کل |
| | | | 1217 | 121707/ 81 | شناخت دینی | |
| | | | 1217 | 146617/ 04 | گرایش و عواطف دینی | |
| | | | 1217 | 306208/ 47 | باور دینی | |
| | | | 1217 | 887191/ 62 | وظایف دینی | |

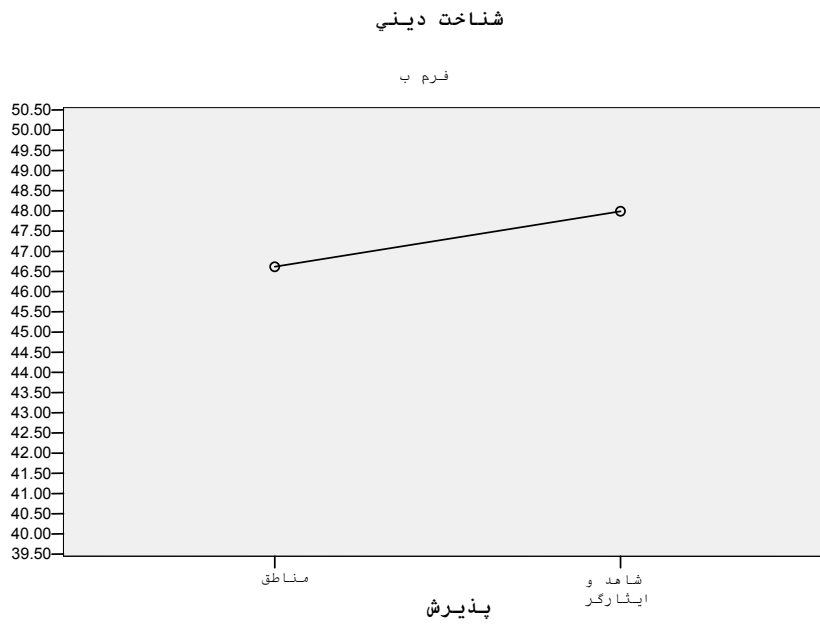
براساس یافته‌های جدول ۴-۵۷ بین میانگین کل دینداری دانشجویان در فرم ب ($F=0/68$) در دانشجویان با پذیرش دانشگاهی سهمیه مناطق و سهمیه شاهد و اینترگر تفاوت معنی‌داری مشاهده نمی‌شود. به عبارت دیگر میزان دینداری دانشجویان دو نوع سهمیه همسان می‌باشد. بررسی مؤلفه‌های شناخت دینی، گرایش و عواطف دینی، باور دینی و وظایف دینی براساس نوع پذیرش نیز بیانگر عدم تفاوت معنی‌دار می‌باشد. میانگین و انحراف معیار مؤلفه‌های دینداری دانشجویان براساس نوع پذیرش در جدول ۴-۵۸ موجود است.

جدول ۵۸-۴. میانگین و انحراف معیار مؤلفه‌های دینداری فرم ب براساس نوع پذیرش

| متغیر | پذیرش | میانگین | انحراف معیار |
|--------------------|----------------|------------|--------------|
| شناخت دینی | مناطق | 46/61 | 0/3 |
| | شاهد و ایثارگر | 47/99 | 0/97 |
| گرایش و عواطف دینی | مناطق | 68/67 | 0/32 |
| | شاهد و ایثارگر | 70/17 | 1/06 |
| باور دینی | مناطق | 86/66 | 0/47 |
| | شاهد و ایثارگر | 88/56 | 1/54 |
| وظایف دینی | مناطق | 187/5 8 | 0/80 |
| | شاهد و ایثارگر | 191/9 4 | 2/62 |

جدول ۵۸-۴ نشان می‌دهد که اگرچه دانشجویان شاهد و ایثارگر در فرم ب نمره بالاتری در مؤلفه‌های دینداری نسبت به دانشجویان سهمیه مناطق کسب کرده‌اند، اما این تفاوت به سطح معنی‌دار از نظر آماری نرسیده است.

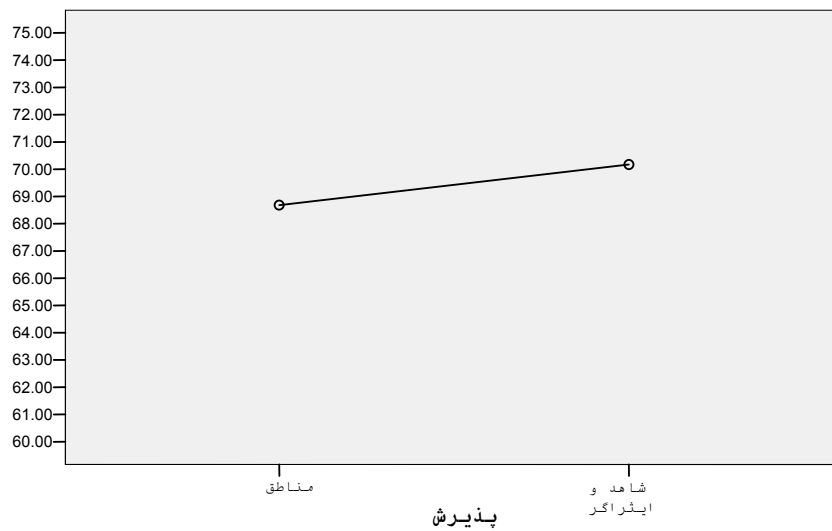
• شناخت دینی



• گرایش و عواطف دینی

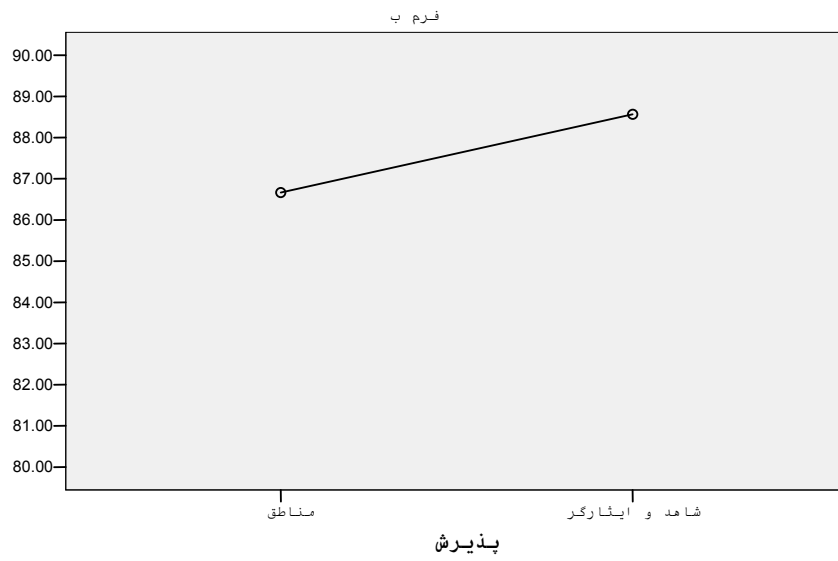
گرايش و عواطف

فرم ب



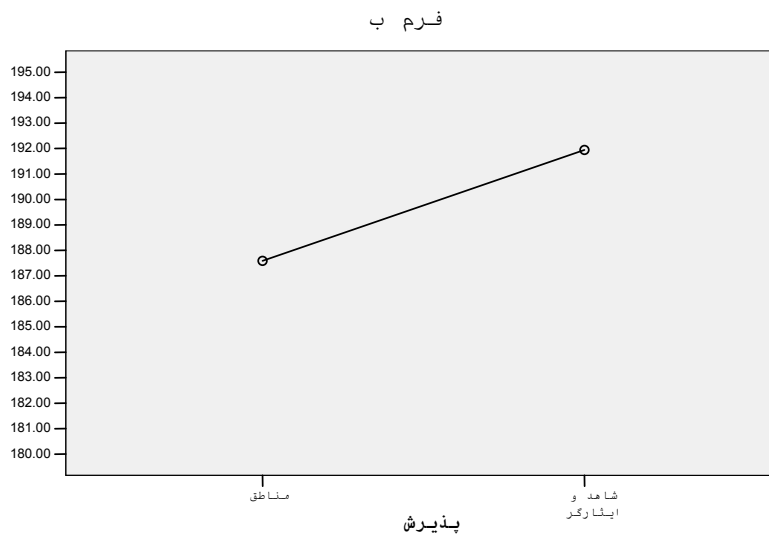
• باور دینی

باور دینی



• وظایف دینی

وظایف دینی



جدول ۵۹-۴. تحلیل واریانس چند متغیری برای مؤلفه‌های دینداری فرم الف براساس نوع گروه

تحصیلی

| منبع تغییر | نوع آزمون | مقدار | F | درجه آزادی | درجه آزادی | سطح معنی داری |
|------------|--------------------|---------------|------------|-----------------|------------|---------------|
| گروه | آزمون پیلانی | 0/10 | 7/59 | 20 | 5752 | 0/0001 |
| | لانداى ويلكز | 0/89 | 7/73 | 20 | 4760/30 | 0/0001 |
| | آزمون هاتلینک | 0/10 | 7/83 | 20 | 5734 | 0/0001 |
| | روی | 0/07 | 22/81 | 5 | 1438 | 0/0001 |
| منبع تغییر | متغیر | مجموع مجذورات | درجه آزادی | میانگین مجذورات | F | سطح معنی داری |
| گروه | شناخت دینی | 8266/03 | 5 | 1653/20 | 18/53 | 0/0001 |
| | گرایش و عواطف دینی | 9514/79 | 5 | 1902/95 | 17/75 | 0/0001 |
| | باور دینی | 22715/42 | 5 | 4543/08 | 14/87 | 0/0001 |
| | وظایف دینی | 43232/09 | 5 | 8646/41 | 10/60 | 0/0001 |
| خطا | شناخت دینی | 128285/44 | 1438 | 89/21 | | |
| | گرایش و عواطف دینی | 154136 | 1438 | 107/18 | | |

| | | | | | | |
|--|--|--------|------|----------------|-----------------------|----|
| | | 305/39 | 1438 | 439160/ 57 | باور دینی | کل |
| | | 815/27 | 1438 | 1172371 /77 | وظایف دینی | |
| | | | 1443 | 136551/ 48 | شناخت دینی | |
| | | | 1443 | 163650/ 79 | گرایش و عواطف دینی | |
| | | | 1443 | 461876 | باور دینی | |
| | | | 1443 | 1215603 /87 | وظایف دینی | |

براساس یافته‌های جدول ۴-۵۹ بین میانگین کل دینداری دانشجویان در فرم الف ($F=7/28$)، تفاوت معنی‌داری مشاهده می‌شود. به عبارت دیگر میزان دینداری دانشجویان گروه‌های تحصیلی فوق متفاوت می‌باشد. بررسی مؤلفه‌های شناخت دینی، گرایش و عواطف دینی، باور دینی و وظایف دینی براساس گروه تحصیلی بیانگر تفاوت معنی‌دار در مؤلفه‌های شناخت دینی ($F=18/53, p<0/01$)، گرایش و عواطف دینی ($F=17/75, p<0/01$)، باور دینی ($F=14/87, p<0/01$) و وظایف دینی ($F=10/60, p<0/05$) می‌باشد. میانگین و انحراف معیار مؤلفه‌های دینداری دانشجویان براساس گروه تحصیلی در جدول ۴-۶۰ موجود است.

جدول ۴-۶۰. میانگین و انحراف معیار مؤلفه‌های دینداری فرم الف براساس گروه تحصیلی

| متغیر | گروه | میانگین | انحراف معیار |
|--------------------|----------------------|---------|--------------|
| شناخت دینی | انسانی | 45/78 | 0/33 |
| | پایه | 49/42 | 0/82 |
| | فنی-مهندسی | 46/14 | 0/58 |
| | پزشکی و پیراپزشکی | 54/36 | 0/96 |
| | هنر | 46/28 | 0/90 |
| | کشاورزی | 42/89 | 1/17 |
| | انسانی | 66/01 | 0/37 |
| گرایش و عواطف دینی | پایه | 70/53 | 0/90 |
| | فنی-مهندسی | 66/12 | 0/64 |
| | پزشکی و پیراپزشکی | 75/24 | 1/06 |
| | هنر | 66/89 | 0/98 |
| | کشاورزی | 64/32 | 1/28 |
| | انسانی | 87/44 | 0/62 |
| باور دینی | انسانی | 87/44 | 0/62 |

| | | | |
|------|--------|----------------------|------------|
| 1/52 | 93/64 | پایه | |
| 1/08 | 87/11 | فنی-مهندسی | |
| 1/79 | 101/75 | پزشکی و پیراپزشکی | |
| 1/66 | 87/10 | هنر | |
| 2/16 | 84/53 | کشاورزی | |
| 1/02 | 189/70 | انسانی | وظایف دینی |
| 2/48 | 196/75 | پایه | |
| 1/76 | 183/76 | فنی-مهندسی | |
| 2/92 | 203/83 | پزشکی و پیراپزشکی | |
| 2/72 | 182/55 | هنر | |
| 3/54 | 182/84 | کشاورزی | |

برای مقایسه میانگین‌های هر مؤلفه براساس گروه تحصیلی دانشجویان از آزمون پسین توکی استفاده

شد که یافته‌های آن در جدول ۴-۶۱ آمده است.

جدول ۶۱-۴. آزمون پسین توکی مؤلفه شناخت دینی در دینداری برای فرم الف براساس گروه

تحصیلی

| گروه | گروه | میانگین تفاوت | انحراف معیار | سطح معنی داری |
|------------|-------------------|---------------|--------------|---------------|
| انسانی | پایه | -3/64 | 88886/ | 0/001 |
| | فنی-مهندسی | -/36 | 67530/ | 0/994 |
| | پزشکی و پیراپزشکی | -8/58 | 1/02 | ۱0/000 |
| | هنر | -0/50 | 96189/ | 0/995 |
| | کشاورزی | 2/88 | 1/21 | 0/168 |
| پایه | انسانی | 3/64 | 88886/ | 0/001 |
| | فنی-مهندسی | 3/27 | 1 | 0/015 |
| | پزشکی و پیراپزشکی | -4/94 | 1/27 | 0/001 |
| | هنر | 3/14 | 1/21 | 0/104 |
| | کشاورزی | 6/53 | 1/43 | ۱0/000 |
| فنی-مهندسی | انسانی | 3658/ | 67530/ | 0/994 |
| | پایه | -3/27 | 1 | 0/015 |
| | پزشکی و پیراپزشکی | -8/22 | 1/13 | ۱0/000 |

| | | | | |
|--------|--------|--------|----------------------|----------------------|
| 1/000 | 1/07 | -0/13 | هنر | |
| 0/129 | 1/30 | 3/25 | کشاورزی | |
| 0/0001 | 1/02 | 8/58 | انسانی | پزشکی و پیراپزشکی |
| 0/001 | 1/27 | 4/94 | پایه | |
| 0/000 | 1/13 | 8/22 | فنی-مهندسی | |
| 0/0001 | 1/32 | 8/08 | هنر | |
| 0/0001 | 1/52 | 11/47 | کشاورزی | |
| 0/995 | 96189/ | 5020/ | انسانی | |
| 0/104 | 1/21 | -3/14 | پایه | |
| 1/000 | 1/07 | 1362/ | فنی-مهندسی | |
| 0/0001 | 1/32 | -8/08 | پزشکی و پیراپزشکی | |
| 0/197 | 1/47 | 3/38 | کشاورزی | |
| 0/168 | 1/21 | -2/88 | انسانی | |
| 0/0001 | 1/43 | -6/53 | پایه | کشاورزی |
| 0/129 | 1/30 | -3/25 | فنی-مهندسی | |
| 0/0001 | 1/52 | -11/47 | پزشکی و پیراپزشکی | |
| 0/197 | 1/47 | -3/38 | هنر | |

براساس جدول ۴-۶۱ دانشجویان گروه کشاورزی در شناخت دینی (۴۲/۸۹) نسبت به علوم پایه (۴۹/۴۲) و پزشکی و پیراپزشکی (۵۴/۳۶) پائین‌ترین نمره شناخت دینی را دارند و بالاترین نمره شناخت دینی که از همه گروه‌ها تفاوت معنی‌داری را دارد متعلق به دانشجویان گروه پزشکی و پیراپزشکی است. بعد از آن علوم پایه بالاترین میزان شناخت دینی را دارد. دانشجویان گروه علوم انسانی (۴۵/۷۸) با فنی و مهندسی (۴۶/۱۴) و هنر (۴۶/۲۸) در یک سطح هستند.

جدول ۶۲-۴. آزمون پسین توکی مؤلفه گرایش و عواطف دینی در دینداری برای فرم الف براساس

گروه تحصیلی

| گروه | گروه | میانگین تفاوت | انحراف معیار | سطح معنی داری |
|------------|-------------------|---------------|--------------|---------------|
| انسانی | پایه | -4/51 | 97431/ | ۱0/000 |
| | فنی-مهندسی | -/10 | 74022/ | 1/000 |
| | پزشکی و پیراپزشکی | -9/22 | 1/12 | 0/000 |
| | هنر | -/87 | 1/05 | 0/963 |
| | کشاورزی | 1/69 | 1/33 | 0/802 |
| پایه | انسانی | 4/51 | 97431/ | 0/000 |
| | فنی-مهندسی | 4/40 | 1/10 | 0/001 |
| | پزشکی و پیراپزشکی | -4/71 | 1/39 | 0/010 |
| | هنر | 3/63 | 1/33 | 0/071 |
| | کشاورزی | 6/20 | 1/56 | 0/001 |
| فنی-مهندسی | انسانی | 1034/ | 74022/ | 1 |
| | پایه | -4/40 | 1/10 | 0/001 |
| | پزشکی و پیراپزشکی | -9/11 | 1/24 | 0/0001 |

| | | | | |
|--------|------|--------|----------------------|----------------------|
| 0/987 | 1/17 | -/76 | هنر | |
| 0/810 | 1/43 | 1/79 | کشاورزی | |
| 0/0001 | 1/12 | 9/22 | انسانی | پزشکی و پیراپزشکی |
| 0/010 | 1/39 | 4/71 | پایه | |
| 0/0001 | 1/24 | 9/11 | فنی-مهندسی | |
| 0/0001 | 1/45 | 8/35 | هنر | |
| 0/0001 | 1/66 | 10/91 | کشاورزی | |
| 0/963 | 1/05 | 8717/ | انسانی | |
| 0/071 | 1/33 | -3/63 | پایه | |
| 0/987 | 1/17 | 7683/ | فنی-مهندسی | هنر |
| 0/0001 | 1/45 | -8/35 | پزشکی و پیراپزشکی | |
| 0/608 | 1/61 | 2/56 | کشاورزی | |
| 0/802 | 1/33 | -1/69 | انسانی | |
| 0/001 | 1/56 | -6/20 | پایه | |
| 0/810 | 1/43 | -1/79 | فنی-مهندسی | کشاورزی |
| 0/0001 | 1/66 | -10/91 | پزشکی و پیراپزشکی | |
| 0/608 | 1/61 | -2/56 | هنر | |

براساس جدول ۴-۶۲ دانشجویان گروه کشاورزی درگرایش و عواطف دینی (۶۴/۳۲) نسبت به علوم پایه (۷۰/۵۳) و پزشکی و پیراپزشکی (۷۵/۲۴) پائین‌ترین نمره گرایش و عواطف دینی را دارند و بالاترین نمره گرایش و عواطف دینی که از همه گروه‌ها تفاوت معنی‌داری را دارد متعلق به دانشجویان گروه پزشکی و پیرا پزشکی می‌باشد. بعد از آن علوم پایه بالاترین میزان شناخت دینی را دارد. دانشجویان گروه علوم انسانی (۶۶/۰۱) با فنی و مهندسی (۶۶/۱۲) و هنر (۶۶/۸۹) در یک سطح هستند.

جدول ۴-۶۳. آزمون پی‌گیری توکی مؤلفه باور دینی در دینداری برای فرم الف براساس گروه

تحصیلی

| گروه | گروه | میانگین تفاوت | انحراف معیار | سطح معنی داری |
|-------------------|-------------------|---------------|--------------|---------------|
| انسانی | پایه | -6/19 | 1/64 | 0/02 |
| | فنی-مهندسی | 3358/ | 1/24 | 1/00 |
| | پزشکی و پیراپزشکی | -14/31 | 1/89 | 0/0001 |
| | هنر | 3469/ | 1/77 | 1/00 |
| | کشاورزی | 2/90 | 2/25 | 0/791 |
| | پایه | انسانی | 6/19 | 1/64 |
| فنی-مهندسی | | 6/53 | 1/86 | 0/006 |
| پزشکی و پیراپزشکی | | -8/11 | 2/35 | 0/008 |
| هنر | | 6/54 | 2/25 | 0/044 |
| کشاورزی | | 9/10 | 2/64 | 0/008 |
| فنی-مهندسی | | انسانی | -/33 | 1/24 |
| | پایه | -6/53 | 1/86 | 0/006 |
| | پزشکی و پیراپزشکی | -14/64 | 2/09 | ۱0/000 |

| | | | | |
|--------|------|--------|----------------------|----------------------|
| 1/00 | 1/98 | 0111/ | هنر | |
| 0/896 | 2/42 | 2/57 | کشاورزی | |
| 0/0001 | 1/89 | 14/31 | انسانی | پزشکی و پیراپزشکی |
| 0/008 | 2/35 | 8/11 | پایه | |
| 0/0001 | 2/09 | 14/64 | فنی-مهندسی | |
| 0/000 | 2/44 | 14/65 | هنر | |
| 0/000 | 2/81 | 17/21 | کشاورزی | |
| 1/00 | 1/77 | -/34 | انسانی | |
| 0/044 | 2/25 | -6/54 | پایه | |
| 1/00 | 1/98 | -0/01 | فنی-مهندسی | |
| 0/0001 | 2/44 | -14/65 | پزشکی و پیراپزشکی | |
| 0/937 | 2/73 | 2/56 | کشاورزی | |
| 0/791 | 2/25 | -2/90 | انسانی | کشاورزی |
| 0/008 | 2/64 | -9/10 | پایه | |
| 0/896 | 2/42 | -2/57 | فنی-مهندسی | |
| 0/0001 | 2/81 | -17/21 | پزشکی و پیراپزشکی | |
| 0/937 | 2/73 | -2/56 | هنر | |

براساس جدول ۴-۶۳ دانشجویان گروه کشاورزی در باور دینی (۸۴/۵۳) نسبت به علوم پایه (۹۳/۶۴) و پزشکی و پیراپزشکی (۱۰۱/۷۵) پائین‌ترین نمره باور دینی را دارند و بالاترین نمره باور دینی که از همه گروه‌ها تفاوت معنی‌داری را دارد متعلق به دانشجویان گروه پزشکی و پیراپزشکی می‌باشد. بعد از آن علوم پایه بالاترین میزان شناخت دینی را دارد. دانشجویان گروه علوم انسانی (۸۷/۴۴) با فنی و مهندسی (۸۷/۱۱) و هنر (۸۷/۱۰) در یک سطح هستند.

جدول ۶۴-۴. آزمون پی‌گیری توکی مؤلفه باور دینی در دینداری برای فرم الف براساس گروه

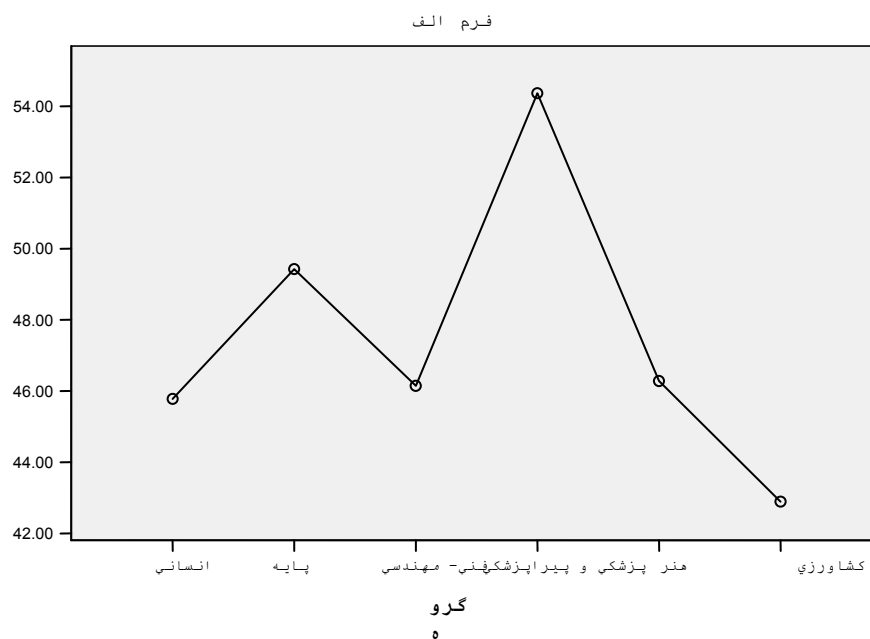
تحصیلی

| گروه | گروه | میانگین تفاوت | انحراف معیار | سطح معنی داری |
|------------|-------------------|---------------|--------------|---------------|
| انسانی | پایه | -7/05 | 2/68 | 0/092 |
| | فنی-مهندسی | 5/94 | 2/04 | 0/043 |
| | پزشکی و پیراپزشکی | -14/12 | 3/10 | 0/0001 |
| | هنر | 7/15 | 2/90 | 0/137 |
| | کشاورزی | 6/86 | 3/68 | 0/427 |
| پایه | انسانی | 7/05 | 2/68 | 0/092 |
| | فنی-مهندسی | 12/99 | 3/04 | 0/0001 |
| | پزشکی و پیراپزشکی | -7/07 | 3/84 | 0/439 |
| | هنر | 14/20 | 3/68 | 0/002 |
| | کشاورزی | 13/91 | 4/32 | 0/017 |
| فنی-مهندسی | انسانی | -5/94 | 2/04 | 0/043 |
| | پایه | -12/99 | 3/04 | 0/0001 |
| | پزشکی و پیراپزشکی | -20/06 | 3/42 | ۱0/000 |

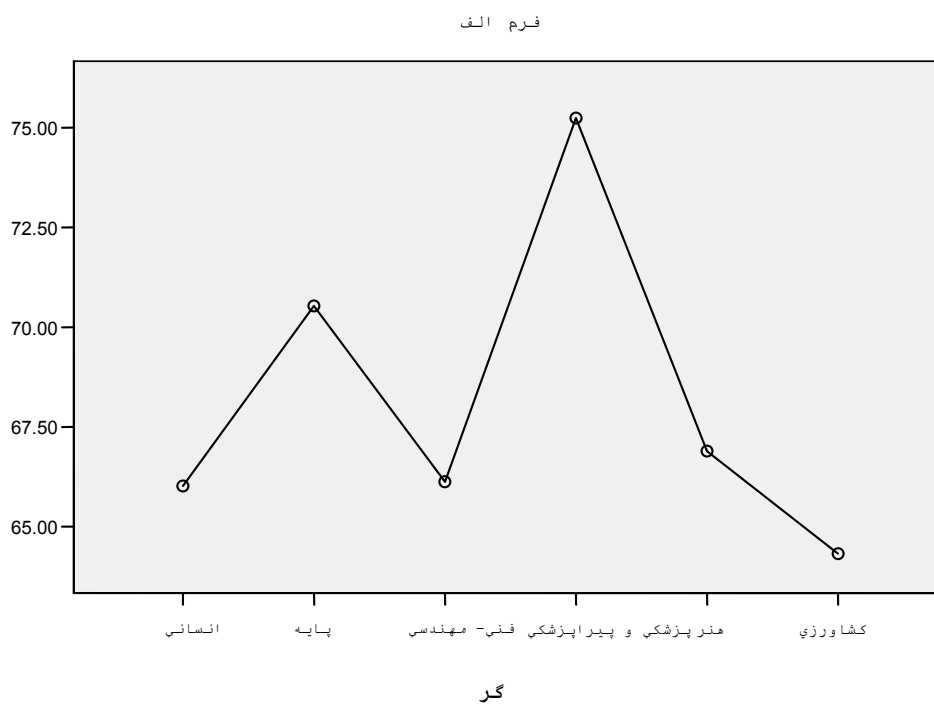
| | | | | |
|--------|------|--------|----------------------|----------------------|
| 0/999 | 3/24 | 1/21 | هنر | |
| 1/000 | 3/95 | 9201/ | کشاورزی | |
| 0/0001 | 3/10 | 14/12 | انسانی | پزشکی و پیراپزشکی |
| 0/439 | 3/84 | 7/07 | پایه | |
| ۱0/000 | 3/42 | 20/06 | فنی-مهندسی | |
| ۱0/000 | 3/99 | 21/27 | هنر | |
| ۱0/000 | 4/59 | 20/98 | کشاورزی | |
| 0/137 | 2/90 | -7/15 | انسانی | |
| 0/002 | 3/68 | -14/20 | پایه | هنر |
| 0/999 | 3/24 | -1/21 | فنی-مهندسی | |
| ۱0/000 | 3/99 | -21/27 | پزشکی و پیراپزشکی | |
| 1/000 | 4/46 | -/29 | کشاورزی | |
| 0/427 | 3/68 | -6/86 | انسانی | |
| 0/017 | 4/32 | -13/91 | پایه | کشاورزی |
| 1/000 | 3/95 | -/92 | فنی-مهندسی | |
| ۱0/000 | 4/59 | -20/98 | پزشکی و پیراپزشکی | |
| 1/000 | 4/46 | 2916/ | هنر | |

براساس جدول ۴-۶۴ دانشجویان گروه پزشکی و پیراپزشکی (۲۰۳/۸۳) و علوم پایه (۱۹۶/۷۵) بالاترین نمره وظیفه دینی را داشته و نسبت به همه گروه‌ها تفاوت معنی‌داری دارند. دانشجویان گروه علوم انسانی (۱۸۹/۷۰) نیز از گروه فنی و مهندسی (۱۸۳/۷۳) بالاتر بوده و تفاوت معنی‌داری را دارند. دانشجویان گروه هنر (۱۸۲/۵۵) و کشاورزی (۱۸۲/۸۴) و فنی و مهندسی در یک سطح هستند.

شناخت دینی

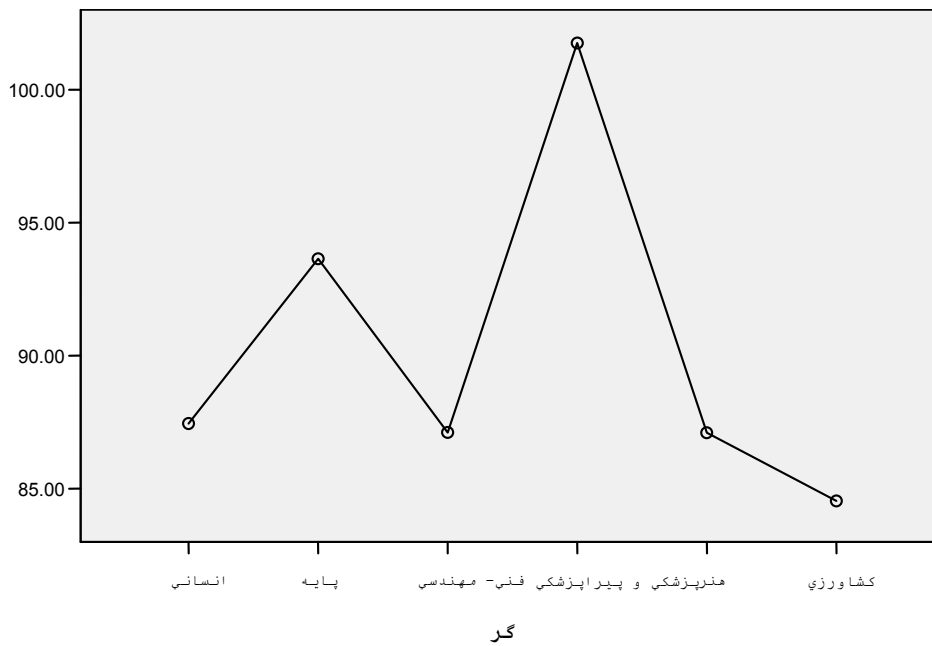


گرایش و عواطف دینی



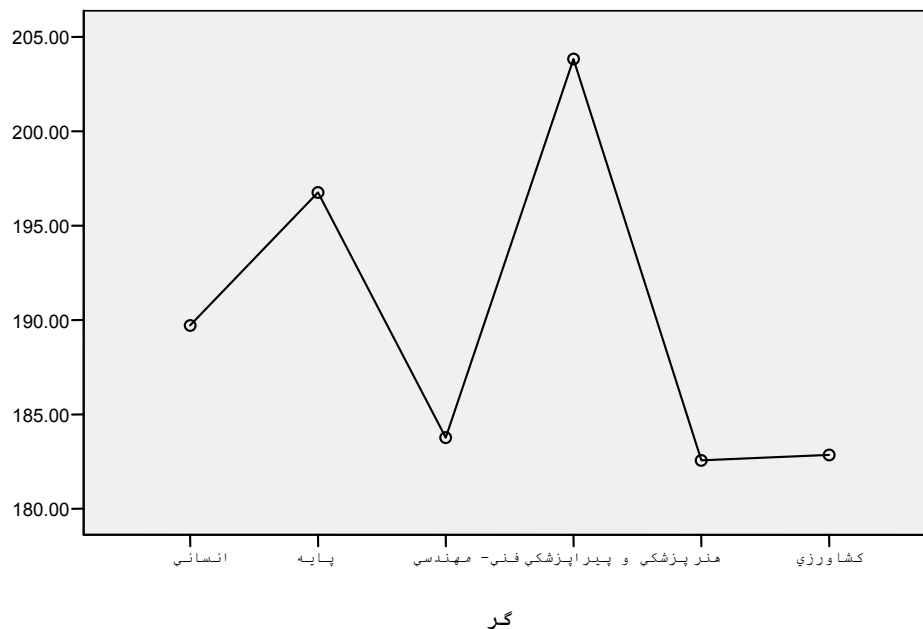
باور دینی

فرم الف



وظایف دینی

فرم الف



جدول ۶۵-۴. تحلیل واریانس چند متغیری برای مؤلفه‌های دینداری فرم ب براساس نوع گروه

تحصیلی

| منبع تغییر | نوع آزمون | مقدار | F | درجه آزادی | درجه آزادی | سطح معنی داری |
|------------|---------------|---------------|------------|-----------------|------------|---------------|
| گروه | آزمون پیلانی | 0/06 | 4/32 | 2 | 5076 | 0/0001 |
| | لانداى ويلكز | 0/93 | 4/35 | 2 | 4199/79 | ۱0/000 |
| | آزمون هاتلینک | 0/06 | 4/37 | 2 | 5058 | ۱0/000 |
| | روی | 0/04 | 10/80 | 5 | 1269 | ۱0/000 |
| منبع تغییر | متغیر وابسته | مجموع مجذورات | درجه آزادی | میانگین مجذورات | F | سطح معنی داری |
| گروه | شناخت دینی | 4749/64 | 5 | 949/92 | 9/84 | ۱000۰/ |
| | گرایش دینی | 3311/74 | 5 | 662/35 | 5/52 | ۱000۰/ |
| | باور دینی | 9246/52 | 5 | 1849/30 | 7/57 | ۱000۰/ |
| | وظایف دینی | 24616/66 | 5 | 4923/33 | 6/81 | ۱000۰/ |
| خطا | شناخت دینی | 122400/43 | 1269 | 96/45 | | |
| | گرایش دینی | 152027/36 | 1269 | 119/80 | | |
| | باور دینی | 309768/47 | 1269 | 244/10 | | |

| | | | | | | |
|--|--|--------|------|---------------|------------|----|
| | | 722/01 | 1269 | 916241/ 88 | وظایف دینی | |
| | | | 1274 | 127150/ 08 | شناخت دینی | کل |
| | | | 1274 | 155339/ 11 | گرایش دینی | |
| | | | 1274 | 319014/ 99 | باور دینی | |
| | | | 1274 | 940858/ 54 | وظایف دینی | |
| | | | | | | |

براساس یافته‌های جدول ۴-۶۵ بین میانگین کل دینداری دانشجویان در فرم ب ($F=4/32, p<0/01$) بر اساس گروه تحصیلی علوم انسانی، پایه، فنی و مهندسی، پزشکی، هنر و کشاورزی تفاوت معنی‌داری مشاهده می‌شود. به عبارت دیگر میزان دینداری دانشجویان گروه‌های تحصیلی فوق متفاوت می‌باشد. بررسی مؤلفه‌های شناخت دینی، گرایش و عواطف دینی، باور دینی و وظایف دینی براساس گروه تحصیلی بیانگر تفاوت معنی‌دار در مؤلفه‌های شناخت دینی ($F=9/84, p<0/01$)، گرایش و عواطف دینی ($F=5/52, p<0/01$)، باور دینی ($F=7/57, p<0/01$) و وظایف دینی ($F=6/81, p<0/05$) می‌باشد. میانگین و انحراف معیار مؤلفه‌های دینداری دانشجویان بر اساس گروه تحصیلی در جدول ۴-۶۶ موجود است.

جدول ۴-۶۶. میانگین و انحراف معیار مؤلفه‌های دینداری برای فرم ب براساس گروه تحصیلی

| متغیر | گروه | میانگین | انحراف معیار |
|-------------------|--------------------|---------|--------------|
| شناخت دینی | انسانی | 45/59 | 0/39 |
| | پایه | 51/26 | 0/97 |
| | فنی-مهندسی | 48/42 | 0/66 |
| | پزشکی و پیراپزشکی | 45/39 | 0/68 |
| | هنر | 47/75 | 0/99 |
| | کشاورزی | 51/32 | 1/61 |
| | گرایش و عواطف دینی | انسانی | 68/77 |
| پایه | | 72/55 | 1/08 |
| فنی-مهندسی | | 69/15 | 0/74 |
| پزشکی و پیراپزشکی | | 67/02 | 0/76 |
| هنر | | 67/14 | 1/10 |
| کشاورزی | | 73/83 | 1/79 |
| باور دینی | | انسانی | 85/70 |
| | پایه | 93/02 | 1/54 |

| | | | |
|------|--------|----------------------|------------|
| 1/05 | 89/13 | فنی-مهندسی | |
| 1/09 | 84/00 | پزشکی و پیراپزشکی | |
| 1/57 | 87/94 | هنر | |
| 2/56 | 93/56 | کشاورزی | |
| 1/08 | 187/46 | انسانی | وظایف دینی |
| 2/66 | 197/09 | پایه | |
| 1/82 | 190/92 | فنی-مهندسی | |
| 1/87 | 181/76 | پزشکی و پیراپزشکی | |
| 2/71 | 186/44 | هنر | |
| 4/41 | 200/70 | کشاورزی | |
| | | | |

برای مقایسه میانگین‌ها هر مؤلفه براساس گروه تحصیلی دانشجویان از آزمون پسین توکی استفاده شد که یافته‌های آن در جدول ۶۷-۴ آمده است.

جدول ۶۷-۴. آزمون پسین توکی مؤلفه شناخت دینی در دینداری برای فرم ب براساس گروه

تحصیلی

| گروه | گروه | میانگین تفاوت | انحراف معیار | سطح معنی داری |
|------------|-------------------|---------------|--------------|---------------|
| انسانی | پایه | -5/66 | 1/04 | ۱0/000 |
| | فنی-مهندسی | -2/82 | 77414/ | 0/004 |
| | پزشکی و پیراپزشکی | 2000/ | 79205/ | 1/000 |
| | هنر | -2/16 | 1/06 | 0/330 |
| | کشاورزی | -5/72 | 1/66 | 0/008 |
| پایه | انسانی | 5/66 | 1/04 | ۱0/000 |
| | فنی-مهندسی | 2/84 | 1/17 | 0/152 |
| | پزشکی و پیراپزشکی | 5/86 | 1/19 | ۱0/000 |
| | هنر | 3/50 | 1/38 | 0/117 |
| | کشاورزی | -/05 | 1/88 | 1 |
| فنی-مهندسی | انسانی | 2/82 | 77414/ | 0/004 |
| | پایه | -2/84 | 1/17 | 0/152 |
| | پزشکی و پیراپزشکی | 3/02 | 95549/ | 0/020 |

| | | | | |
|--------|--------|-------|----------------------|----------------------|
| 0/994 | 1/19 | 6669/ | هنر | پزشکی و پیراپزشکی |
| 0/557 | 1/74 | -2/90 | کشاورزی | |
| 1 | 79205/ | -/20 | انسانی | |
| ۱0/000 | 1/19 | -5/86 | پایه | |
| 0/020 | 95549/ | -3/02 | فنی-مهندسی | |
| 0/368 | 1/20 | -2/36 | هنر | |
| 0/010 | 1/75 | -5/92 | کشاورزی | |
| 0/330 | 1/06 | 2/16 | انسانی | هنر |
| 0/117 | 1/38 | -3/50 | پایه | |
| 0/994 | 1/19 | -/66 | فنی-مهندسی | |
| 0/368 | 1/20 | 2/36 | پزشکی و پیراپزشکی | |
| 0/413 | 1/89 | -3/56 | کشاورزی | |
| 0/008 | 1/66 | 5/72 | انسانی | |
| 1 | 1/88 | 0596/ | پایه | کشاورزی |
| 0/557 | 1/74 | 2/90 | فنی-مهندسی | |
| 0/010 | 1/75 | 5/92 | پزشکی و پیراپزشکی | |
| 0/413 | 1/89 | 3/56 | هنر | |

براساس جدول ۶۷-۴ بالاترین نمره شناخت دینی در فرم ب متعلق به دانشجویان گروه کشاورزی (۵۱/۳۲) و علوم پایه (۵۱/۲۶) است، که از همه گروه‌ها تفاوت معنی‌داری را دارند. دانشجویان گروه پزشکی و پیراپزشکی (۴۵/۳۹) و گروه علوم انسانی (۴۵/۵۹) پایین‌ترین نمره را داشته و دانشجویان فنی و مهندسی (۴۸/۴۲) و هنر (۴۷/۷۵) در یک سطح هستند.

جدول ۶۸-۴. آزمون پسین توکی مؤلفه گرایش و عواطف دینی در دینداری برای فرم ب براساس

گروه تحصیلی

| گروه | گروه | میانگین تفاوت | انحراف معیار | سطح معنی داری |
|------------|-------------------|---------------|--------------|---------------|
| انسانی | پایه | -3/78 | 1/17 | 0/016 |
| | فنی-مهندسی | -/38 | 86275/ | 0/998 |
| | پزشکی و پیراپزشکی | 1/74 | 88272/ | 0/359 |
| | هنر | 1/62 | 1/19 | 0/747 |
| | کشاورزی | -5/06 | 1/85 | 0/069 |
| پایه | انسانی | 3/78 | 1/17 | 0/016 |
| | فنی-مهندسی | 3/40 | 1/31 | 0/100 |
| | پزشکی و پیراپزشکی | 5/52 | 1/32 | ۱0/000 |
| | هنر | 5/41 | 1/54 | 0/006 |
| | کشاورزی | -1/27 | 2/10 | 0/990 |
| فنی-مهندسی | انسانی | 3852/ | 86275/ | 0/998 |
| | پایه | -3/40 | 1/31 | 0/100 |
| | پزشکی و پیراپزشکی | 2/12 | 1/06 | 0/344 |

| | | | | |
|-------|--------|-------|----------------------|----------------------|
| 0/656 | 1/33 | 2/01 | هنر | |
| 0/155 | 1/94 | -4/68 | کشاورزی | |
| 0/359 | 88272/ | -1/74 | انسانی | پزشکی و پیراپزشکی |
| 0/000 | 1/32 | -5/52 | پایه | |
| 0/344 | 1/06 | -2/12 | فنی-مهندسی | |
| 1/000 | 1/34 | -/11 | هنر | |
| 0/007 | 1/95 | -6/80 | کشاورزی | |
| 0/747 | 1/19 | -1/62 | انسانی | |
| 0/006 | 1/54 | -5/41 | پایه | هنر |
| 0/656 | 1/33 | -2/01 | فنی-مهندسی | |
| 1 | 1/34 | 1136/ | پزشکی و پیراپزشکی | |
| 0/019 | 2/11 | -6/69 | کشاورزی | |
| 0/069 | 1/85 | 5/06 | انسانی | |
| 0/990 | 2/10 | 1/27 | پایه | |
| 0/155 | 1/94 | 4/68 | فنی-مهندسی | کشاورزی |
| 0/007 | 1/95 | 6/80 | پزشکی و پیراپزشکی | |
| 0/019 | 2/11 | 6/69 | هنر | |

براساس جدول ۶۸-۴ در فرم ب بالاترین نمره گرایش و عواطف دینی متعلق به دانشجویان گروه کشاورزی (۷۳/۸۲) و علوم پایه (۷۲/۵۵) است، که از گروه‌های هنر، پزشکی و انسانی تفاوت معنی‌داری را دارند. دانشجویان گروه پزشکی و پیراپزشکی (۶۷/۰۲)، گروه علوم انسانی (۶۸/۷۷)، دانشجویان فنی و مهندسی (۶۹/۱۵) و هنر (۶۷/۱۴) در یک سطح هستند.

جدول ۶۹-۴. آزمون پسین توکی مؤلفه باور دینی در دینداری برای فرم ب براساس گروه تحصیلی

| گروه | گروه | میانگین تفاوت | انحراف معیار | سطح معنی داری |
|------------|-------------------|---------------|--------------|---------------|
| انسان | پایه | -7/31 | 1/67 | ۱0/000 |
| | فنی-مهندسی | -3/43 | 1/23 | 0/060 |
| | پزشکی و پیراپزشکی | 1/69 | 1/26 | 0/758 |
| | هنر | -2/24 | 1/69 | 0/773 |
| | کشاورزی | -7/86 | 2/64 | 0/035 |
| پایه | انسانی | 7/31 | 1/67 | ۱0/000 |
| | فنی-مهندسی | 3/88 | 1/87 | 0/302 |
| | پزشکی و پیراپزشکی | 9/01 | 1/89 | ۱0/000 |
| | هنر | 5/07 | 2/20 | 0/197 |
| | کشاورزی | -5/4 | 2/99 | 1 |
| فنی-مهندسی | انسانی | 3/43 | 1/23 | 0/060 |
| | پایه | -3/88 | 1/87 | 0/302 |
| | پزشکی و پیراپزشکی | 5/12 | 1/52 | 0/010 |

| | | | | |
|--------|------|-------|----------------------|----------------------|
| 0/989 | 1/90 | 1/18 | هنر | پزشکی و پیراپزشکی |
| 0/601 | 2/77 | -4/43 | کشاورزی | |
| 0/758 | 1/26 | -1/69 | انسانی | |
| 0/0001 | 1/89 | -9/01 | پایه | |
| 0/010 | 1/52 | -5/12 | فنی-مهندسی | |
| 0/312 | 1/91 | -3/94 | هنر | |
| 0/008 | 2/79 | -9/56 | کشاورزی | |
| 0/773 | 1/69 | 2/24 | انسانی | هنر |
| 0/197 | 2/20 | -5/07 | پایه | |
| 0/989 | 1/90 | -1/18 | فنی-مهندسی | |
| 0/312 | 1/91 | 3/94 | پزشکی و پیراپزشکی | |
| 0/425 | 3/01 | -5/61 | کشاورزی | |
| 0/035 | 2/64 | 7/86 | انسانی | |
| 1 | 2/99 | 5480/ | پایه | کشاورزی |
| 0/601 | 2/77 | 4/43 | فنی-مهندسی | |
| 0/008 | 2/79 | 9/56 | پزشکی و پیراپزشکی | |
| 0/425 | 3/01 | 5/61 | هنر | |

براساس جدول ۶۹-۴ در فرم ب بالاترین نمره باور دینی متعلق به دانشجویان گروه کشاورزی (۹۳/۵۶) و علوم پایه (۹۳/۰۲) است، که از گروه‌های علوم انسانی و پزشکی تفاوت معنی‌داری را دارند. دانشجویان فنی و مهندسی (۸۹/۱۳) از دانشجویان پزشکی و پیراپزشکی (۸۴) بالاتر بوده و دانشجویان هنر (۸۷/۹۴)، گروه علوم انسانی (۸۵/۷۰) و گروه پزشکی و پیراپزشکی در یک سطح هستند.

جدول ۷۰-۴. آزمون پسین توکی مؤلفه وظایف دینی در دینداری برای فرم ب براساس گروه

تحصیلی

| گروه | گروه | میانگین تفاوت | انحراف معیار | سطح معنی داری |
|------------|-------------------|---------------|--------------|---------------|
| انسانی | پایه | -9/63 | 2/87 | 0/011 |
| | فنی-مهندسی | -3/46 | 2/11 | 0/574 |
| | پزشکی و پیراپزشکی | 5/69 | 2/16 | 0/091 |
| | هنر | 1/01 | 2/92 | 0/999 |
| | کشاورزی | -13/24 | 4/54 | 0/042 |
| پایه | انسانی | 9/63 | 2/87 | 0/011 |
| | فنی-مهندسی | 6/17 | 3/22 | 0/394 |
| | پزشکی و پیراپزشکی | 15/33 | 3/25 | ۱0/000 |
| | هنر | 10/64 | 3/80 | 0/058 |
| | کشاورزی | -3/60 | 5/15 | 0/982 |
| فنی-مهندسی | انسانی | 3/46 | 2/11 | 0/574 |
| | پایه | -6/17 | 3/22 | 0/394 |

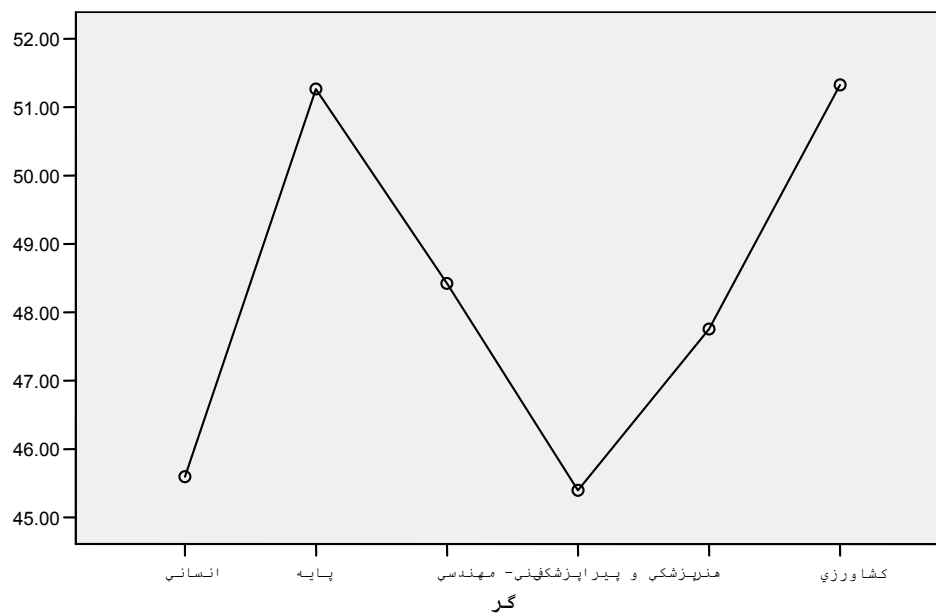
| | | | | |
|-------|------|--------|----------------------|----------------------|
| 0/006 | 2/61 | 9/16 | پزشکی و پیراپزشکی | |
| 0/745 | 3/26 | 4/47 | هنر | |
| 0/317 | 4/77 | -9/77 | کشاورزی | |
| 0/091 | 2/16 | -5/69 | انسانی | پزشکی و پیراپزشکی |
| 0/000 | 3/25 | -15/33 | پایه | |
| 0/006 | 2/61 | -9/16 | فنی-مهندسی | |
| 0/714 | 3/29 | -4/68 | هنر | |
| 0/001 | 4/79 | -18/94 | کشاورزی | |
| 0/999 | 2/92 | -1/01 | انسانی | هنر |
| 0/058 | 3/80 | -10/64 | پایه | |
| 0/745 | 3/26 | -4/47 | فنی-مهندسی | |
| 0/714 | 3/29 | 4/68 | پزشکی و پیراپزشکی | |
| 0/067 | 5/18 | -14/25 | کشاورزی | |
| 0/042 | 4/54 | 13/24 | انسانی | کشاورزی |
| 0/982 | 5/15 | 3/60 | پایه | |
| 0/317 | 4/77 | 9/77 | فنی-مهندسی | |

| | | | | |
|-------|------|-------|----------------------|--|
| 0/001 | 4/79 | 18/94 | پزشکی و پیراپزشکی | |
| 0/067 | 5/18 | 14/25 | هنر | |

براساس جدول ۷۰-۴ در فرم ب بالاترین نمره وظیفه دینی متعلق به دانشجویان گروه کشاورزی (۲۰۰/۷۰) و علوم پایه (۱۹۷/۰۹) است، که از گروه‌ها علوم انسانی و پزشکی تفاوت معنی‌داری را دارند. دانشجویان فنی و مهندسی (۱۹۰/۹۲)، گروه علوم انسانی (۱۸۷/۴۶) و دانشجویان هنر (۱۸۶/۴۴) از دانشجویان پزشکی و پیراپزشکی (۱۸۱/۷۶) بالاتر بوده و گروه پزشکی و پیراپزشکی پائین‌ترین نمره را دارد.

شناخت دینی

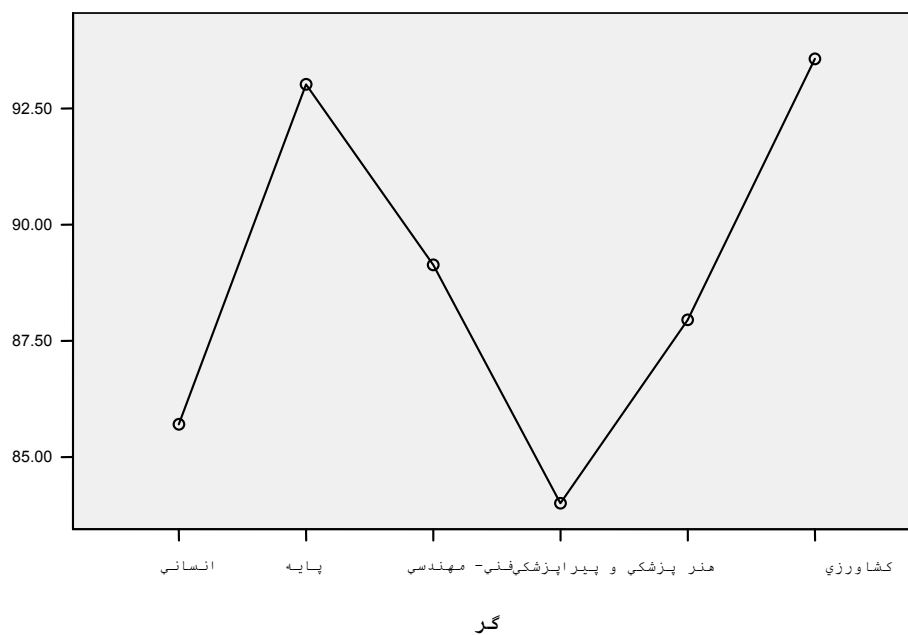
فرم ب



• گرایش و عواطف دینی

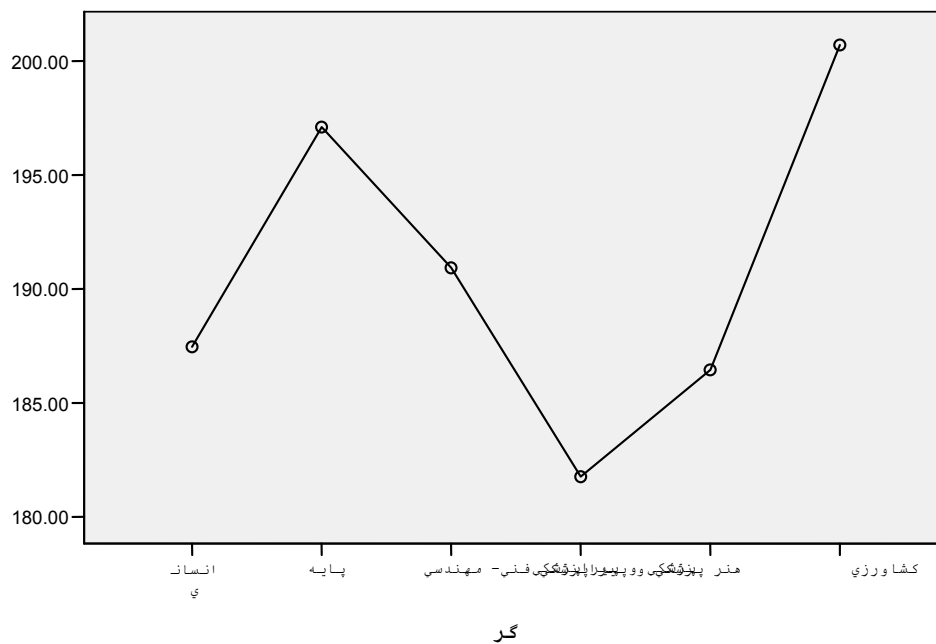
باور دینی

فرم ب



وظایف دینی

فرم



جدول ۷۱-۴. تحلیل واریانس چند متغیری برای مؤلفه‌های دینداری فرم الف براساس نوع وضعیت

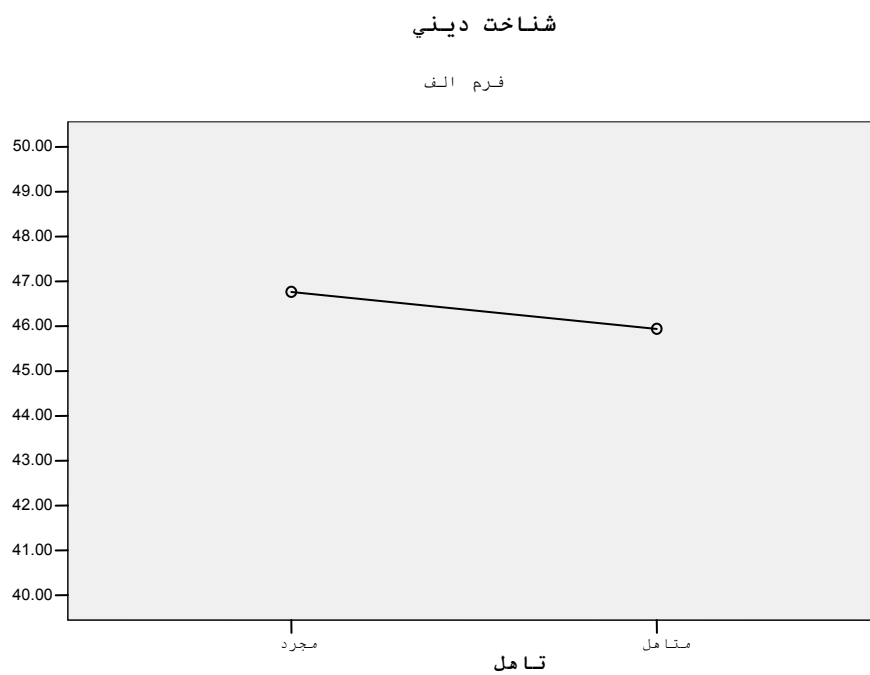
تاھل

| منبع تغییر | نوع آزمون | مقدار | F | درجه آزادی | درجه آزادی | سطح معنی داری |
|------------|--------------------|---------------|------------|-----------------|------------|---------------|
| تاھل | آزمون پیلائی | 0/005 | 1/628 | 4 | 1437 | 0/165 |
| | لانداى ويلكز | 0/995 | 1/628 | 4 | 1437 | 0/165 |
| | آزمون هاتلینک | 0/005 | 1/628 | 4 | 1437 | 0/165 |
| | روى | 0/005 | 1/628 | 4 | 1437 | 0/165 |
| منبع تغییر | ابعاد دینداری | مجموع مجذورات | درجه آزادی | میانگین مجذورات | F | سطح معنی داری |
| تاھل | شناخت دینی | 98/84 | 1 | 98/84 | 1/03 | 0/310 |
| | گرایش و عواطف دینی | 115/40 | 1 | 115/40 | 1/008 | 0/316 |
| | باور دینی | 664/ | 1 | 664/ | 002۰/ | 0/964 |
| | وظایف دینی | 14/26 | 1 | 14/26 | 01/0 | 0/897 |
| خطا | شناخت دینی | 137768/02 | 1440 | 95/67 | | |
| | گرایش و عواطف دینی | 164912/14 | 1440 | 114/52 | | |
| | باور دینی | 466329/40 | 1440 | 323/84 | | |

| | | | | | | |
|--|--|--------|------|----------------|-----------------------|----|
| | | 853/59 | 1440 | 1229178 /36 | وظایف دینی | |
| | | | 1441 | 137866/ 87 | شناخت دینی | کل |
| | | | 1441 | 165027/ 55 | گرایش و عواطف دینی | |
| | | | 1441 | 466330/ 07 | باور دینی | |
| | | | 1441 | 1229192 /63 | وظایف دینی | |
| | | | | | | |

براساس یافته جدول ۴-۷۱ بین میانگین کل دینداری در فرم الف ($F=1/68$, $p=16$) در دانشجویان مجرد و متأهل تفاوت معنی‌داری مشاهده نمی‌شود. به عبارت دیگر میزان دینداری دانشجویان متأهل و مجرد یکسان است. بررسی مؤلفه‌های شناخت دینی، گرایش و عواطف دینی، باور دینی و وظایف دینی براساس وضعیت تاهل نیز بیانگر عدم تفاوت معنی‌دار دانشجویان متأهل و مجرد در این مؤلفه‌ها می‌باشد.

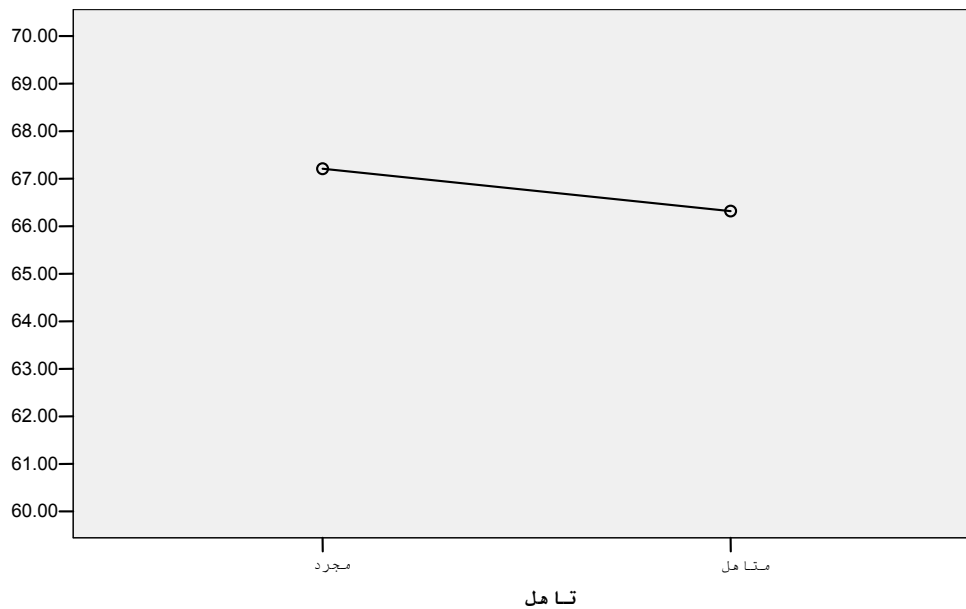
• شناخت دینی



• گرایش و عواطف دینی

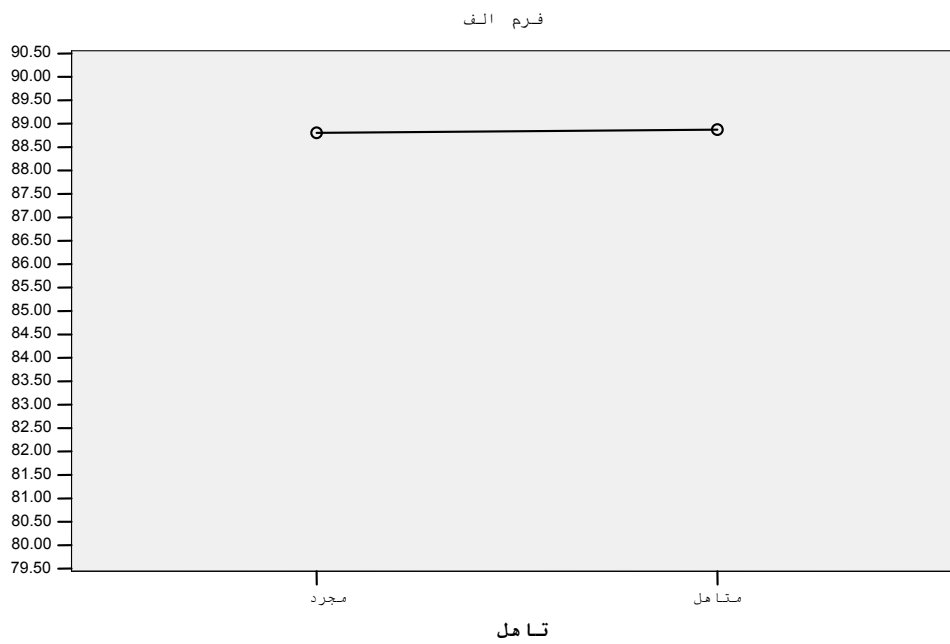
گرایش و عواطف
ديني

فرم الف



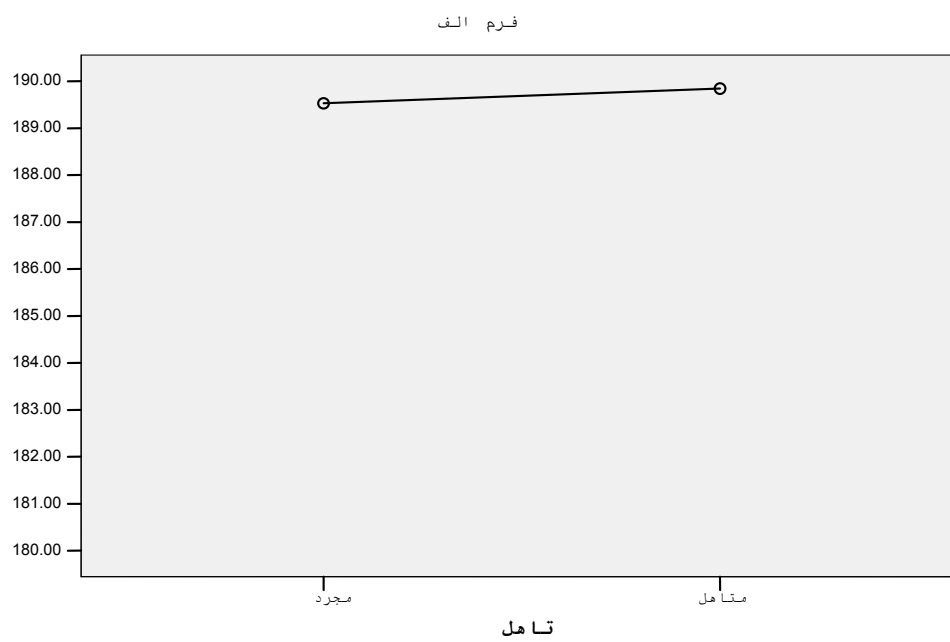
• باور دينی

باور دینی



• وظایف دینی

وظایف دینی



جدول ۷۲-۴. تحلیل واریانس چند متغیری برای مؤلفه‌های دینداری فرم ب براساس نوع وضعیت

تاھل

| منبع تغییر | نوع آزمون | مقدار | F | درجه آزادی | درجه آزادی | سطح معنی داری |
|------------|--------------------|---------------|------------|-----------------|------------|---------------|
| تاھل | آزمون پیلائی | 004۰/ | 1/20 | 4 | 1271 | 0/306 |
| | لانداى ویلکز | 99/ | 1/20 | 4 | 1271 | 0/306 |
| | آزمون هاتلینک | 004/ | 1/20 | 4 | 1271 | 0/306 |
| | روی | 004/ | 1/20 | 4 | 1271 | 0/306 |
| منبع تغییر | متغیر | مجموع مجذورات | درجه آزادی | میانگین مجذورات | F | سطح معنی داری |
| تاھل | شناخت دینی | 10/78 | 1 | 10/78 | 0/10 | 0/743 |
| | گرایش و عواطف دینی | 124/44 | 1 | 124/44 | 1/01 | 0/314 |
| | باور دینی | 54/05 | 1 | 54/05 | 0/21 | 0/644 |
| | وظایف دینی | 115/02 | 1 | 115/02 | 0/15 | 0/694 |
| خطا | شناخت دینی | 128256/22 | 1274 | 100/67 | | |
| | گرایش و عواطف دینی | 155995/91 | 1274 | 122/44 | | |
| | باور دینی | 322780/28 | 1274 | 253/36 | | |

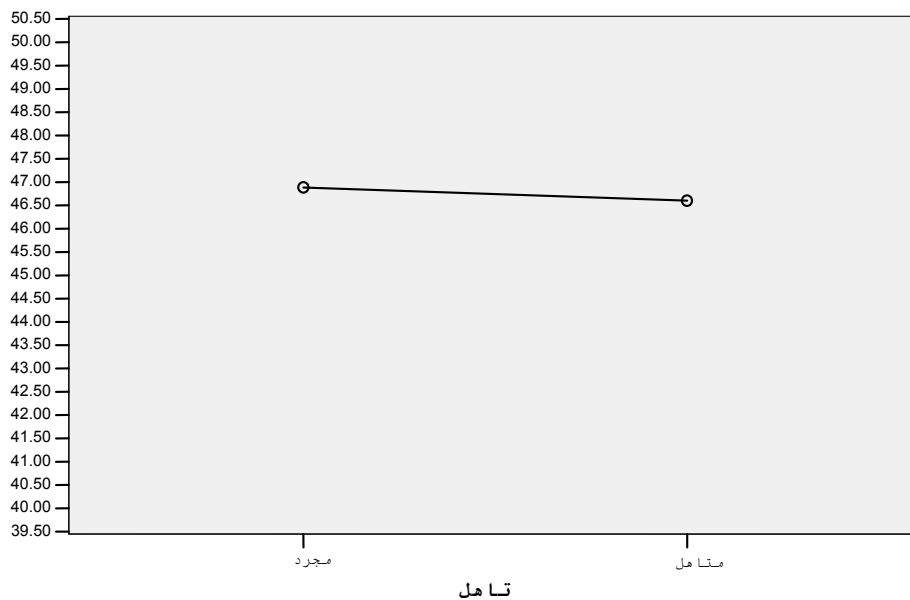
| | | | | | | |
|--|--|--------|------|---------------|-----------------------|----|
| | | 743/09 | 1274 | 946696/ 99 | وظایف دینی | کل |
| | | | 1275 | 128267 | شناخت دینی | |
| | | | 1275 | 156120/ 36 | گرایش و عواطف دینی | |
| | | | 1275 | 322834/ 34 | باور دینی | |
| | | | 1275 | 946812/ 01 | وظایف دینی | |

براساس یافته‌های جدول ۷۲-۴ بین میانگین کل دینداری در فرم ب ($F=1/20$, $p=30$) دانشجویان مجرد و متاهل تفاوت معنی‌داری مشاهده نمی‌شود. به عبارت دیگر میزان دینداری دانشجویان متاهل و مجرد یکسان است. بررسی مؤلفه‌های شناخت دینی، گرایش و عواطف دینی، باور دینی و وظایف دینی براساس وضعیت تاهل نیز بیانگر عدم تفاوت معنی‌دار دانشجویان متاهل و مجرد در این مؤلفه‌ها می‌باشد.

• شناخت دينی

شناخت ديني

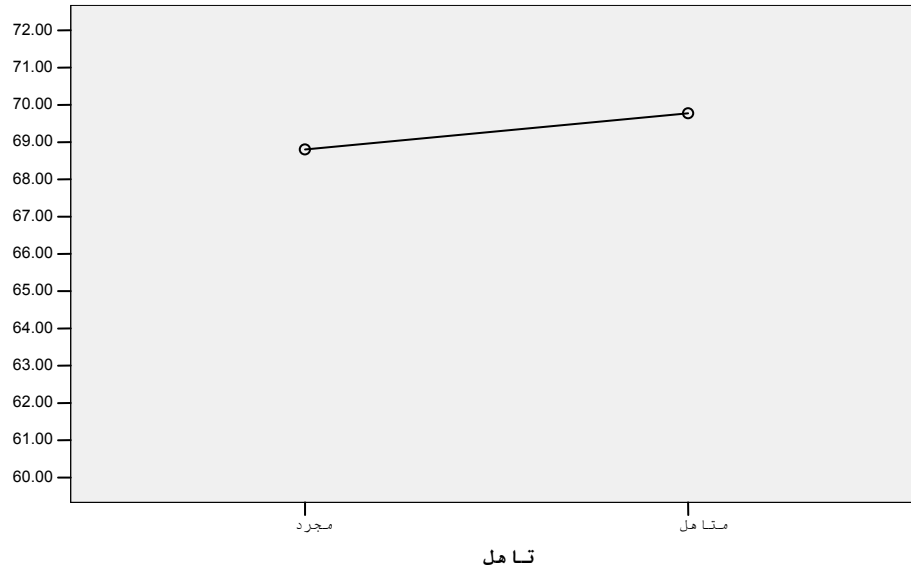
فرم ب



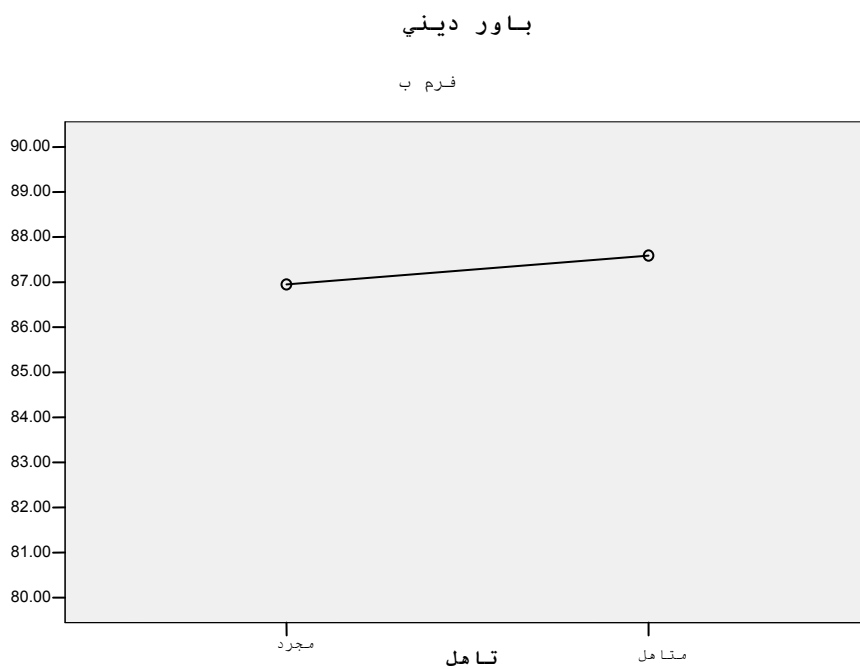
• گرايش و عواطف دينی

گرایش و عواطف دینی

فرم ب



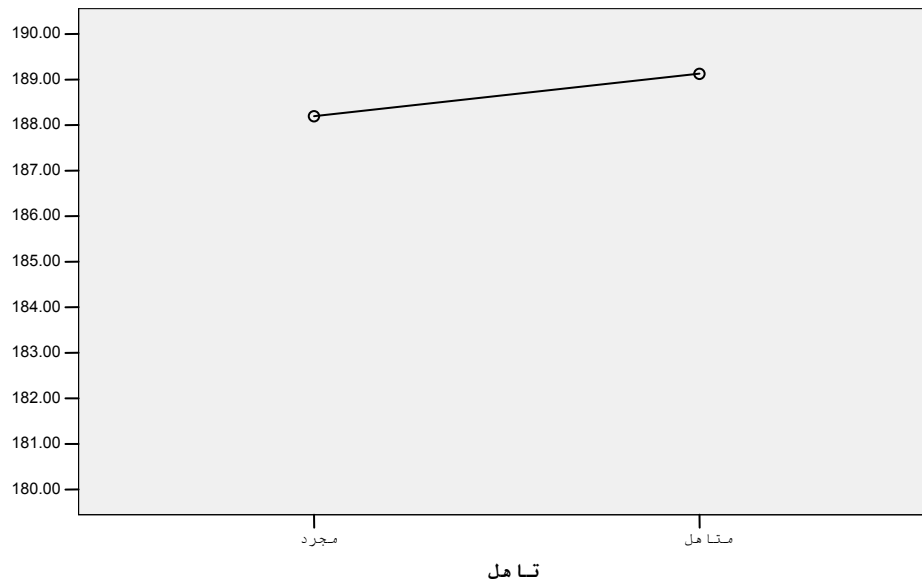
• باور دينی



• وظائف دينی

وظایف دینی

فرم ب



در این مرحله دانشجویان دانشگاه‌های الزهرا، تهران، شاهد، شهید بهشتی، صنعتی شریف، علامه طباطبائی، علم و صنعت ایران، علوم پزشکی ایران و تهران، دانشگاه هنر و موسسه آموزش عالی جهاد دانشگاهی و سوره را به عنوان دانشگاه‌های عادی و دانشگاه‌های امام صادق، امام حسین، موسسه عالی شهید مطهری و طلبه‌های موسسه عالی آموزش علوم و معارف اسلامی را به دانشگاه‌های مذهبی طبقه‌بندی و مؤلفه‌های دینداری مقایسه شد، که یافته‌های آن را در جداول ۴-۷۳ تا ۴-۷۵ مشاهده می‌کنید.

جدول ۴-۷۳. تحلیل واریانس چند متغیری برای مؤلفه‌های دینداری فرم الف براساس نوع دانشگاه

| منبع تغییر | نوع آزمون | مقدار | F | درجه آزادی | درجه آزادی | سطح معنی داری |
|------------|--------------------|---------------|------------|-----------------|------------|---------------|
| دانشگاه | آزمون پیلانی | 0/03 | 14/91 | 4 | 1454 | ۱۰/۰۰۰ |
| | لانداي ويلكز | 0/96 | 14/91 | 4 | 1454 | ۱۰/۰۰۰ |
| | آزمون هاتلینک | 0/04 | 14/91 | 4 | 1454 | ۱۰/۰۰۰ |
| | روی | 0/04 | 14/91 | 4 | 1454 | ۱۰/۰۰۰ |
| منبع تغییر | ابعاد دینداری | مجموع مجذورات | درجه آزادی | میانگین مجذورات | F | سطح معنی داری |
| دانشگاه | شناخت دینی | 4996/22 | 1 | 4996/22 | 54/80 | ۱۰/۰۰۰ |
| | گرایش و عواطف دینی | 5140/42 | 1 | 5140/42 | 46/75 | ۱۰/۰۰۰ |
| | باور دینی | 16080/3 1 | 1 | 16080/3 1 | 52/14 | ۱۰/۰۰۰ |

| | | | | | | |
|--------|-------|--------------|------|----------------|-----------------------|-----|
| ۱۰/۰۰۰ | ۴۳/۱۸ | ۳۵۵۳۳/۴ ۵ | ۱ | ۳۵۵۳۳/۴ ۵ | وظایف دینی | |
| | | ۹۱/۱۶ | ۱۴۵۷ | ۱۳۲۸۱۹/ ۷۷ | شناخت دینی | خطا |
| | | ۱۰۹/۹۴ | ۱۴۵۷ | ۱۶۰۱۸۳/ ۳۰ | گرایش و عواطف دینی | |
| | | ۳۰۸/۳۵ | ۱۴۵۷ | ۴۴۹۲۷۷/ ۸۴ | باور دینی | |
| | | ۸۲۲/۸۹ | ۱۴۵۷ | ۱۱۹۸۹۵۱ /۲۷ | وظایف دینی | |
| | | | ۱۴۵۸ | ۱۳۷۸۱۶ | شناخت دینی | |
| | | | ۱۴۵۸ | ۱۶۵۳۲۳/ ۷۲ | گرایش و عواطف دینی | |
| | | | ۱۴۵۸ | ۴۶۵۳۵۸/ ۱۵ | باور دینی | |
| | | | ۱۴۵۸ | ۱۲۳۴۴۸۴ /۷۲ | وظایف دینی | |
| | | | | | | |

براساس یافته جدول ۷۳-۴ بین میانگین کل دینداری در فرم الف ($F=14/91, p<0/01$) در دانشجویان دانشگاه عادی و دانشگاه مذهبی تفاوت معنی‌داری مشاهده می‌شود. به عبارت دیگر میزان دینداری دانشجویان دو نوع دانشگاه متفاوت است. بررسی مؤلفه‌های شناخت دینی، گرایش و عواطف دینی، باور دینی و وظایف دینی براساس نوع دانشگاه بیانگر تفاوت معنی‌دار در مؤلفه‌های شناخت دینی ($F=54/80, p<0/01$)، گرایش و عواطف دینی ($F=46/75, p<0/01$)، باور دینی ($F=52/14, p<0/01$) و وظایف دینی ($F=43/18, p<0/05$) می‌باشد. میانگین و انحراف معیار مؤلفه‌های دینداری دانشجویان براساس نوع پذیرش در جدول ۷۴-۴ موجود است.

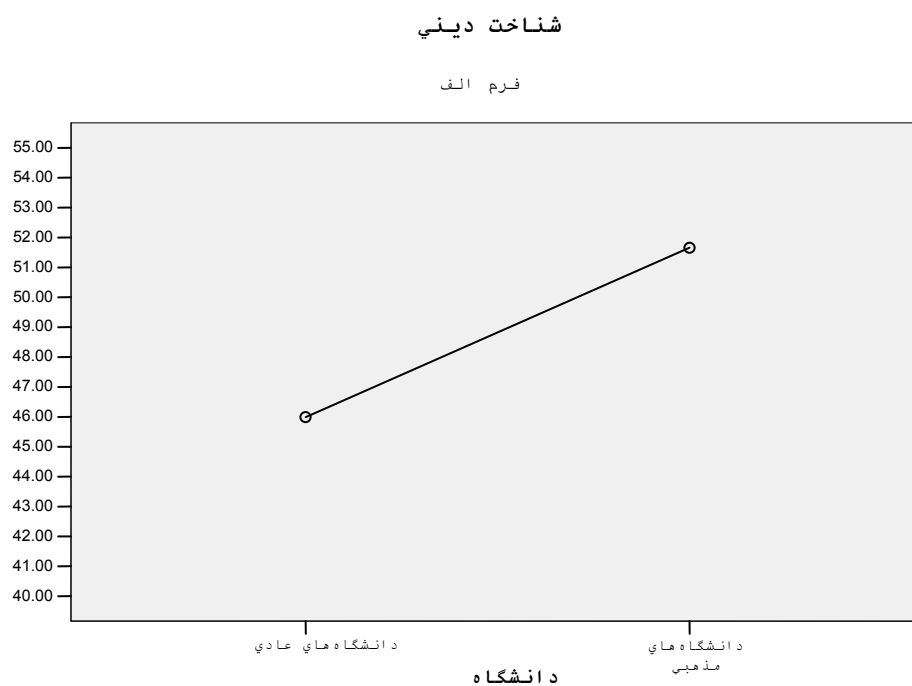
جدول ۷۴-۴. میانگین و انحراف معیار مؤلفه‌های دینداری فرم الف براساس نوع دانشگاه

| متغیر | دانشگاه | میانگین | انحراف معیار |
|--------------------|-------------------|---------|--------------|
| شناخت دینی | دانشگاه های عادی | 45/98 | 267۰/۰ |
| | دانشگاه های مذهبی | 51/65 | 71/0 |
| گرایش و عواطف دینی | دانشگاه های عادی | 66/42 | 29/0 |
| | دانشگاه های مذهبی | 72/16 | 78/0 |
| باور دینی | دانشگاه های عادی | 87/52 | 49/0 |
| | دانشگاه های مذهبی | 97/68 | 1/32 |
| وظایف دینی | دانشگاه های عادی | 187/67 | 80/0 |
| | دانشگاه های مذهبی | 202/78 | 2/15 |

براساس جدول ۷۴-۴ دانشجویان دانشگاه‌های مذهبی در فرم الف در همه مؤلفه‌های دینداری نمره بالاتری از دانشجویان دانشگاه‌های عادی دارند. بنابراین دانشجویان دانشگاه‌های مذهبی دارای شناخت

دینی، گرایش و عواطف دینی، باور دینی و وظایف دینی بالاتری نسبت به دانشجویان دانشگاه های عادی هستند.

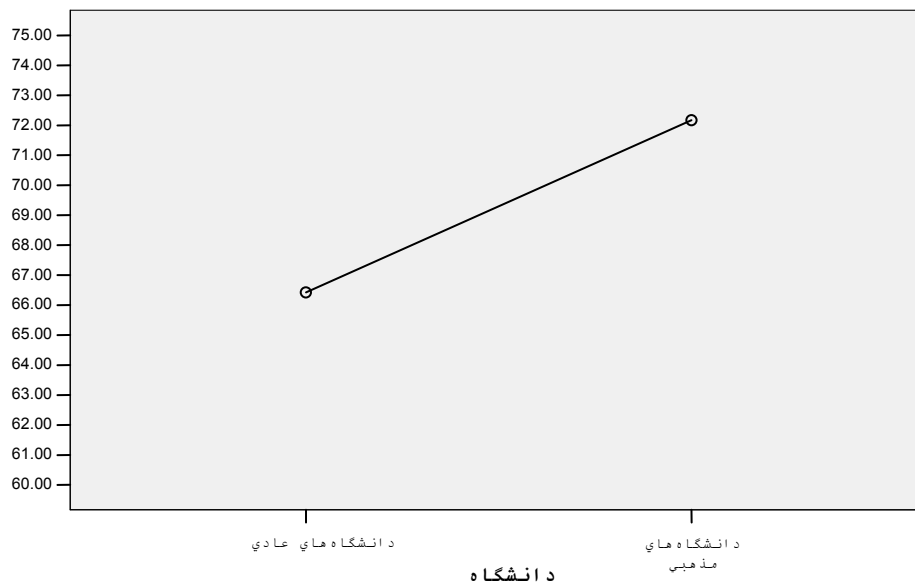
• شناخت دينی



• گرایش و عواطف دينی

گرایش و عواطف
دندان

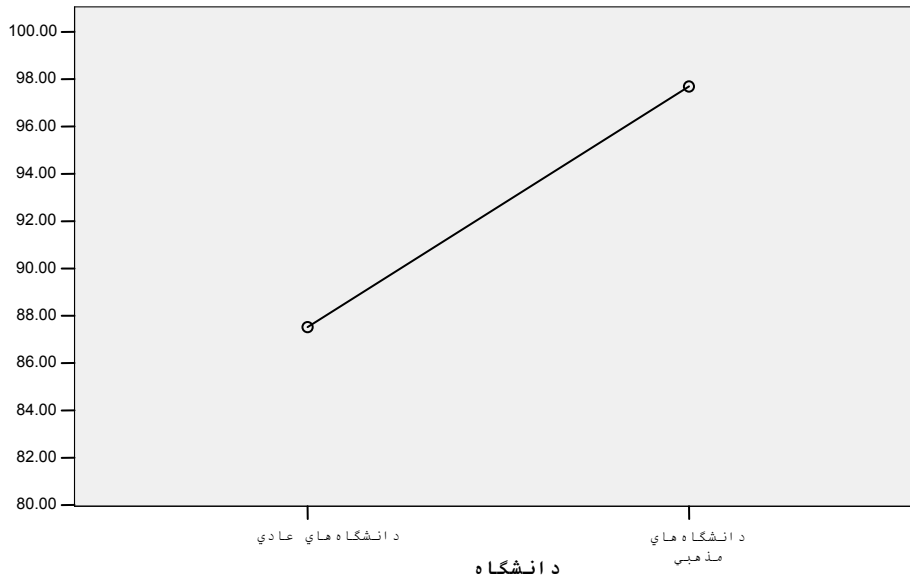
فرم الف



• باور دينی

باورد ديني

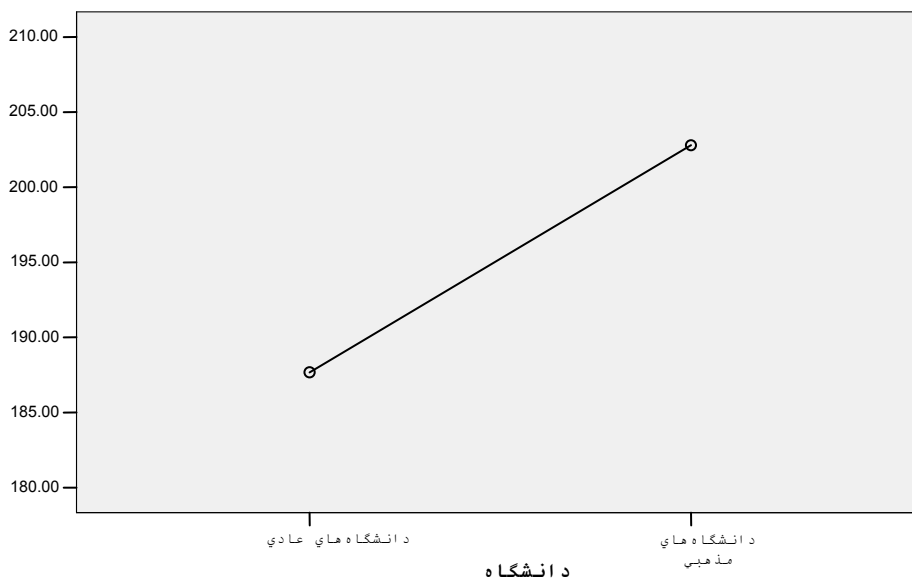
فرم الف



• وظائف دينی

وظايف ديني

فرم الف



جدول ۷۵-۴. تحلیل واریانس چند متغیری برای مؤلفه‌های دینداری فرم ب براساس نوع دانشگاه

| منبع تغییر | نوع آزمون | مقدار | F | درجه آزادی | درجه آزادی | سطح معنی داری |
|------------|--------------------|---------------|------------|-----------------|------------|---------------|
| دانشگاه | آزمون پیلانی | 045/ | 15/04 | 4 | 1285 | ۱0/000 |
| | لانداى ويلكز | 955/ | 15/04 | 4 | 1285 | 0/0001 |
| | آزمون هاتلینک | 047/ | 15/04 | 4 | 1285 | ۱0/000 |
| | روی | 047/ | 15/04 | 4 | 1285 | ۱0/000 |
| منبع تغییر | متغیر | مجموع مجذورات | درجه آزادی | میانگین مجذورات | F | سطح معنی داری |
| دانشگاه | شناخت دینی | 2121/17 | 1 | 2121/17 | 21/63 | ۱0/000 |
| | گرایش و عواطف دینی | 5198/16 | 1 | 5198/16 | 44/15 | ۱0/000 |
| | باور دینی | 10712/8 7 | 1 | 10712/8 7 | 44/14 | ۱0/000 |
| | وظایف دینی | 27156/3 4 | 1 | 27156/3 4 | 37/92 | ۱0/000 |
| خطا | شناخت دینی | 126296/ 61 | 1288 | 98/05 | | |
| | گرایش و عواطف دینی | 151644/ 23 | 1288 | 117/73 | | |
| | باور دینی | 312594/ 97 | 1288 | 242/69 | | |

| | | | | | | |
|--|--|--------|------|---------------|-----------------------|----|
| | | 716/06 | 1288 | 922288/ 89 | وظایف دینی | |
| | | | 1289 | 128417/ 78 | شناخت دینی | کل |
| | | | 1289 | 156842/ 40 | گرایش و عواطف دینی | |
| | | | 1289 | 323307/ 84 | باور دینی | |
| | | | 1289 | 949445/ 23 | وظایف دینی | |
| | | | | | | |

براساس یافته‌های جدول ۴-۷۵ بین میانگین کل دینداری در فرم ب ($F=15/04, p<0/01$) دانشجویان دانشگاه‌های عادی و دانشگاه‌های مذهبی تفاوت معنی‌داری مشاهده می‌شود. به عبارت دیگر میزان دینداری دانشجویان دو نوع دانشگاه متفاوت است. بررسی مؤلفه‌های شناخت دینی، گرایش و عواطف دینی، باور دینی و وظایف دینی براساس نوع دانشگاه بیانگر تفاوت معنی‌دار در مؤلفه‌های شناخت دینی ($F=21/63, p<0/01$)، گرایش و عواطف دینی ($F=44/15, p<0/01$)، باور دینی ($F=44/14, p<0/01$) و وظایف دینی ($F=37/92, p<0/05$) می‌باشد. میانگین و انحراف معیار مؤلفه‌های دینداری دانشجویان براساس نوع دانشگاه در جدول ۴-۷۶ موجود است.

جدول ۴-۷۶. میانگین و انحراف معیار مؤلفه‌های دینداری فرم ب براساس نوع دانشگاه

| متغیر | دانشگاه | میانگین | انحراف معیار |
|--------------------|-------------------|---------|--------------|
| شناخت دینی | دانشگاه های عادی | 46/41 | 0/29 |
| | دانشگاه های مذهبی | 50/70 | 0/87 |
| گرایش و عواطف دینی | دانشگاه های عادی | 68/20 | 0/31 |
| | دانشگاه های مذهبی | 74/92 | 0/95 |
| باور دینی | دانشگاه های عادی | 86/03 | 0/45 |
| | دانشگاه های مذهبی | 95/67 | 1/37 |
| وظایف دینی | دانشگاه های عادی | 186/77 | 0/78 |
| | دانشگاه های مذهبی | 202/11 | 2/36 |

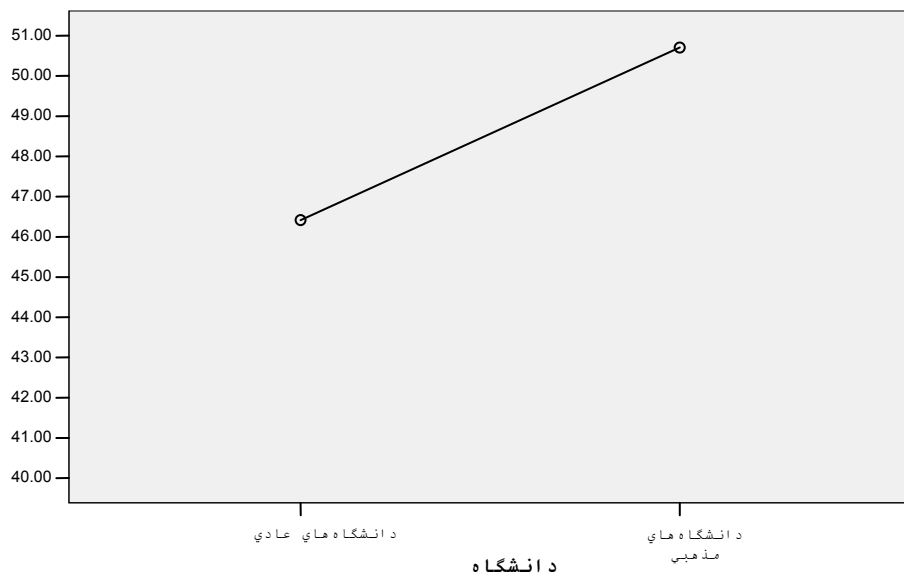
براساس جدول ۴-۷۶ دانشجویان دانشگاه‌های مذهبی در همه مؤلفه‌های دینداری فرم ب نمره بالاتری از دانشجویان دانشگاه‌های عادی دارند. بنابراین دانشجویان دانشگاه‌های مذهبی دارای شناخت

دینی، گرایش و عواطف دینی، باور دینی و وظایف دینی بالاتری نسبت به دانشجویان دانشگاه های عادی هستند.

شناخت دينی

شناخت ديني

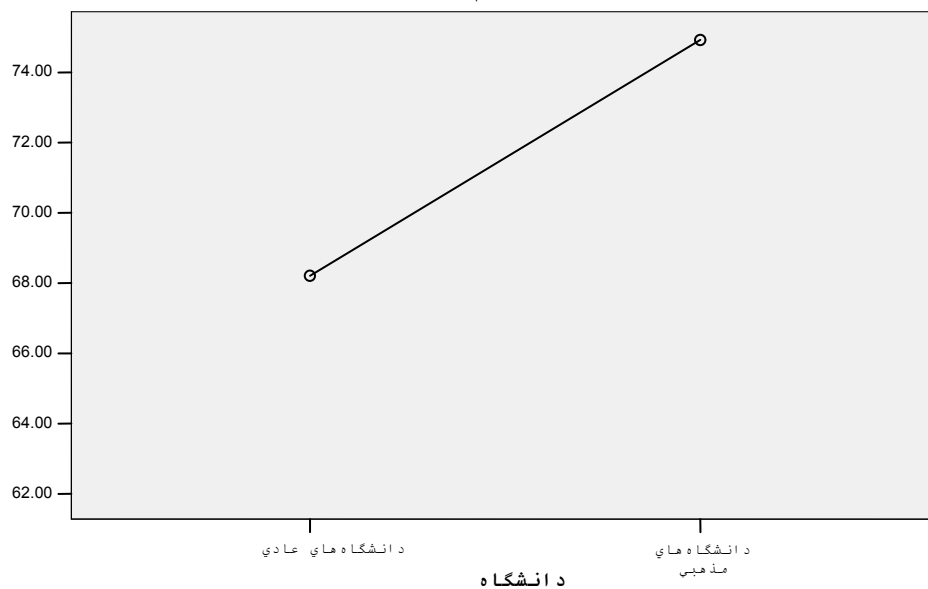
فرم ب



گرايش و عواطف دينی

گرايش و عواطف ديني

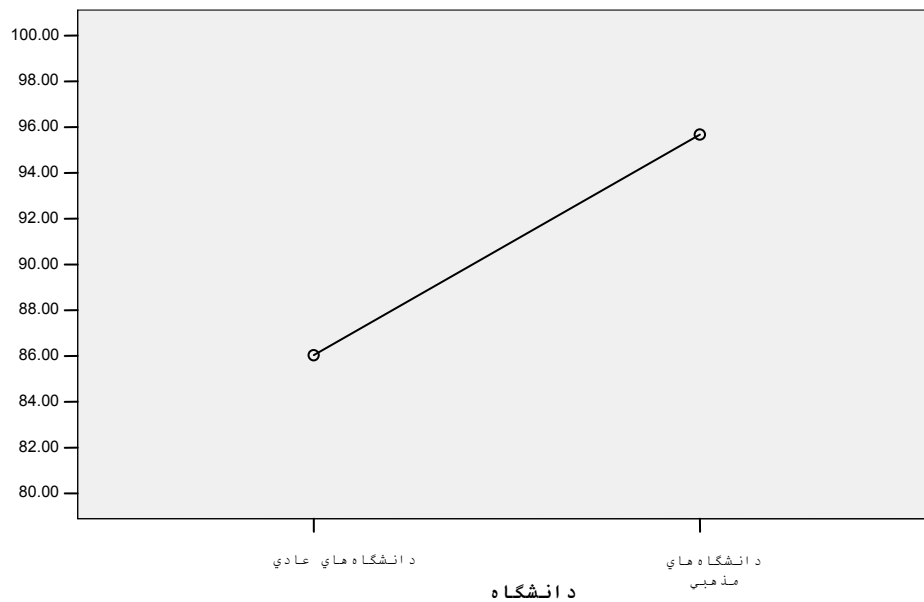
فرم ب



• باور دينی

باور ديني

فرم ب



• وظائف دينی

وظایف دینی

فرو ب



جدول ۷۷-۴. تحلیل واریانس چند متغیری برای مؤلفه‌های دینداری فرم الف براساس تحصیلات پدر

| منبع تغییر | نوع آزمون | مقدار | F | درجه آزادی | درجه آزادی | سطح معنی داری |
|-------------|--------------------|---------------|------------|-----------------|-------------|---------------|
| تحصیلات پدر | آزمون پیلائی | 034/ | 1/75 | 28 | 5660 | 0/008 |
| | لانداى ویلکز | 966/ | 1/76 | 28 | 5092/4 6 | 0/008 |
| | آزمون هاتلینک | 035/ | 1/76 | 28 | 5642 | 0/008 |
| | روی | 026/ | 5/23 | 7 | 1415 | 0/0001 |
| منبع تغییر | ابعاد دینداری | مجموع مجذورات | درجه آزادی | میانگین مجذورات | F | سطح معنی داری |
| تحصیلات پدر | شناخت دینی | 1432/78 | 7 | 204/68 | 2/17 | 0/034 |
| | گرایش و عواطف دینی | 1426/99 | 7 | 203/85 | 1/80 | 0/082 |
| | باور دینی | 3046/71 | 7 | 435/24 | 1/36 | 0/218 |
| | وظایف دینی | 7210/80 | 7 | 1030/11 | 1/22 | 0/287 |
| خطا | شناخت دینی | 133422/ 06 | 1415 | 94/29 | | |
| | گرایش و عواطف دینی | 159425/ 94 | 1415 | 112/66 | | |
| | باور دینی | 452329/ 98 | 1415 | 319/66 | | |

| | | | | | | |
|--|--|--------|------|----------------|-----------------------|----|
| | | 843/12 | 1415 | 1193022 /79 | وظایف دینی | |
| | | | 1422 | 134854/ 85 | شناخت دینی | کل |
| | | | 1422 | 160852/ 93 | گرایش و عواطف دینی | |
| | | | 1422 | 455376/ 69 | باور دینی | |
| | | | 1422 | 1200233 /60 | وظایف دینی | |
| | | | | | | |

براساس یافته‌های جدول ۷۷-۴ بین میانگین کل دینداری دانشجویان در فرم الف ($F=1/75$)
 براساس تحصیلات پدر تفاوت معنی‌داری مشاهده می‌شود. به عبارت دیگر میزان دینداری
 دانشجویان دارای پدران با سطح تحصیلات گوناگون متفاوت می‌باشد. بررسی مؤلفه‌های شناخت دینی،
 گرایش و عواطف دینی، باور دینی و وظایف دینی براساس تحصیلات پدر بیانگر تفاوت معنی‌دار در
 مؤلفه شناخت دینی ($F=2/17, p<0/05$) و عدم تفاوت در مؤلفه گرایش و عواطف دینی
 ($F=1/8, p=0/08$)، باور دینی ($F=1/13, p=0/21$) و وظایف دینی ($F=1/22, p=0/28$) می‌باشد.
 میانگین و انحراف معیار مؤلفه‌های دینداری دانشجویان براساس تحصیلات پدر در جدول ۷۸-۴ موجود
 است.

جدول ۷۸-۴. میانگین و انحراف معیار مؤلفه‌های دینداری فرم الف براساس تحصیلات پدر

| متغیر | تحصیلات پدر | میانگین | انحراف معیار |
|--------------------|------------------------|---------|--------------|
| شناخت دینی | بی سواد | 44/81 | 0/93 |
| | ابتدائی | 46/45 | 0/57 |
| | متوسطه | 45/22 | 0/73 |
| | دیپلم | 47/05 | 0/53 |
| | کاردانی | 46/31 | 0/93 |
| | کارشناسی | 46/79 | 0/59 |
| | کارشناسی ارشد و بالاتر | 48/89 | 0/88 |
| | حوزوی | 45/36 | 1/94 |
| | بی سواد | 65/01 | 1/02 |
| گرایش و عواطف دینی | ابتدائی | 67/18 | 0/62 |
| | متوسطه | 65/66 | 0/80 |
| | دیپلم | 67/57 | 0/58 |
| | کاردانی | 66/63 | 1/01 |
| | کارشناسی | 66/88 | 0/65 |

| | | | |
|------|--------|------------------------|------------|
| 0/96 | 69/04 | کارشناسی ارشد و بالاتر | باور دینی |
| 2/12 | 65/48 | حوزوی | |
| 1/72 | 85/81 | بی سواد | |
| 1/05 | 88/74 | ابتدائی | |
| 1/35 | 86/94 | متوسطه | |
| 0/97 | 89/51 | دیپلم | |
| 1/71 | 87/78 | کاردانی | |
| 1/10 | 88/17 | کارشناسی | |
| 1/63 | 91/90 | کارشناسی ارشد و بالاتر | |
| 3/57 | 89/28 | حوزوی | |
| 2/79 | 186/95 | بی سواد | وظایف دینی |
| 1/70 | 192/26 | ابتدائی | |
| 2/19 | 188/16 | متوسطه | |
| 1/58 | 190/93 | دیپلم | |
| 2/78 | 185/42 | کاردانی | |
| 1/79 | 187/17 | کارشناسی | |

| | | | |
|------|--------|----------------------------|--|
| 2/65 | 189/30 | کارشناسی ارشد و بالا‌تر | |
| 5/80 | 186/84 | حوزوی | |

برای مقایسه میانگین‌ها هر مؤلفه براساس تحصیلات پدر دانشجویان از آزمون پسین توکی استفاده شد که یافته‌های آن در جدول ۴-۷۹ آمده است.

جدول ۴-۷۹. آزمون پسین توکی برای مؤلفه شناخت دینی دینداری در فرم الف براساس تحصیلات

پدر

| تحصیلات پدر | تحصیلات پدر | میانگین تفاوت | انحراف معیار | سطح معنی داری |
|-------------|----------------------------|---------------|--------------|---------------|
| بی سواد | ابتدائی | -1/64 | 1/09 | 0/808 |
| | متوسطه | -0/41 | 1/18 | 1 |
| | دیپلم | -2/23 | 1/07 | 0/428 |
| | کاردانی | -1/49 | 1/31 | 0/949 |
| | کارشناسی | -1/98 | 1/10 | 0/629 |
| | کارشناسی ارشد و بالا‌تر | -4/07 | 1/28 | 0/034 |
| | حوزوی | -0/54 | 2/15 | 1/000 |
| ابتدائی | بی سواد | 1/64 | 1/09 | 0/808 |

| | | | | |
|-------|------|-------|----------------------------|--------|
| 0/891 | 0/93 | 1/22 | متوسطه | |
| 0/995 | 0/78 | -0/59 | دیپلم | |
| 1/000 | 1/09 | 0/14 | کاردانی | |
| 1 | 0/82 | -0/34 | کارشناسی | |
| 0/289 | 1/05 | -2/43 | کارشناسی ارشد و بالا تر | |
| 0/999 | 2/02 | 1/09 | حوزوی | |
| 1 | 1/18 | 0/41 | بی سواد | متوسطه |
| 0/891 | 0/93 | -1/22 | ابتدائی | |
| 0/475 | 0/90 | -1/82 | دیپلم | |
| 0/985 | 1/18 | -1/08 | کاردانی | |
| 0/715 | 0/94 | -1/56 | کارشناسی | |
| 0/032 | 1/15 | -3/66 | کارشناسی ارشد و بالا تر | |
| 1 | 2/07 | -0/13 | حوزوی | دیپلم |
| 0/428 | 1/07 | 2/23 | بی سواد | |
| 0/995 | 0/78 | 0/59 | ابتدائی | |
| 0/475 | 0/90 | 1/82 | متوسطه | |
| 0/997 | 1/07 | 0/73 | کاردانی | |

| | | | | |
|-------|------|-------|----------------------------|---------|
| 1/000 | /80 | 0/25 | کارشناسی | |
| 0/633 | 1/03 | -1/84 | کارشناسی ارشد و بالا تر | |
| 0/991 | 2/01 | 1/69 | حوزوی | |
| 0/949 | 1/31 | 1/49 | بی سواد | کاردانی |
| 1 | 1/09 | -1/14 | ابتدائی | |
| 0/985 | 1/18 | 1/08 | متوسطه | |
| 0/997 | 1/07 | -0/73 | دیپلم | |
| 1 | 1/10 | -0/48 | کارشناسی | |
| 0/477 | 1/28 | -2/57 | کارشناسی ارشد و بالا تر | |
| 1 | 2/15 | 0/95 | حوزوی | |

ادامه جدول ۷۹-۴. آزمون پسین توکی برای مؤلفه شناخت دینی دینداری در فرم الف براساس

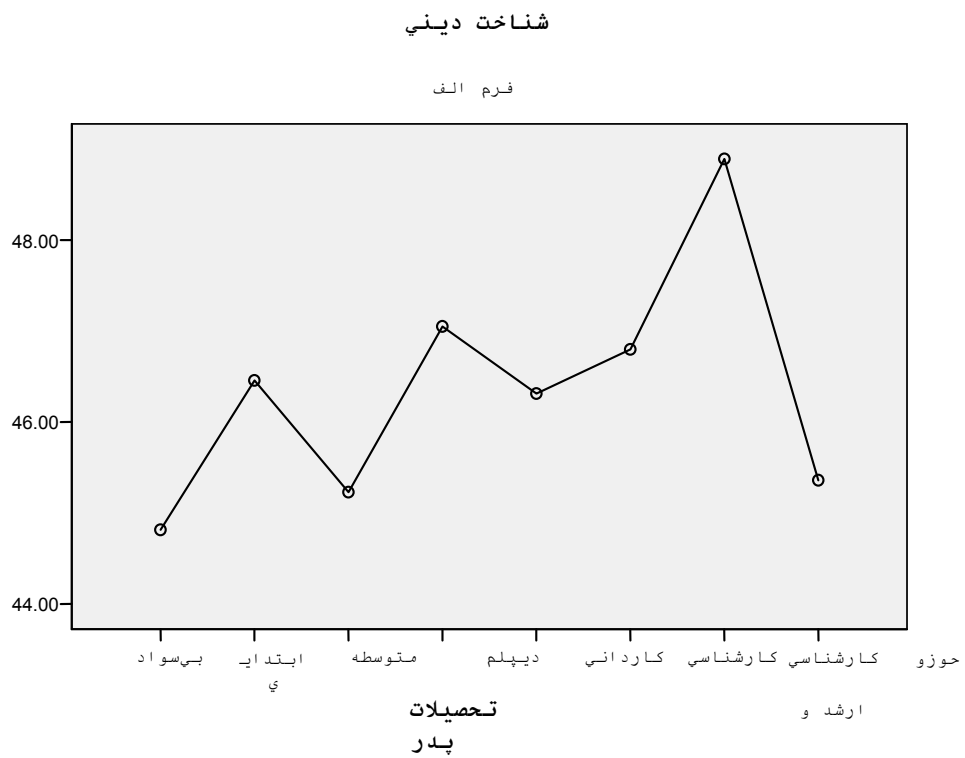
تحصیلات پدر

| تحصیلات پدر | تحصیلات پدر | میانگین تفاوت | انحراف معیار | سطح معنی داری |
|------------------------|------------------------|---------------|--------------|---------------|
| کارشناسی | بی سواد | 1/98 | 1/10 | 629۰/ |
| | ابتدائی | 34/ | 82/ | 1 |
| | متوسطه | 1/56 | 94/ | 715۰/ |
| | دیپلم | -/25 | 80/ | 1 |
| | کاردانی | 48/ | 1/10 | 1 |
| | کارشناسی ارشد و بالاتر | -2/09 | 1/06 | 512۰/ |
| | حوزوی | 1/43 | 2/03 | 997/0 |
| کارشناسی ارشد و بالاتر | بی سواد | 4/07 | 1/28 | 034۰/ |
| | ابتدائی | 2/43 | 1/05 | 289۰/ |
| | متوسطه | 3/66 | 1/15 | 032۰/ |
| | دیپلم | 1/84 | 1/03 | 633۰/ |
| | کاردانی | 2/57 | 1/28 | 477۰/ |
| | کارشناسی | 2/09 | 1/06 | 512۰/ |
| | حوزوی | 3/53 | 2/13 | 717۰/ |

| | | | | |
|-------|------|-------|----------------------------|-------|
| 1 | 2/15 | 5452/ | بی سواد | حوزوی |
| 999۰/ | 2/02 | -1/09 | ابتدائی | |
| 1 | 2/07 | 1314/ | متوسطه | |
| 991۰/ | 2/01 | -1/69 | دیپلم | |
| 1 | 2/15 | -/95 | کاردانی | |
| 997۰/ | 2/03 | -1/43 | کارشناسی | |
| 717۰/ | 2/13 | -3/53 | کارشناسی ارشد و بالا تر | |

براساس جدول ۷۹-۴ در فرم الف بالاترین نمره شناخت دینی متعلق به دانشجویانی است که پدران آنها دارای تحصیلات کارشناسی ارشد و بالاتر (۴۸/۸۹) هستند. روند افزایش میانگین نمرات شناخت دینی با افزایش سطح تحصیلات پدران همراه بوده و نشان می‌دهد که سطح تحصیلات پدران در شناخت دینی فرزندان مؤثر است.

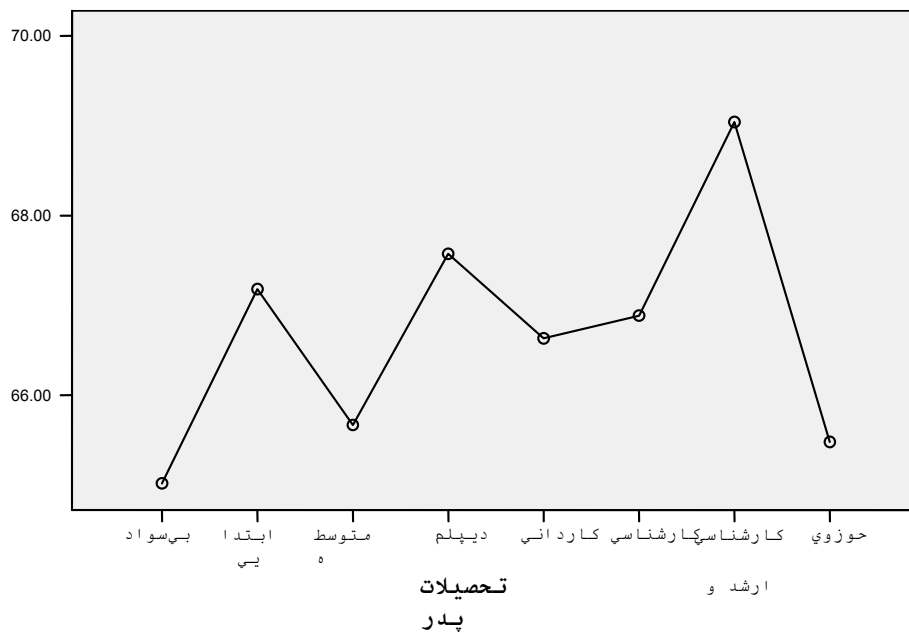
شناخت دینی



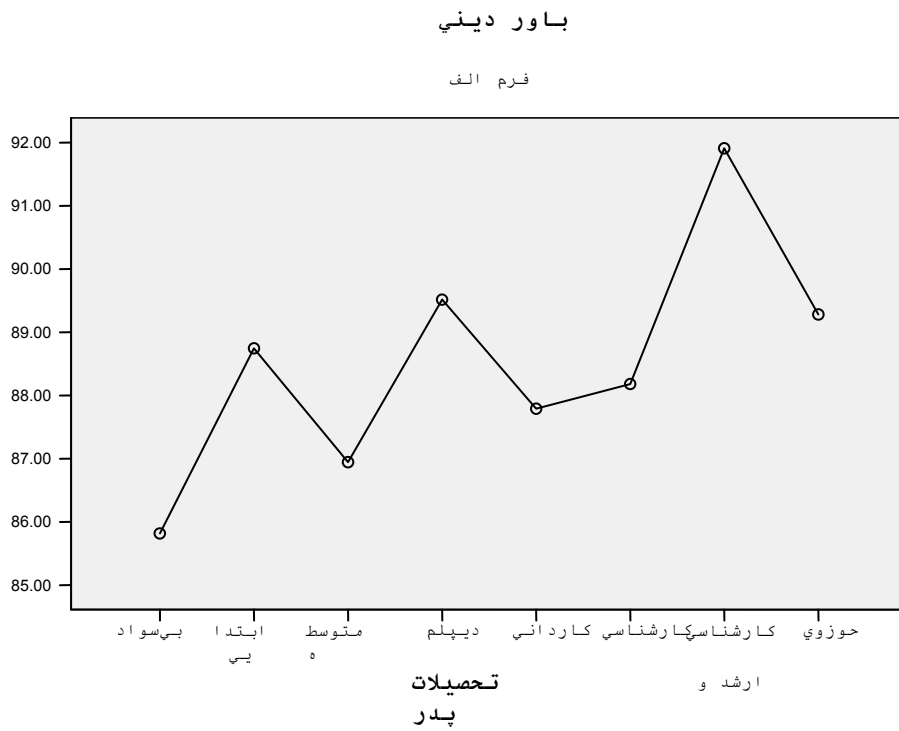
گرایش و عواطف دینی

گرایش و عواطف ديني

فرم الف



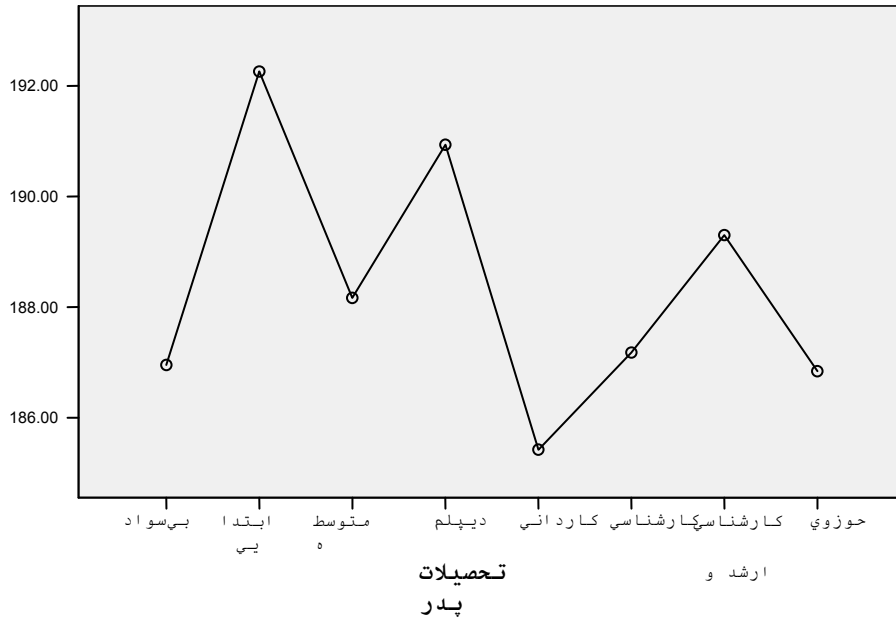
• باور دینی



• وظایف دینی

وظايف ديني

فرم الف



جدول ۸۰-۴. تحلیل واریانس چند متغیری برای مؤلفه‌های دینداری فرم ب براساس نوع تحصیلات

پدر

| منبع تغییر | نوع آزمون | مقدار | F | درجه آزادی | درجه آزادی | سطح معنی داری |
|-------------|--------------------|---------------|------------|-----------------|-------------|---------------|
| تحصیلات پدر | آزمون پیلانی | 036/ | 1/64 | 28 | 5024 | 0/017 |
| | لانداى ويلكز | 964/ | 1/65 | 28 | 4519/1 7 | 0/017 |
| | آزمون هاتلینک | 037/ | 1/65 | 28 | 5006 | 0/017 |
| | روی | 021/ | 3/70 | 7 | 1256 | 0/001 |
| منبع تغییر | ابعاد دینداری | مجموع مجذورات | درجه آزادی | میانگین مجذورات | F | سطح معنی داری |
| تحصیلات پدر | شناخت دینی | 1048/31 | 7 | 149/76 | 1/50 | 0/161 |
| | گرایش و عواطف دینی | 2699/26 | 7 | 385/61 | 3/22 | 0/002 |
| | باور دینی | 4200/93 | 7 | 600/13 | 2/41 | 0/019 |
| | وظایف دینی | 12251/6 4 | 7 | 1750/23 | 2/41 | 0/018 |
| خطا | شناخت دینی | 124813/ 52 | 1256 | 99/37 | | |
| | گرایش و عواطف دینی | 150013/ 11 | 1256 | 119/43 | | |

| | | | | | | |
|--|--|--------|------|---------------|-----------------------|----|
| | | 248/69 | 1256 | 312360/ 16 | باور دینی | |
| | | 723/55 | 1256 | 908786/ 32 | وظایف دینی | |
| | | | 1263 | 125861/ 84 | شناخت دینی | کل |
| | | | 1263 | 152712/ 38 | گرایش و عواطف دینی | |
| | | | 1263 | 316561/ 10 | باور دینی | |
| | | | 1263 | 921037/ 97 | وظایف دینی | |

بر اساس یافته‌های جدول ۴-۸۰ بین میانگین کل دینداری دانشجویان در فرم ب ($F=1/64$)
 براساس تحصیلات پدر تفاوت معنی‌داری مشاهده می‌شود. به عبارت دیگر میزان دینداری
 دانشجویان دارای پدران با سطح تحصیلی گوناگون متفاوت می‌باشد. بررسی مؤلفه‌های شناخت دینی،
 گرایش و عواطف دینی، باور دینی و وظایف دینی براساس تحصیلات پدر بیانگر عدم تفاوت معنی‌دار در
 مؤلفه شناخت دینی ($F=1/50, p=0/16$) و تفاوت معنی‌دار در مؤلفه گرایش و عواطف
 دینی ($F=3/22, p=0/01$)، باور دینی ($F=2/41, p<0/01$) و وظایف دینی ($F=2/41, p<0/01$)
 می‌باشد. میانگین و انحراف معیار مؤلفه‌های دینداری دانشجویان براساس تحصیلات پدر در جدول ۴-۸۱
 موجود است.

جدول ۸۱-۴. میانگین و انحراف معیار مؤلفه‌های دینداری فرم ب براساس تحصیلات پدر

| متغیر | تحصیلات پدر | میانگین | انحراف معیار | |
|------------|------------------------|---------|--------------|------|
| شناخت دینی | بی سواد | 45/85 | 1/20 | |
| | ابتدائی | 46/25 | 0/64 | |
| | متوسطه | 46/89 | 0/80 | |
| | دیپلم | 47/21 | 0/58 | |
| | کاردانی | 47/28 | 0/97 | |
| | کارشناسی | 45/99 | 0/63 | |
| | کارشناسی ارشد و بالاتر | 46/54 | 0/88 | |
| | حوزوی | 51/02 | 1/61 | |
| | گرایش و عواطف دینی | بی سواد | 68/01 | 1/32 |
| | | ابتدائی | 69/01 | 0/70 |
| متوسطه | | 69/12 | 0/88 | |
| دیپلم | | 69/05 | 0/64 | |
| کاردانی | | 69/61 | 1/06 | |
| کارشناسی | | 67/01 | 0/70 | |

| | | | |
|------|--------|------------------------|------------|
| 0/97 | 68/29 | کارشناسی ارشد و بالاتر | باور دینی |
| 1/77 | 75/55 | حوزوی | |
| 1/91 | 84/25 | بی سواد | |
| 1/02 | 86/48 | ابتدائی | |
| 1/27 | 86/95 | متوسطه | |
| 0/92 | 87/71 | دیپلم | |
| 1/53 | 88/01 | کاردانی | |
| 1/01 | 84/81 | کارشناسی | |
| 1/39 | 87/24 | کارشناسی ارشد و بالاتر | |
| 2/55 | 94/65 | حوزوی | |
| 3/26 | 184/14 | بی سواد | وظایف دینی |
| 1/74 | 188/95 | ابتدائی | |
| 2/18 | 188/15 | متوسطه | |
| 1/57 | 189/87 | دیپلم | |
| 2/62 | 191/06 | کاردانی | |
| 1/72 | 184/28 | کارشناسی | |

| | | | |
|------|--------|------------------------|--|
| 2/38 | 185/10 | کارشناسی ارشد و بالاتر | |
| 4/36 | 199 | حوزوی | |

برای مقایسه میانگین‌های هر مؤلفه براساس تحصیلات پدر دانشجویان از آزمون پسین توکی استفاده شد که یافته‌های آن در جدول ۴-۸۲ آمده است.

جدول ۸۲-۴. آزمون پسین توکی برای مؤلفه‌گرایش و عواطف دینی دینداری در فرم ب براساس

تحصیلات پدر

| تحصیلات پدر | تحصیلات پدر | میانگین تفاوت (| انحراف معیار | سطح معنی داری |
|-------------|----------------------------|--------------------|-----------------|------------------|
| بی سواد | ابتدائی | -1 | 1/50 | 0/998 |
| | متوسطه | -1/11 | 1/59 | 0/997 |
| | دیپلم | -1/03 | 1/47 | 0/997 |
| | کاردانی | -1/60 | 1/70 | 0/982 |
| | کارشناسی | 1 | 1/49 | 0/998 |
| | کارشناسی ارشد و بالا تر | -0/27 | 1/64 | 1 |
| | حوزوی | -7/53 | 2/21 | 0/016 |
| | کاردانی | -0/60 | 1/27 | 1 |
| ابتدائی | بی سواد | 1 | 1/50 | 0/998 |
| | متوسطه | -0/10 | 1/13 | 1 |
| | دیپلم | -0/03 | /95 | 1 |
| | کارشناسی | 2 | /99 | 0/473 |
| | کارشناسی ارشد و بالا تر | 0/72 | 1/20 | 0/999 |
| | کاردانی | -0/03 | /95 | 1 |

| | | | | |
|-------|------|-------|------------------------|---------|
| 0/015 | 1/90 | -6/53 | حوزوی | |
| 0/997 | 1/59 | 1/11 | بی سواد | متوسطه |
| 1 | 1/13 | 0/10 | ابتدائی | |
| 1 | 1/09 | 0/07 | دیپلم | |
| 1 | 1/38 | -/49 | کاردانی | |
| 0/572 | 1/13 | 2/11 | کارشناسی | |
| 0/998 | 1/31 | 0/83 | کارشناسی ارشد و بالاتر | |
| 0/027 | 1/98 | -6/42 | حوزوی | |
| 0/997 | 1/47 | 1/03 | بی سواد | |
| 1 | /95 | 0/03 | ابتدائی | |
| 1 | 1/09 | -0/07 | متوسطه | |
| 1 | 1/24 | -0/56 | کاردانی | |
| 0/384 | /94 | 2/03 | کارشناسی | |
| 0/998 | 1/16 | 0/76 | کارشناسی ارشد و بالاتر | |
| 0/013 | 1/88 | -6/50 | حوزوی | |
| 0/982 | 1/70 | 1/60 | بی سواد | کاردانی |
| 1 | 1/27 | 0/60 | ابتدائی | |

| | | | |
|-------|------|-------|--------------------------|
| 1 | 1/38 | 0/49 | متوسطه |
| 1 | 1/24 | 0/56 | ديپلم |
| 0/454 | 1/27 | 2/60 | کارشناسی |
| 0/984 | 1/44 | 1/32 | کارشناسی ارشد و بالتر |
| 0/080 | 2/06 | -5/93 | حوزوی |

ادامه جدول ۸۲-۴. آزمون پسین توکی برای مؤلفه گرایش و عواطف دینی دینداری در فرم ب

براساس تحصیلات پدر

| تحصیلات پدر | تحصیلات پدر | میانگین تفاوت | انحراف معیار | سطح معنی داری |
|------------------------|------------------------|---------------|--------------|---------------|
| کارشناسی | بی سواد | -1 | 1/49 | 0/998 |
| | ابتدائی | -2 | /99 | 0/473 |
| | متوسطه | -2/11 | 1/13 | 0/572 |
| | دیپلم | -2/03 | /94 | 0/384 |
| | کاردانی | -2/60 | 1/27 | 0/454 |
| | کارشناسی ارشد و بالاتر | -1/27 | 1/19 | 0/963 |
| | حوزوی | -8/54 | 1/90 | 0/0001 |
| کارشناسی ارشد و بالاتر | بی سواد | 0/27 | 1/64 | 1 |
| | ابتدائی | -0/72 | 1/20 | 0/999 |
| | متوسطه | -0/83 | 1/31 | 0/998 |
| | دیپلم | -0/76 | 1/16 | 0/998 |
| | کاردانی | -1/32 | 1/44 | 0/984 |
| | کارشناسی | 1/27 | 1/19 | 0/963 |
| | حوزوی | -7/26 | 2/02 | 0/008 |

| | | | | |
|--------|------|------|----------------------------|-------|
| 0/016 | 2/21 | 7/53 | بی سواد | حوزوی |
| 0/015 | 1/90 | 6/53 | ابتدائی | |
| 0/027 | 1/98 | 6/42 | متوسطه | |
| 0/013 | 1/88 | 6/50 | دیپلم | |
| 0/080 | 2/06 | 5/93 | کاردانی | |
| 0/0001 | 1/90 | 8/54 | کارشناسی | |
| 0/008 | 2/02 | 7/26 | کارشناسی ارشد و بالا تر | |

براساس جدول ۴-۸۲ در فرم ب بالاترین نمره‌گرایش و عواطف دینی متعلق به دانشجویانی است که پدران آنها دارای تحصیلات حوزوی (۵۱/۰۲) هستند. روند افزایش میانگین نمرات شناخت دینی با افزایش سطح تحصیلات پدران همراه بوده و نشان می‌دهد که سطح تحصیلات پدران در گرایش و عواطف دینی فرزندان مؤثر است.

جدول ۸۳-۴. آزمون پسین توکی برای مؤلفه باور دینی دینداری در فرم ب براساس تحصیلات پدر

| تحصیلات پدر | تحصیلات پدر | میانگین تفاوت | انحراف معیار | سطح معنی داری |
|-------------|------------------------|---------------|--------------|---------------|
| بی سواد | ابتدائی | -2/23 | 2/16 | 0/970 |
| | متوسطه | -2/70 | 2/30 | 0/939 |
| | دیپلم | -3/46 | 2/12 | 0/732 |
| | کاردانی | -3/76 | 2/45 | 0/788 |
| | کارشناسی | -0/56 | 2/16 | 1 |
| | کارشناسی ارشد و بالاتر | -2/99 | 2/36 | 0/912 |
| | حوزوی | -10/40 | 3/19 | 0/025 |
| ابتدائی | بی سواد | 2/23 | 2/16 | 0/970 |
| | متوسطه | -0/47 | 1/63 | 1 |
| | دیپلم | -1/23 | 1/37 | 0/987 |
| | کاردانی | -1/53 | 1/84 | 0/991 |
| | کارشناسی | 1/67 | 1/43 | 0/942 |
| | کارشناسی ارشد و بالاتر | -0/76 | 1/73 | 1 |
| | حوزوی | -8/17 | 2/75 | 0/061 |

| | | | | |
|-------|------|-------|----------------------------|---------|
| 0/939 | 2/30 | 2/70 | بی سواد | متوسطه |
| 1 | 1/63 | 4728/ | ابتدائی | |
| 1 | 1/57 | -0/75 | دیپلم | |
| 0/999 | 2 | -1/06 | کاردانی | |
| 0/894 | 1/63 | 2/14 | کارشناسی | |
| 1 | 1/89 | -0/29 | کارشناسی ارشد و بالا تر | |
| 0/125 | 2/86 | -7/70 | حوزوی | |
| 0/732 | 2/12 | 3/46 | بی سواد | |
| 0/987 | 1/37 | 1/23 | ابتدائی | |
| 1 | 1/57 | 7584/ | متوسطه | |
| 1 | 1/79 | -0/30 | کاردانی | |
| 0/403 | 1/36 | 2/90 | کارشناسی | |
| 1 | 1/67 | 4682/ | کارشناسی ارشد و بالا تر | |
| 0/174 | 2/71 | -6/94 | حوزوی | |
| 0/788 | 2/45 | 3/76 | بی سواد | کاردانی |
| 0/991 | 1/84 | 1/53 | ابتدائی | |
| 0/999 | 2 | 1/06 | متوسطه | |

| | | | | |
|-------|------|-------|----------------------------|--|
| 1 | 1/79 | 3067/ | دیپلم | |
| 0/660 | 1/84 | 3/20 | کارشناسی | |
| 1 | 2/08 | 7750/ | کارشناسی ارشد و بالا تر | |
| 0/338 | 2/98 | -6/63 | حوزوی | |

ادامه جدول ۸۳-۴. آزمون پسین توکی برای مؤلفه باور دینی دینداری در فرم ب براساس تحصیلات

پدر

| تحصیلات پدر | تحصیلات پدر | میانگین تفاوت | انحراف معیار | سطح معنی داری |
|------------------------|------------------------|---------------|--------------|---------------|
| کارشناسی | بی سواد | 5607/ | 2/16 | 1 |
| | ابتدائی | -1/67 | 1/43 | 0/942 |
| | متوسطه | -2/14 | 1/63 | 0/894 |
| | دیپلم | -2/90 | 1/36 | 0/403 |
| | کاردانی | -3/20 | 1/84 | 0/660 |
| | کارشناسی ارشد و بالاتر | -2/43 | 1/72 | 0/853 |
| | حوزوی | -9/84 | 2/75 | 0/009 |
| | بی سواد | 2/99 | 2/36 | 0/912 |
| کارشناسی ارشد و بالاتر | ابتدائی | 7629/ | 1/73 | 1 |
| | متوسطه | 2901/ | 1/89 | 1 |
| | دیپلم | -/46 | 1/67 | 1 |
| | کاردانی | -/77 | 2/08 | 1 |
| | کارشناسی | 2/43 | 1/72 | 0/853 |

| | | | | |
|-------|------|-------|------------------------|-------|
| 0/179 | 2/91 | -7/41 | حوزوی | |
| 0/025 | 3/19 | 10/40 | بی سواد | حوزوی |
| 0/061 | 2/75 | 8/17 | ابتدائی | |
| 0/125 | 2/86 | 7/70 | متوسطه | |
| 0/174 | 2/71 | 6/94 | دیپلم | |
| 0/338 | 2/98 | 6/63 | کاردانی | |
| 0/009 | 2/75 | 9/84 | کارشناسی | |
| 0/179 | 2/91 | 7/41 | کارشناسی ارشد و بالاتر | |

براساس جدول ۴-۸۳ در فرم ب بالاترین نمره باور دینی متعلق به دانشجویانی است که پدر آنها دارای تحصیلات حوزوی (۹۴/۶۵) است. روند افزایش میانگین نمرات شناخت دینی با افزایش سطح تحصیلات پدران همراه بوده و نشان می دهد که سطح تحصیلات پدران در باور دینی فرزندان موثر است.

جدول ۸۴-۴. آزمون پسین توکی برای مؤلفه وظایف دینی دینداری در فرم ب براساس تحصیلات

پدر

| تحصیلات پدر | تحصیلات پدر | میانگین تفاوت | انحراف معیار | سطح معنی داری |
|-------------|------------------------|---------------|--------------|---------------|
| بی سواد | ابتدائی | -4/80 | 3/69 | 0/899 |
| | متوسطه | -4/01 | 3/92 | 0/971 |
| | دیپلم | -5/72 | 3/62 | 0/762 |
| | کاردانی | -6/91 | 4/18 | 0/718 |
| | کارشناسی | -/14 | 3/69 | 1 |
| | کارشناسی ارشد و بالاتر | -/95 | 4/04 | 1 |
| | حوزوی | -14/85 | 5/44 | 0/116 |
| | بی سواد | 4/80 | 3/69 | 0/899 |
| ابتدائی | متوسطه | 7961/ | 2/79 | 1 |
| | دیپلم | -/91 | 2/34 | 1 |
| | کاردانی | -2/11 | 3/14 | 0/998 |
| | کارشناسی | 4/66 | 2/45 | 0/548 |

| | | | | |
|-------|------|--------|----------------------------|--------|
| 0/898 | 2/95 | 3/85 | کارشناسی ارشد و بالا تر | متوسطه |
| 0/391 | 4/69 | -10/04 | حوزوی | |
| 0/971 | 3/92 | 4/01 | بی سواد | |
| 1 | 2/79 | -/79 | ابتدائی | |
| 0/998 | 2/69 | -1/71 | دیپلم | |
| 0/990 | 3/41 | -2/90 | کاردانی | |
| 0/861 | 2/78 | 3/86 | کارشناسی | |
| 0/982 | 3/23 | 3/05 | کارشناسی ارشد و بالا تر | |
| 0/339 | 4/87 | -10/84 | حوزوی | |
| 0/762 | 3/62 | 5/72 | بی سواد | دیپلم |
| 1 | 2/34 | 9159/ | ابتدائی | |
| 0/998 | 2/69 | 1/71 | متوسطه | |
| 1 | 3/06 | -1/19 | کاردانی | |
| 0/247 | 2/33 | 5/58 | کارشناسی | |
| 0/708 | 2/85 | 4/76 | کارشناسی ارشد و بالا تر | |
| 0/504 | 4/63 | -9/13 | حوزوی | |

| | | | | |
|-------|------|-------|----------------------------|---------|
| 0/718 | 4/18 | 6/91 | بی سواد | کاردانی |
| 0/998 | 3/14 | 2/11 | ابتدائی | |
| 0/990 | 3/41 | 2/90 | متوسطه | |
| 1 | 3/06 | 1/19 | دیپلم | |
| 0/378 | 3/14 | 6/77 | کارشناسی | |
| 0/700 | 3/54 | 5/96 | کارشناسی ارشد و بالا تر | |
| 0/775 | 5/09 | -7/93 | حوزوی | |

ادامه جدول ۸۴-۴. آزمون پسین توکی برای مؤلفه وظایف دینی دینداری در فرم ب براساس

تحصیلات پدر

| تحصیلات پدر | تحصیلات پدر | میانگین تفاوت | انحراف معیار | سطح معنی داری |
|------------------------|------------------------|---------------|--------------|---------------|
| کارشناسی | بی سواد | 1410/ | 3/69 | 1 |
| | ابتدائی | -4/66 | 2/45 | 0/548 |
| | متوسطه | -3/86 | 2/78 | 0/861 |
| | دیپلم | -5/58 | 2/33 | 0/247 |
| | کاردانی | -6/77 | 3/14 | 0/378 |
| | کارشناسی ارشد و بالاتر | -/81 | 2/94 | 1 |
| | حوزوی | -14/71 | 4/69 | 0/037 |
| کارشناسی ارشد و بالاتر | بی سواد | 9553/ | 4/04 | 1 |
| | ابتدائی | -3/85 | 2/95 | 0/898 |
| | متوسطه | -3/05 | 3/23 | 0/982 |
| | دیپلم | -4/76 | 2/85 | 0/708 |
| | کاردانی | -5/96 | 3/54 | 0/700 |
| | کارشناسی | 8143/ | 2/94 | 1 |
| | حوزوی | -13/89 | 4/97 | 0/097 |

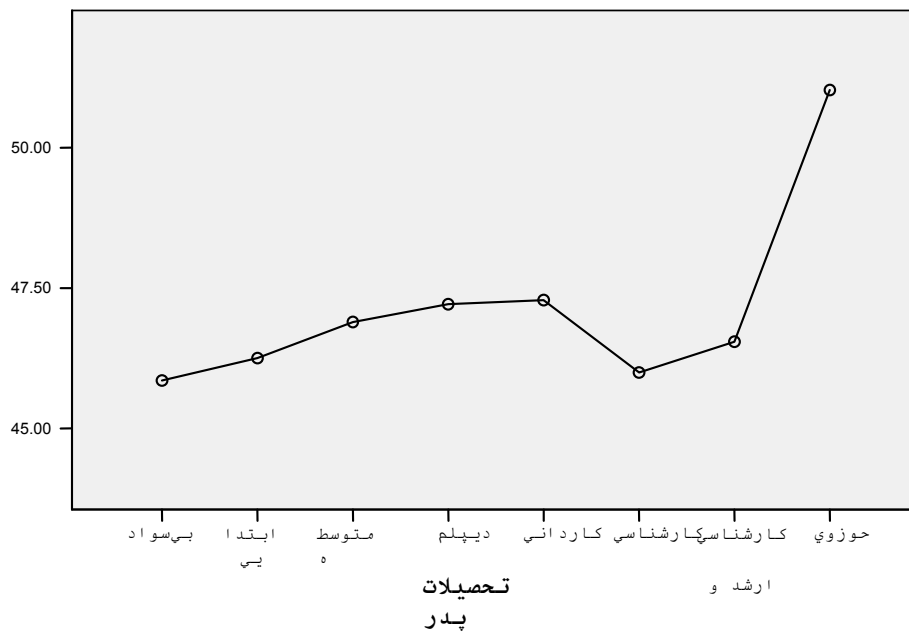
| | | | | |
|-------|------|-------|----------------------------|-------|
| 0/116 | 5/44 | 14/85 | بی سواد | حوزوی |
| 0/391 | 4/69 | 10/04 | ابتدائی | |
| 0/339 | 4/87 | 10/84 | متوسطه | |
| 0/504 | 4/63 | 9/13 | دیپلم | |
| 0/775 | 5/09 | 7/93 | کاردانی | |
| 0/037 | 4/69 | 14/71 | کارشناسی | |
| 0/097 | 4/97 | 13/89 | کارشناسی ارشد و بالا تر | |

براساس جدول ۴-۸۴ در فرم ب بالاترین نمره وظایف دینی متعلق به دانشجویانی است که میزان تحصیلات پدر آنها حوزوی (۱۹۹) است. روند افزایش میانگین نمرات شناخت دینی با افزایش سطح تحصیلات پدران همراه بوده و نشان می‌دهد که سطح تحصیلات پدران در باور دینی فرزندان موثر است.

شناخت دینی

شناخت دینی

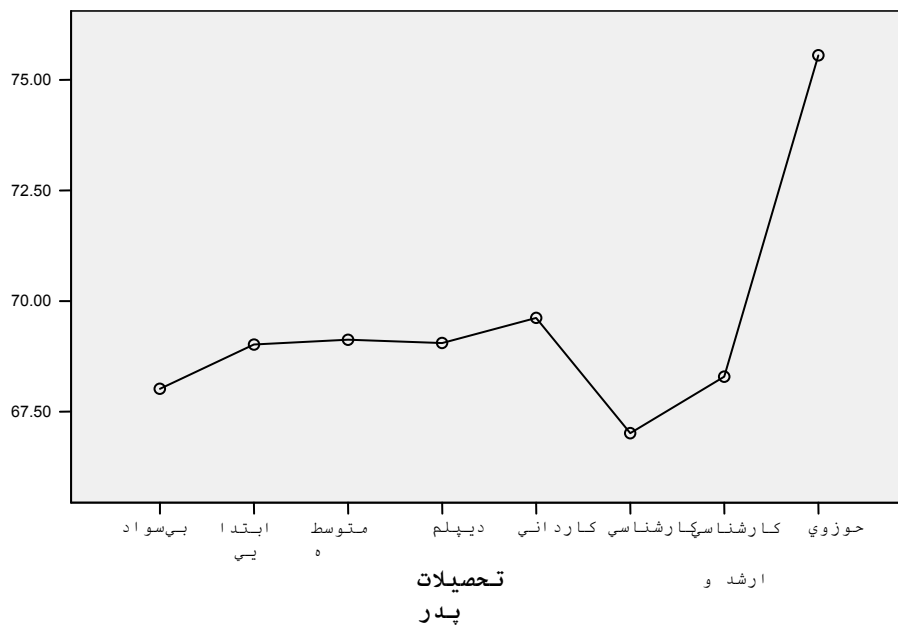
فرم ب



• گرایش و عواطف دینی

گرايش و عواطف
۱۰۸

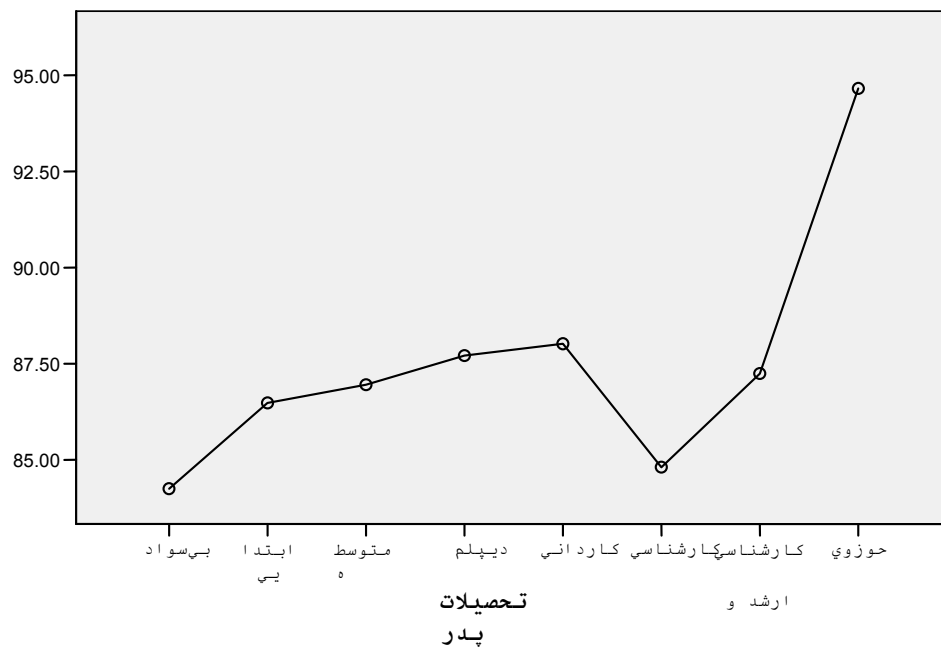
فرم ب



• باور دينی

باور دینی

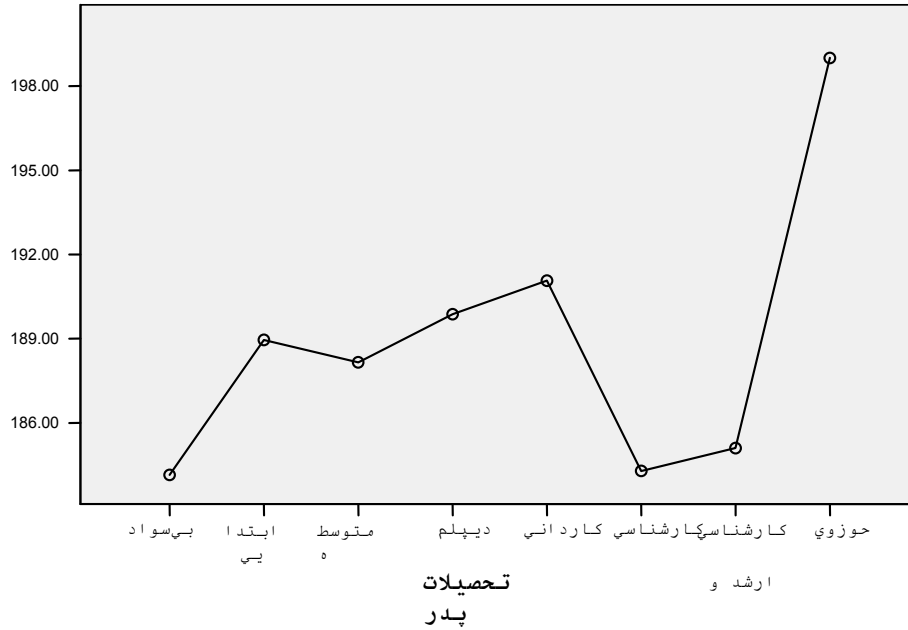
فرم ب



• وظایف دینی

وظایف دینی

فرم ب



جدول ۸۵-۴. تحلیل واریانس چند متغیری مؤلفه‌های دینداری فرم الف براساس تحصیلات مادر

| منبع تغییر | یوع آزمون | مقدار | F | درجه آزادی | درجه آزادی | سطح معنی داری |
|--------------|---------------|-------|------|------------|-------------|---------------|
| تحصیلات مادر | آزمون پیلانی | 055/ | 2/77 | 28 | 5624 | 0/0001 |
| | لانداى ویلکز | 946/ | 2/78 | 28 | 5060/0 1 | 0/0001 |
| | آزمون هاتلینک | 056/ | 2/79 | 28 | 5606 | 0/0001 |
| | روی | 031/ | 6/25 | 7 | 1406 | 0/0001 |

| سطح معنی داری | F | میانگین مجذورات | درجه آزادی | مجموع مجذورات | ابعاد دینداری | منبع تغییر |
|---------------|------|-----------------|------------|---------------|--------------------|--------------|
| 0/001 | 3/36 | 315/22 | 7 | 2206/59 | شناخت دینی | تحصیلات مادر |
| 0/0001 | 3/99 | 448/71 | 7 | 3141/02 | گرایش و عواطف دینی | |
| 0/0001 | 4/13 | 1307/49 | 7 | 9152/43 | باور دینی | |
| 0/0001 | 5/55 | 4629/57 | 7 | 32407 | وظایف دینی | |
| | | 93/58 | 1406 | 131579/42 | شناخت دینی | خطا |
| | | 112/33 | 1406 | 157940/25 | گرایش و عواطف دینی | |
| | | 316/32 | 1406 | 444748/83 | باور دینی | |
| | | 832/75 | 1406 | 1170846/15 | وظایف دینی | |
| | | | 1413 | 133786/01 | شناخت دینی | کل |
| | | | 1413 | 161081/27 | گرایش و عواطف دینی | |
| | | | 1413 | 453901/26 | باور دینی | |
| | | | 1413 | 1203253/16 | وظایف دینی | |

بر اساس یافته‌های جدول ۴-۸۵ بین میانگین کل دینداری دانشجویان در فرم الف ($F=2/77$)
 براساس تحصیلات مادر تفاوت معنی‌داری مشاهده می‌شود. به عبارت دیگر میزان دینداری
 دانشجویان دارای مادران با سطح تحصیلی گوناگون متفاوت می‌باشد. بررسی مؤلفه‌های شناخت دینی،
 گرایش و عواطف دینی، باور دینی و وظایف دینی براساس تحصیلات مادر بیانگر تفاوت معنی‌دار در
 مؤلفه‌های شناخت دینی ($F=3/36, p<0/01$)، گرایش و عواطف دینی ($F=3/99, p<0/01$)، باور
 دینی ($F=4/13, p<0/01$) و وظایف دینی ($F=5/55, p<0/01$) می‌باشد. میانگین و انحراف معیار
 مؤلفه‌های دینداری دانشجویان براساس تحصیلات مادر در جدول ۴-۸۶ موجود است.

جدول ۴-۸۶. میانگین و انحراف معیار مؤلفه‌های دینداری فرم ب براساس تحصیلات مادر

| انحراف معیار | میانگین | تحصیلات مادر | منعیر |
|-----------------|---------|----------------------------|------------|
| 0/77 | 45/26 | بی سواد | شناخت دینی |
| 0/48 | 46/88 | ابتدائی | |
| 0/67 | 45/96 | متوسطه | |
| 0/48 | 48/10 | دیپلم | |
| 0/99 | 44/03 | کاردانی | |
| 0/89 | 45/47 | کارشناسی | |
| 1/65 | 47/82 | کارشناسی ارشد و بالا تر | |
| 3/42 | 49/87 | حوزوی | |

| | | | |
|-------|--------|----------------------------|-----------------------|
| 0/84 | 64/76 | بی سواد | گرایش و عواطف دینی |
| 0/53 | 67/47 | ابتدائی | |
| 0/74 | 66/48 | متوسطه | |
| 0/52 | 68/38 | دیپلم | |
| 1/08 | 64/82 | کاردانی | |
| 0/97 | 65/20 | کارشناسی | |
| 1/818 | 70/73 | کارشناسی ارشد و بالا تر | |
| 3/74 | 71/25 | حوزوی | |
| 1/42 | 86/31 | بی سواد | باور دینی |
| 0/89 | 89/96 | ابتدائی | |
| 1/24 | 87/47 | متوسطه | |
| 0/88 | 91/08 | دیپلم | |
| 1/82 | 84/03 | کاردانی | |
| 1/63 | 84/53 | کارشناسی | |
| 3/05 | 91 | کارشناسی ارشد و بالا تر | |
| 6/28 | 98/37 | حوزوی | |
| 2/31 | 187/57 | بی سواد | وظایف دینی |

| | | | |
|-------|--------|----------------------------|--|
| 1/44 | 193/12 | ابتدائی | |
| 2/02 | 188/30 | متوسطه | |
| 1/44 | 191/91 | دیپلم | |
| 2/96 | 179/30 | کاردانی | |
| 2/65 | 179/27 | کارشناسی | |
| 4/94 | 190/50 | کارشناسی ارشد و بالا تر | |
| 10/20 | 204/12 | حوزوی | |

برای مقایسه میانگین‌های هر مؤلفه براساس تحصیلات مادر دانشجویان از آزمون پسین توکی استفاده شد که یافته‌های آن در جدول ۸۷-۴ آمده است.

جدول ۸۷-۴. آزمون پسین توکی برای مؤلفه شناخت دینی دینداری در فرم الف براساس تحصیلات

مادر

| تحصیلات مادر | تحصیلات مادر | میانگین تفاوت | انحراف معیار | سطح معنی داری |
|--------------|--------------|---------------|--------------|---------------|
| بی سواد | ابتدائی | -1/61 | 91348/ | 0/645 |
| | متوسطه | -/69 | 1/03 | 0/998 |

| | | | | |
|-------|--------|-------|------------------------|---------|
| 0/041 | 91284/ | -2/83 | دیپلم | |
| 0/977 | 1/25 | 1/23 | کاردانی | |
| 1 | 1/18 | -/20 | کارشناسی | |
| 0/860 | 1/83 | -2/55 | کارشناسی ارشد و بالاتر | |
| 0/894 | 3/50 | -4/60 | حوزوی | |
| 0/645 | 91348/ | 1/61 | بی سواد | ابتدائی |
| 0/958 | 83400/ | 9142/ | متوسطه | |
| 0/626 | 68405/ | -1/22 | دیپلم | |
| 0/164 | 1/10 | 2/84 | کاردانی | |
| 0/864 | 1/01 | 1/40 | کارشناسی | |
| 0/999 | 1/72 | -/94 | کارشناسی ارشد و بالاتر | |
| 0/989 | 3/45 | -2/99 | حوزوی | |
| 0/998 | 1/03 | 6963/ | بی سواد | متوسطه |
| 0/958 | 83400/ | -/91 | ابتدائی | |
| 0/169 | 83330/ | -2/13 | دیپلم | |
| 0/745 | 1/20 | 1/93 | کاردانی | |
| 1 | 1/11 | 4909/ | کارشناسی | |

| | | | | | |
|-------|---------|-------|------------------------|-------|---------|
| 0/969 | 1/79 | -1/85 | کارشناسی ارشد و بالاتر | | |
| 0/952 | 3/48 | -3/90 | حوزوی | | |
| 0/041 | 91284/ | 2/83 | بی سواد | دیپلم | |
| 0/626 | 68405/ | 1/22 | ابتدائی | | |
| 0/169 | 83330/ | 2/13 | متوسطه | | |
| 0/006 | 1/10 | 4/07 | کاردانی | | |
| 0/158 | 1/01 | 2/63 | کارشناسی | | |
| 1 | 1/72 | 2812/ | کارشناسی ارشد و بالاتر | | |
| 1 | 3/45 | -1/77 | حوزوی | | |
| 0/977 | 1/25 | -1/23 | بی سواد | | کاردانی |
| 0/164 | 1/10 | -2/84 | ابتدائی | | |
| 0/745 | 1/20 | -1/93 | متوسطه | | |
| 0/006 | 1/10 | -4/07 | دیپلم | | |
| 0/961 | 1/33 | -1/44 | کارشناسی | | |
| 0/509 | 1/93 | -3/79 | کارشناسی ارشد و بالاتر | | |
| 0/725 | 3/56134 | -5/84 | حوزوی | | |

ادامه جدول ۸۷-۴. آزمون پسین توکی برای مؤلفه شناخت دینی دینداری در فرم الف بر اساس

تحصیلات مادر

| تحصیلات مادر | تحصیلات مادر | میانگین تفاوت | انحراف معیار | سطح معنی داری |
|------------------------|------------------------|---------------|--------------|---------------|
| کارشناسی | بی سواد | 2053/ | 1/18 | 1 |
| | ابتدائی | -1/40 | 1/01 | 0/864 |
| | متوسطه | -/49 | 1/11 | 1 |
| | دیپلم | -2/63 | 1/01 | 0/158 |
| | کاردانی | 1/44 | 1/33 | 0/961 |
| | کارشناسی ارشد و بالاتر | -2/34 | 1/88 | 0/917 |
| | حوزوی | -4/40 | 3/53 | 0/918 |
| کارشناسی ارشد و بالاتر | بی سواد | 2/55 | 1/83 | 0/860 |
| | ابتدائی | 9438/ | 1/72 | 0/999 |
| | متوسطه | 1/85 | 1/79 | 0/969 |
| | دیپلم | -0/28 | 1/72 | 1 |
| | کاردانی | 3/79 | 1/93 | 0/509 |
| | کارشناسی | 2/34 | 1/88 | 0/917 |
| | حوزوی | -2/05 | 3/80 | 0/999 |

| | | | | |
|-------|------|------|------------------------|-------|
| 0/894 | 3/50 | 4/60 | بی سواد | حوزوی |
| 0/989 | 3/45 | 2/99 | ابتدائی | |
| 0/952 | 3/48 | 3/90 | متوسطه | |
| 1 | 3/45 | 1/77 | دیپلم | |
| 0/725 | 3/56 | 5/84 | کاردانی | |
| 0/918 | 3/53 | 4/40 | کارشناسی | |
| 0/999 | 3/80 | 2/05 | کارشناسی ارشد و بالاتر | |

براساس جدول ۴-۸۷ در فرم الف بالاترین ترین نمره شناخت دینی متعلق به دانشجویانی است که میزان تحصیلات مادر آنها حوزوی (۴۹/۸۷) است. روند افزایش میانگین نمرات شناخت دینی با افزایش سطح تحصیلات مادران همراه بوده و نشان می‌دهد که سطح تحصیلات آنها در شناخت دینی فرزندان موثر است.

جدول ۸۸-۴. آزمون پسین توکی برای مؤلفه گرایش و عواطف دینی دینداری در فرم الف بر اساس

تحصیلات مادر

| تحصیلات مادر | تحصیلات مادر | میانگین تفاوت | انحراف معیار | سطح معنی داری |
|--------------|------------------------|---------------|--------------|---------------|
| بی سواد | ابتدائی | -2/71 | 1 | 0/120 |
| | متوسطه | -1/71 | 1/12 | 0/794 |
| | دیپلم | -3/61 | 1 | 0/007 |
| | کاردانی | -0/05 | 1/37 | 1 |
| | کارشناسی | -0/44 | 1/29 | 1 |
| | کارشناسی ارشد و بالاتر | -5/97 | 2 | 0/059 |
| | حوزوی | -6/48 | 3/84 | 0/695 |
| | ابتدائی | بی سواد | 2/71 | 1 |
| ابتدائی | متوسطه | 0/9934 | /91373 | 0/960 |
| | دیپلم | -0/90 | /74945 | 0/930 |
| | کاردانی | 2/65 | 1/20 | 0/356 |
| | کارشناسی | 2/27 | 1/11 | 0/451 |
| | کارشناسی ارشد و بالاتر | -3/25 | 1/89 | 0/673 |
| | حوزوی | -3/77 | 3/78 | 0/975 |

| | | | | |
|-------|--------|--------|------------------------|---------|
| 0/794 | 1/12 | 1/71 | بی سواد | متوسطه |
| 0/960 | /91373 | -0/99 | ابتدائی | |
| 0/429 | /91296 | -1/89 | دیپلم | |
| 0/913 | 1/31 | 1/66 | کاردانی | |
| 0/968 | 1/22 | 1/27 | کارشناسی | |
| 0/374 | 1/96 | -4/25 | کارشناسی ارشد و بالاتر | |
| 0/917 | 3/82 | -4/76 | حوزوی | |
| 0/007 | 1 | 3/61 | بی سواد | دیپلم |
| 0/930 | /74945 | 0/9054 | ابتدائی | |
| 0/429 | /91296 | 1/89 | متوسطه | |
| 0/065 | 1/20 | 3/56 | کاردانی | |
| 0/081 | 1/11 | 3/17 | کارشناسی | |
| 0/919 | 1/89 | -2/35 | کارشناسی ارشد و بالاتر | |
| 0/995 | 3/78 | -2/86 | حوزوی | |
| 1/000 | 1/37 | 0/0582 | بی سواد | کاردانی |
| 0/356 | 1/20 | -2/65 | ابتدائی | |
| 0/913 | 1/31 | -1/66 | متوسطه | |

| | | | | |
|-------|------|-------|----------------------------|--|
| 0/065 | 1/20 | -3/56 | ديپلم | |
| 1 | 1/46 | -0/38 | کارشناسی | |
| 0/098 | 2/11 | -5/91 | کارشناسی ارشد و بالا تر | |
| 0/721 | 3/90 | -6/42 | حوزوی | |

ادامه جدول ۸۸-۴. آزمون پسین توکی برای مؤلفه گرایش و عواطف دینی دینداری در فرم الف

بر اساس تحصیلات مادر

| تحصیلات مادر | تحصیلات مادر | میانگین تفاوت | انحراف معیار | سطح معنی داری |
|------------------------|------------------------|---------------|--------------|---------------|
| کارشناسی | بی سواد | 4406/ | 1/29 | 1 |
| | ابتدائی | -2/27 | 1/11 | 0/451 |
| | متوسطه | -1/27 | 1/22 | 0/968 |
| | دیپلم | -3/17 | 1/11 | 0/081 |
| | کاردانی | 0/3823 | 1/46 | 1 |
| | کارشناسی ارشد و بالاتر | -5/53 | 2/06 | 0/129 |
| | حوزوی | -6/04 | 3/87 | 0/773 |
| کارشناسی ارشد و بالاتر | بی سواد | 5/97 | 2 | 0/059 |
| | ابتدائی | 3/25 | 1/89 | 0/673 |
| | متوسطه | 4/25 | 1/96 | 0/374 |
| | دیپلم | 2/35 | 1/89 | 0/919 |
| | کاردانی | 5/91 | 2/11 | 0/098 |
| | کارشناسی | 5/53 | 2/06 | 0/129 |
| | حوزوی | -0/51 | 4/16 | 1 |

| | | | | |
|-------|------|------|----------------------------|-------|
| 0/695 | 3/84 | 6/48 | بی سواد | حوزوی |
| 0/975 | 3/78 | 3/77 | ابتدائی | |
| 0/917 | 3/82 | 4/76 | متوسطه | |
| 0/995 | 3/78 | 2/86 | دیپلم | |
| 0/721 | 3/90 | 6/42 | کاردانی | |
| 0/773 | 3/87 | 6/04 | کارشناسی | |
| 1 | 4/16 | 0/51 | کارشناسی ارشد و بالا تر | |

براساس جدول ۴-۸۸ در فرم الف بالاترین‌ترین نمره گرایش و عواطف دینی متعلق به دانشجویان با تحصیلات مادر حوزوی (۷۱/۲۵) است. جدول نشان می‌دهد که روند افزایش میانگین نمرات گرایش و عواطف دینی با افزایش سطح تحصیلات مادران همراه بوده و نشان می‌دهد که سطح تحصیلات آنها در گرایش و عواطف دینی فرزندان موثر است.

جدول ۸۹-۴. آزمون پسین توکی برای مؤلفه باور دینی دینداری در فرم الف بر اساس تحصیلات

مادر

| تحصیلات مادر | تحصیلات مادر | میانگین تفاوت | انحراف معیار | سطح معنی داری |
|--------------|------------------------|---------------|--------------|---------------|
| بی سواد | ابتدائی | -3/64 | 1/67 | 0/370 |
| | متوسطه | -1/15 | 1/89 | 0/999 |
| | دیپلم | -4/77 | 1/67 | 0/086 |
| | کاردانی | 2/28 | 2/31 | 0/976 |
| | کارشناسی | 1/78 | 2/16 | 0/992 |
| | کارشناسی ارشد و بالاتر | -4/68 | 3/36 | 0/861 |
| | حوزوی | -12/06 | 6/44 | 0/571 |
| | بی سواد | 3/64 | 1/67 | 0/370 |
| ابتدائی | متوسطه | 2/48 | 1/53 | 0/737 |
| | دیپلم | -1/12 | 1/25 | 0/987 |
| | کاردانی | 5/92 | 2/03 | 0/069 |
| | کارشناسی | 5/42 | 1/86 | 0/071 |
| | کارشناسی ارشد و بالاتر | -1/04 | 3/17 | 1 |
| | حوزوی | -8/41 | 6/35 | 0/889 |

| | | | | |
|-------|------|--------|----------------------------|---------|
| 0/999 | 1/89 | 1/15 | بی سواد | متوسطه |
| 0/737 | 1/53 | -2/48 | ابتدائی | |
| 0/263 | 1/53 | -3/61 | دیپلم | |
| 0/776 | 2/21 | 3/44 | کاردانی | |
| 0/845 | 2/05 | 2/93 | کارشناسی | |
| 0/963 | 3/29 | -3/52 | کارشناسی ارشد و بالا تر | |
| 0/687 | 6/41 | -10/90 | حوزوی | |
| 0/086 | 1/67 | 4/77 | بی سواد | دیپلم |
| 0/987 | 1/25 | 1/12 | ابتدائی | |
| 0/263 | 1/53 | 3/61 | متوسطه | |
| 0/012 | 2/02 | 7/05 | کاردانی | |
| 0/011 | 1/86 | 6/55 | کارشناسی | |
| 1 | 3/17 | /0848 | کارشناسی ارشد و بالا تر | |
| 0/946 | 6/35 | -7/29 | حوزوی | |
| 0/976 | 2/31 | -2/28 | بی سواد | کاردانی |
| 0/069 | 2/03 | -5/92 | ابتدائی | |
| 0/776 | 2/21 | -3/44 | متوسطه | |

| | | | | |
|-------|------|--------|----------------------------|--|
| 0/012 | 2/02 | -7/05 | دیپلم | |
| 1 | 2/45 | -/50 | کارشناسی | |
| 0/509 | 3/55 | -6/96 | کارشناسی ارشد و بالا تر | |
| 0/358 | 6/54 | -14/34 | حوزوی | |

ادامه جدول ۸۹-۴. آزمون پسین توکی برای مؤلفه باور دینی دینداری در فرم الف بر اساس

تحصیلات مادر

| تحصیلات مادر | تحصیلات مادر | میانگین تفاوت | انحراف معیار | سطح معنی داری |
|------------------------|------------------------|---------------|--------------|---------------|
| کارشناسی | بی سواد | -1/78 | 2/16 | 0/992 |
| | ابتدائی | -5/42 | 1/86 | 0/071 |
| | متوسطه | -2/93 | 2/05 | 0/845 |
| | دیپلم | -6/55 | 1/86 | 0/011 |
| | کاردانی | /5023 | 2/45 | 1 |
| | کارشناسی ارشد و بالاتر | -6/46 | 3/46 | 0/573 |
| | حوزوی | -13/84 | 6/49 | 0/396 |
| کارشناسی ارشد و بالاتر | بی سواد | 4/68 | 3/36 | 0/861 |
| | ابتدائی | 1/04 | 3/17 | 1 |
| | متوسطه | 3/52 | 3/29 | 0/963 |
| | دیپلم | -/08 | 3/17 | 1 |
| | کاردانی | 6/96 | 3/55 | 0/509 |
| | کارشناسی | 6/46 | 3/46 | 0/573 |
| | حوزوی | -7/37 | 6/98 | 0/966 |

| | | | | |
|-------|------|-------|------------------------|-------|
| 0/571 | 6/44 | 12/06 | بی سواد | حوزوی |
| 0/889 | 6/35 | 8/41 | ابتدائی | |
| 0/687 | 6/41 | 10/90 | متوسطه | |
| 0/946 | 6/35 | 7/29 | دیپلم | |
| 0/358 | 6/54 | 14/34 | کاردانی | |
| 0/396 | 6/49 | 13/84 | کارشناسی | |
| 0/966 | 6/98 | 7/37 | کارشناسی ارشد و بالاتر | |

براساس جدول ۸۹-۴ در فرم الف بالاترین ترین نمره باور دینی متعلق به دانشجویانی است که میزان تحصیلات مادرشان حوزوی (۹۸/۳۷) است. همان‌گونه که در جدول مشاهده می‌شود روند افزایش میانگین نمرات باور دینی با افزایش سطح تحصیلات مادران همراه بوده و نشان می‌دهد که سطح تحصیلات آنها در باور دینی فرزندان موثر است

جدول ۹۰-۴: آزمون پسین توکی برای مؤلفه وظایف دینی دینداری در فرم الف بر اساس تحصیلات

مادر

| تحصیلات مادر | تحصیلات مادر | میانگین تفاوت | انحراف معیار | سطح معنی داری |
|--------------|------------------------|---------------|--------------|---------------|
| بی سواد | ابتدائی | -5/55 | 2/72 | 0/456 |
| | متوسطه | -7/3 | 3/07 | 1 |
| | دیپلم | -4/34 | 2/72 | 0/753 |
| | کاردانی | 8/26 | 3/75 | 0/352 |
| | کارشناسی | 8/29 | 3/52 | 0/264 |
| | کارشناسی ارشد و بالاتر | -2/92 | 5/46 | 0/999 |
| | حوزوی | -16/55 | 10/46 | 0/761 |
| | بی سواد | 5/55 | 2/72 | 0/456 |
| ابتدائی | متوسطه | 4/81 | 2/48 | 0/525 |
| | دیپلم | 1/20 | 2/04 | 0/999 |
| | کاردانی | 13/82 | 3/29 | 0/001 |
| | کارشناسی | 13/85 | 3/02 | 0/000 |
| | کارشناسی ارشد و بالاتر | 2/62 | 5/15 | 1 |
| | حوزوی | -10/99 | 10/30 | 0/963 |

| | | | | |
|-------|-------|--------|------------------------|---------|
| 1 | 3/07 | 7349/ | بی سواد | متوسطه |
| 0/525 | 2/48 | -4/81 | ابتدائی | |
| 0/832 | 2/48 | -3/61 | دیپلم | |
| 0/192 | 3/58 | 9 | کاردانی | |
| 0/122 | 3/34 | 9/03 | کارشناسی | |
| 1 | 5/34 | -2/19 | کارشناسی ارشد و بالاتر | |
| 0/796 | 10/40 | -15/81 | حوزوی | |
| 0/753 | 2/72 | 4/34 | بی سواد | |
| 0/999 | 2/04 | -1/20 | ابتدائی | |
| 0/832 | 2/48 | 3/61 | متوسطه | |
| 0/003 | 3/29 | 12/61 | کاردانی | |
| 0/001 | 3/02 | 12/64 | کارشناسی | |
| 1 | 5/15 | 1/41 | کارشناسی ارشد و بالاتر | |
| 0/936 | 10/30 | -12/20 | حوزوی | |
| 0/352 | 3/75 | -8/26 | بی سواد | کاردانی |
| 0/001 | 3/29 | -13/82 | ابتدائی | |
| 0/192 | 3/58 | -9 | متوسطه | |

| | | | | |
|-------|-------|--------|----------------------------|--|
| 0/003 | 3/29 | -12/61 | ديپلم | |
| 1 | 3/97 | 0341/ | کارشناسی | |
| 0/523 | 5/76 | -11/19 | کارشناسی ارشد و بالا تر | |
| 0/275 | 10/62 | -24/81 | حوزوی | |

ادامه جدول ۹۰-۴. آزمون پسین توکی برای مؤلفه وظایف دینی دینداری در فرم الف بر اساس

تحصیلات مادر

| تحصیلات مادر | تحصیلات مادر | میانگین تفاوت | انحراف معیار | سطح معنی داری |
|------------------------|------------------------|---------------|--------------|---------------|
| کارشناسی | بی سواد | -8/29 | 3/52 | 0/264 |
| | ابتدائی | -13/85 | 3/02 | 0/000 |
| | متوسطه | -9/03 | 3/34 | 0/122 |
| | دیپلم | -12/64 | 3/02 | 0/001 |
| | کاردانی | -/03 | 3/97 | 1 |
| | کارشناسی ارشد و بالاتر | -11/22 | 5/61 | 0/483 |
| | حوزوی | -24/85 | 10/54 | 0/263 |
| کارشناسی ارشد و بالاتر | بی سواد | 2/92 | 5/46 | 0/999 |
| | ابتدائی | -2/62 | 5/15 | 1 |
| | متوسطه | 2/19 | 5/34 | 1 |
| | دیپلم | -1/41 | 5/15 | 1 |
| | کاردانی | 11/19 | 5/76 | 0/523 |
| | کارشناسی | 11/22 | 5/61 | 0/483 |
| | حوزوی | -13/62 | 11/33 | 0/932 |

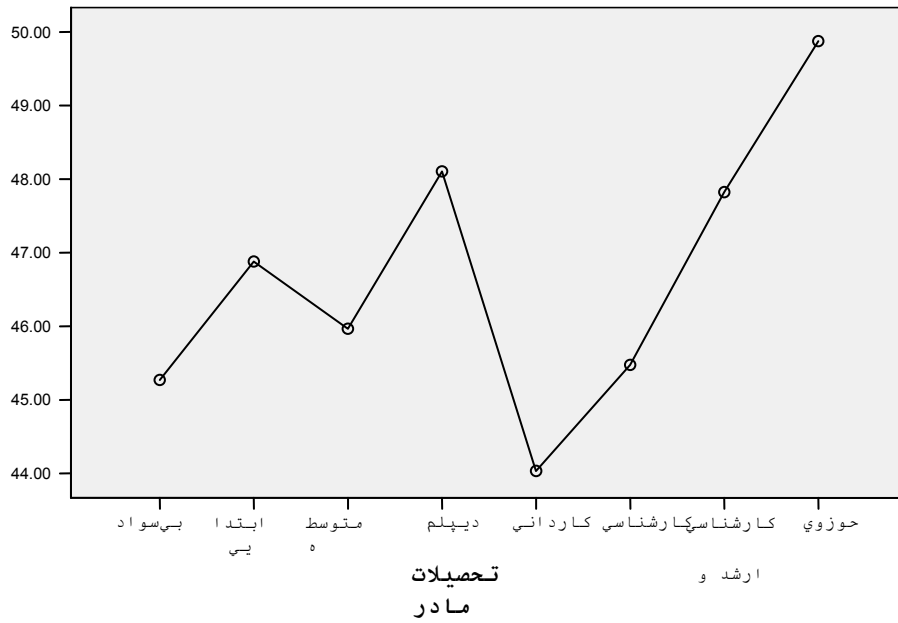
| | | | | |
|-------|-------|-------|----------------------------|-------|
| 0/761 | 10/46 | 16/55 | بی سواد | حوزوی |
| 0/963 | 10/30 | 10/99 | ابتدائی | |
| 0/796 | 10/40 | 15/81 | متوسطه | |
| 0/936 | 10/30 | 12/20 | دیپلم | |
| 0/275 | 10/62 | 24/81 | کاردانی | |
| 0/263 | 10/54 | 24/85 | کارشناسی | |
| 0/932 | 11/33 | 13/62 | کارشناسی ارشد و بالا تر | |

براساس جدول ۹۰-۴ در فرم الف بالاترین ترین نمره وظیفه دینی متعلق به دانشجویانی است که مادران آنها دارای تحصیلات حوزوی (۲۰۴/۱۲) هستند. همان‌گونه که در جدول مشاهده می‌شود روند افزایش میانگین نمرات وظیفه دینی با افزایش سطح تحصیلات مادران همراه بوده و نشان می‌دهد که سطح تحصیلات آنها در وظیفه دینی فرزندان موثر است.

شناخت دینی

شناخت دینی

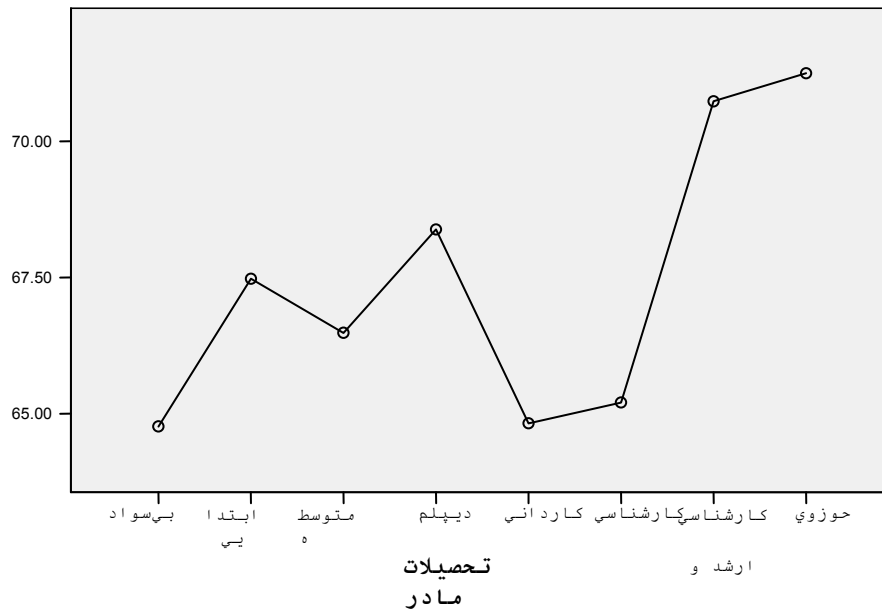
فرم الف



گرایش و عواطف دینی

گرایش و عواطف
 ديني

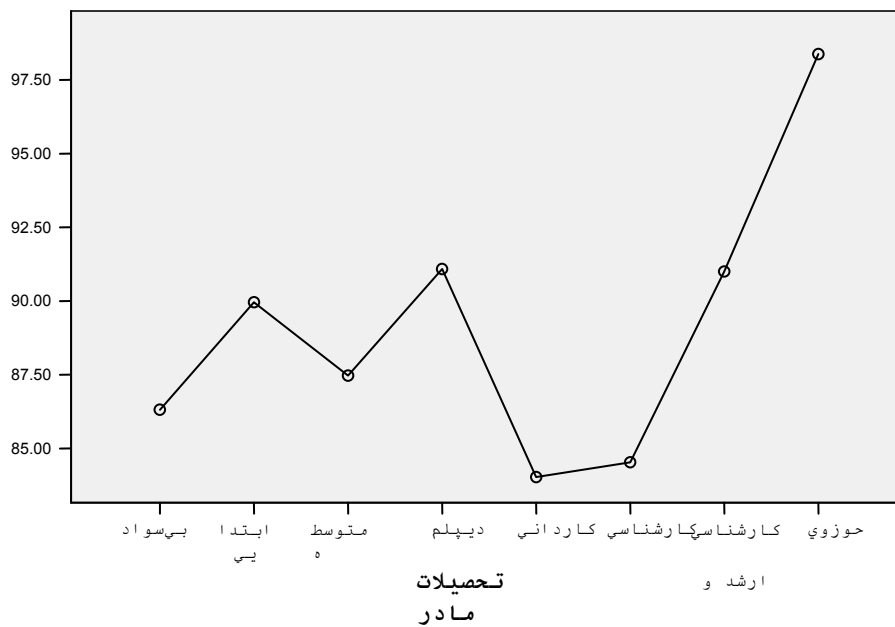
فرم الف



باور ديني

باور ديني

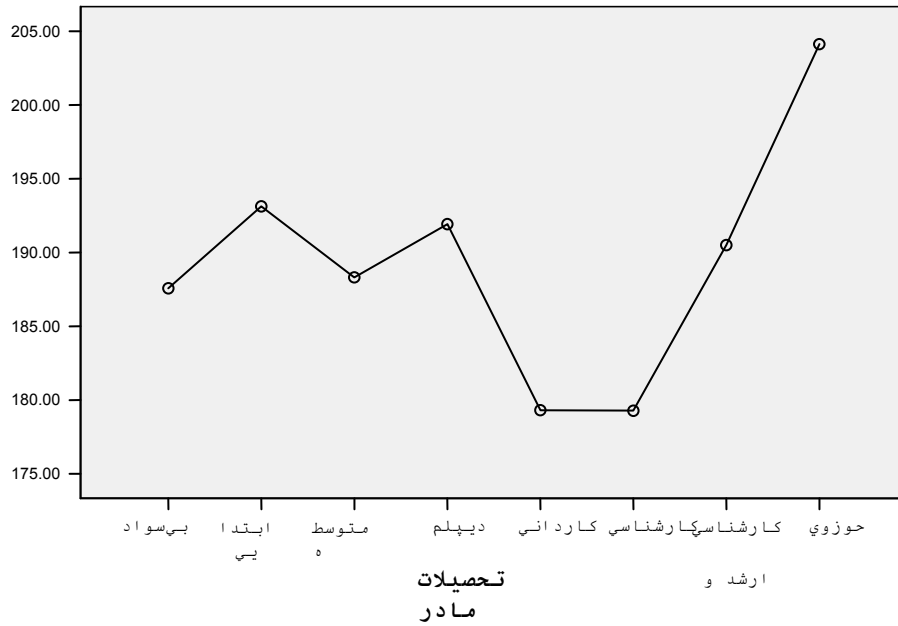
فرم الف



وظایف دینی

وظایف دینی

فرم الف



جدول ۹۱-۴. تحلیل واریانس چند متغیری برای مؤلفه های دینداری فرم ب بر اساس نوع

تحصیلات مادر

| منبع تغییر | نوع آزمون | مقدار | F | درجه آزادی | درجه آزادی | سطح معنی داری |
|--------------|--------------------|---------------|-----------------|------------|---------------|---------------|
| تحصیلات مادر | آزمون پیلائی | 031/ | 1/42 | 28 | 5032 | 070۰/ |
| | لانداى ويلكز | 969/ | 1/42 | 28 | 4526/3 8 | 070/0 |
| | آزمون هاتلینک | 032/ | 1/42 | 28 | 5014 | 070/0 |
| | روی | 016/ | 2/89 | 7 | 1258 | 005/0 |
| منبع تغییر | مجموع مجذورات | درجه آزادی | میانگین مجذورات | F | سطح معنی داری | |
| تحصیلات مادر | شناخت دینی | 809/85 | 7 | 115/69 | 1/15 | 0/326 |
| | گرایش و عواطف دینی | 2022/83 | 7 | 288/97 | 2/37 | 0/021 |
| | باور دینی | 2183/59 | 7 | 311/94 | 1/23 | 0/279 |
| | وظایف دینی | 9821/34 | 7 | 1403/04 | 1/91 | 0/064 |
| خطا | شناخت دینی | 125955/ 86 | 1258 | 100/12 | | |
| | گرایش و عواطف دینی | 153087/ 23 | 1258 | 121/69 | | |

| | | | | | | |
|--|--|--------|------|---------------|-----------------------|----|
| | | 252/01 | 1258 | 317040/ 15 | باور دینی | کل |
| | | 733/75 | 1258 | 923060/ 79 | وظایف دینی | |
| | | | 1265 | 126765/ 72 | شناخت دینی | |
| | | | 1265 | 155110/ 07 | گرایش و عواطف دینی | |
| | | | 1265 | 319223/ 74 | باور دینی | |
| | | | 1265 | 932882/ 13 | وظایف دینی | |

بر اساس یافته‌های جدول ۹۱-۴ بین میانگین کل دینداری دانشجویان در فرم ب ($F=1/42$)
 بر اساس تحصیلات مادر تفاوت معنی داری مشاهده نمی شود. به عبارت دیگر میزان دینداری
 دانشجویان دارای مادران با سطح تحصیلات گوناگون همسان می باشد. بررسی مؤلفه های شناخت دینی،
 گرایش و عواطف دینی ، باور دینی و وظایف دینی بر اساس تحصیلات مادر بیانگر عدم تفاوت معنی دار
 در مؤلفه‌های شناخت دینی ($F=1/15, p=0/32$) ، باور دینی ($F=1/23, p=0/27$) و وظایف دینی
 ($F=1/91, p=0/06$) و تفاوت معنی دار در مؤلفه گرایش و عواطف دینی ($F=2/37, p<0/05$) می
 باشد. میانگین و انحراف معیار مؤلفه های دینداری دانشجویان بر اساس تحصیلات مادر در جدول ۹۲-۴
 موجود است.

جدول ۹۲-۴. میانگین و انحراف معیار مؤلفه های دینداری فرم ب بر اساس تحصیلات مادر

| متغیر | تحصیلات مادر | میانگین | انحراف معیار |
|--------------------|------------------------|---------|--------------|
| شناخت دینی | بی سواد | 46/17 | 0/85 |
| | ابتدائی | 46/89 | 0/57 |
| | متوسطه | 47/18 | 0/70 |
| | دیپلم | 47/09 | 0/53 |
| | کاردانی | 46/09 | 1/06 |
| | کارشناسی | 46/42 | 0/82 |
| | کارشناسی ارشد و بالاتر | 45/93 | 1/79 |
| | حوزوی | 54/60 | 3/16 |
| گرایش و عواطف دینی | بی سواد | 68/30 | 0/94 |
| | ابتدائی | 69/95 | 0/63 |
| | متوسطه | 69/94 | 0/77 |
| | دیپلم | 68/63 | 0/59 |
| | کاردانی | 67/73 | 1/16 |
| | کارشناسی | 67/45 | 0/91 |

| | | | |
|------|--------|------------------------|------------|
| 1/98 | 64/83 | کارشناسی ارشد و بالاتر | باور دینی |
| 3/48 | 75/60 | حوزوی | |
| 1/36 | 85/71 | بی سواد | |
| 0/90 | 87/81 | ابتدائی | |
| 1/11 | 87/52 | متوسطه | |
| 0/85 | 86/94 | دیپلم | |
| 1/68 | 85/49 | کاردانی | |
| 1/30 | 86/46 | کارشناسی | |
| 2/85 | 85/54 | کارشناسی ارشد و بالاتر | |
| 5/02 | 98/80 | حوزوی | |
| 2/32 | 186/44 | بی سواد | وظایف دینی |
| 1/54 | 190/16 | ابتدائی | |
| 1/90 | 189/31 | متوسطه | |
| 1/45 | 187/81 | دیپلم | |
| 2/87 | 188/75 | کاردانی | |
| 2/23 | 184/78 | کارشناسی | |

| | | | |
|------|--------|----------------------------|--|
| 4/86 | 181/74 | کارشناسی ارشد و بالا تر | |
| 8/56 | 210/30 | حوزوی | |

برای مقایسه میانگین مؤلفه گرایش و عواطف دینی بر اساس تحصیلات مادر دانشجویان از آزمون
پسین توکی استفاده شد که یافته های آن در جدول ۹۳-۴ آمده است.

جدول ۹۳-۴. آزمون پسین توکی برای مؤلفه گرایش و عواطف دینی دینداری در فرم ب بر اساس

تحصیلات مادر

| سطح معنی داری | انحراف معیار | میانگین تفاوت | تحصیلات مادر | تحصیلات مادر |
|---------------|--------------|---------------|------------------------|--------------|
| 0/832 | 1/13 | -1/65 | ابتدائی | بی سواد |
| 0/882 | 1/22 | -1/64 | متوسطه | |
| 1 | 1/11 | -0/33 | دیپلم | |
| 1 | 1/50 | /5711 | کاردانی | |
| 0/998 | 1/31 | /84 | کارشناسی | |
| 0/764 | 2/19 | 3/46 | کارشناسی ارشد و بالاتر | |
| 0/469 | 3/61 | -7/29 | حوزوی | |
| 0/832 | 1/13 | 1/65 | بی سواد | ابتدائی |
| 1 | 1 | /008 | متوسطه | |
| 0/793 | 0/86626 | 1/32 | دیپلم | |
| 0/704 | 1/32 | 2/22 | کاردانی | |
| 0/319 | 1/10 | 2/49 | کارشناسی | |

| | | | | |
|-------|---------|--------|------------------------|--------|
| 0/214 | 2/07 | 5/11 | کارشناسی ارشد و بالاتر | متوسطه |
| 0/755 | 3/54 | -5/64 | حوزوی | |
| 0/882 | 1/22 | 1/64 | بی سواد | |
| 1 | 1 | -0/008 | ابتدائی | |
| 0/882 | 0/97732 | 1/31 | دیپلم | |
| 0/763 | 1/40 | 2/21 | کاردانی | |
| 0/427 | 1/19 | 2/48 | کارشناسی | |
| 0/242 | 2/12 | 5/10 | کارشناسی ارشد و بالاتر | |
| 0/761 | 3/57 | -5/65 | حوزوی | |
| 1 | 1/11 | 0/3304 | بی سواد | دیپلم |
| 0/793 | 0/86626 | -1/32 | ابتدائی | |
| 0/882 | 0/97732 | -1/31 | متوسطه | |
| 0/997 | 1/31 | 0/9015 | کاردانی | |
| 0/960 | 1/08 | 1/17 | کارشناسی | |
| 0/597 | 2/06 | 3/79 | کارشناسی ارشد و بالاتر | |
| 0/503 | 3/53 | -6/96 | حوزوی | |

| | | | | |
|-------|------|--------|------------------------|---------|
| 1 | 1/50 | -0/57 | بی سواد | کاردانی |
| 0/704 | 1/32 | -2/22 | ابتدائی | |
| 0/763 | 1/40 | -2/21 | متوسطه | |
| 0/997 | 1/31 | -0/90 | دیپلم | |
| 1 | 1/48 | 0/2746 | کارشناسی | |
| 0/914 | 2/30 | 2/89 | کارشناسی ارشد و بالاتر | |
| 0/390 | 3/67 | -7/86 | حوزوی | |

ادامه جدول ۹۳-۴. آزمون پسین توکی برای مؤلفه گرایش و عواطف دینی دینداری در فرم ب بر

اساس تحصیلات مادر

| تحصیلات مادر | تحصیلات مادر | میانگین تفاوت | انحراف معیار | سطح معنی داری |
|------------------------|------------------------|---------------|--------------|---------------|
| کارشناسی | بی سواد | -/84 | 1/31 | 0/998 |
| | ابتدائی | -2/49 | 1/10 | 0/319 |
| | متوسطه | -2/48 | 1/19 | 0/427 |
| | دیپلم | -1/17 | 1/08 | 0/960 |
| | کاردانی | -/27 | 1/48 | 1 |
| | کارشناسی ارشد و بالاتر | 2/61 | 2/18 | 0/932 |
| | حوزوی | -8/14 | 3/60 | 0/317 |
| کارشناسی ارشد و بالاتر | بی سواد | -3/46 | 2/19 | 0/764 |
| | ابتدائی | -5/11 | 2/07 | 0/214 |
| | متوسطه | -5/10 | 2/12 | 0/242 |
| | دیپلم | -3/79 | 2/06 | 0/597 |
| | کاردانی | -2/89 | 2/30 | 0/914 |
| | کارشناسی | -2/61 | 2/18 | 0/932 |
| | حوزوی | -10/76 | 4/01 | 0/129 |

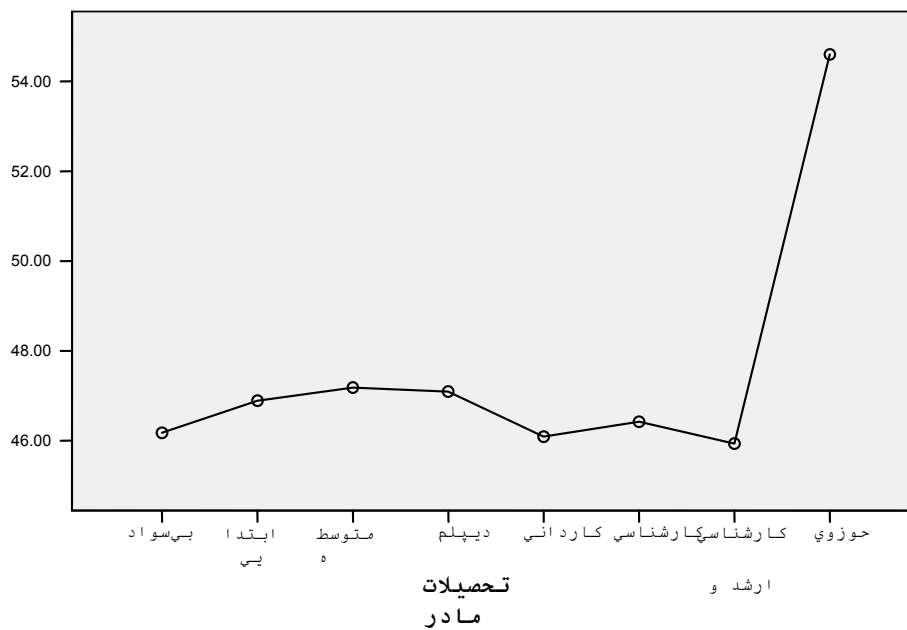
| | | | | |
|-------|------|-------|------------------------|-------|
| 0/469 | 3/61 | 7/29 | بی سواد | حوزوی |
| 0/755 | 3/54 | 5/64 | ابتدائی | |
| 0/761 | 3/57 | 5/65 | متوسطه | |
| 0/503 | 3/53 | 6/96 | دیپلم | |
| 0/390 | 3/67 | 7/86 | کاردانی | |
| 0/317 | 3/60 | 8/14 | کارشناسی | |
| 0/129 | 4/01 | 10/76 | کارشناسی ارشد و بالاتر | |

براساس جدول ۹۳-۴ در فرم ب بالاترین ترین نمره گرایش و عواطف دینی متعلق به دانشجویان با تحصیلات مادر حوزوی (۷۵/۶۰) است. و روند افزایش میانگین نمراتگرایش و عواطف دینی با افزایش سطح تحصیلات مادران همراه بوده و نشان می دهد که سطح تحصیلات آنها درگرایش و عواطف دینی فرزندان موثر است.

شناخت دينی

شناخت دينی

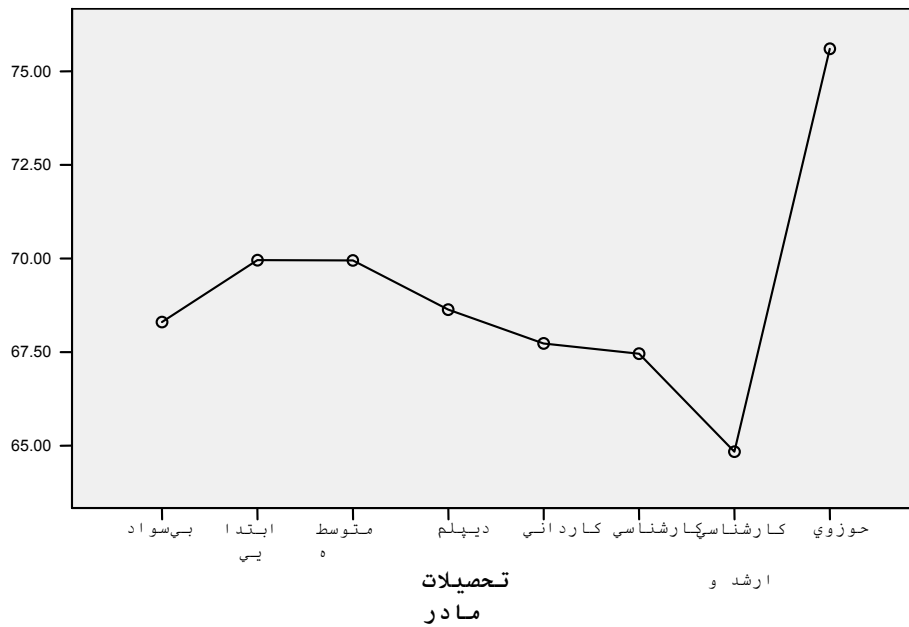
فرم ب



گرایش و عواطف دينی

گرایش و عواطف
دینی

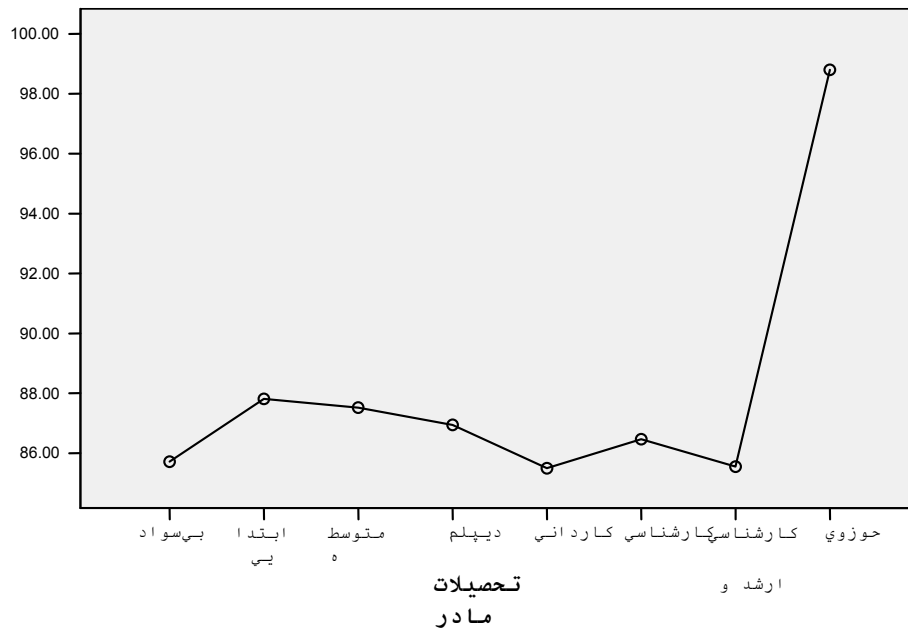
فرم ب



باور دینی

باور دینی

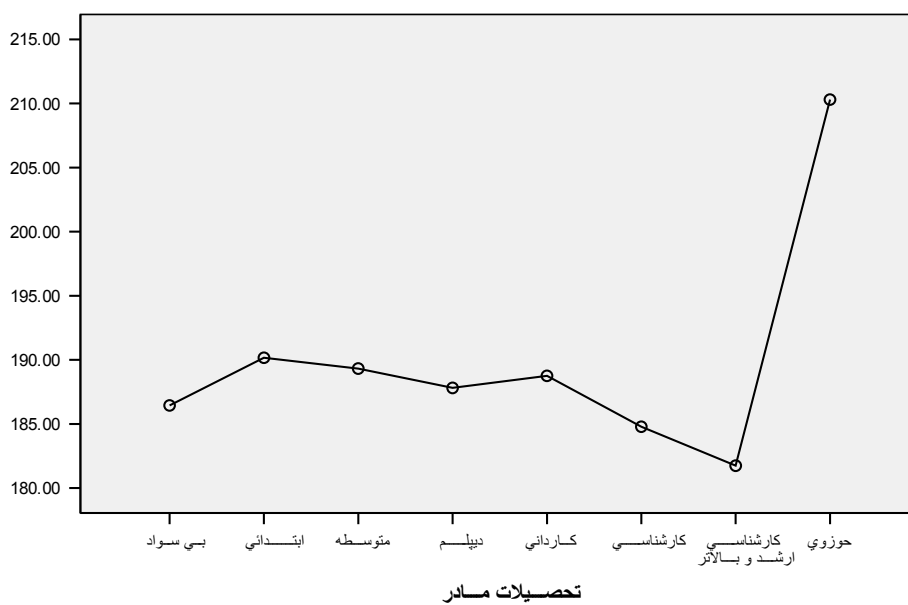
فرم ب



وظایف دینی

وظایف دینی

فرم ب



ه) همگنی گروه نمونه فرم الف و ب

جدول ۹۴-۴. خلاصه نتایج آزمون خی دو انجام شده روی تعداد پرسشنامه های الف و ب بر اساس

مقطع تحصیلی دانشجویان

| کل | دکتری | کارشناسی ارشد | کارشناسی | مقطع تحصیلی | |
|------|-------|---------------|----------|---------------------|---------|
| | | | | فرم های پرسشنامه | |
| 2143 | 189 | 275 | 1679 | فراوانی مشاهده شده | فرم الف |
| | | | | فراوانی مورد انتظار | |
| 1892 | 174 | 242 | 1476 | فراوانی مشاهده شده | فرم ب |
| | | | | فراوانی مورد انتظار | |
| 4035 | 363 | 517 | 3155 | فراوانی مشاهده شده | کل |

| | | | | | |
|------|-----|-----|------|------------------------|--|
| 4035 | 363 | 517 | 3155 | فراوانی مورد انتظار | |
|------|-----|-----|------|------------------------|--|

$$X^2 = 0.17 \text{ و } p < 0.05 \text{ و } N = 4035$$

بر اساس جدول ۹۴-۴ بين دو گروه نمونه پاسخگو به فرم الف و ب از نظر مقطع تحصیلی تفاوت معنی داری ($X^2 = 0.17$, $p = 0.091$) وجود ندارد. به عبارت دیگر هر دو گروه از نظر مقطع تحصیلی همگن هستند. از انجائی که گروه نمونه ها بر اساس مقطع تحصیلی از جامعه آماری به صورت تصادفی انتخاب شده اند، بنابراین این به لحاظ مقایسه با هم همگن هستند.

جدول ۹۵-۴: خلاصه نتایج آزمون t نمره مقیاس‌های فرعی دینداری کل دانشجویان در پرسشنامه

های الف و ب

| p | درجه آزادی | t | خطای معیار | انحراف معیار | میانگین | تعداد | فرم | |
|------------|------------|------------|------------|--------------|------------|----------|-----|--------------------|
| 667۰/ | 3701 | 430/ | 22۰/ | 9/93 | 47/23 | 196 2 | الف | شناخت دینی |
| | | | 24۰/ | 10/0 2 | 47/09 | 174 1 | ب | |
| 004۰/ | 3551 | - 2/899 | 25۰/ | 10/9 4 | 67/80 | 188 7 | الف | گرایش و عواطف دینی |
| | | | 27۰/ | 11/2 1 | 68/88 | 166 6 | ب | |
| ۰/ 0001 | 3508 | 3/631 | 42۰/ | 18/6 1 | 89/39 | 188 2 | الف | باور دینی |
| | | | 39۰/ | 15/7 4 | 87/26 | 162 8 | ب | |
| 415۰/ | 3200 | 816/ | 73۰/ | 30/2 1 | 189/4 2 | 169 4 | الف | وظایف دینی |
| | | | 70۰/ | 27/5 4 | 188/5 8 | 150 8 | ب | |
| 594۰/ | 2758 | 533/ | 1/62 | 62/1 0 | 392/5 1 | 146 5 | الف | دینداری کل |
| | | | 1/66 | 59/7 4 | 391/2 7 | 129 5 | ب | |

بر اساس نتایج آزمون t بین میانگین کل دینداری فرم الف ($M=392/5$) و فرم ب ($M=391/27$) تفاوت معنی داری از لحاظ آماری وجود ندارد. به عبارت دیگر هر دو مقیاس سنجش دینداری در گروه نمونه الف و ب دارای میانگین یکسانی هستند و فقط تفاوت دو فرم الف و ب در مؤلفه‌های گرایش و عواطف دینی و باور دینی معنادار می‌باشد.

خلاصه فصل

یافته‌های توصیفی آشکار کرد که دانشجویان شرکت کننده در گروه نمونه از نظر جنسیت تاحدودی مساوی، ۸۹۶ درصد متولد شهر، ۷۸/۲ درصد در مقطع کارشناسی و ۴۶ درصد از گروه علوم انسانی و ۲۰ درصد از گروه فنی - مهندسی بودند. ۹۱/۲ درصد دانشجویان با استفاده از سهمیه مناطق وارد دانشگاه شده‌اند و ۸۸ درصد آنها مجرد و اکثراً مسلمان شیعی هستند. از نظر سنجش دینداری براساس میانگین نمرات بالاتر از حد متوسط بوده و بالاترین نمره دینداری در دانشجویان به ترتیب شناخت دینی، باور دینی، وظایف دینی و عواطف دینی بود. بررسی ویژگی‌های فنی پرسشنامه‌های الف و ب نشان داد که از روایی محتوایی و صوری و منطقی مناسبی برخوردار است. همچنین روایی ملاکی همزمان پرسشنامه‌های الف و ب با مقیاس جهت‌گیری مذهبی بررسی و مورد تأیید قرار گرفت. روایی سازه پرسشنامه براساس یافته‌های تحلیل عوامل مورد تأیید قرار گرفت. پایایی پرسشنامه الف و ب براساس روش بازآزمایی و ضریب کرونباخ مورد تأیید قرار گرفت.

فصل پنجم:

بحث و نتیجه گیری

در این فصل سیمایی تحلیلی از بررسی خصوصیات فنی مقیاس سنجش دینداری در بین دانشجویان گروه نمونه ارائه خواهد شد. به این منظور روایی و پایایی مقیاس براساس یافته‌های فصل قبل و نیز در کنار یافته‌های پژوهش‌های قبل از پژوهش حاضر مورد بحث و نتیجه‌گیری قرار می‌گیرد. همچنین در ابتدا تصویری کلی از وضعیت موجود گروه نمونه شرکت‌کننده در مطالعه و نیز وضعیت دینداری آنها ارائه می‌گردد. در بحث روایی مقیاس از روایی ملاکی همزمان، سازه‌ای و توان تمیز و در پایایی از پایایی بازآزمایی و انسجام درونی سوالات مطرح و بحث خواهد شد. و در پایان نیز براساس مجموعه یافته‌ها نتیجه‌گیری و جمع‌بندی آنها مطرح می‌شود.

پژوهش حاضر به آماده‌سازی مقیاس سنجش دینداری و هنجاریابی آن در بین دانشجویان دانشگاه‌های شهر تهران پرداخت. به این منظور براساس مبانی نظری دین اسلام ساختار نظری دینداری با چهار بعد اصلی شناخت دینی، باور دینی، گرایش و عواطف دینی و التزام به وظایف دینی که در برگزیده هجده عنوان فرعی بود استخراج و تعریف شد. آنگاه طبق این ساختار خزانه سوالاتی با ۳۸۳ سوال طرح گردید. از خزانه سوالات سه نوع پرسشنامه اولیه تهیه شد؛ پرسشنامه با سوالات باز پاسخ، پرسشنامه با سوالات موقعیتی و پرسشنامه با مقیاس لیکرت. یافته‌های مطالعه مقدماتی در بین یک گروه نمونه ۳۰ نفری مشخص نمود که اکثر مفاهیم سوالات باز در خزانه سوالات بکار رفته است. و از سویی یافته‌ها بیانگر آن بود که سوالات با مقیاس لیکرت نسبت به پرسشنامه با سوالات موقعیتی مناسب‌تر است. زیرا مقیاس لیکرت در مقایسه با مقیاس‌های اندازه‌گیری دیگر از جمله بوگاردس^۱ و ترستون مناسب‌تر بوده و بعلاوه با آنها همبستگی خوبی دارد. در این مقیاس از افراد خواسته می‌شود که در رابطه با هر عبارت، نگرش خود را بر روی پیوستاری که از کاملاً موافق شروع و تا موافق، نامصمم، مخالف و کاملاً مخالف ادامه می‌یابد، مشخص نماید. برای نمره‌گذاری این پنج درجه ارقام ۵، ۴، ۳، ۲، ۱ انتخاب می‌شود. این مقیاس نسبت به دیگر مقیاس‌ها دارای مزایایی است از جمله برای تقسیم کلی و قابل اعتماد افراد برحسب نگرش معینی کاملاً مناسب است و از آنجایی که هدف از ساخت مقیاس دینداری نیز سنجش گروهی افراد است، این مزیت مقیاس لیکرت قابل توجه است. همچنین اطلاعات دقیقی در مورد درجه موافقت یا مخالفت پاسخگو فراهم می‌آورد، و نیز امکان طرح عباراتی را فراهم می‌آورد که ارتباط ظاهری آن با نگرش مورد بررسی به وضوح روشن نیست. بعبارت دیگر امکان طرح سوالاتی غیرمستقیم در

¹. Bogardus

این‌گونه مقیاس‌ها وجود دارد. که در موضوعی همانند دینداری طرح چنین سوالاتی می‌تواند در سنجش آن کمک نماید. بنابراین نحوه طرح سوالات با مقیاس لیکرت پنج درجه‌ای تعیین گردید. پس از آن طی سه مطالعه مقدماتی دیگر که جزئیات آن در فصل سوم گزارش تشریح گردید دو فرم الف و ب سنجش دینداری دانشجویان هر یک با ۱۱۳ سوال برای مطالعه اصلی نهایی شد. برای اجرای مطالعه اصلی در دانشگاه‌های شهر تهران با روش نمونه‌گیری تصادفی طبقه‌ای از ۱۵ موسسه آموزش عالی واقع در شهر تهران به نسبت سهم آن در گروه نمونه و براساس مقطع تحصیلی و جنسیت نمونه‌گیری انجام شد، که ۴۱۳۱ نفر از دانشجویان دانشگاه‌های شهر تهران مقیاس سنجش دینداری فرم الف و ب را تکمیل کردند که پس از جمع‌آوری داده‌ها ۳۰ پرسشنامه که میزان عدم پاسخگویی به سوالات آن بیش از سی درصد بود حذف و نهایتاً ۴۱۰۲ پرسشنامه (۲۱۸۲ عدد فرم الف و ۱۹۲۰ عدد فرم ب) تحلیل گردید. اکنون مجموعه یافته‌ها پژوهش در سه بخش توصیفی، روایی مقیاس و پایایی مقیاس مورد بحث و نتیجه‌گیری قرار می‌گیرد.

(۱) یافته‌های توصیفی

دانشجویان شرکت کننده در گروه نمونه به نسبت جنسیت دختر و پسر در گروه نمونه مشارکت داشتند و اکثر آنها ۸۹/۶ درصد متولد شهر، ۷۸/۲ درصد در مقطع کارشناسی و به نسبت سهم گروه‌های تحصیلی ۴۶ درصد از گروه علوم انسانی، ۹/۳ درصد از گروه علوم پایه، ۲۰ درصد از گروه فنی-مهندسی، ۱۱/۵ درصد از گروه پزشکی و پیراپزشکی، ۹/۳ درصد از گروه کشاورزی بودند. ۹۱/۴ درصد از دانشجویان از سهمیه مناطق و ۸/۶ درصد با استفاده از سهمیه شاهد و ایثارگر وارد دانشگاه شده‌اند. از نظر تأهل ۸۸/۱ درصد مجرد و ۱۱/۴ درصد متأهل، ۹۸/۸ درصد دین خود را اسلام، ۰/۷ درصد مسیحی و ۰/۴ درصد خود را لامذهب اعلام کرده‌اند. اعلام این تعداد افراد به عنوان لامذهب هرچند بسیار ناچیز است اما نکته‌ای که در آن وجود دارد قابل تأمل است و آن اینکه جو اعتماد و احساس ایمنی در جلسات اجرای پرسشنامه‌ها به حدی بوده است که دانشجوی پاسخگو به مقیاس بدون احساس ترس، خود را به طور مکتوب لامذهب اعلام کرده است. این درصد خود بیانگر احساس ایمنی دانشجو در پاسخگویی به مقیاس سنجش دینداری طی جلسات جمع‌آوری داده‌ها می‌باشد، که نباید آن را از نظر دور داشت.

از نظر سطح تحصیلات والدین نیز ۳۶/۹ درصد پدران دانشجوی تحصیلات ابتدایی و زیر دیپلم، ۲۳/۹ درصد دیپلم، ۳۷/۱ درصد تحصیلات عالی و ۲/۱ درصد تحصیلات حوزوی داشتند و مادران آنها نیز ۵۰/۴ درصد تحصیلات ابتدایی و زیر دیپلم، ۲۸/۱ درصد دیپلم، ۲۰/۹ درصد تحصیلات عالی و ۰/۷ درصد تحصیلات حوزوی داشتند. توزیع سطح تحصیلی والدین طبیعی بوده و مشابه جامعه می‌باشد.

دانشجویان با مجموعه ویژگی‌های جمعیتی فوق در پرسشنامه سنجش دینداری فرم الف میانگین نمره دینداری کل آن‌ها برابر با $(\bar{X} = 392/51)$ باتوجه به این که حداکثر نمره مقیاس $(5 \times 113 = 565)$ است و از نمره متوسط مقیاس $(282/5)$ بالاتر بوده و مقدار مشاهده شده جمع امتیاز دینداری کل دانشجویان در فرم الف نشان می‌دهد که آنان دارای امتیاز بالاتر از حد متوسط هستند. به بیان دیگر سطح دینداری دانشجویان بالاتر از حد متوسط است. نمره کلی دانشجویان در فرم ب سنجش دینداری نیز برابر با $(\bar{X} = 391/27)$ است که در این مقیاس نیز سطح دینداری آنان از حد متوسط بالاتر می‌باشد. باتوجه به حجم نمونه بالای دانشجویان که در هر فرم مقیاس نزدیک به دوهزار نفر می‌باشد در رابطه با نمره کلی دانشجویان در دینداری می‌توان گفت که این پژوهش در نوع خود از اولین پژوهش‌هایی در موضوع دینداری است که می‌تواند برآوردی از سطح دینداری در بین دانشجویان دانشگاه‌های تهران ارائه دهد. یافته‌های فوق هماهنگ و همسو با نتایج یافته‌های پژوهشی قبلی در جامعه دانشجویان کشور از جمله خدایاری فرد و همکاران (۱۳۷۸) رجب‌زاده (۱۳۷۹) آذربایجانی (۱۳۸۰) و شریفی (۱۳۸۱) است که در یافته‌های فوق نیز سطح دینداری دانشجویان بالاتر از حد متوسط گزارش شده است.

یافته‌های پژوهش در مقیاس‌های فرعی سنجش دینداری نیز به این شرح بود که در مقیاس شناخت دینی که دارای ۱۳ سوال بود و حداکثر امتیاز آن ۶۵ می‌باشد دانشجویان در فرم الف میانگین $\bar{X} = 47/23$ (و در فرم ب $\bar{X} = 47/09$) را کسب کردند، که از حد متوسط آن بالاتر بوده و نشان می‌دهد که شناخت دینی دانشجویان نیز بالاتر از حد متوسط است. در مقیاس فرعی عواطف و گرایش و عواطف دینی که دارای ۲۰ سوال است و حداکثر امتیاز آن ۱۰۰ می‌باشد میانگین میزان عواطف در فرم الف برابر با $\bar{X} = 67/80$ و در فرم ب برابر با $\bar{X} = 68/88$ می‌باشد که در اینجا نیز میزان عواطف و گرایش و عواطف دینی دانشجویان از حد متوسط بالاتر بوده و مطلوب است. در مقیاس باور دینی که ۲۵ سوال دارد و حداکثر امتیاز آن برابر با ۱۲۵ است. میانگین دانشجویان در فرم الف $(\bar{X} = 89/39)$ و در فرم ب $(\bar{X} = 81/26)$ است. و در وظایف دینی که دارای بیشترین سوال یعنی ۵۵ سوال است و حداکثر امتیاز

قابل اکتساب آن ۲۷۵ است دانشجویان در فرم الف ($\bar{X}=189/42$) و در فرم ب ($\bar{X}=188/58$) کسب کرده‌اند که هم در مقیاس باور دینی و هم وظایف دینی دانشجویان بالاتر از حد متوسط بوده‌اند. رتبه‌بندی مقیاس‌های فرعی دینداری براساس طیف لیکرت ۱ تا ۵ درجه به ترتیب عبارت است از:

۱. شناخت دینی با ۳/۶۲ امتیاز

۲. باور دینی با ۳/۵۳ امتیاز

۳. وظایف دینی با ۳/۴۳ امتیاز

۴. گرایش و عواطف دینی با ۳/۴۱ امتیاز.

بنابراین می‌توان گفت بالاترین نمره دینداری در دانشجویان ابتدا به شناخت دینی یعنی داشتن آگاهی و دانش نسبت به اصول و فروع دین است. سپس پذیرش و تصدیق قلبی اصول و فروع دین در قالب باور دینی و نهایتاً رفتار کردن و پایبندی به اخلاق و احکام دینی و علاقه و گرایش عاطفی نسبت به پروردگار یکتا، پیامبران و اولیای الهی است.

اکنون خصوصیات فنی مقیاس سنجش دینداری دانشجویان براساس یافته‌ها بررسی می‌گردد.

۲) روایی مقیاس

برای تعیین روایی مقیاس سنجش دینداری دانشجویان از چندین روش روایی بهره گرفته شد که عبارتند از روایی محتوایی، روایی ملاکی همزمان و روایی سازه‌ای که هر یک جداگانه بحث و نتیجه‌گیری می‌شود.

۲-۱- روایی محتوایی^۱

از هر دو نوع روایی محتوایی در ساخت مقیاس سنجش دینداری استفاده شد. برای تعیین روایی صوری^۱ مقیاس پس از تعریف خزانه سوالات در ابعاد چهارگانه اصلی ساختار دینداری یعنی شناخت

¹. content Validity

دینی، عواطف، باور و وظایف دینی، سوالات به دوازده نفر از متخصصین صاحب‌نظر در حوزه‌های روان‌شناسی، روان‌سنجی و دینی که سابقه انجام طرح پژوهشی در این زمینه را داشتند، ارائه گردید تا در مورد هر سوال در ابعاد چهارگانه نظر خود را براساس میزان تناسب هر سوال را روی یک طیف چهار درجه‌ای مشخص کنند (۴ نشان دهنده بالاترین درجه تناسب و ۱ نشان دهنده پائین‌ترین درجه تناسب). تحلیل توزیع درصدی نظرات متخصصین براساس توافق ۸۰ درصدی اعضای گروه برای تناسب سوال انتخابی موجب شد که ۱۳۴ سوال از مجموعه ۱۸۵ سوال فرم الف و ۱۱۴ سوال از مجموعه ۱۶۵ سوال فرم ب به عنوان سوالات دارای روایی صوری انتخاب شوند.

روایی منطقی^۲ سوالات که در واقع تعریف دقیق متغیرها و طرح منطقی سوالات سطوح مهم پدیده دینداری است نیز براساس تعریف دقیق ساختار دینداری انجام شد. چنانچه در فصل دوم پژوهش نیز تشریح گردید ساختار نظری دینداری براساس آیات، احادیث و مراجعه به کتب شهید مطهری و شهید صدر دقیقاً تعریف شده است. و براساس مولفه‌های اصلی این ساختار سوالات متناظر با آن طرح شده است.

ساختار دینداری مبنای استخراج سوالات از ۳۸۳ سوال، ۶۲ مولفه فرعی، ۱۰ مولفه اصلی و ۴ محور یا بعد تشکیل شده است. که وجود چنین مبانی نظری برای طرح سوالات خود از نقاط متمایز پژوهش حاضر نسبت به پژوهش‌های قبلی است. به عبارت دیگر در این پژوهش تلاش منظم و جامعی به منظور تعریف اجزای تشکیل دهنده سازه دینداری صورت گرفت که براساس آن بتوان یک اندازه‌گیری دقیق و همه جانبه‌ای از پدیده دینداری در جامعه هدف داشت. بنابراین مقیاس سنجش دینداری دانشجویان دارای روایی صوری مناسبی از نظر منطقی و صوری است. حتی روایی صوری مقیاس نیز از حالت کیفی تبدیل به حالت کمی گردیده و سوالاتی که ۸۰ درصد متخصصین آنرا سوال مناسب و مرتبط با مولفه تشخیص داده‌اند در مقیاس گنجانده شد.

1. face Validity

2. logical Validity

۲-۲- روایی ملاکی^۱ همزمان

برای اندازه‌گیری روایی ملاکی مقیاس سنجش دینداری دانشجویان از روش همزمان و با استفاده از دو ابزار انجام گرفت. یکی از ابزارها مقیاس جهت‌گیری مذهبی بهرامی (۱۳۸۰) بود که دارای روایی و پایایی مناسبی بود که برای جامعه دانشجویی کشور طراحی و تعریف شده است. این مقیاس دارای ۴۵ سوال است که چهار مقیاس فرعی جهت‌گیری مذهبی، سازمان‌نیافتگی، ارزنده‌سازی مذهبی و کامجویی را اندازه‌گیری می‌کند. اجرای همزمان این مقیاس با مقیاس سنجش دینداری فرم الف و ب در بین صد نفر از دانشجویان دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی دانشگاه علامه طباطبایی و تحلیل ضرایب همبستگی چندگانه مقیاس‌های فرعی آنها در جداول ۴-۱۰ و ۴-۱۱ نشان داد که بین مقیاس‌های چهارگانه شناخت، عواطف، باور و وظایف دینی فرم الف و ب مقیاس سنجش دینداری با مقیاس‌های فرعی جهت‌گیری مذهبی و ارزنده‌سازی مذهبی مقیاس جهت‌گیری مذهبی همبستگی مثبت معنی‌داری وجود دارد و مقدار ضرایب همبستگی بین ۰/۴۲ تا ۰/۹۲ بود. همچنین بین مقیاس‌های چهارگانه سنجش دینداری دانشجویان با مقیاس‌های سازمان‌نیافتگی و کامجویی جهت‌گیری دینی همبستگی منفی معنی‌داری وجود داشت که مقدار ضرایب از ۰/۱۹- تا ۰/۵۹- متغیر بود. به عبارت دیگر دانشجویانی که دارای نمرات بالایی در شناخت، عواطف، باور و وظایف دینی بودند در جهت‌گیری مذهبی و ارزنده‌سازی مذهبی نمره بالا و در سازمان‌نیافتگی و کامجویی نمره پائین داشتند. وجود ضریب همبستگی مثبت معنی‌دار بین مقیاس‌های چهارگانه سنجش دینداری دانشجویان با دو مقیاس فرعی مثبت جهت‌گیری مذهبی و بلعکس ضریب همبستگی منفی معنی‌دار با دو مقیاس فرعی منفی جهت‌گیری مذهبی می‌تواند مؤیدی بر این فرض باشد که هر دو مقیاس پدیده واحدی را اندازه‌گیری می‌کنند. بنابراین مقیاس سنجش دینداری دانشجویان دارای روایی مناسبی برای اندازه‌گیری ابعاد چهارگانه دینداری دانشجویان می‌باشد.

نوع دوم ابزار مورد استفاده برای اندازه‌گیری همزمان روایی ملاکی مقیاس سنجش دینداری طرح پرسشنامه‌ای با ۹ سوال مستقیم در ارتباط با میزان مذهبی دانستن خود براساس ادراک خویشتن، پدر، مادر، آشنایان، اقوام، همکلاسی، اساتید و ناآشنا با مختصر ارتباط بود. در واقع این ۹ سوال ادراک دانشجو از وضعیت دینداری خود بطور کلی ارزیابی می‌کرد که نتایج ضرایب همبستگی ابعاد چهارگانه مقیاس با

1. criterion-related Validity

هر یک از این سوالات در جداول ۴-۱۲ تا ۴-۱۴ ارائه شد. یافته‌های این جدول همبستگی مثبت معنی‌داری را بین این ابعاد با ۹ سوال در کل، در فرم الف و در فرم ب نشان داد. مقادیر همبستگی از ۰/۰۴ تا ۰/۳۳ متغیر بود. اما نکته بارز آن بود که مقادیر همبستگی با وجود معناداری به دلیل حجم جمعیت بالای گروه نمونه، رابطه‌ای ضعیف بین ابعاد با هریک از سوالات خودارزیابی نشان می‌داد. هرچند این رابطه از لایه‌های درونی یعنی خود، پدر و مادر به سمت لایه‌های بیرونی‌تر یعنی اقوام، دوستان، همکلاسی و استادان می‌رود مقادیر ضریب همبستگی افزایش یافته به مقادیر ۰/۲ و ۳۰/۳ می‌رسد. با این حال ضعیف بودن این رابطه بخصوص در ارتباط با خود و والدین می‌تواند احتمالاً به این دلیل باشد که دانشجویان در ادراک خویشتن از نظر دینداری ملاک قضاوت را بیشتر انجام وظایف دینداری مدنظر داشته باشند. در حالیکه در ساختار دینداری، این پدیده یک پدیده چند بعدی شناختی، عاطفی، باوری و در نهایت رفتاری تعریف شده است. بنابراین در اندازه‌گیری دینداری براساس ابعاد چهارگانه دانشجویان نمره و امتیاز بالاتری می‌آورد. در حالیکه در ارزیابی خود به خودش نمره پائین‌تری می‌دهد، که این می‌تواند یکی از دلایل ضعیف بودن ضریب همبستگی باشد. وجود چنین گمانی در بررسی ضرایب همبستگی مؤلفه وظایف دینی با ۹ سوال تقویت می‌شود. زیرا مقادیر همبستگی در این مولفه نسبت به سه مؤلفه قبلی تا حدودی بالاتر است. در مجموع می‌توان نتیجه گرفت که مشاهده رابطه مثبت بین مؤلفه‌های چهارگانه سنجش دینداری با ۹ سوال خودارزیابی بیانگر آن است که هر دو مقیاس پدیده واحدی را در حوزه دینداری اندازه می‌گیرند.

۳-۲- روایی سازه

یک مقیاس در صورتی دارای روایی سازه است که نمرات حاصل از اجرای آن با مفاهیم یا سازه‌های نظریه مربوط باشند. برای تبیین روایی سازه از روشهای مختلف استفاده می‌شود که روش تحلیل عاملی یا روایی عاملی و روش همسانی درونی^۱ (مری، جی، آلن، ترجمه علی دلاور، ۱۳۷۴) از جمله آنهاست که یافته‌های نتایج این روش به این شرح می‌باشد.

تحلیل عاملی اکتشافی ۱۱۳ سوال فرم الف و نیز ۱۱۳ سوال فرم ب با استفاده از چرخش واریماکس که در جداول ۴-۱۵ تا ۴-۱۸ موجود است نشان داد که در هر دو فرم الف و ب چهار عامل قابل تمایز

¹. internal consistency

است. که در فرم الف مجموع ارزش ویژه چهار عامل $54/12$ بود که ۴۸ درصد از واریانس سوالات را تبیین می‌کرد. تعیین تعداد عوامل براساس آزمون نمودار شیب‌دار (هومن، حیدرعلی، ۱۳۸۰) انجام گرفت. چنانچه در شکل ۴-۱ و ۴-۲ فصل چهارم ملاحظه می‌شود آزمون نمودار شیب‌دار طرحی از واریانس کل تبیین شده به وسیله هر متغیر در ارتباط با سایر متغیرها را نشان می‌دهد. در این آزمون نقطه عطف نمودار شیب‌دار (یعنی نقطه‌ای که در آن شکل منحنی افقی می‌شود) تعریف می‌شود. فرض بر این است که همه عامل‌های سمت چپ نمودار عامل‌های حقیقی و همه عامل‌های سمت راست نقطه عطف عامل‌های خطا هستند. براین اساس شکل ۴-۱ و ۴-۲ نشان داد که چهار عامل در فرم الف و چهار عامل در فرم ب در سمت چپ نقطه عطف قرار دارد. استخراج سوالات براساس چهار عامل و با بار عاملی بالای $0/3$ نشان داد که در عامل اول ۴۲ سوال قرار می‌گیرد. بررسی محتوای سوالات این عامل نشان داد که ۱۰ سوال از مؤلفه شناخت دینی، ۷ سوال از مؤلفه عواطف دینی، ۲۰ سوال از مؤلفه باور دینی و ۵ سوال از مؤلفه وظایف دینی در این عامل دارای بار عاملی مشترک هستند. عدم تفکیک سوالات پرسشنامه براساس ساختار نظری بوسیله تحلیل عاملی اکتشافی تا حدودی می‌تواند طبیعی باشد و آن هم به دلیل همسویی و همپوشی سوالات در چهار مؤلفه دینداری است. اما بررسی دقیق‌تر محتوای سوالات آشکار کرد که ۴۲ سوال این عامل دارای مفهوم مشترکی هستند. مثلاً سوال ۷ "در زندگی من حوادثی رخ داده که به عدالت خدا شک کردم"، و یا سوال ۴۱ "در همه شرایط زندگی تنها خدا را قابل پرستش می‌دانم" و یا سوال ۳ "پیامبران و امامان هدایت کننده انسان به سوی خداوند هستند" این سوالات که همگی به ترتیب از بار عاملی بالایی نیز برخوردارند تا سوالات انتهایی مثل سوال ۸ که "در راه خدا حاضریم جان خود را فدا کنیم" یا سوال ۱۲ "در صورت استطاعت مالی حتماً به حج زیارت خانه خدا خواهیم رفت". همگی نوع رابطه انسان با خدا را در ابعاد شناختی، عاطفی، باور و وظایف مورد سوال قرار داده‌اند. بنابراین می‌توان این عامل را "رابطه انسان با خدا" نام‌گذاری کرد.

عامل دوم دارای ۳۹ سوال با بار عاملی بالای $0/3$ است که در این عامل نیز دو سوال مؤلفه شناختی، ۴ سوال مؤلفه عواطف، ۵ سوال باور و ۲۸ سوال مؤلفه وظایف دینی قرار گرفتند. همانند عامل اول در اینجا نیز همسویی سوالات وجود دارد. اما بررسی محتوای سوالات بیانگر مفاهیم مشترکی بود، مثلاً سوال ۹۲ "پیامبران و امامان را الگوی خود قرار می‌دهیم" یا سوال ۳۱ "به عنوان وظیفه دینی به پدر و مادر احترام می‌گذارم" یا سوال ۳۷ "برای شناخت و عمل به احکام دین تقلید از مراجع را لازم می‌دانم" و یا سوال ۸۴ "همیاری و کمک به دیگران وظیفه دینی ماست" و یا سوال ۱۰۹ "نسبت به سرنوشت مسلمانان

دیگر احساس مسئولیت می‌کنم". در همه این سوالات نوع رابطه انسان با مومنین و اولیای الهی مطرح است. در واقع رابطه انسان با دیگر مومنین محور مشترک سوالات است. به همین دلیل می‌توان عامل دوم را "رابطه انسان با دیگران" در ابعاد چهارگانه شناخت، باور، عواطف و وظایف دانست.

عامل سوم ۲۲ سوال را دربر می‌گیرد که چهار سوال آن عواطف دینی و ۱۸ سوال آن وظایف دینی را در بر دارد. در اینجا نیز همپوشی سوالات همانند عامل اول و دوم مشاهده می‌شود. بررسی محتوایی سوالات در این عامل نیز بیانگر مفاهیم مشترک بود که در اینجا به نمونه‌هایی از آن اشاره می‌شود. سوال ۵۰ "وقتی تنها هستم با خدا راز و نیاز می‌کنم"، سوال ۷۹ "از آنچه خدا به من داده راضی و خشنودم" سوال ۸۱ "راز و نیاز با خدا را دوست دارم و به من آرامش می‌دهد" سوال ۱۰۶ "یاد خدا آرامش قلبی در دلم ایجاد می‌کند" سوال ۵۵ به تعهدات و پیمان‌های خود حتی در شرایط سخت زندگی پایبندم و یا سوال ۱۰۸ "در امور زندگی به دعا و توکل به خدا احساس نیاز می‌کنم". محتوای همه سوالات فوق بیانگر مضموم مشترک رابطه انسان با خویشتن براساس مولفه‌های دینداری است. بنابراین عامل سوم "رابطه انسان با خویشتن" نام‌گذاری گردید.

عامل چهارم فرم الف نیز دارای ۹ سوال است که ۵ سوال آن از مولفه‌های دینی و ۴ سوال آن از مولفه‌های وظیفه دینی است. در این عامل نیز همسوئی و همپوشی مولفه‌های دینداری همانند سه عامل قبلی مشاهده می‌شود. بررسی محتوایی سوالات در این عامل نیز بیانگر مفاهیم مشترکی بود که به نمونه‌هایی از آن اشاره می‌شود. سوال ۶۱ "از دست دادن مال دنیا مرا اندوهگین می‌کند"، سوال ۹۱ "اشتغال ذهنی به مسائل دنیوی حضور قلبی‌ام در نماز خواندن می‌شود"، سوال ۷۲ "زندگی دنیوی برایم عزیزتر از زندگی اخروی است" و سوال ۱۰۳ "اموالی را که به سختی به دست آورده‌ام، نمی‌توانم در راه اعتقادات دینی مصرف کنم". همگی سوالات فوق دارای محور مشترکی با موضوع رابطه انسان با دنیای پیرامونی و اموال دنیوی است. بنابراین عامل چهارم به عنوان "رابطه انسان با دنیا" نام‌گذاری شد.

مقیاس فرم ب سنجش دینداری نیز همانند فرم الف چهار عامل اساسی را دربر می‌گرفت. عامل اول با ۳۶ سوال که ۶ سوال آن از مولفه شناخت دینی، ۷ سوال عواطف دینی، ۱۱ سوال باور دینی و ۱۳ سوال آن مربوط به وظیفه دینی بود. در این فرم نیز به دلیل همسویی و همپوشی سوالات مربوط به چهار مولفه دینداری، سوالات از چهار مولفه باهم ترکیب و در یک عامل قرار گرفته‌اند. اما بررسی محتوایی سوالات همانند عامل اول فرم الف دارای مضموم مشترک رابطه انسان با خداوند بود. به همین دلیل عامل اول فرم

ب نیز "رابطه انسان با خدا" نام‌گذاری شد. عامل دوم ۴۱ سوال با بار عاملی بالای ۰/۳ را دربر می‌گرفت که ۶ سوال آن از مولفه شناخت، ۸ سوال از مولفه عواطف دینی، ۸ سوال از مولفه باور دینی و ۱۷ سوال آن از مولفه وظیفه دینی قرار داشت. بررسی محتوایی سوالات همانند عامل دوم فرم الف نشان داد که مضمون مشترک سوالات نوع رابطه انسان با دیگر مومنین را مورد اندازه‌گیری قرار می‌دهد بنابراین این عامل هم "رابطه انسان با دیگران" نام‌گذاری شد.

عامل سوم که دارای ۲۲ سوال است، یک سوال از مؤلفه عواطف دینی، ۴ سوال از باور دینی و ۱۷ سوال از وظایف دینی تشکیل شده است. بررسی محتوایی سوالات این عامل نیز نشان داد که مفهوم و مضامین مشترک سوالات رابطه انسان با خویشتن است. پس عامل سوم فرم ب نیز "رابطه انسان با خویشتن" نامیده شد. عامل چهارم فرم ب دارای ۱۱ سوال که از یک سوال شناخت دینی، ۳ سوال عواطف دینی، یک سوال باوردینی و هفت سوال وظیفه دینی تشکیل شده است. مضمون مشترک سوالات عامل چهارم در فرم ب نیز نوع رابطه انسان با دنیا و اموال آن بود. بنابراین عامل چهارم فرم ب نیز "رابطه انسان با دنیا" نام‌گذاری شد.

تحلیل عاملی اکتشافی فرم الف و ب چهار عامل با محور مشترک رابطه انسان با خدا، با دیگران با خویشتن و با دنیا را آشکار کرد که در مطالعه بهرامی (۱۳۸۰) به عنوان جهت‌گیری مذهبی انسان تعریف شده است. طبق بیانات گهربار امام صادق (علیه‌السلام) مجموعه دستورالعمل‌ها و خواسته‌های دینی را می‌توان در سه محور انسان با خود، انسان با دیگران و انسان با سایر پدیده‌های هستی (نظیر دنیا و آخرت) خلاصه کرد. در واقع دین و مذهب، نظام تفسیری هستند که چگونگی رابطه انسان را با خود، با انسان‌های دیگر و با کل پدیده‌های جهان هستی را تبیین می‌کند. این سه محور خود تابعی از رابطه انسان و خدا است که در عامل اول فرم‌های الف و ب مشاهده شد. هر چند در مطالعه بهرامی (۱۳۸۰) از ۸۰ سوال تهیه شده ۴۵ سوال دارای بار عاملی ۰/۳ شده و در دو عامل کلی جهت‌گیری مذهبی و یک عامل منفی سازمان‌نیافتگی مشخص شد. اما در مطالعه حاضر مشاهده می‌شود که مجموعه ۱۱۲ سوال در فرم الف و ۱۱۰ سوال در فرم ب دارای چهار عامل بوده که در قالب "رابطه انسان با خدا"، "رابطه انسان با دیگران"، "رابطه انسان با خویشتن" و "رابطه انسان با دنیا" قابل تعریف است. یافته فوق با یافته تحلیل عاملی اکتشافی فرم الف و ب سنجش دینداری دانش‌آموزان (سماواتی و خدایاری، ۱۳۸۵) نیز هماهنگ و همسو است. در مطالعه فوق نیز فرم الف و ب هر یک دارای چهار عامل است که در ابعاد رابطه انسان با خدا، دیگران، خویشتن و دنیا تعریف شده است. از سوی دیگر یافته فوق بیانگر آن است که دینداری یک

پدیده تک مولفه‌ای نبوده و چنانچه در مطالعات متعدد داخلی و خارجی چند مولفه‌ای بودن آن مورد تأیید قرار گرفته است از جمله وون، هوگل (۱۹۰۸، به نقل از وولف ۱۹۹۹) سه جزء مهم (سنتی، عقلانی و شعوری و ارادی) در باورها و رفتار مذهبی را تعریف کرد. پرات (۱۹۲۰، به نقل از وولف، ۱۹۹۱) طبقه‌بندی دیگری با چهار عنوان سنتی، عقلانی، عرفانی و عملی و اخلاقی تعریف کرد. گلاک (۱۹۶۲، به نقل از وولف، ۱۹۹۱) پنج طبقه با عنوان عبارتی، عقلی، ایدئولوژیکی، تجربی و پیامد آثار دین در زندگی را مشخص کرد. در مطالعه‌های داخلی نیز دینداری برحسب مولفه‌های متفاوتی تعریف و ابزار اندازه‌گیری برای آن ساخته شده است. که برخی از طبقه‌بندی‌ها براساس تعریف نظری و برخی براساس تحلیل عامل می‌باشد. باقری، خسروی و اسکندری (۱۳۷۸) در تحلیل عاملی پرسشنامه ۶۱ سوالی مقیاس عمل سنجی براساس مبادی اسلامی به چهار عامل دست یافتند که عامل‌ها، فقط شناختی یا ارادی نبودند بلکه عامل‌ها در ارتباط با جهان هستی، با دیگران و خود جهت‌گیری خاصی را نشان دادند. طالبان (۱۳۷۸) براساس الگوی گلاک و استارک (۱۹۶۵) پرسشنامه‌ای با ۲۵ سوال و برای اندازه‌گیری چهار مولفه اعتقادی، مناسکی دین، عاطفی دین و پیامدی دین ساخت. آذربایجانی (۱۳۸۰) پرسشنامه‌ای ۷۰ سوالی جهت‌گیری مذهبی دانشجویان با ۱۰ مقوله (رابطه انسان و دین، انسان و خدا، انسان و آخرت، اولیای دین، اخلاق فردی، روابط اجتماعی، معیشت، خانواده، ابعاد جسمی، انسان و طبیعت) را تهیه کرد.

مشخص شدن چهار عامل در فرم الف و ب پرسشنامه سنجش دینداری با دیدگاه شهید محمد باقر صدر و ابوحامد غزالی درباره تعریف مسلمان بودن منطبق می‌باشد. شهید محمد باقر صدر اهداف واسطه‌ای تربیتی اسلام را در چهار مقوله رابطه انسان با خداوند، باخود، با دیگران و با طبیعت تعریف کرده است. هم‌چنین ابوحامد غزالی مسلمان بودن را در پرتو چهار معرفت داشته است: معرفت نفس یا به خود، معرفت به خدا، معرفت به دنیا و معرفت به آخرت. که این چهار معرفت ارکان مسلمانی تعریف شده است.

روایی دیگری که برای مقیاس سنجش دینداری محاسبه شد تحلیل عاملی سوالات مربوط به هر مقیاس فرعی بود که درواقع هر کدام از محورهای اصلی پرسشنامه بودند. نتایج این تحلیل عاملی در جداول شماره ۱۹-۴ تا ۳۴-۴ مربوط به فرم الف و ب ارائه شده است. یافته‌های مربوط به تحلیل‌ها بیانگر آن بود که مجموعه سوالات در مقیاس شناختی فرم الف با ۱۳ سوال، ۱۲ سوال دارای بار عاملی بالای ۰/۳ در یک عامل بود و فقط سوال ۴۷ دارای بار عاملی زیر ۰/۳ بود. وقتی این سوالات برحسب جامعه مرد و زن و دانشگاه‌های عادی و مذهبی هرکدام جداگانه تحلیل شد این یافته تکرار گردید و

سوال ۴۷ از مجموعه ۱۳ سوال مقیاس شناخت دینی حذف شده بود. به عبارت دیگر با ۱۲ سوال دیگر تجانس نداشت.

مقیاس عاطفه دینی فرم الف با ۲۰ سوال، ۱۷ سوال دارای بار عاملی بالای ۰/۳ در یک عامل بودند و سوالات ۵۳، ۹۱، ۶۱ دارای بار عاملی زیر ۰/۳ بودند که در تحلیل عاملی برحسب جامعه مرد و زن و دانشگاه‌های عادی و مذهبی هم همین یافته تکرار شد. مقیاس باور دینی فرم الف با ۲۵ سوال، همه ۲۵ سوال بر روی یک عامل دارای بار عاملی بالای ۰/۳ بود که این نتیجه برحسب مردان و زنان و نیز دانشگاه عادی و مذهبی هم مشاهده شد.

در مقیاس وظایف دینی مجموعه ۵۵ سوال بر روی دو عامل دارای بار عاملی بودند که عامل اول با مقدار ارزش ویژه (۱۲/۴) دارای ۳۱ سوال بالای ۰/۳ بود و عامل دوم با مقدار ارزش ویژه (۳/۸) نیز با ۲۲ سوال دارای بار عاملی بالای ۰/۳ بود که مجموعاً هر دو عامل ۳۰ درصد واریانس سوالات را تبیین می‌نماید. سوالات شماره ۶۲ و ۱۱۰ روی هیچکدام از عامل‌ها دارای بار عاملی بالای ۰/۳ نبود. استخراج دو عامل از سوالات وظایف دینی نیز طبیعی است زیرا این مقیاس از ابتدا خود دو عامل وظایف اخلاقی اجتماعی و وظایف اخلاقی فردی بوده و بررسی محتوای سوالات نیز بیانگر آن است که سوالات فردی در یک عامل و سوالات اجتماعی در عامل دوم دارای بار عاملی هستند. در مقیاس‌های شناختی فرم ب نیز همه ۱۲ سوال به جزء سوال ۲۴ دارای بار عاملی بالای ۰/۳ بودند. مقیاس عواطف دینی فرم ب سوال ۵۳ از مجموعه ۲۰ سوال، در مقیاس عواطف دینی سوال ۱۰۱ از مجموع ۲۵ سوال حذف شده است. در مقیاس وظایف دینی فرم ب نیز دو عامل استخراج شد که ۳۵/۲۴ درصد از کل واریانس سوالات را تبیین می‌کرد. عامل اول با مقدار ارزش ویژه ۱۵/۶ دربر گیرنده ۳۷ سوال و عامل دوم با مقدار ارزش ویژه (۳/۷)، ۱۷ سوال را دربر داشت. سوال ۱۰۷ از مجموعه سوالات مقیاس وظایف دینی در هیچ کدام از دو عامل دارای بار عاملی نبوده و حذف شد.

مجموعه یافته‌ها در تحلیل عاملی سوالات به صورت اکتشافی بیانگر آن بود که سوالات پرسشنامه سنجش دینداری دانشجویان در قالب فرم الف و ب دارای روایی سازه مناسبی می‌باشند.

توان تمیز سوالات: برای تشخیص سوالات ضعیف و قوی در سنجش دینداری فرم الف و ب قدرت تمیز سوالات محاسبه و در جداول ۳۵ و ۳۶ ارائه شد که یافته‌ها بیانگر آن بود که سوالات فرم

الف وب دارای قدرت تمیز مناسبی بوده و می‌توانند موضوع مورد سنجش را بطور مناسبی اندازه‌گیری نمایند.

پایایی

پایایی پرسشنامه الف و ب هم براساس روش بازآزمایی و هم براساس محاسبه ضرایب همسانی درونی کرونباخ محاسبه گردید. ضرایب بازآزمایی فرم الف در مقیاس شناخت دینی دارای همبستگی ۰/۴۶ تا ۰/۵۲، در مقیاس عواطف دینی ۰/۵۳ تا ۰/۵۹، مقیاس باور دینی ۰/۴۴ تا ۰/۵۲ و وظایف دینی ۰/۵۹ تا ۰/۶۴ بود. در مقیاس‌های فرم ب نیز همبستگی‌های بازآزمایی بالای ۰/۵ بودند. بنابراین نتایج پایایی بازآزمایی نشان دهنده ثبات و پایداری نسبی اندازه‌های نگرش دینداری در طول مدت یک ماه و نیم می‌باشد. ضرایب انسجام درونی کرونباخ در مقیاس‌های فرم الف از ۰/۷۶ تا ۰/۹۲ و فرم ب نیز از ۰/۷۹ تا ۰/۹۱ بود که مجموعه ضرایب نیز بیانگر انسجام درونی مناسب بین سوالات مقیاس می‌باشد.

محدودیت‌های پژوهش

۱- باتوجه به سنجش یکی از موضوعات حساس و مهم در جامعه یعنی دینداری بخصوص در جامعه دانشجویی در اجرای پرسشنامه‌ها پرسشگران با موانعی روبرو شدند از جمله در برخی دانشکده‌ها و دانشگاه‌ها اجازه اجرای پرسشنامه‌ها به صورت کامل را ندادند. از جمله دانشگاه امام حسین، دانشگاه علوم پزشکی ایران و دانشکده هنر دانشگاه تهران.

۲- در اجرای فرم الف و ب پرسشنامه که قرار بود به صورت یکسان و یک زمان در بین دانشجویان اجرا شود عملاً امکان‌پذیر نشد و برخی از دانشجویان که فرم ب یا الف را دریافت کرده بودند از عودت پرسشنامه پس از تکمیل خودداری کردند.

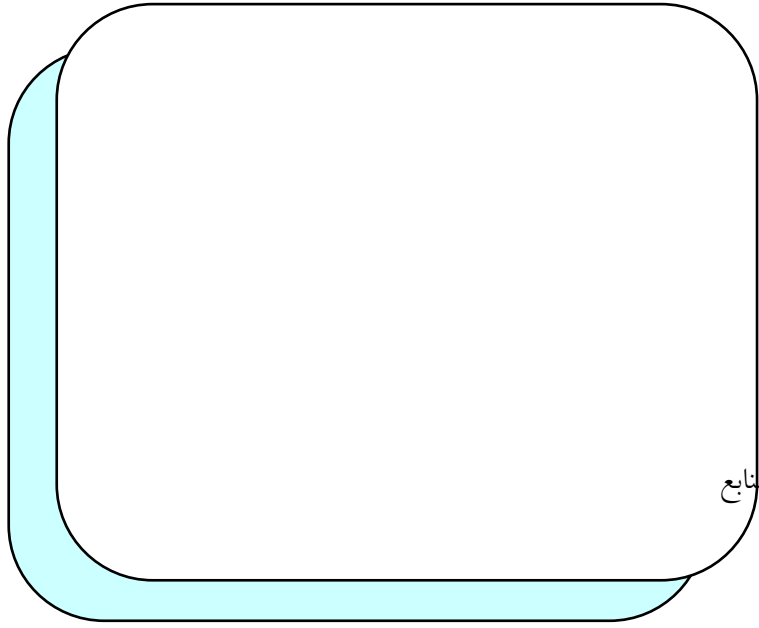
۳- این پرسشنامه فقط در دانشگاه‌های تحت پوشش وزارت علوم و وزارت بهداشت واقع در شهر تهران اجرا شده است. قابلیت تعمیم به دانشگاه‌های آزاد اسلامی را ندارد.

پیشنهادات

- ۱- پیشنهاد می‌گردد پرسشنامه سنجش دینداری دانشجویان که مبتنی اصول و عقاید دانشمندان اسلامی طراحی شده است و در مطالعه میدانی بین دانشجویان دانشگاه‌های شهر تهران نیز مورد حمایت قرار گرفت، به صورت گسترده و در سطح ملی مورد آزمون قرار گیرد.
- ۲- پیشنهاد می‌گردد پرسشنامه سنجش دینداری دانشجویان در بین جامعه دانش‌آموزان کشور که حدود یک و چهار جمعیت را تشکیل می‌دهند به طور جداگانه مورد مطالعه قرار گیرد.

خلاصه فصل

در این فصل یافته‌های توصیفی و تحلیلی پژوهش طرح با یافته‌های قبلی مقایسه شد. از نظر سنجش سطح دینداری دانشجویان که بالاتر از حد متوسط بود یافته‌های پژوهش با یافته‌های خدایاری فرد و همکاران (۱۳۷۸)، رجب‌زاده (۱۳۷۹)، آذربایجانی (۱۳۸۰) و شریفی (۱۳۸۱) هماهنگ و همسو بود. استخراج چهار عامل براساس یافته‌های تحلیل عوامل در فرم الف و ب با دیدگاه شهید محمد باقر صدر و ابوحامد غزالی و درباره تعریف مسلمان بودن منطبق بود. به صورتی که چهار عامل رابطه با خود، خدا، دنیا و آخرت محتوای هر یک از عوامل اصلی را تشکیل می‌داد. ضمن ارائه محدودیت‌های پژوهش، پیشنهادها و پژوهش نیز ارائه گردید. از جمله اجرای پرسشنامه فرم الف و ب در گروه‌ها و قشرهای اصلی جامعه و همچنین در بین بزرگترین گروه جمعیتی کشور یعنی دانش‌آموزان.



فهرست منابع

منابع فارسی

ابراهیمی قوام، صفری (۱۳۷۴). روان‌شناسی و تحول مذهبی در انسان. *مجله تربیت*، دوره ۱۲، شماره ۵.

آذربایجانی، مسعود (۱۳۸۰). *آزمون جهت‌گیری مذهبی با تکیه بر اسلام*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد روانشناسی بالینی به راهنمایی دکتر پریرخ دادستان. قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه.

آرین، حدیجه (۱۳۷۸). *بررسی رابطه دینداری و روان‌درستی ایرانیان مقیم کانادا*. پایان‌نامه دکتری روانشناسی عمومی به راهنمایی دکتر محمود منصور. تهران: دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی دانشگاه علامه طباطبائی.

اسلامی، احمد علی (۱۳۷۶). *بررسی نگرش فرد نسبت به مذهبی بودن و رابطه آن با افسردگی در دانش‌آموزان سال آخر دبیرستان‌های اسلامشهر در سال تحصیلی ۷۶ - ۱۳۷۵*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده بهداشت و انستیتو تحقیقات بهداشتی.

اعرافی، علیرضا؛ بهشتی، محمد؛ فقیهی، علینقی و ابوجعفری، مهدی (۱۳۷۶). *اهداف تربیت از دیدگاه اسلام*. تهران: سمت.

آلستون و دیگران. *دین و چشم‌اندازهای نو*، ترجمه غلامحسین توکلی (۱۳۷۶). قم: دفتر تبلیغات اسلامی.

الیاده، میرچا (۱۳۷۴). *فرهنگ و دین*، ترجمه زیر نظر بهاء‌الدین خرمشاهی. تهران: طرح نو.

انوری، حمیدرضا (۱۳۷۳). *پژوهشی راجع به تقدیرگرایی*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی. دانشگاه علامه طباطبائی.

اوپنهام، ان. *طرح پرسشنامه و سنجش نگرش*، ترجمه مرضیه کریم نیا (۱۳۶۹). مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.

باقری، خسرو؛ خسروی، زهره و اسکندری، حسین (۱۳۷۸). *ساخت و اعتباریابی مقیاس عمل سنجی بر اساس دیدگاه اسلامی*. پژوهش منتشر نشده.

- بهرامی احسان، هادی (۱۳۷۸). *بررسی مؤلفه‌های بنیادین سازش یافتگی در آزادگان ایرانی*. پایان نامه دکتری روانشناسی به راهنمایی دکتر پریخ دادستان. تهران: دانشگاه تربیت مدرس.
- بهرامی احسان، هادی (۱۳۷۹). *بررسی مقدماتی میزان اعتبار و روایی مقیاس جهت‌گیری مذهبی*. پژوهش منتشر نشده.
- بهرامی مشعوف، عباس (۱۳۷۳). *بررسی رابطه بین میزان عبادت و سلامت روان در دانشجویان پسر مرکز تربیت معلم همدان*. پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی دانشگاه تربیت معلم.
- پترسون و دیگران. *عقل و اعتقاد دینی*. ترجمه احمد نراقی و ابراهیم سلطانی (۱۳۷۷). تهران: طرح نو.
- تنهایی، ابوالحسن (۱۳۷۵). *جامعه‌شناسی در ادیان*. یزد: بهاباد (چاپ اول).
- تیلیچ، پل. *شجاعت بودن*، ترجمه مراد فرهادپور (۱۳۶۶). تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
- جان بزرگی، مسعود (۱۳۷۸). *بررسی اثر بخشی روان درمانگری کوتاه مدت «آموزش خودمهارگری» با و بدون جهت‌گیری مذهبی (اسلامی) بر مهار اضطرات و تنیدگی*. پایان نامه دکتری روانشناسی، دانشگاه تربیت مدرس.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۷۷). *شریعت در آئینه معرفت*. قم: مرکز نشر اسراء.
- جیمز، ویلیام. *دین و روان*، ترجمه مهدی قاننی (۱۳۷۶). قم: دارالفکر.
- خداپناهی، محمد کریم و خوانین زاده سریزدی (۱۳۷۹). *بررسی نقش ساخت شخصیت در جهت‌گیری مذهبی دانشجویان*. *مجله روانشناسی، شماره ۱۴، ۲۰۴ - ۱۸۵*.
- خدایاری فرد، محمد (۱۳۷۹). *کاربرد مثبت نگری در روان درمانگری با تأکید بر دیدگاه اسلام*. *مجله روانشناسی و علوم تربیتی، شماره ۵، ۱۶۴ - ۱۴۱*.
- خدایاری فرد، محمد؛ غباری بناب، باقر؛ شکوهی یکتا، محسن (۱۳۷۹). *آماده سازی مقیاس نگرش مذهبی دانشجویان*. *مجله روان‌شناسی، شماره ۱۵، سال چهارم، ۲۸۵ - ۲۶۸*.

خدایاری فرد، محمد؛ غباری بناب، باقر؛ شکوهی یکتا، محسن؛ (۱۳۷۸). تهیه مقیاس اندازه‌گیری اعتقادات و نگرش مذهبی دانشجویان دانشگاه صنعتی شریف. تهران: دانشگاه صنعتی شریف.

خدایاری فرد، محمد؛ غباری بناب، باقر؛ فقیهی، علینقی و وحدت، شادی (۱۳۸۱). روش درمانی عفو و گذشت با تأکید بر دیدگاه اسلامی: بررسی یک مطالعه موردی. مجله اندیشه و رفتار، سال هشتم، شماره ۱، ۳۹-۴۱.

خرمشاهی، بهاء‌الدین (۱۳۷۲). دین پژوهشی، دفتر اول. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

خیمینی (امام)، سید روح‌ا... (۱۳۹۰ ه.ق.). رساله عملیه توضیح المسائل. قم: انتشارات جاویدان.

دادستان، پریخ و همکاران (۱۳۷۶). گزارش نهایی طرح پژوهشی بررسی توان ذهنی و درک مفاهیم دانش‌آموزان دوره ابتدایی به منظور تعیین استانداردهای آموزشی (ج ۱ و ۲). تهران: دانشگاه آزاد اسلامی واحد جنوب.

دهخدا، (علامه) علی اکبر (۱۳۷۳)، لغت نامه، (ج ۷)، زیر نظر دکتر محمد معین و دکتر سید جعفر شهیدی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.

دیماثو، ام‌ار. روان‌شناسی سلامت (ج ۱ و ۲). ترجمه محمد کاویانی و همکاران (۱۳۷۸). تهران: سمت.

رابرتسون، یان. درآمدی بر جامعه، ترجمه حسین بهروان (۱۳۷۲). تهران: آستان قدس رضوی (چاپ اول).

ریبر، آرتور اس. (۱۹۸۵). فرهنگ روانشناسی (افست ۱۳۶۸). تهران: انتشارات رشد.

رجب‌زاده، احمد (۱۳۷۹). دانشگاه، دین و سیاست.

رحیمی نژاد، عباس (۱۳۷۹). بررسی تحولی هویت و رابطه آن با حرمت خود و حالت اضطراب در دانشجویان دوره کارشناسی. رساله دکتری به راهنمایی دکتر محمود منصور. تهران: دانشگاه تربیت مدرس.

سراج‌زاده، حسین (۱۳۷۵). نگرش‌ها و رفتارهای دینی نوجوانان تهرانی و دلالت‌های آن برای نظریه سکولار شدن. دانشگاه تربیت معلم.

- سرمد، زهره و همکاران (۱۳۷۸). *روشهای تحقیق در علوم رفتاری*. تهران: انتشارات آگاه.
- شاملو، سعید (۱۳۶۹). *بهداشت روانی*، تهران: انتشارات رشد.
- شولتز، دوان پی (۱۹۷۷). *روان‌شناسی کمال (الگوهای شخصیت سالم)*، ترجمه گیتی خوشدل (۱۳۶۹). تهران: نشر نو.
- شولتز، دوان پی و شولتز، سیدنی آلن (۱۹۸۷). *تاریخ روانشناسی نوین*، ترجمه علی اکبر سیف و همکاران (۱۳۷۵). تهران: انتشارات رشد.
- شیلینگ، لوئیس. *نظریه‌های مشاوره، ترجمه سیده خدیجه آرین (۱۳۷۴)*، تهران: انتشارات اطلاعات.
- طالبان، محمد رضا (۱۳۷۹). *بررسی تجربی دینداری نوجوانان کشور*. وزارت آموزش و پرورش، دفتر توسعه و برنامه ریزی امور پرورشی.
- طالبان، محمدرضا (۱۳۷۸). *دینداری و بزهکاری در میان جوانان دانش‌آموز*. وزارت آموزش و پرورش، معاونت پرورشی.
- طباطبایی (علامه)، سید محمد حسین (۱۳۶۳). *المیزان فی تفسیر القرآن (۲۰ جلد)*. قم: بنیاد علمی و فکری علامه طباطبائی.
- طباطبایی (علامه)، سید محمد حسین (بی‌تا). *فرازهایی از اسلام*، ترجمه سید مهدی آیت‌اللهی (بی‌تا). قم: جهان آرا.
- طباطبایی (علامه)، سید محمد حسین. *بررسی‌های اسلامی (۲ جلد)*. ترجمه سید هادی خسرو شاهی (۱۳۵۵). قم: هجرت.
- طباطبایی (علامه)، سید محمد حسین. *مجموعه رسائل*، ترجمه سید هادی خسروشاهی (۱۳۷۰). تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- طهماسبی پور، نجف و کمانگیری، مرتضی (۱۳۷۵). *بررسی ارتباط نگرش مذهبی با میزان اضطراب، افسردگی و سلامت روانی گروهی از بیماران بیمارستانهای شهدای هفتم تیر*. تهران: مجتمع آموزشی، پژوهشی و درمانی رسول اکرم (ص).

علوان آبادی، سید احمد (۱۳۵۲). *مقایسه‌ای در طرز فکر مذهبی کلاس سوم دبیرستانهای اسلامی و غیر اسلامی*، پایان نامه کارشناسی ارشد روانشناسی. تهران: دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران.

غزالی، ابوحامد (۱۳۹۸ ه.ق). *کیمیای سعادت (۳۰ جلد)*، به کوشش عبدالرحیم خدیو جم. تهران: مرکز انتشارات علمی و فرهنگی.

فقیهی، علی نقی (۱۳۷۷). *تبیین هدفها در اقتصاد آموزش و پرورش از دیدگاه اسلام*. تهران: پژوهشکده تعلیم و تربیت.

قرشی، سید علی اکبر (۱۳۷۱). *قاموس قرآن (۶ جلد)*، تهران: دارالکتب الاسلامیه.

کینگ، ساموئل. *جامعه‌شناسی*، ترجمه مشفق همدانی (۱۳۴۹). تهران: امیر کبیر.

گلریز، گلشن (۱۳۵۳). *پژوهشی برای تهیه مقیاس نگرش مذهبی و بررسی رابطه بین نگرش مذهبی با سایر بازخوردها و خصوصیات شخصیتی*. پایان نامه کارشناسی روانشناسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران.

گزارای، محمود (۱۳۷۸). *تهیه ابزارهایی جهت سنجش: عمل به باورهای دینی و انواع حیا و بررسی رابطه دینداری و حیا با ویژگی‌های شخصیت و سلامت روان*. پژوهش منتشر نشده.

گوتک، جرال‌الدال (۱۹۹۷)، *مکاتب فلسفی و آراء تربیتی*، ترجمه محمد جعفر پاک سرشت (۱۳۸۰)، تهران: سمت.

گیویان، عبدالله (۱۳۷۷). *سنجش نگرش مردم تهران راجع به نقش و کارکردهای دین*. تهران: شورای فرهنگ عمومی.

محفوظی، م. ص. و جان بزرگی، م. (۱۳۷۷). *بررسی رابطه بین سلسله مراتب ارزش‌ها و سلامت روانی*. تهران: مؤسسه پژوهشی ابن سینا.

مصباح یزدی، محمد تقی (۱۳۶۷). *معارف قرآن*. قم: مؤسسه در راه حق.

مطهری، مرتضی (۱۳۶۹). *مجموع آثار (۱۵ جلد)*. قم: صدرا.

معین، محمد (۱۳۴۲). فرهنگ فارسی (۶ جلد). تهران: امیر کبیر.

نماز و نوسازی معنوی، مجموعه سخنرانی‌های اجلاس هفتم نماز (۱۳۷۷). تهران: ستاد اقامه نماز.

هالینگ دیل، ر. ج.، مبانی و تاریخ فلسفه غرب، ترجمه عبدالحسین آذرنگ (۱۳۷۰)، تهران، مؤسسه کیهان.

هیوم، ر. ا.، *ادیان زنده جهان*، ترجمه عبدالرحیم گواهی (۱۳۶۹). تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

یونگ، کارل گوستاو. *روان‌شناختی و دین*، ترجمه فؤاد روحانی (۱۳۵۴). تهران: انتشارات فرانکلین.

منابع عربی

ابن منظور (۱۴۱۴ ه.ق). *لسان العرب* (چاپ سوم). بیروت: دار صادر.

البستانی، کرم و معاونین (۱۹۷۵ م). *المنجمد فی اللغة والاعلام*. بیروت: دارالمشرف.

ثقه‌الاسلام کلینی، محمد ابی جعفر (۱۳۶۵ ه.ش.). *الکافی* (۱ جلد). تهران: دارلکتب الاسلامیه.

شیخ حر عاملی، محمدبن حسن (۱۴۰۹ ه.ق). *وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه* (۲۹ جلد). قم: مؤسسه آل‌البیت.

شیخ طوسی (۱۴۱۴ ه.ق). *الا مالی*. قم: انتشارات دارالثقافه.

علامه مجلسی، سیدمحمدباقر (۱۴۰۴ ه.ق). *بحارالانوار* (۱۱۰ جلد). بیروت: مؤسسه‌الوفاء.

قرآن کریم

مازندرانی، ابن شهر آشوب (۱۳۲۸ ه.ش.). *متشابه القرآن* (۲ جلد). تهران: انتشارات بیدار.

نهج البلاغه

منابع انگلیسی

- Achlin, M.W; Brown, E.C., & Mannger, P.A. (1983). The role of Religious value
Journal of Religion and Health, 22 (4). 322-333. .coping with cancer in
- Ross, J.M. (1967). Orientation & Prejudice personal religious & Allport, G.W.,
of Personality and Social Psychology, 5. 432-443 *Journal*
- Allport, G.W. (1950). *The Individual and His Religion*. New York: Mac Millan.
- Altemeyer (1998) & Hunsberyer (1993), Rdigious Doubts Scale, *measures of
religiosity, chapter 2*, 102-105.
- Antonovsky, A. (1987). *Unrevealing the Mystery of Health*. San Francisco:
Jossey Bass.
- . *The Social Psychology of Religion* Hallahmi, B. (1975) & Argyle, M. ,
Press. London: University
- Argyle, M; (2000). *Psychology and Religion, An Introduction*, London and New
York, Routledge.
- Azaunce, M. (1995). Is it schizophrenia or spirit possession? *Journal of Social
Distress and the Homeless, 4(3)*: 255-263.
- Azhar, M.Z; Varma, S.L. , & pharap, A.S. (1997). Religious psychotherapy in
anxiety disorder chient. *Journal of Acta Psychiatrica Scandinavica, Jul Vol
90(1)*: 1-3.
- Baker, M.W. , & et al. (1982). Trait anxiety and intrinsic - extrinsic religiousness.
Journal for the Scientific Study of Religion, 21.
- Bandura, A. (1977). *Social Learning Theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice
Hall.
- Bankston, C.L. ,& Zhou, M. (1995). Religious participation in an identification
and adaptation of vietnamese adolescents in an immigrant community.
Sociological Quarterly, 36(3): 530-534.

- Bassett et al, (1990,1994), Nonverbal Measure of God-concept, *Measures of religiosity, chapter 11*, 409-417.
- Battson, C.D, Schoenrade, P.A & Ventis. W.L (1993). *Religion and the Individual*. New York: Oxford university press.
- Battson, C. D; Schoenrade, P.A. ,& Pych, V. (1985). Britherly love or self concern? Behavioral Consequences of religion. In L.B. Brown (ed.). *Advances in the Psychology of Religion*. New york: Oxford Pergamon Press.
- Batson, C.D; Schoenrade, P.A. , & Ventis, W.L. (1993). Religion and the Individual: A *social Psychological Perspective*. New York: Oxford University Press.
- Benson, Donahue, & Erickson, (1993), faith Maturity scale, *Measures of religiosity, chapter 4*, 171-173.
- Bergin, A.E. (1991). Values and religious issues in psychotherapy and mental health. *American Psychologist*, **46** : 394 - 403.
- Bergin, A.E., & jensen, J.P. (1990). Religiosity of psychotherapists: A national survey. Special Issue: Psychotherapy and religion. *Psychotherapy*, **27(1)**: 3-7.
- Bergin, A.E. (1980). Psychotherapy and religious values. *Journal of Counseling and Clinical Psychology*, **48**: 95-105.
- Bergin, A.E. (1983). Religiosity and mental health: Acritical re - evaluation and meta - analysis. *Professional Psychology: Research and Practice*, **14(2)**: 170-184.
- Bergin, A.E. ; Master, K.S., & Richards, P.S. (1988). Religiousness and mental health reconsidered: A study an intrinsically religious sample. *Juornal of counseling psychology*, **34(2)**: 197 - 204.
- Bit-Hallahmi, B. and Argyle, u. (1997), The psychology of Religious behavior, Belife and experience. London: Routledge.
- Bowers, M. (1968). *Conflicts of the clergy: A Psychodynamic Study with Case Histories*. New York: Thomas Nelson.
- Brammer, L.M.; Abrego, P., & Shostrom, E.L. (1993). *Therapeutic counseling and Psychotherapy*. New York: Prentice Hall.

- Brown, L.B., & Pallant, D.J. (1962). Religious belief and social pressure. *Psychological Reports, 10*: 813-814.
- Brown, L.B. (1965). Religious belief and judgement of brief duration. *Perceptual and Motor Skills, 20(1)* : 33-34.
- Brown, L.B. (1987). *The Psychology of Religious Belief*. London: Academic Press Inc.
- Bulman, R.J., & wortman, C.B. (1977). Attributions of Blame and coping in the real world: Severe accident victims reach to their lot . *Journal of Personality and Social Psychology, 35*: 351-361.
- Carver, C.S; Schreiber, M.F., & Weintraub, J.K. (1989). Assessing coping strategies: A theoretically based approach . *Journal of Personality and Social Psychology, 56*: 267-283.
- Chave, E.J. (1939) Measure Religion: *Fifty-two Experimental Forms*. Chicago University of Chicago Book Store.
- Chodwick, A., & Top, B.L. (1993). Religiosity and delinquency among LDS Adolescents. *Journal for the Scientific Study of Religion, 32(1)*: 51-67.
- Clack, B., & Clack, B. R. (2000). The Philosophy of Religion, U. S. A. , polity press.
- Clatton, R.R., & Gladden, J.W. (1974). The five dimensions of religiosity: Toward demythologizing a sacred artifact. *Journal for the scientific Study of Religion, 13*: 135-143.
- Coe, G.A.(1990). *The Spiritual Life: Studies in the Science of Religion*. New York: Eaton & Mains .
- Comer, R. J. (1999). Fundamentals of Abnormal Psychology, U. S. A.
- Cooks, S.W., & Selltis, S. (1964). A multiple-indicator approach to attitude measurement. *Psychological Bulletin, 62*: 36-55.
- Danuhue, J.M. (1995). Religion and the well-being of adolescents. *Journal of Social Issues, 51(2)*: 145-160.
- Darwin, C. (1895). *On the origin of Species*. London: J. Murray.

- Duall, V.T., & Skokan, L.A. (1995). A cognitive model of religions influence of health. *Journal of Social Issues*, *51(2)*: 49-64.
- Dudley & Cruise, (1990), Religious Maturity Scale, *Measures of religiosity*, *chapter 3*, 142-143.
- Eiser, J.R., & Osman, B.E. (1978). Judgmental Perspectives and the value connotation of response scale lables. *Journal of Personality and Psychology*, *36*: 491-497.
- Eisinga, R; Felling, A., & Peters, J. (1990). Religious belief, church involvement and ethnocentrism in the Netherlands. *Journal for the Scientific Study of Religion*, *29(1)*: 54-75.
- Ellison, (1983). Spiritual maturity Indey, *The measures of religiosity*, *chapter 4*. 201-205
- Embree, R.A. (1973). The religious association scale: A follow-up study. *Journal for the Scientific Study of Religion*, *12*: 223-226.
- Feagin, J.(1964). Prejudice and religious types: A focused study of southern fundamentalists. *Journal for the Scientific Study of Religion*, *4*: 3-13.
- Finner, S.L., & Gamache, J.D. (1969). The relation between religious commitment and attitudes toward induced abortion. *Sociological Analysis*, *30*: 3-12.
- Foley, D.P. (1988). Eleven Interpretations of personal suffering. *Journal of Religion and Health*, *27*: 321-328.
- Francis, (1992), Christian Moral Values scale, *measures of religiosity*, *chapter 7*, 247-243.
- Francis, L.J., & Persons, P.R. (1993). The personality characteristics of student churchgoers . *Personality and Individual Differences*, *15(4)*: 373-380.
- Freud, S. (1927). *The Future of an Illusion*. New York: Doubleday.
- Freud, S. (1960) . *Totem and Taboo* .J. Starchey, T. London: Broad way House.
- Freud, S. (1964). *The Future of an Illusion*. Garden City, N.Y. Doubleday (First Published, 1927).

- Fukuyama, M. A., & Seving, T. D. (1999). *Intergrating Spirituality Into Multicultural Counseling*, London: Sage Publications.
- Genia, V. (1995). *Counseling and Psychotherapy of Religious Clinet: A Developmental Approach*. Praeger.
- Genia, V. (1998). Religiousness and Psychological adjustment in college student. *Journal of College Student Psychotherapy, 12(3): 67-77.*
- Gibson & Francis (1996). Christian Fundamentalism Belief scale. *Measures of religiosity, chapter 12*. 418.
- Gilkes, C.(1980). The Black church as a therapeutic community: Suggested areas for research into the black religious experience. *Journal of the Interdenominational Theological Center, 8: 29-44.*
- Glock & Stark (1966). Dimension of religion commitment, *The measured of religiosity, chapter 8*. 279-292.
- Godin, A., & Coupez, A. (1975). Religious projective pictures: A technique of assessment of psychosism . *Lume Vita, 12(2): 260-274*
- Godman, R. (1964). *Religions Thinking from Childhood to Adolescence*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Gorsach & Mcpherson (1989). Religious orientation scale-Revised. *The measured of religiosity, chapter 3*. 154-156.
- Gorsuch, R.L. (1984). Measurement: The boon and the bare of investigating religions. *American Psychologist, 39(3): 228-230.*
- Gorsuch, R.L. (1995). Religious aspect of substance abuse and recovery. *Journal of Social Issues, 15(2): 65-83.*
- Grasmick, H.G; Bursik, R.J., & Cochran, J.K. (1991). Render unto caesar what is caesars: Religiosity and taxpayers inclination to cheat. *Journal of Sociological Quarterly, 32: 261-266.*
- Greer & Francis, (1992), Rejection of christianity scale *measures of religiosity, chapter 2*, 91-92.

- Griffith, E.E.H; English, T., & May Field, V. (1980). Possession, prayer and testimony: Therapeutic aspect of the wednesday night meeting in a black church. *Psychiatry*, **43**: 120-128.
- Griffith, E.E.H; Young, J.L., & Smith, D.L. (1984). Therapeutic elements in a black church service. *Hospital and Community Psychiatry*, **35**: 464-469.
- Hall & Edwards, Spritual Assesment Invntory, *masures of religiosity, chapter 10*. 367-371.
- Hall, G.S. (1882). The moral and religious trainig of childern. *The Princeton Review*, **9**: 26-48.
- Hoge, D.R., & Carrol, G.W. (1973). Religiosity and prejudice in northern and southern churches . *Journal for the Scientific Study of Religion*, **12** : 181-187.
- Holm, N.G. (1987). Sundens role theory and glossala lia. *Journal for the Scientific Study of Religion*, **29**: 383-389.
- Hood, R.W. j.r. (1971). A comparison of the Allport and Feagin scoring procedures for intrinsical religious orientation. *Journal for the Scientific Study of Religion*, **10**: 370-374.
- House, J.S; Robbins, C., & Metzner, H.C. (1982). The association of social relationships and activities with mortality: Prospective evidence from the tecumseh community health study. *American Journal of Epidemiology*, **116**: 123-140.
- Hunsbery er et al (1993). Religious Doubts scales. *masures of religiosity, chapter 2*. 102-106.
- Hunt, R.A., & King, M. (1971). The intrinsic-extrinsic concept: A Review and evaluation. *Journal for the Scientific Study of Religion*, **10**: 339-356.
- Jastrow, M. (1902). *The study Religion*. New York: Scribners.
- Jenkins, R.A., & Pargament, K.L. (1988). Cognitive appraislas in cancer patients. *Social Scince and Medicine*, **26**: 625-633.
- Kaczorowski, J.M. (1989). Spiritual well-being and anxiety in adults diagnosed with cancer. *Hospic Journal*, **5(314)**: 105-116.

- Kaldestad & Stifss- Hanssen (1993). Humanistic morality scale/liberal belife scale. *Masures fo religiosity, chapter 1*. 19-22.
- Kass et al (1991), Index of core spritual Experiences, *measure of religiosity, chapter 10*, 360-362.
- Kazdin, A. E. (2000). Encyclopedia of psychology (V.7), Oxford University Press.
- Kellman, H.C. (1985). Compliance, identification and internationalization: Three precesses of attitude change. *Journal of Conflict resolution, 2;* 51-60.
- Kessler, G. E. (2001). Voices of Wisdom, U. S. A., Wadworth.
- King, Speck & Thomas (1995). Royal free Interview for Religious and Spiritual Belifes, *Masures of religiosity, chapter 6*. 351-358.
- Klausner, C. (1964). Methods of data collection in studies of religion. *Journal for the Scientific study of Religion, 3(2);* 193-203.
- Koenig, H.G. (1995). Religion and older men in prison. *International Journal of Geriatrics psychiatry, 10(3):* 219-230.
- Kotarba, J.A. (1983). Perceptions of death, belief system, and the process of coping with chronic pain. *Social Since and Medicine, 17:* 663-691.
- Larsen, L., & Knapp, R.H. (1969). Sex differences in symbolic conceptions of the diety. *Journal of Projective Techniques 28:* 303-306.
- Lawrence (1991), God Image Inventory, *measures of religiosity, chapter 11*, 399-405.
- Lehman, E.C. Jr., & Shriver, D.W. Jr. (1968). Academic discipline as predictive of faculty religiosity. *Social forces, 47:* 171-182.
- Lerner, M.J. (1980). *The Belief in Just Word: A Fondamental Delusion*. New York: Plenum.
- Lessa, W. A., & Vogt, E. Z. (1965). Reader In Comparative Religion, New York; Harper & Row.

Leuba, J.H. (1916). *The Belief in God and Immortality: A Psychological, Anthropological and Statistical Study (2nd Ed)*. Chicago: Open court, 1921
(First edition 1916).

Levin, J.S., & Vanderpool, H.V. (1987). Is Fregunt religious attendance really conductive to better health? Toward an epidemeology of religion. *Social Science and Medicine*, **24**: 589-600.

Levin, J.S. (1996). *Religion in Aging and Health: The Original Foundations and Methodological Frontiers*. ASAGE pub. Inc.

Lewis, C.A., & Meltby, J. (1995). Religious attitude and practice: The relationship with obsessionalilty. *Personality. and Individual Differences*, **19(1)**: 105-108.

Lewis, C.A. (1994). Religiosity and obsessionalilty: The relationship between Freud's "religious practices". *Journal of Psychology*, **128(2)**: 189-196.

Lukoff, D.Lu; Francis, G., & Turner, R.(1995). Cultural consideration in the assessment and treatment of religious and spiritual problems. *Psychiatric Clinics of North America*, **18(3)** : 467-485.

Mac Crae, R., & Costa, . P.L. (1986). Personality, coping and effectiveness in adult sample. *Journal of Personality and Social Psychology*, **54**: 385-405.

Mac Dougall, W. (1908). *An International to Social Psychology*. London: Methuen.

Mahmoudi, K.M. (1992). Refugee cross - cultural adjustment: Tibetans in India. *International Journal of Intercultural Relations*, **16(1)**: 17-32.

Malony, H.N. (1977). *Current Perspectives in the Psychology of Religion*. Grand Rapids: Erdman.

Maltby, J. (1995). Frequency of church attendance and obsessive action among English and U.S. adult. *Journal of Psychology*, **12**: 599-600.

Maltby, J. (1998). Church attendance and anxiety change. *Journal of Social Psycology*, **138(4)** : 537-538.

Marx, K. (1964). *Early Writings* . New York: Mc Graw - Hill.

- Mattlin, J.A; Worthington, E., & Kessler, R. C. (1990). Situational determinants of coping and effectiveness. *Journal of Health and Social Behavior*, **31**: 103-122.
- Meadow, M.J., & Kahoe, R. (1984). *Psychology of religion*. New York: Harper & Llow.
- Morrow, Worthington & MC cullough. (1993). Religious value scale, *measures of religiosity, chapter 2*. 108-112.
- Murray, E. J. (1956). A content - analysis method for studing psychotherapy. *Psychological Monographs*, **70**: 13.
- Murray, H. A. (1938). *Exploration in Personality*. New York: Oxford University Press.
- Nielson. (1998). *Nielson's Psychology of Religion*. Retrieved April 15,1999. From Nielson's World Wide Web.
- Nunnally, J.C. (1978). *Psychometry Theory (2nd ed)* . New York: Mc Graw-Hill.
- Pallone, N.J. (1966). Religious authority and social perception. *Journal of Social Psychology*, **68**: 229-241.
- Pargament, K.I; Tyler, F.B., & Steele, R.E. (1979). The church / synagogue and psychosocial competence of the member: An initial inquiry in to a neglected dimension. *American Journal of Community Psychology*, **7** : 469-664.
- Pargament, et al (1983). Congregation climet scales, *masures of religiosity, chapter 16*. 479-484.
- Pargament, K.L., & Hahn, J. (1986). God and the just word: Causal and coping attributions to God in health situation . *Journal for the Scientific Study of Religio*, **1930**: 207-250.
- Pargament, C; Cohen, L.H., & Herb, L. (1990). Intrinsic religious coping as life stress moderators for catholics versus protestants. *Journal of Personality and Social Psychology*, **59 (3)** : 562-574.

Peterson, Michal; Hasker, W ;Reichenbach, B., & Basinger, D. (1991). *Religious Belief, An Interoduction to the Philosophy of Religion*, Oxford University Press.

Pleifer & Waelly (1995). *Masures of religiosity, chapter 5*. 205-208.

Pollner, M. (1989). Divine relations, social relations, and well-being. *Journal of Health and Social Behavior, 30*: 92-104

Postovit, (1990), Attituedes christian women scale, *measures of religiosity, chapter 2*, 84-86.

Reece, B.L, & Brandt, R. (1997). *Human Relations: Principles and Practics*. pp. 134-135

Robinson, J.P., & Shaver, P.R. (1973). *Measures of Social Psychological Attitudes* . Ann Ardor: University of Michigan Survey Research Center.

Rohrbaugh, J., & Jessor, R. (1975). *Religiosity in Youth: A Psychoanalytic Interpretation of Australian Myth and Ritual* . New York: International Universities Press.

Rosik, C.H. (1989). The impact of religious orientation on conjuoal bereavement among older adults. *International Journal of Agine and Human Development, 28*: 251-261.

Russell, B. (1971). *History of Western Philosophy*, London, George Allen & Unwin Ltd.

Ryan, Rigby & King (1993), christian Religious Internalization scale, *measures of religiosity, chapter 3*, 124-127.

The role of religion in . Sansone, R.A; Khatain, K., & Rodenbauser, P. (1990) *Academic Psychiatry, 14 (1)*: 38-34 .education: A national survey psychiatric

Saur & Saur, (1993). Spiritual themes and Religious responses test (STARR), *measures of religiosity, chapter 10*, 371-374.

Schneider, L., & Dornbusch, S. M. (1958). *Popular Religion: Inspirational Books in America* . Chicago: University of Chicago Press.

Seller, R. (1998). Religion for the new millennium. *Ottawa Citizen , April 13*.

- Sethi & Seligman, (1993), Religiousness measure, *measures of religiosity, chapter 210-213*.
- Sharp, (1988, 1990), Missionary kids' value scale, *measures of religiosity, chapter 7, 242-243*.
- Smith, M.B. (1978). Perspectives on selfhood. *American Psychologist*, **33**: 1053-1063.
- Spilka, B; Hood, R.W, and Gorsach. R.L (1985). The Psychology of religion; *An Empirical Approach Eny lewod cliffs, NJ: Prentice- Hall*.
- Spilka, B; Shaver, P., & Kirkpatrick, L.A. (1985). A general attribution theory for the psychology of religion. *Journal for the Scientific Study of Religion*, **24** : 1-20.
- Stark, R., & Glock, C.Y. (1968). *American Piety: The Nature of Religious Commitment*. Berkeley: University of California Press.
- Stewart, C.W. (1967). *Adolescent Religion*. New York: Abingdon.
- Striznec, M. (1995). Coping strategies and religiosity. *Journal of studia Psychologica*, **37(3)** : 170-172.
- Tan, S.Y. (1995). Practicing in presence of God: The work of Reichard J. Foster and its applications of Psychotherapeutic. *Journal of Psychology and Christianity*, **15(1)**: 17-28.
- Taylor, R.J., & Chatters, L.M. (1988). Church-based informal support among elderly blacks. *The Gerontologist*, **26**: 637- 642.
- Thurston, L.L., & Chave, E.J. (1929). *The Measure of Attitude: A Psychophysical Method and Some Experiments with a Scale for measuring Attitude toward the Church*. Chicago: University of Chicago Press.
- Thurston, L.L. (1934). The vectors of mind. *Psychological Review*, **41**: 1-32-
- Tolstoy, L.N. (1987). What is religion and what does its essence consist?. In J.K. Trans, *A Confession and other Religious Writings*. New York: Penguin.
- Umberson, D. (1987). Family status and health behaviors: Social control as a dimension of social integration. *Journal of Health and Social Behavior*, **28**: 306-319.

Veroff, J. ; Douvan, E. & Kulka, R.A.(1981). *The Inner American*. New York: Basic Books.

Vidal, F. (1994). *Piaget before Piaget*. U.S.A. : Harvard University press.

Vohra, S. & Ahmad, H.(1993). Personality and Value patterns of delinquents and none-delinquents: A comparative study. *Journal of Personality and Clinical studies*, 9(1): 31-37.

Watson, P.J.; Milliron, J.T.; Morris, R.J. & Hood, R.W. (1994). Religion and rationality: Comparative analysis of rational emotive and intrinsically religious irrationalities. *Jornal of Psychology and Christianity*, 13(4) : 373-384.

Weber, M. (1964). *The Sociology of Religion*. Boston: Beacon Press.

Weber. M. (1985). The protestant sects and spirit capitalism. In H. Gerth & C.W. Mills (eds.) From Max Weber, *Essays in Sociology* CPP. 302-322. New York: Free Press. Coriginal Work Published 1921.

Wicher, A.W. & Mehler, A. (1971). Assimilation of new members in a large and small church. *Journal of Applied Psychology*, 55 : 151-156.

Wikstrom, O. (1987). Attribution, roles, and religion: A Theoretical analysis of sunden's role theory and attributional approach to religious experience. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 26 : 390-400.

Worchel, Stephen & Goethals, George R (1989). Adjustment, Pathways to Personal Growth, U. S. A. , Prentic-Hall , Englewood Cliffs, New Jersey.

Worthington, L.E. (1988). Understanding the values of religious clients: A model and its application to counseling. *Journal of Counseling Psychology*, 35(2) : 166-174.

Wulff, D.M. (1991). *Psychology of Religion: Classic and Contemporary Views*. New York: John Willey.

Yinger, J.M. (1970). *The Scientific study of Religion*. New York: Mac Millan.

پیوست

۱

باسمه تعالی

دانشجوی گرامی

با سلام، پرسشنامه حاضر شامل دیدگاه‌ها و رفتارهای متفاوت افراد نسبت به دین و دینداری است که توسط گروهی از استادان و متخصصان علوم انسانی به منظور تحقیق در چگونگی نگرش دانشجویان نسبت به مسایل اعتقادی تهیه شده است. خواهشمند است میزان موافقت یا مخالفت خود را با هر یک از این دیدگاه‌ها و رفتارها در مقیاس چند درجه‌ای مشخص شده تعیین نمایید. برای پاسخ به بخش اول پرسشنامه (سؤال‌های ۱ تا ۴۸) نظر خود را در مقیاس کاملاً موافقم، موافقم، بینابین، مخالفم، کاملاً مخالفم و برای پاسخ دادن به بخش دوم (سؤال‌های ۴۹ تا ۱۱۳) نظر خود را در مقیاس همیشه، اغلب اوقات، گاهی اوقات، بندرت و هرگز، با گذاردن علامت ضربدر (x) در جای مناسب جدول مشخص کنید.

لازم به ذکر است که این پرسشنامه صرفاً جهت انجام پژوهش علمی برای شناخت نگرش‌های جمعی دانشجویان تهیه شده، ارزش فردی نداشته و اطلاعات آن کاملاً محرمانه خواهد بود. نظر به این که داده در این تحقیق به صورت گروهی تحلیل خواهد شد، نیازی به نوشتن نام و نام خانوادگی و محل سکونت نمی‌باشد، ولی خواهشمندیم قبل از رجوع به صفحه بعد اطلاعات کلی زیر را حتماً کامل کنید. از این که صمیمانه و با دقت به سؤالات پاسخ می‌دهید سپاسگزاریم و سلامتی و موفقیتان را آرزومندیم.

گروه پژوهشگران دانشگاه تهران

جنس: مرد زن سال تولد: محل تولد: شهر روستا

رشته تحصیلی فعلی:

گروه تحصیلی: علوم انسانی علوم پایه فنی-مهندسی پزشکی و پیراپزشکی هنر کشاورزی سایر موارد

مقطع تحصیلی: کاردانی کارشناسی کارشناسی ارشد دکتری

شیوه پذیرش در دانشگاه: سهمیه مناطق سهمیه شاهد و ایثارگر

دین:.....

متأهل

مجرد

وضعیت تأهل:

تحصیلات پدر: بی‌سواد ابتدائی متوسطه دیپلم کاردانی کارشناسی کارشناسی ارشد و بالاتر حوزوی

تحصیلات مادر: بی‌سواد ابتدائی متوسطه دیپلم کاردانی کارشناسی کارشناسی ارشد و بالاتر حوزوی

شغل پدر: شغل مادر:

بخش اول

| میزان موافقت یا مخالفت شما با دیدگاه‌ها و رفتارها | | | | | برخی از افراد دیدگاه‌ها و رفتارهای زیر را دارند؛ شما تا چه اندازه با دیدگاه‌ها و رفتارهای این افراد موافق هستید؟ |
|---|-----------------------|-----------------------|-----------------------|-----------------------|--|
| مخالقم | مخالقم | تین | موافقم | موافقم | |
| <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | ۱- اعمال انسانها در روز قیامت مورد رسیدگی قرار می‌گیرد. |
| <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | ۲- پیشرفت علم مانع شناخت خداست. |
| <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | ۳- پیامبران و امامان هدایت کننده انسان به سوی خداوند هستند. |
| <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | ۴- اعتقادات دینی موجب عقب ماندگی زندگی دنیوی می‌شود. |
| <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | ۵- اسلام بیان کننده احکام اساسی لازم برای سعادت بشر است. |
| <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | ۶- هرگاه به زیارت امام رضا(ع) می‌روم احساس معنوی عمیقی در خود می‌یابم. |
| <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | ۷- در زندگی من حوادثی رخ داده که به عدالت خدا شک کردم. |
| <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | ۸- در راه خدا حاضرم جان خود را فدا کنم. |
| <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | ۹- حضرت محمد (ص) از طرف خداوند برای راهنمایی انسانها مبعوث شده است. |
| <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | ۱۰- به رغم مشکلات در زندگی خودم، سعی می‌کنم به دیگران کمک کنم. |
| <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | ۱۱- ما هیچگونه مسئولیتی در برابر مسلمانان دیگر نداریم. |
| <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | ۱۲- در صورت استطاعت مالی حتماً به حج و زیارت خانه خدا خواهم رفت. |
| <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | ۱۳- برای رشد و تعالی معنوی عمل به احکام دینی ضرورت دارد. |
| <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | ۱۴- احسان و نیکی به دیگران را وظیفه دینی خود می‌دانم. |
| <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | ۱۵- دنیا وسیله رسیدن به آخرت است. |
| <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | ۱۶- دین همه سوالات مربوط به سعادت اخروی انسان را پاسخگو است. |

| | | | | | |
|---|---|---|---|---|--|
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۱۷- نعمتهای خداوند را شکر می‌کنم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۱۸- بدون ارتباط با خدا زندگی برایم مفهومی ندارد. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۱۹- مذهب فقط در امور معنوی کاربرد دارد و در سایر امور زندگی کاربردی ندارد. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۲۰- روزه به حفظ سلامت معنوی من کمک کرده است. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۲۱- سعی می‌کنم نماز قضا نشود. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۲۲- اراده خداوند در همه کارها مؤثر است. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۲۳- ترک محرمات را ضروری می‌دانم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۲۴- اعتقاد قلبی به اسلام مهم است و خواندن نماز ضرورت ندارد. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۲۵- همه احکام و قوانین الهی منطبق بر حکمتی است. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۲۶- اعتقاد به خدا در حل مشکلات زندگی کمک می‌کند. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۲۷- آخرت را کسی ندیده پس نمی‌توان به آن باور داشت. |

| میزان موافقت یا مخالفت شما با دیدگاه‌ها و رفتارها | | | | | برخی از افراد دیدگاه‌ها و رفتارهای زیر را دارند؛ شما تا چه اندازه با دیدگاه‌ها و رفتارهای این افراد موافق هستید؟ |
|---|-----------------------|-----------------------|-----------------------|-----------------------|--|
| کاملاً موافقم | کاملاً مخالفم | بینا بین | مخالقم | مخالقم | |
| <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | ۲۸- سعادت خود را از طریق عمل به قوانین الهی تضمین می‌کنم. |
| <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | ۲۹- برای اعمالی که انجام می‌دهیم، در آخرت حساب و کتابی وجود ندارد. |
| <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | ۳۰- امام حسین (ع) الگوی آزاد مردی و آزادگی است. |
| <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | ۳۱- به عنوان وظیفه دینی به پدر و مادرم احترام می‌گذارم. |
| <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | ۳۲- انسان بدون استفاده از دستورات پیامبران هم می‌تواند به سعادت کامل برسد. |
| <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | ۳۳- جز خداوند کسی سزاوار پرستش نیست. |
| <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | ۳۴- در رفع مشکلات زندگی، از خدا کمک می‌گیرم. |
| <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | ۳۵- راه سعادت انسانها اعتقاد و عمل به احکام الهی است. |
| <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | ۳۶- مسلمانان به خاطر اعتقادات خود از جوامع پیشرفته عقب مانده‌اند. |
| <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | ۳۷- برای شناخت و عمل به احکام دین تقلید از مراجع را لازم می‌دانم. |
| <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | ۳۸- به وجود فرشتگان و ملائکه اعتقاد دارم. |
| <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | ۳۹- دین اسلام کاملترین برنامه را برای سعادت انسان ارائه می‌کند. |
| <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | ۴۰- پیامبران، کتاب‌های آسمانی و فرشتگان، ساخته ذهن و خیال ما هستند. |
| <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | ۴۱- در همه شرایط زندگی تنها خدا را قابل پرستش می‌دانم. |
| <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | ۴۲- کسب معلومات دینی وقت انسان را تلف می‌کند. |
| <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | ۴۳- به دلیل وظیفه دینی به اصلاح بین افراد می‌پردازم. |

| | |
|-----------|--|
| ○ ○ ○ ○ ○ | ۴۴- بعد از مرگ زندگي اخروي وجود ندارد. |
| ○ ○ ○ ○ ○ | ۴۵- زندگي انسان با مرگ پايان نمي‌پذيرد. |
| ○ ○ ○ ○ ○ | ۴۶- پيروي از اوليای دين وظيفه همه ماست. |
| ○ ○ ○ ○ ○ | ۴۷- به خاطر آخرت، از لذت دنيا نمي‌توان چشم پوشی کرد. |
| ○ ○ ○ ○ ○ | ۴۸- خداوند با بندگان به عدالت رفتار مي‌کند. |

توجه: گزینه‌هاي سئوال‌هاي ۴۹ تا ۱۱۳ در صفحات بعدي با درجات هميشه، اغلب اوقات، گاهي اوقات، بندرت و هرگز

بخش دوم

| هرگز | بندرت | گاهی | اغلب | همیشه | برخی از افراد دیدگاه‌ها و رفتارهای زیر را دارند؛ شما تا چه اندازه با دیدگاه‌ها و رفتارهای این افراد موافق هستید؟ |
|------|-------|------|------|-------|---|
| ○ | ○ | ○ | ○ | ○ | ۴۹- هنگام ملاقات با جنس مخالف به او دست می‌دهم. |
| ○ | ○ | ○ | ○ | ○ | ۵۰- وقتی تنها هستم با خدا راز و نیاز می‌کنم. |
| ○ | ○ | ○ | ○ | ○ | ۵۱- سعی می‌کنم حتی الامکان دروغ نگویم. |
| ○ | ○ | ○ | ○ | ○ | ۵۲- در روزهای تاسوعا و عاشورای حسینی احساس حزن و اندوه می‌کنم. |
| ○ | ○ | ○ | ○ | ○ | ۵۳- سفرهای سیاحتی را بر سفرهای زیارتی ترجیح می‌دهم. |
| ○ | ○ | ○ | ○ | ○ | ۵۴- در صورت وجود شرایط، امر به معروف و نهی از منکر می‌کنم. |
| ○ | ○ | ○ | ○ | ○ | ۵۵- به تعهدات و پیمان‌های خود، حتی در شرایط سخت زندگی، پایبندم. |
| ○ | ○ | ○ | ○ | ○ | ۵۶- دوست دارم فرزندم را معتقد به دین اسلام تربیت کنم. |
| ○ | ○ | ○ | ○ | ○ | ۵۷- با افرادی که حقوق دیگران را ضایع می‌کنند ولی به من منفعت می‌رسانند دوست می‌شوم. |
| ○ | ○ | ○ | ○ | ○ | ۵۸- مقید هستم قضای روزه‌هایی را که نگرفته‌ام به جا آورم. |
| ○ | ○ | ○ | ○ | ○ | ۵۹- در گوش دادن به آهنگ‌های مختلف احکام شرعی را در نظر می‌گیرم. |
| ○ | ○ | ○ | ○ | ○ | ۶۰- در صورت انجام گناه احساس پشیمانی می‌کنم. |
| ○ | ○ | ○ | ○ | ○ | ۶۱- از دست دادن مال دنیا مرا اندوهگین می‌کند. |
| ○ | ○ | ○ | ○ | ○ | ۶۲- اگر نتوانم رفتار خلاف دیگران را تغییر دهم در دل از آن بیزار می‌جویم. |
| ○ | ○ | ○ | ○ | ○ | ۶۳- نماز من را از انجام عمل زشت و گناه باز داشته است. |
| ○ | ○ | ○ | ○ | ○ | ۶۴- در معاشرت با جنس مخالف، رعایت حدود اسلامی را لازم می‌دانم. |
| ○ | ○ | ○ | ○ | ○ | ۶۵- اعتقاد به خداوند باعث افزایش عزت نفس در من شده است. |
| ○ | ○ | ○ | ○ | ○ | ۶۶- کسب علم را وظیفه دینی خود می‌دانم. |

| | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۶۷- از سخنان لغو و بیهوده پرهیز می‌کنم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۶۸- اگر نمازم قضا شود ناراحت می‌شوم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۶۹- وظیفه ایمانی من ایجاب می‌کند که با مردم با خوش رویی برخورد کنم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۷۰- روحیه دین داری ایجاب می‌کند که مؤمنان را خوب بدانم مگر اینکه خلاف آن ثابت شود. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۷۱- اگر رفتار زشتی از کسی ببینم "در صورتی که احتمال تأثیر بدهم" او را نهی از منکر می‌کنم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۷۲- زندگی دنیوی برایم عزیزتر از زندگی اخروی است. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۷۳- امر به معروف و نهی از منکر وظیفه‌ای است که من کوشش دارم آنرا انجام دهم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۷۴- برای حل مشکلات به اولیای خدا توسل می‌کنم. |

| هرگز | بندرت | اوقات | اغلب اوقات | همیشه | برخی از افراد دیدگاه‌ها و رفتارهای زیر را دارند؛ شما تا چه اندازه با دیدگاه‌ها و رفتارهای این افراد موافق هستید؟ |
|------|-------|-------|------------|-------|---|
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۷۵- برای جلب رضای خدا در جهت رفع اختلافات مردم کوشش می‌کنم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۷۶- آرزوی من زیارت خانه خداست. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۷۷- در همه امور به خدا توکل می‌کنم و از او کمک می‌جویم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۷۸- با وجود ناملايمات در زندگی شکرگزار خداوند هستم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۷۹- از آنچه خدا به من داده راضی و خشنودم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۸۰- اگر کسی مرا برنجاند انتقام می‌گیرم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۸۱- راز و نیاز با خدا را دوست دارم و به من آرامش می‌دهد. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۸۲- در ماه رمضان روزه گرفتن زیاد برایم اهمیت ندارد. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۸۳- اعتقادات دینی مرا از انجام کارهای ناپسند باز می‌دارد. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۸۴- همیاری و کمک به دیگران وظیفه دینی ماست. |

| | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۸۵- اعتقادات دینی پایه و اساس رفتارم را شکل می دهد. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۸۶- به هنگام کسب لذات دنیوی احکام شرعی را در نظر می گیرم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۸۷- زندگی ام را با در نظر داشتن اعتقادات دینی برنامه ریزی می کنم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۸۸- به خاطر خداوند از خطای دیگران در روابط بین فردی چشم پوشی می کنم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۸۹- برای رضای خدا از خطای دیگران چشم پوشی می کنم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۹۰- برای دفاع از اعتقادات دینی حاضریم همه چیز حتی جان خود را فدا کنیم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۹۱- اشتغال ذهنی به مسائل دنیوی مانع حضور قلبی ام در نماز خواندن می شود. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۹۲- پیامبران و امامان را الگوی خود قرار می دهم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۹۳- در ماه رمضان سعی می کنم از گناه پرهیز کنم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۹۴- سعی می کنم برای غیر خدا تلاش نکنم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۹۵- خدا را به خاطر نعمتهایی که به من داده است شکر می کنم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۹۶- کتاب های دینی را مطالعه می کنم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۹۷- من در برابر مشکلات زندگی بخاطر خدا صبر کرده ام. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۹۸- خوش اخلاقی و رفتار خوب با دیگران را وظیفه دینی خود دانسته و به آن عمل کرده ام. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۹۹- اگر منافع شخصی ام ایجاب کند، دروغ می گویم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۱۰۰- برای رضای خدا با مردم مدارا می کنم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۱۰۱- به حیات پس از مرگ تردید دارم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۱۰۲- نسبت به افرادی که با دین دشمنی می کنند، احساس خوبی ندارم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۱۰۳- اموالی را که به سختی به دست آورده ام، نمی توانم در راه اعتقادات دینی مصرف کنم. |

| هرگز | بندرت | اوقات گاهی | اغلب اوقات | همیشه | برخی از افراد دیدگاه‌ها و رفتارهای زیر را دارند؛ شما تا چه اندازه با دیدگاه‌ها و رفتارهای این افراد موافق هستید؟ |
|------|-------|------------|------------|-------|---|
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۱۰۴- در انتخاب دوست، مذهبی بودن او برایم اهمیت فراوان دارد. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۱۰۵- در حل مشکلاتم راز و نیاز با خداوند را مؤثر نمی‌بینم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۱۰۶- یاد خدا آرامش قلبی در دلم ایجاد می‌کند. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۱۰۷- سعی می‌کنم نماز را اول وقت بخوانم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۱۰۸- در امور زندگی، به دعا و توکل به خداوند احساس نیاز می‌کنم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۱۰۹- نسبت به سرنوشت مسلمانان دیگر احساس مسئولیت می‌کنم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۱۱۰- در برابر تعدی به حقوق دیگران، برای حفظ منافع خود سکوت می‌کنم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۱۱۱- در روابط با دیگران با صداقت رفتار می‌کنم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۱۱۲- سعی می‌کنم کارهایم مطابق با احکام اسلام باشد. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۱۱۳- اطرافیانم را نسبت به ادای واجبات دینی و رعایت دستورات مذهبی تشویق می‌کنم. |

بخش سوم

۱- به طور کلی خود را تا چه اندازه مذهبی می‌دانید؟

بسیار زیاد زیاد متوسط کم بسیار کم

۲- پدر شما تا چه اندازه شما را مذهبی می‌داند؟

بسیار زیاد زیاد متوسط کم بسیار کم

۳- مادر شما تا چه اندازه شما را مذهبی می‌داند؟

بسیار زیاد زیاد متوسط کم بسیار کم

| ۴- افراد زیر شما را تا چه اندازه مذهبی می‌دانند؟ | | | | | |
|--|-----------------------|-----------------------|-----------------------|-----------------------|---|
| بسیار کم | کم | متوسط | زیاد | بسیار زیاد | |
| <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | اقوام و آشنایان نزدیک |
| <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | اقوام و آشنایان دور |
| <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | دوستان |
| <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | همکلاسی‌ها |
| <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | استادان |
| <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | افراد ناآشنا که با آنها مختصر ارتباطی دارید |

پیوست

۲

باسمه تعالی

دانشجوی گرامی

با سلام، پرسشنامه حاضر شامل دیدگاه‌ها و رفتارهای متفاوت افراد نسبت به دین و دینداری است که توسط گروهی از استادان و متخصصان علوم انسانی به منظور تحقیق در چگونگی نگرش دانشجویان نسبت به مسایل اعتقادی تهیه شده است. خواهشمند است میزان موافقت یا مخالفت خود را با هر یک از این دیدگاه‌ها و رفتارها در مقیاس چند درجه‌ای مشخص شده تعیین نمایید. برای پاسخ به بخش اول پرسشنامه (سوال‌های ۱ تا ۴۸) نظر خود را در مقیاس کاملاً موافقم، موافقم، بینابین، مخالفم، کاملاً مخالفم و برای پاسخ دادن به بخش دوم (سوال‌های ۴۹ تا ۱۱۳) نظر خود را در مقیاس همیشه، اغلب اوقات، گاهی اوقات، بندرت و هرگز، با گذاردن علامت ضربدر (x) در جای مناسب جدول مشخص کنید.

لازم به ذکر است که این پرسشنامه صرفاً جهت انجام پژوهش علمی برای شناخت نگرش‌های جمعی دانشجویان تهیه شده، ارزش فردی نداشته و اطلاعات آن کاملاً محرمانه خواهد بود. نظر به این که داده‌ها در این تحقیق به صورت گروهی تحلیل خواهد شد، نیازی به نوشتن نام و نام‌خانوادگی و محل سکونت نمی‌باشد، ولی خواهشمندیم قبل از رجوع به صفحه بعد اطلاعات کلی زیر را حتماً کامل کنید. از این که صمیمانه و با دقت به سؤالات پاسخ می‌دهید سپاسگزاریم و سلامتی و موفقیتان را آرزومندیم.

گروه پژوهشگران دانشگاه تهران

جنس: مرد زن سال تولد: محل تولد: شهر روستا

رشته تحصیلی فعلی:

گروه تحصیلی: علوم انسانی علوم پایه فنی-مهندسی پزشکی و پیراپزشکی هنر کشاورزی سایر موارد

مقطع تحصیلی: کاردانی کارشناسی کارشناسی ارشد دکتری

شیوه پذیرش در دانشگاه: سهمیه مناطق سهمیه شاهد و ایثارگر

وضعیت تأهل: مجرد متأهل دین:

تحصیلات پدر/بی‌سواد ابتدائی متوسطه دیپلم کاردانی کارشناسی کارشناسی ارشد و بالاتر حوزوی

تحصیلات مادر: بی سواد ابتدائی متوسطه دیپلم کاردانی کارشناسی کارشناسی ارشد و بالاتر حوزوی

شغل پدر: شغل مادر:

بخش اول

| میزان موافقت یا مخالفت شما با دیدگاه‌ها و رفتارها | | | | | برخی از افراد دیدگاه‌ها و رفتارهای زیر را دارند؛ شما تا چه اندازه با دیدگاه‌ها و رفتارهای این افراد موافق هستید؟ |
|---|-----------------------|-----------------------|-----------------------|-----------------------|---|
| موافقم | موافقم | بی‌تفاوت | مخالقم | مخالقم | |
| <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | ۱- دین باعث هدایت زندگی فردی و اجتماعی می‌شود. |
| <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | ۲- اسلام زن‌ها را تحقیر کرده و به مردها ارزش داده است. |
| <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | ۳- خداوند از انگیزه‌های پنهان ما هم آگاه است. |
| <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | ۴- اعتقاد به خدا نقشی در زندگی من ندارد. |
| <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | ۵- بخشی از رسالت انبیاء تبلیغ و ترویج اخلاق و معنویت بوده است. |
| <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | ۶- لازم نیست خداوند در بین انسان‌ها به عدالت رفتار کند. |
| <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | ۷- اعتقاد به خدا مرا در عمل منضبط ساخته است. |
| <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | ۸- با ظهور منجی عالم بشریت جهان پر از عدل و داد خواهد شد. |
| <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | ۹- اسلام پاسخ‌گوی نیازهای امروز جوامع نیست. |
| <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | ۱۰- در قرآن و احادیث اسلامی اصول کلی همه آنچه که برای سعادت بشر لازم است آمده است. |
| <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | ۱۱- به نظر من وجود قیامت برای اجرای عدالت خداوند است. |
| <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | ۱۲- تجربه من نشان می‌دهد که خداوند نسبت به همه بندگان مهربان نیست. |
| <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | ۱۳- دین راهنمای سعادت انسان‌هاست. |
| <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | ۱۴- فرشتگان ساخته ذهن و خیال ما هستند. |
| <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | ۱۵- کمک و یاری رساندن به دیگران را وظیفه دینی خود می‌دانم. |
| <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | ۱۶- بعضی پیش آمدها و حوادث باعث می‌شود که انسان نسبت به خدا شک کند. |

| | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|
| ○ | ○ | ○ | ○ | ○ | ۱۷- مرگ، پایان زندگی ما نیست بلکه مرحله‌ای دیگر از زندگی جاوید است. |
| ○ | ○ | ○ | ○ | ○ | ۱۸- به روز قیامت و بهشت و جهنم اعتقاد دارم. |
| ○ | ○ | ○ | ○ | ○ | ۱۹- در ملاقات با دیگران دست دادن با نامحرم را امر عادی می‌دانم. |
| ○ | ○ | ○ | ○ | ○ | ۲۰- اگر لازم باشد در انجام وظیفه الهی از جان خود می‌گذرم. |
| ○ | ○ | ○ | ○ | ○ | ۲۱- برخی احکام دینی با طبیعت و فطرت آدمی سازگار نیست. |
| ○ | ○ | ○ | ○ | ○ | ۲۲- مؤمنان محبت خدا را اصل می‌دانند و محبت‌های دیگران را تحت الشعاع آن در نظر می‌گیرند. |
| ○ | ○ | ○ | ○ | ○ | ۲۳- الگوبرداری و پیروی از امامان تقلید کورکورانه محسوب می‌شود. |
| ○ | ○ | ○ | ○ | ○ | ۲۴- وابستگی به دنیا باعث شده است که آخرت را از یاد ببرم. |
| ○ | ○ | ○ | ○ | ○ | ۲۵- اعتقاد به خداوند کافی است و نیازی به افزایش آگاهی در زمینه فروع دین نیست. |

| میزان موافقت یا مخالفت شما با دیدگاه‌ها و رفتارها | | | | | برخی از افراد دیدگاه‌ها و رفتارهای زیر را دارند؛ |
|---|--------|-----------|--------|---------------|---|
| کاملاً موافقم | موافقم | بی‌تفاوتم | مخالفم | کاملاً مخالفم | شما تا چه اندازه با دیدگاه‌ها و رفتارهای این افراد موافق هستید؟ |
| ○ | ○ | ○ | ○ | ○ | ۲۶- چرخش هستی در دست تدبیر خالق یکتاست. |
| ○ | ○ | ○ | ○ | ○ | ۲۷- برای موفقیت تحصیلی‌ام تلاش را کافی می‌دانم و نیاز به دعا نمی‌بینم. |
| ○ | ○ | ○ | ○ | ○ | ۲۹- معلم به وظیفه‌اش عمل می‌کند لذا نیازی به احترام گذاشتن به او نیست. |
| ○ | ○ | ○ | ○ | ○ | ۳۰- این که گفته می‌شود دعا موجب نزول باران می‌شود، از خرافات است. |
| ○ | ○ | ○ | ○ | ○ | ۳۱- ترک امر به معروف و نهی از منکر باعث اشاعه ظلم و فساد در جامعه می‌شود. |
| ○ | ○ | ○ | ○ | ○ | ۳۲- وجود فقر، تبعیض و ظلم در جامعه نشانی از بی‌عدالتی خداست. |
| ○ | ○ | ○ | ○ | ○ | ۳۳- در انتخاب همسر مذهبی بودن را ضروری نمی‌دانم. |
| ○ | ○ | ○ | ○ | ○ | ۳۴- اعمال انسان‌ها در آخرت مورد محاسبه قرار نمی‌گیرد. |
| ○ | ○ | ○ | ○ | ○ | ۳۵- در انجام کارها به خدا توکل می‌کنم. |
| ○ | ○ | ○ | ○ | ○ | ۳۶- عمل به دستورات دینی مانع پیشرفت علم است. |
| ○ | ○ | ○ | ○ | ○ | ۳۷- امروزه دین اسلام می‌تواند پاسخ‌گوی نیازهای اجتماعی جوامع بشری باشد. |
| ○ | ○ | ○ | ○ | ○ | ۳۸- به حلال و حرام بودن اموالی که بدست می‌آورم کمتر توجه می‌کنم. |
| ○ | ○ | ○ | ○ | ○ | ۳۹- از مهمترین رسالت پیامبران تبلیغ و ترویج اخلاق و معنویت بوده است. |
| ○ | ○ | ○ | ○ | ○ | ۴۰- برای رابطه پسر و دختر نامحرم محدودیتی قائل نیستم. |
| ○ | ○ | ○ | ○ | ○ | ۴۱- تفکر و اندیشیدن راعبادت می‌دانم. |
| ○ | ○ | ○ | ○ | ○ | ۴۲- دین قادر به پاسخ‌گویی به برخی از سؤالات مهم زندگی اجتماعی نیست. |
| ○ | ○ | ○ | ○ | ○ | ۴۳- در صورت داشتن استطاعت به زیارت خانه خدا می‌روم. |

| | | | | | |
|---|---|---|---|---|--|
| O | O | O | O | O | ۴۴- اعتقادات دینی باعث گسترش خرافات در جامعه می شود. |
| O | O | O | O | O | ۴۵- ارتباطی بین اعمال ما در این دنیا با آخرت وجود ندارد. |
| O | O | O | O | O | ۴۶- تجربه من نشان می دهد در حوادث ناگواری که برایم رخ می دهد خیری نهفته است. |
| O | O | O | O | O | ۴۷- به زندگی پس از مرگ اعتقادی ندارم. |
| O | O | O | O | O | ۴۸- انسان مؤمن مستکبران را تعظیم و تکریم نمی کند. |

توجه: گزینه های سوال های ۴۹ تا ۱۱۳ در صفحات بعدی با درجات همیشه، اغلب اوقات، گاهی اوقات، بندرت و هرگز

بخش دوم

| هرگز | بندرت | گاهی اوقات | اغلب اوقات | همیشه | برخی از افراد دیدگاه‌ها و رفتارهای زیر را دارند؛ شما تا چه اندازه با دیدگاه‌ها و رفتارهای این افراد موافق هستید؟ |
|------|-------|---------------|---------------|-------|---|
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۴۹- بر اساس دستورات دین، از افراط و تفریط پرهیز می‌کنم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۵۰- به خاطر حفظ اعتقادات دینی، خود را به خطر می‌اندازم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۵۱- دوست دارم زندگی پیامبر (ص) را مطالعه کنم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۵۲- سعی می‌کنم در کارها مطابق دستورات خداوند عمل کنم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۵۳- وقتی در جامعه‌ای ظلم حاکم باشد برای حفظ منافع خود هیچ واکنشی نشان نمی‌دهم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۵۴- رفتن به حرم پیامبر و امامان احساس معنوی در من ایجاد می‌کند. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۵۵- افرادی که مرا رنجانیده‌اند از خطای آنها گذشته‌ام. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۵۶- ابراز خشم علیه ستمگران را یک وظیفه دینی می‌دانم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۵۷- برای خواندن نمازهای یومیّه به مسجد می‌روم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۵۸- اعتقاد به خدا کافی است، ضرورتی نمی‌بینم که حتماً نماز بخوانم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۵۹- من در شرایط مختلف زندگی خود با صداقت رفتار کرده‌ام. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۶۰- نسبت به مسلمانان نیازمند مسؤلیتی احساس نمی‌کنم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۶۱- در انجام وظیفه الهی از مال خود می‌گذرم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۶۲- در جهت حل مشکلات مردم تلاش می‌کنم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۶۳- هر که با خدا و اولیاء خدا دشمن است نسبت به او احساس دشمنی می‌کنم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۶۴- با رضایت و خشنودی اوامر خداوند را اطاعت می‌کنم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۶۵- در روابط با دیگران خوش اخلاق هستم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۶۶- بخاطر نعمت‌های زیاد خداوند به ما، شکرگزار او هستم. |

| | | | | | |
|---|---|---|---|---|--|
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۶۷- یافته‌های جدید علمی، احکام دینی را بی‌اعتبار کرده است. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۶۸- به دلیل وظیفه دینی امر به معروف و نهی از منکر می‌کنم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۶۹- به خاطر خدا از گناه پرهیز می‌کنم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۷۰- در صورت شنیدن عیب دیگران، غیبت کننده را از انجام این عمل نهی می‌کنم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۷۱- آگاهی دینی خود را افزایش می‌دهم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۷۲- در صورت عصبانیت خود را کنترل می‌کنم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۷۳- در مشکلات زندگی احساس می‌کنم خدا باماست، لذا اندوهگین نمی‌شوم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۷۴- با مردم با خوش رویی و اخلاق نیکو رفتار می‌کنم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۷۵- سعی می‌کنم نماز خود را اول وقت بخوانم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۷۶- من پای‌بند به گرفتن روزه در ماه رمضان نیستم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۷۷- برای رضای خدا به کسب علم می‌پردازم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۷۸- من به قول‌هایی که داده‌ام عمل نکرده‌ام. |

بخش دوم

| مرکز | بندرت | گاهی اوقات | اغلب اوقات | همیشه | برخی از افراد دیدگاه‌ها و رفتارهای زیر را دارند؛ شما تا چه اندازه با دیدگاه‌ها و رفتارهای این افراد موافق هستید؟ |
|------|-------|---------------|---------------|-------|---|
| ○ | ○ | ○ | ○ | ○ | ۷۹- نسبت به تعهدات خود پای‌بند هستم. |
| ○ | ○ | ○ | ○ | ○ | ۸۰- هنگام خشم تصمیم نمی‌گیرم. |
| ○ | ○ | ○ | ○ | ○ | ۸۱- از خطای دیگران چشم‌پوشی می‌کنم. |
| ○ | ○ | ○ | ○ | ○ | ۸۲- در برابر مشکلات زندگی صبر و بردباری ندارم. |
| ○ | ○ | ○ | ○ | ○ | ۸۳- در مشکلات زندگی به خدا توکل می‌کنم. |
| ○ | ○ | ○ | ○ | ○ | ۸۴- از خدا می‌خواهم برای انجام کارهایم به من کمک کند. |
| ○ | ○ | ○ | ○ | ○ | ۸۵- همه قوانین و احکام الهی را قبول دارم. |
| ○ | ○ | ○ | ○ | ○ | ۸۶- سفرهای سیاحتی را به سفرهای زیارتی ترجیح می‌دهم. |
| ○ | ○ | ○ | ○ | ○ | ۸۷- اگر اطرافیانم کارهایی بر خلاف دین انجام دهند به آنها تذکر می‌دهم. |
| ○ | ○ | ○ | ○ | ○ | ۸۸- برای حل مشکلات مردم تلاش می‌کنم. |
| ○ | ○ | ○ | ○ | ○ | ۸۹- در برابر مشکلات بخاطر خدا صبر می‌کنم. |
| ○ | ○ | ○ | ○ | ○ | ۹۰- در خوردنی‌ها و نوشیدنی‌ها به حلال و حرام بودن آن توجه می‌کنم. |
| ○ | ○ | ○ | ○ | ○ | ۹۱- حوادث زندگی مرا نسبت به حیات پس از مرگ دچار تردید نخواهد کرد. |
| ○ | ○ | ○ | ○ | ○ | ۹۲- وقتی کسی به من بدی کند از او انتقام می‌گیرم. |
| ○ | ○ | ○ | ○ | ○ | ۹۳- در ماه رمضان سعی می‌کنم دچار گناه نشوم. |
| ○ | ○ | ○ | ○ | ○ | ۹۴- رقص پسران و دختران نامحرم را تماشا می‌کنم. |
| ○ | ○ | ○ | ○ | ○ | ۹۵- اگر دو نفر از بستگانم اختلاف داشته باشند خود را موظف می‌دانم بین آنها صلح و آشتی برقرار کنم. |
| ○ | ○ | ○ | ○ | ○ | ۹۶- قرآن کریم راهنمای مناسبی برای زندگی من بوده است. |

| | | | | | |
|---|---|---|---|---|---|
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۹۷- نذر کردن در حل مشکلات من مؤثر بوده است. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۹۸- برای انجام کار خیر در صورت ضرورت از آبروی خود مایه می‌گذارم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۹۹- برای انجام وظیفه دینی به دیگران نیکی می‌کنم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۱۰۰- به عنوان یک مسلمان وظیفه خود می‌دانم به دیگران کمک کنم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۱۰۱- برای پرهیز از تمسخر دیگران، ظواهر مذهبی را کنار می‌گذارم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۱۰۲- مذهب را در تمام امور زندگی دخالت می‌دهم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۱۰۳- سعی می‌کنم از اعمال خیری که انجام می‌دهم مردم آگاه نشوند. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۱۰۴- در انتخاب دوست صمیمی، مذهبی بودن او برایم مهم نیست. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۱۰۵- نمازهای واجب خود را می‌خوانم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۱۰۶- اعتقادات دینی، مرا از انجام کارهای ناپسند باز می‌دارد. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۱۰۷- برای خوب جلوه دادن خود در نزد دیگران عبادات دینی را آشکارا انجام می‌دهم. |

بخش دوم

| هرگز | بندرت | گاهی اوقات | اغلب اوقات | همیشه | برخی از افراد دیدگاه‌ها و رفتارهای زیر را دارند؛ شما تا چه اندازه با دیدگاه‌ها و رفتارهای این افراد موافق هستید؟ |
|------|-------|---------------|---------------|-------|---|
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۱۰۸- اگر فتوای جهاد صادر شود در آن شرکت می‌کنم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۱۰۹- لطف و محبت خدا را در زندگی خودم احساس می‌کنم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۱۱۰- با افرادی که حقوق دیگران را ضایع می‌کنند همکاری می‌کنم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۱۱۱- در مشکلات زندگی به خدا توکل می‌کنم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۱۱۲- از دست دادن مال دنیا آنقدر مرا ناراحت می‌کند که کفر می‌گویم. |
| 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | ۱۱۳- با دیگران مشورت می‌کنم و به آرای آنها احترام می‌گذارم. |

بخش سوم

۱- به طور کلی خود را تا چه اندازه مذهبی می‌دانید؟

بسیار زیاد زیاد متوسط کم بسیار کم

۲- پدر شما تا چه اندازه شما را مذهبی می‌داند؟

بسیار زیاد زیاد متوسط کم بسیار کم

۳- مادر شما تا چه اندازه شما را مذهبی می‌داند؟

بسیار زیاد زیاد متوسط کم بسیار کم

۴- افراد زیر شما را تا چه اندازه مذهبی می‌دانند؟

| بسیار زیاد | زیاد | متوسط | کم | بسیار کم | |
|-----------------------|-----------------------|-----------------------|-----------------------|-----------------------|---|
| <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | اقوام و آشنایان نزدیک |
| <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | اقوام و آشنایان دور |
| <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | دوستان |
| <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | همکلاسی‌ها |
| <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | استادان |
| <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | <input type="radio"/> | افراد ناآشنا که با آنها مختصر ارتباطی دارید |

Abstract

Research has been shown religiosity is a complex phenomenon and contains a variety of behaviors, and attitudes. Religiosity is considered as a multi-dimensional phenomenon by Muslim scholars. One of the major shortcomings in studying religiosity is lack of a valid and reliable instrument for measuring religious attitudes. The object of the current study was developing and preparing a scale for measuring religiosity. Toward a fulfillment of this end a random selection of 4131 university students in Iran, undergraduate and graduate ones from universities located in Tehran, were recruited through stratified sampling method. The scale was developed in four stages. The goal of the current study is to report the results of the three pilot studies of religiosity scale development for college students. First, the principal components of Religiosity have been extracted from the Islamic texts (i.e. Koran and Tradition). The results of this extraction have been categorized in the four major areas of religious domains: cognition, beliefs, affection, and tasks. Overall, 383 questions covered all these four major areas. These questions were divided into two parallel forms of questionnaires: Form A (185 items), and Form B (165 items). Psychometric efficiency of these questionnaires have been reviewed in three preliminary studies. In the first study, questionnaires were given to 12 professionals in the fields of religious studies, and 30 college students to give their opinions about each question. According to this part of study, 101 items that demonstrated to be less effective have been eliminated. Thus, Form "A" was reduced to 115 items and Form "B" 134 ones. In the second preliminary study, two parallel forms, were administered on 150 graduate and undergraduate college students. Data were analyzed in accordance with a classic psychometric model (i.e. item difficulty and item-total correlation). Based on the result of the second preliminary study, form A was increased to 126 items, while from B reduced to 114 items. In the third preliminary study, both forms were administered on 300 undergraduate and graduate students, and after necessary analysis two final forms of the scale each with 113 items was prepared. In the final revision each parallel form was comprised of the following components: religious knowledge 4 component (13 items), religious affections and tendencies with five components (20 items), religious beliefs 4 component (25 items), and obligation to the religious duties 4 component (55 items). It should be mentioned that differential item allocation to each component was due to the extensiveness of components compared to others. The results indicated the scale has a proper criterion, construct and differential validity. The Chronbach's alpha coefficient of the scale also was measured. The results showed religiosity is a complex and multi-dimensional construct including

cognitive, affective/emotional, behavioral dimensions and involving relations of a person with Allah, other people, self, and universe. The results showed sex, marital status and place of birth had no relation with religiosity. It was also indicated religiosity among student was being increased in parallel of increasing parents' educational level. In regard to religiosity, there was a significant difference between students whose fathers studie in an Seminary schools and those whose fathers did not study in such centers. The former students had greater scores in all religiosity subscales. This finding illustrates role of religious training at home, by presenting a model for identification of students with their parents. The result is concurred with International and national research results in the field of religiosity.

Key words: religiosity scale, university students, scale developing, marital statues, level of parental education.



University of Tehran

Research Report

**Preparation and Standardization of the Religious Attitude Scale for
University Students**

Principal Investigator:

Mohammad Khodayarifard, Ph.D.

Associate Professor, Faculty of Psychology and Education, University of
Tehran

Co- Investigator:

Ali Naghi Faghihi, Ph.D.; Bagher Ghobari-Bonab, Ph.D.; Mohsen Shokoohi-
Yekta, Ph.D.; Ahmad Beh-Pajooch, Ph.D.

Consultants:

Khosro bagheri, Ph.D.; Gholam-Ali Afrooz, Ph.D.;

Elaheh Hejazi, Ph.D.

Statistical Consultant:

Morteza Nasefat, Ph.D.

Research assistance

Nasrin Abdolvand

&

Zahra Barkhordarpour

2006